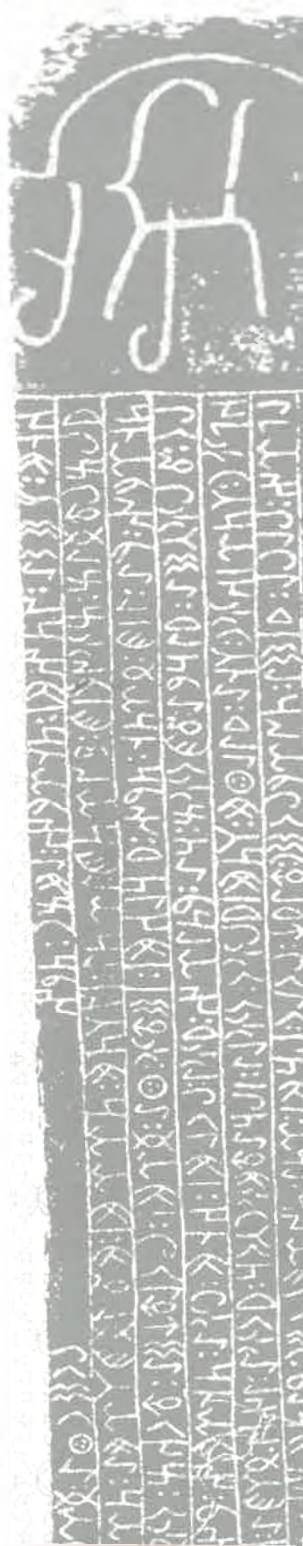
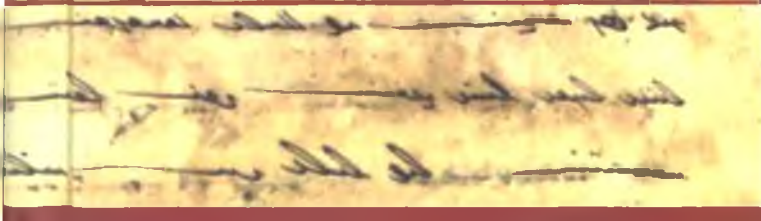
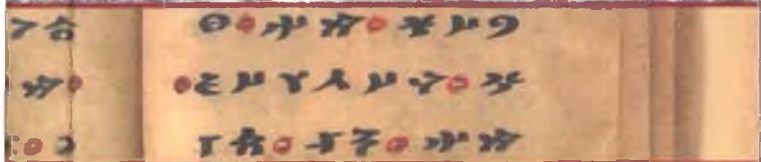
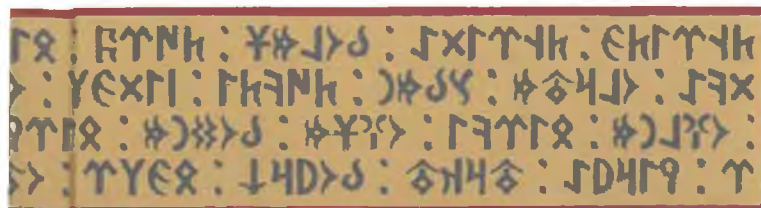

ЕЖЕЛГІ ДӘУІР ӘДЕБИЕТІНІҢ АНТОЛОГИЯСЫ

ИСЛАМҒА ДЕЙІНГІ ӘДЕБИ ЖӘДІГЕРЛЕР

1

ТОМ

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ

«Ұлы дала жауһарлары» сериясы
Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті –
Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры»
еңбегінде көтерген бастамасымен «Рухани жаңғыру»
мемлекеттік бағдарламасының аясында жүзеге асырылды

**«ҰЛЫ ДАЛА ЖАУҒАРЛАРЫ» СЕРИЯСЫНЫҢ
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚАСЫ**

Тәжин М. М., кеңес төрағасы
Балаева А. Ғ., жауапты хатшы

Әлібекұлы А.

Бекжан О.Д.

Дербісәлі Ә.Б.

Жақып Б.Ө.

Қалиева А.Қ.

Қасқабасов С.А.

Қирабаев С.С.

Қорабай С.С.

Қыдыр Т.Е.

Матыжанов К.І.

Сағындықұлы Б.

Хамраев А.Т.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы

БЕС ТОМДЫҚ

ИСЛАМҒА ДЕЙІНГІ ӘДЕБИ ЖӘДІГЕРЛЕР

I - том

Алматы, 2019

УДК 821.0
ББК 83.3
Е 33

**Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым комитетінің тапсырысы бойынша шығарылды**

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
Ғылыми кеңесі ұсынған

Томның редакция алқасы:

К.І.Матыжанов (жалпы редакциясын басқарған), О.Д.Бекжан (ғылыми редактор),
С.С.Қорабай (жауапты редактор), Т.Е.Қыдыр (жауапты шығарушы), А.Жұматаева
(редактор).

Пікір жазғандар:

доктор, профессор М. Өлмез (Түркия)
доктор, профессор Н.Рахмонов (Өзбекстан)
филология ғылымдарының докторы А.Т.Хамраев
филология ғылымдарының кандидаты, доцент Н.Б.Сағындық

«Ұлы дала жауһарлары» сериясы. Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы: Бес томдық. / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: О.Д.Бекжан, Т.Е.Қыдыр. – Алматы: Evo Press, 2019.

ISBN 978-601-7588-23-6

Т.1: Исламға дейінгі әдеби жәдігерлер. - 2019. - 632 б.

ISBN 978-601-7588-24-3

«Ұлы дала жауһарлары» сериясы. «Ежелгі дәуір әдебиеті» антологиясының 1-томына ежелгі дәуір әдебиетінің исламға дейінгі әдеби жәдігерлерінің тандаулы шығармалары еніп отыр.

Кітаптың электронды нұсқасын көрсетілген QR код арқылы танымал порталдар мен сайттардан жүктеп алуға болады.

Антология мектеп оқушыларына, жоғары және арнаулы оқу орындарының студенттеріне, әдеби мұраны қастерлейтін қалың оқырман қауымға арналған.

УДК 821.0
ББК 83.3

ISBN 978-601-7588-23-6
ISBN 978-601-7588-24-3

© М.О.Әуезов атындағы Әдебиет
және өнер институты

Ұлы дала әл-Фараби мен Ясауи, Күлтегін мен Бейбарыс, әз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай және басқа да көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге әкелді.

Сондықтан біз, біріншіден, атақты тарихи тұлғаларымыз бен олардың жетістіктерінің құрметіне ашық аспан астында ескерткіш-мүсіндер қойылатын «Ұлы даланың ұлы есімдері» атты оқу-ағарту энциклопедиялық саябағын ашуымыз керек.

Екіншіден, мақсатты мемлекеттік тапсырыс ұйымдастыру арқылы қазіргі әдебиеттегі, музыка мен театр саласындағы және бейнелеу өнеріндегі ұлы ойшылдар, ақындар және ел билеген тұлғалар бейнесінің маңызды галереясын жасауды қолға алу қажет...

Үшіншіден, еліміздің тарихи кезеңдерін кеңінен қамти отырып, «Ұлы Дала тұлғалары» атты ғылыми-көпшілік серияларды шығарып, тарату жұмыстарын жүйелендіру және жандандыру қажет.

*Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы
Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласынан*

МАЗМҰНЫ

Редакциялық алқадан.....	10
I. КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ.....	15
1. Орхон жазба ескерткіштері.....	17
1.1. Күлтегін жазба ескерткіші.....	17
<i>Аудармасы мен транскрипциясы</i>	19
<i>Факсимилесі</i>	36
1.2. Білге қаған жазба ескерткіші.....	45
<i>Аудармасы мен транскрипциясы</i>	46
<i>Факсимилесі</i>	55
1.3. Тонькөк жазба ескерткіші.....	60
<i>Аудармасы мен транскрипциясы</i>	61
<i>Факсимилесі</i>	70
1.4. Онгин жазба ескерткіші.....	75
<i>Аудармасы мен транскрипциясы</i>	76
<i>Факсимилесі</i>	78
1.5. Үккүлі (Күлі) шор жазба ескерткіші.....	79
<i>Аудармасы мен транскрипциясы</i>	80
<i>Факсимилесі</i>	83
1.6. Мойын Шор жазба ескерткіші.....	85
<i>Аудармасы мен транскрипциясы</i>	86
<i>Факсимилесі</i>	94
1.7. Теркін-тариат жазба ескерткіші.....	98
<i>Аудармасы мен транскрипциясы</i>	99
<i>Факсимилесі</i>	104
1.8. Суджі жазба ескерткіші.....	105
<i>Аудармасы мен транскрипциясы</i>	105
<i>Факсимилесі</i>	106
2. Енисей жазба ескерткіштері.....	107
2.1. Хемчик-Чыргақы (Е 41) жазба ескерткіші.....	107
<i>Факсимилесі</i>	108
2.2. Бай-Булун I (Е 42) жазба ескерткіші.....	109
<i>Факсимилесі</i>	110

2.3. Уюк-Туран (Е 3) жазба ескерткіші	110
<i>Факсимилесі</i>	111
2.4. Чаа-холь III (Е 15) жазба ескерткіші	111
2.5. Чаа-холь VII (Е 19) жазба ескерткіші	112
<i>Факсимилесі</i>	112
2.6. Чаа-холь VIII (Е 20) жазба ескерткіші	113
<i>Факсимилесі</i>	113
2.7. Чаа-холь IX (Е 21) жазба ескерткіші	113
<i>Факсимилесі</i>	114
2.8. Чаа-холь X (Е 22) жазба ескерткіші	114
<i>Факсимилесі</i>	114
2.9. Чаа-холь XI (Е 23) жазба ескерткіші	115
<i>Факсимилесі</i>	115
2.10. Означенная (Е 25) жазба ескерткіші	115
<i>Факсимилесі</i>	116
3. Талас жазба ескерткіштері	117
3.1. Талас I (Айыртаң-Ой) жазуы	117
<i>Факсимилесі</i>	117
3.2. Ашықтас жазба ескерткіші	118
<i>Факсимилесі</i>	120
4. Ырық-Йорчы бітігі	121
<i>Аудармасы мен транскрипциясы</i>	121
<i>Факсимилесі</i>	131
5. Қазақстан аймағындағы жазба ескерткіштер	159
5.1. Ежелгі сақ жазуы	159
Есік жазуы-I.....	159
<i>Факсимилесі</i>	160
Есік жазуы-II	160
Есік жазуы-III – Шу қағанның мәңгі бітігі.....	163
Жай таңбалардың толық <i>Факсимилесі</i>	164
5.2. Ежелгі қаңлы жазуы	167
Маңғыстау жазуы.....	168
Күлтөбе-I жазуы.....	168
<i>Факсимилесі</i>	169

Күлтөбе-II жазуы	170
<i>Факсимилесі</i>	170
Күлтөбе-III жазуы	171
<i>Факсимилесі</i>	171
Күлтөбе-IV жазуы	172
<i>Факсимилесі</i>	173
Күлтөбе-V жазуы	174
<i>Факсимилесі</i>	174
Күлтөбе-VI жазуы	175
<i>Факсимилесі</i>	175
Күлтөбе-VII жазуы.....	176
<i>Факсимилесі</i>	176
5.3. Ертіс жазба ескерткіштері.....	177
Сасықбастау жазуы.....	177
Мәстура жазуы	177
5.4. Жетісу жазба ескерткіштері.....	178
Дардамты жазуы	178
Терексай жазуы	178
Надыр жазуы	179
Талғар жазуы	180
5.5. Әулие ата жазба ескерткіштері.....	180
Атлах I жазуы	180
Меркі жазуы	181
Ақтөбе-Баласағұн жазулары	182
Баласағұн I. Тастұмсық жазулары.....	182
Баласағұн II. Тасқала түркі-араб жазуы.....	185
Баласағұн III. Хұм ауызы ернеуіндегі түркі-соғды жазуы.....	187
Баласағұн IV. Қыш ыдыстағы жазу.....	190
1. Алғашқы оқылым.....	190
2. Түзетілген оқылым	191
5.6. Сырдария жазба ескерткіші	191
Ақтөбе-1 жазуы.....	191
II ДІНИ-ДИДАКТИКАЛЫҚ ЖӘДІГЕРЛЕР	193
Авеста	194
<i>Аудармасы</i>	198
<i>Факсимилесі</i>	226

Хуастуанифт	249
Аудармасы	252
Транскрипциясы	258
Факсимилесі.....	264
Алтын жарық.....	270
Аудармасы	272
Транскрипциясы	297
Факсимилесі.....	319
Майтри симит ном бітік	353
Аудармасы	356
Транскрипциясы	373
Факсимилесі	390
Абыздардың құлшылығы	409
Аудармасы	410
Транскрипциясы	412
Факсимилесі.....	414
Кодекс куманикус.....	416
Аудармасы	419
Транскрипциясы	426
Факсимилесі.....	435
III ӘДЕБИ ЖАЗБА ЖӘДІГЕРЛЕР	437
Қорқыт ата кітабы.....	438
Аудармасы	440
Транскрипциясы	463
Факсимилесі.....	490
Дана хикар хикаясы	515
Аудармасы	517
Транскрипция.....	524
Факсимилесі.....	535
Оғызнама	551
Аудармасы	553
Транскрипциясы	565
Факсимилесі.....	580
Пайдаланылған әдебиеттер.....	622
Резюме.....	624
Abstract.....	628

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚАДАН

Ежелгі жазба әдеби ескерткіштер – ұлттық тарихымыз бен мәдениетіміздің баға жетпес құнды жәдігерлері. Бұл тарихи құндылықты зерделеп жарыққа шығару өркениетті мемлекеттердің қай-қайсысының болмасын тағдыршешті ұлттық мәселесі болып табылады.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н. Ә. Назарбаев өзінің «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында: «Ұлы дала әл-Фараби мен Ясауи, Күлтегін мен Бейбарыс, әз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай және басқа да көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге әкелді. Сондықтан біз, біріншіден, атақты тарихи тұлғаларымыз бен олардың жетістіктерінің құрметіне ашық аспан астында ескерткіш-мүсіндер қойылатын «Ұлы даланың ұлы есімдері» атты оқу-ағарту энциклопедиялық саябағын ашуымыз керек. Екіншіден, мақсатты мемлекеттік тапсырыс ұйымдастыру арқылы қазіргі әдебиеттегі, музыка мен театр саласындағы және бейнелеу өнеріндегі ұлы ойшылдар, ақындар және ел билеген тұлғалар бейнесінің маңызды галереясын жасауды қолға алу қажет. Үшіншіден, еліміздің тарихи кезеңдерін кеңінен қамти отырып, «Ұлы Дала тұлғалары» атты ғылыми-көпшілік серияларды шығарып, тарату жұмыстарын жүйелендіру және жандандыру қажет», – деп атап көрсеткен болатын. Осы ретте қазақ әдебиеті мен мәдениетінің құндылығын танытатын ежелгі түркі дәуіріндегі жазба ескерткіштер мен орта ғасырлық әдеби жәдігерлер осы күнге дейін қалың жұртшылыққа қолжетімді антология түрінде жарық көрген емес. Кеңестік кезеңдегі белгілі шығыстанушылар мен түрколог ғалымдар көне түркі әдеби ескерткіштерін белгілі аяда зерттеп там-тұмдап жариялағанымен, кезінде ұлы далаға кең таралып, кейіннен бағы тайып, бодандыққа түскен түркі елінің жұртында жұрнағы ғана қалған асыл мұраның шұрайлы шығармаларының өзі белгілі себептерге байланысты толық, жан-жақты қамтылмады. Көне әдеби жәдігерлерді дайындап жарыққа шығару ісі күні кешеге дейін кенже қалып келді. Осы олқылықтың біртіндеп орнын толтыру мақсатында М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Ежелгі, ортағасыр кезеңіндегі жазба әдеби ескерткіштерді өңдеу және зерттеу,

ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясын дайындау» мемлекеттік тапсырысы шеңберінде орындалатын бес томдық «Ұлы дала жауһарлары» сериясының аясында «Ежелгі дәуір әдебиеті антологиясын» дайындап жарыққа шығаруды қолға алды.

Елімізде алғаш рет жүйелі түрде іске асырылып отырған «Ұлы дала жауһарлары» сериясының басты мақсаты – ұлы даланың ежелгі заманнан бергі жазба мұралары мен әдеби жәдігерлерін жинақтап, жүйелеп, зерттеп жас ұрпақ назарына ұсыну, түркі халықтарына ортақ ежелгі және орта ғасыр әдеби ескерткіштерін неғұрлым толық жарыққа шығару. Бұл басылым Ұлы дала өркениетінің өркенді тарихының жарқын беттерін әлемдік деңгейде жарқырата ашып көрсетеді деп санаймыз.

Бұл ретте ғылыми және көпшілік кітапханалардың сирек қорларында сақталған барлық дерлік ежелгі және орта ғасырлардағы әдеби жәдігерлердің мәтіндері «Ежелгі дәуір әдебиеті антологиясының» томдарына енетін болады. Антологияда: а) осы кезге дейін кітап болып басылған әдеби жәдігерлер; ә) қолжазба күйінде сақталған мұралар; б) мүлдем жарияланбай келген жазба әдеби ескерткіштер; в) түрлі себептермен тыйым салынып, осы күнге дейін ғылыми айналымға түспеген шығармалар барынша молынан жинақталады.

«Ұлы дала жауһарлары» сериясының басты ерекшелігі – ежелгі және орта ғасырларда түркі тілінде жазылған әдеби жәдігерлердің біраз бөлігі алғаш рет қазақ тіліне аударылып беріліп отыр. Әдеби жәдігерлердің мәтіндері қолжазба күйінде болсын, баспа бетінде жарық көрген күйінде болсын, түпнұсқа табиғаты барынша сақталып, ғылыми дәлдікті сақтап аударылады және еркін редакторлық өңдеуге жол берілмейді.

Антология томдары хронологиялық тәртіппен жүйеленген. Алғашқы том ежелгі дәуір әдебиетінің исламға дейінгі әдеби жәдігерлерінің таңдаулы шығармаларынан тұрады. Бірнеше томды құрайтын серияның әр томы редакциялық бас алқаның кіріспе мақаласымен ашылып, басында жазылған түсініктемелерді қамтиды. Антологияға енген жазба жәдігерлердің транскрипциясы халықаралық стандартқа сәйкес берілді.

Оқырман қауымға ұсынылып отырған «Ұлы дала жауһарлары» сериясы «Ежелгі дәуір әдебиеті антологиясының» бірінші томына сақ-ғұн

заманындағы және Түркі қағанаты тұсындағы көне жәдігерлер, сонымен бірге IX–X ғасырлардағы шығармалар беріліп отыр.

Ұлттық әдебиеттану тарихында тұңғыш рет ғылыми айналымға енгізілген «Авеста» кітабы ежелгі Иран жазба ескерткіші және зороастризм дінінің қасиетті кітабы болып табылады. Көне түркілердің мың жылдық салт-дәстүрінен, мәдениеті мен тарихынан сыр шертетін бұл құнды жәдігерді Түркия, Әзербайжан, Өзбекстан ғалымдары әлдеқашан түркі әдебиетінің көне бастауы ретінде танып, әдебиет тарихына енгізіп қойған. «Авеста» кітабында біздің Ұлы дала тарихының көне іздерінің суреттелетінін қазақ ғалымдары да көптен айтып келеді. Соны ескере отырып, бұл жинаққа көне кітаптың бірер бөлімін аударып қосып отырмыз. Аталған үзінділер филология ғылымдарының кандидаты Т. Қыдырдың тәржімасымен алғаш рет қазақ тіліне аударылып берілді.

Түркі-соғды әліппесімен жазылған көне ескерткіштердің бірі – «Алтын жарық» туындысында барша адамзат баласын ізгілікке шақырған Будданың даналық сөздері берілсе, «Абыздардың құлшылығы» атты көне жазба жәдігерде исламға дейінгі христиан дінінің кейбір діни элементтері қамтылған. Бұл екі жәдігерді де қазақ тіліне аударған филология ғылымдарының кандидаты Т.Қыдыр.

Сондай-ақ, «Майтри симит ном бітіг» жәдігері де түркі-соғды әліппесімен жазылған ескерткіштердің қатарынан саналады. Орта ғасырда хатқа түскен бұл ескерткіш те «Алтын жарық» үлгісімен жазылған. «Майтри симитті» баспаға дайындаған түркітанушы Еркінжан Сыламхан.

Орхон, Енисей жазба ескерткіштерінде Түркі қағанатының көрнекті мемлекет қайраткерлері Білге қаған, Тоныкөк сияқты ержүрек қолбасшылардың ел-жұртын қорғап басқарудағы ерлік істері мен өнегелі қызметі дәріптеледі. Бұл аса құнды әдеби жәдігерлерді томға дайындау барысында Күлтегін, Білге қаған туралы жырлар мен осы дәуірде жазылған, «Онгин», «Тоныкөк», «Үккүлі (Күлі) шор» жазба ескерткіштерінің мәтіндері, VIII ғасырдағы «Мойын шор», «Теркін-тариат», «Суджі» әдеби жәдігерлері және «Ырық бітік» түс көру мен түс жору көне жазба ескерткіші осы мұраларға тілдік, тарихи, этнографиялық талдау арқылы жаңаша мәтіннамалық тұжырымдар жасаған филология ғылымдарының кандидаты Орынбай Бекжанның аудармалары бойынша берілді.

Енисей өлкесінен табылған көне дәуір куәлары – VII–VIII ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштері – «Хемчик-чыргақы», «Байбулун», «Уюк-туран», «Чаа-холь», «Означенная» жазба жәдігерлері, Талас руна жазба ескерткіштері және Қазақстанда табылған «Есік жазуы», «Күлтөбе жазуы» жазба ескерткіштері, Ертіс жазба ескерткіштері, Жетісу жазба ескерткіштері, Әулие ата жазба ескерткіштері, Ақтөбе-Баласағұн жазулары, Сырдария жазба ескерткіші алғаш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып берілді. Бұл жазба әдеби жәдігерлерді қазақ тіліне аударып, ғылыми түсініктерін жазған филология ғылымдарының кандидаты Орынбай Бекжан.

«Ұлы дала жауһарлары» сериясы «Ежелгі дәуір әдебиеті» антологиясының алғашқы томына түркі тілдес халықтарға ортақ көне жазба ескерткіштердің бірі – «Оғызнама» әдеби жәдігерінің түпнұсқаға жақын жасалған қазақша ғылыми аудармасы енгізілді. Бұл ретте «Оғызнаманы» алғаш рет қазақ тіліне аударған белгілі әдебиеттанушы ғалымдар, Қазақ КСР ҒА-ның корреспондент-мүшесі Ә.Дербісәлин, филология ғылымдарының докторлары М.Жармұхамедұлы мен Ө.Күмісбаев дайындаған мәтін нұсқасы негізге алынды («Оғыз-наме», «Мұхаббатнаме». Алматы, 1986).

Көне түркі-соғды әрпімен жазылған манихейлік дұға – «Хуастуанифт» жазба ескерткішін түпнұсқадан қазақ тіліне аударып, томға дайындаған филология ғылымдарының кандидаты А.Әлібекұлы.

IX–X ғасырларда туып, XV ғасырда хатқа түскен көне оғыз-қыпшақ мәдени ескерткіші – «Қорқыт ата кітабы» дүниежүзілік әдебиеттің алтын қорына қосылған түркі тілдес халықтарға ортақ әдеби мұра болып табылады. Томда бұл жәдігер филология ғылымдарының докторы, профессор Әуелбек Қоңыратбаев дайындаған нұсқада беріліп отыр. Ал «Қорқыт ата кітабының» транскрипциясын Дрезден нұсқасы бойынша дайындаған филология ғылымдарының кандидаты Төрәлі Қыдыр.

Сонымен бірге Алтын Орда дәуірінде қыпшақ тілінде жазылған көне жазба ескерткіш – «Кодекс куманикус» сөздігінде жарияланған жұмбақтар филология ғылымдарының кандидаты С.Қорабайдың аудармасымен алғаш рет тұтас күйінде топтастырылды.

XVI ғасырдағы армян жазулы қыпшақ жазба ескерткіші – «Дана Хикар хикаясы» кітабын ұлттық филология ғылымында бірінші болып

белгілі тілші-ғалым Сейсенбай Құдасов қазақ тіліне аударып, өзінің 1990 жылы жарық көрген «Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің тілі» атты монографиясында жариялаған болатын. «Ежелгі дәуір әдебиеті антологиясының» бірінші томына осы басылым негізге алынып, С.Құдасов аударған мәтін сол күйінде енгізілді.

Том соңында пайдаланылған әдебиеттер мен орыс, ағылшын тілдеріндегі түйіндемелер берілді.

I.

КӨМЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Біздің даңқты да құпия жазбамызды ең алғаш байқап, дүние жүзі ғалымдарына таныстыру Амстердам қаласының бургомистрі, картограф Николас Витсеннен (1641–1717) бастау алады. Ол Енисей өзенінің бойына мағынасы белгісіз жазуларды байқап, Еуропа оқырмандарына таныстырады. Осыдан бастап Ресей аумағындағы құпия жазулар туралы С.Ремезов, И. Страленберг, Д.Г. Мессершмидт, П.С.Паллас тәрізді зерттеушілер өздері байқап, тапқан жазбаларын әр жерде жариялайды.

Ең алғашқы жазуларды іздеп, табуды мақсат тұтқан экспедицияны фин ғалымдары ұйымдастырады. 1875 жылы олар Енисей өзені бойындағы Минусинск ойпатына барып, бірталай жазба ескерткіштерді жинап, оларды «Енисей жазбалары» деген атпен жариялайды. Ал үлкен көлемді Моңғолиядағы Орхон өзенінің бойындағы жазуларды тапқаны жайында 1892 жылы Н.М.Ядринцев еңбек жариялайды. Бұл әйгілі түркі қағаны Білге мен оның інісі, әрі бас қолбасшысы Күлтегінге арналған жазулар еді.

Алғашқы зерттеушілердің тапқан руна жазуының үшінші аймағы Талас өзенінің бойы болатын. Осы аймақтағы Әулие ата уезінің басшысы В.А.Каллаур 1896 жылы Айыртам-Ой деген жерден, жұмыр өзен тастарына жазылған көне түркі жазба ескерткіштерді тапты. Бұл маңайдан табылған жазба ескерткіштер тек Қазақстанға ғана қатысты емес, Қырғызстан аймағынан да табылғандықтан жалпы Талас ескерткіштері деп аталып кетті.

Ары қарай бұл құпия жазулардың мағынасын ашу мәселесі бойынша Еуропа ғалымдарының арасында бәсекелестік туып, әрқайсысы өз тілдерінде оқып мағыналарын аша бастайды. Тек орыс ғалымы Н.М.Ядринцев қана бұл жазулардың иесі сол жазу табылған аймақтағы халықтар болуы тиіс деген пікір айтты. Бұл болжамды 1893 жылы 15 желтоқсанда Дания Корольдігі Ғылым Академиясының мәжілісінде жалпы тіл білімі саласындағы ірі маман, дат ғалымы Вильгельм Томсен дәлелдеп, Көктүрік бітік жазуының құпиясын шешу жолындағы ізденістерінің нәтижесін жария етті.

Көне түркі жазба ескерткіштері негізінен тасқа жазылған. Бірден бір қағазға сиямен немесе бояумен жазылған нұсқа Қытайдағы Дунхуанға жиырма шақырымдай жердегі «Мың будда үңгірі» аталатын ғибадатханадан табылып, оны 1912 жылы археолог А.Стейн қолға түсіріп, ары қарай ғылыми айналымға шығарады.

Қазақстан аймағынан да табылған көктүрік бітік жазуларының саны жылдан жылға молайып келеді. Оны жинап, оқып мағынасын ашуға әрекеттенген ғалымымыз А.Аманжолов болды. Ол Қазақстан аймағынан табылған жазбаларды жергілікті жеріне қарай Ертіс, Іле, Сырдария, Жайық жазулары деп топтастырды.

Бітік жазба ескерткіштерді тілдік құрылымына қарай зерттеген келесі үлкен ғалымымыз Ғ.Айдаров өзінен бұрынғы түркітанушы ғалымдардың еңбегін әрі қарай дамытып, грамматикалық тұрғыда талдауға үлкен үлес қосты.

1. ОРХОН ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Орхон жазба ескерткіштері Моңғолиядағы Орхон өзенінің бойынан көлемі жағынан ең үлкен Білге қаған мен Күлтегін жазба жәдігерлері табылғандықтан осылай аталып кетті. Ал осы екеуінен басқа жазулар Селенгі, Толы өзендерінің бойынан табылған. Орхон жазба ескерткіштеріне негізінен Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк, Онгин, Күлі Шор, Мойын Шор, Теркін-Тариат, Суджі жазба ескерткіштері жатады. Бұлардан басқа оннан аса майда жазулар да бар. Ұсынылып отырған Орхон жазба ескерткішінің негізгі мәтіні В.В. Радлов, С.Е.Маловтардың еңбектеріне негізделеді.

1. 1. КҮЛТЕГІН ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Күлтегін жазба ескерткішін 1889 жылы орыс зерттеушісі Н.М.Ядринцев Моңғолиядағы Орхон өзенінің бойындағы Кошо Цайдам деген жерден тауып, ғылыми жұртшылыққа жария етті. Кейін, 1892 жылы, ол туралы еңбек жариялады. Одан кейін жазба жәдігерлерді зерттеуге арнайы экспедициялар шыға бастады. Бірінші болып 1890 жылы Г.Гейкель бастаған фин, екіншісі 1901 жылы В.В.Радлов бастаған орыс экспедициялары жазбаның көшірмелерін алды.

1893 жылы 15 желтоқсанда Дания ғалымы В.Томсен мағынасы белгісіз болып келген жазудың түркі тілінде жазылғанын ғылыми жұртшылыққа мәлімдеді. Ол өзі ашқан түркі әліпбиінің әріп таңбаларын түркітанушы ғалым В.В.Радловқа жіберді. В.В.Радлов сол әліпби бойынша түркі бітік жазуларын оқып шықты. Бұдан кейінгі зерттеу жұмысын П.М.Мелиоранский жалғастырды. Онда ол ескерткішті грамматикалық жағынан алғаш рет талдап шықты. Қазақстандағы зерттеулерде Ғ.Айдаров көзге түсті. Ол Күлтегін ескерткішін грамматикалық жағынан талдап, қазақша және орысша кітап етіп бастырды. Осы жолдардың авторы Күлтегін ескерткішінің мәтініне жай сөйлем синтаксисі саласынан зерттеу жүргізді.

АУДАРМАСЫ МЕН ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

(kiři jazıu)

(kiři жазу)

1. Täñiri teg Täñiri-İde bolmyş türük Bilge qaıan bñ ödke olürtym. Sabymyn tüketi esidgill!: Üläjü inı-jigünim, OĞÜLANÜM, biriki oyüşym, büdünym, birije şad-apyt begler, jyraja tarqat, büjrüq begler, otüz (tatar),

2. toqüz oyüz begleri, büdüny, bñ sabymyn² JÄNE edgütı esid, qatt,yüdy t²ynla!: İlgerü – kün tüuyysyqq²a, birgerü – kün ortüs²ynarü, quryyarü – kün batys²yqña, jyryarü – tün ortüs²ynarü - anta içireki büdün qop m(aña körür. Anç) a büdün

3. qop itdim. Ol amty ajnyy joq. Türük qaıany, Ötükön jynş olürsar, ilte bñ joq. İlgerü Şantüñ jazyyq²a, ASYZ SARYĞ ögüzke tegi süledim. Talüjqqa kiçig tegmedim. Birgerü – Toqüz Ersenke tegi süledim. Tüpütke kiçig tegmedim. Quryyarü JİNCÜU ögüz

1. Тәңірідей Тәңірі-Ійе (қосымша мағынасы: көк аспандай биік билеуші ие) болған Түрүк Білге (дана) қаған бұ (бұл) кезде (таққа) отырдым. Сөзімді (өсиетімді) түгесіп соңына дейін есітіндер!: Ілескен, ұласқан іні-жеткіншегім, ҰЛДАРЫМ, біріккен, жақын туыстарым, халқым, беріде - оңтүстікте, онымда – шад (тар), апа(лар) бектер, жырақта (солтүстікте, солымда) – тарқандар, бүйрүк бектер, отүз (татар),

2. тоғыз оғүз бектері, халқы, бұ сөзімді (өсиетімді) ЖӘНЕ жақсылап есіт, қатты (мұқият) тыңла!: Ілгері – күн шығыста, беріде (оң жақта) – күн ортасында (оңтүстікте), кері қарай – күн батыста, сол (мұз-қар) жақта – түн ортасында (солтүстікте) – осылардың ішіндегі халық түгел м(аған бағынды. Осынш)а халықтың

3. бәрін түгел біріктірдім, ел еттім, көтердім (игілікке жеткіздім). Олардың енді бұзықтығы, арам ойы жоқ. Түрүк қағаны, Өтүкен қойнауында отырсаң, елде мұң-қайғы жоқ (болады). (Жоғарыда айтып өткендей, елді игілікке жеткізіп, көтеру үшін) ілгері – (күн шығыста) Шантұң (Шандун провинциясы – Қытай) жазыққа, АСЫЛ САРЫ өзенге (Йашыл болып кате оқылған құнктардың Сары өзен-Қуандариясы, қытайша Хуанхэ) дейін соғыс жүргіздім. Мұхитқа кішкене жетпедім. Бері қарай (оңтүстікте)

бетке сәл жетпедім. Кері қарай (күн батыста) СЫР (ІНЖУ) дариясын

4. keçe, Temір qaryuqqa tegi süledim. J²yryarū Jir Baj ARUQū jirine tegi süledim. Bünça jirke tegi jorytdym. Ötükön j²ynšda jig idi joq ermıs. İl tütasyq jir Ötükön j²ynš ermıs. Bū jirde olııryp, tabyaç büdüny birle

4. кешіп өте, Темір қақпаға (Самарқанның қасындағы Байсын тауындағы Бұғал шатқалы, қақпа-өткел) дейін соғыс жүргіздім. Сол (мұз-қар) жақта Жер Бай АРУҚУ жеріне дейін әскер жүргіздім. Сонша жерге дейін жорық жасадым. Өтүкен тауында (ол кезге дейін бізден басқа) жеке ие жоқ екен. Елді құратын, ұстайтын жер осы Өтүкен қойнауы екен. Бұ жерде отырып, табғаш (қытай) халқымен

5. түзелтім. Altūn, күmüš, isigtı, qūtaj bünşyz ança birür tabyaç büdüny saby süčig, ayysy jymšaq ermıs. Süčig sabyn, jymšaq ayyn² aryp, yraq büdünyy ança jayūtyr² ermıs. Jayyrū qontūqda kisire ajnyy biliginte öjür ermıs.

5. қарым-қатынасты түзедім. Алтын, күміс, шыт, жібекті қайғырып қиналмай, аса құлшыныспен сонша беріп жатқан табғаш (қытай) халқының сөзі тәтті, сыйы жұмсақ, биязы екен. [Табғаш (қытай) халқы] тәтті сөзімен, жұмсақ сыйымен арбап, жырақ халықты сонша жуытар екен. (Түрүк халқы) жақынға қонғаннан соң [табғаш (қытай) халқы оған өзінің] арам ойларын(ан) үйретер екен.

6. Edgü bilge kisig, edgü alp kisig jorytmaz ermıs. Bir kisi janylsar, oyuşy, büdüny, bisükıñe tegi qydmaz ermıs. Süčig sabyna, jymšaq ayys²yna artııryp, üküš türük büdüny öltig! Türük büdüny, ölesikıñ! Birıje Cūyaj jynš tügöl: «Tün

6. [Табғаш (қытай) халқы] ізгі, дана кісілерді, ізгі әрі батыр, әрі данышпан кісілерді (қанша арбаса да ару рухынан) айныта алмас екен. Бір кісі жаңылса, руы, халқы тұқымдарына дейін (оны) қимас екен (оған ерер екен, сонда қалар екен). (Табғаш (қытай) халқының) тәтті сөзіне, жұмсақ сыйына (тура мағынасы: тындап қабылдаған тәтті сөзіне, тындап қабыл алған жұмсақ сыйына) арбалып, көп түрүк халқы, өлдің! Түрүк халқы, өлесің

(жойыласың)! Беріде (онтүстікте)
Шұғай тауы(н тастан) түгіл: «Түн
(солтүстік)

7. JAZYQQ ARŪ KÖDŽ, KÖDŽ,
KÖDŽ, KÖDŽ, KÖDŽ, KÖDŽ ÜRÜDŽİDKİREDŽEJİN²»,
- tıser, EDGŪ türük bŭdüny,
ÖLESİKİĞİDTE-KÖDŽESİKİ - GİDTE
ajnyy kısı anča boşyürür ermıs: «Yraq er-
ser, JABANÇLYQ ayy birür, jayüq erser,
edgü ayy birür» tıp, anča boşyürür ermıs.
Bilğ bilmez kısı ol sabyu alyp, jayyü
baryp, üküš kısı öltig!

7. ЖАЗЫҒЫНА КӨШ, КӨШ, КӨШ,
КӨШ, КӨШІРІСІҢКІРЕСЕЙІН», –
десер ИГІ түрүк халқы, ӨЛЕТІНІНДЕ-
КӨШЕТІНІНДЕ арам ойлы, дұшпан
кісі(лер) былай азғырар екен: – Жырақ
болсаң, ЖАМАН(ДЫ) сыйлық берер,
жуық болсаң, игі-жақсы сыйлық
берер, – деп, осылай азғырар екен.
Білік білмес кісі(лер) ол сөзді (үгітті)
қабыл алып, жуық барып көп кісі(лер)
өлдіндер (жойылдындар)!

8. Oljirgerübarsar, türük bŭdüny, öltečisen!
Ötükön jir olürp, ARQARTQ YŞYDQ-
TİRKERTK İŞİDK YDSAR, neñ bñjüj
joq. Ötükön jynš olürsar, bñgü il tuta
olürtačysen. Türük bŭdüny, toq-aryq-aq
sen. Ačs²yq, to(d)syq ömm₃ez sen. Bir
todsar, ačs²yq ömm₃ez sen. Antaynyyn

8. Ол жерге барсандар, түрүк халқы,
өлесіндер (жойыласыңдар)! Өтүкен
жерінде отырып, керуен (АРТАТЫН-
ТІРКЕЙТІНІНДІ) жіберіп катынас
жасасаң, еш мұң-қайғың болмайды.
Өтүкен тауында отырсандар, мәңгі
ел құрып, ұстап отырасыңдар. Түрүк
халқы, (бірде) тоқ, (бірде) арық-ақсың.
Аштықта тоқтықты ойламайсың
(ұмытасың). Бір тойсаң, аштықты
ойламайсың (ұмытасың). Осы қылы-
ғың

9. üçün igidmiš qařanyyn sabyn² al-
matyn, jir saju bardyü, qor anta alqyntyü,
aryltyü. Anta qalmyşy jir saju qor türü-
ölu joryjür ertig. Täñiri jarylqadüqyn²
üčün, özim qütym bar üçün, qařan
olürtym. Qařan olürp,

9. үшін игілікке жеткізіп көтерген
қағаныңның сөзін (өсиетін) алмай,
жер сайын бардың, бәрің онда
аздыңдар, арып-аштыңдар. Онда
қалғандарың жер-жерде бәрің бір
тұрып, бір өліп жүр едіңдер. Тәңірі
жарылқағандықтан, өзімнің құтым,
бағым барлығынан қаған (болып
таққа) отырдым. Қаған (болып таққа)
отырып,

10. JOQSŪQ, AZ, AZ, AZ çyğajn
būdūnyy MŪQ QŪDŽŪJNYČA ARTT-
YRT - YJNČA qobyratdym, çyğajn
būdūnyy baj qyltym, az būdūnyy ūküš
qyltym. Azŭ bŭ sabymda ĩğid bar ERTĪ
ME?! Tŭrŭk beglerĭ, bŭdŭny, bŭny esidŭj!
Tŭrŭk (bŭdŭnyy tĭ)rĭp ĩl tŭtasyqyŭjyn
bŭnta ūrtym. Janŭlyp ōlesikĭŭjn jeme

10. ЖОҚҚА ТӘН, АЗ, АЗ, АЗ, кедей
халықты ШЫБЫННЫҢ ҚҰЖЫНА
– ҒАНЫНДАЙ АРТТЫРТА қобы-
раттым, көбейттім, кедей халықты
бай қылдым, аз халықты көп
қылдым. Яки бұ сөзімде өтірік бар
МА ЕДІ?! Түрүк бектері, халқы,
бұны есітіндер! Түрүк (халқын ж)
иып, ел құрап ұстайтыныңды бұнда
кашап түсірдім. Жаңылып өлетінінді
(жойылатыныңды) де

11. bŭnta ūrtym. Neŭ-neŭ sabym erser,
bāŭgŭ tašqa ūrtym. Aŭar kŕrŭ bilŭj! Tŭ-
rŭk amty bŭdŭny, beglerĭ, bŕdke kŕrŭg-
me beglerĭ, gŭ janŭltaçysĭz! Men b(āŭgŭ
taš toqytdym. Tabŭa)č QAĞANYNTA
bedĭzčĭ kelŭrtĭm. BEDĪZ ETT₅ĪM. Menĭj
sabymyn s²ymady.

11. бұнда кашап түсірдім. Нендей де
бір сөзім (өсиетім) болса, мәңгі тасқа
кашап түсірдім. Бұны көріп біліңдер!
Түрүктің ендігі қалатын халқы,
бектері, таққа бағынғыш, табынғыш
бектері, сіздер жаңыласыздар ғой!
Мен м(әңгі тас соқтырдым. Табға)
ш ҚАҒАНЫНАН бедізші шебер
келтірдім. (Безек-өрнек) безеттім.
Менің сөзімді (өсиетімді) бұзбады.

12. Tabŭač qaŭanyŭ ĩčĭrekĭ bedĭzčĭg
YTT₅Y. Aŭar adynçyŭ (baryq jaratŭrtym.
Īčĭne-tyšyn²a adynçyŭ) bedĭz ūrtŭrtym.
Taš toqytdym. Kŕŭjŭltekĭ sabymyn ol
(tašqa ūrtym). (Onŭq oŭŭlyŭ)a, tatyŭa
teĭ bŭny kŕrŭ bilŭj! Bāŭgŭ taš

12. Табғаш қағаны (өзінің) ішкі
бедізшісін ЖІБЕРДІ. Оларға айрықша
ғимарат-жай салдырдым. Іші-
тысына ерекше безек безеттірдім.
Тас соқтырдым. Көңілімдегі сөзімді
(өсиетімді) ол тасқа қашап түсірдім.
Шөбереңе, жатыңа дейін бұны көріп
біліңдер! Мәңгі тас

13. toqytdym. B(ŭ erĭg) erser, amt-
yqy erĭg jĭrte ĩrser, anča erĭg jĭrte
bāŭgŭ taš toqytdym, bitĭdd₅ĭm! Any
kŕrĭp, anča bilŭj! Oltaš... dym. Bŭ
bitĭg bitĭgme – atys²y – Jollyŭ t(ĭgĭn).

13. соқтырдым, тұрғыздым. Б(ұ(л)
еру жер) болса, ендігі еру жер(лер)
де болса, сонша еру жерде мәңгітас
орнаттырдым, жаздырдым! Оны
көріп, сонша біліңдер! Ол тас(ты
орнаттыр)дым. Бұ(л) жазуды жазушы
– немересі – Йоллығ т(егін).

(Ülken žazūu)

(Үлкен жазу)

1. Üze Kök Täñiri, asyra ajγyz Jir QYS-YRT T₅ABYNT - T₅ÜUQDA, EKİNİN ARA- SYNDA kisi oγūly qylynmys². Kisi oγūlynta üze eçüm, apam, ER ALP APAM, BODŽMAN qaγan, İSİZ İSTENMÄN DŽABĞU QOZÜQQUL QAĞAN, MÄUKÜNQAĞAN, ARSLAN BEG JÜĞÜRÜÇ, TONQ BEG QAĞAN TEG ER BEGLER OLÜRTYMYŞ. Olürpan, türük büdünγ ilin, törüsün tūta birmis, iti birmis.

2. Tört bülün qop jayy ermis. Sü sülepen tört bülündaqy büdünγ qop almys², qop baz qylmys, bašlyγγ jüküntürmis, tizligig sökürmis, İlgerü – Qadyraqan jynšqa tegi, kirü – Temir qaryγqa tegi qontürmys. EKİNİN arasynda

3. İDİ, ÜQÜ, ASYZ, KÖK TÜRÜK anča olürür ermis. Bilge qaγan ermis. Alp qaγan ermis. Būjrūqy jeme bilge ermis erinč, alp ermis erinč. Begleri jeme, büdünγ jeme tüz ermis. Any üçün ilig anča tütmys² erinč. Ilig tütγp, törüg itmis. Özince

1. Үс(т)те Көк Тәңірі көк аспан кеңістігі(н), ас(т)та айғыз [кіржағал, қара қошқыл, қара кер (топырақ немесе жер түстес)] Жер(ді) ЖАРАТЫП ТАБЫНТҚАНДА, ЕКЕУІНІҢ АРАСЫНДА адам баласы (да) қылынған. Адам баласында (тақ) үстінде аталарымыз, ЕР, АЛЫП ұлұқ билеушілеріміз БОДЖМАН қаған, АСЫЛ ІСТЕНМӘН ЖАБҒЫ, ҚО – ЗҰҚҚҰЛ ҚАҒАН, МӘУКҮН ҚАҒАН, АРЫСЛАН БЕК ЙҰҒҰРҰШ (уәзір), ТОНҚ БЕК ҚАҒАН ТЕКТЕС ЕР БЕКТЕР отырған. Отырып, түрүк халқының елін, билік-заңын ұстай берген, құрып-нығайта берген.

2. Төрт бұрыш түгел (аталарымызға) жау болған. Әскер жүргізіп төрт бұрыштағы халықты түгел алған, түгел бейбіт қылған, бастының басын идіріп жүгіндірген, тізелінің тізесін бүктіріп шөкелеткен, ілгері (шығыста) – Қадырақан тауына дейін, кері (батыста) – Темір қақпаға дейін (түрүк халықтарын) қондырған. ЕКЕУІНІҢ арасында

3. ИЕ, ҰЛЫ, АСЫЛ, КӨК (ұлы) ТҮРҮК осылай отырар екен. Дана қаған болған. Алып қаған болған. Бұйрұғы (лауазым) да дана болған екен, алып болған екен. Бектері де, халқы да түзу (бұзық емес) болған. Сондықтан да елді сонша ұстап сұраған (билеген) екен. Елді ұстап, билік-заңын жасаған, нығайтқан. (Сөйтіп аталарым) өз ажалдарынан (Тәңіріге)

4. kergek bolmys². Joŷçy, syŷytçy ðŷire, kün tüuyysyqda, BÖKLİG çöllig il, tabyaç, tüpüt, apar, pürüm, qyrqyz, üç quryqan, otüz tatar, qytajn, tataby – bünça büdün kelipen syŷtamys, joŷlamys². Antay külig qaŷan ermıs. Anta kısire inisi qaŷan

5. bolmys² erinç, oŷuly ta qaŷan bolmys² erinç. Anta kısire inisi eçisin teg qylynmaduq erinç, oŷuly qaŷyn² teg qylynmaduq erinç. Biligsiz qaŷan olürmys² erinç. JABANLYQ qaŷan olürmys² erinç. Bŷjrüqy jeme biligsiz ermıs erinç, OSYNÇA, ASYNÇ-ASYNÇ, JABANÇ-JABANÇLYQ ermıs erinç.

6. Begleri, büduny tüzsiz üçün, tabyaç büduny tebligın körilig üçün, arymaqçys²yn² üçün, inili-eçili KİRTİKSÜRTÜKİN üçün, beglig-büdünlyŷ joŷşürtüqyn² üçün, türük büduny illedük ilin YÇGANÜ ydmys²,

7. qaŷanladuq qaŷanyn jiturü ydmys². Tabyaç büdunyqa beglik ŷry oŷuly² qül bolty, silik qyz oŷuly² küŷ bolty. Türük begleri türük atyn² yty, tabyaçŷy begler, tabyaç atyn tütypan, tabyaç qaŷanyqa

4. керек (қайтыс) болған. Жоқ (жерлеу) рәсімін жасаушы, жоқтаушы, жылап-сықтаушы алдан – күн шығыстан – БӨКЛІ шөліндегі ел, табғаш (қытай), тибет, апар(авар), пұрұм (аурұпа <апұрұпа// (а)пұрұм(а)), қырғыз, үш құрықан, отыз татар, қытайн, татабы – осынша халық келіп, жылап-сықтаған, жоқ (жерлеу, азалы ас) рәсімін жасаған (жоқтаған). Осындай даңқты қаған болған. Содан кейін інісі қаған

5. болған екен, ұлы да қаған болған екен. Содан кейін інісі ағасындай болмаған екен, ұлы әкесіндей болмаған екен. Надан қаған отырған екен. Жаман(ды) қаған отырған екен. Бұйрұғы да надан болған екен, осынша, аса-аса жаман-жаман(ды) болған екен.

6. Бектері, халқының пиғыл, ниеті дұрыс болмағандығынан, табғаш (қытай) халқының тепкісіне бағынғандығынан, арбауына алданғандығынан, ағалы-інілінің ҚЫРТЫС-ҚАНДЫҒЫНАН, бекті-халықтының жауласқандығынан түрүк халқы ел еткен елін ШЫҒАНДАЙ тастап жытқан,

7. қаған сайлаған қағанын жітіре тастаған, зытқан. (Солай барған) табғаш халқына (әкесі) бекзат ер баласымен құл болды, (анасы) сұлу қыз баласымен күң болды. Түрүк бектері түрүк атын тастап, табғаштық бектер – табғаш атын тұғынып, табғаш қағанына

8. körmis, elig jyl işig-küçig birmis. Ilgerü – kün tüuyysyqda – Böklig qayanyqa tegi sülejü birmis. Quryyarü Temir qaryuqa tegi sülejü birmis. Tabyaç qayanyqa ilin-törtisün aly birmis. Türuk qara qamüy

9. büdüny ança tımis: «İllig büdün ertim, ilim amty qany? Kimke ilig qazyanür men?», – tır ermıs, «Qayanlyy büdün ertim, qayanym qany? Ne qayanqa işig-küçig bürürmen?», – tır ermıs. Ança tip, tabyaç qayanyqa jayy bolmys².

10. Jayy bolyp, itinü, jaratünü ümm, adüq, jana içikmis. Bünça işig-küçig birtükgerü saqynmaty türuk büdüny: «Ölurejin, ürüysyratajyn», - tır ermıs, joqadı baryr ermıs. Üze türuk Täñirisı, türuk ydüq Jiri-

11. Süuby ança tımis: «Türuk büdüny joq bolmazün,- tıjın, - büdün bolcün» - tıjın, qayym İterıs qayanyy, ögim İlbilge qatünuy Täñiri töpesinte tıtyp, jöggerü kötürmis erinç. Qayym qayan jiti jegirmi erin tyşyqmys². «Tyşyra

12. joryjür» - tıjın kü esidip, balyqdaay tayyqmys, taydaay inmis. Tırilip jetmis er bolmys². Täñiri küç birtük üçün, qayym qayan süsi böri teg ermıs, jayysy qojn teg ermıs. Ilgerü, quryyarü sülep, tırmıs, qobyrat(myş). (Qa)müyü

8. бағынған, елу жыл іс-күшін берген. (Сөйтіп) ілгері – күн шығыста – Бөккі қағанына дейін жорық жасай берген. Кері қарай Темір қақпаға дейін жорық жасай берген. Табғаш қағанына (өзінің түрүк халықтарының) елін-билігін алып бере берген. (Содан соң) түрүк қара бұқара

9. халқы былай деген: – Елді халық едім, елім енді кәні? Кімге елді құрып орнатамын? – дер екен, – Қағанды халық едім, қағаным кәні? Қандай қағанға іс-күшімді берермін? – дер екен. Осылай деп, табғаш қағанына (қайта) жау болған.

10. Жау болып, (ел болып) құрылып нығая алмай, қайта бағынған. (Бұдан кейін) бұнша іс-күшті беруді қаламай түрүк халқы: – Өздерімізді өздеріміз жояйық, ұрықсыз қалдырайық, – дер екен, (сөйтіп) жоғалуға бет алған екен. Үс(т)те түрүк Тәңірісі – аспаны, түрүктің қасиетті Жері-

11. Суы былай деген: – Түрүк халқы жоқ болмасын, – деп, – Халық болсын, – деп, әкем Ілтеріс қағанды, шешем Ілбілге қатынды Тәңірі төбесінде ұстап, жоғары көтерген екен. Әкем қаған он жеті ерімен (үкіметке бағынудан бас тартып) сыртқа шыққан. «Сыртта

12. жорықта жүр» деген хабарды есітіп, қаладағы тауға шығыпты, таудағы төменге түсіпті. Жиылып (бәрі) жетпіс ер болған. Тәңірі күш бергендіктен, әкем қағанның әскері бөрідей болған, жауы қойдай болған. Ілгерілі-кейінді (шығысқа-батысқа) жорық жасап, жинаған, көбейт(кен). (Бар)лығы

13. jeti jüz er bolmys². Jeti jüz er bol-
yp, elsiremıs, qağansyramys² bñdñnyy,
kñnedmıs, qñladmys² bñdñnyy, tñrñk
tñrñsñn yçñnymys² bñdñnyy eçñm-apam
tñrñsñnçe jaratmys², boşyñrmys². Tñlñs,
tardñš (bñdñnyy anta etmñš),

14. jabyñy, šadyy anta bermıs. Bñrñje
tabyaç bñdñny jayy ermıs. Jyraja baz
qağan – toqñz oññz bñdñny jayy ermıs.
Qyrqyz, qñryqan, otñz tatar, qytajn, ta-
taby – qop jayy ermıs. Qañym qağan
bñnça...

15. qyryq artñq(y jñt)ñ joly sñlemıs,
jegñrmñ sñññs sñññsmıs, tññrñ jarylqadñq
ñdñn ñllñgñ ñlsñretmıs, qağanyyyy
qağansyratmys², jayyy baz qylmys²,
tizlñgñ sñkñrmıs, bašlyyyy jñkñntñr(mıs).
Qañym qağan ñnçe ñlñgñ),

16. tñrñg qazyanyyp, ñça barmys². Qañym
qağanqa bašlajñ baz qağanyy balbal
tñkmıs. Ol tñrñde ñze eçñm qağan olñrty.
Eçñm qağan olñrypan, tñrñk bñdñnyy
JÄNEÇE, ANÇA-ANÇAÇA ñtdñ, ñgñttñ,
çyñajnyy (baj qylty, azyy ñkñsqylty).

13. жеті жүз ер болған. Жеті жүз
ер болып елсіреген, қағансыраған
халық - елді, күнденген, құлданған
халық - елді, түрүк билік-заңын
тәрк еткен халық - елді ағамыз –
ұлұқ билеушіміздің билік - заңынша
орнатқан, ой-таным, үгіт-насихат,
дәстүр-салтын жүргізген. Төліс,
тардұш (елдік құрылымдарды, оның
халықтарын сонда құрған),

14. (оларға) жабғысын, шадын сонда
берген. Беріде (оңтүстікте) табғаш
халқы жау болған. Алыста, шет-
те (солтүстікте) Баз қаған – тоғыз
оғыз халқы жау болған. Қырғыз,
құрықан, отұз татар, қытайн, татабы
– бәрі түгел жау болған. Әкем қаған
бұнша (халықты бағындырып ел ету
үшін)

15. қырық (жет)і жолы жорық жасаған,
жиырма соғыс жүргізген, Тәңірі
жарылқағандықтан елдіні елсіреткен,
қағандыны қағансыратқан, жауды
бейбіт, тату қылған, тізеліні шөктірген,
бастыны жүгіндір(ген. Әкем қаған
осынша елді,)

16. билік-заңды орнатып, қайтыс
болған (тура мағынасы: (жаны) ұша
барған-ұшып кеткен). Әкем қағанға
(басын) бастап Баз қағанның бал-
балын қойған. Ол (кездегі) билік
үстінде ағам қаған отырды. Ағам
қаған отырып, түрүк халқын жәнеше,
осынша-осыншаша нығайтты, көтер-
ді, кедейді (бай қылды, азды көп
қылды).

17. Eçim qayan olürtüqda, özim tardüş
büdüny tize şad ertim. Eçim qayan birle
ilgerü – AJAŞ QONQ İLİNKİ İGİTÇİSİ
SARYĞ ÖGÜZ, Şantūj jazyqqa tegi
süledimiz, qūryarū – Temir qaryuqa tegi
süledimiz, Kögmen aša qy(rqyz jiriñe
tegi süledimiz),

18. qamūyy biş otüz süledimiz, üç
jegirmi sūñüşdimiz, illigig ilsiretdimiz,
qayanlyyyy qayansyratdymyz, üzligig
söktürtimiz, başlyyyy jüküntürtimiz.
Türgis qayany türükümüz (büdünym erti.
Bilmedükün)

19. üçün, bizñe jañyllıqyn² üçün qayany
ölti. Būjrūqy, begleri jeme ölti. On oq
büdüny emgek körti. «Eçümüz-apamyz
tütmys Jir-Sūub idisiz bolmazün», - tijin,
YZ, QYRQYZ BÜDÜNYĞ İTTÜ, KÜN
ÜÇÜN, JARATT, ŪQÜN ÜÇÜN
SÜLEDİMİZ.

20. Barys beg erti. Qayan at būnta biz
birtimiz. Siñlim OTÜQ ÜNCÜJYĞ
birtimiz. Ōzi jañylty, qayany ölti. Būdūny
kūñ, qūl bolty. «Kögmen Jiri-Sūuby idisiz
qalmazün» tijin, yz, qyrqyz бүдүнүy
jarat(yp keltimiz, ilin)

21. jana birtimiz. Ilgerü Qadyraқан
jyşyū aša, ASYZ SARYĞ ÖGÜZGEÇE

17. Ағам қаған отырғанда, өзім
тардұш халқы үстінде шад едім. Ағам
қағанмен бірге ілгері (шығыста) –
АЙАУЛЫ ҚОНҚ (ХҰН) ЕЛІНІҢ
НЫҒАЙТУШЫСЫ, КӨРКЕЙТУШСІ
САРЫ ӨЗЕН-ДАРИЯСЫ, Шантұн
жазығына дейін жорық жасадық,
кейін қарай (батыста) – Темір қақпаға
дейін жорық жасадық, Көгменнен
аса қы(рғыз жеріне дейін жорық
жасадық),

18. барлығы жиырма бес жорық
жасадық, он үш соғыс жүргіздік, елдіні
елсіреттік, қағандыны қағансыраттық,
тізеліні шөктірдік, бастыны жүгін-
дірдік. Түргеш қағаны түрүгіміз (хал-
қым еді. Білмегендігі)

19. үшін, бізге жаңылып жазғандығы
үшін қағаны өлді. Бұйрұғы, бектері
де өлді. Он оқ халқы бейнет көрді.
«Аталарымыз-ұлұқ билеушілеріміз
тұтынып ұстаған Жер-Су иесіз болма-
сын» – деп ЫЗ, ҚЫРҒЫЗ ХАЛҚЫН
ҚҰРУ, БІРІКТІРУ ҮШІН, ОРНАТУ
(ҰЛЫ ҚАҒАНАТ) ҮШІН ЖОРЫҚ
ЖАСАДЫҚ.

20. (Оларда) Барыс бек еді. (Оған)
қаған атын бұнда біз бердік.
Қарындасым, ОТАУ БИБІСІН (де)
бердік. (Елдің) өзі жаңылды, қағаны
өлді. Халқы күн, құл болды. «Көгмен
жері-суы иесіз қалмасын» – деп, ыз,
қырғыз халықтарын құр(ып келдік,
елін)

21. қайта бердік. Ілгері (шығыста) –
Қадырақан тауынан аса, АСЫЛ САРЫ

büdünyy anča qontürtymyz, anča itdimiz. Quryyarı KENĞÜU ARYS, SAMŪURQANT, Tarmanqa tegi türük büdünyy anča qontürtymyz, anča itdimiz. Ol ödke qül qüllyy bolmys² ertı, (kün küñlig bolmys² ertı, inisi eçisin bilmez ertı, oğuly qanyn bilmez ertı).

ӨЗЕНГЕ ШЕЙІН халықты осынша қондырдык, осынша етіп игердік, көтердік. Кейін қарай (батыста) – КЕҢГҮУ АРЫС (// ҚАҢҒУ АРЫС – ҚАҢЛЫ-ОҒЫЗ ХАНДЫҒЫ), САМАРҚАНТ, ФЕРҒАНАҒА дейін түрүк халықтарын осынша қондырдык, осынша етіп игердік, көтердік. Ол заманда күл күлды болған еді, (күң күнді болған еді, інісі ағасын білмес еді, ұлы әкесін білмес еді).

22. Anča qazyanmys², itmis ilimiz, törümüz ertı! Türük, oğuz begleri, büdüny, büny esidıñ! Üze Täñiri basmasar, asyra Jir tilinmeser, türük büdüny, ilinjin, törünjin kim arytaty?! (Türük büdüny,)

22. Осылай етіп орнатқан, көтерген еліміз, билік - заңымыз еді! Түрүк, оғыз бектері, халықтары, бұны есітіндер! Үс(т)тен Тәңірі – аспан баспаса, ас(т)тан Жер айрылмаса, түрүк халқы, еліңді, билік-заңыңды кім ірітеді, арытады?! (Түрүк халқы),

23. ökün! Körgünjin üçün igidmis bilge qayanyña, ermıs, barmys² edgü ilinje kentü janyltyy, JABANÇLYQ DŽEK KELİRTİĞ, DŽANQ ERTTİRTİĞ, MERT ERTTİRTİĞ, SYRT ERTTİRTİĞ! Jaraqlyy qantan kelip, JYDŽYRTA eltdi?! Sünjüglig qantan kelipen, süre eltdi?! Ydūq Ötükön jynš (baryyña bardyy).

23. өкініп ойлан! Табғашқа (қытайға) бағынғаның үшін, көркейткен, нығайтқан дана қағанына, (оған) ерген, барған игі еліңе өзін жазып-жаңылдың, ЖАМАН(ДЫ), ЖАМАНШЫЛЫҚТЫ ЖЕК (ШАЙТАН) КЕЛТІРДІҢ, ҚЫРҒЫН, СОҒЫС ЖАСАТТЫҢ, (ОНЫ) МЕРТ ЕТКІЗДІҢ, СЫРТ БОЛДЫРТТЫҢ! Қару-жаракты қайдан келіп, ЖЫРЫП әкетті?! Сүңгілі қайдан келіп, сүре тартып әкетті?! Қасиетті Өтүкен тауына (барудай бардың).

24. ilgerü baryyña bardyy. Quryyarı baryyña bardyy. Bardūq jirde edgüg ol erinç: qanyñ süubça jügürti, sünjökün tayça jatdy, beglik üry oğulyñ qül bolty, silik qyz oğulyñ küñ bolty! Bilmedük üçün, (jabançlyquynyn üçün eçim qayan uça bardy).

24. (Ілгері (шығысқа) барудай бардың. Кейін қарай (батысқа) барудай бардың. Барған жердегі тапқан игілігің мынау екен: қаның суша ақты, сүйегің тауша жатты, бекзат ер балаң күл болды, сұлу қыз балаң күң болды!

25. Başlajū qırqyz qayanyū balbal tıkdım. «Türük bñdñnyū aty-küsı joq bolmazñn²» tıjın, qañym qayanyū, ðgım qatñnyū kõtürmıř Tañırı, il birıgme Tañırı: «Türük bñdñny aty-küsı joq bol(mazñn)» tıjın, özımın ol Tañırı)

26. qañan olürtdy erınc. Neñ jyls²yū bñdñnqa olürmadym. İcıre ařsyz, tyřyra tonsyz, JABASY ARTYSYCYR, JABANZ, JABANDŽ-JABANDŽLYQ bñdñnta üze olürtym. İnım Kültıgın bırle sözleřdımız. «Qañymyz, eçımız qaz(ñanmyř bñdñn aty-küsı joq bolmazñn)»

27. tıjın, türük bñdñny ücün tñn üdymadym, күntüz olürmadym. İnım Kültıgın bırle, ekı řad bırle ölü-jıtü qazñantym. Ança qazñanyp TÛTASYQ, BİRİKİNCİ, ESLES İL İTT₅ÜKİNCİ bñdñnyū ot-sñub qylmadym. Men (özım qañan olürtñqyma jır sañı)

28. barmyř bñdñn ölü-jıtü, jadañyn-jalañyn jana keltı. «Bñdñnyū ğıdeñın» tıjın jyrarū oñız bñdñny tapa, İlgerü qytajñ, tataby bñdñny tapa, bırgerü tabyaç tapa ùlñy sü ekı jegırmı... (sñññřdım. Anta)

Білмегендігінен, (жамандығыңнан ағам қаған (да) қайтыс болды).

25. (Басын) бастап қырғыз қағанының балбалын қойдым. «Түрүк халқының аты, даңқы жоқ болмасын» – деп, әкем қағанды, шешем қатынды көтерген Тәңірі, ел берген Тәңірі: «Түрүк халқы аты, даңқы жоқ бол(масын)» – деп өзімді ол Тәңірі)

26. қаған отырғызған еді. Не бір дыйлы халыққа (қаған) отырмадым. Іші ассыз, сырты тонсыз (киімсіз), жапасы АРТЫСЫСҚАН, НАШАР, ЖАМАН-ЖАМАН(ДЫ) халықтың үстінде (таққа) отырдым. Інім Күлтегін екеуіміз сөйлестік (кеңестік, бір пікірге келдік). «Әкеміз, ағамыз құ(рып орнатқан түрүк халқының аты, даңқы жоқ болмасын)»

27. деп, түрүк халқы үшін түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым. Інім Күлтегінмен бірге, екі шадпен бірге өліп-өшіп орнаттым. Осынша құрып-орнатып, ТҰТЫП ОТЫРҒАН, БІРІККЕН, ДОСТАС ЕЛ ЕТКЕН халықты от-су (қарсы) қылмадым. Мен (өзім қаған отырғанымда жер сайын)

28. барған халық өліп-өшіп, жаяу-жалаңаш қайта келді. Халықты көтерейін деп солтүстікке, оғұз халқына қарай, ілгері (шығысқа) қытайн, татабы халықтарына қарай, бері қарай (оңтүстікке) табғашқа қарай үлкен (ауыр) әскермен он екі (рет соғыстым. Содан)

29. kǐsire Tǎñrǐ jarylqazũ, qũtym bar ũcũn, ũlũgĩm bar ũcũn, ōlteĉĩ bũdũnyy tĩrĩgĩrũ ģĩttĩm, jalaŋ bũdũnyy tonlyy, ĉyŋajŋ bũdũnyy baj qyltym, az bũdũnyy ũkũš qyltym, yŋyr ellĩgde, (yŋyr qaŋanlyyda jeg qyltym, tōrt bũlũndaqy)

29. кейін Тәңірі жарылқап, (өзімнің) құт-бағым барлығынан, үлүк-үлесім барлығынан, (келешекте) өлмекші халықты тірілте көтердім, жалаңаш халықты тонды (киімді), кедей халықты бай қылдым, аз халықты көп қылдым, ығыр, егескен елдіктегілерді, (ығыр егескен қағандықтағыларды қайырымды, жақсы қылдым, төрт бұрыштағы)

30. bũdũnyy qop baz qyltym, jaŋys²yz qyltym, qop maŋa kōrtĩ. Isĩg-kũĉĩg bĩrũr bũnĉa tōrũg qazyanyy, ĩnĩm Kũltĩgĩn ōzĩnĉe kergek bolty. Qaŋym qaŋan ũĉdũqda, ĩnĩm Kũltĩgĩn jĩ(tĩ jašda qalty. On jašda)

30. халықты түгел тату, бейбіт қылдым, жаусыз қылдым, барлығы маған бағынды. Ис-күшті берер осынша билік-заңды құрып, орнатып, інім Күлтегін өз ажалынан қайтыс болды (тура мағынасы: жаны Тәңіріге) керек болды). Әкем қағанның (жаны көкке) ұшқанда (қайтыс болғанда), інім Күлтегін же(ті жаста қалды. Он жаста)

31. Ŭmaj teg ōgĩm qatũn qũtyŋa ĩnĩm Kũltĩgĩn er at bolty. Alty jegĩrmĩ jašyŋa eĉĩm qaŋan ĩlĩn, tōrũsĩn anĉa qazyanty. Alty ASYZ ARYS ALĉŪNQ TABY, SART, QOQANQ, BŪQAR, SARYĜ NOĜAD, SOĜŪD, D₂AQ tapa sũledĩmĩz, bũzdymyz. Tabyaĉ Oŋ tũtũq bĩs t(ũmen sũ keltĩ, sũŋũsdĩmĩz).

31. Ұмайдай (Хауа анадай) шешем-қатынның – құт-бағына інім Күлтегін ер атанды (атын алды). Он Алты жасында ағам қағанның елін, билік-заңын сонша құрып, орнатты. Алты АСЫЛАРЫС АЛШЫН ТАБЫ, САРТ, ҚОҚАН, БҰҚАР, САРЫ НОҒАЙ, СОҒДЫ, ДАҚҚА (АДАЙҒА) қарай жорық жасадық, қираттық. Табғаш Оң тұтұқ (бастап) елу мың (әскер келді, соғыстық).

32. Kũltĩgĩn jadaŋyn, oplajũ tegdĩ. Oŋ tũtũq joryĉyn², jaraqlyy elĩgĩn tũtdy. Jaraqlyydy qaŋanqa anĉũlady. Ol sũg anta joqqyšdymyz. Bĩr otũz jašyŋa ĉaĉa sãŋũnke sũŋũšdĩmĩz. Eŋ ĩlkĩ, Tadyqyn Ćoryŋ boz(atyy bĩnĩp tegdĩ, ol at anta)

32. Күлтегін жаяу, омыраулай, опыратиді. Оң тұтұқтың бастаушысын, қару-жарақтыларын (өз) қолымен ұстады Қару-жарақтыларды қағанға еншілеп олжа салды. Ол әскерді сонда жоқ қылдық. Жиырма бір жасында Чача сәңүнмен соғыстық. Ең ілкі, Тадықын Шордың боз (атын мініп тиді), (ол ат сонда)

33. ölti. Ekinti, Yšbara Jamtaryñ ARYNČY boz atyñ biniñ tegdi, ol at anta ölti. Üçünči, Jigın Silig begiñ kidiñlig toryy at biniñ tegdi. Ol at anta ölti. Jaraqynta, jalmasynta jüz artuq oqun ũrtu. Jizki bašyña bir teg(ürmedi)...

34. tegdükin, türük begleri, qop bilirsiz! Ol süg anta joqqyšdymyz. Anta kisire Jir Baj arqū-Ūlūy Irkin jayy bolty. Any jainyyp Törgi Jaryūn költe büzdymyz. Ūlūy Irkin az qyjna erin tezip bardy. Kültigin (alty otüz)

35. jašyña qyrqyz tapa süledimiz. Stüñüg batymy qaryy sökipeñ, Kögmen jyšyy tüuğa joryp, qyrqyz büdünyy ŪDŪRTA, DŽODŪRTA, SYDYRTA basdymyz. Qağanyñ² birle Süña jynšda stüñüşdimiz. Kültigin Baj aruqun(yñ aq adyryy)

36. biniñ oplaju tegdi. Bir erig oqun ũrtu, eki erig ũdyšyrū sančdy. Ol tegdükde Baj arquñyñ aq adyryy ũdlyqyn² s²yju ũrtu. Qyrqyz qağanyñ² ölürtimiz, ilin altymyz. Ol jylqa tür(gis tapa Altūn jynšy)

37. tüuğa, Ertis ögüzig keče, jorydymyz. Türgis büdünyy ODŽDŽODŪRTA, ŪDŪRTA, SYDYRTA basdymyz. Türgis qağany süsi Bolčuda otča, BORANČA kelti, süñüşdimiz. Kültigin bašy boz at biniñ tegdi. Bašy boz k ...

33. өлді. Екінші, Ышбара Йамтардың АРЫНШЫ боз атын мініп тиді, ол ат сонда өлді. Үшінші, Йегін Сіліг бектің ер-тоқымды торы атын мініп тиді, ол ат сонда өлді. Қару-жарағына, сауытына жүзден артық оқ тиді. Ізгі басына бір (де оқ) тиг(ізбеді).

34. (Оның жауға қалай) тигенін, түрүк бектері, бәрің түгел білерсіздер! Ол әскерді сонда жоқ қылдық. Одан кейін Бай арқұ (ұлы арғын) жері—Ұлұқ Еркін жау болды. Аны (өзенінен) қайтып, Төргі Йарғұн көлде қираттық. Ұлұқ Еркін аз ғана сарбазымен қашып кетті. Күлтегіннің (жиырма алты)

35. жасында қырғызға қарай жорық жасадық. Сүңгі бойы қарды бұзып, Көгмен тауынан өте жортып, қырғыз халқын ШАБУЫЛДАЙ, ЖОЯ, СЫДЫРТА бастық. Қағанымен Сұңа тауында соғыстық. Күлтегін Бай арқұқ (ның (ұлы арғынның) ақ айғырын)

36. мініп омыраулай, опыра тиді. Бір ерін оқпен атты, екі ерін кезекпе-кезек шанышты. Ол шабуылда Бай арқұқ ақ айғырының жамбасын сындыра ұрды. Қырғыз қағанын өлтірдік, елін алдық. Сол жылға тү(ргешке қарай Алтын (Алтай) тауына)

37. шыға, Ертіс дариясын кеше, жорық жасадық. Түргеш халқын (да) (дүниеден) ОЗДЫРА ЖОЯ, ШАБУЫЛДАЙ, СЫДЫРТА бастық. Түргеш қағанының әскері Болшұда отша, боранша келді, соғыстық. Күлтегін Башғұ боз атты мініп тиді. Башғұ боз к...

38. tütüzt(y). Ekisín ÖZİ ERTİS ÖĞİZKE
YTYP, BATYLTZYDY. Anta jana kīrīp,
tūrgīs qayany būjrūqy Yz tūtūqūy elīgīn
tūtdy. Qayany anta ölürtīmiz, ilīn
altymyz. Qara tūrgīs būdüny qop ičīkdī.
Ol būdünyū Tabarda qo(ntūrtymyz. Jana
joryp)

39. «SART, SARYĠ NOĠAD, D₅AQ
būdūn(y)n İtejīn», - tījīn Jīnčūu ögüzīg
keče, Temīr qapyqqa tegī süledīmiz. Anta
kīsire qara tūrgīs būdüny jayy bolmyš
KEDĠÜUERİS tapa bardy. Bizīj sü aty
tūrūq, azūqy joq ertī. JABANLYQ kīsī er
...

40. alp er bīzīje tegmīš ertī. Antay ödke
ökünīp, Kültīgīnīg az erīn İrtürü ytt₅ym-
yz. Ültūy sūñūš sūñūšmīš. Alp Šalčy aq
atyn² bīnīp tegmīš. Qara tūrgīs būdünyū
anta ölürmīš, almyš. jana joryp...

41. bīrle, (Q)ūšū tūtūq bīrle sūñūšmīš,
erīn qop ölürmīs, ebīn bary(myn² qaly)
s²yz qop kelürtī. Kültīgīn jītī otūz jašyūa
qarlūq būdüny erūr barūr erīklī jayy bolty.
Tamay ydūq bašda sūñūsdīmiz.

38. ұстадық. Екеуін өзі ЕРТІС ӨЗЕНІНЕ
ЛАҚТЫРЫП, БАТЫРДЫ. Сонда және
кіріп, түргеш қағанының бұйрұғы
Ыздың тұтұғын (өз) қолымен ұстады.
Қағанын сонда өлтірдік, елін алдық.
Қара түргеш халқы түгел бағынды.
Ол халықты Табарға қо(ндырдық)
(қоныстандырдық). (Және жорық жа-
сап),

39. «САРТ, САРЫҒ НОҒАД, Д⁵АҚ
(АДАЙ) халқын қосып (өзімізге)
біріктірейін» деп, Сыр (Інжу) дария-
сын кеше, Темір қақпаға дейін жорық
жасадық. Содан кейін қара түргеш
халқы жау болған КЕҢГҮЕРІСКЕ
(ҚАҢЛЫ-ОҒЫЗ ХАНДЫҒЫНА) та-
ман барды. Біздің әскердің аты арық,
азығы жоқ еді. Жаман(ды) кісілер-
ерлер...

40. алып ерлер бізге тиісуге
дайындалған еді. Сондай заманға,
тағдырға қапаланып, өкінішпен Күл-
тегінді аз сарбазымен ертерек, алдын
ала шабуылға жібердік. (Ол онда)
үлкен соғыс жасаған. Алып Шалшы ақ
атын мініп тиген. Қара түргеш халқын
сонда жойған, алған. Және жорық жа-
сап

41. ...пен, (Қ)ұшұ тұтұқпен соғыс-
қан, ерлерін түгел өлтірген, үй,
мү(ліктерін қалдыр)май түгел кел-
тірді. Күлтегіннің жиырма жеті жа-
сында қарлұқ халқы еркін жүре-бара,
өз еркін өзіне алып (бізге бағынудан
бас тартып), жау болды. Тамағ (атты)
қасиетті шында соғыстық.

42. (Kül)tigın ol süñüşde otüz jaşajür ertı. Alp Šalčy (aq at)yn² bınıp oplajü tegdı, ekı erıg üdyşyrü sančdy. Qarlüqüy ölürtimız, altymyz. Yz бүdüny jayy bolty. Qara költe süñüşdimız. Kültigın bir qyr-yq jaşajür ertı. Alp Šalčy aqyn²

43. bın(ip), oplajü tegdı, yz elteberıg tütıdy. Yz бүdüny anta joq bolty. Ečım qayan ilı qamaşyğ boltüqynta, бүdüny ilıgı-kegı boltüqynta, izgıl бүdüny bırlе süñüşdimız. Kültigın alp Šalčy aqyn² bınıp,

44. (oplajü tegd)ı, ol at anta tüs(dı). (ı) zgıl (bүdüny) öltı. ARTTAQŪ QŪZ-OGŪZ бүdüny kentü бүdünym ertı, Tәñiri-Jir бүlҗaqyn² үcүн, jayy bolty. Bır jylqa bış joly süñüşdimız. Eñ ilki, TODŽĠNŪDŽĠ SAMŪŪRQANT SAB-SAMĠYZ BALYQYNDA ŪDYRTYNČA, DŽODŪRTYN-ČA, SYDYRTYNČA, SYJŪ SŪDŪSDİMİZ, ŪDİNCİSDİ-MİZ.

45. Kültigın Azman aqyğ bınıp, oplajü tegdı, alty erıg sančdy, sü tegisınte jıtıncı erıg qylyčlady. Ekıntı, Qüşlayaqda edız bırlе süñüşdimız. Kültigın YZQY ayyzyn² bınıp, oplajü tegıp, bır erıg sančdy,

46. toqüz erıg egıre toqydy. Edız бүdüny anta öltı. Ücünčı, Bol...nda oğüz bırlе süñüşdimız. Kültigın Azman aqyğ

42. (Күл)тегін ол соғыста отыз жасар еді. Алып Шалшы (ақ ат)ын мініп омыраулай, опыра тиді, екі ерін кезекпе-кезек шанышты. Қарлұқты жойдық, алдық. Біз халқы жау болды. Қара көлде соғыстық. Күлтегін отыз бір жасар еді. Алып Шалшы ағын

43. мін(іп) омыраулай, опыра тиді, Біздың елтеберін ұстады. Біз халқы сонда жоқ болды. Ағам қаған елі толқулы болғанда, халқы ілікшіл-кекшіл болғанда ізгіл халқымен соғыстық. Күлтегін Алып Шалшы ағын мініп,

44. (омыраулай, опыра тид)і, ол ат сонда құла(ды). Ізгіл халқы жойылды. АРТТАҒЫ ҚҰЗ-ОҒЫЗ халқы өз халқым еді, Тәңірі-Аспан мен Жер бүліншілікке ұшыратқандықтан, жау болды. Бір жылда бес жолы соғыстық. Ең ілкі, ТОСҚЫНЫСҚЫ САМАРҚАНТ СЕП-СЕМІЗ ҚАЛАСЫНДА ШАБУЫЛДАЙ, ЖОЯ, СЫДЫРА, ҚИРАТА СОҒЫСТЫҚ, ШАБУЫЛДАСТЫҚ.

45. Күлтегін Азман ағын мініп, омыраулай, опыра тиді, алты ерін шанышты, шайқас соңында (немесе шетінде) жетінші ерін қылыштады. Екінші, Құшлағақта едізбен соғыстық. Күлтегін ЫЗДЫҚ қаракерін мініп, омыраулай, опыра тиіп, бір ерін шанышты,

46. тоғыз ерін айналдыра қуып соқты. Едіз халқы сонда жойылды. Үшінші, Бол...нда оғызбен соғыстық. Күлтегін

bīnīp tegdī, sančdy. Sūsīn sančdymyz, īlīn altymyz. Törtīnčī, Čūš bašyнта sūñūšdīmīz. Tūrūk

47. būdūny adaqy qamašytdy. JABANČLYQ bolt(ač)y irtī. Oza kelmīs sūsīn Kūltī(gīn) ayyтыp, Тоңура, bīr оуūš, Jylpayū (atty) on erīg Тоңа tīgīn joyyнта egīrīp ölürtīmīz. Bīsīnčī, ÖZGENT-TĚ, QADYN ANA ÜNČÜJY-MYZ BARČYN ANA SAQANASYNDA, QANDÖZ-DE оғыз bīrle sūñūšdīmīz. Kūltīgīn

48. JĪZKĪ YZQY ayyzyn² bīnīp tegdī, ekī erīg sančdy, balyqq,a barmady. Ol sū anta öltī. Maғы qoryan (q)yšlap, jazуға оуūzғarū sū tyšyqdymyz. Kūltīgīn beg bašlajū, aqytymyz. Оуūz jayy ordūy basdy. Kūltīgīn

49. ögsīz KÖK JETİMİN bīnīp, toqūz erīn sančdy, ordūy bīrmedī! Ögīm – qatūn, ūlajū öglerīm, ekelerīm, kelīñünīm, OTÜQ ÜNČÜJLARYM – būnča jeme tīrīgī kūñ boltačy ertī, ölügī jūrtda, jolta jatū qaltačy ertīgīz!

50. Kūltīgīn joq erser, qop öltečī ertīgīz! Inīm Kūltīgīn kergek bolty, özīm saqyntym. Kōrūr kōzīm kōrmez teg, bīlīr bīlīgīm bīlmez teg bolty, özīm saqyntym. «Öd Täñjīrī jasar, kīsī оуūly qop ölgelī törümīs».

Азман ағын мініп тиді, шанышты. Әскерін жаншыдық, елін алдық. Төртінші, Чұш шыңында соғыстық. Түрүк

47. халқының аяғы қалжырады. (Жағдай)жаманбол(атын)еді.(Жаудың) оза келген әскеріне Күлте(гінді) шаптырып, Тоңура, Жылпағұ (атты) бір ру аталарының он ерін Тоңа тегіннің қорымында айналдыра соғып өлтірдік. Бесінші, ӨЗГЕНТТЕ, ҚАТЫН АНА ШЕШЕМІЗ (ГҮЛ)БАРШЫН АНА САҒАНАСЫНДА, ҚАНДӨЗДЕ оғызбен соғыстық. Күлтегін

48. АСА ҚАСТЕРЛІ ЫЗДЫҚ қаракерін мініп тиді, екі ерін шанышты, қалаға бармады. Ол әскер сонда жойыл(ды): Мағы қорғанды қыстап, жазғы тұрым көктемде оғызға қарай әскер шығардық. Күлтегін бек бастап, шабуылдадық. Оғыз жау орданы басты. Күлтегін

49. Өгсіз (енесіз) КӨК ЖЕТІМІН мініп, тоғыз ерін шанышты, орданы бермеді. Анам – қатын, (басқа) жалғасқан аналарым, әпке-жеңгелерім, келіндерім, ОТАУ БИБІЛЕРІМ–осынша да тірілерің күң болатын едіңдер, өлгендеріңіздің өліктеріңіз (сіздер) жұртта, жолда жатып қалатын едіңіздер!

50. Күлтегін жоқ болса, түгел өлетін едіңіздер! Інім Күлтегін қайтыс болды, өзім қайғырдым. Көрер көзім көрместей, білер білігім білместей болды, өзім қайғырдым. «Тағдырды

51. Anča saqyntym: közde jaš kelser eti d'a, көңülте s²yuyt kelser, jantürü saqyntym, qatt₅yud²y saqyntym: «eki šad, ülajü ini-jigünim, OĞULANÜM, beglerim, büdünym közi, qaşy JABANČLYQ boltačy!» – tıp saqyntym. Joğčy, s²yuytčy qytajn, tataby büdüny başlajü

52. Üdar säjnün kelti. Tabyač QAĞANYNTA Isijī likeŋ kelti, bīr tümen ayy, altün, kümüş kergeksiz kelürti. Tüpüt QAĞANYNTA Bölön kelti. Quryja, kün batasyqdaqy, SARYĞ NOĞAD, D₅AQ, BERİČ, KERDŽÖR, BÜQAR, QOQANQ, SART QAĞANYNTA, BÜDÜNYNTA ENLİK säjnün, Oğul tarqan kelti.

53. On oq oğulyım – Türgis qayanynta Maqyrač tamyačy, Oğüz Bilge tamyačy kelti. Qyrqyz QAĞANYNTA tardüş Ynančü Čor kelti. Baryq itgüüči, bediz jaratyğma, bitig taš itgüüči tabyač QAĞANYDQ ČYQANČYSY Čaŋ säjnün kelti. Kültigün qojn jylqa jiti jegirmike üčdy. Toqüzynčy aj jeti otüzqa joy ertürtimiz. Baryqn², bedizin, bitig taš(yn) bičn jylqa jitinči aj jiti otüzqa qor alqydymyz. Kültigün ö(lip) quryq artuqy jiti jaşyŋ bolyty. Taš... bünča bedizčig, tojyŋ, elteber kelü(r)tī.

Тәңірі жасар, кісі баласы түгел өлгелі жаратылған».

51. Соншама қайғырдым: көзге жас келсе еді дә (де), көңілге өксік келсе, қайтадан қайғырдым, қатты қайғырдым, «Екі шад, (оған) ілескен іні-жеткіншектерімнің, ұлдарымның, бектерімнің, халқымның көзі-қасы ЖА-МАН(ДЫ) болмақшы» – деп қайғырдым. Жоқтаушы (жерлеу рәсіміне қатысушы), жылап-сықтаушы қытайн, татабы халқын бастап

52. Ұдар сәнүн келді. Табғаш (қытай) қағанынан Ісііі Лікең келді, бір түмен (он мың) сый, алтын-күмісті есепсіз әкелді. Тибет қағанынан Бөлөн келді. Кері, кейінде – күн батыстағы САРЫҒ НОҒАД, Д⁵АҚ, БЕРІШ, КЕРДЖӨР (кердері), БҰҚАР, ҚОҚАН, САРТ ҚАҒАНДЫҚТАРЫНАН, ХАЛЫҚТАРЫНАН ЕНЛІК сәнүн, Оғұл тарқан келді.

53. Он оқ ұлымыз – Түргеш қағанынан Мақыраш таңбашы, Оғыз Білге таңбашы келді. Қырғыз қағанынан тардұш Ынаншұ Шор(а) келді. Ғимарат-жай салушы, безек-өрнек жүргізуші, жазатын тас жасаушы табғаш қағанының тас қашаушы шебері Чаң сәнүн келді. Күлтегін қой жылы он жетісіне (күні) қайтыс болды. Тоғызыншы айдың жиырма жетісіне жоқтау рәсімін жасадық (жерледік). Ғимарат-жайын, безек-өрнегін, жазулы тас(ын) мешін жылы жетінші айдың жиырма жетісіне түгел бітірдік. Күлтегін өлгенде қырық (ж) еті жаста болды. Тас... бұнша безекші-шебер, тойғын, елтеберлерді келтірді.

ФАКСИМИЛЕСІ

(Кіші жазу)

N>δ :)ʒH : ʒEYΓX : EYNH : ʒHJ>δ : ʒXΓYHk : EKΓYHk (1)
 *HHE9HΓ : >DJ> : YECHΓ : ΓKQHk :)HδY : *δHJ> : ʒEX
 YEδ δΓ1*ʒʒ : ʒ9YΓX : *)ʒ>δ : *ʒʒ> : ΓEYΓX : *)Jʒ> :
 Hδ> : YYEδ : ↓YD>δ : δH4δ : ʒD4Γ9 : Y

δH : XΓΓ : ΓKHNEK : H*δY>δ : Γ)ʒ>δΓYYEδ : Hʒ>H>↓δ (2)
 N9 : NTEYΓX : ʒHʒʒ>δ : HNE : NTEYΓ : ʒJYHk : Γʒʒʒ
 : >YʒYH9 : ʒYΓD1δδ : HNE : >YʒYH>↓ : >YʒYH>δH> : H
 * : ʒ>↓ :)ʒ>δ : ΓEY ΓE : ʒ⊙ : >YʒYH>δH> : HNH
)ʒ>δ : ʒ

YΓ9 : HHEkN :)ʒH : EYNH : ↓Dʒʒ : ΓδHJ> : *XHΓ : ʒ>↓ (3)
 : ΓEKJHΓHD : >Y⊙ʒ : NTEYΓ : ↓D4>δ : ʒHYΓ : 4YHJ> :
 : H>↓δ : NTEYΓX : *XHδEK : EYΓE : ʒHD>Jδ : *XYNI
 ΓH>↓ : *XHδEK : EYΓE : ʒEKH1NH : *XYNI : ΓEK : ʒEHIY
 ENNʒ9 : >Yʒ

: >↓YDδY9 : >YʒYH9 : *XYNI : ΓEK : ʒHʒʒHΓHk : ʒEY (4)
 : *ʒδH>D : ΓEK : ʒEYΓ9 : ʒ>δ : *XYNI : ΓEK : ʒYΓYΓ9
 HEkN : YΓ9 : Hʒδ>δYΓ : HΓY : ↓DΓXΓ : EY9 : ʒʒʒY9 : HHEkN
 : ʒYΓYΓX :)ʒ>δ : ʒʒδδ : ʒHJ> : ʒXYΓ9>δ : ʒHΓYΓ9 : H

: HʒY>δ : Dδ>↓ : ΓKEΓ : ʒHNE :)>δJ : *HYHNE (5)
 : HʒH9 : ΓEY : EYANI : ΓδY :)ʒ>δ : ʒʒδδ : YNTEYΓE
 YDʒE : Y)ʒδH4Γ : ʒH : HΓY : HʒH9 :)δY : EYANI : HΓY

N⊙ : EYΓXʒE : ʒYΓE : ʒʒ↓⊙>↓ : >YʒD : HΓY : YΓδ> (6)
 : HΓY : YNE

: HΓY : H*δH>D : EYΓEYJ : NEK : EYΓE : ʒEYΓX : NEK
 *ΓD : ΓEK : ʒYΓEYΓX : Γ)ʒ>δ : Γʒʒ> : 4YHJ>D : ΓEYΓYΓX
 E : ʒH>δH : ʒYΓEYΓY : HʒH9 : ʒYΓδY : EYANI : ʒHΓY : H*
 : ʒ9YΓX : ʒEYNI :)ʒ>δ : EYNH : EKYN :)ʒ>δ : EYNH : IN
 : HHEkN : YΓ9 : DʒY

DJ⊙ :)※>δH : Γ※δ>δ : €TαKYH : ΓX€K>DJ(1) . . HΓQ (18) (8)
YΓ :)※>δ : J⊙Γ↓δJ>δ : ¥¥¥H : ΓYΓ :)¥HδΓA : ΓM>δ↓
*x¥4NI : JYTYQ :)※>δ : Y€HΓ : J⊙Γ↓δJ>δ : Γ(€)ΓΓ€
1HΓQ : HΓH : ΓAJ¥1J : H€ΓKYHΓ : H

↓δ : ΓKYH : . . . : Y€H(Γ) . . . INK : J⊙δJ> : Γ(X) . . . (J1>) (44) (4)
>δ : TYQ : ΓTYH : ΓKY : *)※>δ : NkhHΓ :)※>δ : H¥>H>
4NI : ΓJ>D¥ΓQ : JHJΓQTYQ : ΓM>δΓYD : HNAH : HΓH¥J
: H*x¥4NI : J※δJδ>¥>δ : ¥YΓ4 : H*x¥

¥¥ : €TYδJ : ΓX€K : >DJ1> : 1HΓQ : ¥HδH : H€ΓKYHΓ (45) (5)
H¥J¥>H : ΓKHΓ : Γ※JAJΓQ : €TYKHΓ : J⊙ΓΓΓ(€)NI : Γ※
ΓQ : HΓH¥D : H€ΓKYHΓ : H*x¥4NI : JYTYQHX : J※
: Γ※¥¥ : €TYTYQ : Γ€K : >DJ1> : 1H

N : ΓKYHJ⊙ :)※>δ : H(X) : Γ※Γ↓δ : JTE : €TH>↓δ (46) (6)
: H€ΓKYHΓ : H*x¥4NI : JYTYQH¥> : J※) . . . (J)>δ : ¥A
: HΓYΓ : H*x¥¥¥ : HΓNI : Γ※¥¥ : ΓX€K : 1HΓQ : ¥HδH
: €TNH : H*x¥4NI : J⊙Γ¥δ : ¥>A : ¥KH : H*xδJ

NI : IAY(Γ)JH> : ΓHYΓ . . M>δHJδD : Γ※δ¥¥H※ :)※>δ (47) (7)
€TY> : >¥1J : ¥>TYQ : JH>δ : 1δ¥ : . . . ΓKYHΓ : HΓI
ΓKH€H : ¥ΓQ : H*xTYNYTE : J⊙ΓY>D : H€ΓKJ>δ :
: H€ΓKYHΓ : H*x4NI : JYTYQ : H¥> : JxH※H

: J(δΓJ)δ : Γ※¥¥ : €TYΓ : ΓX€(h) : 1HΓ(Q) : HΓH¥D (48) (8)
JYHδD : 1J¥ΓH :)¥H>H : Γ¥* : (Y)NJ⊙ : NI(J>Γ※H(4δ)
: H*xδΓH : >DJ¥δ€Q : H€KYHΓ : H*xH¥δNI : >H¥H¥>
: H€ΓKYHΓ : Γ※¥δ : ¥>¥H> : ΓYDHY>

xHTYQ : ¥>¥H> : Γ※¥¥ : HTH>↓δ : 1HΓQ : HΓH¥IEN (49) (9)
JD>↓ : *HNY¥Γ : *TYΓ : *TYEN : >DJ> :)>δHδEN : Γ
δH>D : ΓEYN : ΓHYΓAM>δ4NI : Γ€TYH : JH9J>δ : *H
: H€KY : ΓAMH>δD : JδJ>D : J※

YN : *HΓ : H€KY : ΓAKYN : 1>↓ : TYT↓D : H€KYHΓ (50) (10)
: *HNI : TNTH : *⊙H¥ : *HN : ΓM>δ : ¥€TY : H€K
¥HNI : ΓM>δ : €KH¥TYQ : *EYQ : TYTYQ : €KH¥TH
: IAHNYH : ΓEYN : 1>↓ : ΓJ¥>ΓIΓ : H4SD : ΓTYHxN : *⊙H

: δ¥ΓI : JKY4NI : J※ΓK : TY¥¥D : JxHNI : *⊙H¥ : J※ (51) (11)
Γ : >DJ> : ※¥Γ : *⊙H¥ : Γx¥δH : *⊙H¥ : >H⊙D : TY¥

1.2. БІЛГЕ ҚАҒАН ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Білге қаған жазба ескерткішін де 1889 жылы орыс зерттеушісі Н.М.Ядринцев Моңғолиядағы Орхон өзенінің бойындағы Кошо Цайдам деген жерден тапты. 1892 жылғы жарияланған еңбек жалпы Орхон өзенінің бойына жасалған экспедиция нәтижесі болатын. Білге қаған ескерткішін де В.Томсен, В.В.Радлов және басқа да зерттеушілер зерттеді.

Білге қаған Екінші түрік қағанатын құрған Елтеріс-Құтлығ қағанның үлкен ұлы. Оның інісі Күлтегін Білге қағанның әрі негізгі кеңесшісі, әрі бас қолбасшысы болды. Күлтегін жазбасының мәтінін Білге қағанның өзі дайындағаны мәтін мазмұнынан белгілі болып тұрады. Ал Білге қағанның жазуын Білге қағанның немересі Йоллық тегін бір ай төрт күн отырып жазған. Білге қаған ескерткіші Күлтегін ескерткішінің жанында, жаяу баратын жерде орналасқан.

Білге қаған жазба ескерткіші ішкі мазмұны жағынан Күлтегін жазба ескерткішімен ұқсас келеді. Күлтегін ескерткішіндегі дүдәмал жәйттерді осы Білге қаған ескерткішімен салыстырып анықтап алған кездер болды. Білге қағандағы үшінші жолдан жиырма төртінші жолға дейінгі аралықтағы мәтін ұқсас болғандықтан С.Е.Малов оларды қалдырып кетеді де, ары қарай жиырма төртінші жолдан бастап жалғастырады.

АУДАРМАСЫ МЕН ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

1. Tәñiri teg Tәñiri-İde jaratmyş türük Bilge qağan sabym. Qaғym türük Bilge ... anta amty l... aty işir toғuz oғuz jidiniker, külig begleri, бүdünü... türük Tәñiri ...

2. ... üze qağan olürtym. Olürtuqyma öltečiçe saqynyyma türük begleri, бүdünü eғirip, sebiniр toqtamys, közi jöggerü körti. Bödke özüм olürp, bünça aғyr tö-rüg төrt бүlүндаqy бүdünüy itdim.

24. Üze Kök Tәñiri jeti jegirmi jaşyma tañüt tapa süledim. Tañüt бүdünüy бүzдыm, oғulyн, jotazyн, jylqysyn, barymyn anta altym. Sekiz jegirmi jaşyma,

25. Alty asyz arys alčünq taby, sart, qoqanq, bұqar, saryғ noғad, soғud, d, aq tapa süledim. Бүdünüy anta бүzдыm. Tabyaç Oñ түtүq bes түmen sü kelti. Ydүq başda süñüştim. Ol süg anta joqqyşдыm. Jegirmi jaşyma basmyl ydүqyty oғüşym, бүdünym ertі. «Arqartqyş-türkertkiş yd-maz» tјjin süledim. q...t ičigirttim qal ... ebirü kelürtim. Eki otüz jaşyma tabyaç tapa süledim.

26. Čača säñün sekiz түmen birle süñүsdim. Süsin anta ölürtim. Alty otüz jaşyma čik бүdünüy qyrqyz birle jaybolty. Kem keče čik tapa süledim. Örpende süñüşdim, süsin sančдыm. Yz бүdünüy ičigirttim. Jeti otüz jaşyma qy

1. Тәңірідей Тәңірі-Ійе (етіп) жаратқан түрүк Білге қаған сөзім. Әкем түрүк Білге ... сонда енді л ... аты асыл тоғыз оғыз ұнатқан, даңқты бектері, халқы ... түрүк Тәңірі ...

2. ... үстіне қаған болып отырдым. Қаған болып отырғаным өлгенше қайғыра қалап-ойлаған түрүк бектері, халқы қуанып, сүйініп тоқтаған, көзі (мені) жоғары көрді. Таққа өзім отырып, мұнша мықты ережелерді, заңдарды, дүниенің төрт бұрышындағы халықтарды нығайттым.

24. Үстімізде Көк Тәңірі он жеті жасымда таңғұттарға қарсы соғыстым. Таңғұт халқын жауладым, ұлын, әйелін, жылқысын, дүниесін сонда алдым. Он сегіз жасымда,

25. Алты асыл арыс алшын табы, сарт, қоқан, бұқар, сары ноғай, соғуд, даққа (адайға) қарсы соғыстым. Халқын сонда жауладым. Табғаштық Оң тұтұқ бастаған бес түмен (елу мың) әскер келді. Қасиетті шында соғыстым. Ол әскерді сонда жоқ қылдым. Жиырма жасымда басмыл ыдықұты туысым, халқым еді. «Керуен жібермеді», – деп соғыстым. к...м, кейін қайтардым. Жиырма екі жасымда

26. Чача сәнүннің сексен мың әскерімен соғыстым. Әскерін сонда жойдым. Он алты жасымда чік халқы қырғызбен бірге жау болды. Кем (өзенін) кеше, чіктерге қарсы соғыстым. Өрпенде соғыстым, әскерін шаныштым. Біз

rqyz tapa süledim. Sünüg batymy qaryy sökïpen

халқын бағындырдым. Жиырма жеті жасымда қырғызға қарсы соғыстым. Сүнгі бойы қарды бұзып.

27. Kögmen jynşyу tuuға joryp, qyrqyz бүdünуу үdürtynča, odždzodürtynča, sydyrtyнča, jenčite basdym. Qaуанып birle Sұңa jynşda sünüşdım. Qaуанып ölürtım, ilin anta altym. Ol jylqa түrgis tapa Altun jynşyу aša, Ertis ögüzig keče jorydym. Tүrgis бүdünуу үdürtynča, odždzodürtynča, sydyrtyнča, jenčite basdym. Tүrgis qaуаны süsi otča, boranča kelti.

27. Көгмен жыныс-тауынан аса жортып, қырғыз халқын шабуылдай, (дүниеден) оздыра жоя, сыдырта, жаншыта бастым. Қағанымен Сұңа жыныс-тауында соғыстым. Қағанын өлтірдім, елін сонда жаулап алдым. Сол жылы түргешке қарай, Алтай жыныс-тауынан аса, Ертис өзенін кеше жорық жасадым. Түргеш халқын шабуылдай, (дүниеден) оздыра, жоя, сыдырта, жаншыта бастым. Түргеш қағанының әскері отша, боранша келді.

28. Bolčüda sünüşdımız. Qaуанып, jabyұsyn, šadyn anta ölürtım, ilin anta altym. Otüz jaşyma Besbalyq tapa süledim, alty joly sünüşdım... süsin qop ölürtım. Besbalyq ičireki ne kiši etin... tegdük joq üçün kiši balyqda maңa ұqqaly kelti. Besbalyq any üçün ozdy. Otüz artüqy

28. Болшұда соғыстық, қағанын, жабғысын, шадын сонда өлтірдім, елін сонда алдым. Отүз жасымда Бесбалыққа қарай аттандым, алты жолы соғыстым, әскерін көп қырдым. Бесбалық ішіндегі қай кісіге, мүлкіне тимегенім үшін қала кісілері маған ұғынысқалы келді. Сондықтан Бесбалық озды, аман қалды. Отыз

29. bir jaşyma qarlüq бүdünуу бүңsyз erür barür erikli jayy bolty. Tamay ydүq başda sünüşdım, qarlüq бүdünуу ölürtım, anta altym... jaşyma qarlüq ...düd...qarlüq бүdünуу tir...sančdym ölürtım. Toqüz oуüz meniң бүdünym erti. Täңri jer бүlаqyn üçün öldiң.

29. бір жасымда қарлұқ халқы мүңсыз еркін жүре бара өз еркімен жау болды. Тамағ қасиетті шында соғыстым. Қарлұқ халқын жойдым, сонда алдым. (Отыз екі) жасымда басмыл, қарлұқ халқы жи(налды). (Оларды) шаныштым, өлтірдім. Тоғыз оғыз өзімнің халқым еді. Тәңірі—жер бүліншілігін үшін өлдің.

30. Künı tegdük üçün jayy bolty. Bir jylqa төrt joly sünüşdım. Eң ilki todžyünүdzüу Samұurqant sab-samыyz balyqynda

30. Күні жеткені үшін жау болды. Бір жылда төрт жолы соғыстым. Ең ілкі тосқынысқы Самарқант сеп-семіз

üdyrtynča, odždzodürtynča, sydyrtynča, syjü sünüşdimiz, üdincışdimiz. Toyla ögüzig jüztı, kečip, süsı... kečip, ekıntınte Aryüda sünüşdim. Süsın sančdym, (ilın altym). Ücünčı (Čüş başynda) sünüşdim. Türük büdüny adaqy qamaşytdy jabančlyq

31. boltačy ertı. Oza jana kelıgme süsıne Kültıgıñıg ayyttym. Üküš öltečı anta ırlıtı. Anta Toņyra, Jylpaıy atty bır üyüşy Toņa tıgın joy(ynta) egıre toqydym. Törtınčı, Özgentte, qadyn ana ünčüjymyz Barčyn ana saqanasında, Qandözde sünüşdim, süsın anta sančdym, ja(l)b(a)rytdym. ...barm... qyrq jaşyma, Maıy qoryan qyşladuqta jüt bolty. Jazyņa

32. oıüz tapa süledım. İlkı sü tyşyqmyş ertı, ekın sü ebde ertı. Üč oıüz süsı basa keltı. Jadaıy jabanız bolty tıp alyaly keltı. Syñar süsı ebıg, barqyy julyaly bardy, syñar süsı sünüşgelı keltı. Biz az ertımız, jabanız ertımız. Oı(üz) ...t jay... küč birtük ücün anta sančdym.

33. jajndym. Täñırı jarylqadüq ücün, men qazyantüq ücün türük büdüny qazyanmyş erınc. Men iniligü bünča başlaıy qazyanmasar, türük büdüny öltečı ertı, joq boltačy ertı. Türük beglerı büdüny anča saqynyñ, anča bilıñ. Oıüz büdüny...d... ydmajyn tıjın süledım.

қаласында шабуылдай, (дүниеден) оздыра жоя, сыдыра, қирата соғыстық, шабуылдастық. Тоғла өзенін жүздіре, кешіп әскері... Екіншісінде Арғұда соғыстым. Әскерін шаныштым, елін алдым. Үшінші (Чүш басында) соғыстым. Түрүк халқының аяғы қалжырады. Жаман

31. болатын еді. Озып қайта келе жатқан әскеріне Күлтегінді шабуылдаттым. Көп өлгелі тұрғандар сонда жиналды. Сонда Тоңыра, Жылпағұ атты бір руды(ң аталарының он ерін) Тоңа тегіннің қорымында айналдыра соқтым. Төртінші, Өзгентте қатын ана шешеміз (Гүл)Баршын ана сағанасында, Қандөзде соғыстым, әскерін сонда шаныштым, жалбарындырдым. ...мүлік... қырық жасымда, Мағы қорғанды қыстағанымызда жұт болды.

32. Жазында оғұзға қарсы соғыстым. Ілкі әскер тысқа шыққан еді, екінші әскер үйде еді. Үш оғыз әскері баса келді. Жаяу әскері әлсіз болды деп, алғалы келді. Әскердің бір сыңары соғысқалы келді, біз аз едік, әлсіз едік. Оғ(ыз) ...т жау... күш бергені үшін сонда шаныштым.

33. Қайттым. Тәңірі жарылқағаны үшін, менің табысқа әрекет еткенім үшін түрүк халқы құрылған еді. Мен ініміз екеуміз осынша бастап табысқа әрекет жасамасақ, түрүк халқы жойылмақшы еді, жоқ болар еді. Түрүк бектері, халқы осыншалықты ойлан, осыншалықты біл. Оғыз халқын... д... тастамайын (жоғалтпайын) деп соғыстым.

34. Ebñ, barqyn bñzdym. Oğüz bñdñny toqüz tatar bñrle tñrñlñp keltñ. Ağñuda ekñ ùlñy sññjñš sññjñšdñm. Sñsñn bñzdym, elñn anta altym. Anča qazyanyp... Tñññrñ jarylqadñq ùçñn ð(zñm) otñz artñqy ùç jašym oq ertñ. Ödseg ötñlñg kñç ...

35. İgñdmñš ... Üze Tñññrñ, (asyra) ydñq jer-sñub qayanñq qñtty taplamady erñç. Toqüz oğüz bñdñny jerñn, sñubyn ydyp tabyaçğarñ bardy. Tabyaç ... bñdñny ... jerde keltñ. İgñdejñn tñññ ... bñdñn...

36. jazñqlat... Bñrñje tabyaçda aty-kñsñ joq bolty. Bñ jerde maña aqñr bolty. Men özñm qayan olñrtñqym ùçñn tñrñk bñdñn... ù ... rñ qylmadym. İñg-törñg jegñdñ qazyantym. ...yd ...tñrñlñp j ...

37. anta sññjñšdñm, sñsñn sançdym. İçñkñgme içñkdñ, bñdñn bolty, ölñgme öltñ. Seleñe oq qody jorypan, qarayyn qysylta ebñ, barqyn anta bñzdym. Jynšqa ağdy. Üjyür elteberñ jüzçe erñn ðlgerñ t(ezñp bardy).

38. ... tñrñk bñdñny aç ertñ, ol jylqyğ alyp ðgñttñm. Otñz artñqy tñrt jašyma oğüz tezñp tabyaçqa kñrtñ. Ökñnñp sñledñm, sñuqyn ... oğñlyn, jotazyn anta altym, ekñ elteberlñg bñdñn...

34. Үйін, ғимаратын бұздым. Оғыз халқы тоғыз татармен бірге жиналып келді. Ағуда екі үлкен соғыс жасадым. Әскерін жойдым, елін сонда алдым. Осылай жетістікке әрекет етіп, Тәңірі жарылқағаны үшін ө(зімнің) отыз үш жасым-ақ еді. Уақыт өте күш ...

35. нығайтқан ... Жоғарыда Тәңірі. (төменде) қасиетті Жер-Су қағанның құтын таптамаған екен. Тоғыз оғыз халқы жерін, суын тастап, табғашқа (бағына) барды. Табғаш... халқы... жерде келді. Көтерейін, нығайтайын деп... ойланып халықты

36. жазалат... Беріде (оңтүстікте) табғашта (олардың) аты-хабары жоқ болды. Бұл жерде маған ағылар болды. Менің өзім қаған отырғаным үшін түрүк халқ... ү ... рі қылмадым. Елді, билік-заңды нығайтып, игілендіріп, қазғанып (әрекеттеніп) құрдым. ... таста ... жиналып ж...

37. сонда соғыстым, әскерін шаныштым. Бағынатындары бағынды, халық болды, өлетіндері өлді. Тап Селеңгі бойымен төмен жорытып, қара халқын қысымға алып, үйін, ғимаратын сонда бұздым. Жыныс-тауға көтерілді. Ұйғыр елтебері жүзге тарта ерімен ілгері (шығысқа) қ(ашып кетті).

38. ...Түрүк халқы аш еді. Ол жылқыларды (жинап) алып, (халықты) нығайттым. Отыз төрт жасымда оғыз қашып, табғашқа кірді (бағынды). Өкініп жорық жасадым. Ұлын, әйелін сонда алдым, екі елтеберлік халық...

39. ... tataby bŭdŭny tabyač qaŭanyqa kŭrtŭ. Jalabačy, edgŭ saby, ōtŭgŭ kelmez tŭjŭn jajyn sŭledŭm. Bŭdŭnyŭ anta bŭzdym. Jylq... ... sŭsŭ tŭrŭlŭp keltŭ. Qadyraŭan jynš(da) oq qon...

40. ...ŭaqyŭa, jerŭŭerŭ, sŭbyŭarŭ oq qonty. Bŭrŭje qarlŭq bŭdŭny tapa sŭletŭp, Tŭudŭn Jamtaryŭ yttym. Bardy ... joq bolmyš ŭnŭsŭ bŭr ...

41. ... «arqartqyšy-tŭrkertkŭšŭ kelmedŭ, any ajnytajyn» - tŭp sŭledŭm. Oq Qoryŭ ekŭ ŭč kŭsŭlŭgŭn tezŭp bardy. Qara bŭdŭn qayanym keltŭ tip ōgdŭ. ...qa at bŭrtŭm. Kŭčŭg atlyŭ ...

XA

1. Tabyač atlyŭ sŭsŭ, bŭr tŭmen artŭqy jetŭ bŭj sŭg ŭlkŭ kŭnŭ ōlŭrtŭm. Jadaŭ sŭsŭn ekŭntŭ kŭnŭ oq qop ... lp ... bardy. ...

2... (j)oly sŭledŭm. Otŭz artŭqy sekŭz jašyŭa qyšyn qytajn tapa sŭledŭm. Otŭz artŭqy toqŭz jašyŭa jazyn tataby tapa sŭledŭm.

3. men... ōlŭrtŭm. Oyŭlyn, jotazyn, (jy) lqysyn, barymyn ...

4. bŭdŭn ... jotazyn joq qyltym.

...

5. (jor) ...

6. Sŭŭg(ŭšdŭm). ... ŭčŭn ...

39. ... татабы халқы табағашқа бағынды. Елшісі, игі (жақсы) сөзі, өтініші келмес деп, жай себеппен жорық жасадым. Халқын сонда жауладым. Жылқы... ... әскері жиналып келді. Қадырақан жыныс-тауын(да)-ақ қон ...

40. ...ғақына, жеріне, суыңа қарай-ақ қоныстанды. Беріде (оңтүстікте) қарлұқ халқына қарай жорық жасатып, Тудұн Йамтарды жібердім. Барды ... жоқ болған інісі бір ...

41. ... «арқа(а)ртқышы - тірке(е)рткіші (керуені) келмеді, оны айнытайын» – деп жорық жасадым. Оқ Қорғұ екі-үш кісімен қашып кетті. Қара халық қағаным келді деп сүйінді. ...қа ат бердім. Кіші атты ...

XA

1. Табағаш атты әскері, он жеті мың әскерін ілкі күнде өлтірдім. Жаяу әскерін екінші күні-ақ көп ... лп ... барды. ...

2. ... (ж)олы жорық жасадым. Отыз сегіз жасымда қыста қытайға қарай жорық жасадым. Отыз тоғыз жасымда жазда татабыға қарсы жорық жасадым.

3. мен ... өлтірдім. Ұлын, әйелін, (жы)лқысын, дүниесін ...

4. бұл ... әйелін жоқ қылдым. ...

5. жор ...

6. Соғыстым. ... үшін

7. bertim. Alp erin ölürip, balbal qylü
birtim. Elig jaşyma tataby büdüny qytaj-
da adaqyу ... q... Tünker tayqa ...

7. бердім. Алып ерін өлтіріп, балбал
жасата бердім. Елу жасымда татабы
халқы қытайнда аяғын ... қ ... Түңкер
тауға ...

8. Qūy sānün bašadū tört tümen sü kelti,
Tünker tayda tegip, toqydym, üç tümen
süg (ölür)tım. Bı ... erser... üktım, ta-
taby...

8. Құғ сәнүн басқарған төрт түмен
(қырық мың) әскер келді. Түңкер тауда
жетіп, соқтым, үш түмен (отыз мың)
әскерді өлтірдім. Бі ... болса ...үктім
(?), татабы ...

9. ölürti. Ülūy oyūlym ayuryр joq bolča
oq Qūy sānünig balbal тіke birtim. Men
toqūz jegirmı jyl šad olürtym, men toqūz
jegirmı jyl qayan olürtym, il tütdym, otūz
artūqy bir...

9. Өлтірді. Үлкен ұлым ауырып
өлісімен-ақ Құғ сәнүннің балбалын
орната бердім. Мен он тоғыз жыл шад
болдым, он тоғыз жыл қаған болдым,
ел басқардым, отыз бір ...

10. түrükіme, büdünyma, jegin anča
qazyanū birtim. Bünča qazyanyp qanym
qayan yt jyly onynčy aj alty otūzqa ūča
bardy. Layzyn jyly bisinč aj jiti otūzqa joq
ertürdim. Būqay tütūq ...

10. түрүкіме, халқыма игілікті
осыншалықты таптыра, жетістіре
бердім. Осынша жеткізген әкем-қаған
ит жылы (734) оныншы айдың жиыр-
ма алтыншы күні ұшты (өлді). Доңыз
жылы (735) бесінші айдың жиырма
жетінші күні жоқтау рәсімін жасадым.
Бұқағ тұтқ...

11. Maņa Lisün Taj sānün bašadū bis жүz
eren kelti oq. Qoqylyq ū ... altün, kümüs
kergeksiz keltürti. Joq-jyaryу kelürip тіke
birti. Čyntan yуač kelürip, öz jaraš ...

11. Маған Лисүн Тай сәнүн басқарған
бес жүз ерен келді-ақ. Қоқылық ұ...
алтын-күмісті есепсіз келтірді. Азалық
жұпарды әкеліп төге берді. Сандал
ағашты әкеліп, өз... жарас...

12. bünča büdün sačyn oq, qūlqaqyn,
j(añaqyn b)yčdy. Edgü özlіk atyn, qara
kışın, kök tūjün sansyz kelürip oq, qor
oq qotty.

12. сонша халық шашын-ақ, құлағын,
б(етін кесіп, т)ілгіледі. Жақсы өзіндік
атын, қара бұлғынын, көк тиынын сан-
сыз әкеліп-ақ, көп-ақ төкті.

13. Tāñiri teg Tāñiri jaratmyš түrük Bilge
qayan(qa) sabym: «Qanym түrük Bilge
qayan olürtūqynta, түrük amty begleri ...,

13. Тәңірідей Тәңірі жаратқан түрүк
Білге қаған(ға менің) сөзім: «Әкем
түрүк Білге қаған отырғанда, түрүктін

kesire tardüş begleri, Ükküli Çor başlajū,
ūlajū šad-apyt begleri, ðñire tölis begleri,
apa- tarqan...

14. başlajū ūlajū šad-apyt begler... Taman
tarqan, tojn, jūqürüç Qütlüq bojla, baya
tarqan, ūlajū bñjrūq... ič bñjrūqy, begi
Küli Yrqn başlajū bñjrūqy, bñča amty
begleri qañym qañanqa ertññü...

15. ... ertññü itti, may ... Türük
beglerine, bñdñnyna ertññü itti, may
itdi, ðgdı. ... (qañym) qañan ... (ayyr
taşy) joynmyš türük begleri, bñdñny
... ðzime bñča ...

ендігі бектері..., кейінде (батыста)
тардұш бектері, Күлі Шор бастаған,
ұласқан шад-апыт бектер, алда шы-
ғыста төліс бектері, апа-тарқан ...

14. бастаған ұласқан шад-апыт бектері,
Таман тарқан, тойын, йұғұрұш Құтлұқ
бойла, баға тарқан, ұласқан бұйрұқ...
ішкі бұйрұғы, бегі Күлі Ырқын
бастаған бұйрұғы, мұнша ендігі бек-
тері әкем қағанға сый...

15. ... сый көрсетті, мақ ... Түрүк
бектеріне, халқына сый көрсетті,
мақтау айтты, сүйінді. ... (әкем) қаған
... (ауыр тасты) орнатып жоқтау рәсімін
жасаған түрүк бектері, халқы ... өзіме
мұнша ...

ХВ

ХБ

8. Qañym

8. Әкем

9. qañan, eçim qañan olürtüqynta tört
bñlñndaqy bñdñny bñča itmiš... Tññiri
jarylqadūq üčün ðzim olürtüqyma tört
bñlñndaqy bñdñny itdim, jaratdym...
i qyltym. Men türges qañanqa qyzym-
yn... ertññü ūlñy törin aly birtim. Türges
qañanñ

9. қаған, ағам қаған қағандыққа
отырғанда төрт бұрыштағы халықты
сонша көтерді. Тәңірі жарылқағаны
үшін өзім таққа отырғанда (дүниенің)
төрт бұрышындағы халықты ны-
ғайттым, құрдым. ... қылдым. Мен
түргеш қағанына қызымды сый-
сияпатпен, үлкен төрмен бердім.
Түргеш қағанының

10. qyzyn ertññü... ūlñy törin oylıma aly
bertim ... j ... ertürtüm. Tür... baz ...
başlyyyy jüküntürtim, tñzligig sökürtim.
Üze Tññiri, asyra (ajyyz) Jer jarylqadyq
üčün.

10. қызын сый-сияпатпен, үлкен төр-
мен ұлыма алып бердім. Й ... жасат-
тым. Түр ... баз... Бастысын жүгіндір-
дім, тізелісін шөкелеттім. Көкте Тәңірі,
төменде (айғыз) Жер жарылқағаны
үшін.

11. közİN körmedük oq, qұлqayn esİdmedük bÜdünyyn İlgerü kün tüüysyqyña, berİgerü tabyaçqa oq, qürüyarü ... kün batysyqyña, jyrarü tün ... altünyn, ürün kümüşİN, qyraylyy oq qütajyn, ekİnlİg İsgİtsİN, özlİK atyn, adyyryn, qara kİsİN

12. kök tİjİnİn türükİme, bÜdünyma qazyanü bİrtİM, İtİ bİrtİM... bÜnсыz qylytm. Üze Tәñİrİ erİklİg... yz bÜdün... ança tümen oyuly jal ... men ... ün... beglerİg bÜ...

13. jeme İgİdİn, emgetmej, tolyatmañ olürtym. Türük beglerİ, türük bÜdüny t... bİrtİM... amtyqa taşyу... qazyanmys aymyn türük bÜdün...İ bÜ qayanynda, bÜ beglerİgde, jerİnde, süubynда adyrylmasar, türük bÜdüny

14. ... özün edgü körteçİ sen, ebiñe kİrteçİ sen, bÜnсыz boltaçysen ... kİsİre tabyaç qayanta bedİzçİg oq qop kelürtİM. Menİñ sabymyn symady... İcrekİ bedİzçİg ytty, añar adynçyу taşyу, barqyу jaratdym. İçİN-tyşyn adynçyу bedİz ürtürtym. Taş toqyddym, köñüldekİ sabymyn

15. Onüq oyulyña, tatyña tegİ büny körü bİlİñ! Bәñü taş toqytdym... jerte... toqytdym, bİtİddİM bÜ... taş barqyn...

11. Көзімен көрмеген, құлағымен естімеген халқымды ілгері күн шығысқа... беріде (түстікке) ... табғашқа-ақ, артқа күн бағысқа терістікте түн ... алтынын, ақ күмісін, қырғақты-ақ (тоқыма?) жібек кездемелерін, егіндік шығ матасын, өзіндік атын, айғырын, қара бұлғынын

12. Көк тиынын түрүкүме, халқыма табыстандыра, жетістіре бердім, көркейте бердім, мұнсыз қылдым. Көкте Тәңірі ерікті... ыз халқы... сонша түмен (он мың) ұлы... йал мен ... үн... бектерді бұл...

13. және көтеріңіз, қиналмай, толғанбай тақта отырдым. Түрүк бектері, түрүк халқым ...т... бердім. Ендігі тасты... тапқан сыйымды түрүк халқы... й бұл қағаныңнан, бұл бектеріңнен, жеріңнен, суыңнан айырылмасаң, түрүк халқы

14. өзің жақсылық көрмекшісің, үйіңе кірмекшісің, мұнсыз болмақшы-сың. Сонан соң табғаш қазғанынан бедізші-ақ көп келтірдім. Менің сөзімді бұзбады. Ішкі бедізшілерін жіберді, оған айрықша тасты, барықты орнаттырдым. Іші-сыртына ерекше безек-ою ойдырдым, өрнек-теттім. Тас орнаттырдым. Көңілдегі сөзімді

15. Шөбереңе, жүрежат-жатыңа дейін мұны көре біліңіз! Мәңгі тас тұрғыздым ... қанша еру жер болса, сонда тұрғыздым, жаздырдым, тас барығын (ғимаратын) ...

XI

Bilge qaγan bitig̃in Jollyγ tig̃in bitid̃im.
Bunča baryq, bediz̃ig, ũzyγ tŭrtŭk Bilge
qaγan atysy Jollyγ tig̃in men aj artŭqy tŭrt
kŭn olŭryp bitid̃im, bediz̃tim. J...

XI

Білге қаған жазуын Йоллығ тегін,
(мен), жаздым. Мұнша барығын, жазу-
ын, өрнегін түрүк Білге Қаған ұрпағы
Йоллығ тегін, мен, бір ай төрт күн оты-
рып, жаздым, бедіздем. Й ...

XII

Kŭk ōņŭg joryarŭ sŭ joryp, tŭnlŭ-kŭnlŭ
jitŭ ōdtŭške sŭuby, syzy kečd̃im. Čoraqqa
teγip jolyγ ača Bes Kečenke tegŭ ...

XII

(Көк өңді) жоғарылай әскер жүргізіп,
күні-түні жеті рет суы, сызын кештім.
Шораққа жетіп, жолды аша Бес Ке-
шенге дейін ...

XС

1. ... ũze ...
2. Bilge qaγan ũ(ča bardy) ...
3. Jaj bolsar ũzeTāņirŭ...
4. Kŭbŭrgešŭ itire ača d ...
5. Taγda syγyn tezser ...
6. Saqynŭrmen qaγum qa(γan) ...
7. Tašyn ōzŭm qaγan ...

XС

1. ... үстіне ...
2. Білге қаған ө(лді) ...
3. Жай болса, жоғарыда Тәңірі ...
4. Көмкермесі түріле ашыла ...
5. Тауда бұғы кашса
6. Қайғырармын әкем қа(ған) ...
7. тасын өзім қаған ...

: НЈН>↓ : ГкУЭ : НТЧНҚІГЭ : >»ҰБ : ННЧІДБ : ННІГҮ : ЈУФ (11)
 : ҰГҮІҚ : Ұ>D : ГкТМҮЭ : ЧІЭЕТЭ : ІФНЭ :)>БЈ... N
 ... ҰНДЧН : 1ТМҮЭ : ЛҰТ :)ШГЛ : ГкТГЭ : ЈЭГк : 1ТМҮЭ
 : NEX : Г»ЛГ... D : НГННЈ>↓ : НГЛЭ :)»>Б : Ј>>Б (12)
 : 1ТМҮЭ : ЧС)С : НГҮЭк : ЭМЭ : НГІГЭ : ЈУН : НГБЭҮЧН
 : ГБ>↓ : 1>↓

: ФБС :)ҰН : ЈЕҮГЭ : БТНк : ҰФБЧД : ГТЧк : ЕкГТЧк (13)
 : ГБФ : БТНк : ЈШГ↓БЧЈ> :)ҰН : ЈЕҮГЭ : БТНк : ФЧН
 : >DЈ> : >DЈҰБ : Ч>ЛҮНЭ : ТҮЕЭ : Ұ»»ЧБ : ЈТІГЭ : ТҮЕЭ
 ...)НЧБЈ1 : ТҮЕЭ : ІҮНк : ЈТЧН : ТҮЕЭ : БГ1»Ұ
 : ↓↓D>Б :)НЧБ)ФБ... ТҮЕЭ : БГ1»Ұ : >DЈ> : >DЈҰБ (14)
 : ҮМЭЭ : Г↓ЧД>БЛГ... ↓ЧД>Б : >DЈ> :)НЧБЈҰБЈD>Б
 : ЈН)ҰН : ФЧН : ТҮЕЭ : ГБФ : Ј>>Б : ↓ЧД>Б : >DЈҰБ : НЧКГ
 : НЧКГ : НГ)»>Б : НГТҮЕЭ : БТНк... : ҰФГк : НЧКГ (15)
 : ЧГҰ :)...)ҰН(ФЧН)... ГХЕН : ГХкГ : ҰФГк
 : ЈФЧН : ...)»>Б : ТҮЕЭ : БТНкҰФ)Ұ>D(ҰГҰБ
 ... : Ј>>Б

Xб

: Ұ)»>Б : ГН»ЧЈ>Б : кТНк : ЈШГ↓БЧЈ> :)ҰНФЛ :)ҰН (9)
 : ЈФ↓БЧЈ> : ФЧН : НЛН : ↓»НЈЧЭ : ГТЧк... : Ј>>Б
 : ФМГН... Г... ФХкЧЭ : ФХкГ : Ұ)»>Б : ГН»ЧЈ>Б : кТНк
 : ННТНк : ҰЈ> : НЧКГ : ... :)ФЧГД : ЈН)ҰН : ІЕТНк : НФ
 ... Ткк : ФкТГЭГЈ
 : ... D : ФкТГЭГЈ : ЈФЈЭ : ННТНк : ҰЈ> : НЧКГ :)ГЧГД (10)
 : ФкТЭНІ : ЕЕҮЧГк : ФкТШЭМЭ : ҰҰЈҰБ... Nк : ФкТНкТ
 ... НЛН : ↓»НЈЧД : ТЭ : ЈЧС : ГТЧк : ЈЧН
 : NТЕҮГ :)Ф)»>Б : БХФХІ :)ННЈ>↓ : БХФТНЭ : НЧНЭ (11)
 : ҰТН... : >ЧЭЧ>↓ : ЈН... : NТЕТГЭ... >Б : ННЭ
 : НГІГкЕІ : ЕҮНГЭ : НГДБ>↓ : ҰЈЭҰЧГД : НГҰФНЭ
 ... (НГІГЭ : ЈУН : НГЧЭ» : НГБЭҮЧН
 : ФкТГЭ : >)ҰЧН : ЈФ)»>Б : ЈФБТНк : НГҮЭк : ЭМЭ (12)
 : НФНкГ>... : ЕҮЭТ... : ФМГН : ЧС>Б... : ФкТГЭГкГ
 ... >Б : ЕТ... : НН... НФЛД... : ГЈЭ

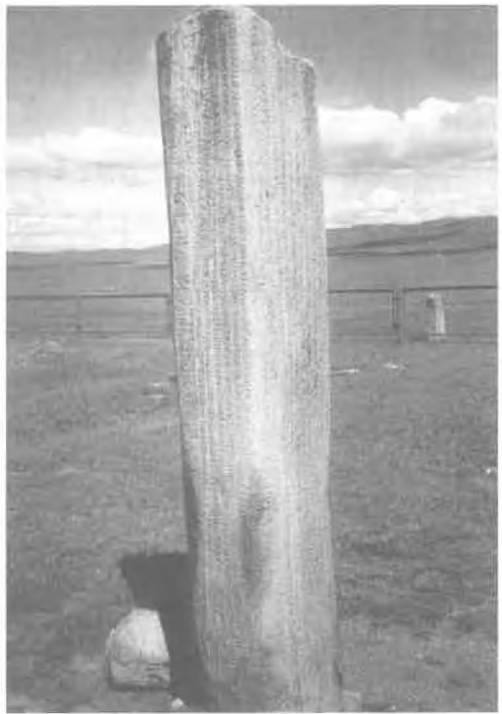

1.3. ТОНЫКӨК ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Тоныкөк жазба ескерткіші Моңғолия астанасы Улан Батордан шығысқа қарай 60 шақырым қашықтықта, Тула өзенінің бойында орналасқан. Ескерткішті алғаш рет 1897 жылы Е.Н.Клеменц тауып, ғылыми айналымға қосты. 1898 жылы алғашқы эстампажы жасалды және сурет суреті түсірілді. Осы жылы В.В.Радлов оқып, транскрипциясы мен аудармасын жасады. Қазақ тіліндегі зерттеулерін Ғ.Айдаров жасап, кітапшасын шығарды.

Бұл жазба ескерткіштегі **Э ЙН** болып оқылатын таңба Н дыбысының бір түрі деп долбарланып оқылып келгендіктен Елтеріс қағанның бас уәзірі ТОНЬЮКУК болып оқылды да, қазақша Тоныкөк болып қалыптасты. Бұл жазба ескерткіштерде әлі де құпиясы ашылмаған сырлары жеткілікті. Өйткені бұрынғы зерттеушілер өздерінің шамасы келетін деңгейде ғана жұмыс жүргізді.

АУДАРМАСЫ МЕН ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

1. BİLge, tojn, jüqürüç atüylüq Qütlüq ben özüм tabyaç ilije qylyntym. Türuk büdüny tabgaçqa-ök körür ertі.

2. Türuk büdüny qanyn bolmajyn tabyaçda adyrylty, qanlanty. Qanyn qod-yp, tabyaçqa jana içikdi. Täñiri ança timis erinç: «Qan bertim,

3. qanyñyn qodyp, içikdiñ. Içikdik üçün Täñiri ölütmis erinç. Türuk büdüny ölti, alqynty, joq bolty. Türuk esir büdüny jerinte

4. bod qalmady. Yda, taşda qalmysy qobyranyп jeti жүz болty. Eki ülügi atlyy ertі, bir ülügi jaday ertі. Jeti жүz kisig üdyzyyma

5. ülyyy şad ertі. «Jayyl!», - tidі. Jaymysy ben ertim, bilge, tojn, jüqürüç atüylüq Qütlüq: «Qayanyм müu qysajyn?», - tidim. Saqyntym: «Türüq bұqaly semiz bұqaly arqada bilser,

6. semiz bұqa түrүq bұqa tijin bilmez ermıs tijin, ança saqyntym. Anta kisire Täñiri bilig bertük üçün, özüм ök qayan qysdym. Bilge, tojn, jüqürüç atüylüq Qütlüq bojla baya tarqan birle

1. Дана, тойын, йұғырыш атақты Құтлұқ мен өзім табғаш елінде қылындым (дүниеге келдім, жаралдым). Түрүк халқы табғашқа-ақ бағынышты еді.

2. Түрүк халқы ханы болмай табғаштан ажырады, ханданды. Ханын қойып (тас-тап), табғашқа және бағынды. Тәңірі былай деген екен: «Хан бердім.

3. Қағаныңды былай қойып бағындың. Тәңірі (сені) бағынғаның үшін өлтірмек, жоймақ екен. Түрүк халқы өлді, алқынды (азайды), жоқ болды. түрүк асыл халқы жерінде

4. бау-тайпа қалмады. Орман-тауда (арасында) қалғаны жиналып-көбейіп жеті жүз болды. Екі бөлегі атты еді, бір бөлегі жаяу еді. Жеті жүз кісіні басқарушы.

5. ұлығы шад еді. «Басқар!», – деді. Басқарушысы мен едім, дана, тойын, йұғырыш атақты Құтлұқ: «Қағаным қылсам ба екен?», – дедім. Ойландым: «Тырық бұқалы, семіз бұқалыны артта деп білсе,

6. Семіз бұқа, тырық бұқа ғұрылым білінбес екен», – дегендей деп, осынша ойладым. Содан соң Тәңірі білік бергені үшін, өзім-ақ (оны) қаған қылдым. Дана, тойын, йұғырыш атақты Құтлұқ бойла баға тарқанмен бірге

7. İlteris qağan bolajyn berije tabyaçy, öñire qytajny, jyraja oýuzü ýküs ök ölürti. Billig esi, çab esi ben ök ertim. Čuğaj qūzyn Qara qūmy olürür ertimiz.

7. Ілтеріс қаған болысымен беріде (түстікте) табғашты, алда (шығыста) қытайнды, терістікте оғызды көп-ақ өлтірді. Білік есі (көмекшісі, ақылшысы), сөз есі мен-ақ едім. Шұғай құзының Қара құмында отырар едік.

8. Kijik jiju, tabysyan jiju olürür ertimiz. Būdün boýuzy toq erti. Jaymyz tegire üčüq teg erti, biz šeg ertimiz. Anča olürür eriklī oýuzdantan körüg kelti,

8. Киік жеп, қоян жеп отыратын едік. Халық тамағы тоқ еді. Жауымыз айнала жыртықшы құстай еді, біз ұсақ құс едік. Осылай отырған шақта ерікті оғыздан тыңшы келді.

9. Körüg saby antay: «Toqüz oýüz būdūny üze qağan olürty» - tir. Tabyačyarū Qūny sāñünüg ydmys. Qytajnyarū Toñyra Semig ydmys Saby anča ydmys: «Azqyjna türük būdūny joryjür ermīs.

9. Тыңшы сөзі мынадай: «Тоғыз оғыз халқы үстіне қаған отырды», – деді. Табғашқа қарай Құны сәнүнді (мыңбасыны) жіберді. Қытайға қарай Тоңыра Семді жіберді. Сөзді былай жіберді: «Аз ғана түрүк халқы жорықта жүрер екен.

10. Qağany alyp ermīs. Ajyūučysy bilge ermīs. Ol eki kisi bar erser, sini, tabyačy, ölüртеči tirmen, öñire qytajny ölüртеči tirmen, binī, oýuzü, ölüртеči ök tirmen.

10. Қағаны алып екен. Кеңесшісі дана екен. Ол екі кісі бар болса, сені, табғашты, өлтірмекші деймін, шығыста қытайнды, өлтірмекші деймін, мені, оғызды, өлтірмекші-ақ деймін.

11. Tabyač beridenjen teg! Qytajn öñdenjen teg! Ben jyrđantajan tegejin! Türük esir būdün jerinte idi jorymazun! Üsar, idi joqqysalym!

11. Табғаш беріден (түстіктен) ти! Қытайн алдан (шығыстан) ти! Мен терістіктен тиісейін! Түрүк асыл халқы жерінде ійе жорытпасын! Шапсақ, ійесін жоқ қыламыз!

12. tirmen». Ol sabyu esidip, tün üdysyqym kelmedi, күntüz olürsyqym kelmedi. Anta ötürü qağanyma ötüntüm, anča ötüntüm: «Tabyač, oýüz, qytajyn, bū üčögü, qabyssar,

12. деймін». Ол сөзді есітіп, түнде ұйқым келмеді, күндіз отырғым келмеді. Содан соң қағаным өтіндім, былайша өтіндім: «Табғаш, оғыз, қытайн, бұл үшеуі, қабысса, қалушы біз

13. qaltaçy bız öz içi-tysyn tütmys teg bız. Jūjqɑ eriklig toplayaly üçüz ermīs. Jīnçge eriklig üzgelī üçüz. «Jūjqɑ qalyn bolsar, toplayūlūq alp ermīs. Jīnçge

14. joƷan bolsar, üzgūlūk alp ermīs». Őǵire qytajnda, berije tabyaçda, qūrūja qūrdanta, jyraja oǵūzda ekī-ūç biƷ sūmiz kelteçimiz! Bar mūu ne?!». Ança ötün-tüm.

15. QaƷanym ben özüm, bilge, tojn, jūqūrūç atūylūq Qūtlūq, ötüntük ötünçümīn esidū bertī. «Kōǵlīnçe ūdyz », - tīdī. Kōk Őǵūg joƷƷarū Őtūken jynsƷarū ūdyztym. İngek ök kōlikīn ToƷlada oǵūz keltī.

16. Sūsī ūç biƷ ermīs. Bız ekī biƷ ertīmiz. Sūñsūdmiz. Tāñirī jarylqady, jajndymyz. Őgūzke tūsdi. Jajndūq jolta jeme öltī ök, ök! Anta ötürü oǵūz oq qypyn keltī.

17. Kelürtim ök. Tūrük būdūnyƷ Őtūken jerke, ben özüm, bilge, tojn, jūqūrūç atūylūq Qūtlūq, Őtūken jerig oq qonmys tejīn esidip, berijekī būdūn, qūrjaqy, jyraqy, Őñirekī būdūn keltī.

18. Ekī biƷ ertīmiz. Bız ekī sū bolty. Tūrük būdūny olūryaly, tūrük qaƷany olūryaly, Santūñ balyqqa, talūj Őgūzke tegmīsī joq ermīs. QaƷanyma ötünip, sületdim.

13. өз іші-тысымызды тырмалағандай болып қаламыз. Жұқаны ерікпен топтау – оңай, жіңішкені ерікпен үзу – оңай. «Жұқа қалың болса, топтаушы алып болар. Жіңішке

14. жуан болса, үзуші алып болар». Алда, шығыста, қытайнан, беріде, оңтүстікте, табғаштан, кейінде, батыстан құрданнан, солтүстікте оғыздан екі-үш мың әскер келмекші, бізге! Бар ма (бір айла-амал) не (нәрсе)?!». Осылай өтіндім.

15. Қағаным мен өзім, дана, тойын, йұғырыш атақты Құтлұқ, өтінген өтінішімді есіте берді. «Көңіліндегіше басқар», – деді. Көк Өнді жоғарылай, Өтүкен жыныс-тауына қарай жорық жүргіздім. Сияр көлігімен-ақ Тоғладан оғыз келді.

16. Әскері үш мың екен. Біз екі мың едік. Соғыстық. Тәңірі жарылқады, қайттық. Өзенге түсті. Қайтар жолда тағы да өлді-ақ, -ақ! Содан соң оғыз оқ тәрізді келді.

17. Келгірдім-ақ. Түрүк халқын Өтүкен жеріне, мен өзім, дана, тойын, йұғырыш атақты Құтлұқ, Өтүкен жеріне ғана қоныстанды дегенді есітіп, берідегі (түстіктегі) халық, батыстағы, терістіктегі, шығыстағы халықтар келді.

18. (Баста) екі мың едік. Біз екі қол болдық. Түрүк халқы отырғалы, Түрүк қағаны отырғалы Сантуң қаласына (Қытайдың Шаньдун аймағы), теңіз өзеніне жеткені жоқ еді. Қағаным өтініп, жорық жасаттым.

19. Santūņ balyqqa, talūj ōgūzke tegūrtīm. Ūč otūz balyq sydy. O syny būnta ytū, jurtda jatū qalūr ertī. Tabyač qaγany jaγymyz ertī. On oq qaγany jaγymyz ertī.

19. Сантуң қаласына, теңіз өзеніне тигізе жеткіздім. Жиырма үш қала қиратылды. Ол қирандысы сонда тасталып, жұртта жатып қалар еді. Табғаш қағаны жауымыз еді, Он оқ қағаны жауымыз еді.

20. Arttūq qyrqyz küčliγ qaγany jaγymyz bolty. Ol ūč qaγan ōglesip: «Altūn jyns ūze qabysalym», - tīmīs. Anča ōglemīs. «Ōņire tūrūk qaγanyarū sūlelīm», - tīmīs. «Aņarū sūlemeser, qač neņ erser, ol bīznī,

20. Артқы қырқыз күшті қағаны жауымыз болды. Ол үш қаған кеңесіп: «Алтын жыныс-тауында қабысайық», – деген. Солай кеңескен. «Алда (шығыста) түрүк қағанына қарай жорық жасайық», – деген. «Оған қарай жорық жасамасақ, қашатын болсақ, ол бізді,

21. qaγany alp ermīs, aγyūučysy bīlge ermīs, qač neņ erser, ōlūrtečī ōk, ōk! Ūčōgūn qabysyp sūlelīm, any joqqy-salym», - tīmīs. Tūrges qaγany anča tīmīs: «Beniγ būdūnym anta erūr», - tīmīs.

21. қағаны алып екен, кеңесшісі дана екен, қашатын болсақ, өлтіреді-ақ, -ақ! Үшеуміз қабысып жорық жасайық, оны жоқ қылайық», – деген. Түргеш қағаны былай деген: «Менің халқым сонда болар», – деген.

22. «Tūrūk būdūny jeme būlyanč ol», - tīmīs. Ol sabyn esīdip, tūn jeme ūdysqym kelmez ertī, (kūntūz jeme) olūrсыqym kelmez ertī. Anta saqyntym: «...sūlelīm...», - tīdīm ōk.

22. «Түрүк халқы да, бүлік шығаруда ол», – деген. Ол сөзін есітіп, түнде де ұйқым келмес еді, (күндіз де) отырғым келмес еді. Сонда ойландым: «...жорық жасайық... », – дедім-ақ.

23. Kōgmen joly bīr ermīs, «Tūmmys», - tījīn esīdip, «Bū jolyn jorysar, jaramačy», - tīdīm. Jerčī tīledīm, (any) čōllīγ yz erī bolyttym.

23. Көгмен жолы бір еді, «Суық», – дегенді есітіп, «Бұл жолмен жортсақ, жарамас», – дедім. Жершіл (кісі) тіледім, (оны) шөлдік аз ері болдырдым.

24. «Ōzūm yz jīrīm, any b(īlir men), - tīr) ...ermīs. «Bīr tūrūqy ermīs, Aнын barmys. Aņar jatyp, bīr atlyγ barmys tījīn, ol jolyn jorysar, ūnč», - tīdīm, saqyntym.

24. «Өзімнің ыз(дық) жерім, оны б(ілемін», – дер) ...екен. «Бір аялдамалық екен. Анымен барады. Оған қонып, бір аттық жол бар дегендей, сол жолмен жортса, мүмкін», – дедім, ойландым.

25. Qaḡanyma ötüntüm, sü jorytdym, «At-lat», - tıdım. Aq Termel keçe oḡraqlatdym. At üze bıntıre qaryu sökdım. Joqqaru at jete, jadayn, yḡaç tütünü aytırtım.

26. Öñirekñ er joḡaru tegırıp, ybyrylça asdymyz, yobalü ĩntımız. On tünke jantyqu toḡa, ebırü bardymyz. Jırçı jır janylyp, boḡızlantı. Bñadyp qaḡan: «Jelü ök kör», - tımıs.

27. Any sübüḡa baralym. Ol sübüḡ qody bardymyz. Sanayaly tüsürtımız. Atyḡ yqa bajür ertımız ök. Kün jeme, tün jeme jelü bardymyz. Qyrqyzyu odžžodūqyza, üdüqyza basdymyz.

28. Süñüḡın ačdymyz. Qany, süsı tırılmıs. Süñüsdımız, sančdymyz, qaḡyn ölürtımız. Qaḡanqa qyrqyz büdüny ĩčıkdı, jüktıntı. Jajntymyz ök. Kögmen jynsyḡ ebırü keltımız.

29. Qyrqyzda jantymyz. Türges qaḡanta körüg keltı. Saby anteg: «Öñden qaḡanyaru sü jorylym», - tımıs. «Jorymasar, bızñı, qaḡany alp ermıs, ayūüučusy bılge ermıs, qač neḡ erser,

30. bızñı ölüртечık ök», - tımıs. «Türgıs qaḡany tysyqmys», - tıdı, «On oq büdüny qalysyz tysyqmys», - tır. Tabḡaç süsı bar ermıs. Ol sabyḡ esıdıp, qaḡanym: «Ben ebgerü tüsejın», - tıdı.

25. Қағаныма өтіндім, әскер жүргіздім, «Аттаныңдар!»,- дедім. Ақ Термелден өте ауыр қосынға артта қалуға бұйрық бердім. (Басқамыз, жеңіл әскер және мен,) аттың үстін жабатын қарды бұздым. Жоғары атты жетектеп, жаяу, ағаш тұтынып шығардым.

26. Алдағы ер жоғарыға жетіп, абыр-жып, ыбылжып, ұбырып-шұбырып, азапта-нып астық, қиналып түстік. Жершіл жерден жаңылып, бауыздалды. Мұнайып қаған: «Желе-ақ көр», – деді.

27. Аны суына бара жаттық. Сол суды төмендеп жүрдік. Санағалы (әскерді) аттан түсірдік. Атты бұтаға байладық-ақ. Күнде де, түнде де желе бардық. Қырғызды (дүниеден) оздыра жоя, шабуылдай бастық.

28. (Жолымызды) сүңгімен аштық. Ханы, әскері жиналды. Соғыстық, шаныштық. Ханын өлтірдік. Қағанға қырғыз халқы, бағынды, жүгінді. Қайттық-ақ. Көгмен жыныс-тауын айналып келдік.

29. Қырғыздан қайттық. Түргеш қағанынан тыңшы келді. Сөзі мынадай: «Алдан (шығыстан) қағанға қарай әскер жіберейік», – деген. «Жорық жасамасақ, бізді, қағаны – алып екен, кеңесшісі – дана екен, қашатын болсақ,

30. бізді өлтірмекші-ақ», – деген. «Түргеш қағаны шығыпты», – деді. «Он оқ халқы қалмай шығыпты», – деген. Табғаш әскері (де) бар екен. Ол сөзді есітіп, қағаным: «Мен үйге қарай түсейін», – деді.

31. Qatūnī joq bolmys ertī. «Any joqlatajyn», - tīdī. «Sü baryñ», - tīdī, «Altūn jynsda oluryñ», - tīdī, «Sü basy İnel qağan, tardus sad, barzūn», - tīdī. BİLge, tojn, jüqürüç atūylūq Qūtlūqqa, baña, ajdy:

32. «Bū süg elt, - tīdī, - Qjynyñ ök köñlüñçe aj, ben saña ne ajajyn», - tīdī. Kelir erser ök, kü er ükülür, kelmez erser, tylyñ-sabyñ aly olūr», - tīdī. Altyn jynsda olūrtymyz.

33. Üç ök körüg kīsi keltī. Saby bīr: – Qağany, sū tısyqdy, on oq sūsi qalysyz tısyqdy, - tīr. – Jarys jazyda tīrīlelīm, - tīmīs. Ol sabyñ esīdīp, qağanyarū ol sabyñ yttym. Qantajyn, sabyñ jana keltī:

34. «Olūryñ, - tījīn tīmīs. – Jelme, qarayū edgūtī ūryyl, basytma», - tīmīs. Bögü qağan bañarū ança ajydmys. Apa tarqanyarū İçire sab ydmys: «BİLge, tojn, jüqürüç atūylūq Qūtlūq ajnyñ ol, özi ol añlar.

35. Sü jorylym (tdīçī) ūnamañ. Ol sabyñ esīdīp, sü jorytdym. Altūn jynsyñ jolsūzyn asdym. Ertīs ögüzīg keçīgsīzīn keçīdmīz. Tūn qatdymyz. Bolçūuqa Tañ üntürü tegdīmīz.

36. Tylyñ kelürtī, Saby antay: - Jarys jazyda on tümen sū tīrītī, -tīr. Ol sabyñ esīdīp, begler qopan: - Janalym,

31. Қатыны өлген еді. «Оны жоққа (жоғарыға, Тәңіріге) жіберейін (жерлейін)», – деді. «Әскермен бар», – деді, «Алтын жыныс-тауында отыр», – деді, «Әскер басы Інел қаған, тардұш шады барсын», – деді. Дана, тойын, йұғырып атақты Құтлұққа, маған, айтты:

32. «Бұл әскерді жүргіз, – деді, – Көп қиындықты көңіліңше шеш, мен саған не айтайын», – деді. Келер болса-ақ, даңқты ер көбейер, келмес болса, тілсөзді ала отыр», – деді. Алтын жыныс-тауында отырдық.

33. Үш-ақ тыңшы кісі келді. Сөзі бір: – Қағаны, әскері шықты, Он оқ әскері қалмай шықты, – десті. – Жарыс жазығында жиналайық, – деген. Ол сөзді есітіп, қағанға ол сөзді жібердім. Қайтейін, сөзі және келді:

34. «Отыра бер, – дегендей. – Шолушы, күзетшіні жақсылап қойыңдар, бастырма», – деген. Бөгү қаған (Қапаған қаған) маған осылай айтты. Апа тарқанға, ішкеріге, сөз жіберді: «Дана, тойн, йұқұрұч атақты Құтлұқ зерек ол, өзі ол аңғарар.

35. Әскер жүргізелік (десе) ұнатпаңыз (ыңғай бермеңіз). Ол сөзді есітіп, әскер жүргіздім Алтай жыныс-тауынан жолсыз астым, Ертіс өзенінің кешусіз жерінен өттік. Түн қаттық. Болшуға таң ата жеттік.

36. Тіл (тіл алу, хабар) келтірді, сөзі мынадай: –Жарыс жазығында жүз мың әскер жиылды, десті. Ол сөзді есітіп бектер түгел: – Қайғайық,

37. aryγ odžübüt jīg, - tīdī. Ben anča tīrmen: «Ben, bīlge, tojn, jūqūrūč atūylūq Qūtlūq, Altūn jynsyγ asa keltīmiz, Ertis ögüzüg keče keltīmiz.

37. таза ұят игі, – деді. Мен былай дедім: «Мен, дана, тойын, йұғырыш атақты Құтлұқ, Алтай жыныс-тауынан аса келдік, Ертіс өзенінен өте келдік.

38. «Kelmīsī – alp» - tīdī. Tūjmady. Tāñirī, Ūmaj, ydūq Jer-Sūūb basa bertī erīnč, neke tezer bīz, ūkūs tījīn!

38. «Келгені – алып» – деді. Түсінбедіңдер. Тәңірі, Ұмай, қасиетті Жер-Су баса берген екен, неге қашамыз көп (екен), – деп!

39. Neke oq qorūqūr bīz az tījīn! Ne basynalym, tegelīm!» - tīdīm. Tegdīmiz, ajdymyz. Ekīntī kün keltī.

39. Неге қорқамыз-ақ азбыз, – деп! Неге басындырамыз, тиіселік!» – дедім. Тиістік, шаштық. Екінші күні (тағы) келді.

40. Örtče qyzyp keltī. Sūñüsdīmiz. Bīzīnte ekī ūcy syñarča artūq ertī. Tāñirī jarylqadūq ūčün ūkūs tīyīn bīz oq

40. Өртше қызып келді, Соғыстық. Бізден екі ұшы сыңардай артық еді. Тәңірі жарылқағанынан көп деп біз-ақ

41. qoryqmadymyz, sūñüsdīmiz. Tardūs sad ara bardy. Jajdymyz, qayanyñ tūtdymyz. jabūsyn, sadyn

41. қорықпадық, соғыстық. Тардұш шады арамызда болды. (Тұтастығын) бұздық, қағанын ұстадық, жабғысын, шадын

42. anta ölürtī. Elīgče er tūtdymyz. Ol oq tūn būdūnyñ saju yttymyz. Ol saby esīdīp, On oq beglerī, būdūny qor

42. сонда өлтірді. Елудей ерін ұстадық Сол түні-ақ халық сайын (елші немесе әскер) жібердік. Ол хабарды есітіп, он оқ бектері, халқы түгел

43. keltī, jūkūntī. Kelīgme beglerīñ, būdūnyñ itīp, jyγyp, azča būdūn tezmīs ertī, on oq sūsīn sūletdīm.

43. келді, жүгінді. Келген бектерін, халқын жиып (жатқанда), аздаған халық қашқан еді, (оған) он оқ әскерін аттандырдым.

44. Bīz jeme sūledīmiz, any erītīmiz. Jenčūu ögüzüg keče, Tīnesī oūly jatyγma Beñlīgek tayγγ...

44. Біз тағы да жорық жасадық, оны (он оқты) ерттік. Инжу өзенінен өте, Тінесі ұлының тұрағы Беңлігек тауын...

45. Temīr qaryγqa tegī irtīmiz. Anta jantūrttymyz. İnel qayānqa tāzīk, toqarysyn...

45. Темір қақпаға дейін (он оқты) ерттік. (Он оқты) сонда қайтардық. Інел қағанға тәжік, тоқарысын...

46. Anta jerükі sұq baslyy SART,
SOG'UD, MASSOG'UD, DAQ bұdūny oq
qop kelti. Ol ök künte tegi türük bұdūny
Temir qaryuqa,
46. Сонда шошақ басты САРТ,
СОҒЫД, МАССОҒЫД, ДАҚ (адай)
халқы-ақ түгел келді. Сол күндерге
дейін түрүк халқынан Темір қақпаға,
47. Tinesi oγūly jatyyma tayqa tegmīs
īdi joq ermīs. Ol jerke ben, bilge, tojn,
jūqūrūč atūylūq Qūtlūq tegürtük ūčün
saryy altūn,
47. Тінесіулы тұрған тауға жеткен ие
жоқ екен. Ол жерге мен, дана, тойын,
йұғырыш атакты Құтлұқ жеткізгенім
үшін сары алтын,
48. ūrūj ök kümūs, qyz oq- qūdyz,
egirtebi ayy būnşyz kelürti. İlteris qayan
bilig esin ūčün, alpyñ ūčün
48. ақ-ақ күміс, қыз-ақ-қырқын,
тоқыма сыйлық есепсіз келтірді. Ел-
теріс қағанның даналық есі (ақыл-
дылығынан), алыптығы-нан
49. tabyačqa jeti jegirmi sūñūsdī, qy-
tajnqa jeti sūñūsdī, oγūzqa bes sūñūsdī.
49. табғашпен он жеті (рет) соғысты,
қытаймен жеті (рет) соғысты, оғыз-
бен бес (рет) соғысты.
50. Anta ajyūučy jeme ben ök ertim.
Jayučysy jeme ben ertim.
İlteris qayanqa..., türük Böγü qayanqa,
türük Bilge q(ayanqa)...
50. Сонда кеңесші де мен-ақ едім.
Басқарушысы да мен едім. Елтеріс
қағанға... түрүк Бөγү қағанға, Түрүк
Білге қ... (ағанға)...
51. Qapayan qayan ... tūn ūdymaty ök,
küntüz olürmaty,
51. Қапаған қаған (үшін) түн ұйық-
тамай-ақ, күндіз отырмай,
52. qyzyl qanym tökti, qara terim жүgürti,
išig-küčig bertim ök! Ben özüm ūzün jel-
meg jeme yttym oq!
52. Қызыл қаным төгілді, қара терім
ақты, іс-күш-қуатымды бердім-ақ!
Мен өзім ұзақ шабуылды да бастап
жорттым-ақ!
53. Arqūj qarayūy ūlyartdym. Basynyyma
jayyū kelürir ertim. Qayanymyn
sületdimiz. Täñiri jarylqazū
53. Арқұй күзетін ұлғайттым. Басын-
ған жауды (алдыма жүгіндіріп) келті-
рер едім. Қағаныммен бірге жорық
жасадық. Тәңірі жарылқап
54. bū türük bұdūnyqa jaraqlyū jayyū
keltürmedim. Tögünlig atyū жүgürtmedim.
İlteris qayan qazyñmasar,
54. Бұл түрік халқына қарулы жауды
келтірмедім. Ауыр атты әскерлі жорық
жасатпадым. Елтеріс қаған әрекет ет-
песе,

55. üdû ben özüm kazıyanmasar, il jeme, bûdûn jeme joq erteçi ertî. Qazıyantûqın üçün, üdüyuzma qazıyantûqum üçün
55. әскерді ұйымдастыра, басқара мен өзім әрекет етпесем, ел де, халық та жоқ болатын еді. (Ілтеріс қаған) әрекет еткені үшін, (менің де) басқара әрекет еткенім үшін
56. il jeme il bolty, bûdûn jeme bûdûn bolty. Özüm qary boltym, ülÿ boltym. Neı jerdekî qayanlyy bûdûnqa
56. ел тағы да ел болды, халық та қайта халық болды. Өзім қартайдым, үлкен болдым. Қай-қайдағы жердегі қағандық халыққа болса да,
57. bûntügi bar erser, ne bûny bar erteçi irmis.
57. бүнтүгі-билік белгісі бар болса, кандай мұны болмақшы екен.
58. Türuk Bilge qayan ilıne bitıtdım, ben, bilge, tojn, jüqürüç atüylüq Qütlüq.
58. Түрүк Білге қаған елінде жаздырдым, мен, дана, тойын, йұғырыш атақты Құтлұқ.
59. İlteris qayan qazıyanmasar, joq ertı erser. Ben özüm, bilge, tojn, jüqürüç atüylüq Qütlüq, qazıyanmasar, ben joq ertim erser.
59. Елтеріс қаған әрекет етпесе, (ол) жоқ болар еді. Мен өзім, дана, тойн, йұғырыш атақты Құтлұқ, әрекет етпесем, мен (де) жоқ болар едім.
60. Qapayan qayan, türuk esir bûdüny, jerınte bod jeme, bûdûn jeme, kisi jeme idi joq erteçi ertı.
60. Қапаған қаған, түрүк асыл халқы, жерінде тайпа да, халық та, кісі де ме ійе болмас еді.
61. İlteris qayan, bilge tojn, jüqürüç atüylüq Qütlüq qazıyantüq üçün Qapayan qayan, türuk esir bûdüny, jorydūqy - bû.
61. Елтеріс қаған, дана, тойын, йұғырыш атақты Құтлұқ әрекет еткені үшін Қапаған қаған, түрүк асыл халқы, жорық жасағаны – бұл (осы).
62. Türuk Bilge qayan türuk esir bûdünyy, oıüz bûdünyy igıdü olürür.
62. Түрүк Білге қаған түрүк асыл халқын, оғыз халқын нығайтып, көркейтiп отыр.

9HИ#>@ : I#TTF@ : ГJ>D : H#ENB : #xk... #YYNI : J... (23)
 YNЛ : #XYKГЛTГ... #xkГЛ#HD : YKГHD :)J>D>@ : ГXIH
 #@J>@ : ГTЧГЕ

)Г) : I#T : ГJ>H>@TTF@ : I#T... (#)Y@Г) ... #TГГЧH : #CHN (24)
 H> : YKГHD :)J>DJ> : H9KH#H@J@TTF@ : T@DHH : I#H@
 J#@)ГH : #@H@ : #X

@JH4Г> : JЛYH#TГH : #xk : @J@ : #@@ГH>DNI : #kH#H (25)
 ГГ) :)Г@@DГH@@ : >HJ>D : #XBI : ГHJГTГH#H@ : JCHN@ : #@@
 : TГГJГTЧH : #@H>@Г : >)@>@Л

@D : JГH#H@> : Ч#kH#Г : >J@>D : Ч#@@ : MHHГTГE#>HГ>D (26)
 >@ : Г@JHГ>@ : JHHDТГ : ГЛTГ : Ч#@@@ : NТГ@Г>@ : ГH
 I#kTBNY@ :)ГH : T@@

#kTNIHk : ГJГ@ : Ч#@@@ : Г@@>J>@>@ : #JH@ : Г@>@Г) (27)
 : NY@ : J#9H#Hk : J#9H#NB : Ч#kT#>D@ : JHГ : Г@ : ЧH
 : Ч#@@@ГH : ГЧH#HГ@ : Ч#@@@

: Ч#@@@ : Ч#XIHNI : I#YТH : ГNI : ГH : Ч#@@Л : H#YNI (28)
 kH#B@ : ГX@Y : Г)@@@ : ЧH#HГ@ : JH)ГH : Ч#kTYN : HГH
 : Ч#kY@ : NТ@ : ГYГD#H#ENB : Ч#@D : Г

N : @@G@ : ГHY@EТNB : J@ГHIEТNH : Ч#@D : J@@H#HГ@ (29)
 TГJГ)ГH : ГH#HГ@ : H#H>D : I#k#JГH>@NI : >HГ)ГH#H#X
 TITЧH#ЛH : I#TJ@YГ@ : ГГЛ>ГD : I#

)> : ГXГH#H@@@ : Г)ГHIEТNH : I#k : B@ГЛHТYN : ГH#HГ@ (30)
 Г@@> : I#T@ : ГNIЛГ@@ : TГH : I#@@@@HIGJH : Г)@@@>J
 : ГXГH#HГ@NI : NТ@H#H@ : #)ГH : T@L :

@J : ГXk : YH@NI : ГXkH#ГD@JГ>DГ) : ГHТI#@J@>D :)@H (31)
 >H@ : @@>@>@ :)ГH#HГ : ГY@NI : ГXk#HJ> : J@@ГD))>
 : Г@@ : JH@ : J>J>@>@J@YГ@ : ГXk : H

: HГDDJH#H#H@ : DJЛYHNB : ГH#HГ@ : ГXГH : HYE#H>@ (32)
 Г@YГJГH : TITЧ#H@Y@ : TNY@N : TNB : TITТГY@ : ГXГH
 : Ч#@HJ> : J@@ГD))@@J : ГXГH : H>J>ГJ

: ГNIJ> : Г@@@@NIГ)ГH : TГ@ : Г@ : ГHY@G@EТNBЛN (33)
 Г@>@> : I#k#YТГH : J@@ГD@YHD : TГH : Г@@@@ : ЧHГJH
 J)DГ@YH#D@H : #@ГГ@>@> : >HГ)ГH : T@L

1.4. ОНГИН ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Жазба мұра Моңғолияның Өвөрханғай аймағы, Уянга сұмынының орталығының оңтүстік шығысында, 17 шақырым жердегі Мانتбүрд тауының солтүстік етегінде орналасқан. Бұл ескерткіш моңғолша Таримал ескерткіші аталған. Өйткені жазба ескерткіш Таримал өзенінің жанында 5 шақырымдай жерде орналасқан. Ал бұл өзен Онгин өзеніне барып құяды. Сондықтан да зерттеушілер үлкен өзен атымен атаған.

Онгин жазба ескерткішін де Н.М.Ядринцев 1891 жылы тауып, эстампжын алған, суретға түсіріп, В.В.Радловқа тапсырған, ол бұл ескерткішті де өз зерттеулеріне қатыстырған, еңбегінде жазбаның мәтінін жариялаған. Онгин жазба ескерткіші көп бұзылған жазба жәдігер. Ескерткіш қазіргі жарияланып отырған нұсқасында көптеген қателіктерден арылтылып, түсінікті оқылатын дәрежеге жеткізілді. Кейбір оқылмай қалған таңбалар суретсурет негізінде қайта оқылып, жаңа мазмұнмен байытылды. Ескерткіштің суретсуреті М. Жолдасбеков пен Қ. Сартқожаұлының еңбегінен алынды.

АУДАРМАСЫ МЕН ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

1. Eçümiz, apamyz Bodžman qağan, İstemı džabyü tört asyz, asyz, asyz, asyz, bülünjy qysmys, jyjmys, jajmys, basmys. Ol qan joq boltuqda kısıre el jıtmıs, uçuğanmys, qaçuşmys...

2. Qağanladuq qağanyn uçuğanı ydmys. Türuk büdünü öñire, kün toısyquna, kısıre, kün batısyquna tegı, berıje, tabyaçqa, jyraja jynş(qa tegı jorymys)...

3. Alp erın balbal qysmys. Türuk büdünü aty joq bolü barmys ertı. «Türuk büdünü jıtmezün» - tıjın, «Jo(γ)lūq ermezün» - tıjın, üze Täñiri tir ermis...

4. Qapağan, Elterıs qağan eliñe qylyntym. Eletmis jabyu oıuly Esbara Tamyan Šor Joğa inisi Bilge Esbara Tamyan tarqan jumylyy bes jetmis eçim, atym ...

5. Bū tabyaçda jyraja tegı oıuzqa jeti eren, jayy bolmys qanjym baya Täñiriken jınınte jorymys, işig-küçin bermis...

6. «Täñirikenke işig bertin» - tıjın jarylqamys, sad aty anta bermis boltuqta, toqız oıuz begi jayy ermis, bedük ermis Täñiriken jor...

1. Атамыз, ұлұқ билеушілеріміз, Боджман қаған, Істемі жабғы (дүниенін) төрт асыл, асыл, асыл, асыл бұрышын қысқан, жыйған, жайған, басқан. Ол хан жоқ болғаннан соң ел өлген-жіткен, шығандаған, қашқан ... (жан-жаққа)

2. Қағанданған қағанын шығандатып қуған. Түрүк халқы алда, күн шығысқа, кейінде, күн батысқа дейін, беріде табғашқа, солтүстікте жыныс(-тауға дейін жорық жасай берген) ...

3. Алп ерлерін балбал басты (өлді, балбал, топырақтың астында қалды). Түрүк халқының аты жоқ бола бастаған еді. «Түрүк халқы өліп-жітпесін, жойылмасын» – дегендей, «Жоқтыққа бұрылмасын» дегендей, жоғарыда Тәңірі дер екен ...

4. Қапаған, Елтеріс қаған елінде дүниеге келдім. Елетміш жабғы ұлы Есбара Тамған Шор Йоға інісі Білге Есбара Тамған тарқан жиған менің алпыс бес ағам, немерем ...

5. Бұл табғаштан солтүстікке дейінгі оғызға жеті ерен, жау болған әкем баға Тәңірікен ійінінде жорық жасаған, іс-күшін жұмсаған.

6. «Тәңірікенге іс-күшінді сарп еттің» – деп жарылқаған, шад атын сонда берген кезде, тоғыз оғыз бегі жау болған, биік болған Тәңірікен жор ...

7. «Jabanz, bat bız, azyy, üküsig ök körtig irtı sületim» - ter ermıs. Amty beglerime ter ermıs: «Bız az bız tıjın oq qorq(madymyz)...»

8. Qaŋym sad anča ötünmıs. «Täŋiriken almazın» - tıjın... adyn anta bermezıŋe, aty sol ....

Оң жақтау жазу (0а)

1. Qamüq balyqqa tegdim oq qüdzümladym, altym. Süsı keltı. Qarasyn jydydym, begı qačdy... (ja)γ ertı tabyač büdün(γγ)... toqytdym, jydydym, bastym, jajdym. ... büzüqqünča...

2. Kelır ertımız. Ekın ara begı jayy bolmys tegmečı men tıjın saqyntym. Täŋirı Bilge qaŋanqa saqynü isig-küčig beresegim bar ermıs erinč. Tegdüktın üčün... (j)yydym. Ebke tegdüktüm(č)е üruš qylyp,

3. tegıp, inıme, oγulyma anča ötledim: «Qaljürp, Elterıs qaŋanqa adyrylmadüq, jaŋylmadüq, Täŋirı Bilge qaŋanta adyrylmalym, azmalym» - tıjın anča ötledim. Kerı baryma bardy. Bilge qaŋanyŋ büdünü... bardy. Ülginı atyqa isig-küčig bertı.

4. Üze Täŋirı qan lüüı jylqa jetinčı aj ök küčlüg, alp qaŋanymda adyrylı bardyŋyz. Bilge atačym joyuŋ alır ayyuŋyn qazantym. (Süu)b-Jer, Täŋirı öd ... č kırır ertı.

7. «Жаман, нашармыз, азды, көпті көріп-ақ соғыстым» – дер екен. Енді бектеріме былай деген: «Біз азбыз деп-ақ қор(ықпадық)...»

8. Әкем шад сонша өтінген. «Тәңірікен алмасын» – деп ... атын сонда бермесіңе, аты сол ...

Оң жақтағы жазу (0а)

1. Барлық қалаға тидім-ақ, шабуыл жасадым, жаулап алдым. Әскері келді. Қара халқын жыйдым, бектері қашты ... (жа)у болды. Табғаш халқын соқтырдым, жыйдым, бастым, жайдым. ... бұзылғанша ...

2. Келдік. Екеуінің арасында бегі жау болған. «Тиісуші мен» – деп ойландым. Тәңірідей Білге қағанды құрметтей еске алып, іс-күшімді соған беру ниетім бар еді. Тиіскені үшін ... (ж)ыйдым. Үйге жеткенімше ұрыс қылып,

3. (жауға) тиіп, ініме, ұлыма былайша өтіндім: «Қалдырып, Елтеріс қағаннан айырылмағанымыздай, жаңылмағанымыздай Тәңірідей Білге қағаннан айырылмайық, азбайық» – деп, осылай өтіндім. Кері барудай барды, Білге қағанның халқы ... барды. Үлгілі атына іс-күшін берді.

4. Жоғарыда Тәңірідей хан ұлу жылы жетінші айда күшті-ақ, алып қағанымыздан айырыла бардыңыз. Білге аташым, жоқтау рәсімініңді атқара, алар (ел-жұртқа үлестіретін) сыйлықтарыңызды әрекеттене табыстандым. Жер-су, Тәңірі уақыт ... ш кіретін еді.

Žoғaryy köldeneñ žazu (0b)

1. Atačymqa bñtig tašyy
2. qyldym bññigü,
3. qağanyma, atačyma.
4. Bñlge atačym lüu
5. jylqa, bñlge,
6. külüg er, edgü qan
7. atačym ölti.

Жоғарғы көлденен жазу (0б)

1. Аташыма жазулы тасты
2. қылдым мәңгі,
3. қағаныма, аташыма.
4. Дана аташым ұлу
5. жылда, дана,
6. даңқты ер, игі хан
7. аташым өлді.

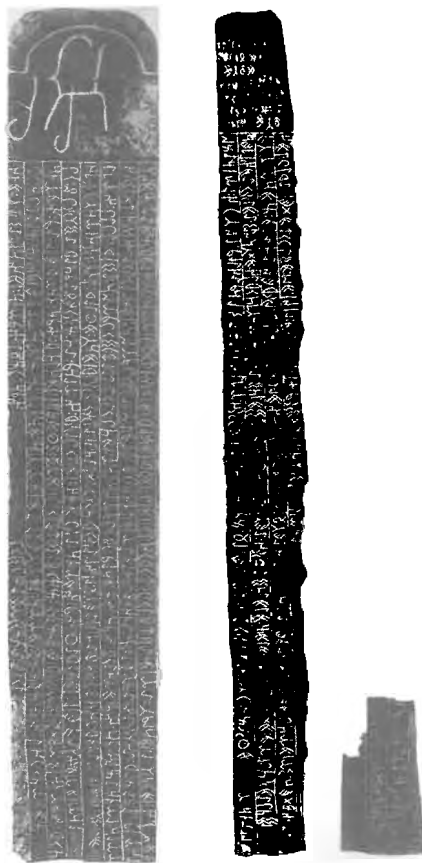
Erekše tastaŷy žazu (0s)

Esbara tarqan balbaly.

Ерекше тастағы жазу (0с)

Есбара тарқан балбалы.

ФАКСИМИЛЕСІ

1.5. ҮККҮЛІ (КҮЛІ) ШОР ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Жазба ескерткіш бұрын Күлі Шор болып аталған. Оның себебі **В** ҮК⁴ болып оқылатын таңба **К** болып оқылып кеткен. Күлі Шор есіміндегі Күлі сөзі даңқты деген мағынаны білдіреді. Есім Күлі – даңқты мағынасын ғана білдіру үшін жазылса, тек **КҮ** таңбаларымен ғана жазылуы керек еді. Есімдегі ҮК сөзі ҮЙ (үйілу) сөзінің көне нұсқасы, ол есімге Аса Даңқты деген мәнді білдіру үшін қолданылған.

Жәдігер Орталық Моңғолияның Төв аймағы, Дэлгерхан сұмынының солтүстік батысында 40 шақырымдай жердегі «Ихэ-көшөті» мекенінде орналасқан. Жазу жазылған ұстынды 1912 жылы поляк ғалымы В.Л.Котвич тауып, орыс ғалымы А.Н.Самойловичпен бірге аудармасын жариялады. Екінші рет поляк ғалымы Э.Трыарский Ихэ-көшөтіде болып, мәтіннің көшірмесін жасап, ағылшын ғалымы Г.Клосонмен бірігіп, жаңа аудармасын ұсынған. Ескерткіш арналған Үккүлі Шор Білге қаған, Тонькөктердің замандасы, солармен тізе қосып талай шайқасқа бірге қатысқан, үзеңгілес, қанды көйлек қатарласы.

АУДАРМАСЫ МЕН ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

1. ... (yşbara) çyqan, tojnüqûq atayy bermis.	1. ... (ышбара) шықан тойынұққ атағын берген.
2. ...tdüqda jögütürmıs yşbara, çyqan Ükkülü Ćor bolmys, ... Ükkülü Ćor tojnüqûq ...	2. ...дырғанда көтерген ышбара, шықан Үккүлі Шор [(үк> үт> үй) (үйуу – үйүлген, үлкен, аса мағынасын білдіреді. Кү – даңқ, үккүлі – аса даңқты мағынасын аңғартады)] болған. ... Үккүлі Шор тойын, тойынұққ....
3. ... (Elteris) qayан elinte qaryp, edgtü ebijü körti. Ülüğ Ükkülü Ćor sekiz on jasap joq bol(ty).	3. (Елтеріс) қаған елінде қарып игі үйін көрді. Ұлы Үккүлі Шор сексен жасап, қайтыс бол(ды).
4. Özlükı boz at ertı. Kedımı b... alpy, erdemı anta ök küükdi. Türk büdünyqa ...	4. Өзіндігі боз ат еді. Киімі б... алыптығы, ердемі (даңқты атақтылығы) артты. Түрүк халқына ...
5. ... ayyr çölüyyн jaүtdüqta (Ükkülü) Ćor ... γ sançyp ölürip, oүйlyn, kısısın büл Anyqа...	5. Ол өзінің құрметті көмекшілерімен жауласқанда, Үккүлі Шор ... шаншып өлтіріп, ұлын, әйелін бүл Аныға (өзеніне) ...
6. ...bü ... yz elig tütüdy. Jer yz... Ükkülü Ćor türk büdüny, beglerı ...	6. ... бүл ... ыз елін басқарды. Жер ыз... Үккүлі Шор түрүк халқы, бектері ...
7. ...білге esın üçün erdemın... ..n q...	7. ... дана ес-ақылы үшін ердемін ... н қ...
8. ... r ... lr Ysbara білге Ükkülü Ćor kısı...	8. ... р ... лр Ышбара білге Үккүлі Шор кісі...
9. ... rtı. Süñtis bolsar, çerig itер ertı, ab ablasar ermıle teg ertı.	9. ... еді. Соғыс болса, әскер құрар еді, аң ауласа, ерміледей (?) еді.
10. ... sançdy. Keçinde Tүmıt süke süñısdı. Ükkülü Ćor oplajü tegip süsın ...	10. ... шанышты. Кешінде Түміт әскерімен соғысты. Үккүлі Шор омыраулай соғып әскерін ...

11. ... alty. ... Besbalıqda tört süñüs süñüsdükde Ükküli Ćor oplajü tegip bolıajü

11. ... алды. ... Бесбалықта төрт соғыс соғысқанда Үккүлі Шор омыраулай соғып болысымен

12. (Tab)ıaçqa bünča süñüsip, alpın, erdemın üçün Ük(külü Ćor) bünča tütıdy.

12. (Таб)ғашпен сонша соғысып, алыптығы, ердемдігі арқасында Үккүлі Шор (әскерді) сонша басқарды.

Şyğys žayy

ШЫҒЫС ЖАҒЫ

13. ... oğulyн ... ін üdüztüq ... düqy i ... düki jer (y)düqy

13. ... ұлын ...ін басқарған ...ғаны i ... гені жер... ғаны

14. ...білге Ükküli Ćor tardüş büdünny itı, ajü olırty. ...

14. ... білге Үккүлі Шор тардұш халқын нығайтып, айай-қорғап отырды. ...

15. ...aqytym. ...ı özlükı bınip o(plajü tegi)p, üç erig sančdy ...süñüsdükde Ükküli Ćor özlükı jegren at bınip...

15. ... шабуылдадым. ...ғ өздігіне мініп, о(мыраулай тиі)п, үш ерді шанышты. ... соғысқанда Үккүлі Шор өзіндік жирен атына мініп ...

16. ... anta kerü baryp Jınčüü ögüzüg keče Temir qaryuqa, täzikke tegi sü ... a qazyanty. Toquz oğuzqa jeti süñüs süñüsdükde

16. ... сонда кейін жүре Йенчүү өзенінен кешіп өте Темір қақпаға, тәжікке дейін әскер ... а қазғанды (тауып, жинап құрды). Тоғыз оғызға жеті соғыс соғысқанда

17. ... a tökdı. Qytaj, tat(aby) ... de bes süñüs süñüsdükde Ükküli Ćor antaq bilig esı, čab esı ertı, alpy, bökesı ertı.

17. ... а төкті. Қытай (қытайн-қидан), татабы ... де бес соғыс соғысқанд(а Үккүлі Ш)ор осындай білік ақыл-есі, сөз жад-есі болды, алыбы, бөкесі (алыбы, батыры) болды.

18. (Ükküli) Ćor jeti jaşyña jegir... ertı. ... azyğlyğ tü... el aryty. Qarlüq jayytüqda Tezde süñüsdükde ...

18. (Үккү)лі Шор жеті жасында жиыр... болды. ... арып-азған тү... ел арыды. Қарлұқ жау болғанда Тезде соғысқанда ...

19. ... (Bilge) Ükküli Ć(or) anta kışire qarlüq ұqa jem..ü.. ide el.n bınip, oplajü sanča ydyp, topülü(?) önti(?) jana ayutyр ...

19. ... (Біл)ге Үккүлі Шор содан соң қарлұқ ұқа йем..ү.. ійе ел..н мініп... омыраулай шаныша тастап, топұлү(?) өнті(?) тағы шабуылдап ...

20. sü sürti. Qarlúqyú ekı čegınte ... sy-
mady. Qarlúq tapa ...yaly baryp, azyn er
jana, ebıne süñüs kígürti. Qarlúq atlanty.
Anča sü n(?) ...

21. ... (Q)arlúq jegren erımlıg (?) ...
alqasını (?) syjü úrty. Qarlúqyn... torı
(atly)ę elteberi özi kelti. Esir Erkın oýuly
Jıgın Čor kelti.

22. ...sü ...de süñüsip süsın sančdy, elın
alty. Oýulyñ, kısısın bú ... qaýanyña ...
ysbyra, bilge Ükkülü Čor ...

23. ... er öke t... bú ... öd... ülügı anča
ermıs erinč. Jaýyqa jalyñus oplaju tegip,
opülü tege oq, opülü kirip, özi qysyqa
kergek bolty.

24. ... n qaýa(n) inisi... Čor tiğın kelip,
úlajü tört tegin kelip, ysbara, bilge Ükkülü
Čoryy joylaty, bedizın bedizti, olúrty.

25. ... (üčü)n bú ... qazyanty artüq jylqyy
ıgitti.

Оңтүстік жауы

26. ... kelti. ...k ... tiğın kelti. Tad(yqyn)
Čoryñ oýuly Jegin Čor ...

27. ...in (?) üčün bünča büdün oq qob(ü)
ryp joylady. Ben itizi ben ...

28. ... bilmez bilimin biltükimın
ödükimın bünča bitig bitidim.

29. ... m ... büñ ... t ...

20. әскер жүргізді. Қарлұкка қарай
...ғалы барып, аз ғана ер қайтып, үйіне
дейін соғыс келтірді. Қарлұқ аттанды.
Сонша әскер н(?) ...

21. Қарлұқ жирен ерімлі (?) ...алқасын
(?) сындыра ұрды. Қарлұқтың ... торы
(атт)ы елтебері өзі келді. Есір (Асыл)
Еркін ұлы Йігін Шор келді.

22. ...әскер ...де соғысып, әскерін ша-
ныңшты, елін алды. Ұлын, әйелін ... бұл ...
қағанына ... ысбара, білге Үккүлі Шор ...

23. ... ер өке (дана кеңесші, ақылгөй
кария) т... бұл ... уақыт... үлесі осынша
болған екен. Жауға жалғыз омыраулай
тиіп, опыра тие-ақ, опыра кіріп, өзі
қыста (Тәңіріге) керек (қайтыс) болды.

24. ... н қаға(н) інісі ... Шор тігін келіп,
(оған) ұласқан төрт тегін келіп, Ысбара
Үккүлі Шорды жоктады (жоқ рәсімін
жасады), безек-өрнегін безеді, отырды.

25. ... (үші)н... бұл ... қазғанды (әре-
кеттеніп тапты). Артық жылқысын
(малын) көтерді, нығайтты.

Оңтүстік жағы

26. ... келді. ...к ... тігін келді. Тад(ықын)
Шордың ұлы Йегін Шор ...

27. ...ін (?) үшін сонша халық-ақ
көп болып жоқ рәсімін жасады. Мен
көтере, нығайта, мен ...

28. ... білмес білімін білгенімді, өтке-
німді (келтіріп), осынша жазу жаздым.

29. ... м ... мүң ... т ...

ФАКСИМИЛЕСІ

- ... |#TQ : ?GJ : ↓↓3>G)HFL (1)
- : |#J>D4>LGYNB)HFLJ4D4F : |#TNE9 : JGG↓GG ... (2)
- ... (?)↓↓3>G(?)4>L(?)GYNB ...
- : (?)GHTE3(?)G4NEx : JGH : JhHGY :)?H(ITHY) ... (3)
- ... (FG)J>D↓D : JGD :)4H : 4>LGYNB?J>
- : J⊙ : J#XTT1J .. D#X? : GH : G4>D : GBYHN ... (4)
- : JH)GG>D4TNE : (?)GXGNB
- : JTYN : J3Y? ... 4>L(GYNB) : JGG↓GR?D :)?>J>L4Y? ... (5)
- ... (?)GH(?)J>D : HGHGH? :)GJ?>
- : 4>L : YNB : GH ... H? : JGG>G : EY4>D ... (6)
- ... TYE2)GG>D4TNE
- ... H : H ... HGHXT : HMLHGHJGEY(2) (7)
- ... GH? : 4>LGYNB : JGEYJ4D4F : TY ... T ... (8)
- GHTEH : (?)JY#T : 4YGD : GH?TGH : ET : 4YJ>D4YMH? (9)
- : JEH>DJ1> : 4>LGYNB : JX4NI : J4NI : h#Nk : JXHLJGG>Y ... (10)
- HGH
- : JXBX4NI4NIkTNE : JGG↓JDI2 ... FGJ ... (11)
- >D?J>D : JEH>DJ1>4>LGYNB
- : HGHXT : HGH : J4NIJ>D : JHL? (D G) ... (12)
- JGG>GJ>D(?)NBHML

Восточная сторона

- (?)G↓G . T? : GBX .. GH↓G .. ↓H4GG : HG ... : HGHJ?> ... (13)
- ... FG4J>>DGH : ?)GG>D : Y>GGG : 4>LGYNB : JGE(Y2) ... (14)
- : JGG>Y : ET : JEH>DJ1>JH? : GBYHN : ? ... (?)#GH ... (15)
- JHGHGHT? : GBYHN : 4>LGYNB : JXBX4(NI) .. G
- : JH?JH? : L? : E4EN? : J4D : M?J⊙ ... (16)
- : JH4Y?4↓G : G⊙?4H : J ... NIGEHJ444H
- JXBX4NI4NIkH?
- : J4NI : J2 : JX ... (JG)GG : DG : JX?NE : J ... (17)
- : J1J : GH?GH : GHJGEY2)H⊙ : 4>(LGYNB)XBX4NI
- : GH : GH?
- : J?J?4 ... GH ... TE? : J4YDGH? : 4>LGY(NB) ... (18)
- : JXBX4NIJX4H : JGG↓GR?D : ↓J4H : JG4Y ... >G

:... N... *9: JJJJJH: JTITG: J@: (4)JGYNB: J(EYX)... (19)
 : J)D: GKHM>J1>@1>JGZ: >DJ1>: 1HGX: H... (?)YXG
 ... 1@Y

: J1@JJH: (?)J**Y... HHEA: JJJH: GKTM(?)M... (20)
 : JJH: GKHEG: HMI: JYX: J)D)H: (?)YH: JY...
 HMIJ>: G@J@

: >DGY: HJHJ: (?)EY*Y: HTEY: JJH... (21)
 : HJTTTITIKHYGHN: TXYZ... >H>@... JJH@H>
 KHYZ: HJHEG: JY>

: HJY>: G@JHY: J**Y: HMI: JHMI: JX.MI... (22)
 ...: HJGYNB: JEYX: JHYZ: (?)JY)Y... >@: HJITG
 : JTITJ>: JEM: .XN... >@... @: JENY... (23)

: 1TJ>J1> : T@H>DJ1> : (?)I>JJDJHGYD
 G@J>JYGYGHN

: @JY@?)HEGK>A . . . GIHG: ()YH: H... (24)
 : YH>JGYNB: JEYX: JHYZ: JYHEG(?)HTMK>DJ>
 G@H>: KHGX: HYGX: G@JY>D

(?)HEG(?)YHJGD: J@H: G@YH: ... >@?)H(NAN)... (25)

Южная сторона

: HJHEG: JY>: (?)YH>A... **@: KHYZHEG(?)Y... KHYZ (26)

HGXKHGX: JYJY>D: JH>@>: J>@>: JY@HMAN: HG (27)

: EGX: J>@: H@BXN: H@BYX: H@YX: H@YGX... (28)
 *XGKX

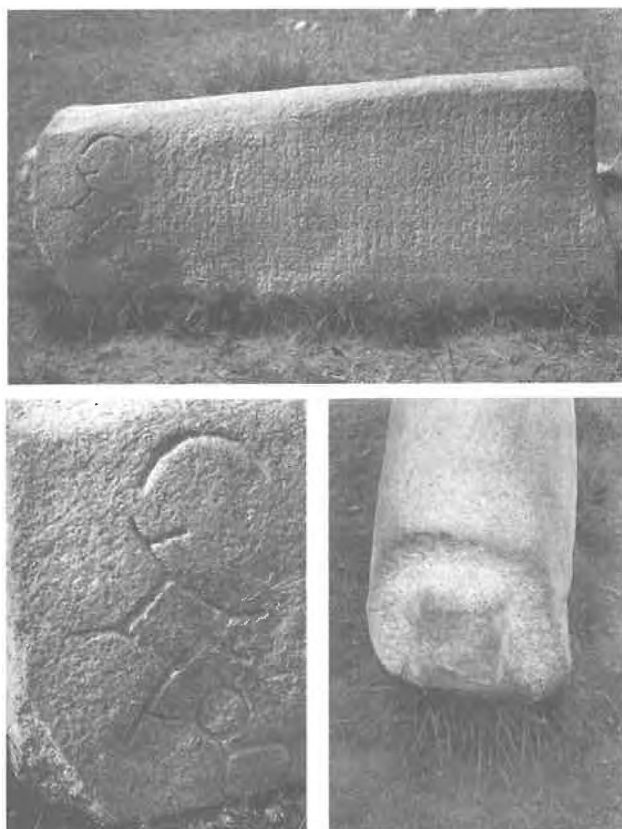
... @... >@. *... (29)

1.6. МОЙЫМ ШОР ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Мойын Шор жазба ескерткішін 1909 жылы Г.И.Рамстедт Моңғолияның Селенгі өзені бойындағы Могойн Шинэ Усу деген жерінен тапты. Ескерткішті оқып аудармасын жасаған, ғылыми айналымға түсірген де Г.И.Рамстедт. Жазба мұра арналған тұлға қытай деректерінде Моянь Чжо болып жазылған, ал ескерткіште Елетміс Білге қаған болып аталады. Қытай дерегіндегі аталым бойынша жазба ескерткіш Мойын Шор болып аталып кеткен.

Елетміс Білге қаған (747–759) – түркілік ұйғыр руынан шыққан, Түрік қағанатын жеңіп, дербес Ұйғыр қағанатын құрған тұлға. Жазба ескерткіш едәуір бұзылып, көптеген әріптер жойылған. Осының әсерінен ЧАҚ деген бөлігі сақталып, оның алдындағы таңбалардың толық парымы сақталмағандықтан болжаммен ҚЫПЧАҚ деген жалған оқу қалыптастырылды. Дегенмен қазіргі зерттеулер ол таңбаларды оқудың әлде де мүмкіндігі бар екендігін анықтады.

АУДАРМАСЫ МЕН ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

Теріскей жағы

1. Tährī - İde bolmys, il etmīs Bīlge qaγan b... tōlīs....	1. Тәңрі - Ійе болған, ел еткен Білге қаған б... төліс...
2. Ötüken tegresī ilī ekīn ara olürmys. Süuby Seleņe ermīs. Anta ilī .... ermīs, barmys ...	2. Өтүкен төңірегі елі екі (тау) арасында отырған. Суы Селеңгі еді. Сонда елі ... ерген, барған ...
3. Süu(b) ... anta qalmysy, būdüny on űjyür, toqüz oγüz üze jüz jyl olürp, s.... a Orūqñ ögüz o...	3. Су... онда қалғаны, халқы он ұйғур, тоғыз оғұз жүз жыл отырып, с ... а Оруқұн өзені ...
4. Türük – manq-qñqçaq elīg jyl olürmys. Türük ilīne alty otüz jasyrna.... (y)b irtī. Anta bojla...	4. Түрүк – манқ-құнқшақ елу жыл (билікте) отырған. Түрүк еліңе жиырма алты жасымда ... (ы)б болды. Сонда бойла ...
5. jana tüşdī. Toqüz oγüz būdüny(γ) tīrū, qobyraty altym. Qañym Kūlī bīlge qaγan...	5. және түсті. Тоғыз оғұз халқын жинай, көбейте алдым. Әкем Күлі (даңқты) білге қаған...
6. sü jorūjū anča aryčcyq, saryčcyq ök özümīn öñire aγyta byñ űrū űrančy basy ytty. Kejrede öñdīn jantačy...	6. әскер жүргізе, сонша арыған (ақ), шаршаған (ақ), сарсаң болған ақ өзімді алға шабуылдата мың сайлауыт ұраншы басы етіп жіберді. Кейреде алдан (шығыстан) қайтқан ...
7. ičigīrip, jana jorydym. Kejre basynta Üč Bīrküde qan süsī ... qatyltym, anta...	7. ... бағындырып, және жорық жасадым. Кейре шыңында Үш Біркүде хан әскері ... қосылдым, онда ...
8. ... irtīm. Qaraqūm ašmys Kögürde, Kōmīr tayda, Jar ögüzde üç tüuγlyγ türük būdüny ...	8. ... едім. Қарақұмды асқан Көгүрде, Көміртауда, Жар өзенінде үш тулы түрүк халқы...
9. Ozmys tīgīn qan bolmys qojn jylqa jorydym. Ekīntī sññüs eñ ilki aj alty janyqqa t(oqydym) .... Ozmys tīgīnīg ...	9. Озмыс тегін хан болған қой (743) жылы жорық жасадым. Екінші соғысты ең ілкі айдың алтыншы жаңасында с(оғыстым). Озмыс тігінді ...

10. ... tüttdym, qatünyn anta altym. Tü-rük бүдүny anta ynaγ yarü joq bolty. Anta kİsİre taqyγü jylqa ... бүдүн... ün tūjūp...

11. Üč qarlüq jabanlyq saqynyp teze bardy, qūryja on oqqa kİrtİ. Layzyn jylqa t(oqydym). ... Taj Bİlge tütüqūy

12. jabyū atady, anta kİsİre qanym qayan üčdy. Qara бүдүн qylynmys... sančdym.

10. ... ұстадым, қатынын сонда алдым. Түрүк халқы ынаққа (он оққа) қарай жоқ болды. Содан кейін тауық (745) жылы ... халық ... ұн тұйып (түсініп) ...

11. Үш қарлұқ жаман ой алып, қаша барды. (Олар) батыстағы онокқа ко-сылды. Доңыз (747) жылы оларға соққы жасадым. Тай Білге тұтықты

12. жабғы атады, содан кейін әкем қа-ған ұпты (өлді). Қара халық қылынған ...шаныштым.

Şyyys žayy

13. Tüttdym. ... bİr ... anta Bükögükke jetdİm. Kİče, jarüq batar erİklİ sünüsđİm, anta sančdym. «Kün qačmys, tün tİrİlmİs». Bükögükde sekİz oγüz, toqüz tatar qalmadüq. Ekİ janıyqa kün tüyürü sünüsđİm. Qūlym, künİm, бүдүнyγ Tānjİrİ,

14. Jer aγü bİrtİ. Anta sančdym. Jazūqlıy atlyγ ... Tānjİrİ tūta bİrtİ. Qara (č)İgİl бүдүн(yγ) joq qylmadym, ebİn, baryqyn, jylqysyn jūlmadym. Qyjyn(yγ) ajdym, tūryürü üqūttym: «Kentü бүдүнym – tİdİm,– üdü keliŋ» – tİdİm. Qūudūp bardym, kelmedİ. İče

15. İrİttİm. Būryüda jetdİm. Törtİnčİ aj toqüz janıyqa sünüsđİm, sančdym. Jy-lqysyn, barymyn, qyzyn, qūdūzyn kelİrtİm. Bİsİnčİ aj üdü keltİ. Sekİz oγüz,

ШЫҒЫС ЖАҒЫ

13. Тұттым. ... бір ... онда Бүкөгүкке жеттім. Кешке, күн батарда еркін соғыстым, онда шаныштым. «Күн қашқан, түн тірілген». Бүкөгүкте сегіз оғұз, тоғыз татар қалмады. (Айдың) екінші жаңасына күн шығарда соғыстым. Құлым, күнім, халықты Тәңірі,

14. аяй берді. Онда шаныштым. Жазықты атаулыны Тәңірі ұстата берді. Қара шігіл халқын жоқ қылмадым, үйін, барығын, жылқысын тартып алмадым. Қиындықты айт-тым, қасымда тұрғызуға қуып бар-дым: «Өз халқымсың – дедім, – бірігіп шабуылдауға келіндер» – дедім. Қуып бардым, келмеді. Қайтадан

15. еріп бардым. Бұрғұда жеттім. Төртінші айдың тоғыз жаңасында соғыстым, шаныштым. Жылқысын, мүлігін, қызын, әйелін әкелдім.

toqūz tatar qalmaty keltī. Seleŋe kīdīnī Jylūn qol berīdīn ūŋary, Syp basyŋa tegī čerīg itdīm.

16. Kergūn, Saqsyn, Syp basyna jüre keltī... Seleŋeke tegī čerīg itdī. Bīsīnč aj toqūz otūzqa sūŋūsdīm. Anta sančdym, Seleŋeke syqa sančdym, jazy qyltym. Ūkūsī Seleŋe qoddy. Ben Seleŋe keče ūdū jorydym. Sūŋūsde tūtyp, on er yttym.

17. Taj Bīlge tūtūq jabanlyqyn ūčūn, bīr-ekī atlyy jabanlyqyn ūčūn qara būdūnym ōltīŋ, jītđīŋ. –Jana ičīk, ōlmečī, jītmečī sen – tīdīm. –Jīče īsīg-kūčīg bīrgīl – tīdīm. Ekī aj kūtđīm, kelmedī. «Sekīzīnčī aj bīr jaŋyqa sū joryjyn» – tīdīm. «Tūuy tysyqyr erīklī».

18. Jelme erī keltī: «Jaŋy kelūr» – tīdī. Jaŋyn basy joryju keltī. Sekīzīnč aj ekī jaŋyqa Ačyŋ-(J)altyr kōlte Qasūj kezū sūŋūsdīm. Anta ūdū jorydym. Ol aj bīs jīgīrmīke Kejre basy ūč – Bīrkūde tatar bīrle qatty toqyddym. Sūŋary būdūny

19. ičīkdī, sūŋary būdūny... qa kīrtī. Anta jana tūsdīm. Ōtūken (j)īrīn qysladym, jaŋyda bosana bosanaladym. Ekī oŋūlyma jabyū, šad at bīrtīm. Tardūš tōlīs būdūnyqa bīrtīm. Ančyp barys jylyqa

Бесінші айда шабуылдай келді. Сегіз оғұз, тоғұз татар қалмай келді. Селеңгі кейінінде Ыылұн қолдың берісінен шыңға қарай, Сып шыңына дейін шеріктер қойдым.

16. Кергүн, Сақсын, Сып басына жүре келді. ... Селеңгіге дейін шеріктер қойды. Бесінші айдың жиырма тоғызында соғыстым. Онда шаныштым, Селеңгіге сыға шаныштым, теп-тегіс қылдым. Көппілігі Селеңгімен төмен барды. Мен Селеңгіні кеше, шабуылдай жорыттым. Ұрыста ұстап, он ерді (суға) тастадым.

17. Тай Білге тұтықтың жамандығынан, бір-екі аттылының (биліктегінің) жамандығынан қара халқым өлдің, жіттің. – Және бағын, өлмекші, жітпекшісің – дедім. – Тағы іс-күшінді бергін, – дедім. Екі ай күттім. Келмеді. «Сегізінші айдың бір жаңасында әскер жүргізейін» – дедім. «Ту шығарушы ерікті».

18. Жортуылшы ері келді: «Жау келе жатыр» – деді. Жау басы жортып келді. Сегізінші айдың екі жаңасында Ашық-(Ж)алтыр көлде, Қасұй кезінде соғыстым. Онда шабуылдай жорық жасадым. Сол айдың он бесінде Кейре басы, Үш Біркүде татармен қатты соғыстым. Халықтың жартысы

19. бағынды, қалған жартысы (қытайн) ға қосылды. Содан соң қайта түстім. Өтүкен жерін қыстадым. Жаудан құтылдым және бос-еркіндікте тірлік кештім. Екі ұлыма жабғы, шад де-

čik tapa jorydym, ekintı aı tırt jegırmıke
Kemde

20. toqyddym. Ol j(yly čik ičkdı). ...
(Te)z basynta aqsyra q ordı, örgin anta
itıtdım. Čyt anta toqytdym, jaj anta jaj-
ladym, jaqa anta jaqaladym. Belgümın,
bitıgımın anta jaratytdym. Ančyp ol jyly
küzin ilgerü jorydym, tatarıy jutyddym.
Tabysyan jyly

21. bısınč ajqa teg... qa Ötüken jyns
basynta, Süñüz Basqanta, aly, ydūq basy
kidın(in)te, Jabas, Toqūs beltirınte jaj-
ladym. Örgin anta jaratytdym, čyt anta
toqytdym. Byñ jylyyq, tümen künlık
bitıgımın, belgümın anta jasy tasqa

22. jaratytdym. Toqyz oıüz ... beglerı
keltı. ... jayyd(ü er)mıs, Ürtū begıg Qara
bülüqy Any olürmys qyrqyz tapa er
ydmyz. «Sız tysyqyñ, čikıg tysyıyryñ»
– tímıs. «Men tysyqajyn» – tímıs. «Kör,
bod qal.Yda

23. qabysalym» – tímıs. Öt(üken) tímıs...
toqū(z janıyqa) sü joryddym. Tütūq basyn
čik tapa byña yttym. İsi jerı tapa yz erı
yttym, «Kör» – tıdım. Qyrqyz qany Kög-
men ĩrınte

ген ат бердім. Тардұш, төлес халқына
тағайындадым. Бұдан соң барыс (750)
жылы шікке қарсы жорық жасадым,
екінші айдың он төртінде Кем өзенінде

20. соғыстым. Сол ж(ылы шік бағын-
ды). ... (Те)з шыңында ағырақ орда, так
сонда орнаттым. Шытты (киіз үйдің
табаны ретінде соғылатын, көтеріңкі
іргелік еден) сонда соқтырдым, жаз-
да сонда жайладым, шекараны сонда
шектеп жүргіздім. Белгімді, жазуым-
ды сонда орнаттым. Сөйтін сол жылы
күзде ілгері жорыттым, татарды жыт-
тырдым. Қоян (751) жылы

21. бесінші айға дей... ға Өтүкен жы-
ныс-тауы басында, Сүңіз Басқанда,
ұлы, қасиетті шыңы кейінінде, Йабас,
Тоқұс (өзендері) құйылысында жайла-
дым. Сарай-такты сонда салғыздым,
шытты сонда орнаттым. Мың жылдық,
түмен (он мың) күндік жазуымды,
белгімді жазық тасқа

22. орнаттырдым. Тоғыз оғұз бектері
келді. ... жау болған Үрүң бектің Қара
бұлағында, Аныда отырған қырғызға
қарай ер жіберген. «Сіздер шығы-
ңыздар, шіктерді (де) шығарындар» –
деген. «Мен (де) шығайын» – деген.
«Байқа, бос бол. Орманда

23. қабысалық» – деген. Өтүкен де-
ген... (айдың) тоғы(з жаңасында)
әскер жорыттым. Тұтық басын шікке
қарай мың әскерге (қарсы) жібердім.
Ісі жеріне қарай ыз ерін жібердім.
«Көр»» – дедім. Қырғыз ханы Көгмен
жерінде

24. ebi-baryqynta ermıs. Jelmesın isı jerınerü ydmys. Jelmesın menıñ er anta basmys. Tyl tütmys qanyña

Küngej žayy

25. isıñe er keltı: «Qarlúq isıñe kelme-dük» – tıdı. Qarlúq, ... Kem, ... Ertıs ö(güzüg), Arqar basy tüsynta, Er Qamas, Altyn (jynsy jany)nta s(alla)p keçđim. Bır jegırmınč aj sekız jegırmike jolúqdy. Bolčüü ögüzde üç qarlúqy

26. anta toqydym. Anta jana túsđim, čık búdünyy byñym süre keltı. ... esız başy čyтымyn jajladym, jaqa anta jaqaladym. Čık búdünyqa tütüq birtım. Ysbarasy, tarqaty anta ančüladym. ... anta ... er keltı. Qazylúq költe

27. ... (ta)ğda körtı. «Jay» – ...tıp, ajü keltı. Bıs jegırmike... Tajyan költe tırlıtım. Bıdgüüčı er anta yt(tym). (Er ke) ltı, Qara Jotalyq kečıp kelirtı. Ben útrü jorydym. ... bolty. «Qarlúq ...

28. (tapa) er ydmys» ... – tımıs. «İcre ben búlyajyn» – tımıs, – tysydantan (qaby) sajyn» – tımıs. Basmyl jayydyp, ebımerü bardy. Any ičigırmedım. Tysydantan üç qarlúq, üç ydúq ta(tar), ... türges... Ötü-kente ben

24. үй-барығында еріп жүрген желгіш әскерін Іс жеріне қарай жіберген. Желгішін менің ерлерім сонда басқан. Тіл ұстаған ханыңа

Күнгей жағы

25. ісіңнен (жерінен) ер келді: «Қарлұқ ісіге келмеңгі» – деді. Қарлұқ, ... Кем, ... Ертіс өзенін, Арқар шыңы тұсында, Ер Қамас, Алтын (Алтай) (жыныс-тауы жаны)нда салдап өттім. Он бірінші айдың он сегізінде жолықтым. Болчу өзенінде үш қарлұқты

26. сонда соқтым. Сонда және түстім. Шік халқын мындығым сүре келді. ... асыл шыңындағы шытымды жайладым, шекараны сонда шектедім. Шік халқына тұтық бердім. Ысбарасы, тарқандары атақтарын сонда еншіледім. ... сонда ер келді. Қазылық көлде

27. Тауда көрді. «Жау» – ... деп, айта келді. Он бесінде ... Тайған көлде жиналдым. Жетекші ерді сонда жібердім. (Ер кел)ді. Қара Жоталықтан кешіп өтіп келтірді. Мен қарсы жорыт(тым). ... болды. «Қарлұққа ...

28. (қарай) ер жіберген» – деген. «Іштен мен былғайын» – деген, – тысынан қабысайық, – деген. Басмыл жау болып, үйіме қарай барды. Оны бағындырмадым. Тысынан үш қарлұқ, үш қасиетті та(тар), түргеш Өтүкенде мен

29. ... (bas)ynta t(oqydym). Bīsīncī aj alty otūzqa sūñūsđīm, anta sančdym. İč Cūj k(ečip) ... g toyūrū sančdym. Anta ötūrū tūrgeş, qarlıquy tabaryn alyp, ebīn jūlyp barmys. Ebīme tūsmīs. ...

30. j(ayy) bol... tūrūp... jerīne tapa bardy. Any üdü... ūyūrū... sekizīnč aj ben üdü jorydym, ebīmīn Ersegūnte, Jūla költe qottym, anta ĩrtīm. ...

31. Basmlyy qo(dyp) ... ĩnčī aj bīr otūzqa qarlıquy ... Joıra, Jarysda sūsīn anta sančdym. Ebī on kūn öñire ũrkūp barmys. Anta jana joryp tūsđīm.

32. ... bīr jegirmī(ke) ... sančdym. Kentū ... būdūn(yma) ... ĩrtīm. ĩrlūnte, Talaqymynta jetđīm. Aşnūqy tabyačdaqy oğūz-tūruk t(ysyq)mys, anta qatylmys, anta begler ...

33. menīñ sūm üč ... bīrtī. Tūuy ... ar bīs jūz keđimlīg, jaday bīr-ekī sasyp keltī. Kūñīm, qūlym, būdūnyy Tāñiri-Jer anta ajū bīrtī. Anta sančdym. ...

34. Anta būdūn ĩčikđī. ... Qarlıq tapa tezip kīrtī. Anta jana tūsip Orūqūn ballyqlyy beltīrinte el örgīnīn anta ögīripen ĩttđīm. El ebīn ...

29. (бас)ында с(оқтым). Бесінші айдың жиырма алтысында соғыстым, сонда шаныштым. Ішкі Шүй (өзенін) к(ешіп өтіп) ... -ті тура шаныштым. Содан соң түргеш, қарлұқтың табарын (дүниесін) алып, үйін жұлып-бұзып барған. Үйіме түскен.

30. ж(ау) бол ...тұрып ... жеріне қарай барды. Аны ұр ... ұрғұ ... сегізінші айда мен шабуылдай жорыттым. Үйімді Ерсегүнде, Йұла көлде түсірдім, сонда болдым. ...

31. Басмылды қу(ып) ... інші айдың жиырма бірінде қарлұқты ... Йоғра, Йарыста әскерін сонда шаныштым. Үйі он күн бұрын үркіп барған. Сонда және жортып (төмен) түстім.

32. ... он бірінде шаныштым. Өз халқы(мның шегіне) кірдім. Ірлүнде, Талақымда жеттім. Алдыңғы табғаштағы оғұз-түрүк (жорыққа) шыққан, сонда қосылған, сонда бектер

33. менің әскерім үш ... берді. Тулы бес жүз ...атты, жаяу бір-екі асып-сасып келді. Күңім, құлым, халқымды Тәңірі-Жер сонда айай берді. (Оларды) сонда шаныштым. ...

34. Онда халық (маған) бағынды. ... Қарлұққа қарай қашып кірді. Сонда және түсіп, Орұқұн (өзенінің) сулы құйылысында ел сарай-тағын, сонда, сүйініп салдырдым. Ел үйін (орда-сын) ...

35. BİR jegirmĩnçĩ aj jegirmĩke Qara bñlñq õñidĩn Asuñ Oqqaq jolynta çĩgĩl tñtñqy...

36. Тоғұрұғуғ кеçүрү ... sançdym. (Qarl) ùq, basmyl... tĩrlĩp...

37. ... tñsdĩm. ... basmylqa

38. ... apa ... tñmys... bĩlim. Barça tñkel teze ...

39. ...ben itdĩm. Bñnça bitĩgĩg... bitĩg bitĩddĩm.

Batys žayy

40. keltĩ. ... Qarlñq body q(almady) ... ançyp sekĩzĩnçĩ aj ùç januqa jor(ydym). ... (Qar)lñq tĩrĩgĩ bary tũrgeske kel(tĩ). Jana tñsĩp...

41. onũnçy aj ekĩ januqa bardym. ... tĩmĩsĩ ùç ... toqydym. ... tñsdĩm. Anta (yna)qyarũ basmyl, qarlñq joq bolty oq. Qojn jylqa ...

42. ...jajladym. ... Tabyaç qany qayan ... barmys... bĩr (qy)z, sekĩz ùry oğulan tñtdym. ...jana (tñsdĩm) ... ekĩ bñdñnyy alyp ... Òtũken ... toqydym. Anta olũrũp bĩqe y(tt)ym oq. Qũt jarattyğ tũyyn ...

43. ... anta ... bñdñnyy ... ebĩme ekĩntĩ aj alty januqa tñsdĩm.Taqyũ jylqa... (bĩrmĩs),... joq qylmys, ançyp keltĩ. Ekĩ qyzyn

35. Он бїрінші айдың жиыrmасында Қара бұлақ алдындағы Асу Оққақ жолында шїгїл тұтығы ...

36. Тоғұрұғдан кештіріп өтерде ... шаныштым. (Қарл)ұқ, басмыл ... жиналып ...

37. түстім. ... басмылға

38. ... апа ...тұ(ған) бїлім. Барша түгел қаша ...

39. ... мен нығайттым. Бұнша жазуды ... жазу жаздырдым.

Батыс жағы

40. келді. ... Қарлұқ боды қ(алмады) ... сөйтїп сегїзінші айдың үш жаңасында жорыққа шықтым. ... (Қар)лұқ тїрісінң бәрі түргешке кел(ді). Қайта түсіп ...

41. оныншы айдың екї жаңасында бардым. ... деген үш ... соқтым. ... түстім. Сонда (ына)ққа қарай басмыл, қарлұқ жоқ болды-ақ. Қой (755) жылы ...

42. ... жайладым. ... Табғаш қаны қаған ... барған бїр қыз сегїз ұл баласын ұстадым. ... және (төмен түстім) ... екї халықты алып ... Өтүкен ... соқтым. Сонда отырып мыңға (әскерге) жібердім. Құт жаратқан туын ...

43. ... онда ... халықты ... үйїме ... екінші айдың алты жаңасында оралдым. Тауық (757) жылында ... (берген), ... жоқ қылған, сөйтїп келді. Екї қызын

44. tapuyğa birtı, ... barmys, ... «Sözıñe jazmajyn – tıdı, – jañylmajyn» – tıdı. ... ičikmedı. Soğ(yd, da)q, tabyačqa Seleñede Baj balyq japyty bertım.

44. қызметшілікке берді, ... барған, ...«Сөзіңе тұрайын – деді, – жаңылмайын» – деді. ... бағынбады. Соғ(ды, да)қ, табғашқа Селеңгіде Бай балық (қаласын) салдыра бердім.

45. ... jegırmıke anta jana ... üč tıuyyn ... qabysyp. ... bır otızqa ... örgın ... üč otızqa anta sančdym. Jarys, Añuulyğ ara, Jıt basynta ara ...

45. ... жиыrmасында сонда және ... үш туын ... бірігіп. ... жиырма бірінде ...сарай-тақ ... жиырма үшінде сонда шаныштым. Йарыс, Ағулық ара, Йіт шыңында ара ...

46. ...üč tümen ... sančdüq jerde ... saqynmys ... ekıntı aj alty jegırmıke üč (t)ıuylyğ

46. ... үш түмен (отыз) ... шанышқан жерде ... ойланған, еске алған, ... екінші айдың он алтысында үш (т)улы

47. türük bü(dünyğ), ... (sekız) oğüz, toqüz (tatar)... qatıny, jıgıñı, Özbılge eb-üjnın

47. түрүк халқын... сегіз оғыз, тоғыз (татар) катыны, жеткіншегі, Өзбілгенің еб-үйін

48. (qoj), ... bıñ jont qalmys, tümen qojn qalmys.

48. (қой), ... мың жылқы қалған, он мың қой қалған.

49. (tas šetındegı žazıu) sü basy – ben, ... elteber, bıñ jont,tümen qoyn(yğ) ben tıt(dy), ... kelürtım.

49. (тас шетіндегі жазу) әскер басы – мен, ... елтебер, мың жылқы, он мың қой(ды) мен тұтындым, ... келтірдім.

: Ү>⊕ : *xГk :)ГDГЧ>DNI : JHГЧDГГГ : D>HЭI : Гx*YЭ
 ГYЭГ : 4DY⊕
 : >DГЧ>D : ГY⊕)ГYD : ГxГk : Г... ГYD : ГkYЭ : ГГ : J*YЭ (18)
 : NЭЭ : D>YH : JkYNE : 4MЭГЛ : JHГЧDГГ : D>HЭI : ГkYЭ
 : JЭГ*ГЭЭIГЭ : DJ> : *ЭЭГЧ>D : >Э> : J⊙ : *ЭЭ>Y : J⊙ : *XIVNI
 : Г⊕H : JYГГГ : 4⊕⊕ : JxNЭГГГГЛN : ГY⊕ : JГГЭЭ
)Э>⊕ : ГЧГГY*ЭЭГH>⊕

: *XINk : J)D : J⊙ : ГkГГГ : J... ..⊕ : ГЧГГY : ГxЭY (19)
 : J*JY>ГГ : *ЭЭJ)Y>⊕ : J)Y>⊕ : JЭЭYD : *ЭЭJYГH : HГГГH*BN
 : YЧ⊕Э : *kГГГ : JH)Э>⊕ : IYNE : YЭЧ⊕ : *kГГГ⊕ЭЭY>Y⊕D
 : JЭГ*ГЭЭ : kГNE : DkHГГ : *ЭЭГЧ>D : JГЭЭГЛ : JHJГD
 : Jx*Э

: J⊙HЭГN : >Э>HЧYH : J⊙ : ГY⊕Ч... ..DJ> : *ЭЭГH>⊕ (20)
 : J⊙ : JHD : *ЭЭJDD : J⊙DD : *ЭЭ⊕Г⊕⊕ : J⊙⊕ГЛ : *XkHГ
 : JГDJ> : Э : *ЭЭ⊕⊕ЧD : J⊙ : H*ЭkГГ : H*NEYЭ : *ЭЭJHD
 : JГD :)YЭ⊕⊕ : *ЭЭ⊕D : YЧ⊕⊕ : *ЭЭГЧ>D : NГЭYГ : HЧNEЭ
 : ГY⊕ЧГГ : J⊙ : ГY⊕YГD*BN : JH... ..Эk : JHD>IГЭ (21)
 : JkHГГГГYЭ : YH>⊕Y⊕D : JkH*ГГ : Y⊕⊕ЭJ : J⊙
 : *ЭЭ⊕Г⊕⊕ : J⊙⊕ГЛ : *ЭЭ⊕⊕ЧD : J⊙ : HЭГN : *ЭЭJDDJ⊙
 : J⊙ : H*NEYЭ : H*ЭkГГ : ЭYHNEH*NE : 4JJГDЧГ⊕
 : JHY⊕ГYD

: I*... ЭЭГD... : ГkYЭ : ГГYЭЭ... ЧY>ЧJ>⊕ : *ЭЭ⊕⊕ЧD (22)
 : I*ЭЭГГ : JГ⊕ : ЧHЧГH : I*JГГ) : Y⊕J>⊕JH : ЭЭЭYГN
 : I*Гk)ГDЧY⊕ : H* : I*Гk : YYЭ⊕ЭЭГЛ : 4DY⊕ЧH
 : JЭЭJHЭ>⊕ГNЭ

: *ЭЭГЧ>DNI... Ч... : I*Гk... ..NkN : I*Гk*JY⊕H (23)
 : *⊕ГГЧ : JГ⊕ГГГГ : *⊕Г : JYГ⊕ : JГ⊕ЭГЛ :)Y⊕ : ⊕⊕>⊕
 : JkHГГГГ : H*ЭЭЭ : Г)HЧHЧГH : *XJkГГNЭ

: HГI*YЭ : I*ЭЭГ : NГЧГГГ : IГHГI*YЭ : I*ГГ... ..HЧЭ... (24)
 JYГ)H : I*⊕>⊕JГ⊕ : Y*Y⊕ : J⊙ГЧH*
 Южная сторона

: ... ..⊕JkH : ГxГkBX*YЭ : JYГГГ : ⊕JЧH : ГkYЭГГYГГГ (25)
 : J⊙... ..MY*HГГ : J⊙ : ГY>⊕ГY⊕ЧHЧ : ЧENIкГГ... : *Э
 : JЭГ*ГЭЭIГЭ : D>*ГЭЭГГГ : *XЛЭ : 1... ..Y
 : Y⊕JЧHЛN : JxЧEN>ЛJ>⊕*⊕⊕J>D..

: JГNII*ГГГ : Y)Э>ЭЭГY : *XINk : J)D : J⊙ : *ЭЭГ⊕⊕ : J⊙ (26)
 : *ЭЭJHD : J⊙ : JHD : *ЭЭJDDH*⊕ГЛ : ГY⊕ЧH... ..ГkYЭ

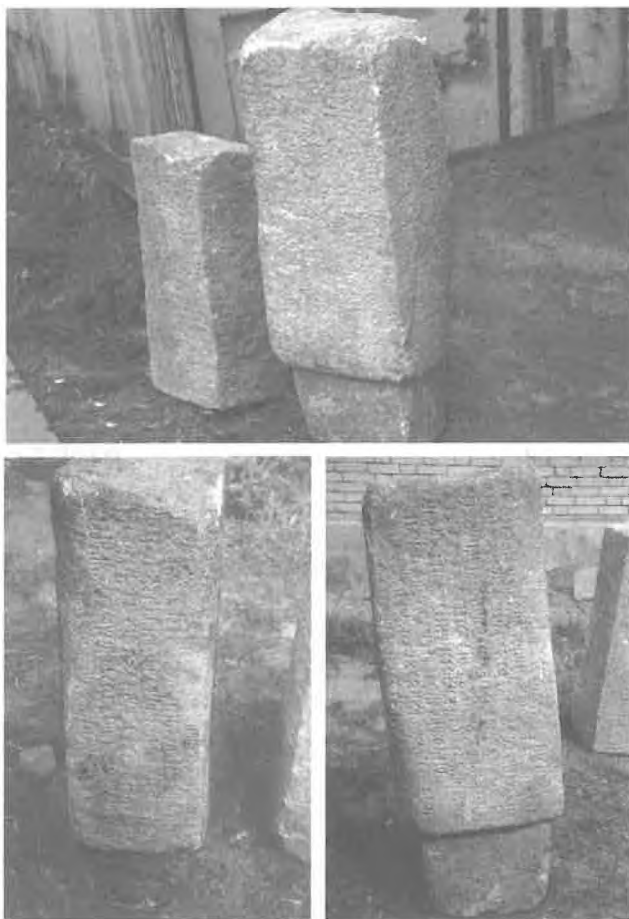

1.7. ТЕРКІН-ТАРИАТ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Жазба ескерткіштің төрт қырлы сынығын 1957 жылы Теркін өзенінің бойындағы Теркін-Цаган-Нур деген көлдің қасынан моңғол археологы Ц.Доржсурэн тапты. 1969 жылы орыс ғалымы С.Г.Кляшторный сол жерге қазба жұмысын жүргізіп, ескерткіштің тас тасбақа мүсініне орнатылған түпкі негіз бөлігін қазып алды. Сөйтіп ол табылған бөліктің эстампажы мен көшірмелерін жасады.

1970 жылы сол орынға археологтар Н.Сэр-Оджав пен В.В.Волковтар да қазба жұмыстарын жүргізіп, жазу жазылған ұстынның үшінші бөлігін тапты. Бұл үш бөлік тасбақа тұғырымен бірге Улан Баторға жөнелтіліп, Моңғолия Ғылым Академиясының Тарих институтына сақтауға қойылды. Ескерткішті моңғолдық тілші ғалымдар М.Шинэху, Б.Базылхан және С.Г.Кляшторныйлар зерттеді.

АУДАРМАСЫ МЕН ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

1. Tәñirī – İde bolmys Eletmīs Bīlge qayan, Elbīlge qatūn qayan atayy, qatūn atayy atanyp, Ötüken kedīnī ūčynta, Tez basynta örgīn ... anta ... anta jaratytdym. Barys jlyqa, jylan jlyqa ekī jyl

2. jajladym. Ūlūu jylqa Ötüken ortūsynta, Sūñüz Basqan ydūq basy kedīnīnta jajladym. Örgīn būnta jaratdym. Čyt būnta toqytdym. Byñ jylylyq tümen күnlіk bitīgīmīn, belgümīn būnta

3. Jasy tasqa jaratdym, tūžlū, bülūñlü ojtūtmys űñyūlū, oūqūlū tasqa toqytdym. Ūze Kōk Tәñirī jarylqadūq ūčün, asyra ajyyz jer İgittük ūčün elīmīn, törümīn itīntī. Öñire күn tūuyysyqdaqy būdūn, kīsire aj tūuyysyqdaqy būdūn

4. tört bülūndaqy būdūny küč berür jayym bül(üntī), joq bol(ty). ... ekīn ara alyyym, taryylyyym sekiz Seleje, Orūqūn, Tūuyla, Seb ... n ... Tīrdü, Qarya Borūyū ūdz-džoly jerīmen, süubymen qonar-kōčer ben.

5. Jajlayym Ötüken qūzy kedīnī ūčy, Tez basy öñiden yqqūnčū aj ök күn İje biz. ... İč alayym Ötüken jynsy Onyy tarqan süsī jay būdūn(qy, qayan)u berīgerü ūčy – Altūn jīnsī kedīnī ūčy, Kōgm(en) (jīn)sī İlgerü ūčy İkülī.

1. Тәңірідей Ііе болған, Елетміс (Ел еткен) Білге қаған, Елбілге қатын қаған атағы, қатын атағы атанып, Өтүкен кейіні ұшында, Тез басында сарай-тақты ... сонда ... сонда орнаттырдым. Барыс жылы, жылан жылы – екі жыл

2. жайладым. Ұлу жылы Өтүкен ортасында, Сүңүз Басқан қасиетті шың кейінінде жайладым. Сарай-тақты осында орнаттым. Шытты осында соқтырдым. Мың жылдық, түмен күндік жазуымды, белгімді осында

3. (Жазуымды, белгімді осында) жазық тасқа жасаттым (жаздырдым, түсірдім). Тұс-жақты, бұрышты ойдырған ұңғұлы, ойұқты тасқа орнаттым. Жоғарыда Көк Тәңірі жарылқағаны үшін, төменде айғыз жер көтеріп, нығайтқаны үшін елімді, билік-заңымды орнатты. Алда, күн шығыстағы халық, кейінде, ай туысындағы халық,

4. дүниенің төрт бұрышындағы халық күш бергендігінен жауым бүл(інді), жоқ бол(ды). ... екеуінің арасында алымым, егіндігім, сегіз Селене, Орұқұн, Тұула, Себ ... н ... Тірді, Қарға Борұғу ұш-жолы жерімен, суымен қонар-көшермін.

5. жайлауым. Өтүкен құзы кейінгі ұшы, Тез басы алдынан ыққыншы ай-ақ күн ійесі біз. Ішкі алымым Өтүкен жыныс-тауы Онғы тарқан әскері жау халықтық, қағандық бергі, түстіктегі ұшы – Алтын жыныс-тауы кейінгі ұшы

Көгм(ен) (Саян) (жыны)с-тауы. ілгергі ұшы ійілді.

6. Tәnjiri-İde bolmys Eletmis BİLge qanym İcrekİ bÜdüny –altmys. İç bÜjrüqy basy – Ynançü baġa tarqan. Ülüy bÜjrüqy toqüz bolmys. BİLge Taj sāņün tütüq oņy – bes жүz basy. KÜlüg oņy – Öz Ynançy. Bes жүz basy ülüy Öz Ynançü –

6. Тәңірідей Ііе болған Елетміс Білге қанымның іштегі халқы – алпыс. Іш бұйрығы басы – Ынанчұ баға Тарқан. Ұлық бұйрығы тоғыз болған. Білге Тай сәнүн оңы – бес жүз басы. Күлүг (даңқты) оңы – Өз Ынаншы. Бес жүз басы ұлығы Өз Ынаншы –

7. үрүny жүz basy. Ülüy үрүñü tölİs beglerİ oġuly – byñ basy. Tölİs külüg erenİ – ... . Tardüs beglerİ oġuly – byñ basy. Tardüs külüg erenİ – Ysbarys. Bes byñ er basy – alp Ysbara sāņün. Jaylaqar

7. ұрұны жүз басы. Ұлық ұрұны төліс бектері ұлдары – мың басы. Төліс күлүг ерені – ... Тардүс бектері ұлдары – мың басы. Тардүс күлүг ерені – Ысбарыс. Бес мың ер басы – алып Ысбара сәнүн. Йағлақар

8. ... toqüz жүz er basy – Tojqan ülüy tarqan byña ...

8. ...тоғыз жүз ер басы – Тойқан ұлық тарқан мыңына ...

9. ... bÜdüny byña Qaġas ataçüq bÜdünyña ...

9. ... халқы мыңына Қағас аташық халқына ...

Soltüstik žayy

Солтүстік жағы

10. Tәnjirim – qanym temİR teg elİg tütüny bİrtİ. ... Qütlüy çİgsİ, Qonçy alp bİLge çİgsİ ... qany arüq oġüz bÜdüny alty жүz sāņüt, bİr түmen bÜdün qazġanty.

10. Тәңірім – ханым темірдей елді тұтына (билей) берді. ... Құтлұғ чігсі, Қоншы алып білге чігсі ... қаны ару оғыз халқы алты жүз сәнүндерді (жүз мыңбасы – жүз мың әскер), бір түмен (он мың) әскер-халықты әрекеттене тапты.

11. Tәnjiri – qanym atlyyy toqüz tatar, jetİ jegİrmİ yz bÜjrüqy Toņrada sāņüt byña üjyür bÜdüny tegİttİ men. BÜ bİttİdükde qanyma тұryaq basy Qaġas ataçüq, begzİk er çİgsİ BİLge baġa tarqan, üç жүz тұryaq тұrды.

11. Тәңірі – ханым аттысы тоғыз татар, он жеті ыз бұйрығы Тоңырада сәнүндер мыңына ұйғыр халқына мен жеткіздім. Бұл жазуды жазған кезде ханыма (мен бірге) тұрғақ басы Қағас аташық, бекзат ер чігсі Білге баға тарқан, үш жүз тұрғақ тұрды.

12. Tәñirim – qanym oǵuly Bilge tarqan, Qǫtlǫy Bilge jabǫy atlyyy, isig jiri atlyyy ... bǫjrǫqy bǫdǫny yz Sapa Taj sǫñǫn bǫdǫny Toǵrada ... qylǫqa jabylǫy ũč qarlıq bǫnča bǫdǫny, jabǫy bǫdǫny

12. Тәңірім – ханым ұлы Білге Тарқан, Құтлығ Білге жабғы аттысы, істің жері аттысы ... бұйрығы халқы ыз Сапа Тай сәнүн халқы Тоңырада ... қылышқа шабылар үш қарлұқ осынша халқы, жабғы халқы

13. Tәñirim – qanym oǵuly ... bǫdǫnyqa ... Bilge, tǫlis Ūlǫy Bilge čady qǫtlǫyy, ... qǫtlǫyy ũdǫryan bǫjrǫqy Čabaš sǫñǫn yz bǫdǫny toqǫz bǫjrǫqy, qylǫqa jab basmys toqǫz tatar, bǫnča bǫdǫn, čad bǫdǫny

13. Тәңірім – қаным ұлы ... халқына ... Білге, төліс Ұлық Білге шады құтлығы, ... құтлығы, бастаушы бұйрығы Чабаш сәнүн ыз халқының тоғыз бұйрығы, қылышқа тап басқан тоғыз татар, осынша халық, шад халқы

14. ... anta bitigme, bǫny jaratyyma Bilge Qǫtlǫy tarqan sǫñǫn bǫnča bǫdǫnyy atyn, jo(ryč)yn jyyma alǫmy čigsi: «Eki jory.» - ũdi. Qǫtlǫy Bilge sǫñǫn ũrǫsǫ Qǫtlǫy tarqan sǫñǫn ol eki jor ...

14. ... сонда жазған, бұны жаратқан Білге Құтлұғ тарқан сәнүн осынша халықтың атын, жо(ртуыл)ын жыйыны алымы чігсі: «Екі жорыт.» – деді. Құтлұғ Білге сәнүннің ер баласы Құтлұғ тарқан сәнүн ол екі жор ...

15. Jarlıq ady: «Bajarǫqǫ, tardǫs – Bilge tarqan, Qǫtlǫy; Jayma, tabyač, soyyd, daq basy – Bilge sǫñǫn, Ozal, Őñ Erkin ...»

15. Жарлық аты: «Байарұқұ, (Бай арғын) тардұш – Білге тарқан, Құтлұғ; Йағма, табғаш, соғды, дақ (адай) басы – Білге сәнүн, Озал, Өң Еркін ...»

Šyyys žayy

ШЫҒЫС ЖАҒЫ

16. ... Nadǫlǫlǫ qayan, Tobǫun qayan, Bodžman qayan – ũč qayan olǫrmys, eki, asyz, Őr jǫz jyl olǫrmys, asyz taqytta.

16. ... Надулу қаған, Тобұн қаған, Боджман қаған – үш қаған (тақта) отырған, екі, асыл, өр жүз жыл отырған, асыл тақытта.

17. ...Bǫdǫny qyza barmys. Ūč ... eki atlyyyñ tǫke barmys. Qadyr, Qasar, Bedi, Bersil, Jatyž oǵyž ...

17. ... Халқы қыза барған. Ұш ... екі атты әскерін төге барған. Қадыр, Қасар, Беді, Берсіл, Йатыз – оғыз ...

18. ... (y)l ečǫm apam sekiz on jyl olǫrmys. Őtǫken eli, tegiresi eli ekin ara Orǫqǫn Őgǫzde ...

18. ... (ы)л ата-бабаларым, ұлық билеушілерім, сексен жыл (тақта) отырған. Өтүкен елі, айналасындағы елі екеуінің арасында Орұқұн өзенінде ...

19. ... jyl olırynta ... jyly barmys ...
atamyn üze Kök Täñiri asyra ajyuz jer
jana ...

20. ... anty Ar atantym. Sekiz otüz jasy-
ma jylan jylqa türük elin anta bülıyadym,
anta arytytdym.

21. ... atlyğyn jümsady, byña jorydy.
«Ozmys tegin odyrynta joryjür» – tidı,
«Any alyyl» – tidı.

22. ... irtim ... Qaraqüm asmys Kögürde,
Kömür tayda, Jar ögüzde üç tüuylıy türük
büdünıyqa anta jetinç aj tört jegirmike ...

23. ... anta toqtym. Qan ... anta joq bolty.
Türük бүdünıy anta içigirtim. Anta jana
...

24. Taq Ozmys tegin qan bolty oq, qojn
jylyqa jorydym.

Оңтүстік жауу

25. ... ekintı ... biçin jylqa jorydym. N...
sünısdım, anta sançdym. Qanyny anta

26. tütıdym. ... anta kisire basy keltı. ...
taquyü jylqa jorydym, jylladym. Besinçı
aj üç jegirmike aqylasdy.

27. Sünısdım, anta sançdym. ... beg... oq
itım. İçgirip, igider böl... ben anta kisire
yt jylqa üç qarlıq jabanlyq saqynyp, teze
bardy. Quryjä on oqqa

19. ... жыл қаған болып отырғанда ...
жылы барған ... атамызды жоғарыда
Көк Тәңірі, төменде айғыз жер және ...

20. ... анты Ар атандым. ... жиырма
сегіз жасымда жылан жылы түрүк елін
сонда бұлғадым, сонда арыттым.

21. ... атты әскерін жұмсады, мыңдай
әскер жортты. «Озмыс
тегін (таққа) отырғанда жорық жаса» –
деді, «Оны (шауып) ал» – деді.

22. ... едім ... Қарақұмнан асқан
Көгүрде, Көмір тауда, Жар өзенінде
үш тулы түрүк халқына, сонда жетінші
айдың он төртінде ...

23. ... сонда соқтым. Хан ... сон-
да жоқ болды. Түрүк халқын сонда
бағындырдым. Сонда және ...

24. Тақ Озмыс тегін хан болды-ақ, қой
жылында жорық жасадым.

Оңтүстік жағы

25. ... екінші ... мешін жылы жорық жа-
садым. Н ... соғыстым, сонда шаныш-
тым. Ханын сонда

26. ұстадым. ... содан соң (қол)басы
келді. ... тауық жылы жорық жасадым,
жыладым. Бесінші айдың он үшінші
күні (олар) шабуылдасты.

27. Соғыстым, сонда шаныштым. ...бек
... -ақ еттім. (Оларды) бағындырып,
нығайтар бөл ... мен содан соң ит
жылы үш қарлұқ жамандық ойлап,
қашып кетті. Бағыстағы он оққа

28. kirtī. Anta ... dī ... (ī)lt ... üç qarlıq layzyn jylqa toqūz tatar... toqūz bñjrñqy ... ĩs sññütī, qara bñdñny Tñrjan qañym qanqa ötñntī. Eçü, apa aty

29. bar ĩtiddī. Ötüken elī tegiresinde bertī, ... örgüninte jabyñ atady. Anta kīsire küsgü jylqa esñnlğde: «Küç – qara bñdñn» tñmīs, esñnsızde: «Küç – qara sñub» ermīs qara bñdñn Tñrjan qañan

30. atady. Tññirī – ĩde bolmys Eletmīs Bñlge qañan atady, Elbñlge qatñn atady. Qañan atanyp, qatñn atanyp Ötüken ortñsynta, Sññüz Basqan ydñq bas kedññn(te) örgñn bñnta etiddīm.

Tasbaqa bñjñrñndegī žazñu

Bñny jaratyğma Böke tñtym.

28. kñrñp bağyndy. Sonnda ... dī ... (ī)lt ... üç qarlıq doñyz jylly toğыз татар ... toğыз бұйрық ... іс сәңүндері, қара халқы Тұрйан әкем қағанға өтінді. Ата, баба аттарын

29. бар болдырды. Өтүкен елі төңірегінде берді, ... сарайында жабғы атады. Содан соң тышқан жылы естілікте: «Күш – қара халық» делінген, ессіздікте: «Күш – қара су» аталған қара халық Тұрйан қаған

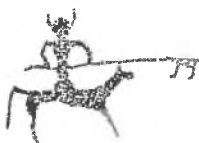
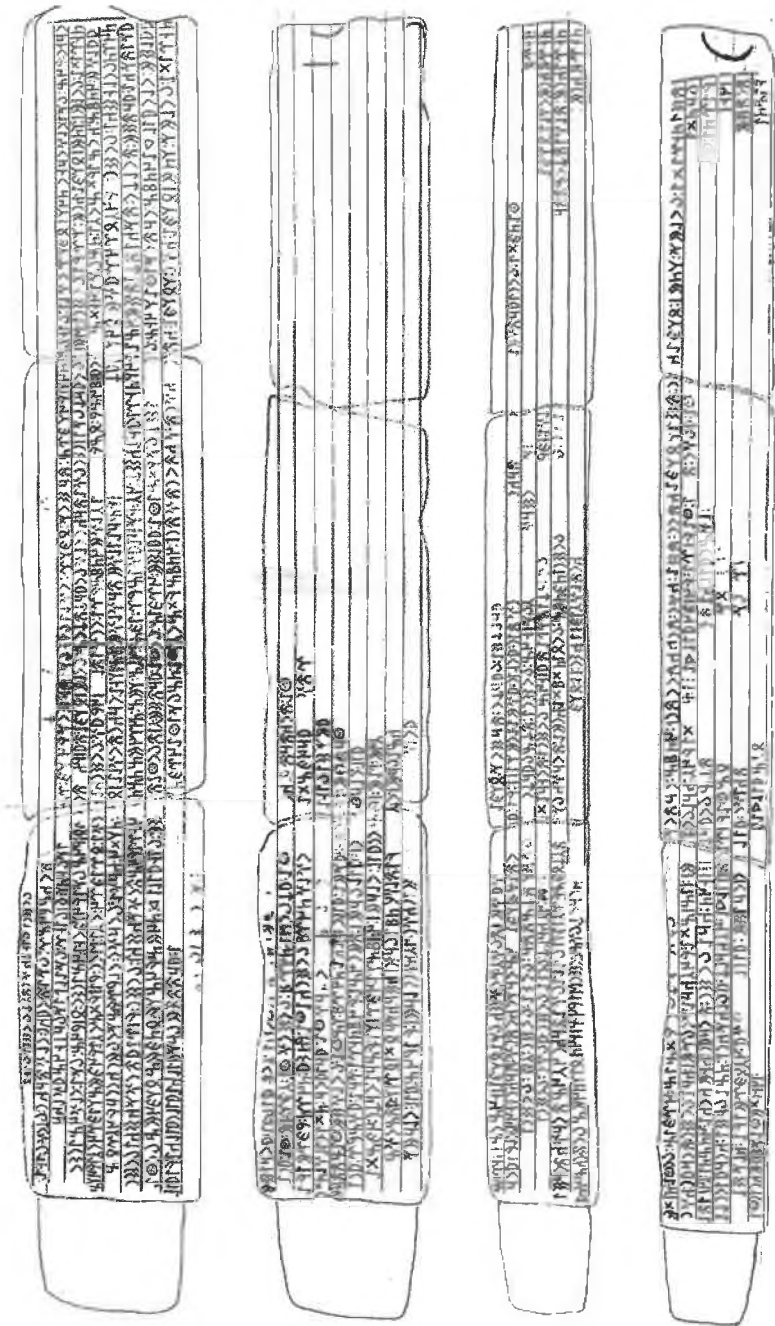
30. атады. Тәңірі – Ійе болған Елетміс Білге қаған атады, Елбілге қатын атады. Қаған атанып, қатын атанып Өтүкен ортасында, Сүңүз Басқан қасиетті шың кейінін(де), сарай-тақты сонда орнаттым.

Тасбақа бүйіріндегі жазу

Бұны жаратқан Бөке тұтым.

ФАКСИМИЛЕСІ

1.8. СУДЖІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Суджі жазба ескерткішін 1909 жылы Г.И.Рамстедт Моңғолияның Оңтүстігіндегі Суджин-Даван деген төбе жанынан тапқан. Жазба алғаш рет 1913 жылы Хельсинки қаласында жарияланды. Одан кейін 1927 жылы Ташкент қаласында басылып шықты. Ескерткіштегі мәліметке қарағанда, жазба қырғыз елінің бұйрығы Бойла Құтлұғ Йарғанға арналып жазылған. Оны бұйрық етіп тағайындаған сол кездегі ұйғыр қағаны Құтлұғ баға тарқан (759–779) екені де жазбада жазылып қалған.

АУДАРМАСЫ МЕН ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

1. Ujyür jir̄inte, Jaylaqar qanta, kelt̄im.	1. Ұйғыр жерінен, Йағлақар қаннан, келдім.
2. Qyrqyz oγūly – men, bojla Qūtlūγ Jarγan –	2. Қырғыз ұлы – мен, бойла Құтлұғ Йарған –
3. men – Qūtlūγ baγa tarqan öge būjrūqy men.	3. мен – Құтлұғ баға тарқан өгенің (дана, ақылшы, кеңесші) бұйрұғымын.
4. Kūm, sorūγūm kūn toγūsūqqa, batasyqqa	4. Менің даңқым мен билігім күн шығыс пен батысқа дейін
5. tegd̄i. Baj, bar ert̄im, aγylym on, jylqym sansyz ert̄i.	5. жетті. Бай, бар едім, қорам он, жылқым сансыз еді.
6. İnim – jiti, ūrūm – üç, qyzym – üç ert̄i. Ebledim, oγūlymyn,	6. Інім – жеті, ұлым – үш, қызым – үш еді.
7. qyzymyn qalyñsyz birt̄im. Maryma жүz er, türūγ b(ir)t̄im.	7. Ұлдарымды үйлендірдім, қызымды қалыңсыз б(ер)дім. Ұстазыма жүз ер мен жайлау бердім.
8. Jeḡn̄im̄in, atymyn kört̄im. Amty ölt̄im.	8. Жиенімді, немеремді көрдім. Енді өлдім.
9. Oγūlanym erde marymča bol, qanqa tap, qattyγlan!	9. Ұлдарым, ерде ұстазымдай бол, ханға қызмет ет, мықты бол, қатулан!

2. ЕНИСЕЙ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Енисей өзендерінің бойынан табылған алғашқы белгісіз жазуларды байқап, дүние жүзі ғалымдарына таныстырған Амстердам қаласының бургомистрі, картограф Николас Витсен (1641–1717) болды. Ол осындай мағынасы белгісіз жазуларды жинап, баспасөзде жариялады. Осы мәліметтен хабардар болған С.Ремезов, И.Страленберг, Д.Г.Мессершмидт, П.С.Паллас тәрізді зерттеушілер өздері Ресей аумағынан байқап, тапқан жазбаларын жер-жерде жариялайды. Бұл жазбалар табылған аймағына қарай атаулармен және нөмірленіп те белгіленген. Жазба ескерткіштерді негізінен С.Е.Малов зерттеп, кітап етіп жариялады. Жазба ескерткіштер бірқатары Минусин музейіне тапсырылған, қалғандары жергілікті жерлерде орналасқан.

2.1. ХЕМЧИК-ЧЫРҒАКЫ (Е 41) ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Аудармасы

I. Ерлік даңқым(ыз) артқан ызтұқ тұқымылық өр, ар, ен досыма мың еріме, асыл аджама, ақыл-кеңес алушы тағама (нағашыма), асылыма ...

II. Аталарымның ер аты Ұйұқ, Өчөн үйі еді. Шаб ақылы өр, асыл, алып тұқымыңыз артқан, ерен дос, ақыл-ес, ақыл-ес аты асыра нығайтар, көркейтер жүз еріме ...

III. Ер атым Йола мен ерлік даңқым жиырма тоғыз асылыма, елу іні туысыма асылыма,

IV. Шаб немересі сонша артқан аталарым дос іні еткен ақылды баға мінер алты жүз таңбалы ат ...

V. артық ата, өгө, баға едің, алтыным едің ер Өчөн, өгө, асыл оғұз, сақ тұқұмұ, ызтұқ жүзі арқырт, қырғыз, тоғыз оғұз, сегіз оғұз ұрұғұ ақыл-есі үй, елімнің сыйы жүз ер ата, аджа, өгө ақыл-есіме,

VI. ерлік даңқым ата, аға еркек нығайтушыма, ажа, өгөмө, бағындыра бардым.

VII. Шың ішімен бардым. Айаулы аға, үйлі аға асылыма алда күйі асар атам, тұқымыңыздың атақ-ені – еру үй.

VIII. Елші екендігіңе нығайта демеушім, еренім, досымның ені, қасиетті досым ес-түсінігі арым Өчөн ата, ер джұртыңды ійдірер атам, тұқұмұңыз атақ-ені – еру үй.

IX. Алпыс сегіз жасыма көрге кірдім, нағашыма, бегіме, асылыма, ағама алпыс ер-тоқымды ат мінгіздім.

X. Оғұз, сақ тұқұмұ, ызтұқ жүзі арғын, тоғыз оғұз, сегіз оғұз, қырғыз артығым елі руын, оттобұқұлай руын, арысын, асылын дүниеден артыма өтө, артыма алдым.

Транскрипциясы

I. Er erdömim(iz) artynç yztuq otuquluc or, ar, en esime, bin erime, esiz azama, um alsyq tayama, esizime ...

II. Atajnlarym er aty Ujuq, Ocon uji erti. Sab umy uluc, or, asyz, alp otuqunyz artma, erenk es, um, um aty asyru itiltir juz erime ...

III. Er atym Jola ben er erdömim toquz otuz esizme, elig ini tuuqdyşyma esizime

IV. Sab onuqy anca artma tajnlarym es ini etme umlu baya biner alty juz tamqa at ...

V. artyq ata, ogö, baya ertig, altynym ertig er Ocon ogö asyz, asyz oyuş, saq tuqumu, yztuq juzi arqyrt, qyrqyz, toquş oyuş, sekiz oyuş uruy umu eb, elimik aqysy juş er ata, aza, ogö umuma,

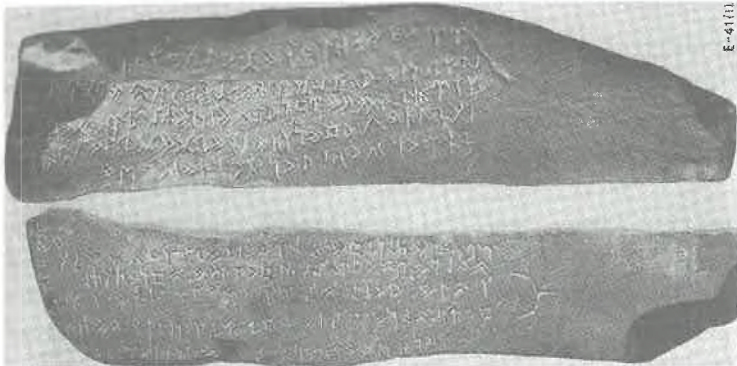
VI. er erdömüm ada, aqa uru igiçime, aza, ogömo, içigitişe jurltim.

VII. Baş iče bartym. Ajaş eçe, ujli aqa esizime alda küju asyr atam, otuqunyz ataq eni – erig uj.

VIII. Elci ertighe igiddemertim, erenkim, esim eni, yjuş esim es-anj arym Ocon ata, er dzurtyjq ijejn eçüm, otuqunyz ataq eni – erig uj.

IX. Sekiz jutnuş jaşyma iniltim, tayama, bekime, esizime, ayamya altmyş egertizgindi at binittim. X. Oyuş, saq tuqumy, yzottuq juzi arqyn, toqyz oyuş, segiz oyuş, qyrqyz artyjynym eli uruyun, ottobuculaj uruyun arysyn, aszyn a dzunnan artymya otö artymya altym.

ФАКСИМИЛЕСІ

2.2. БАЙ-БУЛУМ I (Е 42) ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Аудармасы

I. Асыл, ійен тоқсан тоғыз оғдамдам (?), асыл, асыл, асыл жеріме, қасиетті жеріме, асылға, асыл ызтұқ жүзіме, асыл арқы(рт), чікджі еліме, қаныма, күн-айға, асыл туысым Обас тегінге, өр жүзіме мен он бес (жасымда дүниеден аза бердім).

II. Жүз асыл ер туысыма жүзіме мың асыл ер халқыма асылыма туыстары қатты мықтылан, халқым жақсыңа, ең досыңа ...

III. <...>it<...> жетпіс жасыма ызтұқ жүзі Ебіртте жетпіс ер өлтірдім. Ебірт еліңе, арқыртта t<...>n:<...>ts:

IV. Алпыс жеті жасыңа ата үш ер, Арығ Құйаш бек атамнан, асылымнан айырылдым. Үйіңізге бөкпедім, айаулымнан айырылдым.

V. Туысым, ер айдаһарым еңірей жоқтадың, асыл досты, алып өгөш айашымініңіз үй-үңгір мәңгі айаш, өр йөбійіндіме, досыңа

VI. Санғұрында жаздым. Үйімізде сегіз аяқты жылқың, асыл мүлкіме Обас айашыма, нығайтар, көркейтер төрөге бөкпедім.

VII. ерлік даңқым үшін Анық ханын, Нұқ тұқымын өн өрүміме, асылыма ең күйлі ерлік даңқы асқаны үшін сақ еліне <...>

VIII. Артық, асық, ағар ер атым Өзөт Туды. Ұлымнан, әйелімнен айырылдым.

Транскрипциясы

I. Asyz, ijen toqsan toqüz oydamdam, asyz, asyz, asyz jerime, ydüq jerime, esızke, esız yzottüq jüzime, esız arqy(rt), čıkdži elime, qanyma, künk-ajqa, asyz otüqdüsüm Obas teginge, ör jüzime ben beş jegirmı (jasyma azy berdım).

II. Jüz asyz er otüqdüşyma jzime biñ asyz er büdünyma esızime ottüqtüzü qatyylan büdünym edgüñe, eñ esıñe

III. <...>it<...> jetmiş jaşyma yzottüq jüzı Ebırtte jetmiş er ölırdım. Ebırt elıñke, arqyrta t<...>n:<...>ts:

IV. Jetı jetmişıñke ata üç er Aryğ Qüjaş bek atama, esızime adyrylytm. Ebıñkize böñkmedım, ajaşymta azydym.

V. Otüqdüşym er olonqüm eñırü joyladyñ, asyz esıg, alp ögöş ajaşym inıgız eb-üñgır bänü ajaş, ör jöbijndime, esıñke

VI. Sanyryñqda bıtıdım. Ebımızde sekız adaqlyğ jylqyğ asyz barymyma Obas ayaşyma itır töröge böñkmedım.

VII. erdümım üçün Anüq qanqın Nüq otüqıñkın ön örümıme, esızime :eñ küjinıg erdümı aşüqü üçün saq elıne <...>

VIII. Artyz, aşynç, aqynç er atym Özöt tüuydy. Oyulanyma, ebçime adyrylytm.

ФАКСИМИЛЕСІ

2.3. УЮК-ТУРАН (Е 3) ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Аудармасы

I. Отау-үйіңізде екі отау бибиңізге сонша, сонша, арт, арт жүз асыл ақыл-есіме, үййұртта (үйде) бағама, үййұртта бөкілмедім, айырылдым, екі ер ініме, тоғыз жүз туысымнан үййұртта, асылымнан, тоғыз жүз асылымнан, інімнен үййұртта ...

II. Алтынды кісені беліме байладым. Тәңірі-аспан еліме бөкпедім, асылыма, үййұртта ...

III. Барлық екі жүз елдің өгө ері, өрі асылымнан айырылдым, Күліг Тіріг, мен, тәңірі-аспан елімде азықты, түлікті мен асылымнан үййұртта ...

IV. Үш жетім <...> туысымнан айырылдым. ... қатын, жерімнен айырылдым.

V. Тәңірі-аспан еліме, арызғақыма (әйеліме ?), ұлыма, ұста-шебер ұлыма, ел-ел етер, нығайтар жылқыма ...

VI. Ер, сонша асыл өгө ақыл-есімнен, асыл жерімнен, сонша, сонша асыл хан асылдан, абыздан айырылдым. Ел, өгө сонша, сонша асыл қара халық, даңқты туысыма, сонша асылыма, ер, көп ер, ұлан ер күйеулеріме, қыз, келіндеріме бөкпедім. Сонша асылымнан, сонша, сонша асқан асылдан, асыл ер ерімнен, ұста-шеберімнен айырылдым.

Транскрипциясы

I. Otūq ūjnyyda ekī otūq ūncūjyma anča, anča, art, art жүз esiz ūmūmqā, ūjjūrta baγama, ūjjūrta bōkīlmedīm, adyryltym, ekī er īnīme, toqūz жүз otūuqdyšyma ūjjūrta adyryltym, esizīme, toqūz жүз esizīme, īnīme ūjjūrta.

II. Altünlyy keşig belmıte bantym. Täñiri elımke bökmedım, esızıme, üjjürtta.

III. Qamüy ekı jüz elıg ögö erı örü asyzymda adyryltym, Külıg Tırıg, ben, täñiri elımte jemlıg ben esızıme üjjürtta.

IV. Üč jetım <...> tüuqdyşyma adyryltym. <gükk> qatün, jerımke adyryltym.

V. Täñiri elımke, aryzıaqyma, oyułyma, üz oyułyma, el-el itıddıg jontyma

VI. Er anča asyz ögö ümüma esız jerıme anča, anča asyz qan asyzda , abyzda adyryltym. El ögö anča, anča asyz :tülbri qara büdün, külıg tüuqdyşyma, anča esızıme, :lsm er, üküser, oylan er küdegüleırıme, qyz, kelınlerıme bökmedım. Anča esızıme, anča, anča asynč asyzda, asyz er erıme, üzyma adyryltym.

ФАКСИМИЛЕСІ

2.4. ЧАА-ХОЛЬ III (E 15) ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Аудармасы

I. Ер атым Жарық Тегін, мен, жиырма бес жетік қылыш, асқан-асқан жасымда асылымнан айырылдым. Асыл ен, ен ...

II. Екі ер балама ұста-шебер, еліме, отыз жауыма ерлік даңқ, жетістік үшін бардым-оу. Артында мен досымды мақтадым. Ұста-шебер емек (?) ійе ағам асылға ...

III. Ер атым Жарық Тегін, мен, жиырма бес жасымда асылыма, халқыма болар, енер енің үшін елу ұйыр ақыл-ес бабаға айырылдым, асылды есіне ал.

Транскрипциясы

I. Er atym Jarıq tegın, ben, beş otüz jıg qylč artynč-artynč jaşmyda esızıme adyryltym. Esız en, en

II. Eki ūrūma ūz eb, eŕime, otŭz jaŭyuma erdemig ūcŭn bartym-oŭ. Artlajy ben eŕimig oġiddim. Ūz emek ide aŭam esize

III. Er atym Jarŭq tegin, ben, beŕ otŭz jaŕymda esizme, bŭdŭnymqa bolŭr, enir enig ūcŭn eliġ ūjŭdŭ ūm abaya adyryltym, esizig esni.

2.5. ЧАД-ХОЛЬ VII (Е 19) ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Аудармасы

Жазудың басындағы үлкен күрделі графема (КГ) мен I қатардағы жазудың мағынасы:

I. Асыл, ақ, ару, ар, ер қара ханның тұқұмы оғұздың, сақтың, ызтұқ жүзінің, арқырт, қырғыз, тоғыз оғыз, сегіз оғыз руында айдаһар, айдаһарлық чігші мен соғысушы шадыр жауда ...

II. Ар аға Құтлұқ ер аты атаң, ханың үййұртта ақ, асыл аджа, абыз айдаһарға, үйімізге, елімізге, асылыма алас б(олдым).

Транскрипциясы

Žazudyŋ basyndayy ūlken kŭrdeli grafema (KG) men I qatardayy žazudyŋ maŭynasy:

I. Asyz, aq, aryy, ar, er qara qanqynq tŭqŭmy oŭŭzynq, saqynq, yztŭq jŭzŭnk arqyrt, qyrqyz, toqŭz oŭŭz, sekiz oŭŭz ūrŭynta olonq olonqlŭy čigŕi ben toqŭsynč ŕadyr jayyda

II. Ar aqa Qŭtlŭq er aty adanq qanyŭqqa ūjyrtta aq, asyz adŭa, abyz olonqqa, ebimizke, elimizke, esizime alaŕ b(oltym).

ФАКСИМИЛЕСІ

2.6. ЧДА-ХОЛЬ VIII (E 20) ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Аудармасы

I. Үлкен КГ -ның оқылуы: Асыл Оғызынның тоғыз оғыз руы, түгел тоғызы түзу, тату еді.

II. Төрт ұлымның барлығынан мәңгі бітігімді жазды.

III. Даңқты ұлық билеуші мен – үй иесі – мен, Құтлұқ чігсі мен ...

Транскрипциясы

I. Ülken KG -nyñ oqyluy: Asyz Oğuzynq toqüz oğuz ürüyy, üqü toqūzy tüz ertī.

II. Tört oğūlym bar üčün bañgü bītīgīmīn bītīdī.

III. Külīg apa beg - eb īdīsī - ben, Qūtlūq čīgsī ben.

ФАКСИМИЛЕСІ

2.7. ЧДА-ХОЛЬ IX (E 21) ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Аудармасы

I. Асыл абыз, өгө, ата дос туысыма, асылыма бөкпедім.

II. Күліг чігсі туысыма бөкпедім.

III. Алып ханға, сонша, сонша өгөме бөкпедім.

Транскрипциясы

I. Asyz abyz, ögö, ada eš tūuqdyšyma, esīzīmke bökmedīm.

II. Külīg čīgsī tūuqdyšyma bökmedīm.

III. Alp qanqqa, anča, anča ögömö bökmedīm.

ФАКСИМИЛЕСІ

2.8. ЧАД-ХОЛЬ X (E 22) ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Аудармасы

I бет.

Үлкен КГ -ның оқылуы: Асыл, асыл, ақ Оғұз тұқұмы ақыл -есі арт!

I. Қырық сегіз жасымда бекше өлдім.

II. Ақыл-есі анық Бұғрач ең асыл, артық, ар ер, өр мен мәңгі ерен мен <...>

II бет.

I. Отау үйімде отау бибіме, қыз балама, асыл бегіме, сонша ақыл беруші туысыма бөкіспедім, асылыма.

Транскрипциясы

I бет.

Ülken KG -ның oqyluy: Asyz, asyz, aq Oğüz tūqūmy ūmy art!

I. Üč elīg artūqy beš jašymda bekīnče ölizdīm.

II. Ūmy anyjq Būyrač enk asyz, artyz, ar er, ör ben bānkü erenk ben <...>

II бет.

I. Otūqūjymda otūq ūncūjyma, qyz oğūlyma, asyz begīmke, anča ūmūnč tūuqdyšyma böküzmedīm esizīme.

ФАКСИМИЛЕСІ

2.9. ЧАД-ХОЛЬ XI (E 23) ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Аудармасы

I. Оғұз тұқұмы ызтұқ жүзі, тоғыз оғыз, сегіз оғыз руыма айық еліме, үйіме, отау қарындасыма бөкіспедім.

II. Отыз тоғыз жасымда елім үшін ер атам өлдім.

Транскрипциясы

I. Oğuz tūqūmy, yztūq jūzī, toqūz oğuz, segiz oğuz ūrūqūma ajūq elīme, ebīme, otūy qaryndašymqa böküzmedīm.

II. Toğuz qyryq jašymda elīm ücün er adam öldīm.

ФАКСИМИЛЕСІ

2.10. ОЗНАЧЕННАЯ (E 25) ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Аудармасы

Алғашқы үш жолға ортақ оқылатын КГ-ның оқылымы: Ең, ең өгеңе, ақыл-есіңе,

I. Отау бибіме, туысыма айырылдым. Бұнда айғыз (кір-айғыз) жерге – джарыққа кірдім, ақ, ар, ер бабаңша

II. Күшүк Күл тұтұқ асылыма айырылдым.

III. Еліме, аджама, асылыма айырылдым, алтыныма, екі досыма айырылдым.

IV. Мен отыз бес ерен жасымда, ең ерен болғандығымнан айырылдым.

V. Ең, ең, ең мұңды ел, аянышты елін ...

VI. Асыл отау үйіңіз баба, ата, ана қарындас аға, іні, қызыңа халық, ұйым, ұнұңыз (?) жоқтауда, тұқымдас екі ұлтыңыз, еліңіз, екі тайпаңыз арғын руы інілеріңіз.

VII. Айамас ас, ас, ас, ас, ас, ас, ас, ас, ас, ас, жауымыз мың қанша ел болған екендігіңізге айырылдыңыз.

Текстологиялық түзетілімі, транскрипциясы

Alıaşqy üš žolıya ortaқ oqylatyn KG-nyñ oqylymy: Eñk, eñk ögöñkke, ömüñkke

I. Otüq ünčüjyma, tüqdyšyma adyrylytm bññqa ajyuz jerke – džaryqqa kirdim, aq, ar, er abañča

II. Küčük Kül tütüq esizime adyryldym.

III. Elime, adžama, esizme adyryldym, altünüma, ekı ešime adyryldym.

IV. Ben beš qyryq erenk jašymda, eñk erenk ertükme adyryldym.

V. Eñk, eñk, eñk bññqlü el, ajanynčy elñk ...

VI. Asyz otüq üjnüñüz apa, ata, ana qaryndaš aqa, inı, qyzyñqqa bñdün üjüm ünñqyqyz joqlajür otüqñndaš ekı ültñqyqyz elñiz, ekı otüqñyz aryn ürgü inilerñiz.

VII. Ajamaz as, as, as, as, as, as, as, as, as, as, jağymyz myñq qanča el ermiz ertış erttiğizke adyryldyñqyz.

ФАКСИМИЛЕСІ

3. ТАЛАС ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Қазақстандағы Талас өзенінің бойынан Әулие ата үйезінің бастығы И.А.Каллаур 1896 жылы жергілікті мұғалім Гастевтің көрсетуімен бетінде күлбізیک жазуы бар өзен тасын (135×90×45) Айыртам-ой деген жерден тауып алады. Бұл тастардан басқа бұрынғы Александровск, қазіргі аталуы бойынша Қырғыз қыратынан ең алғаш рет таяқшаға жазылған жазу табылды. Бұл Талас жазба ескерткіштерінің ең негізгі ерекшелігі болып саналады. Жазуларды негізінен Г.Гейкель, Ю.Немет, П.М.Мелиоранский, С.Е.Маловтар зерттеген.

3.1. ТАЛАС 1 (АЙЫРТАМ-ОЙ) ЖАЗУЫ

Аудармасы

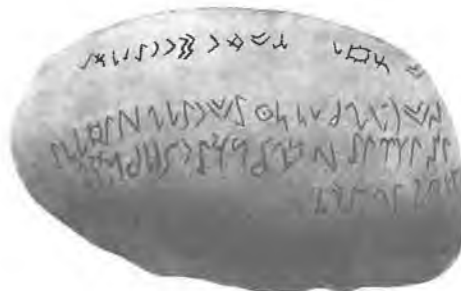
- 1) Ата, ажаң қарт еді. Ер атым Ұдұдҗы (шабуыл басшысы, жорық басқарушы) Ынал аджа.
- 2) Қатыны үй ішінің шетінде тұл қалған.
- 3) Інілері Қара Барыс, Оғұл Барыс
- 4) өзінді ішкі (үй)іңе (көрге) кетіре (берді).

Біз өз оқуымызды бұрынғы көпжылдық тәжірибемізге сүйеніп, жазба ескерткіш мағынасын дұрыс шешуге тырысамыз. Енді жазудың дұрыс оқылымын ұсынайық:

Транскрипциясы

- 1) aT¹a, aDŽ³aDQ³aRT eRT₆i. eR² aT¹yM – ŪD¹ŪDŽ⁴y yN¹aL¹ aDŽ³a.
- 2) QaT¹yN¹y EB² iĈ Ĉ₅eT²T²iNTE T¹ŪL¹Y QaL¹MYŠ.
- 3) İN²İL²eR²İ QaR¹A BaR¹yS¹, OĞŭL¹ B¹aR¹yS¹
- 4) ŌziDŪi ĭĈ (ŪJ⁴)iN²e KeT²iR²e (B²eRTi)

ФАКСИМИЛЕСІ

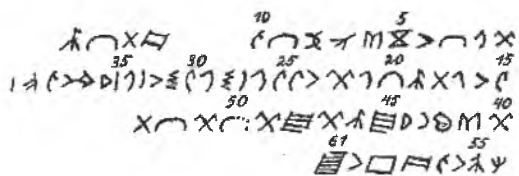

3.2. АШЫҚТАС ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Аудармасы мен транскрипциясы

Алғашқы оқылым.

Жазудың қол көшірмесі:

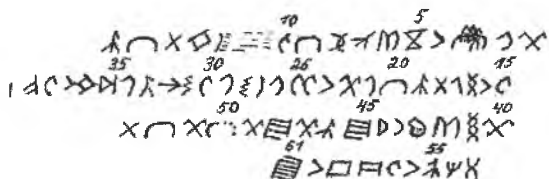
Аудармасы

1. Қиналысып, тартысып, сүйресіп, жетектесіп асар ... (шы)ңды асыс(ар),
  2. арып-апысар, ауырар болса, сонша арыр, сонша о... болса қамығар.
- А(суға)
- 3 көтерілердің алдында тау қойнауының қалың жыныс ағашынан өт(тік) аст(ық).
  - 4 Іш ашыр(ашытқан) асу б(олды).

Транскрипциясы

1. aĜyRyŠÜB eLTİČİB aŠuR ... (Ba)ŠDy aŠyČ(Ū R)
  2. aRŪP-aČyŠyR aĜŪRŭR eRSe aNČa aRŭR aNČa O... eRSe QaMŭR
- A(ŠUQa)
3. aŷu aLTyNTyN JYČy Ğ YġaŠyŷ aŠDy(MyZ)
  4. İČ aČŪR AŠU E(?)RDİ

Екінші түзетпе және толықтырым.

Аудармасы

1. Қиналысып, тартысып, сүйресіп, жетектесіп асар (биік шы)ңды асыс(ар, қарды)

2. орысып, тастай, ысырысар, көтерілер болса, сонша арыр. Қанша оқыс болса, домалап құлар. А(суға)

3. көтеріліс алдында тау қойнауының қалың жыныс ағашынан өт(тік), ас(тық).

4. Азып, іш ашытар асу б(олды).

Таяқша бұрынғы Александр, қазіргі Қырғыз қыраты аталған тау жотасының күнгеі бетінен, Талас өзені бойындағы жазықтан табылған. Ескерткіш мазмұны бірнеше адамның биік тау асуынан көп азап шегіп өткені туралы болады. Тау асуынан өту оқиғасы Күлтегін, Білге қаған, Тойнұқұқ жазбаларында қырғызға шабуыл кезінде Саян тауларынан асу жайында баяндалады. Онда да найза бойы, аттылы кісі бойы қарды бұзып өту айтылған. Ашықтас ескерткішінде де орып, тастап, ысырып сөздері анықталып, қалың қарды бұзып өтудің қиындығы туралы ой тағы қайталанады. Таудағы тік қияға өрлеу кезіндегі оқыс әрекеттің төмен домалатуға душар ететіні де табиғи ақиқат екені жазба мәтінде айтылып, мәтіннің дұрыс оқылғанын айғақтап тұр. Мәтіндегі ерекше Р таңбаларының енесей ескерткішінде сол мағынада және қам‘домалау’ сөзінің осы ескерткіште де, «Ырық бітігте» де тау жағдайына байланысты қолданылуы көне жазбаның дұрыс оқылғанын тағы да анық айғақтайды. Көне түркі күлбізік жазулы ескерткіштердің ішінде Ашықтас бітігі шартты рай жұрнағының -сар, -сер болмай қысқарып -са, -се болып қолданылуымен ең жаңа ескерткіш болып табылады. Ескерткіштің дұрыс оқылғанын мәтін мазмұнының біртұтас, жұмыр болып келуі де айқын аңғартатыны даусыз.

Транскрипциясы

1. aĠYR³yZyŠÜB⁴ eLTİC³İB² aŠÜR⁴ (B²eD²YÜK B¹a)ŠD²y aŠYC³(ÜR⁴ QAR³yĠ)
- 2 OR⁴yZyP yD²y YC³ySYR³ aĠÜR⁴ÜR⁴ ER³S²e aNĠCa AR³ÜR⁴ aNĠCa OQ⁴ÜC⁴ ER³S²e QaMÜR⁴ A(ŠÜUQa)
3. aĠyZ aLTyNTyN¹ J¹YC³YĠ YĠaŠyĠ aŠD²y(MyZ)
4. aZü İC³ AC³ÜR⁴ AŠÜU E(R²D²İ)

Үшінші түзетпе және толықтырым.

Handwritten transcription of the text above, showing the original script and its phonetic representation.

Handwritten signature or mark at the bottom right of the page.

Аудармасы

Қиналысысып, тартысысып, сүйресісіп, жетектесісіп асар (биік шы)нды асыс(ысарда қардан)

оқоп сырысыса, жырышыса, тығыз қарды орысысып, тастасыса, ысырысыса, көтерілісісе азысар болса, сонша арысар. Қанша оқыс болса, домаласып құласар. А(суға)

көтеріліс алдында жыныстың сонша, сонша, сонша...ығы-жығы (қалың, жыныс) ағашынан өт(тік), ас(тық).

Азындырар, ашындырар, іш ашытар асу б(олды).

Транскрипциясы

1. aGYR³yZyŠUDŽ⁴ÜB⁴ eLTİDŽ³İZİB² aŠÜR⁴ (B²eD²ÜK B¹a)ŠD²y aŠYČ³(yZÜR⁴D²a Q¹AR³D²aN¹)

2. OQ⁴OP S¹YR³yŠyZa DŽ³YR³yŠyZa T¹yGyZ Q¹AR³yG OR⁴ÜDŽ⁴yZyP yD²yZy YČ³yŠyZYR³y aGyZÜDŽ⁴ÜR⁴ü aZyZÜR⁴ ER³S²e aNČa AR³yZÜR⁴ aNČa OQ⁴ÜČ⁴ ER³S²e QaMyZÜR⁴ A(ŠUQ¹a)

3. aGYZ aLTyNTyN¹ J¹YN¹YČ³yG aNČa aNČa aNČa ... YGy-DŽ³yGy YGaŠyG aŠD²y(MyZ)

4. aZyNCÜT¹ÜR⁴ aŠyNCÜT¹ÜR⁴ İČ³ AČ³ÜT¹ÜR⁴ AŠÜU E(R²D²İ)

ФАКСИМИЛЕСІ

4. ЫРЫҚ-ЙОРЧЫ БІТІГІ

Енисей, Орхон, Талас бойларынан табылған көне түркі жазба ескерткіштері қия жартастарға немесе арнайы жазуға арналған бітік тастарға жазылған. Көне түркі жазуы негізінен таяқшаларға кертіп жазуға ыңғайлы саналады. Осы әдіске сай жазу Қырғыз қыратынан табылса, ең алғашқы, қағазға бояумен жазылған нұсқа Қытайдағы Дунхуанға жиырма шақырымдай жердегі «Мың будда үңгірі» аталатын ғибадатханадан табылған. Оны 1912 жылы археолог А.Стейн қолға түсіріп, дүние жүзіне жария етті. Жазба ескерткішті В.Томсен, С.Е.Малов, Х.Н.Оркун тәрізді зерттеушілер зерттеп, ағылшын, орыс және түрік тілдеріне аударды.

Бұрынғы зерттеушілер түпнұсқасыз жай қол көшірмеге сүйеніп зерттеп келді. Сол себептен де мәтін оқылымында көптеген қателіктер орын алды. Қазіргі нұсқада мәтін татар зерттеушісі Венер Рашидович Ахметовтың суретсуреттік Факсимилесіне сүйеніп, қыруар қателіктерден арылтылды, жаңа әріп-таңбалардың мәні ашылып, едәуір жаңа сөздер оқылды.

АУДАРМАСЫ МЕН ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

1. «Tensī men. Jaryn-kīče altūn örgin üze olūrypan meñlejürmen. Anča biče bilñler: edgü – ol».

2. «Ala atlyy jol Täñirimen, jaryn-kīče süürü men. Odžo ütrü eki ajlyy kisi oyulyn soqšmys. Kisi qoryqmys. - Qoryqma, qyrčyryqma - timis, - Qüt birgej men, - timis. Anča biče bilñ: edgü ol».

3. «Altūn qanatlyy talym qara qūs men. Tanym tüsi taqy tükemezken. Talūjda jatypan, tapyładūq ürcyqumyn tožū tütarmen, sebdükimñ jijür men. Antay küčlüg men. Anča bilñler: edgü – ol».

4. «Ürüg serī tūjnyün qūs men. Čyntan yyač üze olūrūpan, meñilejür men. Anča biče bilñler:....»

1. «Тенсімін. Күні-түні алтын тақ үстінде отырып, қуанамын. Сонша піше (ойланып, толғанып, сараптап, кесіп-пішіп, пісенделепт.б.)біліңдер: игі—ол».

2. «Ала атты жол Тәңірісімін. Күні-түні жүремін. Оза келе қарсыда екі айлық кісі ұлымен кездескен. Кісі қорыққан. – Қорықпа, қышқырма, шырқырама – деген, – Құт бергеймін, – деген. Сонша піше біліңіз: игі – ол».

3. «Алтын қанатты бүркіт қара құспын. Танымдық түсі әлі түгесілмеген (көзі әлі көреді). Тенізде жатып, табылған құсымды тоса тұтармын, сүйгенімді жермін. Сонша күштімін. Сонша біліңдер: игі – ол».

4. «Ақ сұр түсті тұйғын құспын. Сандал ағаш үстінде отырып қуанамын. Сонша піше біліңдер:....»

5. «Beg er jünthyarū barmys, aq bījesī qūlūn arčyrynlamys, olū dž űnlamys: «Altūn tūjūylūy adčyrlyq jarayaj!», tebesījerū barmys, űrūű ĩngenī botūlamys: «Altūn būdlylyq būuűralyq jarayaj!», bīče ebījerū kelmīs, űčūnčū-aq űnčūjy űry arčyrylanmys: «Bīčer čeber beglik jarayaj!» - tīr. Meűilīg beg er ermīs. Ajnyű edgū – ol».

6. «Adyűlyű-toűuzlyű art űze soqysmys ermīs. – Adyűűű qarny jarylmūdž erse, toűūzūű azyűű synmys – tīr. Anča bīče bīlīű: jabanlyq – ol».

7. «Er terklejū kelīr, edgū sōz-sab eltī kelīr, – tīr. Anča bīče bīlīűler: edgū – ol».

8. «Altūn baslyű jylanmen. Altūn qorūdžyryűsaqymyn qylyčyn kesīpen, űzūm jol ĩntīnī, basymyn jol čebī ĩntīnī, – tīr. Anča bīče bīlīűler: jabanlyq – ol».

9. űlūy eb ĩčire űrttenmīs. – Aq qaűatűű tegī qalmady oq, būnčūkīűe tegī qoddy ma oq?, - tīr. Anča bīlīűler: jabanlyq – ol».

10. «Īsīngen barys men. Qamyrcys ara basym, antay alp men, erdemlīg men. Anča bīlīűler...».

11. «Saryű atlyű sabčy, jazylyű, asylyly atlyű jalabač edgū sōz-sab eltī, kelīr», – tīr. Anča bīče bīlīű: ajnyű edgū – ol».

5. «Бек ер жылқысына барған, ақ биесі құлыпнынан ажыраған (босанған), олжалаған: «Алтын тұйақты айғыр жарағай!», түйесіне барған, ақ інгені боталаған: «Алтын мұрындықты бура жарағай!», кіші үйіне қарай келген, үшінші-ақ бикесі ұл босанып жатқан: «Терең ойлап, түгел пішер, шебер бектікті нәсіп еткей!» – деген. Қуанышты бек ер болған. Анық игі – сол».

6. «Тау үстінде аю, доңыз кездескен екен. – Аюдың қарны жарылған болса, доңыздың азуы сынған» – дер. Сонша піше біліңіз: жаман – ол».

7. «Ер асығып келер, игі сөз-сап ала келер», – дер. Сонша піше біліңдер: игі – ол».

8. «Алтын басты жыланмын, алтын балдақты, сапты қылышпен кесіп, денем жолға жақын, басым жол шебіне жақын жатты», – дер. Сонша піше біліңдер: жаман – ол».

9. «Үлкен үй (орда) ішінен өртенген. – Ақ қағазына дейін қалмады-ақ, бұншүгіңе дейін жетті ме-ақ? – дер. Сонша біліңдер: жаман – ол».

10. «Ісінген жолбарыспын. Басым қамыс арасында, сондай алышпын, ердемдімін (атақты, даңқтымын) Сонша біліңдер...».

11. «Сары атты хабаршы, жасылға тән, асыл атты елші игі сөз-сап жеткізе келер», – дер. Сонша піше біліңіз: анық жақсы – сол».

12. «Er Abqa barmys, tayda qamylmys. - Täñiri-ide erekcece eriklig, - tir. Anča bilñler: jabanz – odzol».
12. «Ер аңға шыққан. Тауда жығылып, домалаған. – Тәңірі-ийеерекшешерікті, – дер. Сонша біліңдер: жаман – сол».
13. «Täñirilig qarçyrtya jurtta qalmys, jaylyu qamuy bulü müdzürçypan jalayaju tirlimis, ölümde arçjlyzmys, – tir. Anča bilñler: ...»
13. «Тәңірілік кемпір жұртта қалған, майлы шөміш таба мұжығыштап, жалай тірі қалған, өлімнен аршылған. (құтылған), – дер. Сонша біліңдер: ...».
14. Qürçüzynüy yuacqa bamys. - Qattyty ba! Edgütü ba! – tir Anča biçe bilñler: ...».
14. «Құзғынды ағашқа байлаған. – Қаттырақ байла! Жақсырақ байла! – дер. Сонша піше біліңдер: ...».
15. Üze tüman türçurdy, asyra toz türçurdy. Qürçüs oğuly ürçyca azty, kijiik oğuly jügürü azty, kisi oğuly joryju azty. Jana Täñiri qütynta üçünči jyta qorçup, esen-tükel körtüsmis. Qop ögärer, sebünür, – tir. Anča bilñler: edgü – ol».
15. «Көкте тұман көп тұрды, төменде шаң көп тұрды. Құс баласы көп ұша азды, кийік баласы жүгіре азды, кісі баласы жорыта азды. Тәңірі құтымен үшінші жылда қорланып, есен-түгел көріскен. Барлығы шаттанар, қуанар, – дер. Сонша біліңдер: игі – ол».
16. «Türüq at semiriti, jirin öpen jügerü barmys. Ütrü jirde üğury soqüstp, tütüpan minmis. Jriñe qodürsüy, yuñnyña tegi jayrypan, qamsaju ümmatyn türür», – tir. Anča bilñler: jabanlyq – ol».
16. «Тұрық (арық) ат семірді, жерді өбіп шауып жүрген. Сол жерде ұры қарсы кездесіп, ұстап мінген. Жеріне төмендей бара, арқасы иініне дейін жауыр болып, қозғала алмай тұрар, – дер. Сонша біліңдер: жаман – ол».
17. «Özlük at öñ jirde aryp, oñu arçyp türçyryçy qalmys. Täñiri küciñe tay üze jol asu arçyban, arçu örüpen, jins üze jas ot körüpen, jorçyryju barypan, süub ičpen, jas jipen, ölümde arçylyzmys, – tir. Anča bilñler: edgü – ol».
17. «Өзіндік ат дұрыс жерде арып, она аршып (арып-ашып), көп тұрып қалған. Тәңірі күшімен тау үстінен жол аса аршып, арши өріп, жыныс-тау үстінен жас шөп көріп, жүре-жүре барып, су ішіп, жас шөп жеп, өлімнен аршылған, – дер. Сонша біліңдер: игі – ол».
18. «Kerekü iči ne teg ol tügüniki? Ne teg ol közüniki? Ne teg körüklig ol? Egnı (enigi?) ne teg edgü – ol? Bayysy ne teg bar ol? – tir. Anča bilñler: edgü – ol».
18. «Үй іші не еткен түгелденген, жинақы ол? Не еткен ол терезе? Не еткен көркем ол? Енуге қандай жақсы ол? Бағасы қандай бар ол? Сонша біліңдер: игі – ол».

19. «Aq ata Aqarysysyn üç aba-ana, ülüy ata, aty aly ülapan ayyınqa, ötügke ydmys, – тіr. – Qorçyryqma, edgütı ötün, ajynma, edgütı jalbar, – тіr. Anča bilıñ: edgü – ol».

20. «Titir büuyra men, ürün köpükümın saçar men, üze Täñirike tegir, asyra jırke kİRÜR, – тіr. Yrçydyymay yrçydyryçyry, jatyylyy türyürü joryjü-yrçyr men. Antay küçlüg men. Anča bilıñler: edgü – ol».

21. «Qara öpgük jyl jarımazqan, – tıdı, Ödmeñ, körmеñ үrkіttіñ, – тіr. Anča bilıñ: ...».

22. «Üzün tonlyy küzünüsın kölke yçynmys. – Jaryn jañrajür, kİče keñrenür, – тіr. Anča bilıñler: mұñlyy ol, ajnyy jabanlyq – ol».

23. «Oğulan elірсіk kekük tezkın bolty. – Cірсіk etіñ qütlüy bolzın, – тіr, Anča bİče bilıñler: edgü – ol».

24. «Tegінсілүк qұлun іrkek jüntta emіg тіlejür. – Kün ortü jütürüp, tün ortü qanta іngüde bolay ol, – тіr. Anča bilıñler: jaban – ol».

25. «Ekі öküzüg bir boqarsyqa kölmis, qamsayü ümmatyn türür, – тіr. Anča bİče bilıñ: jabanlyq – ol».

19. «Ақ (үлкен, ұлы) ата Ақарысысын үш баба-ана, ұлы ата атын ала жалғап сыйынуға, өтінуге тастаған, – дер. – Көп қорқып, шырқырама жақсы өтін, айныма, жақсы жалбарын, – дер. Сонша біліңіз: игі – ол».

20. «Мен жараған бурамын, ақ көбігімді шашармын, жоғарыда көкке тиер, төменде жерге кіер, – дер. Ыршығандарды одан әрі ыршырттырып, жатқандарын тұрғызып жүре-ыршырмын. Мен сондай күштімін. Сонша біліңдер: игі – ол».

21. «Қара түнек жыл жарқырамаған, – деді. – Кеңес бермей, көрмей үркіттін, – дер. Сонша біліңіз: ...».

22. «Ұзын киімді (әйел) айнасын көлге тастады. – Ертеңіне аңырар, кешіне күңіренер», – дер. Сонша біліңдер: мұнды – ол, анық жаман – сол».

23. «Бала, еліргіш көкек қашқын болды. – Шіршік (шірелі, майлы) етің құтты болсын, – дер. Сонша піше біліңдер: игі – ол».

24. «Телінген (енесіз, жетім, басқа биеге телінген) құлын еркек айғырларды емгісі келді. – Күн ортасына дейін кісінеп, түн ортасына дейін қандай реніште болар ол, – дер. Сонша біліңдер: жаман – ол».

25. «Екі өгізді бір арбаға жеккен, тартуға әлі келмей тұрар, – дер. Сонша піше біліңіз: жаман – ол».

26. «Таң таңларды. Үдү жір жарұды. Үдү күн түуыды. Қамай үзе жарұқ болты, – тір. Аңа білің: edgü – ол».
26. «Таң сыз берді. Жалғаса жер жарық бола бастады. Күн шықты. Айналаның бәрі жарық болды», – дер. Сонша біліңіз: игі – ол».
27. «Бай ер қожны үркіпен бармыс, бең бөріке соқұсмыс, бең бөрі аузы жемсiмiс. Есен-түкел болмыс, – тір. Аңа біңе біліңлер: edgü – ол».
27. «Бай кісінің қойы үркіп кетіп, бес бөріге кездескен. Бес бөрінің аузы жуеуге ұмсынған. (Сөйтсе де қойлар) есен-түгел болған, – дер. Сонша піше біліңдер: игі – ол».
28. Қан олүрчырпан ордү үж жармыс. Ілі тұрмыс. Төрт бүлүнтақы edgüсі үжүры тіріліпен менілежүр, біңіріңе бедіздежүр, – тір. Аңа біңе біліңлер: edgü – ол».
28. «Хан (такка) отырысымен орда тұрғызды. Елі (мықты) тұрды. Дүниенің төрт бұрышындағы жақсылары ұйымдаса жиналып қуанар, пішірісе орданы безендірер, – дер. Сонша піше біліңдер: игі – ол».
29. «Ұжыма ер оғұланын, кісісін түтүй үрүпан ұсың оғұ алы бармыс. Оғұлын, кісісін үтүзмадүқ, жана тоқұз он бос қожн үтмыс. Оғұлы, jotұзы қор өгірер, – тір. Аңа біңе біліңлер: edgü – ол».
29. «Қызыға ұйыған жігіт ұлын және әйелін ертіп алып, шебер ойыншыны құмар ойынға ала барған. Ұлы мен әйелін ұтқызбастан және тоқсан бойдақ қой ұтқан. Ұлы, әйелі оған көп қуанар, – дер. Сонша піше біліңдер: игі – ол».
30. «Сұғажн ер оғұлы қазғанәқа бармыс. Joly жарамыс, өгіре-себіріңнү келір», – тір. Аңа біліңлер: edgü – ол».
30. «Жарлы кісінің ұлы табыс табуға барған. Жолы болып, шаттана-сүйіне келер, – дер. Сонша біліңдер: игі – ол».
31. «Barys кіжік, еңке-меңке бармыс. Еңін-меңін болмыс. Bolұпан ұжасыңару өгіре-себіріңнү келір, – тір. Аңа біңе біліңлер: edgü – ол».
31. «Жолбарыс киік, аң-паңға барған. Аң-маңды болған. Содан соң, ұя-ініне шаттана-сүйіне келер, – дер. Сонша піше біліңдер: игі – ол».
32. «Бір тобылқү жүз болты, жүз тобылқү мың болты, мың тобылқү түмен болты, – тір. Аңа біліңлер: асыуу бар, edgü керчек – ол».
32. «Бір тобылғы жүз болды, жүз тобылғы мың болды, мың тобылғы түмен болды», – дер. Сонша біліңдер: пайдасы бар, игі шындық – ол».

33. «Kıdızıg süubqa süqmús. – Taqy őr, qattıydy ba!», – tır. Anča bılıñler jabanlyq – ol».
34. «Qan süke barmys, jayy sanynčmys, köčürü, qontürü kelır. Özi, süsi ögıre-sebıñkırınü ordüsüñarü kelır, – tır. Anča bıçe bılıñler: edgü – ol».
35. «Er süke barmys. Jolta aty arymys. Er qıuyüu qúsqa soqúsmys. Qıuyüu qús qanatyña őrüp, anyn qalyjü barypan, ögıñe, qañyña tegürmıs. Ögı, qañy ögırer-sebınür, – tır. Anča bıçe bılıñler: edgü – ol».
36. «Üküs atlyğ ögırınčün joq, qobany atlyğ qorqúnčün joq, őrürülyğ qıtın joq, – tır. Anča bıçe bılıñler: ajnyğ jabanlyq – ol».
37. «Bır qary öküzıg bılın bıçe qımürsya jımıs. Qamsajü ümmatyn türü arčyr, – tır. Anča bıçe bılıñler: jabanlyq – ol».
38. «Qamys ara qalmys. Täñırı ünamadüq, abynynčü qatün bolzün, – tır. Anča bıçe bılıñler: edgü – ol».
39. «Atyryğ tertırü kısıñlemıs. Qamsajü ümmatün türü arčyr, – tır. Anča bıçe bılıñler: jabanlyq – ol».
40. «Talym őrı jarynča, jasyčyn jalym qyjay jyra őrü őrčypan, jalañüs yğyny joryjür, – tır. Antay alp ermıs. Anča bılıñler: edgü – ol».
33. «Киізді суға сұққан. – Тағы ұр, қатты байла! – дер. Сонша біліңдер: жаман – ол».
34. «Хан соғысқа барған, жауын шанышқан, көшіре-қондыра келер. Өзі, әскері шаттана-қуана, ордасына келер», – дер. Сонша піше біліңдер: игі – ол».
35. «Ер әскерге барған. Жолда аты арыған. Ер аққуға кездескен. Аққу оны қанатымен қағып, онымен бірге қала жүріп, ата-анасына жеткізген. Ата-анасы шаттанып-сүйінер, – дер. Сонша піше біліңдер: игі – ол».
36. «Көп аттыдан қуанышың жоқ, Шабан аттыдан қорқынышың жоқ, ұшырастырар бақытын жоқ, – дер. Сонша піше біліңдер: анық жаман – сол».
37. «Бір кәрі өгіздің белін майда құмырсақалар жеген. Ол қозғала алмай тұра арып-ашыр, – дер. Сонша піше біліңдер: жаман – ол».
38. «Қамыс арасында қалған. Тәңіріге ұнамды болмаса да, жұбанышты қатын болсын, – дер. Сонша піше біліңдер: игі – ол».
39. «Айғырды тарттыра кісендеген. Қозғала алмай тұра арып-ашыр, – дер. Сонша піше біліңдер: жаман – ол».
40. «Қыран-бүркіттей ер бала ертемен, найзасымен жалтыр қия-жарды жыра, ұра-ұрғыштап, жалғыз ырши жортып жүр, – дер. Сондай алып екен. Сонша біліңдер: игі – ол».

41. Ürüş siri ğgek bızayulaçy bolmys: – Ölgej men, – timis. Ürüş siri irkek bızayū kelürmis. – Ydūq alyrçyq jarayaj, – ölüg-de arçyzmys, - tır. Ança bilij: edgü – ol».
41. «Ақ сұр сиыр бұзауларда: – Мен өлемін, – деген. Ол ақ сұр еркек бұзау туған. – Қасиет дарыр жарағай, – өлімнен қалыс қалған, – дер. Сонша біліңіз: игі – ол».
42. «Üzün tonlyy idisın, ajaqyn qodūpan, barmys. Jana edgütī saqynmys: – İdisimte, ajaqymta öñi qanynça baryr men, – tır. Jana kelmis, idisın, ajaqyn esen-tükel bolmys, ögırer, sebınür, – tır. Ança biçe bilijler: edgü – ol».
42. «Ұзын киімді (әйел) ыдысын, шелектерін қалдырып, жүріп кетті. Ол қайтадан дұрыстап ойланған: – Ыдыс-аяғымнан қанша ажырап барамын, – дер. Және қайтып келіп, ыдыс-аяғын аман-сау тауып, шаттана-қуанар, – дер. Сонша піше біліңдер: игі – ол».
43. «Tüjnüñ ögüz qyrçysy qyrçyslajū barmys. Ütrū talym qara qūs qorūpan barmys, – tır. Ança biçe bilijler: jabanlyq – ol».
43. «Тұйғұн өзен қырғысы қырғыслай бarmys. Үтрū talym qara qūs қорұпан barmys, – tır. Ança biçe bilijler: jabanlyq – ol».
44. «Tüjnüñ qūs Tāñiriden qody, tabysqan тіpen qapmys. Tüjnüñ qūs тырғауы sūčülünmys jana tytınmis. Tüjnüñ qūsūñ тырғауы ögüsüpen qaljū barmys, tabysqan terisi öñüsipen жүgürü barmys, antay, – tır. Ança biçe bilijler: jabanz – ol».
44. «Тұйғұн құс көктен төменге құлдилаы, қоян деп түсті. Тұйғұн құстың тырнақтары бір ашылып, бір жабылды. Тұйғұн құстың тырнағы бүгілген күйі қала берген. Қоянның терісі ажырай-жалбырап, жүгіріп кетті, осылай, – дер. Сонша піше біліңдер: жаман – ол».
45. «Kijik oğülü men otsüz, süubsüz qalty üjzyn nečük joryjyn, – tır. Ança bilijler: jabanz – ol».
45. «Киік баласымын, отсыз, сусыз қалай күн көрем, қалай жүрем», – дер. Сонша біліңдер: жаман – ол».
46. «Tebe jebırçe titigke түsmis, basyn o jimis, özın tılkü jimis, - tır. Ança biçe bilijler: jabanlyq – ol».
46. «Түйе жебірше батпаққа батқан, басын о (ол - батпақ) жеген, өзін түлкі жеген, – дер. Сонша піше біліңдер: жаман – ол».
47. «Er öm meñleju barmys. Tāñirike soq yrçysmys. Qūt qollamys! Qūt jiberčirmis!
47. «Ер ой меңдеп жүрген. Тәңіріге сыйына соқ (шоқыну) жолдаған. Құт

- Ағулынта жылқы болзүн, өзүнө үзүн одзүн болзүн! – тіміс. Аңча біңе біліңлер: edgü – ol».
48. «Qara jol Tәñiri men. Synuquyn sepler men, үзүкіñin ұлајūr men, іліг ітміс men, edgüsī bolzүн! - тіr. Аңча біліңлер: ...».
49. Barys kіjіk еңlejü-menlejü barmys. rtü jırde maҗaqa соқұsmys. Sіrī maҗa jalym qyjaqa өmүнүp barmys, өlümte арçylyzmys. Ölümte арçylyzүpan, өgіre-sebinü joryjür, – тіr. Аңча біліңлер: edgü – ol».
50. «Tyҗynç at qüdrüqyn tögүp, тіrgіrti jazuyҗarü qody jydyrtty. – Toquz qat üçürgün todžүp pүdžүdžyланça teritzүн, – тіr. Аңча біңе біліңлер: jabanlyq – ol».
51. «Talyм qara qұs men. Jasyл qyja jайлауым, qyzyl qyja qysлауым. Ol тауда тұрүpan, meңilejür men. Аңча біңе біліңлер: edgü – ol».
52. «Er бүsүslүg, Tәñiri бүlytlyg bolty. Ara күn түуүmys, бүsanynç ara meңi kelmіs, - тіr. Аңча біңе біліңлер: edgü – ol».
53. «Boz бүlyt jorydy, бүdүн үze jaydy. Qara бүlyt jorydy, qamaу үze jaydy. Taryg бiсdі, jas ot өndі. Jylqyqa, kіsіke edgü bolty, - тіr. Аңча біліңлер: edgü – ol».
- қалаған! Құт жіберісе берген! – Қораңда жылқың болсын, өзіңе ұзақ өмір болсын! – деген. Сонша піше біліңдер: игі – ол»
48. «Мен қара жол Тәңірімін. Сынығынды септегенмін, үзигінді жалғағанмын, елді құрап, орнатқанмын, игілігі болсын! – дер. Сонша біліңдер: ...»
49. Жолбарыс киік аулай-маулай барған. Орта жолда жыланға кездескен. Сұр жылан жалтыр қияға өрмелеп кеткен, өлімнен құтылған. Өлімнен құтылып, шаттана-сүйініп жүрер, – дер. Сонша біліңдер: игі – ол».
50. «Тығыншықтай ат құйрығын төгіп, терлене жазыққа қарай құлдилап зырғытты. – Тоғыз қабат тоқымың тозып бұзылғанша, мыжжылғанша терлесін, – дер. Сонша піше біліңдер: жаман – ол».
51. «Бүркіт қара құспын. Жасыл қия жайлауым, қызыл қия қыстауым. Ол тауда тұрып, қуанамын. Сонша піше біліңдер: игі – ол».
52. «Ер жігіт қайғылы, аспан бұлтты болды. Солардың арасында күн шыққан, қайғыдан кейін қуаныш келген, – дер. Сонша піше біліңдер: игі – ол».
53. «Боз бұлыт қозғалды (да), халық үстіне жауды. Қара бұлыт жиналды (да), жалпы жұрттың үстіне жауды. Егін пісті, жас от көгерді. Жылқыға, кісілерге жақсы болды, – дер. Сонша біліңдер: игі – ол»

54. «Qül saby begiñerü ötünür, qüzgün saby Täñirigerü jalbarür. Üze Täñiri esidti, asra kisi bilti, - tir. Anča bilñj: edgü – ol».

55. «Alp er oğuly süke barmys. – Sü jirinte eriklig sabçy törötmis, – tir. – Ebñerü kelse, özi atanmys ögürünüçlüg aty jitiğlig kelür, – tir. Anča bilñjler: ajnyq edgü ...».

56. «Ügiriñe qütlü y adyyr men. Jañyaq yyaç jajlayym, qüslü yyaç qyslayym, anta türüpan meñilejürmen, – tir. Anča bilñjler: edgü – ol».

57. «Qany ölmis, köñeki toñmys. Qany nelük ülgej ol, beglig – arçyly? Köñeki nelük toñyaj ol, küneske olürür – ol?. Anča bilñjler: (edgü – ol.) Bñ yryq basynta az-az emgeki bar, ekñiçi, jana edgü bolur».

58. «Oğuly öginte, qanynta öbkelepen, tezipe barmys. Jana saqynmys, kelmis. – Ögüm ötin alajyn, qañym, sabyn tyñlajyn, – tir, kelmis, – tir. Anča bilñjler: edgü – ol».

59. «Jylqa tegmisig jydytmajyn, ajqa tegmisig arytytmajyn, edgüsi bolzün, - tir. Anča bilñjler: edgü – ol».

60. «Toquz araly syñuny, kijiki men. Bädiz itizi üze ömünüpen möñirejür men. Üze Täñiri esidti, asra kisi bilti. Antay küçlüg men, - tir. Anča bilñjler: edgü – ol».

54. «Құл сөзі бекке өтті, құзғын сөзі Тәңіріге жетті. Жоғарыда Тәңірі есітті, төменде кісілер білді, – дер. Сонша біліңдер: игі – ол».

55. «Алып ер ұлы әскерге барған. – Әскер жерінде ерікті хабаршы жасаған, – дер. – Үйіне қарай келсе, өзі атанған сүйінішті аты жіті жетер, – дер. Сонша біліңдер: анық игі ...».

56. «Үйірге құтты айғырмын. Жанғақ ағашы жайлауым, құс ағашы қыстауым, сонда тұрыш қуанамын, – дер. Сонша біліңдер: игі – ол».

57. «Тоғандар құрғаған, көнектер тоңған. Тоғандар неге құрғайды, бектік аршуға міндетті болса, көнектер неге тоңады, күнде тұрса? Сонша біліңдер: (игі – ол.) Бұл ырық (жору) басында аз-аз қиындығы бар, екінші, және жақсы болар».

58. «Ұлы анасына, әкесіне өкпелеп қашып кеткен. Және ойланып қайтып келген. – Анамның өтінішін қабыл алайын, әкемнің сөзін тыңлайын, – деп, келген, – дер. Сонша біліңдер: игі – ол».

59. «Жылға жеткендерін жыдатпайын, айға жеткендерін арытыпайын, жақсылығы болсын, – дер. Сонша біліңдер: игі – ол».

60. «Тоғыз аралы бұғысы, киігімін. Бәдіз үстіне өрмелеп шығыш мөңіремің. Жоғарыда Тәңірі есітті, төменде кісі білді. Сондай күштімін, – дер. Сонша біліңдер: игі – ол».

61. «Turyjnyja qūs tūsīnmekīje qyrčynmysy tūjmatyn tūzaqqa īlīnmīs. Ūča ūmmatyn olūrūr, – tīr. Anča bīlīñler: jabanlyq – ol».
61. «Тырна құс түспек жерінде тірліктен қиылатынын аңғармай, тұзаққа ілінген. (Сөйтіп) ұша алмай отырар, – дер. Сонша біліңдер: жаман – ол».
62. «Ūjrŭyŭ jyjny on kījīk men. Jajlay tayyma ayyupan, jajlajūr tūrūr men, meñīlīg men, - tīr. Anča bīlīñler: edgŭ – ol».
62. «Үйірі жиыны он киікпін. Жайлар тауыма көтеріліп, жайлап тұрармын, қуаныштымын, – дер. Сонша біліңдер: игі – ол».
63. «Qanlyq sūsī abqa ōmŭnmīs. Sayyr īčire elīk, kījīk kīrmīs. Qan elīgīn tūtmys. Qara qamŭy sūsī ōgīrīr, – tīr. Anča bīlīñler: edgŭ – ol».
63. «Хандық әскері аңға шықты. Қоршау ішіне елік, киік кірген. Хан оларды қолымен ұстаған. Бұған жалпы әскері қуанар, – дер. Сонша біліңдер: игі – ол».
64. «Kōk aby arčy jy ma arčyly tūjnyŭn qŭsy men. Kōrŭklŭg qyjaqa qonŭpan, kōzlejūr men. Jajyaqlyy tarčyŭryq ūze tŭstŭpen jajlajūr men, – tīr. Anča bīlīñler: ajnyy edgŭ – ol».
64. «Көк аңшылығының ұшқышы ма ұшқышы тұйғын құспын. Көруге ыңғайлы қияға қонып, айналаға көз салармын. Жаңғақты тар шоғыр үстіне түсіп, жайлармын, – дер. Сонша біліңдер: анық игі – сол».
65. Semīz at ayyzy qattyq bolty. Īdīsī odža yrčyŭ ūmmaz, – tīr. Anča bīlīñler: jabanlyq – ol». Amty marqa oŭlanym, anča bīlīñler: bŭ Yryq-Yorčy bītīgī – edgŭ – ol. Enčep alyqŭ, ekīntī ūlīgī erklīg – ol. Barys jyly ekīntī aj bīs jīgīrmīke Tajgŭntyn Manystantaqy – kīčīg em eb-ŭjnī attary – Būdžūr arča, Īgīč arča, Semīr arča – esīdīčī ečīmīz – Īsīg sañŭn, Īte Čoq – ūčŭn bītīdīm.
65. «Семіз аттың ауызы қатты болды. Иесінің оза ыршуға шамасы келмеді, – дер. Сонша біліңдер: жаман – ол». Енді марқа-бағылан ұлдарым, сонша біліңдер: бұл Ырық-Жору кітабы – игі – ол. Екшеп алынған осы – екінші бөлігі – еркін – ол. Барыс жылы, екінші айдың он бесі күні Тайгүндік Маныстандағы – кіші ем үйі аттары – Бұжұр арша, Имек арша, Семіз арша – тыңдаушы ағаларымыз – Ісіг саңұн, Іте Чоқ – үшін жаздым.

ФАКСИМИЛЕСІ

«Ырық-Йорчы бітігі» жәдігерінің Лондон нұсқасы
Венер Ахметовтың суреткөшірмесі.

廣作尸骸王天罰令下諸善者從教不
 寶王割身然于燈臺法極慈悲至
 意善心施三藏聞法教生能不能
 釋迦太子不可論不細尋思不忍聞
 向者所陳日許事一皆足釋迦因
 而施持戒久積緣惡辱精進不離釋
 善行勤於功業之五論劫數一
 天師者仁慈立如寶星如法之寶
 功德無量無量之功德身自功德無量
 從天降下至三宮 弘法聲聞轉壽中

後箇聖者無憂樹石助便即壽
 初生太子座輪王淨觀天地放明光
 為素糴加非心亦不普令諸子離苦
 九龍水浴神照天人宮憶振憐
 便即東西行七步舉足下是地聖堂
 王長天歸城入會山若行以經強六年
 身非草衣食亦麥結加樹念德無得
 刑室在不思儀收林間乘米厨
 食于河邊自沐浴帝釋從空焚樹枝
 因此成仁放光明之善所說之聖生

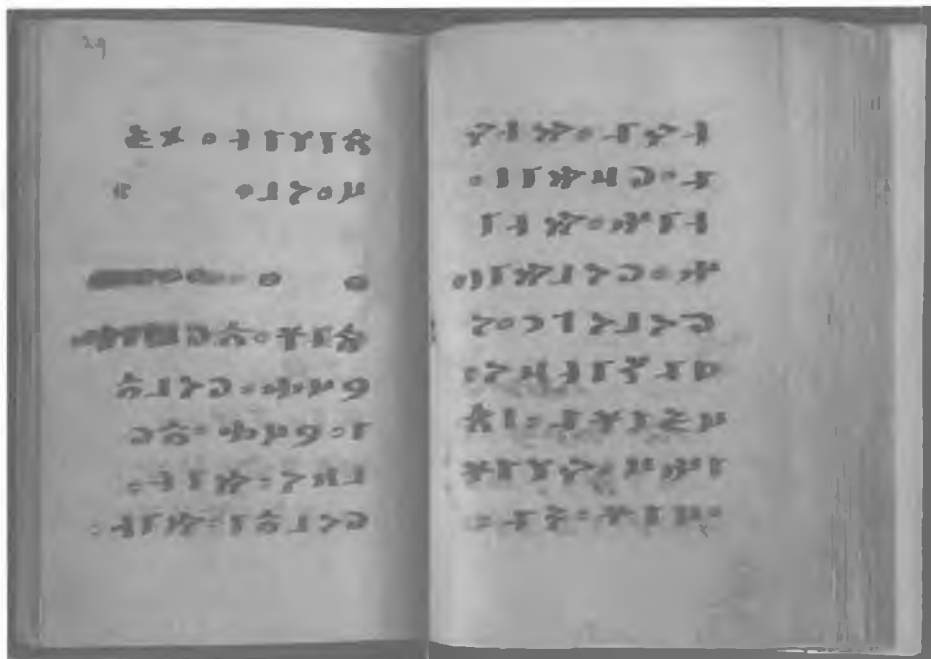

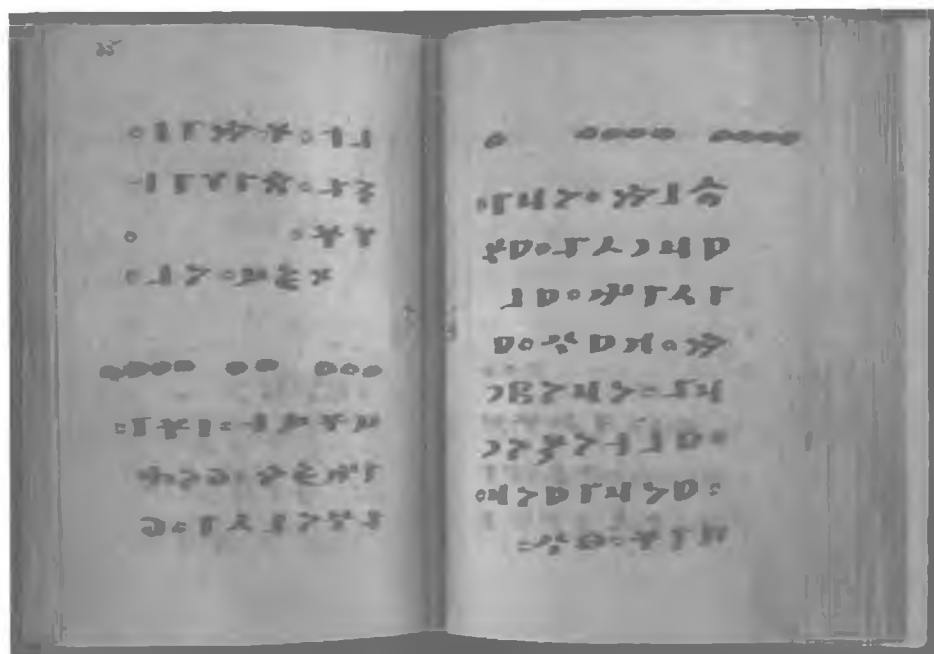

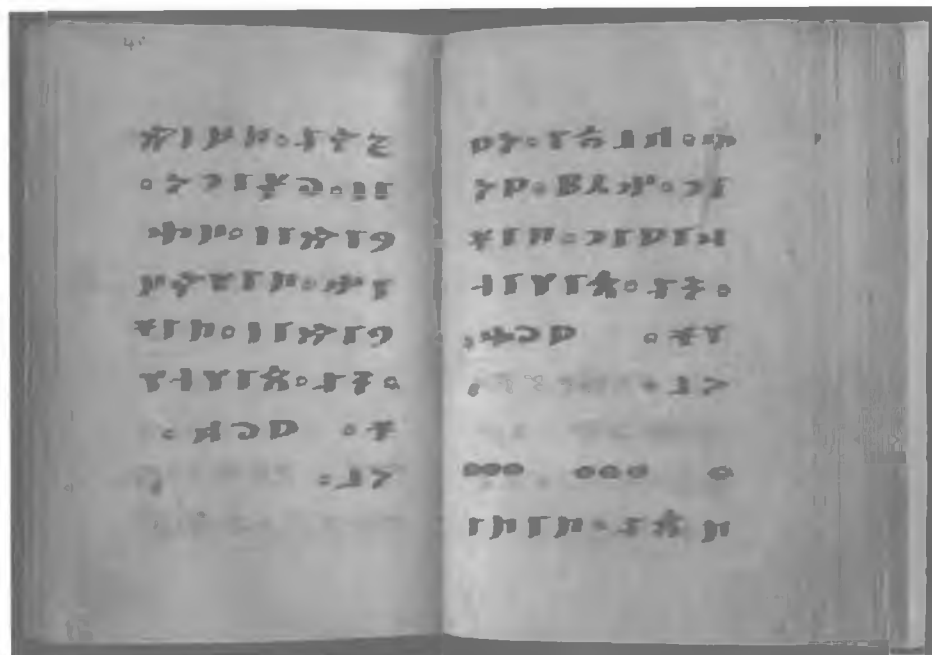

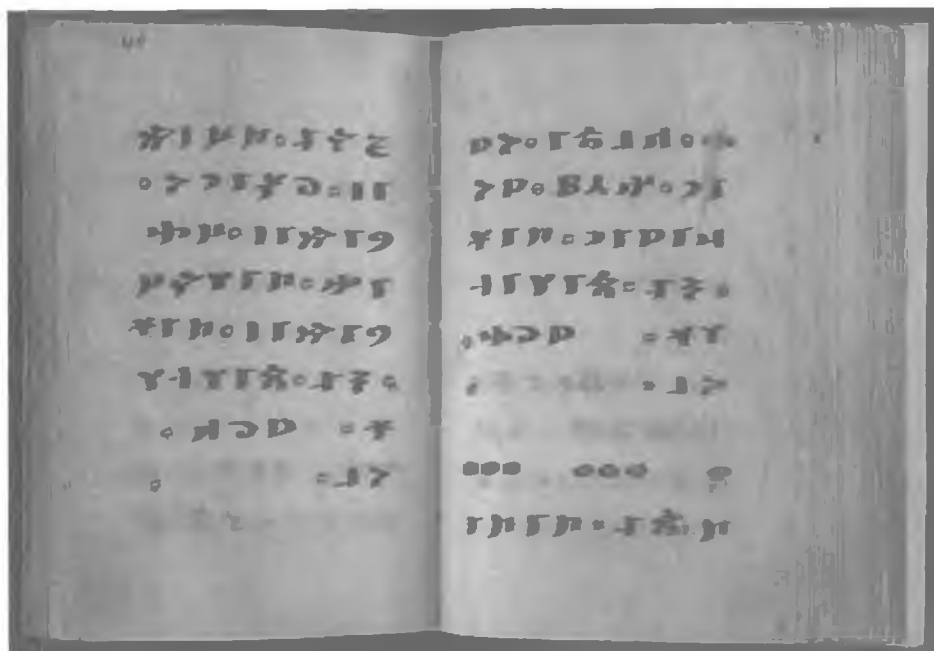

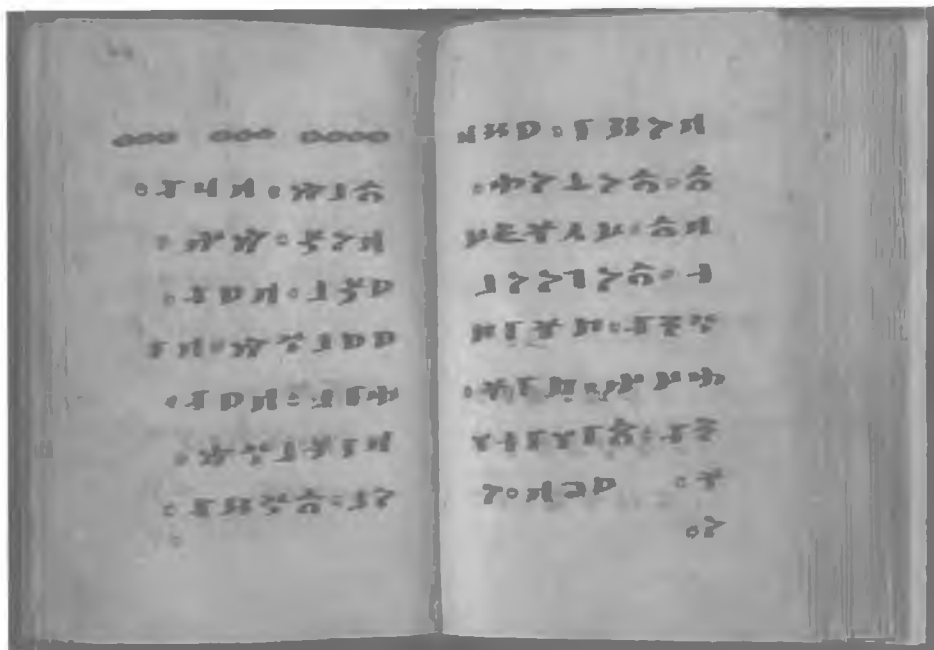

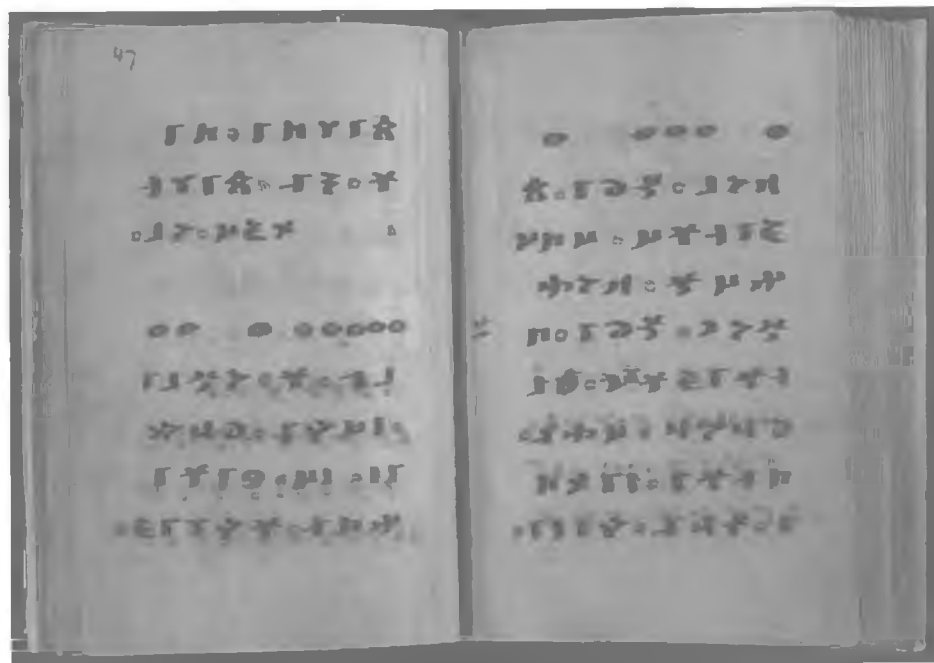
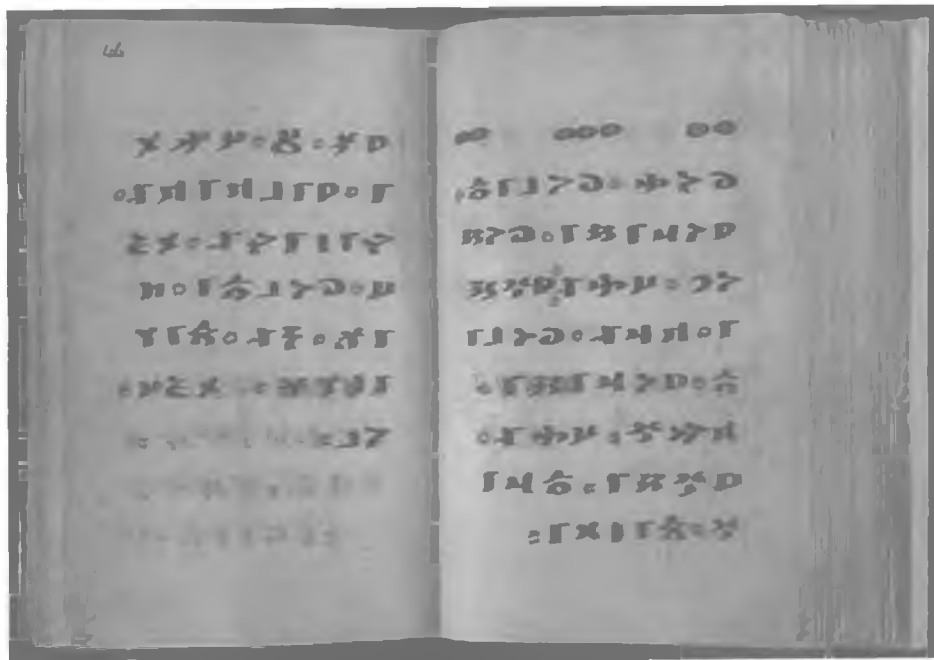

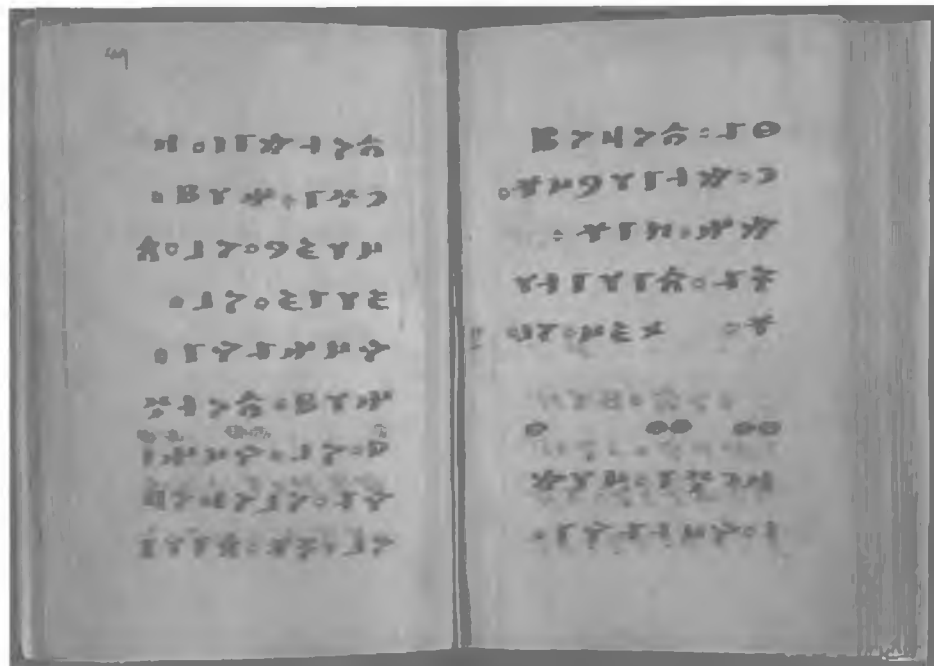
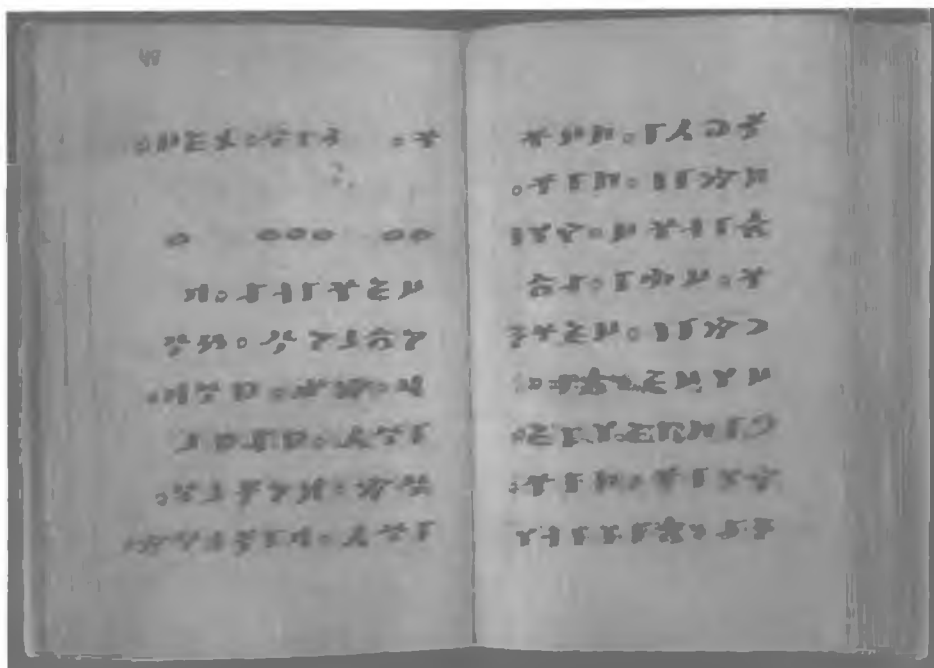

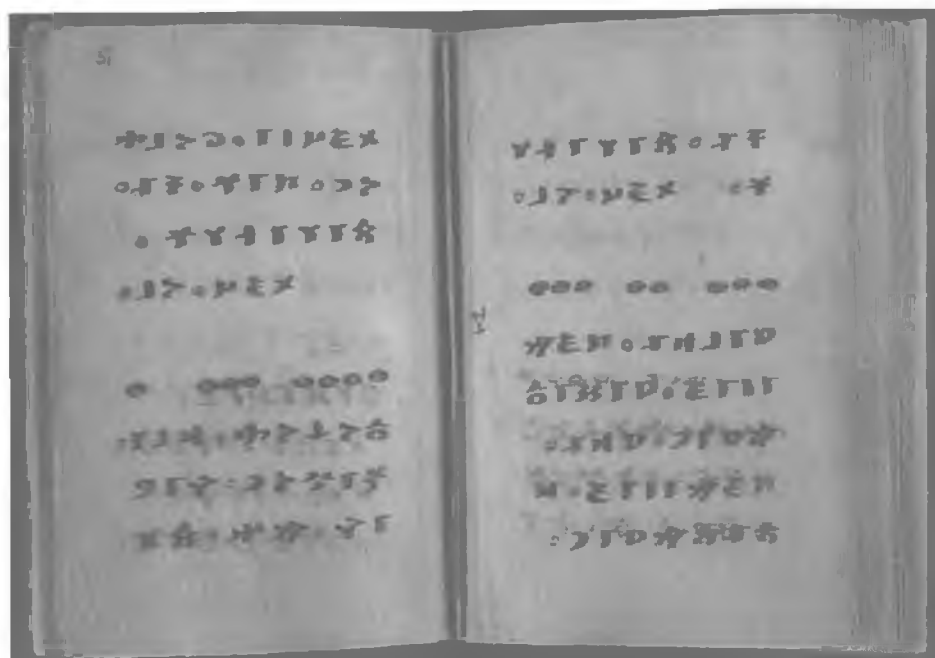

5. ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР

Көне түркі жазба ескерткіші Қазақстан аймағынан ең алғаш рет бұрынғы Әулие ата үйезіндегі Айыртам-ой деген жерден табылған болатын. Оны 1896 жылы үйез бастығы И.А.Каллаур тапқан.

Кейінгі кездері де Қазақстан аймағынан жер бетінен және археологиялық қазбалардан, сондай-ақ білезік, айна сияқты заттарға жазылған жазулар көптеп табылып келеді. Негізінен жазуларды зерттеуші және жинап жариялаушы ғалымымыз А.Аманжолов болды.

А.Аманжолов жазуларды табылған аймақтардағы өзен атауларына қарай Ертiс, Іле, Сырдария жазулары деп атайды. Сондай-ақ ол жазбаларды орналасқан жеріне қарай Талғар, Ақтөбе тәрізді атаулармен де белгіледі. Бұл жазулардың барлығы да басқа ғылымдармен қатар әдеби тұрғыдан да құнды болып саналады. Солардың ішінде тарихымызды терең қабаттарға жетелейтін жазбалар да бар. Олар – «Алтын адам» аталып кеткен, Есік қаласынан және Арыс өзенінің бойындағы Күлтөбеден табылған ежелгі жазулар.

5.1. ЕЖЕЛГІ САҚ ЖАЗУЫ

Бүгінде бүкіл әлемге белгілі әйгілі «алтын адамның» мүрдесі, онымен бірге жерленген көне жазулы күміс тостағанның табылғанына да, міне, 50 жыл болды.

ЕСІК ЖАЗУЫ-І

Есік жазуы туралы бұрынғы Одақтың Ғылым Академиясының шығыстану институтынан келген тіл мамандары И.М.Дьяконов, В.А.Лившиц, С.Г.Кляшторныйлар жазуды өздері оқып, түсіндіріп дәлелдер келтірместен бірден иран тілдес болуы керек деп тұжырым жасаған.

Жазба мұраны бізден бұрын да, алғашқы зерттеушілер оқыды. Олар көпшілікке белгілі, республикалық баспасөзде еңбектері жарияланған жеті зерттеуші еді. Оларға біз өз тарапымыздан пікірімізді білдірдік. Қазір өзіміздің оқуымызды ұсынайық. Ескерту: Есік жазуы-1 деп белгілеуіміз бірінші оқылымын, қалған 2,3-лер толықтырылған оқылымдарды білдіреді.

T¹ – Ты жуан дауыссызды білдіреді.

T² – Ті жіңішке дауыссызды білдіреді.

T³ – Езулік буынды дауыссызды білдіреді.

T⁴ – Еріндік буынды дауыссызды білдіреді.

T₅ – Дауыссыздың қабатталып оқылуын білдіреді.

T₆ – Дауыссыздың қайталанып оқылуын білдіреді.

Ескерткіштің алғашқы оқылымы:

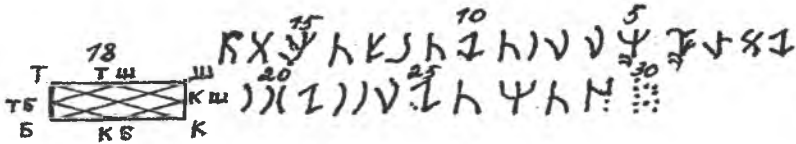

Аудармасы: Из елінің ері Шың: «Ел, есіт, еске сақта, – деді (тура мағынасы: айту етті) – Бас біріктіру игі, [сонда] Жер-Су жейгін асынды сел етер, ішер суынды төгер».

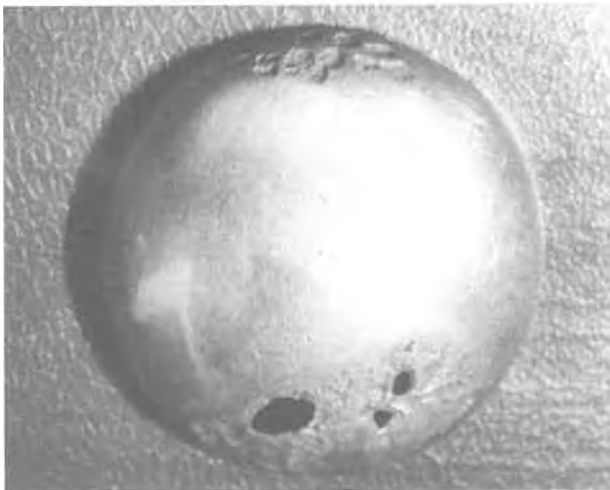
Халықаралық әліпбидегі **транслитерациясы:**

ЇZ ĩL eR ĆyD eL eS Tĭ Ĭt: BaŠ ToQ eDGŭ JeR-SŭuB AS SeL ĬT, ĩĆ TŌK

ФАКСИМИЛЕСІ

inscriptions on a silver bowl (china)

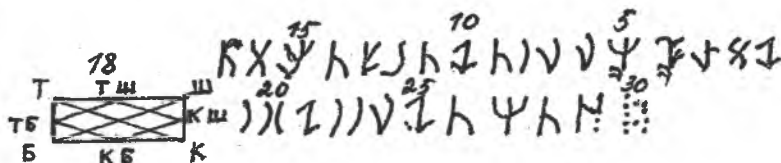

ЕСІК ЖАЗУЫ-II

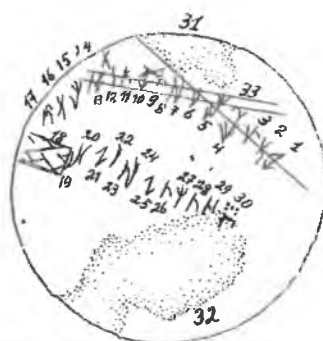
Аудармасы: Біз елінің ері Шың: «Ел, есіт, еске сақта! – деді, – Бас түйістіру игі, (сонда) Жер-Су өзен-көлді сел етер, ішер суды төгер.»

Халықаралық әліпбидегі **транслитерациясы:**

YZ eL¹ ĩ eR² ĩ ČyD : «eL¹, eS²! – T²ĪT²Ī, – B¹aš T²ÜČ⁴ eD²Gü, JER – S²ÜUB⁴ ES² S²eL¹ ET², ĪČ T²ÖK⁴.»

ОҢТҮСТІК

inscriptions on a silver cup (scmp)

СОЛТҮСТІК

Айқыш суреті

Мағыналары 1993–2006 жылдары ашылған Есік руна (күлбізiк) жазуының таңбалары

№	Есік күлбізiк жазуының таңбалары	Көне түркі күлбізiк жазуының таңбалары	Дыбыстық мағынасы (оқылуы)	№	Есік күлбізiк жазуының таңбалары	Көне түркі күлбізiк жазуының таңбалары	Дыбыстық мағынасы (оқылуы)
1	𐰇	𐰇, 𐰆,	А, Ә, Е	13	𐰇	𐰇	Ң
2	𐰇	𐰇, 𐰆, 𐰇, 𐰇	Ы, І	14	𐰇	𐰇, 𐰇	Р ²

3	Ғ	Ғ, Ғ, Ғ	Ө, У, <u>УУ</u>	15	ᠮ	ᠮ	С ²
4	ᠮ	ᠮ, ᠮ	Б ¹	16	ᠮ	ᠮ	Т ²
5	ᠮ	ᠮ	ӨБ ⁴ , УБ ⁴ , <u>УУБ⁴</u>	17	ᠮ	ᠮ, ᠮ	Ч
6	ᠮ	ᠮ, ᠮ	Г	18	ᠮ	ᠮ	ГЧ
7	ᠮ	ᠮ	Д ²	19	ᠮ	ᠮ, ᠮ, ᠮ, ᠮ	Ш
8	ᠮ	ᠮ, ᠮ, ᠮ, ᠮ	З	20			Йер – таңбасөзі. Сақтардың ата-мекені, қазіргі Есік қаласының орны
9	ᠮ		ӨЧ ⁴ , УЧ ⁴ , <u>УУЧ⁴</u>	21			Айқыш-Баш түч таңбасөзі және қазіргі картадағы таңбасөзге негіз болған екі Алатаудың айқышы
10	ᠮ	ᠮ, В	ӨК ⁴ , УК ⁴ , <u>УУК⁴</u>	22			Өзен (тармақтары) таңбасөзі
11	ᠮ	ᠮ, ᠮ	Л	23	 Ыстықкөл белгісі		Күміс кесе суретграфиясындағы «көл» таңбасөзі
12	ᠮ	ᠮ, ᠮ	Л	24	 Балқаш көлі белгісі		Күміс кесе суретграфиясындағы «көл» таңбасөзі

ЕСІК ЖАЗУЫ-III – ШУ ҚАҒАННЫҢ МӘҢГІ БІТІГІ

Чун – Шу қаған кім болған, ол туралы қандай тарихи деректер бар деген сұрауға ең әуелі профессор Н. Келімбетовтің еңбегінен мәлімет табамыз. Ол еңбегінде Н. Келімбетов түрік ғалымы Н.С. Банарлының «Түрік әдебиетінің тарихы» атты зерттеу еңбегінде келтірілген «Шу батыр» атты дастан туралы, оның Қытайдың көне жазбаларында сақталғаны және онда тек дастанның жалпы сюжеттік желісі мен жеке үзінділері ғана сақталғанын айтады.

Н. Келімбетов «Шу батыр» дастанындағы табиғат көріністері туралы жырлаған өлең шумағын да келтіреді. Шу батырдың жауы «табғаш» аталатыны айтылып, соңғы жолында:

Көктен тілеп күш-қуат,
Тәңірі бізді қолдады,

Тізе бүкпей тік тұрды
Көк бөрінің ұлдары

Мәселен, дастанда Шу батыр сақтар еліне қалың қолды бастап Ескендір (Александр Македонский) келе жатқанын хауыздағы суға қарап отырып күні бұрын біледі.

Түрік ғалымдары әртүрлі деректен алып «Шу батыр» дастанын құ-растырған тәрізді. Онда өлеңмен жазылған, Шу батыр сөз етілген, шумақ та бар:

Ашуланды Көк Тәңірі,
Бетін бұлтпен бүркеді.
Қаһарлы даусы гүрілдеп,
Жарқ-жұрқ етіп от шашты.
Көлде жүзген қаз-үйрек
Пана таппай шуласты.
Бөкен, арқар, киіктер,

Жалтақ-жалтақ карайды.
Жолбарыс пен арыстан
Сүнгіді қалың қамысты.
Шайқасқа шықты Шу батыр,
Бермеу үшін намысты.
Лек-лек жасақ тоғысты,
Аспан мен жер қағысты.¹

Аудармасы:

Ыз елінің ері Шын: «Ел, есіт, еске сақта! – деді, – Бас түйістіру игі, (сонда) Жер-Су өзен-көлді сел етер, ішер суды төгер.»

2006- жылғы түзетпе оқылымның халықаралық әліпбидегі.

Транскрипциясы:

YZ eL¹ eR² ĞyD : «eL¹, eS²! – T²IT²Ġ, – B¹aŠ T²ÜČ⁴ eD²Gü, JER – S²ÜÜB⁴ES² S²eL¹ ET², ĠČ T²ÖK⁴.»

¹ Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. Алматы: «Ана тілі», 1998. 25-33- бб.

Есік жазуының жаңа мазмұнмен оқылуына О. В. Медведевтің суретсуреті тиімді ықпалын тигізді.

Есік жазуындағы жаңадан анықталған ұсақ жазудың мағынасы.

Халықаралық әліпбидегі **транскрипциясы**: Š²eB²İR²eŠ² yZΓ⁴ŪUĞ⁴ OČ⁴OQ⁴ ŪČ⁴ S¹aQ eL²ī aL¹Py Č⁴ŪUD⁴ eL² īD²īS²ī aNČa aNČa ŪQ⁴Ū ÖG⁴Ö aRTyNČ aB¹yZ aT¹a B²āDG⁴Ū B²īT²īG B²īT²īNČ eRTT²ī

Аудармасы: Шебіреш (Шапырашты), Ызтуғ (Ысты), Очок (Ошақты) үш сақ елінің алпы Чун, ел иесі, сонша, сонша ұлы, өгө (мақтаулы, даңқты, насихатшы, кеңесші, дана қария), артық (артқан), абыз (жалпы ғылым-білім, діни ғылым иесі, дін басы) ата мәңгі жазу жазбасын жасатты (етті).

ЖАЙ ТАҢБАЛАРДЫҢ ТОЛЫҚ ФАКСИМИЛЕСІ

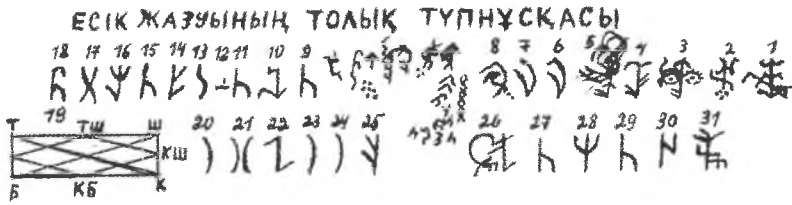
Аудармасы: Еліктіретін, арбайтын, сиқырлы, таңғажайып, сәулетті, салтанатты, ұлық, алып, қасиетті, таза (асыл) ұрық Шебіреш (Шапыраш/ты/), Ызтуғ (Ысты), Очок (Ошак/ты/) – Қара Қанқтың үш сақ елінің олонқ (айдаһар) өрі (қосымша мағынасы: ері), ұлық, ер, (төрт еселенген) соншама, (төрт еселенген) ақылды, ойлы, саналы Тойнұқұқ, абыз Ата, Бойла Баға Қаканк Чун алып, ел иесі: – Оқы, ұқ! – деді (тура мағынасы: айту етті) – Бас түйістіру игі!!! (сонда) ЖЕР-СУ өзен-көлді суға ел-сел етізісше дүметер (Тура мағынасы: дүме етер), ішер суынды төкізісше (күш-қуатыңды) күшейтер, нығайтар, көркейтер, өркендетер!!! (Тура мағынасы: күшейту, нығайту, көркейту, өркендету етер!!!)

Есік жазуындағы ірі жазудың 2009-шы жылғы, түзетілген оқылымы

ЕСІК ҰСАҚ ЖАЗУЫНЫҢ КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛЫ

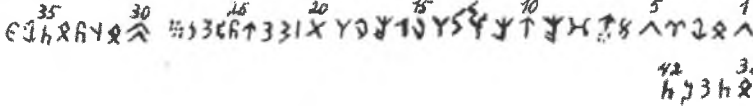
КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛАРДЫҢ БӨЛШЕКТЕНУІ

- I. (1) $\lambda - \omega^2$; (2) $\alpha - \beta^2$; (3) $\downarrow - \downarrow$; (4) $\gamma - \rho^2$; (5) $\lambda - \omega$. II. (1) $\psi - 3$; (2) $\uparrow - \tau^2$; (3) $\chi - \psi^2$. III. (1) $\psi - \omega^2$; (2) $\tau - \omega^2$; (3) $\psi - \gamma^2$; (4) $\psi - \epsilon^2$; (5) $\delta - \kappa$; (6) $\gamma - \lambda^2$; (7) $\nu - \lambda^2$; (8) $\tau - \rho$; (9) $\psi - \gamma^2$; (10) $\gamma - \psi^2$; (11) $\gamma - \lambda^2$; (12) $\chi - \rho^2$; (13) $\downarrow - \downarrow$; (14) $\delta - \kappa$; (15) $\delta - \kappa$. IV. (1) $\epsilon - \rho$; (2) $\delta - \kappa$; (3) $\delta - \kappa$.

ЕСІК ҰСАҚ ЖАЗУЫ ТАҢБАЛАРЫНЫҢ КӨНЕ ТҮРКІ КҮЛ ӘЛІПБИМЕН САЛЫСТЫРМАСЫ

№	ЕСІК ҰСАҚ ЖАЗУ ТАҢ.	КӨНЕ ТҮРКІ КҮЛ ӘЛІПБИНИҢ ТАҢБАЛАРЫ	ӘРІП МАҒЫ	№	ЕСІК ҰСАҚ ЖАЗУ ТАҢ.	КӨНЕ ТҮРКІ КҮЛ ӘЛІПБИНИҢ ТАҢБАЛАРЫ	ӘРІП МАҒЫ
1	↓	↓	би. 1	14	γ	γ	ρ ²
2	∩	∩ ∩ ∩	β ²	15	ψ	ψ ψ ψ	ε ²
3	α α	α α α	β ²	16	∩	∩	ε ²
4	χ	χ χ	ψψ ²	17	∧	∧ ∧ ∧ ∧	τ ²
5	ε	ε ε	γ	18	h	h h h	τ ²
6	β	β β β	γ ² ψ	19	↑	↑ ↑ ↑	τ ² ψ
7	χ	χ	α ²	20	ψ		ψ ²
8	ω	ω ω ω	κ	21	ψ	ψ	γ ² ψ ²
9	τ	τ ↓	οκ	22	∧	∧	ω ²
10	ν	ν ↓	λ ²	23	δ	δ δ δ δ	з
11	γ	γ γ γ	λ ²	24	τ	τ	π
12	γ	γ	h	25	з з	з з з	hψ
13	ω		ψψ ²		ε ε	ε ε ε	ρτ

ЕСІК ҰСАҚ ЖАЗУЫНДАҒЫ ЖАЙ ТАҢБАЛАРДЫҢ ТОЛЫҚ ТҮПНҰСҚАСЫ

5.2. ЕЖЕЛГІ ҚАҢЛЫ ЖАЗУЫ

Ежелгі Қаңлы мемлекетіне қатысты деректер б.д.д. II ғасыр мен б.д. VI ғасырлары аралығын қамтиды. Археолог А.Н. Подушкин Арыс өзені бойындағы Күлтөбе қала орнынан жазу жазылған, күйдірілген жеті кірпіш сынықтарын тапты. Бұлардың ең алғашқылары 1992 жылы табылған.

МАҢҒЫСТАУ ЖАЗУЫ

2002 жылдың мамыр-маусым айларында Маңғыстау облысының Ералиев ауданындағы «Ерсарының қайрағы» деген жерден көне түркі күлбізік жазуы бар үлкен сынтас табылды.

Жазу тас бағанның жоғарғы жағында көне түркі әліпбиімен, ірі етіп, терең ойылып жазылған. Үш таңбадан тұрады:

Аудармасы: Қаңлы елі (тура мағынасы : Қаңқ елі)

Транскрипциясы: QaŃQ eLʹı

КҮЛТӨБЕ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

КҮЛТӨБЕ-І ЖАЗУЫ

Аудармасы

1. ...қасиетті, ең ірі, ұлы, асыл-асыл сый, ең асқан, ер ШЕБЕР, озық, үздік, озат, ұста ІЙЕ, асыл БАБА...
2. ... (Қа)НҚ асыл-асыл елдің асыл сыйы ар (ару,таза) ері...
3. ...қанқ Арыс асыл-асыл елі соншама ұққан, ұғынықты ақыл-есін нығайтар, көркейтер, жоғарылатар...
4. ...ақыл-есі, наным-сенімі, түсінік-түйсігі – ІЙЕНІКІ , есі – ұққан, ұғынықты, асқан, биік, ұлы, КӨК ҚҰНҚТІКІ...
5. ... (ес)тендірген, ақылдандырған ІЙЕ(нің) ар (ару, таза) ой-санасы, ар (ару, таза) ақыл-есі ұлы, ер ЕЛДІҢ ең ірі, асыл сыйы...

Транскрипциясы

1. ...yD¹ÜUQ eDK İR²İG ÜQ⁴Ü aS¹yZ-aS¹yZ ayy eDK aS¹yğ eR² ÜUZ İD²İ, aS¹yZ eCÜ...
2. ...(Qa)NQ aS¹yZ-aS¹yZ eL²İG aS¹yZ ayyS¹y aR¹ eR²İ...
3. ...QaNQ aR¹yS¹ aS¹yZ-aS¹yZ eL²İ aNCa ÜQ⁴Ü eS²İN² İT²İT²İZ...
... ÜM⁴Ü, N¹aN¹y, aDyZy İD²İNKİ, eS²İ ÜQ⁴ÜNQ, aS¹Ü⁴ Q⁴ÜQ⁴ Q⁴ÜNQÜNQ...
4. ...(eS²)İNÇ İJ²e aR¹ ÜM⁴Ü aR¹ eS²İ ÜQ⁴Ü ER² eL²İG eDK İR²İG aS¹yZ ayyS¹y...

ФАКСИМИЛЕСІ

КҮЛТӨБЕ-І ЖАЗУЫНЫҢ КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛЫ ТҮПНҮСҚАСЫ
 КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛАРДЫҢ БӨЛШЕКТЕНУІ [КГБ]

(1) 1) 2) 3) 4) 5) 6) 7) 8) 9) 10) 11) 12) 13) 14) 15) 16) 17) 18) 19) 20) 21) 22) 23) 24) 25) 26) 27) 28) 29) 30) 31) 32) 33) 34) 35) 36) 37) 38) 39) 40) 41) 42) 43) 44) 45) 46) 47) 48) 49) 50) 51) 52) 53) 54) 55) 56) 57) 58) 59) 60) 61) 62) 63) 64) 65) 66) 67) 68) 69) 70) 71) 72) 73) 74) 75) 76) 77) 78) 79) 80) 81) 82) 83) 84) 85) 86) 87) 88) 89) 90) 91) 92) 93) 94) 95) 96) 97) 98) 99) 100) 101) 102) 103) 104) 105) 106) 107) 108) 109) 110) 111) 112) 113) 114) 115) 116) 117) 118) 119) 120) 121) 122) 123) 124) 125) 126) 127) 128) 129) 130) 131) 132) 133) 134) 135) 136) 137) 138) 139) 140) 141) 142) 143) 144) 145) 146) 147) 148) 149) 150) 151) 152) 153) 154) 155) 156) 157) 158) 159) 160) 161) 162) 163) 164) 165) 166) 167) 168) 169) 170) 171) 172) 173) 174) 175) 176) 177) 178) 179) 180) 181) 182) 183) 184) 185) 186) 187) 188) 189) 190) 191) 192) 193) 194) 195) 196) 197) 198) 199) 200) 201) 202) 203) 204) 205) 206) 207) 208) 209) 210) 211) 212) 213) 214) 215) 216) 217) 218) 219) 220) 221) 222) 223) 224) 225) 226) 227) 228) 229) 230) 231) 232) 233) 234) 235) 236) 237) 238) 239) 240) 241) 242) 243) 244) 245) 246) 247) 248) 249) 250) 251) 252) 253) 254) 255) 256) 257) 258) 259) 260) 261) 262) 263) 264) 265) 266) 267) 268) 269) 270) 271) 272) 273) 274) 275) 276) 277) 278) 279) 280) 281) 282) 283) 284) 285) 286) 287) 288) 289) 290) 291) 292) 293) 294) 295) 296) 297) 298) 299) 300) 301) 302) 303) 304) 305) 306) 307) 308) 309) 310) 311) 312) 313) 314) 315) 316) 317) 318) 319) 320) 321) 322) 323) 324) 325) 326) 327) 328) 329) 330) 331) 332) 333) 334) 335) 336) 337) 338) 339) 340) 341) 342) 343) 344) 345) 346) 347) 348) 349) 350) 351) 352) 353) 354) 355) 356) 357) 358) 359) 360) 361) 362) 363) 364) 365) 366) 367) 368) 369) 370) 371) 372) 373) 374) 375) 376) 377) 378) 379) 380) 381) 382) 383) 384) 385) 386) 387) 388) 389) 390) 391) 392) 393) 394) 395) 396) 397) 398) 399) 400) 401) 402) 403) 404) 405) 406) 407) 408) 409) 410) 411) 412) 413) 414) 415) 416) 417) 418) 419) 420) 421) 422) 423) 424) 425) 426) 427) 428) 429) 430) 431) 432) 433) 434) 435) 436) 437) 438) 439) 440) 441) 442) 443) 444) 445) 446) 447) 448) 449) 450) 451) 452) 453) 454) 455) 456) 457) 458) 459) 460) 461) 462) 463) 464) 465) 466) 467) 468) 469) 470) 471) 472) 473) 474) 475) 476) 477) 478) 479) 480) 481) 482) 483) 484) 485) 486) 487) 488) 489) 490) 491) 492) 493) 494) 495) 496) 497) 498) 499) 500) 501) 502) 503) 504) 505) 506) 507) 508) 509) 510) 511) 512) 513) 514) 515) 516) 517) 518) 519) 520) 521) 522) 523) 524) 525) 526) 527) 528) 529) 530) 531) 532) 533) 534) 535) 536) 537) 538) 539) 540) 541) 542) 543) 544) 545) 546) 547) 548) 549) 550) 551) 552) 553) 554) 555) 556) 557) 558) 559) 560) 561) 562) 563) 564) 565) 566) 567) 568) 569) 570) 571) 572) 573) 574) 575) 576) 577) 578) 579) 580) 581) 582) 583) 584) 585) 586) 587) 588) 589) 590) 591) 592) 593) 594) 595) 596) 597) 598) 599) 600) 601) 602) 603) 604) 605) 606) 607) 608) 609) 610) 611) 612) 613) 614) 615) 616) 617) 618) 619) 620) 621) 622) 623) 624) 625) 626) 627) 628) 629) 630) 631) 632) 633) 634) 635) 636) 637) 638) 639) 640) 641) 642) 643) 644) 645) 646) 647) 648) 649) 650) 651) 652) 653) 654) 655) 656) 657) 658) 659) 660) 661) 662) 663) 664) 665) 666) 667) 668) 669) 670) 671) 672) 673) 674) 675) 676) 677) 678) 679) 680) 681) 682) 683) 684) 685) 686) 687) 688) 689) 690) 691) 692) 693) 694) 695) 696) 697) 698) 699) 700) 701) 702) 703) 704) 705) 706) 707) 708) 709) 710) 711) 712) 713) 714) 715) 716) 717) 718) 719) 720) 721) 722) 723) 724) 725) 726) 727) 728) 729) 730) 731) 732) 733) 734) 735) 736) 737) 738) 739) 740) 741) 742) 743) 744) 745) 746) 747) 748) 749) 750) 751) 752) 753) 754) 755) 756) 757) 758) 759) 760) 761) 762) 763) 764) 765) 766) 767) 768) 769) 770) 771) 772) 773) 774) 775) 776) 777) 778) 779) 780) 781) 782) 783) 784) 785) 786) 787) 788) 789) 790) 791) 792) 793) 794) 795) 796) 797) 798) 799) 800) 801) 802) 803) 804) 805) 806) 807) 808) 809) 810) 811) 812) 813) 814) 815) 816) 817) 818) 819) 820) 821) 822) 823) 824) 825) 826) 827) 828) 829) 830) 831) 832) 833) 834) 835) 836) 837) 838) 839) 840) 841) 842) 843) 844) 845) 846) 847) 848) 849) 850) 851) 852) 853) 854) 855) 856) 857) 858) 859) 860) 861) 862) 863) 864) 865) 866) 867) 868) 869) 870) 871) 872) 873) 874) 875) 876) 877) 878) 879) 880) 881) 882) 883) 884) 885) 886) 887) 888) 889) 890) 891) 892) 893) 894) 895) 896) 897) 898) 899) 900) 901) 902) 903) 904) 905) 906) 907) 908) 909) 910) 911) 912) 913) 914) 915) 916) 917) 918) 919) 920) 921) 922) 923) 924) 925) 926) 927) 928) 929) 930) 931) 932) 933) 934) 935) 936) 937) 938) 939) 940) 941) 942) 943) 944) 945) 946) 947) 948) 949) 950) 951) 952) 953) 954) 955) 956) 957) 958) 959) 960) 961) 962) 963) 964) 965) 966) 967) 968) 969) 970) 971) 972) 973) 974) 975) 976) 977) 978) 979) 980) 981) 982) 983) 984) 985) 986) 987) 988) 989) 990) 991) 992) 993) 994) 995) 996) 997) 998) 999) 1000) 1001) 1002) 1003) 1004) 1005) 1006) 1007) 1008) 1009) 1010) 1011) 1012) 1013) 1014) 1015) 1016) 1017) 1018) 1019) 1020) 1021) 1022) 1023) 1024) 1025) 1026) 1027) 1028) 1029) 1030) 1031) 1032) 1033) 1034) 1035) 1036) 1037) 1038) 1039) 1040) 1041) 1042) 1043) 1044) 1045) 1046) 1047) 1048) 1049) 1050) 1051) 1052) 1053) 1054) 1055) 1056) 1057) 1058) 1059) 1060) 1061) 1062) 1063) 1064) 1065) 1066) 1067) 1068) 1069) 1070) 1071) 1072) 1073) 1074) 1075) 1076) 1077) 1078) 1079) 1080) 1081) 1082) 1083) 1084) 1085) 1086) 1087) 1088) 1089) 1090) 1091) 1092) 1093) 1094) 1095) 1096) 1097) 1098) 1099) 1100) 1101) 1102) 1103) 1104) 1105) 1106) 1107) 1108) 1109) 1110) 1111) 1112) 1113) 1114) 1115) 1116) 1117) 1118) 1119) 1120) 1121) 1122) 1123) 1124) 1125) 1126) 1127) 1128) 1129) 1130) 1131) 1132) 1133) 1134) 1135) 1136) 1137) 1138) 1139) 1140) 1141) 1142) 1143) 1144) 1145) 1146) 1147) 1148) 1149) 1150) 1151) 1152) 1153) 1154) 1155) 1156) 1157) 1158) 1159) 1160) 1161) 1162) 1163) 1164) 1165) 1166) 1167) 1168) 1169) 1170) 1171) 1172) 1173) 1174) 1175) 1176) 1177) 1178) 1179) 1180) 1181) 1182) 1183) 1184) 1185) 1186) 1187) 1188) 1189) 1190) 1191) 1192) 1193) 1194) 1195) 1196) 1197) 1198) 1199) 1200) 1201) 1202) 1203) 1204) 1205) 1206) 1207) 1208) 1209) 1210) 1211) 1212) 1213) 1214) 1215) 1216) 1217) 1218) 1219) 1220) 1221) 1222) 1223) 1224) 1225) 1226) 1227) 1228) 1229) 1230) 1231) 1232) 1233) 1234) 1235) 1236) 1237) 1238) 1239) 1240) 1241) 1242) 1243) 1244) 1245) 1246) 1247) 1248) 1249) 1250) 1251) 1252) 1253) 1254) 1255) 1256) 1257) 1258) 1259) 1260) 1261) 1262) 1263) 1264) 1265) 1266) 1267) 1268) 1269) 1270) 1271) 1272) 1273) 1274) 1275) 1276) 1277) 1278) 1279) 1280) 1281) 1282) 1283) 1284) 1285) 1286) 1287) 1288) 1289) 1290) 1291) 1292) 1293) 1294) 1295) 1296) 1297) 1298) 1299) 1300) 1301) 1302) 1303) 1304) 1305) 1306) 1307) 1308) 1309) 1310) 1311) 1312) 1313) 1314) 1315) 1316) 1317) 1318) 1319) 1320) 1321) 1322) 1323) 1324) 1325) 1326) 1327) 1328) 1329) 1330) 1331) 1332) 1333) 1334) 1335) 1336) 1337) 1338) 1339) 1340) 1341) 1342) 1343) 1344) 1345) 1346) 1347) 1348) 1349) 1350) 1351) 1352) 1353) 1354) 1355) 1356) 1357) 1358) 1359) 1360) 1361) 1362) 1363) 1364) 1365) 1366) 1367) 1368) 1369) 1370) 1371) 1372) 1373) 1374) 1375) 1376) 1377) 1378) 1379) 1380) 1381) 1382) 1383) 1384) 1385) 1386) 1387) 1388) 1389) 1390) 1391) 1392) 1393) 1394) 1395) 1396) 1397) 1398) 1399) 1400) 1401) 1402) 1403) 1404) 1405) 1406) 1407) 1408) 1409) 1410) 1411) 1412) 1413) 1414) 1415) 1416) 1417) 1418) 1419) 1420) 1421) 1422) 1423) 1424) 1425) 1426) 1427) 1428) 1429) 1430) 1431) 1432) 1433) 1434) 1435) 1436) 1437) 1438) 1439) 1440) 1441) 1442) 1443) 1444) 1445) 1446) 1447) 1448) 1449) 1450) 1451) 1452) 1453) 1454) 1455) 1456) 1457) 1458) 1459) 1460) 1461) 1462) 1463) 1464) 1465) 1466) 1467) 1468) 1469) 1470) 1471) 1472) 1473) 1474) 1475) 1476) 1477) 1478) 1479) 1480) 1481) 1482) 1483) 1484) 1485) 1486) 1487) 1488) 1489) 1490) 1491) 1492) 1493) 1494) 1495) 1496) 1497) 1498) 1499) 1500) 1501) 1502) 1503) 1504) 1505) 1506) 1507) 1508) 1509) 1510) 1511) 1512) 1513) 1514) 1515) 1516) 1517) 1518) 1519) 1520) 1521) 1522) 1523) 1524) 1525) 1526) 1527) 1528) 1529) 1530) 1531) 1532) 1533) 1534) 1535) 1536) 1537) 1538) 1539) 1540) 1541) 1542) 1543) 1544) 1545) 1546) 1547) 1548) 1549) 1550) 1551) 1552) 1553) 1554) 1555) 1556) 1557) 1558) 1559) 1560) 1561) 1562) 1563) 1564) 1565) 1566) 1567) 1568) 1569) 1570) 1571) 1572) 1573) 1574) 1575) 1576) 1577) 1578) 1579) 1580) 1581) 1582) 1583) 1584) 1585) 1586) 1587) 1588) 1589) 1590) 1591) 1592) 1593) 1594) 1595) 1596) 1597) 1598) 1599) 1600) 1601) 1602) 1603) 1604) 1605) 1606) 1607) 1608) 1609) 1610) 1611) 1612) 1613) 1614) 1615) 1616) 1617) 1618) 1619) 1620) 1621) 1622) 1623) 1624) 1625) 1626) 1627) 1628) 1629) 1630) 1631) 1632) 1633) 1634) 1635) 1636) 1637) 1638) 1639) 1640) 1641) 1642) 1643) 1644) 1645) 1646) 1647) 1648) 1649) 1650) 1651) 1652) 1653) 1654) 1655) 1656) 1657) 1658) 1659) 1660) 1661) 1662) 1663) 1664) 1665) 1666) 1667) 1668) 1669) 1670) 1671) 1672) 1673) 1674) 1675) 1676) 1677) 1678) 1679) 1680) 1681) 1682) 1683) 1684) 1685) 1686) 1687) 1688) 1689) 1690) 1691) 1692) 1693) 1694) 1695) 1696) 1697) 1698) 1699) 1700) 1701) 1702) 1703) 1704) 1705) 1706) 1707) 1708) 1709) 1710) 1711) 1712) 1713) 1714) 1715) 1716) 1717) 1718) 1719) 1720) 1721) 1722) 1723) 1724) 1725) 1726) 1727) 1728) 1729) 1730) 1731) 1732) 1733) 1734) 1735) 1736) 1737) 1738) 1739) 1740) 1741) 1742) 1743) 1744) 1745) 1746) 1747) 1748) 1749) 1750) 1751) 1752) 1753) 1754) 1755) 1756) 1757) 1758) 1759) 1760) 1761) 1762) 1763) 1764) 1765) 1766) 1767) 1768) 1769) 1770) 1771) 1772) 1773) 1774) 1775) 1776) 1777) 1778) 1779) 1780) 1781) 1782) 1783) 1784) 1785) 1786) 1787) 1788) 1789) 1790) 1791) 1792) 1793) 1794) 1795) 1796) 1797) 1798) 1799) 1800) 1801) 1802) 1803) 1804) 1805) 1806) 1807) 1808) 1809) 1810) 1811) 1812) 1813) 1814) 1815) 1816) 1817) 1818) 1819) 1820) 1821) 1822) 1823) 1824) 1825) 1826) 1827) 1828) 1829) 1830) 1831) 1832) 1833) 1834) 1835) 1836) 1837) 1838) 1839) 1840) 1841) 1842) 1843) 1844) 1845) 1846) 1847) 1848) 1849) 1850) 1851) 1852) 1853) 1854) 1855) 1856) 1857) 1858) 1859) 1860) 1861) 1862) 1863) 1864) 1865) 1866) 1867) 1868) 1869) 1870) 1871) 1872) 1873) 1874) 1875) 1876) 1877) 1878) 1879) 1880) 1881) 1882) 1883) 1884) 1885) 1886) 1887) 1888) 1889) 1890) 1891) 1892) 1893) 1894) 1895) 1896) 1897) 1898) 1899) 1900) 1901) 1902) 1903) 1904) 1905) 1906) 1907) 1908) 1909) 1910) 1911) 1912) 1913) 1914) 1915) 1916) 1917) 1918) 1919) 1920) 1921) 1922) 1923) 1924) 1925) 1926) 1927) 1928) 1929) 1930) 1931) 1932) 1933) 1934) 1935) 1936) 1937) 1938) 1939) 1940) 1941) 1942) 1943) 1944) 1945) 1946) 1947) 1948) 1949) 1950) 1951) 1952) 1953) 1954) 1955) 1956) 1957) 1958) 1959) 1960) 1961) 1962) 1963) 1964) 1965) 1966) 1967) 1968) 1969) 1970) 1971) 1972) 1973) 1974) 1975) 1976) 1977) 1978) 1979) 1980) 1981) 1982) 1983) 1984) 1985) 1986) 1987) 1988) 1989) 1990) 1991) 1992) 1993) 1994) 1995) 1996) 1997) 1998) 1999) 2000) 2001) 2002) 2003) 2004) 2005) 2006) 2007) 2008) 2009) 2010) 2011) 2012) 2013) 2014) 2015) 2016) 2017) 2018) 2019) 2020) 2021) 2022) 2023) 2024) 2025) 2026) 2027) 2028) 2029) 2030) 2031) 2032) 2033) 2034) 2035) 2036) 2037) 2038) 2039) 2040) 2041) 2042) 2043) 2044) 2045) 2046) 2047) 2048) 2049) 2050) 2051) 2052) 2053) 2054) 2055) 2056) 2057) 2058) 2059) 2060) 2061) 2062) 2063) 2064) 2065) 2066) 2067) 2068) 2069) 2070) 2071) 2072) 2073) 2074) 2075) 2076) 2077) 2078) 2079) 2080) 2081) 2082) 2083) 2084) 2085) 2086) 2087) 2088) 2089) 2090) 2091) 2092) 2093) 2094) 2095) 2096) 2097) 2098) 2099) 2100) 2101) 2102) 2103) 2104) 2

КҮЛТӨБЕ-II ЖАЗУЫ

Аудармасы

...ақ, артқан ісі, ақыл-есі, ақ, артқан ана-Ұмай (Хауа ана), ата-баба (Адам ата)
 ақыл-есі ассын, шеберленсін, озаттансын, үздіктенсін, озсын!
 ...асыл, қасиетті ІДІ-ІЙЕ (ТӘҢІРІ) елі
 ... (ас)ыл ІЙЕ-ІДІ наным-сенімі артқан, ақылданған-естенген Ұмай (Хауа
 ана) ақыл-есі артқан, ақылданған-естенген ісі сонша асқан ел
 ...сана артқан.

Транскрипциясы

...aQ aRT İS²ı eS²ı aQ aRT aN¹a ÜM⁴aJ¹ eCÜ B¹AB¹A eS²ı aS¹ ÜUS⁴
 ...eD²ıL² yZyQ İD²ı İJ²e eL²ı
 ...(aS¹)yZ İJ²e İD²ı N¹aN¹Y aRTyNC̣ eS²ıNC̣ ÜM⁴aJ¹ eS²ı aRTyNC̣ eS²ıNC̣ İS²ı
 aNC̣a aS¹yNC̣ eL²
 ...S¹aN¹a aRTyNC̣.

ФАКСИМИЛЕСІ

КҮЛТӨБЕ-II ЖАЗУЫНЫҢ КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛЫ ТҮПНҰҚАСЫ

КГБ I (8) 2 (1) 3-Н²; (2) 2-ҰМ²; (3) 2-Н². КГ II (9) 1 (1) 1-4; 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1
 (2) 1-Ұ. КГ III (10) 1 (1) 2-Б²; (2) 1-А; (3) 1-Б²; (4) 2-А. 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1
 КГ I (11) 1 (1) 1-Ж-РТ; (2) 2-Н². КГ II (12) 1 (1) 2-ҰМ²; 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1
 (2) 1-Н. КГ III (13) 1 (1) 1-С²; (2) 2-Н²; (3) 1-С²; (4) 2-Н²; (5) 1-К². 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1
 КҮЛТӨБЕ-II ЖАЗУЫНДАҒЫ ЖАЙ ТАҢБАЛАРДЫҢ ТОЛЫҚ ТҮПНҰҚАСЫ

19 18 17 16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1
 3 (1) 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19
 3 2 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19

КҮЛТӨБЕ-III ЖАЗУЫ

Транскрипциясы:

1. aDY eS²i aLP eL²iG ayyS¹y aR¹ aR¹yS¹ aS¹y iD²i aS¹y...
2. aDY eS²i iL²iNK¹i iD²i N¹aN¹y ŪM⁴Ū aRT ŪS² aS¹ iG¹iD²...
3. eS²i iD²i iJ²e aPT B¹...
4. eS²i aP¹ ES²i Ū(S²)...
5. iD²i iJ²e eS²i aDY...

Аудармасы:

1. Аң-түйсігі, ақыл-есі алып елдің сыйы ар (ару, таза) АРЫС өзені ІДІ (ТӘҢІРІ) өзені...
2. Елдің аң-түйсігі ІДІ наным-сенімі, ақыл-есі, ой-санасы артсын, өссін, асын, нығайсын, көркейсін, жоғарыласын...
3. ІДІ-ІЙЕ-нің ақыл-есі артсын, б...
4. Ақыл-есі ар(ару, таза) ақыл-есі ө(ссін)...
5. ІДІ-ІЙЕ ақыл-есі, аң-түйсігі...

ФАКСИМИЛЕСІ

КҮЛТӨБЕ-III ЖАЗУЫНЫҢ КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛЫ ТҮПНҰСҚАСЫ

КГБ 1-жол I (3) (1) 1-с²; (2) П-III; (3) Y-Л²; (4) J-Г²; 1'-F; (6) J-с²; (7) Ч-Р²; (8) Ч-Р²; (9) J-с²; (10) J-с²; (11) X-Р²; (12) J-с².

КГБ 2-жол I (4) У (1) У-Н²; (2) J-с²; КГ II (2) Y (1) Y-Л²; (2) Ф-НК; (3) Н-Д².

КГ III (4) J (1) J-Н²; (2) J-УМ²; (3) J-PT; (4) J-Ө. КГ IV (1) 1-с²; (2) J-с²; (3) J-Г.

КАТ-III ЖАЗУЫНДАҒЫ ЖАҢЫ ТАҢБАЛАРДЫҢ ТОЛЫҚ ТҮПНҰСҚАСЫ

5	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
5	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

КҮЛТӨБЕ-IV ЖАЗУЫ

Аудармасы

1. Сананы ашатын, аңдататын, түйсіктендіретін ЙЙЕні ашысатын ақылданар, естенер 5 елдің 5 ақыл-есі, аң-түйсігі өс (өссін, өседі, өсер)! Ана (ұлы, үлкен; қосымша мағынасы: ең әуелдегі ғаламат, зор, таза) ақыл-есі, аң-түйсігі соншама ар-ар, ер ата-баба, апа-ана түп-текті...

2. Ұлы аң-түйсігі, ақыл-есі жоғарылар, көркейер, өркендер, нығайар сана өс (өссін, өседі, өсер), өс (өссін, өседі, өсер)!!! Діті (мақсат-мұраты, мүддесі) ғаламат-зор, ұлұқ, ұлы аң-түйсігі, ақыл-есі, ісі...

3. болатын ақыл-ес, аң-түйсік. Ұлы, даңқты, мақтаулы, өнөгөлү, асқан үлгілі (қосымша мағынасы: насихатшы, кеңесші), ана (ең әуелдегі ғаламат-зор, ұлы, үлкен, таза) болар 5 елдің ақыл-есі ақ, жоғары, оң болдыратын дос ақыл-ес, аң-түйсік – НАҚ ЕР САНА болар...

4. ақыл-ес, аң-түйсік, дітің (мақсат-мұратың, мүдден) ЙЙЕсі асыл ТӘҢІРІ болар ақыл-ес, аң-түйсігің...

5. АНА-БАБАҢ, ақ, жоғары, биік, ар АҚЫЛ-ЕС, АР, ОҢ ТӘҢІРІ болар ақыл-ес, аң-түйсік, наным-сенім, дін, ақыл-ес, ой-танымың арлас(ар), арулас(ар), ағарыс(ар), жоғарылас(ар), биіктес(ер)...

6. ақыл-есі, аң-түйсігі естенер, ақылданар, түйсіктенер 5 елдің ана (ең әуелдегі ғаламат-зор, ұлы, үлкен, таза) ақыл-есін, аң-түйсігін ағартар, көтерер, биіктетер түп-тектерің АДАМ АТА – ХАУА АНА болар ақыл-ес, аң-түйсік...

7. 5 елдің ЙЙЕлік ақыл-есі – ақ, жоғары, биік, оң, НАҚ АР ақыл-ес...

Транскрипциясы

1. S²aN¹a aC̣yN¹, aḌyN¹ iD²i aC̣yṢ, eS²iN¹ 5 eL² 5 eS²i, aḌy ÖS²! 5 aN¹a eS²i, aḌy aN¹Ca AR³-aR¹ eR² aB¹aN¹Y...

2. ÜQÜ aḌy, eS²i iGeR² S²aN¹a ÖS², ÖS²!!! D²iT²i aPa, ÜQÜ aḌy, eS²i, iS²i...

3. eR²iR³ eS², aḌ. YKY, ÖKÖ, aH¹a eP²iP³ 5 eJ² eC²i aq, OḌ eP²iPTiH¹eṢ eS², aḌ N¹aQ eR² S²aN¹a eR²iR³...

4. eS², aḌ, D²iT²iḌ iJ²eS²i eD²iL² T²aḌiR²i eR²iR³ eS², aḌYḌ...

5. aN¹a-eC̣ÜDY aQ, aR¹ eS², AR³, OḌ T² aḌiR²i eR²iR³ eS², aḌ, N¹aN¹, ÖM⁴ÜD⁴ aR¹yZ(yR¹), aQyZ(yR¹)...

6. eS², aḌy eS²ÜR⁴ 5 eL² aN¹a eS²i, aḌy aQQyR² aB¹aḌ, eC̣Ü – ÜM⁴AJ³, eR²iR³ eS², aḌ...

7. 5 eL² iD²i eS²i – aQ, OḌ, N¹aQ AR³ eS²...

КҮЛТӨБЕ-V ЖАЗУЫ

Аудармасы: Сонша ұлұк, ер, үш АТА өр елі, ақ (қосымша мағынасы: таза, жоғары), артық (артқан), мақтаулы, үлгілі, өнөгөлү (қосымша мағынасы: насихатшы, кеңесші), дана, асыл, өр (қосымша мағынасы:ер), ұлы АТА-ІЙЕ елі, асыл-асыл ЖЕРІ – алып!

Транскрипциясы: aNČa ŪL⁴ŪQ⁴, eR² ŪČ⁴ aT¹a ÖR⁴ eL²i, aQ, aRT, ÖK⁴Ö, aS¹yZ, ÖR⁴, ŪQ⁴Ū aD¹a-iJ²e eL²i, aS¹yZ-aS¹yZ J²eR²i – aLP!

ФАКСИМИЛЕСІ

15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1
:7 7 9 8 7 9 8 6 5 4 3 2 1

КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛАРДЫҢ БӨЛШЕКТЕНУІ

к-с (3; 1²-Y (2; 0P-7 (1= 3 5 (1) [2] 8 7- 2 (3; P²-T (2; 2 4 4 4- 7 (4= 8 (1) [1]
 .0¹- 33 (2; 2 4 4 4- 7 (1= 2 8 (1) [1] .0P-7 (1; 3- 4 (2; c¹- 2 (1= 2 (8) [3]
 . 3- 8 (4; c¹- 2 (1; 3- 8 (2; c¹- 2 (1= 2 8 (1) [5]

ЖАЛҚЫ ТАҢБАЛАРДЫҢ ТОЛЫҚ ТЫРЫЛҒАН ТҮПНҮСҚАСЫ

17 17 9 25 2 20 2 19 23 7 15 4 20 5 17 2 2 1 2 3

КЛТ-V ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДЕ ҚОЛДАНЫЛҒАН ТАҢБАЛАР									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
КЛТ-V ЖАЗУЫНЫҢ БІРЕКШЕ ТАҢБАЛАРЫ									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

КҮЛТӨБЕ-VII ЖАЗУЫ

Аудармасы:

Қанқ 5 (бес) елі

1. Ар (ару, таза)
2. Ар (ару, таза), ақыл-есі, аң-гүйсiгi
3. Ақыл-есі ар (ару, таза), елі шебер, ұста, озат, үздік

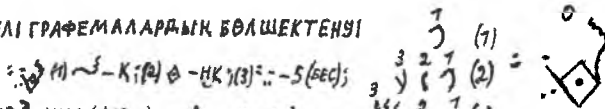
Транскрипциясы:

Ortaq KG: QaNQ 5 (bes) eLī   1. AR¹
 (QaNQ 5 (bes) eLī)   2. AR¹ eS²i aJy
 (QaNQ 5 (bes) eLī)   3. ES²i AR¹ eL²i ŪUS¹

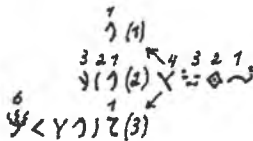
ФАКСИМИЛЕСІ

КҮЛТӨБЕ-VII ЖАЗУЫНЫҢ КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛЫ ТҮПНҰСҚАСЫ

КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛААРДЫҢ БӨЛШЕКТЕНУІ

ОРТАҚ КГ:
 (1) $\gamma - \lambda^2$. КГ $\frac{3}{2}$ - жол (2) γ (1) $\gamma - c^2$; (2) $\gamma - \lambda^2$;
 (3) $\gamma - \lambda^2$. КГ (3) $\frac{3}{2}$ (1) $\leftarrow \gamma \gamma$; (2) $\frac{3}{2}$ - c².

ЖАЙ ТАҢБАЛААРДЫҢ ТОЛЫҚ ТҮПНҰСҚАСЫ

5.4. ЖЕТІСУ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

ДАРДАМТЫ ЖАЗУЫ

Қазақстан аумағындағы Іле өзені бойынан табылған көне түркі күлбізік (руна) жазуларының өзі онға жақындап қалыпты. Белгілі түркітанушы ғалымымыз А.С.Аманжолов өз еңбегінде олардың сегізін келтіріп, оқып, түсініктеме жасаған. Онда ол Іле жазуларының екеуінде көне грек әріптері пайдаланылған десе, ал Алматы облысы Ұйғыр ауданы, Дардамты ауылының жанындағы «Таңбалытас» деген жартаста көне петроглифтер ортасында көне грек жазуымен жазылған түркі тіліндегі жазба бар деп, оны оқып, түсінік береді. Бұл ескерткішті ғалым 1964 жылы өзі тауып, 1967 жылы қайта тексерген. Мәтіннің дұрыс оқылымын берейік:

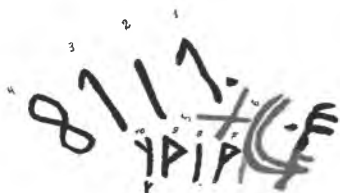
Аудармасы: *Таутеке аға (ұлы, үлкен), аңшылық алыбы, алды (озығы) немесе сиқыры құмары (алч//алт), я болмаса тартушысы, ертушісі, еліктірушісі (елті).*

Транскрипциясы: TAŦTEKE AQA aB¹ ALPy ALTY (ELTY).

ТЕРЕКСӘЙ ЖАЗУЫ

Қазір сөз еткелі отырған бірінші Іле жазуында да дәл солай таутеке суреті жазу ішінде беріліп тағтеке болып оқылады. Бұған қоса таутекенің доғадай иілген мүйізі д және к таңбаларының арасында келіп Ұ//У болып оқылады. Мәтіннің түпнұсқасы беріліп отыр. Онда бес сөз бар. Олар сөйлемдегі ретіне қарай рим цифрымен белгіленді. Бірінші тағтеке сөзін тұтас таутеке суреті білдіреді. Екінші сөзден бесінші сөзге дейінгі таңбалар кәдімгі цифрмен таңбаланды. Жоғарыда ескерткеніміздей, алтыншы таңбаның орнына таутекенің доға мүйізі колданылған. Бұдан бабаларымыздың ұшқыр қиялына тағы да куә боламыз.

Аудармасы: Таутеке – асыл, ідүү-ұқ (қасиетті), сақ аң!

Транскрипциясы: TAGTEKE •İSİZ•İDÜÜ-ÜÜQ•SaQ•aD

НАДЫР ЖАЗУЫ

Аудармасы:

1. Ау-аңшылық ер құмары, сиқыры.
2. Ау-аңшылық аңшы алатын құмары сиқыры.
3. Таутеке сақ. Тауешкі еліктіреді, тартады, ес алады (сиқыры).

Транскрипциясы:

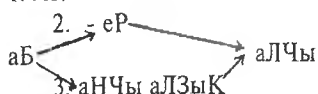
1. Аб ер алчы.
2. Аб аңчы алзық алчы.
3. Тағтеке сақ. Тағечкү елт, ес алчы.

Белгілі түркітанушы ғалымымыз профессор А.С.Аманжолов Қазақстандағы көне түркі күлбізік жазуын іздеп тауып, оны зерттеп, оқып жүрген бірден-бір зерттеуші болды. Іле жазуларының Енесей бойы, Талас жазуларынан өз ерекшелігі бар. Іле жазулары аңшылық салт-дәстүрлеріне, кәсіпшілігіне байланысты болып келеді. Сөз болып отырған ескерткішті профессор А.Аманжолов **Үшінші Іле жазуы** деп атайды. Ескерткіш Баянқазақ өзенінің оң жағалауынан, Надыр шатқалынан табылған. Жазудағы мағынаға аң суреттерінің қатысты екені белгілі болды.

Енді жазуды толық келтіріп оқиық:

Транскрипциясы:

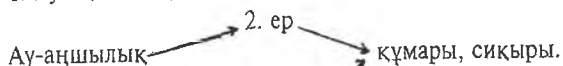
1. Аб.

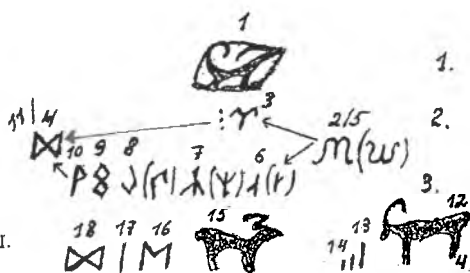
4. Тағтеке Сақ. Тағечкү елт, ес алчы.

Аудармасы:

1. Ау-аңшылық.

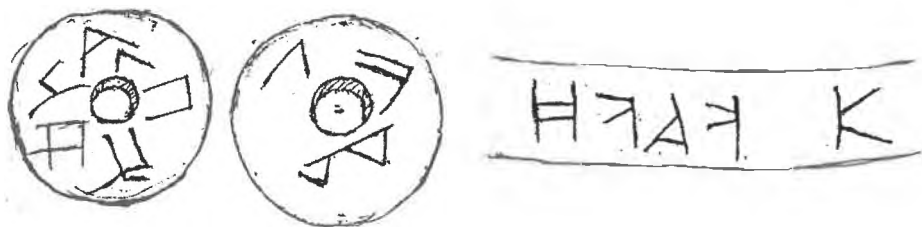

4. Таутеке сақ. Тауешкі еліктіреді, тартады, ес алады(сиқыры).

ТАЛҒАР ЖАЗУЫ

Талғар жазуының түпнұсқасын келтірейік:

Ұршықбастың жоғарғы беті деп санаған жағындағы таңбаларды профессор А.Аманжолов екі бөліп грек жазуы деген. Жазбада Грек әріптері жазылмаған. Біздің оқуымызша ұршықбастағы таңбалардың бәрі де көне түркі күлбіздік әліппиіне тән таңбалар деген тұжырымды ұстанамыз.

Жазбаның дұрыс оқылымы:

Λ 7B (1)
 7A7A 1Π (2)
 H7A7K (3)

Транскрипциясы:

- (1) K⁴ÖK² eŠ
- (2) aLP aPA aR¹ B²Yz
- (3) K⁴ ÖK² EK²eDŽ

Аудармасы:

- (1) Көк (жіп) ес(иір),
- (2) (сонда) алып, аса мәртебелі, биік билеуші, ар(таза, ару; ер) болармыз!
- (3) Көк (жіп) иіргіш

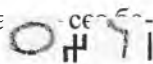
5.5. ӘУЛИЕ АТА ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

АТЛАХ I ЖАЗУЫ

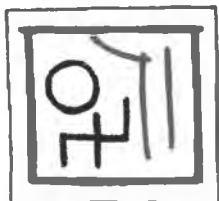
Ү YH² жаңа таңбасы бар екінші ескерткіш келтірілген мақала «Атлах қала жұртынан табылған екі Талас руникалық жазуы» деп аталады. Онда сөз болған екі ескерткіштің біріншісі. Жазу төрт бұрышты, жапсырмалы, яшмадан жасалған мөрге жазылған. Жазу төрт таңбадан тұрады. Екінші таңба

лып отырған YH² таңбасы. Таңбаның жазылу формасы бөлек

Егер екінші таңбаның орнына жуан > о, ұ жазылуы керек болса, таңбаның

астыңғы бөлігі l с² таңбасымен тік параллель түсірілмей бұрыштың сүйір тұсы жіңішке l с²-нің орта тұсында тұрар еді: λ !. Осылай жазуға екі ескерткіште де толық мүмкіндік бар. Жалпы жіңішке l с²-нің қасына жуан γ о, ұ жазылуының ешқандай қисыны жоқ, өйткені N ө, γ таңбасы б.д.д. V–IV ғасырларда жазылған Есік жазуында қолданылған.

1

Жазудың дұрыс оқылымы: $\bigcirc \text{H} \gamma \text{I}$

Аудармасы: Сөзім.

Транскрипциясы: S²ÖDÜZüm.

МЕРКІ ЖАЗУЫ

2005 жылғы 29 сәуірде «Қазақәдебиеті» газетінде профессор А. Аманжоловтың «Көне түркінің көк тәңірге тілегі» деген мақаласы басылып шықты. Мақалада 2004 жылдың тамыз айында археолог ғалым Айман Досымбаеваның Жамбыл облысындағы Шу өзенінің жоғарғы сағасы Меркі өзенінің бойынан көне түркі жазуы бар үлкен тас тапқаны және оның оқылуы туралы айтылады. Тастың ұзындығы – 4 м, ені – 2 м екен. Берілген суретсуретіне қарағанда биіктігі жерден есептегенде 80-100 см болатыны байқалады. Жердің астындағы төменгі бөлігінің өлшемі белгісіз. Бұл Шу өңірінен табылған екінші жазу, біріншісін де 2000-жылы А. Досымбаева тапқан.

Түпнұсқасы:

У 8 (X F П B D) X D < J <

Транскрипциясы: ŪL'ŪQ ID² ŪUQ aLĈ aLP eR² aNQyN¹ yZ eL'ŷ

университетінің музейіне өткізген екен. Оның қызметшісі Л. Түйебаева хұмның екі сынығын ғана көрсетті. Үшінші сынығы бізде жоқ деді.

Баласағұн қаласында мешіттер көп болған. Соның ең үлкені қаланың орталық мешіті аталған. Қақпақ бетінде де үлкен күмбезді, мұнаралы, айқара порталды мешіт бейнесі келтірілген. Үлкен мешіттің порталының ішіне де сол мешіттің бейнесі қайта салынған. Жалпы қақпақтың бетінде мұндай бейнелер көп салынғаны байқалады. Кіші мешіт суретіне ‘Лә иләһә иллә Аллаһ...’ тіркесі жазылған. Қақпақ сынығының ортасындағы ‘шанышқы’ бейнесі әрі ‘Лә иләһә...’ тіркесіне, әрі «Баласағұн балықы» жазуына ортақ оқылады. Ол әріптер қосындысы ‘Баласағұн’ атауындағы ‘Ла’ және ‘балық’ сөзіндегі ‘лық’ буындарын білдіре оқуға сәйкестендіріле бейнеленген. ‘Лә иләһә...’ тіркесін бейнелеген күрделі графеманың үстінде ‘қауға’ тәрізді үлкен таңба араб әліпбиіндегі Ғ әрпін және соңғы Н әріптерін бейнелей салынған лигатура. Бұның төменгі жағы көне түркі күлбіз және араб әліпбилерінің Б таңбаларына сәйкестендіре сызылған. Сондай-ақ бұл таңба көне түркі күл әліпбиінің жуан С таңбасына да сәйкес бейнеленген. Алғашында Баласағұн балықы деп не себептен жазылды деген сұраққа әртүрлі болжам жасалды. Кейін мешіт суреті және Аллаһ бірлігі туралы сөздер ашылған соң, бұл хұм Баласағұн қаласының орталық мешітіне арналып жасалған деген ой келді. Бұл ой түйе жауырынындағы ‘мәркәз мәсджид’ тіркесі ашылған соң толық бекіді деуге болады. Сонда қақпақта мешіт бетіндегі ‘Алла бірлігі, Мұхаммедтің (салла Аллаһ алайһи уа саллама) елшілігі’ жайындағы тіркес пен ‘Баласағұн қаласының орталық мешіті’ деген жазу келтірілген дейміз. Өйткені ‘Мухаммад ар-расулу Аллаһ’ деген жазу оқылған жерде ‘мәркәз мәсджиді’ деген сөздер де оқыла алады. Бұл тәрізді әртүрлі таңбалар қосындысы жазылған жазуда мәдинесі деп те оқуға болады. Төменде қақпақтағы бейнелер мен жазудың суретін, қол көшірмесін, транскрипциясын және аудармасын келтірейік.

1. Руна жазулы мәтін – **Аудармасы:** Баласағұн ұлы қаласы.

Транскрипциясы: Balasağun ǎlıq balyqu.

2. Түркі-соғды жазулы мәтін – **Аудармасы:** Баласағұн қаласы.

Транскрипциясы: Balasağun balyqu.

3. Түркі-араб жазулы мәтін – **Аудармасы:** Алла ұлы, Алладан басқа құдай жоқ, Мухаммад Алланың елшісі.

Транскрипциясы: Аллаһу акбару, лә Иләһә иллә Аллаһи, Мухаммаду ррасулу Ллаһи.

4. Түркі-араб жазулы мәтін – **Аудармасы:** Баласағұн қаласы.

Транскрипциясы: Balasağun balyqu.

Рөне түркі кып таңбаларының обалымен
 КГІ X - 1 X-c; 2) V-A; 3) X-F; 4) >-4.
 ЖТТТ- >>XVSVJ TR.: БәләсҠҒҰН
 КГІІ <-1) V-A; 2) <-4-К. ЖТТТ- ГДІJ
 TR.: Бәләкыи ЖТТТ- ГДІJ>>XVSVJ
 TR.: БәләсҠҒҰН Бәләкыи ҒАҒК
 АУД.: Баласағұн қаласы
 2. Сағрәт - түркі таңбаларының обалымен
 TR. Баласағұн балық
 АУД.: Баласағұн қаласы

3. Араб әліппесімен жазылған таңбаларының обалымен
 1) КГ ЖТТТ-
 TR.: Аллах ақбары, 10 илһо иля Аллахи, Мухаммад ррасулу
 Мадхи Ауд.: Аллах Ұлы, Аллахтан басқа Күдәй жоқ, Мухаммад
 Аллахтың елшісі

2) Мешит суреттері, ондағы (қасиет қысқаш етілген) Аллах, Мухаммад
 ррасулу, 10 илһо
 3) Ортағасын Ұ күрделі графикалық- I A, На мәке о Кәт болып обалымен
 КГ 1) 1-А; 2) V-A; 3) X-c. ЖТТТ- >>XVSVJ TR.: Баласағұн
 КГ 1) 1-А; 2) V-A; 3) X-c; 4) >-4; 5) >-4. ЖТТТ- >>XVSVJ TR.: Баласағұн
 1) 1-А; 2) V-A; 3) X-c; 4) >-4; 5) >-4; 6) >-4; 7) >-4; 8) >-4; 9) >-4; 10) >-4. ЖТТТ- >>XVSVJ TR.: Баласағұн балық
 АУД.: Баласағұн қаласы

Транскрипциясы: Баласағұн балық ЖТТТ- >>XVSVJ TR.: Баласағұн балық
 1) 1-А; 2) V-A; 3) X-c; 4) >-4; 5) >-4; 6) >-4; 7) >-4; 8) >-4; 9) >-4; 10) >-4. ЖТТТ- >>XVSVJ TR.: Баласағұн балық
 АУД.: Баласағұн қаласы

ҚАҚПАҚТА МЕШІТ ҚАС БЕТІНДЕ ЖАЗЫЛҒАН ЖАЗУ КЕЛТІРІЛГЕН БОЛУЫ БЫҚТИМАЛ
 TR.: Аллах ақбары 10 илһо иля Аллахи Мухаммад ррасулу Мадхи
 Баласағұн қысқаш балық мәрәз мағрәдә
 АУД.: Аллах Ұлы, Аллахтан басқа Күдәй жоқ, Мухаммад Аллах-
 тың елшісі, Баласағұн қысқаш балық мәрәз мағрәдә

Сонымен қақпақтағы жазба ескерткіш – көне түркі күлбізік әліпбиін қолданған Батыс түрік қағанаты заманынан түркі-соғды, түркі-араб жазуларын қолданған Қарахан мемлекетінің өмір сүрген уақытына дейінгі әліпбилер тоғысы дәуірін көз алдымызға алып келетін айғақ жазба деп қорытындылауға болады. Әрине, көлемі сонша үлкен, астана қызметін атқарған қалада Баласағұн атауы жазылмай қалуы мүмкін де емес. Міне, сондай жазудың бірі Баласағұн қаласының орталық мешітінің қас бетіне жазылған ‘Баласағұн балықы мәркәз мәсджиді’ деген жазу. Бұл түркі халықтарының орта ғасырларда гүлденген қалалары болғанына бірден-бір айғақ. Түркі халықтарының отырықшылық және рухани өркениетінің куәсі ретіндегі бұл жазба мұраның бүкіл әлемге берер мәліметі осындай. Жазбада тіліміздегі қала мағынасын білдіретін түркілік балық, қалға, парсылық шәһәр сөздері келтірілген. Сондай-ақ мәдинесі деген сөз де білдіріле жазылған болуы ықтимал.

БАЛАСАҒҰН ІІ. ТАСҚАЛА ТҮРКІ-АРАБ ЖАЗУЫ

Төменде жазудың өз қолымызбен жазған көшірмесін, транскрипциясын және аудармасын келтірейік.

Аудармасы

I жол. 1 қатар. (Олар) Мұхаммедке атпаққа (оқталып) тұр, өлтірмекке

2 қатар. ...мешітке білетін ғалым имам алуға әмір қылып отыр.

II жол. 877 милади, 262 хиджри, тауық, фарқат (арабша ²فخره тауық) жылында әрбір кәпір кісілерді мешітке қа... қазы оларды мешітте (мұсыл)ман (қыл)ады.

² Фарх(атун) – тауық – Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва: Русский язык, 1984. С. 587.

III жол. ...да немесе ғалым Әлі Шер қазымен бірге (кәпірлерді) алған бағытынан тайдырды (мұсылмандыққа) түсірді.

IV жол. Хош келіп отырған 879 милади, доңыз жылында ғалым намазгер Мұхаммед немесе Әлі Шер ғалым данқты...

V жол. Баласағұн қаласының орталық мешітіне Мұхаммед немесе Әлі Шер ғалымдардың бірін пір қылып алайын деп отырмын. Әлі Шер ғалымды мұғалім және пір қылып алайын деп отырмын.

VI жол. Баласағұн қаласының орталық мешітіне Мұхаммед немесе Әлі Шер ғалымдарды алайын деп отырмын. Сыйынушыларына жолда дем алуға арналған үй сияқты жаяу жүріп те, сондай-ақ атпен жүріп те іздейді.

VII жол. Әлі Шер немесе Мұхаммед мешітке намаз, құран оқытуға пәрмен қылуға немесе Әлі Шер Мұхаммед, салла Аллаһ алайһи уа саллама, Аллаһ елшісі Хадишамен бірге өмірі Мекке...

VIII жол. Сондай-ақ Мұхаммедті немесе Әлі Шерді мешітке бүкіл өмірі, шаруашылығы-тіршілігі немесе сондай-ақ Меккедегі және Мәдинедегі Мұхаммедпен (салла Аллаһу ‘алайһи уа саллама) бірге Хадишаның сыр-сипаты, өмірі... немесе Әлі Шер немесе...

IX жол. Баласағұн орталық мешітінің ғалымдары Әлі Шер немесе Мұхаммед...

Транскрипциясы

I жол. 1 қатар. Muhammadkã atmaqqa tūrūrlar qatılmaqqa

2 қатар. Bīlādīrlīk ‘alym mäsďzīdke imam alarkã ämīr qylūrlar.

II жол. 877 miladii(un), 262 hidžri (t)aqayū, farq(h)at(un) iylynda hār bīr kafir kīšīlernī mäsďzīdte qa... qadi (m)äsdžīdde (alar)ny (musul)man (qyl)ūr.

III жол. ...da au ‘alym ‘Ali Šer kanā nākaba ma‘a qādi

IV жол. Huš kelīšmīš 879 miladi lažzyn ylynda ‘alym namazger Muhammad au Ali Šer ‘alym külük...

V жол. Balasayūn balyqy märküz mäsďzīdike au Muhammad ‘Ali Šer ‘alymnar bīrīnī pīr qylyb alyrlymen. ‘Ali Šer ‘alymny mudarris ua pīr qylyb alyrlymen.

VI жол. Balasayūn balyqy märküz mäsďzīdīne Muhammad au ‘Ali Šer ‘alymnarly alyrlymen... ..rādahu ‘ala hādžirin kamā bi markabin.

VII жол. Alj Šer ua Muhammad mäsďzīdke namāz qūran oqytmaqqa firman qylyaly au ‘Ali Šer ua Muhammad salla Allahu ‘alajhi ua sallama rasulu Allahi Hadidža bīrle ‘umri Makka...

VIII жол. Kamā Muhammadny au ‘Ali Šernī mäsďzīdke tamām ‘umru äl-‘Iqtisādi ua kamā fi Makka ua fi Madinati Muhammad (salla Allahu ‘alajhi ua sallama) bīrle Hadidžat (nyñ) hamru (l) hajjat... au ‘Ali Šer au...

IX жол. Balasayūn märküz mäsďzīd ‘alymлары Ali Šer au Muhammad...

Оның әлі де 35-40 сантиметрдей бөлігі сол күйі табылмаған. Бұл хұмның құндылығы мыналар: оның ернеуіне түгелдей соғды-түркі жазуымен белгісіз мәтін жазылған. Ғалымдар ол жазуды оқытуға Ленинградтағы (Санкт-Петербург) соғды тілінің маманы В.А. Лившицке берген. Ол әріптерді құрастырып, соғды тіліне ыңғайлап, сол тіл бойынша мәтін құрастырып шыққан. Бірақ ол мәтінді баспа бетінде жарияламаған. Өйткені ол өзінің оқуының жасанды екенін сезетін болуы керек. Профессор У. Шәлекенов оның қолжазбасын алып, кітаптарында жариялап жіберген. Шындығында В.А.Лившицтің оқуы қате оқу. Ол жазу ешқандай соғды тілінде жазылмаған. Мәтін соғды-түркі әріптерімен түркі тілінде жазылған өлең болып шықты. Өлең мазмұны өте құнды. Өйткені онда түркі елінің алғашқы атауы Түрүкүстүн болып жазылған. Өлең мазмұны осы Түрүкүстүн еліне арналған. Өлең 18 буынды, ұйқастарына қарай, әрі мазмұны бойынша екі жолға бөлінеді.

Сынықтар үш үлкен бөлікті құрайды. Ғалымдар екі сынықтың жігі анық болғандықтан, ол екеуін дұрыс біріктірген. Яғни, біз II және III деп белгілеген сынықтардың біріктірілуі дұрыс. Ал III сынықтан кейін келеді деген бөлігі өз орнында тұрмағаны анық байқалады. Яғни, біз бірінші бөлік деген сынық II мен III бөліктің ортасына қарама - қарсы орналасуы тиіс. Өйткені бұл бөлік күрт иілген. Ондай жағдайда I сынықтың оң жағында II сыныққа дейін жалғасқан (шартты түрде IV деп аталады) тағы бір сынық болған. Сондай-ақ I сынық пен III сынықтың арасында келесі бір (шартты түрде V сынық деп атайық) болғаны анықталады. Сонда хұмның ауызы бес үлкен сыныққа бөлінгені белгілі болады. Бұл, әрине, болжам, мүмкін, ол сынықтар майда бөлшектерге бөлініп кеткен болар. Олардың табылмауы соны меңзейді. Жалпы бес сынық орны бар. Оларда шамамен 10 жол өлең жазылған деп жобалауға болады. Қазіргі табылған үш сынықтың әрқайсысында екі жолдан өлең сақталған. Екінші сынықтың бірінші жолының басындағы үш буынды бір сөз жетіспейді. Ол табылмаған, біз IV сынық деп атаған бөліктің соңында қалған болуы тиіс. Біз ол сөзді [Инджудек] кейінгі сөздердің мазмұнына сәйкестендіріп өзіміз қостық. Жалпы ой қисынына салып салыстырсақ, сөздің дұрыс қосылғаны сезіледі. Араб өлеңдерінің құрылымы бойынша екі жол ұйқасты **бәйіт** деп атайды. Сол өлшем бойынша хұм ернеуінде 5 бәйіт жазылған деуге болады. Бізге жетіп отырғаны 3 бәйіт қана. I сынықтың екі жолынан кейін үшінші жолдың басқы үш сөзі жазылған. Бұл біз IV сынық деп белгілеген, табылмаған сынықта жазылған екі жолдың басқы бөлігі болып саналады. Жалпы өлең мазмұнына қарағанда ежелгі түрік елінің атауы Түрүкүстүн сөзінен басталған сынықта өлеңнің ең басқы бәйіті жазылғаны аңғарылады. Өлеңнің көркемдігі ғажап, құндылығы өлшеусіз. Өйткені түркілердің еліне, Түрүкүстүнге арналып отыр. Жазбаның суретін, түп-нұсқасының қол көшірмесін келтірейік.

I сынық суреті

II сынық суреті

III сынық суреті

Археологтар құрастырмасының суреті

Аудармасы

I сынық

Түр(ү)күстүн, арымсыз, елімсіз, үйімсіз, кененді абатым,
Бабам, атам, мамам, тәтті, шірін жүзімім әм набатым.

3 жолдың басындағы үзік (табылмаған IV сынықтағы екі жолдың басы)
Өрмін жемісті білік...

II сынық

[Инжудей], меруертімдей, жақұттай, дүррүү гауһарым сен, сен, сен!!!
Күмісім ақ алтынымсыз һәм құдіреттей Түр(ү)күстүн кен, кен, кен!!!

III сынық

Ердем, мәрттік, жігер, сұсың, рахмет, мархабатың дәл сыр сандық,
Мақсат берші, ием, бір мәртебелік дем бірле дем уа илһамлық.

Транскрипциясы

I сынық

Tür(ü)küstün, arımsız, elımsız, ebımsız, kenenlik abatym,
Abam, atam, mamam, tätlüüdž, džırın džüzümüm äm nabatym.

Жазбадағы бірінші күрделі графема үш таңбаға бөлінеді. Ортадағы **НЧ** таңбасымен қосып санағанда барлығы алты таңба жазылған. Ыдыстағы жазу жоғарыда көрсетілгендей **ÖLKÜNÇ İDİZİ** болып оқылады. Мұндағы біздің қазіргі тіліміздегі ыдыс сөзі көне дәуірде, Баласағұн аймағында жінішке дыбыстармен ідіз болып қолданылғанын көреміз. Ал өлкүнч сөзіне келсек, сөз екі морфемадан, өлкү түбірі мен үнч(і) жұрнағынан құралғанын байқаймыз. Өлкү сөзі көне заманда 12 зодиактық шоқ жұлдыздар атауында таразы сөзінің орнына қолданылғаны белгілі. Қазір бұл сөз қазақ тілінде жеке қолданылмайды, бірақ өлше етістігінен бастау алып, түрлі формада қолданыла алады.

2. ТҮЗЕТІЛГЕН ОҚЫЛЫМ

Алғашқы оқылымда бірінші күрделі графемадағы жай таңбалардың саны үшеу деп тұжырымдалды және ол **ÖL²K⁴Ü** болып оқылды. Кейінгі зерттеулер ондағы жай таңбалардың саны үшеу емес, төртеу екенін анықтады. Яғни, күрделі графемада төртінші **НЧ** таңбасында жазылған. Ондай жағдайда жай таңбалар **ÖL²CÜK⁴Ü** болып оқылады. Ал алғашқы оқылымдағы өлкү түбірі қазіргі оқылған өлчүкү сөзінен қысқарған болуы ықтимал. Қорытындыда тіліміздегі өлше < өлче сөзіндегі жетіспей тұрған дыбыс-таңба оқылып, түпнұсқадағы таңбалар да толық танылды. Енді түзетілген нұсқасын келтірейік: **ХХЗКНУУ** Транскрипция-сы: **ÖL²CÜK⁴ÜNÇ İD²İZİ**. Аудармасы: Өлшеуіш ыдысы.

Қорыта келгенде, көне Баласағұн қаласының салтанат құрған орнын нақтылап анықтауда шешуші рөл атқарған жазба жәдігерліктердің маңызы орасан. Ондағы келтірілген мәліметтердің тарихи, мәдени тұрғыдан алғандағы құндылығы да аса зор. Тілдік тұрғыдан алғанда, бұл жазба ескерткіштер басқа тілдік салаларды былай қойғанда көне түркілік төл әліпби мен соғды-араб түркілік әліпбилер тоғысын сипаттауымен ерекшеленеді. Дін тұрғысынан алғанда, ескерткіш жазбалар көне түркілік тәңірілік дін мен ислам дінінің үндесу, тұтастану, алмасу кезеңін тың деректермен куәлендіре бейнелейтін айрықша айғақ-дерек екендігі даусыз.

5.6. СЫРДАРИЯ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

АҚТӨБЕ-1 ЖАЗУЫ

Бірігіңкі **ДШ** күлбізiк таңбасы 1960 жылы Сырдария өзені бойындағы Шардара су қоймасы орнында Ақтөбе I деп аталатын екі қабатты қам кесектен соғылған қорғанды тазалау кезінде археолог М.С.Мершиев тапқан дөңгелек қыш затта жазылған. Түрколог ғалым А.Аманжоловқа қыш заттағы белгісіз жазуды оқып жариялауын өтініп табыс еткен. А.Аманжолов қыш затты «мөртұмар» деп атайды. Дөңгелек қыш заттың диаметрі – 5, 5 см, қалыңдығы – 1, 5

см. Бет жағында дөңгелектің шетіне жағалай сәуле сызықтары сызылған. Жазу екі қатар – жоғарғы және төменгі қатар болып жазылған. Ғалым А.Аманжолов екі қатар жазуды ғана айтады, алайда заттың ортасынан солға қарай жантайта орналастырылған құмыра бейнесіне назар аудармаған. Жазба мағынасы ашылғаннан соң жазудың мазмұны құмыраға байланысты екені белгілі болды. А.Аманжолов жоғарғы қатарда 4 таңба, төменгі қатарда 5 таңба бар деп оқып, түсіндірме жасаған. Біз қыш заттың суретіндегі таңбаларды мұқият зерттегенімізде ғалым төменгі қатардағы таңбалардың кескінін дұрыс түсіргенін байқадық. Ал жоғарғы қатардағы соңғы Ψ C^1 таңбасын дұрыс аңғарып, алдыңғы $h(T^2)\xi(T)h(T^2)$ деп оқыған үш таңбаны қате жобалағаны мәлім болды. Ол ескерткішті былай оқиды:

$\Psi h \xi h$ (1) тігіт ас «Принцы, подвесьте (или: Принцы-Ас)».
 $\Psi \uparrow \downarrow \chi h$ (2) тығ алып ас(ағ) «Сильный герой АС (Гриф или Орел)»

Төменгі қатардағы екінші χ таңбаны F деп оқып, қателікке жол берген. Бұл біз $\underline{YUB}$ деп оқыған б.д.д. IV ғасырда жазылған Есік жазуындағы 20-таңба. Заттың сурет-көшірмесін және жазуды келтірейік:

Екінші қатардың соңғы 5-таңбасы – күрделі таңба. Оның бөлшектенуі: Ψ 1) $\downarrow$ H^1 ; 2) Ψ Ш

Түпнұсқасы:

$\Psi \uparrow \downarrow \Psi$ (1)
 $\Psi \uparrow \downarrow \chi h$ (2)

Аудармасы:

- (1) Асыл, алып ас (өзен).
 (2) Төбесін (құмыраның какпағын) алып аш.

Транскрипциясы:

- (1) $aS^1yZ aLP aS^1$.
 (2) $T^2\overset{\circ}{O}\overset{\circ}{B}\overset{\circ}{O} aL^1yPaN^1 A\check{.}$

1-сурет. Күлтегіннің бас мүсіні. Базылхан Н., 2005.
(Төмендегі суреттер ашық ақпарат көздерінен алынды. www.bitig.org)

2-сурет. Күлтегін жазба ескерткіші. Базылхан Н., 2005.

3-сурет. Билге қаған жазба ескерткіші. Базылхан Н., 2005.

4-сурет. Тонькөк жазба ескерткіші. Базылхан Н., 2005.

5-сурет. Үккүлі (Күлі) шор жазба ескерткіші. Базылхан Н., 2005

6-сурет. Мойын шор жазба ескерткіші. Базылхан Н., 2005

7-сурет. Теркін-Тариат жазба ескерткіші.

8-сурет. Хемчик-чыргакы жазба
ескерткіші

9-сурет. Суджі жазба ескерткіші.

10-сурет. Бай-булун I жазба ескерткіші.

11-сурет. Означенная жазба ескерткіші.

12-сурет. Чаа-холь VII жазба ескерткіші.

13-сурет. Чаа-холь VIII жазба
ескерткіші.

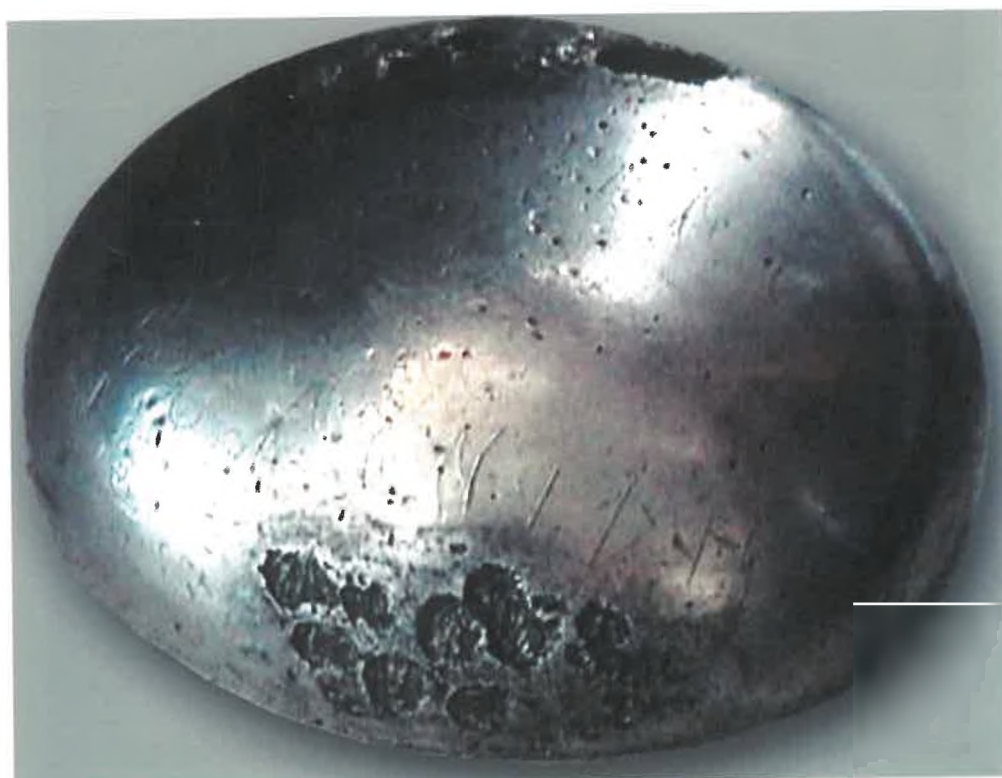
14-сурет. Чаа-холь X жазба
ескерткіші.

15-сурет. Чаа-холь IX жазба ескерткіші.

16-сурет. Талас 1 (Айыргам-Ой) жазба ескерткіші.

17-сурет. Есік жазуы.

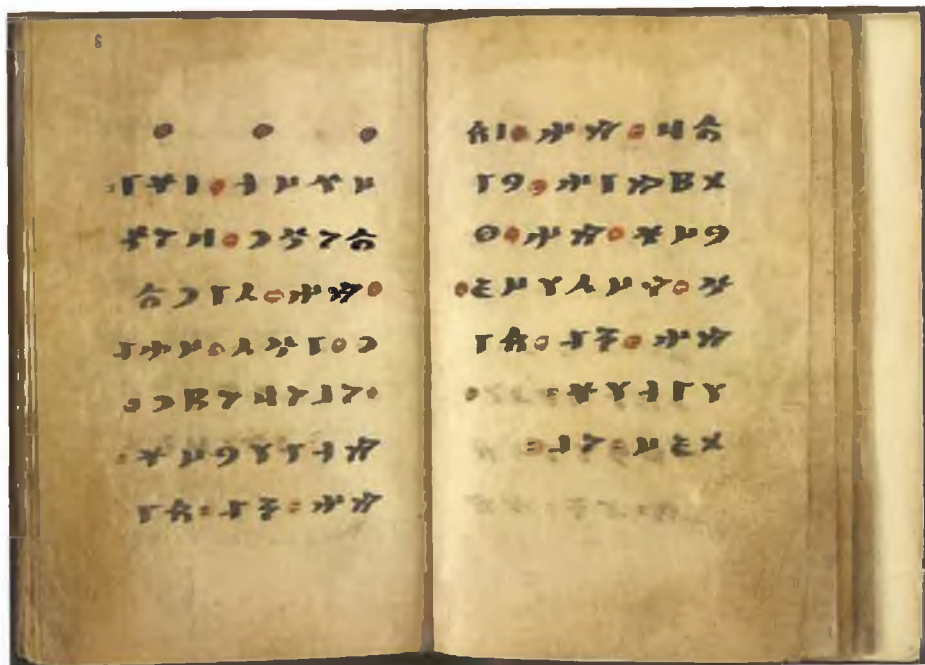

18-сурет. Ашықтас жазба ескерткіші.

19-20-сурет. «Ырық-йорчы бітігінің» Лондон нұсқасы.
Венер Ахметовтың суретсы.

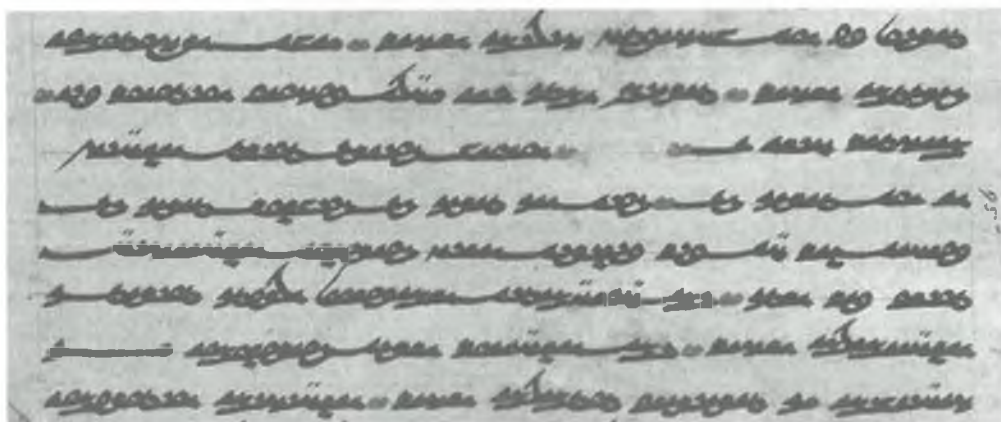

21-22-сурет. «Ырық-йорчы бітігінін» Лондон нұсқасы.
Венер Ахметовтың суретсы.

II

ДИНИ-ДИДАКТИКАЛЫҚ ЖӘДІГЕРЛЕР

АВЕСТА

Иран-Тұран әдеби байланыстарының тарихы тым тереңде жатыр. Жазграфиялық тұрғыдан көрші жатқан парсылар мен түркілердің мәдени һәм әдеби байланыстарының нәтижесінде екі халыққа да ортақ мұралар дүниеге келді. Сондай жәдігердің бірі – Авеста кітабы.

Авеста – адамзат тарихындағы ең көне жазба жәдігерліктердің бірі. Сондықтан да бұл ескерткіш Батыс ориенталистері мен орыс шығыстанушыларының назарына ерте іліккен. XVIII ғасырдан ағылшын ғалымы Жорж Баужеден басталған авестатанушылар қатары бертін келе А.Дюперрон, Й.Меймерс, Силвастр Де Саси, Уильям Жоне, Эн Раско, А.Бюрнуф, М.Мюллер, Ж.Дармстетер, Г.Мильс, Х.Бартоломе, В.Бартольд, Г.Залеман, Л.Пагодин, А.Ионстарцев, Э.Бертельс, С.Брагинский, О.Маковельский, В.Струве, М.Дьяконов, Ф.Гафуров, Г.Алиев, Н.Маллаев, Н.Рахмонов, Х.Хомидов, А.Аширов секілді ғалымдармен толықты. Сондай-ақ қазақ ғалымдарынан Ә.Дастанұлы, Т.Еңсегенұлы, Р.Алшанов сияқты оқымыстылар да көне жәдігерді ұлттық дүниетаным тұрғысынан зерделеуде өз үлестерін қосты.

Авестаның тарихын, негізінен, Александр Македонскийге дейінгі һәм кейінгі деп екіге бөліп қарастырған жөн. Себебі басында 12 мың өзгездің терісіне алтын әріптермен жазылған 21 кітаптың басым бөлігі Македониялық Александрдың жорығы кезінде өртелген. Иранды басып алған Александр қазынада жатқан киелі кітаптың өзіне қажетті жерлерін аудартқызып, қалған бөліктерінің көзін жоюға әмір берген. Содан сасандықтар династиясының (224 – 651жж.) негізін қалаушы Ардашер Бабақан сол замандағы Хирбадан деген данышпанға Авестаны қайта тіктеуді тапсырған. Киелі кітаптың негізгі бөліктері сол уақытта қайта жинақталған. II Шапур тұсында да көне жәдігердің кейбір бөліктері тағы топтастырылып, «Зенд Авеста» (яғни «Тірі Авеста») деген атпен қайта жаңғырды. Біздің заманымызға дейін Авеста бес кітап қалпында жетіп келді. Олар:

1. *Яит*, яғни 22 баптан тұратын Жаратушыны мадақтауға арналған жыр-жолдары;

2. *Вендидат* (кейде *Висперед* деп те аталады), яғни диюға қарсы қағидалар жиынтығы. Авестаның бұл бөлігі – зороастрлықтардың шарғи кітабы десек те болады. Мұнда, негізінен, діндегі рұқсат етілген һәм тыйым салынған мәселелер көтерілген;

3. *Виспарад*, яғни 24 баптан тұратын бұл бөлімде гибадат, құлшылық мәтіндері орын алған.

4. *Гаттар* (ясналар), Заратуштраның өз қауымына айтқан үгіт-насихаттары, даналық сөздері. Жалпы 72 баптан тұрады.

5. «Хурде Авеста» яғни «Кішкентай Авеста» деген бұл бөлімде киелі кітаптың әр бөлімнен жинақталып алынған таңдамалылары берілген.

Өзіне тән Авеста әліппесімен жазылған бұл кітаптың бүгінгі ғылымға белгілі ең көне екі нұсқасы бар: Ардашер заманында хатқа түскен Бомбей (Индия) һәм Салтыков-Щедрин атындағы Мемлекеттік кітапханасында сақталған Санкт-Петербург нұсқасы.

Авестаның қай уақытта хатқа түскендігі туралы ғылымда ортақ пікір қалыптаспаған. Кейбір ғалымдар біздің заманымызға дейінгі IX – VII ғасырлар арасы дегенімен де, Вендидаттың құрылымы, онда кездесетін образдар мен оқиғалар желісіне қарап, көне жәдігердің одан бірнеше ғасырлар бұрын негізі қаланғандығын аңғару қиын емес. Өз қауымын қараңғы түнектен жарыққа алып шығуды қалаған Заратуштра өзіне дейін жеткен көне аңыз-әсаналар мен ырым-тыйымдарды жинап, бүгінгі Авестаның үлгісін қалыптастырды.

Зороастр (кейде маздаизм деп те аталады) дінінің негізін қалаған Заратуштраның нақты қай жерде туғандығы туралы ғылымда ортақ пікір қалыптаспаған. Кейбір зерттеушілер көне Харезм өлкесін мекендеген Спитама тайпасында дүниеге келген деп тұжырым жасаған³. Авестаны арнайы зерттеп, ғылыми еңбек жазған Т.Еңсегенұлы: «...ағылшын ғалымы М.Бойс Заратуштра Каспий теңізінің арғы жағындағы байтақ далада өмір кешкен деген болжам айтады. Осы болжамға бет бұру жөн сияқты. Өйткені, «Авестаның» жолдарында біздің даланың тіршілік тынысы анық аңғарылады деп», Ә.Дастанұлының жазғанына сілтеме жасайды⁴.

Шығыс философиясына ахлақ категориясын алғаш алып келген Заратуштра өзінің даналық сөздері арқылы ізгілік пен мейірімділікті насихаттаған. Оның барша ойлары үш негізге таянады: ізгі ой (гуманту), жақсы сөз (гутка) және ізгі амал (гуаршита). Сондықтан да Заратуштра өзінің гаттарында (даналық сөздерінде) «Ізгі ой, жақсы сөз һәм ізгі амалды мадақтаймын. Барша ізгі ой, жақсы сөз һәм ізгі амалға арналамын, жаман ой, жаман сөз және жауыз істерден бас тартамын», – деп жырлаған.

Авестаның ең көне бөлігі – Виспередтің алғашқы бөлімінде (фрэгәрд) Орталық Азияның, Мәурәннәһір мен Хорасанның, сондай-ақ Батыс Азияның тарихына, жағрафиялық атауларына қатысты мәліметтер келтірілген. Ғылымда «Жағрафиялық фрэгәрд» деген атпен белгілі бөлімде Амудария, Мерв, Балх, Герат, Кабул, Горган секілді көне шаһарлар мен елді мекендердің аттары аталады.

³ Хамидов Х. «Авесто» файлари. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001. 7 с.

⁴ Еңсегенұлы Т. Әдебиетіміздің бастауы – «Авестада». Алматы: Ғылым, 1996. -35 б.

Сондай-ақ осы бөлімде көтерілген кейбір мәселелердің бүгінгі қазақтың ырым-тыйымдары һәм наным-сенімдерімен астарласып жатқанын аңғару қиын емес. Қазақтың танымында ит жануары – жеті қазынаның қатарына кіреді. Ал осы Вендидаттың 13 бөлімі түгелдей иттің қадір-қасиетіне арналған. Онда: «Кімде-кім мал қоритын итке зақым келтірсе, не оның құлағын кессе, не аяғын сындырса, кенет ит есінен танса, (соның кесірінен) отар малға ұры немесе қасқыр тисе, (содан бар) жарарын алып кетсе, (зақым жеткізген адам) отар иесінің шығынын өтейді және істеген ісіне өкінуі қажет, (оның) құны істеген ісінің пайылына байланысты. Кімде-кім ауыл иті⁵не зақым келтірсе, не оның құлағын кессе, не аяғын сындырса, кенет ит есінен танса, (соның кесірінен) отар малға ұры немесе қасқыр тисе, (содан бар) жарарын алып кетсе, итке (зақым жеткізген адам) отар иесінің шығынын өтейді, (оның) құны істеген ісінің пайылына байланысты.

Ей, Астуманд дүниесінің жаратушысы⁶, ей, Ашу⁷! Кімде-кім мал қоритын итке қарумен зақым жеткізетін болса, (ит) есінен танса, (содан) жаны тәнінен ажыраса, оның жазасы не болмақ? Сонда Аһура Мазда: «Аттың қамшысымен сегіз жүз рет ұрады, өкінушінің қамшысымен сегіз жүз рет ұрады», – делінген. Тіпті кейбір жерлерінде итті әдейі өлтіргеннің немесе ыстық тамақ бергеннің жазасы өлім екендігі де баса айтылған.

Сондай-ақ осы кітаптың 12-бөлімінде дүниеден өткен жанға аза тұту мәселесі де ашып айтылған. Онда әкенің балаға, баланың әкеге, бауырдың бауырға, ананың қызға, қыздың анаға қанша күн аза тұтып, діни рәсімдерін өтеу керек екендігі де ашып айтылған. Түркі халықтарындағы марқұмның жетісін, қырқын һәм жылын беру секілді дәстүрлердің зороастрлық танымдармен астарласып жатқанын аңғару қиын емес.

Авеста – діни жоралғыларды насихаттайтын киелі кітап қана емес, сонымен бірге көне аңыз-әпсаналар мен хикаяларды қамтыған, өзіндік ұйқасқа құрылған жазба жәдігер. Заратуштраның айтқан даналық сөздері, негізінен, 8-9 буынды (кейбір жерлері 11-12 буынды) жыр жолдарынан тұрады. Әрі аруз емес, кәдімгі буын ұйқасы. Авестаның төртінші кітабы (72 тараудан тұратын) Заратуштраның айтқан сөздерінен тұратынын, үшінші бөлігі 22 бөлімнен тұратын Яшттардың мадақ жырлары екенін ескерсек, онда Авестаны өлеңмен өрілген киелі кітап деуге де негіз бар.

Ал Жақсылық (Аһура Мазда) пен жамандықтың (Ангра Маню) бітіспес тартысы, әлемнің жаратылуы, жер бетін мұз басуы, жан-жануарларды қолға үйрету, алғаш қала, қамал салу секілді оқиғалармен бірге, Жәмиид,

⁵ Яғни, үйді қоритын ит.

⁶ Материалды әлемнің жаратушысы.

⁷ Яғни, қасиетті.

Афрасияб, Гештасб секілді кейіпкерлердің бой көрсетуі бұл киелі кітапта фольклортанушылардың да үлесі бар екендігін аңғартса керек.

Адамзат тарихындағы ең көне жазба ескерткіштердің қатарынан саналатын Авеста – осы уақытқа дейін қазақ тіліне толық тәржімаланған жоқ. Біз «Ұлы дала жауһарлары» атты антологияны құрастыру барысында түркілік танымға, қазақы ұғымға жақын тұстарын ғана аударып бердік. Вендидатты аудару барысында Нашим Рази⁸ баспаға дайындаған үш томнан тұратын Тегеранда басылған кітап пайдаланылды. Заратуштраның даналық сөздерін аударуда авестанушылар Армин Кисрауи мен Фируз Азәр Кишасбтың еңбектері басшылыққа алынды. Ал мәтіннің негізгі дереккөзі ретінде 1889 жылы Карл Ф.Гелднер⁹ жариялаған мәтін алынды.

Төменде Авестаның Вендидат һәм Заратуштраның даналық сөздерінен тұратын Яиттың кейбір бөлімдері аударылып берілді.

---

⁸ *Нашим Рази. Вендидат: Ғанун-е зедд-е диу. I – III жилд. Тегран: Фикр-е руз, 1376ж.*

⁹ *Karl F. Geldner. Avesta the Sacred books of the parsis. Stuttgard: W.Kohlhammer, 1889.*

АУДАРМАСЫ

I ФРӘГӘРД⁰

(Аһура Мазда¹¹ жаратқан он алты елдің атауы мен белгісі және сол елдерде Аһриманның апаттарды жаратуы).

1. Аһура Мазда Спитама-Заратуштраға: «Ей, Спитама-Заратуштра, егер мен жанға жылу сыйлайтын жерді жаратпағанымда, ешбір жерде көңілді болмас еді. Ей, Спитама-Заратуштра, расында да, мен жанға жылу сыйлайтын жерді жаратпағанымда мына материалды әлемнің халқының бәрі Ирануиж¹²ға қарай ағылатын еді.

2. ¹³

3. Мен, Аһура Мазда, ең алғаш жаратқан әдемі жерлерім мен қалаларым (жанға) жайлы Дайтие¹⁴дегі Ирануиж болатын.

Сонда өлімге құштар Ангра Маню¹⁵ сол жерде рауизита жыланы¹⁶ мен диюдін қысын да жаратты.

4. Ол жерде он ай қыс, екі (ай) жаз болады, осы (он айда) су қатып, жер мұздап, өсімдіктер үседі.

Ол жер – қыстың ортасы, ол жер – қыстың жүрегі, ол жерде қыста алыс жерлердің бәрін топан су басады.

5. Мен, Аһура Мазда, екінші жаратқан әдемі жерлерім мен қалаларым Соғдылардың мекені Гауа болатын.

Сонда өлімге құштар Ангра Маню сол жерде қан қақсататын төрт аяқты шыбын¹⁷ды жаратты.

6. Мен, Аһура Мазда, үшінші жаратқан әдемі жерлерім мен қалаларым батыл да ержүрек халқымен Мару¹⁸ды жараттым.

Сонда өлімге құштар Ангра Маню сол жерде қанішер, бас кесер және құлақсыз (күнәһарларды) жаратты.

7. Мен, Аһура Мазда, төртінші жаратқан әдемі жерлерім мен қалаларым сұлу, керемет Балхты жараттым.

¹⁰ Бөлім.

¹¹ Мейірімді жаратушы.

¹² Арийлардың алғашқы мекені.

¹³ Біздің қолымыздағы қолжазбада бұл бөлім дұрыс сақталмаған.

¹⁴ Бүгінгі Амудария өзені.

¹⁵ Жауыз рух.

¹⁶ Аждаһа немесе үлкен қызыл жылан.

¹⁷ Маса, шіркей.

¹⁸ Бүгінгі Мерв.

Сонда өлімге құштар Ангра Маню сол жерде бәрәуәрә¹⁹, әусаза²⁰ және нурту²¹ды жаратты.

8. Мен, Аһура Мазда, бесінші жаратқан әдемі жерлерім мен қалаларым Мару мен Балхтың ортасында орналасқан Нисайа²² болатын.

Сонда өлімге құштар Ангра Маню сол жерде имансыз күнәні жаратты.

9. Мен, Аһура Мазда, алтыншы жаратқан әдемі жерлерім мен қалаларым өлім сәті келген уақытта үйді босататын Герат болатын.

Сонда өлімге құштар Ангра Маню сол жерде көз жасы мен қайғыны жаратты.

10. Мен, Аһура Мазда, жетінші жаратқан әдемі жерлерім мен қалаларым кірпілер демалатын Уэкирিতә²³ болатын.

Сонда өлімге құштар Ангра Маню сол жерде Кершасбқа жабысқан Ханансаити періні жаратты.

11. Мен, Аһура Мазда, сегізінші жаратқан әдемі жерлерім мен қалаларым жайылымы мол Уруэй болатын.

Сонда өлімге құштар Ангра Маню сол жерде барлық жерге тарайтын күнәһарларды жаратты.

12. Мен, Аһура Мазда, тоғызыншы жаратқан әдемі жерлерім мен қалаларым Уһиркана²⁴ жерлерінен Хнинта болатын.

Сонда өлімге құштар Ангра Маню сол жерде тәубесіз күнәһарлар мен кунмәрзилар²⁵ды жаратты.

13. Мен, Аһура Мазда, оныншы жаратқан әдемі жерлерім мен қалаларым әдемі Һарахуаити²⁶ болатын.

Сонда өлімге құштар Ангра Маню сол жерде өлікті жерлейтін²⁷ тәубесіз күнәһарларды жаратты.

14. Мен, Аһура Мазда, он бірінші жаратқан әдемі жерлерім мен қалаларым салтанатты һәм тамаша Һайтуманти болатын.

Сонда өлімге құштар Ангра Маню сол жерде сиқыршы күнәһарларды жаратты.

¹⁹ Шағатын жәндіктер.

²⁰ Улы өсімдік.

²¹ Мағынасы анық емес, не жәндік, не улы өсімдіктермен қоректенетін жануар.

²² Бүгінгі Түркіменстан жерінде орналасқа көне мекен.

²³ Бүгінгі Кабул болуы мүмкін.

²⁴ Бүгінгі Каспий жағалауындағы Горган (Астрабад) қаласы.

²⁵ Гомосексуалистер.

²⁶ Ғалымдардың айтуынша, Ауғаньстанның оңтүстік жағындағы Қандағардың төңірегіндегі мекен.

²⁷ Мұнда өлікті яғни өлген адамды жерге көметіндерді айтып отыр. Зороастр дінінің дәстүрі бойынша, өлген адам жерге көмілмейді, көмсе күнә саналады.

15. Осы (сиқыршы) сол жерден (Һилмандтан) табылады. (Оларды) табу қиындық туғызбайды. Сондықтан да (Һилманд халқы) құдіретті сиқыршылыққа жүгінеді.

Онда (сиқыршылардың) сиқыршылары бар.

Олар онда тасбақа мен шегіртке (секілді) зиянкес, жаман, бұзық істерді жа-сау үшін жиналады.

16. Мен, Аһура Мазда, он екінші жаратқан әдемі жерлерім мен қалаларым үш тайпа²⁸лы Рей болатын.

Сонда өлімге құштар Ангра Маню сол жерде есепсіз имансыздарды жаратты.

17. Мен, Аһура Мазда, он үшінші жаратқан әдемі жерлерім мен қалаларым жеңімпаз әрі батыл Чахр болатын.

Сонда өлімге құштар Ангра Маню сол жерде өліктерді өртейтін тәубесіз күнәһарлар тұрады.

18. Мен, Аһура Мазда, он төртінші жаратқан әдемі жерлерім мен қалаларым Жылан Даһакты өлтірген Фаридун туған төрт бұрышты Уәринә болатын.

Сонда өлімге құштар Ангра Маню сол мемлекетте әдеттен тыс еттекірлер мен аритекті еместерді қаптағты.

19. Мен, Аһура Мазда, он бесінші жаратқан әдемі жерлерім мен қалаларым Үндістанның шығысындағы Батхар жақтағы Һапта-Һинду²⁹ болатын.

Сонда өлімге құштар Ангра Маню сол жерде уақыттан тыс (келетін) еттекірлер мен қатты ыстықты жаратты.

20. Мен, Аһура Мазда, он алтыншы жаратқан әдемі жерлерім мен қалаларым (адамдар) басшысыз әрі патшасыз өмір сүретін Ранг бұлақтарына жақын (жер) болатын.

Сонда өлімге құштар Ангра Маню сол жерде диюдін қысы мен зілзаланы жаратты.

21. Бұлардан басқа берекелі, қадірлі, жақсы, әдемі қалалар мен жерлер де бар.

2 ФРӘГӘРД³⁰

I. (Жәмшидтің Аһура Маздамен сөйлескені; Жәмшид пайғамбарлықты қабылдамағаны; Һурмуздың оның материалды әлемін тәрбиелеуге және жабдықтау туралы ұсыныс жасауы; Жәмшид материалды өмір мен жерді кеңейтеді; Топан (су) мен оның салдары).

1. Заратуштра Аһура Маздадан: «Ей, Аһура Мазда! Ей, Минуи! Ей, ең пәк! Ей, Материалды әлемнің төрешісі! Ей, қасиетті! мен Заратуштрамын, менен басқа

²⁸ Кейбір ғалымдар үш тайпаға арилықтар, турандықтар және самдықтарды жатқызған.

²⁹ Бүгінгі Пенжаб.

³⁰ Бөлім.

қандай адам баласымен сөйлесіп, (кімге) Заратуштра-Аһура дінін үйреттің?», – деп сұрады.

2. Сонда Аһура Мазда: «Ей, Ашу-Заратуштра! Мен, Аһура Маздамын, адам баласының ішінен әдемі отар малы бар Жәм³¹мен сөйлесіп, (оған) Заратуштра-Аһура дінін үйреттім», – деді.

3. Сонда оған: «Ей, Заратуштра! Мен, Аһура Маздамын, дайын бол! Ей, көркем мінезді Жәм, Йунғһананың баласы, Менің дінімді насихаттаушы және таратушы бол!», – дедім.

Сол сәтте көрікті Жәм: «Ей, Заратуштра! Мен дінді таратып, насихаттау үшін жаратылған әрі үйретілген жоқпын», – деп жауап берді.

4. Ей, Заратуштра, мен Аһура Маздамын, сонда оған: «Ей, Жәм, егер менің дінімді насихттауға, таратуға дайын болмасаң, онда менің әлемімді аскақтат! Ендеше менің әлемімді қуанышқа бөле! Менің әлемімді асыра, сақта, қорға!», – дедім.

5. Көрікті Жәм маған сонда: «Ей, Заратуштра! Мен сенің әлемінді аскақтағам! Мен сенің әлемінді қуанышқа бөлеймін. Сенің әлемінді асыраймын, сақтаймын әрі қорғаймын! Менің билігімде суық та, ыстық та, ауру да, өлім де болмайды», – деп жауап берді.

6. (Аһриман Жәмшидке): «Дио қалаған ойды айт. Содан кейін ер жеткен (мақтауға лайықты Йунғһананың Жәмін мадақтаймыз). Халықты басқарды. Аяқ астынан өз тілінің кесірінен қадір-қасиетінен айырылып (күнәһар болды). Өз (ісінен) қор болды. Сол (ісінен) опат болды», – деді.

7. Мен, Аһура Мазда, оған екі нәрсені, (яғни) алтын мүйіз бен алтынмен апталған қамшыны бердік. (Міне) енді Жәм патшалықтың иесі.

8. Жәм патшалығына үш жүз қыс³² болды. Мына жер жануарларға, халыққа, иттерге, құстарға, қызыл жалынды отқа толды. Сонда үй жануарлары мен халық үшін (тұратын) жер болмады.

9. Сонда Жәмге: «Ей, Йунғһананың көрікті Жәмі! Мына жер жан-жануарларға, үй малдарына, халыққа, итке, құстарға, жалындаған қызыл отқа толып кетті. (Бірақ) үй жануарлары мен адамдар (тұратын) жер табылмауда», – деп ескерттім.

10. Сонда Жәм күннің жартысында күн сәулесіне қарай асықты да, алтын мүйізді жерге қадап, алтын қамшымен (сабалап): «Ей, құрметті Спиндармат! Үй жануарлары мен адамдардың жүріп-тұруы үшін кеңейіп, үлкей!», – деді.

11. Содан Жәм жерді бұрынғы қалпынан үштен бірге үлкейтті. Үй жануарлары мен адамдар қалауынша жүріп тұратын болды. Армандары орындалды.

³¹ Яғни, Жәмшид

³² Жыл, яғни үш жүз жыл.

12. Жәм патшалығына алты жүз қыс³³ болды. Мына жер жан-жануарларға, үй малдарына, халыққа, итке, құстарға, жалындаған қызыл отқа толып кетті. Үй жануарлары мен адамдардың қалуы үшін орын қалмады.

13. Сонда Жәмге: «Ей, Йунғһананың көрікті Жәмі! Мына жер жан-жануарларға, үй малдарына, халыққа, итке, құстарға, жалындаған қызыл отқа толды! Үй жануарлары мен адамдардың қалуы үшін орын қалмады», – деп ескерттім.

14. Сонда Жәм күннің жартысында күн сәулесіне қарай асықты да, алтын мүйізді жерге қадап, алтын қамшымен (сабалап): «Ей, құрметті Спиндармат! Үй жануарлары мен адамдардың жүріп-тұруы үшін кеңейіп, үлкей!», – деді.

15. Содан Жәм жерді бұрынғы қалпынан үштен бірге үлкейтті. Үй жануарлары мен адамдар қалауынша жүріп тұратын болды. Армандары орындалды.

16. Жәм патшалығына тоғыз жүз қыс³⁴ болды. Мына жер жан-жануарларға, үй малдарына, халыққа, итке, құстарға, жалындаған қызыл отқа толып кетті. Үй жануарлары мен адамдардың қалуы үшін (тағы да) орын қалмады.

17. Сонда Жәмге: «Ей, Йунғһананың көрікті Жәмі! Мына жер жан-жануарларға, үй малдарына, халыққа, итке, құстарға, жалындаған қызыл отқа толды! Үй жануарлары мен адамдардың қалуы үшін орын қалмады», – деп ескерттім.

18. Сонда Жәм күннің жартысында күн сәулесіне қарай асықты да, алтын мүйізді жерге қадап, алтын қамшымен (сабалап) (қасиетті сөздерді тілге алып³⁵, жалынып, ел үшін ана жердің үлкейуін сұрады): «Ей, құрметті Спиндармат! Үй жануарлары мен адамдардың жүріп-тұруы үшін кеңейіп, үлкей!», – деді.

19. Содан Жәм жерді бұрынғы қалпынан (тағы да) үштен бірге үлкейтті. Үй жануарлары мен адамдар қалауынша жүріп тұратын болды. Армандары орындалды.

20. Содан кейін Жәмнің әділеттілігінің арқасында мың қыс өтті. Осы уақыт аралығында дүниеде туралық пен пәктік орнады.

21. Дайити³⁶дің жағасында Ирануиж деген (жерде) әдемі отар малы бар Жәмшид ең жақсы ерлердің арқасында жиналыс өткізді.

II. (Ирануижда Аһура Мазданың Құдайлармен бірге Жәмшидпен сөйлесіп, оны қар мен топан судан қалай алып шығу туралы сұхбаттасқаны).

Дайити (өзенінің) бойындағы Ирануиждағы мәжіліске әділ Аһура Мазда мейірімді құдайлармен бірге келді.

Дайити (өзенінің) бойындағы Ирануиждағы мәжіліске әдемі отар малы бар Жәмшид ең жақсы ерлермен бірге келді.

³³ Жыл, яғни алты жүз жыл

³⁴ Жыл, яғни тоғыз жүз жыл.

³⁵ Яғни, дұға жасап.

³⁶ Кейбір деректерде Сырдария өзені екендігі айтылады.

22. Сонда Аһура Мазда Жәмге: «Ей, Йунғананың көрікті Жәмі! Мына материалды әлемге жаман қыс келіп, жан алушы қыс болады. Мына материалды дүниеге жаман қыс жетеді. Биік таудан қар бұлыттары келіп, Аридуи өзенінің тереңдігіндей қар түседі», – деді.

23. Ей, Жәм! Жануарлардың үштен бірі ғана аман қалады: биік таулар және өзен жағалауларындағы қауіпсіз жерлерде.

24. Ей, Жәмшид! Қыс пен топанға дейін бұл қыстақ жап-жасыл, абадан. Бірақ бірінші көп жауын (жауады), содан кейін қар (түседі), қар мен су араласып, мына материалды әлемнің ойранын шығарады. Бүгінде жануарлардың тұяқтарының іздері жатқан жерлерден одан кейін ешбір жануар көрінбей қалады.

25. Ендеше атқа мінетіндей көлемдіктегі төрт жақты³⁷ Уэр³⁸ді жаса да, ішіне жан-жануарлардың, үй малдарының, халықтың, иттердің, құстардың, жалындаған қызыл оттың тұқымынан сал.

26. Сол жерде ұзындығы мың қадам болатын су ағызып қой. Алтын түстес, жегенге зиян емес құстарды судың айналасына орналастыр. Сонда тұру үшін үйлер, бөлмелер, қабырғалар, қорғандар тұрғыз.

27. Сонда мына жердегі ең әдемі, ең жақсы, ең үлкен деген (нәрселердің) еркек, ұрғашысының тұқымынан сал.

(Сондай-ақ) мына жер бетіндегі ең үлкен, ең әдемі, ең жақсы деген пайдалы жануарлардың барлық түрлерінің тұқымынан сал.

28. Мына жер бетіндегі ең әдемі, ең үлкен және ең жақсы деген өсімдіктердің тұқымынан сонда таста.

(Және) мына жер бетіндегі ең дәмді, ең тәтті, ең жақсы деген тамақтардың тұқымдарынан сал. Уэр үйлерінің айналасына соларды жұбымен (еркек-ұрғашы) таста.

29. Олардың арасында Ангра Маину³⁹дің адамға салған (жаман) белгілерінен саналатын бүкір, бедеу, тентек, жынды, өтірікші, қортық, тісі қисық, алапес болмасын.

30. Заманауи (салынған) ауыл⁴⁰ды(н) біріншісін тоғызға, ортасын алтыға, соңғысын үшке бөл.

Ең үлкен мәхәллаға ер-әйелден болған мың адамның ұрығын таста⁴¹;

Ортасына алты жүз, соңғысына үш жүз⁴².

Уэр үйлерін алтын соқамен жаса, және күннің көзі түсіп тұру үшін үйлерден есік пен терезе шығар.

³⁷ Яғни, төрт бұрыш.

³⁸ Зороастр діни аңыз бойынша Жәмшидтің адамдар мен жануарларды суық қыстан аман алып қалу үшін салған жері.

³⁹ Зұлым рух.

⁴⁰ Яғни, Жәмшид салдыртқан Уэр қамалы.

⁴¹ Яғни, орналастыр.

⁴² Адамды орналастыр.

31. Содан кейін Жәм: «Аһура Мазда айтқан Уәрді қалай тұрғызамын», – деген ойға қалды. Сонда Аһура Мазда Жәмге: «Ей, Йунғананың көрікті ұлы Жәм! Адамдардың балшықты илегеніндей, (сен де) мына жерді екі өкшеңмен таптап, екі қолыңмен езе бер», – деді.

32. Содан соң Жәм Аһура Мазданың айтқанындай жасай бастады. Адамдардың балшықты илегеніндей, жерді екі аяғымен таптап, екі қолымен езе берді.

33. Жәм кеңдігі атқа мінетіндей көлемдіктегі төрт бұрышты Уәрді тұрғызды. Сонда жан-жануарлардың, үй малдарының, халықтың, иттердің, құстардың, жалындаған қызыл оттың тұқымынан отырғызды.

34. Ұзындығы мың кадам болатын өзен ағызды. Алтын түстес, жегенге зиян емес құстарды судың айналасына орналастырды. Сонда тұру үшін үйлер, бөлмелер, қабырғалар, қорғандар тұрғызды.

35. Сонда мына жердегі ең әдемі, ең жақсы, ең үлкен деген (нәрселердің) еркек, ұрғашысының тұқымынан салды.

(Сондай-ақ) мына жер бетіндегі ең үлкен, ең әдемі, ең жақсы деген пайдалы жануарлардың барлық түрлерінің тұқымынан салды.

36. Жер бетіндегі ең әдемі, ең үлкен және ең жақсы деген өсімдіктердің тұқымынан тастады.

(Және) мына жер бетіндегі ең дәмді, ең тәтті, ең жақсы деген тамақтардың тұқымдарынан салды. Уәр үйлерінің айналасына соларды жұбымен (еркек-ұрғашы) отырғызды.

37. Олардың арасында Ангра Маину⁴³дің адамға салған (жаман) белгілерінен саналатын бүкір, бедеу, тентек, жынды, өтірікші, қортық, тісі қисық, алапес еместерді орналастырды.

38. Заманауи (салынған) ауыл⁴⁴ды(ң) біріншісін тоғызға, ортасын алтыға, соңғысын үшке бөлді. ¹

Ең үлкен мәхәллаға ер-әйелден болған мың адамның ұрығын тастады⁴⁵;

Ортасына алты жүз, соңғысына үш жүз⁴⁶.

Уәр үйлерін алтын соқамен жасады, және күннің көзі түсіп тұру үшін үйлерден есік пен терезе шығарды.

39. Заратуштра (Аһура Маздандан): «Ей, материалды әлемнің төрешісі! Ей, қасиетті! Ей, Аһура Мазда! Жәм тұрғызған Уәр үйлеріне жарық қайдан түсетін», – (деп сұрады).

40. Сол сәтте Аһура Мазда: «Өзі жасаған жарық түсетін. Барлық жарық жоғарыдағы шексіз жарық беретіннен түсетін. Барлық жарықты сыйлаушы төменге де жарық сыйлайды.

⁴³ Зұлым рух.

⁴⁴ Яғни, Жәмшид салдыртқан Уәр қамалы.

⁴⁵ Яғни, орналастыр.

⁴⁶ Адамды орналастыр.

Себебі (үйдің) ішіне күн, ай және жұлдыз шығып-батқанында (жарық) түсетін еді», – деп жауап берді.

41. Оларға бір күн бір жылдай түйілді. Олар әр қырық жылда екі ер, екі әйел дүниеге келді⁴⁷. Жан-жануарлар да осы тәртіппен өмір сүрді. Осылайша Жәм тұрғызған үйлерде (осы тәртіп сақталды).

42. Заратуштра (Аһура Маздадан): «Ей, материалды әлемнің төрешісі! Ей, Қасиетті! Жәм тұрғызған Уэр үйлерінде маздаизм дінін кім насихаттады?», – деп сұрады. Сонда Аһура Мазда: «Ей, Спитама-Заратуштра! Каршипта құсы», – деді.

43. Заратуштра (Аһура Маздадан): «Ей, материалды әлемнің төрешісі! Ей, Қасиетті! Олардан кім төреші, кім діни көсем болды?», – деп сұрады. Сол сәтте Аһура Мазда: «(Ей,) Заратуштра, сен және (сенің) ұлың Уруэтәт», – деп жауап берді.

3 ФРӘГӘРД⁴⁸

(Жердің қай жерлері көңілді әрі бақытты?)

1. Ей, материалды әлемнің төрешісі!

Ей, қасиетті!

Әуелі мына жердің қай жерлері көңілді?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Ей, Спитама-Заратуштра!

Күдіксіз, иманды адам (киелі) шөп қолында, барсам⁴⁹ қолында, сүт(тің ыдысы) қолында (өзінің) діни құлшылықтарын бар дауысымен айтып, жазық даланы сыйлаған Меһр⁵⁰ мен шөбі шүйгін жайылымды берген Рам⁵¹ға жалынып-жалбарынатын жер», – деп жауап берді.

2. Ей, материалды әлемнің төрешісі!

Ей, қасиетті!

Екінші мына жердің қай жерлері көңілді?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Ей, Спитама-Заратуштра! Күдіксіз, иманды адам отпен, отар-табынмен, әйелмен, баламен, жақсы адамдармен және жануарлармен үй салатын жер»⁵², – деп жауап берді.

3. Сондай-ақ сол үйде көп отар (қой), көп табын (мал), көп жайылым, көп ит, көп әйел, көп бала-шаға, көп от, (яғни) жақсы өмір сүру үшін қажетті заттардың бәрі (болады).

⁴⁷ Яғни, әр қырық жылда екі жұп (екі бала, екі қыз) дүниеге келді.

⁴⁸ Бөлім.

⁴⁹ Барсам – зормоастрлық діни жоралғыда еолданылатын майда шыбықтар.

⁵⁰ Митра деп те аталады. Меһр – достық пен күн сәулесінің құдайы.

⁵¹ Рам – жайылым жерлердің құдайы.

⁵² Яғни, үйдің ішін балаға толтырып, мал ұстап, адамдармен жақсы қарым-қатынаста болған жер.

4. Ей, материалды әлемнің төрешісі!

Ей, қасиетті!

Екінші мына жердің қай жерлері көңілді?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Ей, Спитама-Заратуштра! Күдіксіз, (адам) дәнді-дақылдарды мен жеміс беретін ағаштарды көп отырғызатын жер», – деп жауап берді.

5. Ей, материалды әлемнің төрешісі!

Ей, қасиетті!

Екінші мына жердің қай жерлері көңілді?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Ей, Спитама-Заратуштра! Майда тұяқ (мал) пен ірі кара көп туатын жер», – деп жауап берді.

6. Ей, материалды әлемнің төрешісі!

Ей, қасиетті!

Екінші мына жердің қай жерлері көңілді?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Ей, Спитама-Заратуштра! Майда тұяқ (мал) пен ірі қараның көп сиетін жері», – деп жауап берді.

II. (Қандай іс-әрекеттер жерге көңілсіз күй алып келеді?)

7. Ей, материалды әлемнің төрешісі!

Ей, қасиетті!

Әуелі қай жерде жер өзін бақытсыз сезінеді?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Ей, Спитама-Заратуштра! Өтірікші диюлардың жер астына бірге асығып кіретін Аризура⁵³ тауы⁵⁴, күдіксіз, ең жаман жер», – деп жауап берді.

8. Ей, материалды әлемнің төрешісі!

Ей, қасиетті!

Екінші қай жерде жер өзін бақытсыз сезінеді?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Ей, Спитама-Заратуштра! Күдіксіз, өлген адамдардың мүрделері мен ит өлекселерінің көмілген жері, күдіксіз, ең жаман жер», – деп жауап берді.

9. Ей, материалды әлемнің төрешісі!

Ей, қасиетті!

Үшінші қай жерде жер өзін бақытсыз сезінеді?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Ей, Спитама-Заратуштра! Күдіксіз, адамның мәйіттеріне толтырылған дәхме⁵⁵, күдіксіз, ең жаман жер», – деп жауап берді.

⁵³ Зороастр діни сенімі бойынша үңгірлі тауларға айналған дию.

⁵⁴ Яғни, тамұқ дарбазасы.

⁵⁵ Зороастр дінінде дүниеден өткен адамдарды көмбестен, олардың мәйіттерін қолдан жасалатын үлкен тастарға қалдырады. Дәхме деп мәйіт қалдырылатын сол жерді айтады.

10. Ей, материалды әлемнің төрешісі!

Ей, қасиетті!

Төртінші қай жерде жер өзін бақытсыз сезінеді?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Ей, Спитама-Заратуштра! Аһриман⁵⁶ның індері, күдіксіз, ең жаман жер», – деді.

11. Ей, материалды әлемнің төрешісі!

Ей, қасиетті!

Бесінші қай жерде жер өзін бақытсыз сезінеді?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Ей, Спитама-Заратуштра! Иманды адам өз әйелімен, баласымен жарты жолда адасып кетіп, айқайлап жылап, былғанған топырақ», – деді.

III. (Қашан және қандай істермен жерді бақытқа бөлеуге болады?)

12. Ей, материалды әлемнің төрешісі!

Ей, қасиетті!

Әуелі қандай адам мына жерді қатты қуанышқа бөлей алады?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Ей, Спитама-Заратуштра! Жерден иттің өлекселері мен адамның мәйіттерін қазып алған адам⁵⁷, күдіксіз, (жерді қуанышқа бөлейді)», – деп жауап берді.

13. Ей, материалды әлемнің төрешісі!

Ей, қасиетті!

Екінші қандай адам мына жерді қатты қуанышқа бөлей алады?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Ей, Спитама-Заратуштра! Мәйіттерді тазарту үшін дәмелерді құрып, (қайта) қиратқан адам», – деп жауап берді.

12 ФРӘГӘРД⁵⁸

1. «Егер әкесі немесе анасы қайтыс болса, ұлы әкесі үшін, ал қызы анасы үшін қаншалықты аза тұтуы керек? Діндарға қанша (уақыт), ал күнәһар адамға қанша (уақыт)?».

Аһура Мазда: «Діндар үшін отыз күн, күнәһар үшін алпыс күн», – деп жауап берді.

2. Ей, Мейірімді...

үйді қалай тазартамын? Қалай тазарған болып есептеледі?

Сонда Аһура Мазда: «Олар денелерін үш рет жусын, киімдерін үш рет (жусын) және үш рет Гаттарды оқысын.

⁵⁶ Зұлым рух.

⁵⁷ Зороастр діни сенімінде мәйіттер жерді ластайды деп (жерге) көмілмейді.

⁵⁸ Бөлім.

(Содан) кейін от ардақталсын, барсам⁵⁹ таратылсын, (сосын) таза сулар босатылсын, содан кейін үй тазарады, оған су кіретін болады, өсімдік өнетін болады, емшаспандан ішінде болады⁶⁰, ей, Спитама – Заратуштра!», – деп жауап берді.

3. Егер бала дүниеден өтсе, немесе қыз дүниеден өтсе, әке ұлы үшін, ана қызы үшін қанша уақыт қалады?

Қанша (уақыт) діндарлар үшін, қанша (уақыт) егер күнәһарлардан болса?

Сонда Аһура Мазда: «Діндарлар үшін отыз (күн), алпыс (күн) күнәһарлар үшін», – деп жауап берді.

4. (Төртінші бөлім екінші бөлім сияқты).

5. Егер бауыр дүниеден өтсе, немесе қарындас (әпке) дүниеден өтсе, бауыр қарындас (әпке) үшін, қарындас (әпке) бауыр үшін қанша (уақыт) қалады?

Діндарлар үшін қанша (уақыт), күнәһарлар үшін қанша (уақыт)?

Сонда Аһура Мазда: «Діндарлар үшін отыз (күн), күнәһарлар үшін алпыс (күн).

6. (Алтыншы бөлім үшінші, төртінші бөлім сияқты).

7. Егер үй иесі (еркегі) немесе үйдің ханшайымы (әйелі) қайтыс болса, олар қанша (уақыт) қалады⁶¹?

Діндарлар үшін қанша (уақыт), күнәһарлар үшін қанша (уақыт)?

Сонда Аһура Мазда: «Қыздары⁶² мен ұлдары діндарлар үшін алты ай, күнәһарлар үшін он екі ай (аза тұтады)⁶³», – деп жауап берді.

8. (Екінші бөлім сияқты).

9. Егер атасы дүниеден өтсе, немесе әжесі дүниеден өтсе, ұл немересі атасы мен әжесі үшін, (ал) қыз немересі әжесі үшін қанша (уақыт) қалады⁶⁴?

Діндарлар үшін қанша (уақыт), күнәһарлар үшін қанша (уақыт)?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Жиырма бес (күн) діндарлар үшін, елу (күн) күнәһарлар үшін», – деп жауап берді.

10. (Екінші бөлім сияқты).

11. Егер немере ұл дүниеден өтсе, не немере қыз дүниеден өтсе, атасы немере баласы үшін, әжесі немере қызы үшін қанша (уақыт) қалады⁶⁵?

Діндарлар үшін қанша (уақыт), күнәһарлар үшін қанша (уақыт)?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Діндарлар үшін жиырма бес (күн), күнәһарлар үшін елу (күн)», – деп жауап берді.

⁵⁹ Барсам – зороастрылық діни жоралғыда қолданылатын майда шыбықтар.

⁶⁰ Емшаспандан тазарға үйге кіретін болады.

⁶¹ Яғни, неше күн діни жөн-жоралғыны ұстанады?

⁶² Тұрмысқа шықпаған қыздары.

⁶³ Яғни, сол үйдің тұрмысқа шықпаған қыздары мен ұлдары ата-анасы үшін діни жөн-жоралғыны орындайды.

⁶⁴ Яғни, неше күн діни жөн-жоралғыны ұстанады?

⁶⁵ Яғни, неше күн діни жөн-жоралғыны ұстанады?

12. (Екінші бөлім секілді).

13. Егер немере туысы (ағасының баласы) қайтыс болса, немесе немере туысы (әпкесінің баласы) қайтыс болса, олар қанша уақыт қалады⁶⁶?

Діндарлар үшін қанша (уақыт), күнәһарлар үшін қанша (уақыт)?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Жиырма (күн) діндарлар үшін, қырық (күн) күнәһарлар үшін», – деп жауап берді.

14. (Екінші бөлім секілді).

15. Егер әкесінің бауыры (немесе анасының бауыры, яғни нағашысы) дүниеден өтсе, немесе әкесінің қарындасы (әпкесі) (немесе анасының сіңлісі (әпкесі), дүниеден өтсе, қанша күн қалады⁶⁷?

Діндардар үшін қанша (уақыт), күнәһарлар үшін қанша (уақыт)?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Діндарлар үшін он бес (күн), күнәһарлар үшін (отыз) күн», – деп жауап берді.

16. (Екінші бөлім сияқты).

17. Егер немере туыс (әкесінің бауырының ұлы) (немесе нағашысының ұлы) қайтыс болса, немесе немере қарындасы (әкесінің бауырының қызы) (немесе нағашысының қызы) қайтыс болса, қанша күн қалады⁶⁸?

Діндардар үшін қанша (уақыт), күнәһарлар үшін қанша (уақыт)?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Діндарлар үшін он (күн), күнәһарлар үшін жиырма (күн)», – деп жауап берді.

18. (Екінші бөлім сияқты).

19. Егер ағайыны (әкесінің бауырының баласының баласы) (немесе нағашысының баласының баласы) дүниеден өтсе, немесе туысқан қарындасы (ағасының қарындасының (әпкесінің) қызының қызы) (немесе нағашы әпкесінің қызының қызы) дүниеден өтсе, қанша күн қалады⁶⁹?

Діндардар үшін қанша (уақыт), күнәһарлар үшін қанша (уақыт)?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Діндарлар үшін 5 (күн), күнәһарлар үшін 10 (күн)», – деп жауап берді.

20. (Екінші бөлім секілді).

21. Егер қандас біреу қайтыс болса, мейлі басқа дінге (Мазда Яснадан басқа) сенсін, (немесе) басқа сенім иесі болсын, Спинта – Минудан қаншалықты тура үлес алады, қаншалықты жанама үлес алады?

⁶⁶ Яғни, немере бауырлар үшін қанша күн аза тұтылады?

⁶⁷ Яғни, неше күн діни жөн-жоралғыны ұстанады?

⁶⁸ Яғни, неше күн діни жөн-жоралғыны ұстанады?

⁶⁹ Яғни, неше күн діни жөн-жоралғыны ұстанады?

13 ФРӘГӘРД⁷⁰

1. (Кірпіні өлтірген адамның күнәсі мен жазасы. Даланың тышқанын⁷¹ өлтірген адамның сауабы).

1. Макдис Мину⁷² жаратқандарының ішінен біреуі, Спинта-Мину жаратқандардың ішінен (біреуі) түннің жарымынан күн шыққанша оның мың дүресі Аһриман⁷³ға жетеді (ме)⁷⁴?

2. Сонда Аһура Мазда: «Былапыт тілді халық дужә деп атайтын Уэнһапара (деп аталатын) қара (пузә) түсті тікенді, оны Макдис Мину⁷⁵ жаратқан, (сондай-ақ ол) Спинта-Мину жаратқан жаратылыстардың бірі, түннің жарымынан таң атқанша оның мың соққысы Аһриманға дейін жетеді⁷⁶.

3. Ей, Спитама-Заратуштра, былапыт тілді халық дужә деп атайтын Уэнһапара (деп аталатын) қара (пузә) түсті тікенді⁷⁷ біреу өлтіретін болса, (егер) өмірінде күнәсіне өкініп, тәубаға келмеген болса, (онда) (жасаған күнәсі) оның тоғыз ұрпағына дейін жетеді, Чинуэт⁷⁸ көпірінен қиналып өтеді⁷⁹.

4. Ей, Астуманд дүниесінің жаратушысы⁸⁰, ей, Ашу! Уэнһапара (деп аталатын) қара түсті тікенді, жаман тілді халық (оны) дужә деп атайтынды⁸¹ біреу өлтіретін болса, оның жазасы не болмақ?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Аттың қамшысымен мың рет, тәубаға келушінің аспабымен мың рет ұрылады», – деді.

5. Ангра-Минудың жаратқанының біреуі, Аһриман жаратқандарының ішінен (біреу) түннің жарымынан күн шыққанша оның мың соққысы Спинта-Мину⁸²ға дейін жетеді (ме)⁸³?

⁷⁰ Бөлім.

⁷¹ Мұнда тасбақаны айтып отыр.

⁷² Қайырымды рух.

⁷³ Жауыз рух.

⁷⁴ Яғни, Қайырымды рухтың жаратқандарының ішінен кім түннің жарымынан таң атқанша Аһриманның мың жаратқандарын өлтіруге шығады?

⁷⁵ Қайырымды рух.

⁷⁶ Заратуштра діні бойынша қайырымды рух жаратқан жаратылыстардың бірі кірпі жауыз рух жаратқан жаратылыстарды жояды деген сенім бар.

⁷⁷ Мұнда кірпіні айтып отыр.

⁷⁸ Чинуэт – жерасты патшалығына алып баратын көпір.

⁷⁹ Заратуштра сенімі бойынша, кімде-кім кірпіні өлтіретін болса, сол жасағанына өкініп тәубаға келмесе, соның кесірі тоғыз ұрпағына дейін жетеді әрі жерасты патшалығына апаратын көпірден қиналып өтеді.

⁸⁰ Материалды әлемнің жаратушысы.

⁸¹ Мұнда кірпіні айтып отыр.

⁸² Қайырымды рух.

⁸³ Яғни, жауыз рухтың жаратқандарының ішінен кім түннің жарымынан таң атқанша қайырымды рухтың мың жаратқандарын өлтіруге шығады?

6. Сонда Аһура Мазда: «Ей, Спитама-Заратуштра, былапыт тілді халық Зәирим Йәке деп атайтын Зәирим Йәнгурә деп аталатын диюды⁸⁴, себебі оны Аһриман жаратқан, Аһриман жаратқандардың қатарынан саналады, түннің жарымынан таң атқанша (өлтірсе), оның мың соққысы Спинта-Минуға дейін жетеді⁸⁵.

7. Ей, Спитама-Заратуштра, былапыт айтушы халық Зәирим Йәке деп атайтын Зәирим Йәнгурә деп аталатын диюды⁸⁶ (кімде-кім өлтіретін болса), (онда ол) оймен де тәубе, іс жүзінде де тәубе, сөз жүзінде де тәубе жасаған болып есептеледі және (оның бұл ісі) оның ойының да төлемі, сөзінің де төлемі (және) ісінің де төлемі болмақ⁸⁷», – деді.

II. (Иттің түрлерін өлтіргеннің жазалары, Чинуэт көпірін қорғайтын екі ит, итті жаралағанның немесе өліміне себепші болғанның діни үкіммен қамшымен жазалау үкімі).

8. Кімде-кім мал қоритын итті, ауыл итін⁸⁸, (мейлі) аң аулайтын не тәрбиеленген (болсын), олар осы күнәдан айқайлап, ұлитын болса, оның жаны басқа әлемге өткенде үрейлі ну ормандағы ауру қасқырдай (жалғыз) болады.

9. Оның жаны дүниеден өткеннен кейін, үрейлі һәм қайғылы әлемде оған пишупаненің екі иті⁸⁹ де қайғы-мұңға батқан оған көмек қолын созбайды.

10. Кімде-кім мал қоритын итке зақым келтірсе, не оның құлағын кессе, не аяғын сындырса, кенет ит есінен танса, (соның кесірінен) отар малға ұры немесе қасқыр тисе, (содан бар) жарарын алып кетсе, (зақым жеткізген адам) отар иесінің шығынын өтейді және істеген ісіне өкінуі қажет, (оның) құны істеген ісінің пиғылына байланысты.

11. Кімде-кім ауыл иті⁹⁰не зақым келтірсе, не оның құлағын кессе, не аяғын сындырса, кенет ит есінен танса, (соның кесірінен) отар малға ұры немесе қасқыр тисе, (содан бар) жарарын алып кетсе, итке (зақым жеткізген адам) отар иесінің шығынын өтейді, (оның) құны істеген ісінің пиғылына байланысты.

12. Ей, Астуманд дүниесінің жаратушысы⁹¹, ей, Ашу⁹²!

⁸⁴ Мұнда тасбақаны айтып отыр.

⁸⁵ Яғни, кімде-кім түннің жарымынан таң атқанша тасбақаны өлтіретін болса, оның қайырымы қайырымды рухтан болады.

⁸⁶ Яғни, мұнда кірпіні айтып отыр, яғни, орналастыр.

⁸⁷ Заратуштра сенімі бойынша, кімде-кім тасбақаны өлтіретін болса, ол өзінің күнәларын жуып-шайған болып есептеледі.

⁸⁸ Яғни, үйді қоритын ит.

⁸⁹ Яғни, Чинуэт көпірін қорғайтын екі ит.

⁹⁰ Яғни, үйді қоритын ит.

⁹¹ Материалды әлемнің жаратушысы.

⁹² Яғни, қасиетті.

Кімде-кім мал қоритын итке қарумен зақым жеткізетін болса, (ит) есінен танса, (содан) жаны тәнінен ажыраса, оның жазасы не болмақ?

Сонда Аһура Мазда: «Аттың қамшысымен сегіз жүз рет ұрады, өкінушінің қамшысымен сегіз жүз рет ұрады», – деді.

13. Ей, мейірімді...

Кімде-кім ауыл ит⁹³ін қарумен соғатын болса, (ит) есінен танса, (содан) жаны тәнінен ажыраса, оның жазасы? не болмақ?

Сонда Аһура Мазда: «Аттың қамшысымен жеті жүз рет ұрады, тері қамшымен жеті жүз рет ұрады», – деді.

14. Ей, мейірімді...

Кімде-кім аң аулайтын итті қарумен зақымдаса, (ит) есінен танса, (соңында) жаны тәнінен айырылса, оның жазасы не болмақ?

Сонда Аһура Мазда: «Аттың қамшысымен алты жүз рет ұрады, тері қамшымен алты жүз рет ұрады», – деді.

15. Ей, мейірімді... кімде-кім иттің күшігін зақымдаса, (ит) есінен танса, (соңында) жаны тәнінен айырылса, оның жазасы не болмақ?

Сонда Аһура Мазда: «Аттың қамшысымен бес жүз рет ұрады, тері қамшымен бес жүз рет ұрады», – деді.

16. Кірпіге де сондай⁹⁴, Визу итіне де сондай⁹⁵, тісі өткір шиебөріге де сондай⁹⁶, қу түлкіге де сондай⁹⁷, су итінен басқа, Спинта-Мину иттерінің барлық түрлеріне де сондай⁹⁸.

III. (Құқығы шектелген яғни өзінің қорықшылығын толық орындай алмайтын иттердің діни үкімдері мен жазалары. Итке жаман тамақ беретін адамның жазасы мен үкімі, қамшымен ұру жазасы).

17. Ей, Астуманд дүниесінің жаратушысы⁹⁹, ей, Ашу¹⁰⁰!

Мал қоритын иттің заңды орны қайда¹⁰¹?

Сонда Аһура Мазда: «Ұры немесе қасқырдан отарды қору үшін бір йуж йәсти¹⁰² қашықтыққа дейін болуы керек», – деді.

18. Ей, мейірімді...

⁹³ Яғни, аула қоритын ит.

⁹⁴ Яғни, кірпіні өлтіргенге де 15-баптағыдай жаза қолданылады.

⁹⁵ Яғни, итті өлтіргендей жаза қолданылады.

⁹⁶ Яғни, итті өлтіргендей жаза қолданылады.

⁹⁷ Яғни, итті өлтіргендей жаза қолданылады.

⁹⁸ Яғни, итті өлтіргендей жаза қолданылады.

⁹⁹ Материалды әлемнің жаратушысы.

¹⁰⁰ Яғни, қасиетті.

¹⁰¹ Яғни, мал қоритын ит қаншалықты қашықтықта мал қору керек?

¹⁰² Он алты мың қадам.

Ауыл иті¹⁰³нің заңды орны қайда¹⁰⁴?

Сонда Аһура Мазда: «Ұры немесе қасқырдан қору үшін үй немесе ауылдан бір мың үлкен қадамға дейін болуы керек», – деді.

19. Ей, мейірімді...

Қаңғыбас иттің заңды орны қайда¹⁰⁵?

Сонда Аһура Мазда: «Мұндай иттің шаруашылықта пайдасы жоқ, өзіне тамақ тауып жеу үшін қанша алысқа кетсе, кете берсін¹⁰⁶», – деді.

20. Ей, Астуманд дүниесінің жаратушысы¹⁰⁷, ей, Ашу¹⁰⁸!

Егер кімде-кім мал қоритын итке жаман тамақ беретін болса, оның бұл қылығы үшін қанша күнә (жазылады)?

Сонда Аһура Мазда: «Оның күнәсі мына материалды дүниеде ең үлкен отбасының отағасына жаман тамақ бергенімен бірдей болады», – деді.

21. Ей, мейірімді...

Егер кімде-кім үй-аула қоритын итке жаман тамақ беретін болса, оның бұл қылығы күшін қанша күнә (жазылады)?

Сонда Аһура Мазда: «Оның күнәсі мына материалды дүниеде орташа отбасының отағасына жаман тамақ бергенімен бірдей болады», – деді.

22. Ей, мейірімді...

Егер кімде-кім қаңғыбас итке жаман тамақ беретін болса, оның бұл қылығы күшін қанша күнә (жазылады)?

Сонда Аһура Мазда: «Оның ақиқаты мынада..., мына материалды дүниеде үйге диуана әсрауан¹⁰⁹ келсе, оған жаман тамақ берсе, (күнәсі) сонымен бірдей болады», – деді.

23. Ей, мейірімді...

Егер кімде-кім күшікке жаман тамақ беретін болса, оның бұл қылығы үшін қанша күнә (жазылады)?

Сонда Аһура Мазда: «Мынадай... мына материалды дүниеде, бір кәметке толмаған жас бала діндарлықты әдетке айналдырса, сол балаға жаман тамақ бергенімен бірдей», – деді.

24. Ей, мейірімді...

Егер кімде-кім мал қоритын итке жаман тамақ беретін болса, оның жазасы қандай?

¹⁰³ Яғни, аула қоритын ит.

¹⁰⁴ Яғни, мал қоритын ит қаншалықты қашықтықта мал қору керек?

¹⁰⁵ Яғни, мал қоритын ит қаншалықты қашықтықта мал қору керек?

¹⁰⁶ Яғни, бұл ит түрінің белгілі бір қоритын аймағы жоқ.

¹⁰⁷ Материалды әлемнің жаратушысы.

¹⁰⁸ Яғни, қасиетті.

¹⁰⁹ Діндар.

Сонда Аһура Мазда: «Ондай жағдайда сол дене (мына) жазаға лайық: аттың қамшысымен екі жүз рет ұру, (сондай-ақ) өтінушінің құралымен екі жүз рет ұру (керек)», – деді.

25. Ей, мейірімді...

Егер кімде-кім ауыл иті¹¹⁰не жаман тамақ беретін болса, оның жазасы қандай?

Сонда Аһура Мазда: «Аттың қамшысымен тоқсан рет ұру, (сондай-ақ) өтінушінің құралымен тоқсан рет ұру (керек)», – деді.

26. Ей, мейірімді...

Егер кімде-кім қаңғыбас итке жаман тамақ беретін болса, оның жазасы қандай?

Сонда Аһура Мазда: «Аттың қамшысымен жетпіс рет ұру, (сондай-ақ) өтінушінің құралымен жетпіс рет ұру (керек)», – деді.

27. Ей, мейірімді...

Егер кімде-кім күшікке жаман тамақ беретін болса, оның жазасы қандай?

Сонда Аһура Мазда: «Аттың қамшысымен елу рет ұру, (сондай-ақ) өтінушінің құралымен елу рет ұру (керек)», – деді.

28. Ей, Спитама-Заратуштра!

Мына материалды әлемде Спинта-Мину¹¹¹ жаратқандардың ішінен осы ит тез қартаяды, (және) аш болса да тамақ жеп тұрғанның қасында тұра береді. (Сондықтан да) өзіңізбен бірге итке рұқсат етілген сүт, май, етті алып барыңыз.

IV. (Өздерінің міндеттерін орындай алмайтын, яғни үре алмайтын, иісті ажырата алмайтын, себепсіз адам мен жануарларды тістейтін иттерге қатысты заңдар, үкімдер және жазалар)

Ей, материалды дүниенің төрешісі, ей, Ашу!

Егер маздапараст¹¹²ың үйінде ит үре алмаса немесе құтырса, олар маздапараст болғандықтан да олар не істеуі қажет?

30. Сол сәтте Аһура Мазда: «Оның (иттің) мойнына ағаштан жасалған қарғыбау, ал (тұмсығына) тұмылдырық байлану керек. Сосын оны қатты бір қадаға, немесе жұмсақ екі қадаға жақсылап байлап қою керек».

31. (Және) оны екі жағынан жақсылап байлау қажет, оны жоғарыдан да екі жағынан мықтап байлау керек. Олай жасамаған күнде үре алмайтын немесе құтырған ит адамды немесе (басқа) жануарды тістеп алуы мүмкін. (Егер) тістеп алған жағдайда ол әдейі жасалған қылмыс ретінде жазаланады.

32. (Егер) екінші рет жануарды тістесе...

(Егер) адамды бірінші рет жараласа, оң құлағын кеседі;

¹¹⁰ Яғни, аула қоритын ит.

¹¹¹ Қайырымды рух.

¹¹² Маздаға сенуші, діндар.

(Егер) екінші рет жануарды тістесе...

(Егер) адамды екінші рет жараласа, (онда) сол құлағын кеседі;

33. (Егер) үшінші рет жануарды тістесе...

(Егер) үшінші рет адамды жараласа, оң аяғын кеседі;

(Егер) төртінші рет жануарды тістесе...

(Егер) адамды төртінші рет жараласа, сол аяғын кеседі.

34. Бесінші рет жануарды тістесе...

Бесінші рет адамды жараласа, оның құйрығын кеседі

Оны екі жағынан жақсылап байлап қояды;

Оны жоғарыдан да екі жағынан мықтап байлау керек. Олай жасамаған күнде үре алмайтын немесе құтырған ит адамды немесе (баска) жануарды тістеп алуы мүмкін. (Егер) тістеп алған жағдайда ол әдейі жасалған қылмыс ретінде жазаланады.

35. Ей, мейірімді....

Егер бір маздапараст¹¹³ың үйінде бір иіс сезу қасиетінен айырылса маздапараст не істеуі қажет?

Сол сәтте Аһура Мазда: «Оны Ашу¹¹⁴ адамды емдегендей емдеу қажет».

36. Ей, мейірімді....

Егер (емдеуді) қаласа, бірақ (амалын) табалмаса, маздапараст қандай шара жасауы керек?

37. Сол сәтте Аһура Мазда: «Оның (иттің) мойнына ағаштан жасалған қарғыбау, ал (тұмсығына) тұмылдырық байлану керек. Сосын оны қатты бір қадаға, немесе жұмсақ екі қадаға жақсылап байлап қою керек».

38. Егер байламаса, (содан) иіс сезімін жоғалтқан ит шұңқырға, немесе шұқанаққа, не жарға, не өзенге, не су жағасына құлап, жараланса, (соның кесірінен) өлсе, онда олар жазалануы керек¹¹⁵.

V. (Иттің сипаты. Қасқыр туралы).

39. Ей, Заратуштра, мен, Аһура Мазда, өзі киімді, өзі аяқ киімді, ояу, сергек, өткір тісті, ауыл мен малды қору үшін адамның жолдасы болған итті жараттым.

Мен, Аһура Мазда, мен итті жараттым және ауыл мен малды қору үшін оны үлкен денелі, күшті әрі өте сергек етіп (жараттым).

40. Ей, Спитама-Заратуштра, дауыс оны ояту үшін. Сол (дауыстан) ауылдар мен қыстақтарға ұры (түспеуі) немесе қасқыр (тимеруі) бір нәрсе алып кетпеуі үшін¹¹⁶.

¹¹³ Маздаизм дініне сенуші.

¹¹⁴ Діндар.

¹¹⁵ Осы бөлімде құтырған ит пен иіс сезу мүшесінен айырылған ит туралы айтылады. Заратуштра сенімі бойынша, ешбір жағдайда да итті өлтіруге болмайды, тіпті құтырса да оны емдеу талап етіледі.

¹¹⁶ Яғни, ауылға не қыстаққа ұры түсіп, қасқыр тимеруі үшін де итті үретін етіп жараттық дегені.

Қасқырларды өлтіруші, қасқырларды жұлмалаушы.

(Жемтігінің соңына түсіп) қан қақсатушы қасқырлар көп.

41. Ей, мейірімді....

Ей, Ашу! Ей, Аһура Мазда!

Екі қасқырдың қайсысы өлтірілуге лайық?

Еркек ит пен ұрғашы қасқырдан пайда болғаны ма, әлде ұрғашы қасқыр мен еркек иттен бе?

Сол сәтте: «Ей, Ашу-Заратуштра! Расында да сол екі қасқырдың ішінде өлімге лайығы ұрғашы ит пен еркек қасқырға қарағанда еркек ит пен ұрғашы қасқырдан пайда болғаны өлімге лайығырақ.

42. Сондай иттер¹¹⁷ мал, аула, қаңғыбас және тәрбиеге үйретілген¹¹⁸ иттерді өлтіреді, (олар) ауылдар мен малдарды опат етуші.

Сондай (иттер) басқа иттерге қарағанда түлік малды ойрандаушы, жаман, жауыз (болып келеді).

43. Ойрандаушы иттер¹¹⁹ ауылдар мен малдарға шабуылдайды.

Сондай (иттер) басқа иттерге қарағанда түлік малды ойрандаушы, жаман, жауыз (болып келеді).

VI. (Иттің сипаты және әртүрлі топтағы, сатыдағы адамдардың мінездерімен сәйкес келетін иттер туралы)

44. Бір итте сегіз түрлі мінез-құлық бар:

- діндар адамның (мінезі) секілді мінезі бар;
- жауынгердің (мінезі) секілді мінезі бар;
- шопанның (мінезі) секілді мінезі бар;
- қызметшінің¹²⁰ (мінезі) секілді мінезі бар;
- ұрының (мінезі) секілді мінезі бар;
- дисудың¹²¹ (мінезі) секілді мінезі бар;
- жеңіл жүрісті әйелдің (мінезі) секілді мінезі бар;
- жас нәрестенің (мінезі) секілді мінезі бар.

45. Бір мубәд¹²² секілді (бөлек) тамақ жейді;

- бір мубәд секілді қанағатшыл (келеді);
- бір мубәд секілді қарапайым (келеді);

¹¹⁷ Яғни, еркек ит пен ұрғашы қасқырдан пайда болған ит.

¹¹⁸ Яғни, аң аулауға арналған ит.

¹¹⁹ Яғни, еркек ит пен ұрғашы қасқырдан пайда болған ит.

¹²⁰ Немесе әншінің.

¹²¹ Түнде аң аулаушының.

¹²² Зороастр дінінің рухани көсемі.

- бір мубәд секілді аз қалайтын және (тегін) жол көрсетуші (келед);
Осының бәрі бір мубәдтің мінезіне ұқсайды.

- бір жауынгер секілді алдында жүреді;
- бір жауынгер секілді мал үшін жанын пидә етеді;
- бір жауынгер секілді үйдің алды-артын (қориды);
Осының бәрі бір жауынгердің мінезіне ұқсайды.

46. Бір ауыл адамы яғни шопан секілді аз ұйықтайды, ұйқысы сергек;
- бір ауыл адамы яғни шопан секілді үйден бірінші шығады;
- бір ауыл адамы яғни шопан секілді үйдің алды-артын (қориды);
Осының бәрі бір ауыл адамының яғни шопанның мінезіне келеді.

- бір қызметші¹²³ секілді дауыс шығарады;
- бір қызметші секілді жақындағанды жаралайды;
- бір қызметші секілді үй мен тамағы болмашы;
Осының бәрі бір қызметшінің мінезіне ұқсайды.

47. Ұры секілді қараңғыны қалайды;
- ұры секілді түнде жорытады;
- ұры секілді оңай тамақ тауып, жейді;
Осының бәрі ұрының қылығына ұқсайды.

- Дису¹²⁴ секілді қараңғылықты жақсы көреді;
- дису секілді түнді жақсы көреді;
- бір дису секілді азығын оңай тауып, жейді;
Осының бәрі дисудың қылығына ұқсайды, осылар бір дисудың мінезіне келеді.

48. Жеңіл жүрісті әйел секілді дауыс шығарады;
- жеңіл жүрісті әйел секілді жақындағанды жаралайды;
- жеңіл жүрісті әйел секілді арзымаған тамағы мен үй бар;
Осының бәрі бір жеңіл жүрісті әйелдің мінезіне келеді.
- Жас бала секілді көп ұйықтайды;
- жас бала секілді еркелегенді ұнатады;
- жас бала секілді айналада секіріп ойнағанды жақсы көреді;
Осының бәрі бір жас баланың мінезіне ұқсайды.

¹²³ Әнші.

¹²⁴ Түнде аң аулаушы.

VII. (Өлген соң иттердің жаны қайда барады? Жұмак – иттердің мекені. Маздаист¹²⁵ардың үйлерін қоритындар, ауыл мен малды қоритындар. Құндыз және оның киесі, құндызды өлтіргеннің жаман қатты салдары).

49. Менің¹²⁶ үйлерімнен (мейлі) мал қоритын ит болсын, мейлі мал қоритын ит болсын оларға (олардың үйіне) баратын болса, оларды қуып жібермесін.

Егер ауыл қоритын ит пен мал қоритын ит болғанда Мазда¹²⁷ жаратқан жерде менің үйім берік әрі нық тұрмас еді¹²⁸.

50. Ей, материалды әлемді жаратушы! Ей, Ашу!

Егер ұрғашы ит өлетін болса, оның денесі бұзылып, шірісе, (егер еркек ит болса) оның ұрығы кеуіп кетсе, олардың жаны қайда барады?

51. Сонда Аһура Мазда: «Ей, Спитама-Заратуштра, тамшылар (үлкен) суға қосылады. Онда сол екеуінен¹²⁹ екі құндыз пайда болады. Мың еркек ит пен мың ұрғашы иттен бір жұп яғни бір еркек, бір ұрғашы құндыз пайда болады.

(Кімде-кім сол) құндызды өлтірсе, құрғақшылық болады», – деді.

52-54. 52, 53, 54-бөлімдер 9-фрәгәрдтің 53, 54, 55-бөлімдерімен сәйкес келеді.

55. Құндызды өлтірген (адам) өлтіріліп немесе (елден) қуылмайынша сол жерге өсімдік шығып, қайта гүлденбейді.

Немесе сол қасиетті құндыздың жанын үш күн, үш түн бойына шоқ пен от секілді, жайылған барсам¹³⁰ секілді, тазарған қылша секілді құрметтелмейінше (құрғақшылық бола береді).

56. Содан кейін ғана сол жерде, сол ауылда тоқшылық пен молшылық болады;

содан ем-шипа болып, денсаулық (жақсарады);

содан тыныштық, бақ-береке келеді;

содан ауылшаруашылық дамиды.

¹²⁵ Яғни, маздаға иман келтіргендер.

¹²⁶ Яғни, мазда дінін ұстанатындар.

¹²⁷ Құдай.

¹²⁸ Зороастр дінінде итгі куу күнә саналады. Егер ит болмағанда менің үйім ұры-қарылардан аман қалмас еді деген мағынада.

¹²⁹ Яғни, еркек және ұрғашы иттен.

¹³⁰ Зороастр дінінің діни жоралғыларында қолданылатын жұқа шыбықтар.

15 ФРӘГӘРД¹³¹

I. (Өлімнің себебіне теңесетін¹³² бес үлкен күнә. 1. Зороастр дінінен басқа дінді насихаттау. 2-3. Итке жаман тамақ беру, итке жаман қарау. 4-5. Етеккірі келген әйелмен және аяғы ауыр әйелмен жақындасу).

1. Егер бір мына материалды әлемде жанағы істердің бірін жасайтын болса, кейін тәубеге келмесе, өтемін өтемесе, сол (жасаған) істерінің кесірінен күнәһар болады¹³³.

2. Сонда Аһура Мазда: «Ей, Ашу-Заратуштра, (олар) бесеу. 1. Халық тап болатын сол істердің біріншісі – Ашудың адамын¹³⁴ басқа дінге, басқа ілімге қарай үгіттеу. (Осыдан) хабардар болып, өз ақылымен¹³⁵ осы істерді істейтін болса, (онда) күнәһар болады¹³⁶.

3. Халық тап болатын сондай істердің екіншісі – мал қоритын итке немесе аула қоритын итке қатты сүйек лақтыру немесе ыстық тамақ беру.

4. Егер (сол) сүйектер иттің тісін сындыратын болса немесе сол ыстық тамақтан тісі не тілі күйіп, жарақаттанатын болса не өлсе, осы жасаған ісі үшін күнәһар болады¹³⁷.

5. Халық тап болатын сондай істердің үшіншісі – ұрғашы буаз итті ұру, не қуу, жеку, не аяғын сындыру.

6. Егер сол ит жарға, шұқанаққа, құдыққа, суға, өзенге құласа, содан жарақаттанса немесе өлсе, сол жасаған ісі үшін күнәһар болады¹³⁸.

7. Халық тап болатын тағы бір істердің төртіншісі – етеккірі келген, былғанған әйелмен (жақындасып) ұрығын төксе, сол жасаған ісі үшін күнәһар болады¹³⁹.

8. Халық тап болатын сондай істердің бесіншісі – сүті келіп тұрған не келмеген екіқабат әйелмен (жақындасып) ұрығын төксе, сол (әйелге) зиян тисе, (немесе) соның кесірінен өлсе, сол жасаған ісі үшін күнәһар болады¹⁴⁰.

¹³¹ Бөлім.

¹³² Яғни, өліммен бірдей.

¹³³ Яғни, өлік секілді болады.

¹³⁴ Зороастр дініндегі адамды.

¹³⁵ Яғни, ондай істің күнә екендігін біле тұрып, әдейі жасайтын болса.

¹³⁶ Немесе өлікке тең болады.

¹³⁷ Немесе өлікке тең болады.

¹³⁸ Немесе өлікке тең болады.

¹³⁹ Немесе өлікке тең болады.

¹⁴⁰ Немесе өлікке тең болады.

ЯСНА

Жиырма тоғызынша гат¹⁴¹

1. Ей, Жаратушым, жаратылған рух Сенің құзыретінде шағымданады: «Неге мені жараттын? Қандай адам менің болмысымды жаратты? Барлық жерді жауыздық, зұлымдық, қатігездік, тонау мен арсыздық басты, Сенен басқа демеушім жоқ, сондықтан да медет беруші ғана мына тығырықтан алып шыға алады. Маған (тура жолды) көрсет».

2. Сол кезде әлемді жаратқан Аһура Мазда, Ашадан: «Сен мына әлем халқына көмек қолын созып, медет беретін қандай көшбасшыны білесің? Біз (оған) әлемді абаттандырып, әділдікті тарататын күш-қуат бермекші едік. Ей, Аша, мына әлем мен әлем халқынан жеккөрініш пен ашу-ызаны жойып, адасушылар мен жамандық жасаушылар әскерін талқандай алатын қандай адамды әлемнің көшбасшысы ретінде таныстыра аласың?», – деп сұрады.

3. (Сонда) Аша, Аһура Маздаға: «Әлем үшін жаратылатын сол көсем немесе қолбасшы, әділетсіз әрі зұлымдық жасаушы емес, (қайта) мейірімді әрі жомарт жан екені күмәнсіз. Мына әлемде өсіп-өрбитін адамдардың арасынан жақсылық жасаушыларды жамандық жасаушылардан қорғайтын жанды көріп тұрған жоқпын. Расында да біз көмек қолын созатындай ол алып күштің иесі болуы керек», – деп жауап берді.

4. Бұрынғы нәпсіқұмарлар мен пұтқа табынушылардан болған істерді, сондай-ақ келешекте сол тарапынан болатын дүниелерді де Аһура Мазданың білетіндігінде ешбір күмән жоқ, себебі бұл істердің жалғыз әділ төрешесі Аһура Мазда, сондықтан да оның қалауымен болатындықтан да, Одан дән ризамыз.

5. Сондықтан да мен және жанды жаратушы екеуіміз зор құрметпен, қолымызды жайған (созған) калпы Аһура Мазданы мадақтап, қашанда жақсылық жасаушылар, діндарлар мен олардың көсемдеріне апат келмесін, дұшпандар мен жамандық жасаушылардың шабуылынан пана болсын деп сұраймыз.

6. Сол сәтте өзінің білімімен өмірлік күш-қуат сыйлайтын Аһура Мазда: «Дүниенің басшысы (деуге) лайық біреуді немесе пәктік пен тазалықтың нышанына айналған діни көсемге қолдау білдіретін көшбасшыны танымайсың ба? Мен оны әлемнің қарауылы әрі дүние сұлулығының сәулетшісі ретінде бекітетін едім», – деді.

7. Аһура Мазда өзінің сөзін: «Жүректерге ләззат сыйлайтын жанға жайлы әсем әуенді әлемнің дамуы және арман-тілегі Ашамен бірдей жақсы ойлы адамдар үшін жаратпадым ба?», – деп жалғастырды. Содан кейін Аһура Мазда Уһуманаға немесе өзінің киелі ақылына қарата: «Халыққа көмек қолын созып, адасушылықтан қайтаратын сенің ойындағы адам кім?», – деді.

8. (Аһура Мазда:) (Менің ойымша) Тәңірдің жарлықтарына мойынсұнатын,

¹⁴¹ Өсиет.

қасиетті дәстүрді жалғастыратын жалғыз адам – Заратуштра-Спитама. Мазданың мадақ әндерін (насихаттап), қасиетті дәстүрді үйрететін (адам), тек қана сол. Біз оның жұмысын жеңілдету үшін оған жүректерді елжіретіп, ынтықтыратын шешен тіл мен көркем сөз сыйлаймыз», – деді.

9. Сонда жанды жаратушы бар дауысымен: «Сонда мен ешбір себепсіз әлсіз біреудің қорғанышын (билігін) қабылдап, соның сөзіне құлақ асуым керек пе?! Алайда мен өзінің күш-қабілетімен мені қорғап-қолпаштайтын бейбіт сүйгіш хәм күдіретті адамды арман едім», – деп айқайлады.

10. «Сондықтан да, Ей, Аһура Мазда! Ей, Аша! Сендерден сұрайтыным, оған рухани байлық пен күшті денсаулық сыйландар! Ей, Уһумана! Сен де Заратуштраға әлемге тыныштық пен бейбітшілік сыйлайтын терең ақыл мен ұшқыр сана бер! Ей, Мазда¹⁴²! (сонда ғана) мен Заратуштраны әлемнің ең лайықты адамы әрі өзімнің көшбасшым ретінде мойындаймын», – деді.

11. Жанды жаратушы: «Ей, Мазда! Кім бізге әділдікті, мейірімділік пен жақсы ойды сыйлайды? Мұған¹⁴³ дардың жиынын, діннің негізін, сенің дәстүрінді кім қабылдайды? Міне, енді бізді қолдап-қолпаштап, қол ұшын созатын (көшбасшы) келді, біз де (онын) қызметшісі болуға дайынбыз», – деп сөзін жалғады.

Ашу Заратуштраның халыққа алғашқы үгіт-насихаты

Отызыншы гат¹⁴⁴

1. Енді ақиқатты тындағысы келген адамдар үшін даналық пен туралықты пір тұтқан әрі жақсы ой мен ақиқаттың кеніші болған Аһура Маздadan (бірнеше) сөз айтпақшымын. Ендеше соның көмегімен жарқыраған Фирдаус сарайына жол табуыңызға тілектеспін!

2. Ей, адамдар, келіңіздер мына сөздерге құлақ түріңіздер, мына жарқын ойларға бөленіңіздер, әлі мүмкіндік бар кезде әрбір ер мен әйел жақсылық¹⁴⁵ пен жамандықты¹⁴⁶ айыра білуі керек. Аһура Мазданың көмегінің аркасында тура жолға қарай қадам басыңыздар!

3. Егіз туған екі күш, әубаста адамның санасында болатын. Біріншісі – Спинта Мину, яғни ойдағы, сөздегі және істегі жақсылық; екіншісі – Ангру Мину, яғни ойдағы, сөздегі және істегі жамандық. Осы екеуінің арасынан дана жақсылықты, (ал) надан жамандықты таңдайды.

4. Осы екі күш бір-біріне жеткен уақытта барлық пен жоқтық (әрекет пен тыныштық) айқындалды. Жамандық жолға түскендер ең жаман өмірге, (ал)

¹⁴² Ұлы дана!

¹⁴³ Зороастр дінінің рухани көсемдері.

¹⁴⁴ Әсиет.

¹⁴⁵ Мазданың дінін.

¹⁴⁶ Шайтанның жолын.

жақсы жолдағылар ең жақсы һәм бақытты өмірге жолығады, бұл барлық (әрекет) жалғаса береді¹⁴⁷.

5. Осы егіз екі күштің ішінен надан жаман істерді, (ал) ақылды тәңірдің қалауынан болған жақсы һәм тура істерді таңдады. Жақсылықты мейірімді ақыл иесі мен құдайшыл жан таңдайды¹⁴⁸.

6. Осы екі күштің арасынан надандар жаманнан жақсыны айыра алмайды. Өтірікшілер мен бәлеқорлармен кеңесіп отырған уақытта өтірікші дию жетіп келеді де, олардың санасына ең жаман ойларды салады, содан жаман ойларын жүзеге асыру үшін ашу мен күшке жүгінеді, солардың кесірінен адамдардың өмірі бүлінеді.

7. Кімде-кім құдайдың құдіреті, жақсы ой және әділдікпен жолдас болса, мейірім мен әділдік періштесі оның болмысына жол ашады. Жақсы жолды таңдағаны үшін қуанышқа бөленіп, оның сыйлығына ие болады. Екі дүниеде де бақытқа кенеледі.

8. Аһураның қарғысы күнәһарларға жеткен уақытта жаман жазаның өзі де жетіп келеді. Сонда әлемді тазалықтың күші басады. Соңында құдай жолының жеңісімен жақсылық жамандықты жеңеді, (ал) өтірік шындықтың тұтқынына айналады.

9. Біз әлемді абаттандырып, алға жетелейтін, басқаларға туралықтың жолын көрсетіп, діндарлықты үйрететін адамдардың қатарынан болуды қалаймыз. Жүрек пен ойдың (ақыл мен сезім) басшылығында даналықтың мәйегіне жетуімізде Мазданың өзі жар болсын!

10. Жамандық жасаушылар өздерінің ауыр жазаларын алған уақытта өкінетін болады, (содан) олардың ойлары мен жүректері жақсылыққа қарай ойысады, сонда таза ақыл оларға қол ұшын беруге асығады және тура жолды табуда оларға көмектеседі.

11. Ей, халайық! Егер Мазданың мәңгілік заңынан хабардар болғандарыңызда, мына дүниенің тура жақсылығының сыйы мен қисық жамандығының зиянын біліп, қашанда күндеріңізді жақсылықпен өткізуге тырыса-тын едіңіздер.

¹⁴⁷ Өтірік пен жаман істерді қалағандар ең жаман өмірдің қиыншылықтарына, ал туралық пен жақсы істі қалағандар рух тыныштығына кенеледі. Бұл әрекет өмірдің соңына дейін жалғаса береді.

¹⁴⁸ Яғни, өтірікті қалайтындар жайман істі таңдайды, ал пәк гәуһарға ие болған жан бұл дүниеге алданбастан, туралықты таңдады. Сондықтан да кімде-кім кәміл иманмен құдайдың разылығы үшін жақсы істерді жалғастыра бергісі келсе, туралықты таңдайды.

Отыз бірінші гат¹⁴⁹

1. Ей, халайық! Бүгінге дейін ешкім естімеген бір хабарды жеткіземін. Жамандық істеушілер мен өтірікшілер бұл хабарды естіген бойда қобалжи бастайды. Ал жүрегінде шынайы иман барлар естіген бойда қуана бастайды.

2. Халыққа ең тура жолды таңдап беру қиын іс. Мен, Заратустра, сендерді басқару үшін жіберілдім. Тура куәлік беру мен шындықты айтып басқару – Аһура Мазданың (қасиеттерінің) бірі, сондықтан да Мазданың қасиетті дәстүрін бәріміз бірге ұстанатын болайық.

3. Мен сендерді Аһура Мазданың жақсылық жасаушылар мен жамандық істеушілердің сыйы мен жазасы туралы хабардар етемін. Сондай-ақ, Мазда дінінің жолымен жүрген жанның соңында неге қол жеткізетіні туралы айтамын. Мазда оларды маған өз сөзімен үйретіп, әлемдегілерге жеткізуімді тапсырды.

4. Сондықтан да мен Аһура Маздадан мынаны (өтініп) сұрар едім: Халыққа өмірдің ең жақсы жолын түсіндірудей жауапты істе мені қашанда қолдауын, сондай-ақ, тәңірдің махаббаты мен әділдігі және даналығының арқасында жалғаншылардың айла-шарғысымен күресте күш-қуат беруін сұраймын.

5. Ей, Аһура Мазда! Ашаның сәулесінде маған ең дұрыс жолды көрсет, өзім де сол жолға қадам басайын және қуаныш сыйлайтын (сол жолдың) сыйы туралы халықты хабардар етейін. Сондай-ақ әлем халқының келешектегі жағдайынан маған хабар бер!

6. Кімде-кім халыққа дұрыс жолды нұсқаса және Мазданың мәңгілік қуанышты хабары туралы мәлімет берсе, жақсылықтың ең қымбат сыйлығына ие болады және жақсылықтың сәулесі есептелетін Аһураның күші қолына түсіп, (қуанышқа) кенеледі.

7. Ей, Мазда! Ей, Ұлы дана! Алғашқы күннен бастап болмысты өз нұрыңмен жарыққа бөледің, өз ақылыңның күшімен бәрін бір жүйеге түсірдің. Ей, барлық халде бірдей күй кешкен жан! Бәрімізге таза иман (беріп), пәк нұрға бөле.

8. Ей, Мазда! Бар ақылыммен терең ойға батып, жүрек көзімен сені іздегенімде барлық болмыстың басы һәм соңы, ұшқыр ой мен даналықтың кеніші, туралық пен пәктікті жаратқан әрі әлем халқының істерінің әділ төрешісі Өзің екендігіңе көзім жетті.

9. Ей, Аһура Мазда! Материалды әлем мен даналықты жаратқан Сенсің! Әлем халқына жақсылық пен жамандықты да жаратқан Сенсің! Біреу өз қалауымен туралыққа қарай асықса, ендігі бірі надандыққа талпынады.

10. Осы екі жолдың ішінен кімде-кім ізгі ойға талпынып, жақсылық жағында болса, (онда ол) тура жолды таңдайды. (Ал), кімде-кім арам ойлы бо-

лып, жамандықты жан сүйсе, қиыншылық пен ауыртпашылыққа тола жолды таңдайды.

11. Ей, Мазда! Өз даналығыңмен біздің тәнімізге жан сыйлаған алғашқы күні-ақ бізге жамандықтан жақсылықты айыратын терең ақыл мен таза күш-қуат бердің. Біздің топырақ тәнімізге жан мен рухты енгізген уақытыңда сөйлеу мен жасау қабілетін сыйладың. Әркім өзінің еркін ойлы қалауымен өзі дұрыс деп тапқан жолмен жүреді.

12. Сондықтан да әубастан-ақ адам (баласы) туралықтың не өтіріктің тарапында немесе даналық пен надандықтың жағында болады. Соның негізінде жүрек қалауы һәм өз сана-сезімінің арқасында өзінің көзқарасын қалыптастырады. Алайда, адам (баласы) жол таңдауда екіұшты ойға салынып, сергелдеңге түспеуі үшін де Аһураның қасиетті ақылы да қоса келді¹⁵⁰.

13. Аһура Мазда адамдардың әшкере һәм құпия істерінен хабардар. Үлкен-кіші барлық күнәларды өзінің жарық көздерімен көреді және өзінің мәңгілік заңдарымен барлық істерге лайықты сыйы мен жазасын береді.

14. Ей, Аһура! Адамдардың өткен һәм келешектегі амалдарынан (толық) хабардар болғым келеді. Діндарлар мен игі жақсылардың істеген істерінің мына дүние һәм о дүниедегі сыйы мен сауабын, (ал) күнәһарлар мен жаман пиғылдылардың тартатын жазасын білгім келеді.

15. Аһура Мазда, сөз жоқ, адамдардың өткен һәм болашақта жасайтын істеген істерінің сыйын (немесе жазасын) береді. Өтірік пен жаман істерді таратағындардың жазасы не болмақ? Сондай-ақ әділ көшбасшы мен иманды адамдардың арасына от салатыннан басқа жұмысы жоқ адамдардың жазасы қандай болмақ?

16. Әрбір дана (адам) үйлердің, қалалардың және елдердің бақытты болуы үшін адамдардың арасына туралықты жаюға тырысады және олардың тура жолмен жүруіне мүдделі болады. (Міне) сондай адам Аһура Мазданың (адамы) болып есептеледі.

17. Мына екеуінің қайсысы ұлық? Туралықты ұстанған дана адам ба әлде, өтірік пен адасушылыққа қадам қойған ба? Ендеше адам абыржып қалған уақытта дана (адам) басқаларға тура жолды көрсетуі керек. Ей, Аһура Мазда! Бізге тура жолды танушылардың қатарынан болуды нәсіп ет!

18. Ешқашанда өтірікшілер мен адасушылардың сөзі мен тәлім-тәрбиесіне құлақ аспандар. Себебі ондай адамдар үй, шаһар және елдің берекесін қашырады. Ендеше оларды өздеріңнен алыс ұстап, жақындауына жол бермендер.

19. Ей, халайық! Даналар мен игі жақсылардың сөздеріне құлақ салыңдар! Себебі олардың тәлім-тәрбиесі мен сөздері рух пен өмірге күш-қуат сыйлайды. Ей, Аһура Мазда! Сен қаншалықты барлық нәрседен хабардар болып, тура және

¹⁵⁰ Яғни, жаратылды.

кисык жолда жүргендердің сыйы мен жазасын өзің жақсылап бергеніңмен де, даналар өздерінің күш-қуаты мен нұрларының арқасында жүректерге жол табатын шешен тілдерімен тура дәстүрді (жолды) насихаттап, бақытқа қол жеткізе алады.

20. Туралықтың соңынан жүрген адам екі дүниеде де қуаныш пен бақыт сарайына қол жеткізеді. Алайда, өтірікшілер мен адасушылар қараңғы түнек сарайында өкінішпен құса жұтып, ұзақ уақыт қалады. Осы екі топ та өздерінің жазалары мен сыйларын өз істерімен жасап, өз қолдарымен алып келеді.

21. Кімде-кім терең ой мен жақсы ісінің арқасында Аһура Маздаға жетсе, (сол адам) шынайы кемелдікке, мәңгілікке, тазалық пен пәктікке, рухани байлыққа бөленеді. Сондай адам Аһураны армандаушылардың, достарының қатарынан орын алады.

22. Кімде-кім зерек әрі дана болса, өзінің көркем мінезінің арқасында ақиқатқа қол жеткізеді. Сондай адам рухани байлығы мен көркем сөздерінің арқасында тура дәстүрді (жолды) қолдап, Аһура Маздаға жан-тәнімен беріледі де, халықты шынайы қолдаушылардың қатарынан саналады.

...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс

16 *...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс*
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс

...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс

17 *...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс*
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс

Jpr. Mfa. 464 M14. — 2) P.V. has another word. —
3) K3b. Br. a. M13 Pa. M3.s. L4a.1.a. Bri. Dht. Os. Pta
(in this original 'u' after 'l' struck out); ...
Mfa, ... K3a; ... Pto.

17 1) Jpr. Mfa. M14. Bri. L1.s.; ... K3a.3b. Br. M13.
Pa. Pta. M3; ... Pto. — 2) Jpr. Mfa. K3a.
Pa. Jb. Ls. Dht.; ... Br. K3b. M13. M3. Pa. Pta;
... Kio. — 3) ... Mfa. Jpr. Kio. Ls. Bri;
... Br. K3b. M13.4. Dht.; ... Pto. Pta; ...
Os. L1.; ... K3a; ... Pa. M3; ... Bri.
Ms. Os. L1.s.

18 1) All Mfa., exc. Jpr. Pto. Jb. 270 — 2) Jpr. Mfa. Pta.
Pto. M14. Kio; ... K3a.3b. Br. M13. Pa. M3. — 3) Jpr.
Mfa; ... K3a.3b. Br. M13. Pa. Pta. M3. Bri; ...
... Kio. Br. Ms. Os. — 4) K3a.3b. Br. M13.4. Pa.
Pta. Os. L1.s.; ... Jpr. Mfa; ... Pto.

19 1) Mfa K3b. Br. M13.4. Pa. Pta. Bri. L1.s.; ...

...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс 18

...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс

19 *...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс*
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс

20 *...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс*
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс
...уған қымыс үйіне қарай бұл қымыс

Jpr. Br; ... K3a. — 2) Jpr. Mfa; ... K3a.3b.
Br. M13.4. Pa. Pta; ... Pro; ... Bri. Dht. Os.
Ms. L1.s.; ... M3. — 3) Jpr. Mfa. Pro. L4a.s. Bri.
Mfa; ... M14. Ks. Br. Dht; ... Br. M13. M3.
Pa. Pta; ... K3a.3b; ... Os. L1. —
4) ... Jpr. Mfa. Br. a. K3b. Pa (in this | appended). 10.
M13.4. Pta. M3.s. Jb. Ls. Bri. Os; ... Ba. Dht. L1;
... K3a; not translated in P.V.

1) Pro. L4a.s. M14. Bri. Dht. Kio; ... Os. Ms. 20
L1; ... Jpr. K3a.3b. Br. M13.s. M3. Pa. Pta;
... Mfa. — 2) demut K3b. Br. Pa. M13. M3. —
3) cf. V. 27,14.

2.

1) Jpr. Mfa. Os. Ms. L1.s.; ... Br. K3b. M13.4. 1
Pa.10. L4a. Pta; ... K3a. — 2) ... Br. M13. K3b. Pa.
Bri. L1.s.; ... Pa. Os. Ms; ... Jpr. Mfa.

...
: ...

7 ...

8 ...

' ...

...
...
...

' ...

' ...

...
...

9 ...

...
...
...

...
...

6 1' Jpt. Mfa Pro. L4a. M1a, the rest ...

7 1) Jpt. Br. M13.4 Pa. K3a.3b. L4a; ...
Ba K1o. Oa L1.2; ...
2) all Mes., exc Brt ...

8 1) Mfa. Ba K1o. La. Dht. M2 Oa, ...
K3a.3b. M13 Pa Pta. L4a.1 Brt; ...
Mfa L4a. ...
K3a.3b. Brt M13. Pa. Brt. L1.2. -- 3) Jpt. Mfa.
K3a.3b.10. Brt M13. Pa Pta. L4a.2. Brt; ...
M2. L1. -- 4) Jpt Mfa. K3a. Pa. Pta. Brt. L1.2, ...
P1o Jb; ...
M13.4. Pa. Pta. M3.2. Brt. Oa L1.2 append ...
Mfa has ...
pr. m, then struck out and appended again sec. m., it is
wanting in Jpt. -- 6) Mfa Jpt. M14. L4a; ...
K3a.3b. Pa L1.2, ...
M13. Brt, ...
M3. Pa. Pta. Brt. L1.2; ...
Jpt in ...
3) ...
Jpt. Mfa. K3a.3b. Brt. M13.4 M3. Pa. Pta. (Jpt); ...
Oa. Pr. -- 9) Jpt and the rest, exc. Mfa ...

9 1) Jpt. P1o. M14 K1o. L1.2. Dht. Oa Ma. Pr append

...
...

' ...

...
...

' ...

...
...
...

' ...

' ...

9 ...

...
...
...

...
...

... which is wanting in the rest. -- 2) here K3a. M13 also.

3) K3a abbrev up to Par. 11. -- 4) Br.2. K3b.10. Pta.
M13.4 La. Oa. Dht. ...
Mfa has ...
Brt (La.
Brt; ...)

1) ...
M13.4. Brt give the text of Farr. 10 and 11 without P.V. --
2) Jpt. K3b.10. Brt. M13. Pa. M3.2. L1.2. Brt (Mfa. Jpt);
...
3) ...
4) Jb. Brt. K1o. Oa.
L1.2; ...
K3b. Pa. M3. Dht; ...
5) Jpt (Mfa). M13. Brt.
K3b. Pa. Brt. L1.2; ...
6) (Mfa) P1o. M14.
Brt. Dht. K1o. Ms. L1.2; ...
7) ...
8) Jpt. M13. Brt. Pa.10. K3b (Mfa) and
P.V.; ...
9) Jpt.
P1o. M14. K1o. Brt. L1.2 (Mfa); ...
10) (Mfa) Jpt. P1o. M14; ...
Ba. K1o. L1.2. Brt. Dht; ...

7 7
 7 7
 8 8
 9 9

Mft (at .. on crasure); **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K37. — 10) K5. P14. Mft. a. J6.7. Ht. L13.1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** P11. L3; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** S1 (but in this ᠮ struck out) K4. Cr. L2; Ja has **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** and above the line ᠮ

7 1) K5. P14; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** — 2) Ja. S1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** — 3) Ja.3.6. K5.4. S1. Mft. Ht. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** P14. Mft. L13. 4) Ja. S1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** — 5) Ja.6.7. K5. S1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Ht. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J3; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Mft. K37. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Cr. 6) Ja. K5. S1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** L13. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** L1.3. P.V. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** — 7) P14. S1. Mft. a. K4. J5.6.7. Ht. P6 L13.1.2. S1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Pd. Cr. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K5 J3. L3; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Ja. — 8) S1. P11. Mft. K4; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Ht. J7. L13; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K5.37. P14. Mft. Pd. P6; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Ja. Cr. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J6. Lba. — 9) **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Ht. J6.7. L13. Oa. K11; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Mft. Pd. K37. Cr. B1. L1.2. Oa; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K4; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Mft. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J6.7. Ht. L13. K11; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K5. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** S1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** P11. K10; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** L17. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Ja. but **ᠮ** is struck out. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** L3 (**ᠮ** is written above this sec. m.).

8 1) P14. S1. Mft. a. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Ja.3. K5 in this 6 appears above the line). P11. 2) Ja. Mft. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Mft. K37. Pd. L2, so too P14, but in this the first ᠮ is added sec. m.; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J3.7. Ht. K11, **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K5. — 3) Ja.3. K5. S1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J6.7. Ht. L13. K11. — 4) **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J6. K11, **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K4. — 5) Ja.3.6. K5. S1. Mft. a. Ht; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K4; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** L13. — 6) Ja. K5. S1. Mft. a. L13; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J3; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J6.7. Ht. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K37. Cr. — 7) **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K4. — 8) Ja.6. K5.4. S1. Mft. a. Ht. L13; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Pd. Cr. — 9) Ja.3. K5. Mft. a. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** S1. L13; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J6; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Ht. J7. K11. — 10) Ja.3.6.7. P14. Mft. K4.37. Pd. Ht. K11. Cr. O1.2. L13.1.2; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** S1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Mft. a. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** L20; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K5. L3. — 11) Mft. a. S1. J5. Pd. Ht. K11. B1. B2. B3. L2.3. Oa; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J7; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** L13. O1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K37; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Ja. K5.4. P14. Cr. P1. L1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J6. — 12) P14. S1. Mft. Pd. K37.11. Ht. L13. P6. B3. Oa; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K4; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Ja.3. K5; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Mft. a. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J7. B1. L1.2. B2; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J6; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** L20. — 13) Ja. K5.4. P14. S1. P11. Mft. a. Ht. L13.1.2.3. B1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J6.7. Lba. Cr. Pr. — 14) Ja.6.7. K5.11. Ht. L13; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** P11; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** P14. Mft. Pd. K37. Cr. L1.2; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Mft. a. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K4; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** S1. Lba.

9 1) **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K4; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Mft. a. — 2) Ja. S1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J3. P11. L3. — 3) K5.4. P14. Mft. a. Pd; Ja **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** (above ᠮ appears **ᠮ** and **ᠮᠮ** is corrected to ᠮ); **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J3. P11; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J4; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** S1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J7. K11; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Ht. L13.2. B2. B1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J8; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** L20; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Cr. — 4) Ja.6. L13; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Ht. J7. Lba. 5) J3.6. Mft. Pd. K37. Lba. L13.1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J3.7. K5.4.11. P14. S1. Ht. Mft. B1. Oa. L2. — 6) Ja.3.6.7. K5.4.11. S1. Mft. a. Ht. L13. Oa; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** L2.3; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Lba. Cr. Pr. — 7) **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Ht. J7. L13. — 8) Ja.3. K5. P14. S1. Mft. L1.2.3; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Mft (after ᠮ in this Mft. is added above the line). K4.11. Ht. L20; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J6.7. L13. Pd; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** B1. — 9) P14. Mft. a. J6.7. P6. Ht. Oa. L1.2.3; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** S1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** L20; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** L13; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Ja; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Cr. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K4; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K5.6. P11; J3 defective. — 10) Ja. K5.4. P14. S1. Mft. a. **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Ht. J7. O1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** J5.6. Lba. L17.20; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** Cr. Pr. — 11) P14. Mft. a. J6. Lba. P6. O1.2. K10. B1; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K4; **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** K5. S1. J3.7. Ht. B2. L1.2.3; Ja has **ᠮᠮᠤᠯᠠᠮᠤᠯᠠᠮᠤ** corrected

16 **Құрғандық** ³ағартушылық ⁴сұлулық ⁵құрғандық ⁶құрғандық ⁷құрғандық ⁸құрғандық ⁹құрғандық ¹⁰құрғандық ¹¹құрғандық ¹²құрғандық ¹³құрғандық ¹⁴құрғандық ¹⁵құрғандық ¹⁶құрғандық ¹⁷құрғандық ¹⁸құрғандық ¹⁹құрғандық ²⁰құрғандық

17 **Құрғандық** ³ағартушылық ⁴сұлулық ⁵құрғандық ⁶құрғандық ⁷құрғандық ⁸құрғандық ⁹құрғандық ¹⁰құрғандық ¹¹құрғандық ¹²құрғандық ¹³құрғандық ¹⁴құрғандық ¹⁵құрғандық ¹⁶құрғандық ¹⁷құрғандық ¹⁸құрғандық ¹⁹құрғандық ²⁰құрғандық

18 **Құрғандық** ³ағартушылық ⁴сұлулық ⁵құрғандық ⁶құрғандық ⁷құрғандық ⁸құрғандық ⁹құрғандық ¹⁰құрғандық ¹¹құрғандық ¹²құрғандық ¹³құрғандық ¹⁴құрғандық ¹⁵құрғандық ¹⁶құрғандық ¹⁷құрғандық ¹⁸құрғандық ¹⁹құрғандық ²⁰құрғандық

19 **Құрғандық** ³ағартушылық ⁴сұлулық ⁵құрғандық ⁶құрғандық ⁷құрғандық ⁸құрғандық ⁹құрғандық ¹⁰құрғандық ¹¹құрғандық ¹²құрғандық ¹³құрғандық ¹⁴құрғандық ¹⁵құрғандық ¹⁶құрғандық ¹⁷құрғандық ¹⁸құрғандық ¹⁹құрғандық ²⁰құрғандық

J5. Bbr. Sa. -- 4) Әр Мфа. К4. -- 5) К5. S1. Mfr.; ¹⁰ағартушылық
Ja; ¹¹ағартушылық Mfr.; ¹²ағартушылық Mfa. Pd. -- 6) Mfr. a. Jpr. K4.
Pd. P6; ¹³ағартушылық Pt4. J6. Hr.; ¹⁴ағартушылық Ja.3. K5.15.11. S1.
Bbr.; ¹⁵ағартушылық J7.1. L13.1.2.5. Sa. Dh1. Sa. Oa; ¹⁶ағартушылық K37;
¹⁷ағартушылық J7.1. L13.1.2.5. Sa. Dh1. Sa. Oa; ¹⁸ағартушылық K37;
J3; ¹⁹ағартушылық C1; ²⁰ағартушылық Mfa. Jpr. -- 8) Ja. K5.4. Pt4.
Mfr.a. Jpr.; ⁹ағартушылық J3; ¹⁰ағартушылық J6.7. Hr. L13; ¹¹ағартушылық Pd;
¹²ағартушылық S1. -- 9) ¹³ағартушылық Ja. -- 10) Pt4. S1. Mfr.
K37. L1; ¹⁴ағартушылық Ja.3. K5.4. Mfa. L13. -- 11) Ja.6.
S1; ¹⁵ағартушылық J5. Mfr. Pd; ¹⁶ағартушылық Jpr. K4; ¹⁷ағартушылық K5.

1) Әр Мфа. К4. -- 2) Ja.6. S1. Mfr.a. ³ағартушылық K4; ⁴ағартушылық J3.7. Hr. -- 3) J6.7.1. Hr. C1. K11. Lba. L13.17.20.1.2.3. Dh1. Bbr. Sa; ⁵ағартушылық S1. J5; ⁶ағартушылық Pt4. J3. Mfa. Jpr.; ⁷ағартушылық Ja. K5.4; in Mfr. a or a is erased. -- 4) ⁸ағартушылық J3.4. -- 5) Ja. S1; ⁹ағартушылық J3. -- 6) Ja. S1; ¹⁰ағартушылық J6; ¹¹ағартушылық J3. P11. -- 7) ¹²ағартушылық J3.4. -- 8) Ja.3. Mfr.a. Jpr. K4. Pd. L1. Bbr.; ¹³ағартушылық K5.11. Pt4. S1. J6.7. Hr. L13.2.

1) Ja.3. K5. Mfr. Bbr. L1.2.3; ²ағартушылық S1. Mfa. K4. J6.7. Lba. L13.1; ³ағартушылық Jpr. -- 2) K5.4. Pt4. J3; ⁴ағартушылық Ja. Pd; ⁵ағартушылық J6. -- 3) K5.4. S1. Pt4. Mfr.a. Jpr.; ⁶ағартушылық Ja; ⁷ағартушылық J3.6.7. Hr. K11. L13.1.2.3. Sa. -- 4) J3.6.7. Mfr. Jpr. Pd. K37. Hr. L13; ⁸ағартушылық Mfa; ⁹ағартушылық Pt4. K11; ¹⁰ағартушылық S1; ¹¹ағартушылық K5; ¹²ағартушылық

¹³ағартушылық K4. C1; Ja. ha. ¹⁴ағартушылық J3.4. Pt4. J3.7. Mfa. Jpr. L1.2.3. -- 2) K5; ³ағартушылық Ja. ⁴ағартушылық L13. C1. -- 4) K5; ⁵ағартушылық Ja. ⁶ағартушылық L1.2. -- 5) ⁷ағартушылық J3.4. -- 6) all Mfr., exc. K4 ⁸ағартушылық Pt4. Mfr.a. J6.7. Hr. L13. Oa; ⁹ағартушылық Ja. S1.2. L1.3. ¹⁰ағартушылық K37. Dh1. Bbr. L1. -- 8) K5. L17. Ja and the rest ¹¹ағартушылық K11. -- 9) ¹²ағартушылық L1; ¹³ағартушылық Sa. L1.

1) S1. L2; the rest ²ағартушылық Ja.6.7. K5. Pt4. Mfr.a. Hr. L13.1.2; ³ағартушылық S1; ⁴ағартушылық J3.4. P11; ⁵ағартушылық Jpr. K9. Sa. L3; ⁶ағартушылық K4. 3) ⁷ағартушылық Ja. K5.4.37. Pt4. Mfr.a. Jpr. Pd. C1; ⁸ағартушылық S1. J5.6.7. Hr. K11. L13.1.2.3. Oa; ⁹ағартушылық J3. K15. -- 4) ¹⁰ағартушылық K4. -- 5) ¹¹ағартушылық Mfa. Jpr. J6. -- 6) Ja. K5.4. Pt4. Mfr.a. Jpr. P6; ¹²ағартушылық S1.2. J3.5.6.7. Hr. L13.1.2.3. K37. -- 7) Ja. S1; ¹³ағартушылық J3. L3.

1) Әр Мфа. Jpr. K4. 2) Ja.3. K5.4. Pt4 (in this ³ағартушылық is written sec. m. below the line). S1. Mfr.a. Jpr. and P.V.; ⁴ағартушылық K6; ⁵ағартушылық J6.7. Hr. Lba. Oa. L3; ⁶ағартушылық L13; ⁷ағартушылық P6. K10. Dh1. Sa. L1; ⁸ағартушылық S1. L1; ⁹ағартушылық J. V. 29,7. -- 3) K5.4. Mfr.a. L1.2. -- 4) ¹⁰ағартушылық S1; ¹¹ағартушылық J6; ¹²ағартушылық Hr. L13; ¹³ағартушылық Ja; ¹⁴ағартушылық J5.6. Sa. Sa. L1. -- 4) ¹⁵ағартушылық

1) Әр Мфа. Jpr. K4. 2) Ja.3. K5.4. Pt4 (in this ³ағартушылық is written sec. m. below the line). S1. Mfr.a. Jpr. and P.V.; ⁴ағартушылық K6; ⁵ағартушылық J6.7. Hr. Lba. Oa. L3; ⁶ағартушылық L13; ⁷ағартушылық P6. K10. Dh1. Sa. L1; ⁸ағартушылық S1. L1; ⁹ағартушылық J. V. 29,7. -- 3) K5.4. Mfr.a. L1.2. -- 4) ¹⁰ағартушылық S1; ¹¹ағартушылық J6; ¹²ағартушылық Hr. L13; ¹³ағартушылық Ja; ¹⁴ағартушылық J5.6. Sa. Sa. L1. -- 4) ¹⁵ағартушылық

ХУАСТУАНИФТ

Адам баласы жаратылғаннан бастап құдайға жалбарынып, құлшылық етіп келеді. Жер жүзіндегі адамзат атаулының құдайға жасаған гибадаттары әртүрлі болғанымен де, негізгі мақсаттары жаратушыға жалбарынып дұға оқу арқылы жақсылықты тілеу, жамандықтан құтылу. Құдайдың рақымшылығымен күнәсінен арылу. Бұл бүкіл дінге ортақ ұғым. Осындай діни дұғалардың бірі манихейлік қоғамнан жеткен «Хуастуанифт» еді.

Бұл дұға ең алғаш көне иран тілінде жазылған. Кейіннен ежелгі түркі халықтарының арасына манихей дінін тарату қажеттілігінен манихей және көне ұйғыр жазуын қолдана отырып, түркі тіліне аударылады. «Хуастуанифт» дұғасының түпнұсқасы табылған жоқ. Тек Лондон және Берлин мұражайларындағы манихей әрпімен жазылған екі нұсқа мен Петербург қаласында сақтаулы ұйғыр әрпімен хатқа түсірілген бір нұсқа ғана біздің заманымызға дейін жетті. Аталған үш нұсқа да толық емес. Әрқайсысында «Хуастуанифт» дұғасының кейбір бөлімдері ғана келтірілген. Мәселен, Берлинде сақтаулы тұрған нұсқада мәтіннің бастапқы бөлігі берілсе, Петербургтегі нұсқада дұғаның жалғасы жазылған. Ал Лондондағы жазбадан «Хуастуанифт» мәтінінің жоғарыдағы екі нұсқада жоқ тарауларын табуға болады.

«Хуастуанифт» дұғасының мәтінін ең алғаш неміс ғалымы А.Грюнведел 1907 жылы Тұрфанға жасаған экспедициясы кезінде табады. Бұл нұсқа «Берлин нұсқасы» деп аталады. Түрколог ғалым А. Лекок 1911 жылы оның мәтінін, транскрипциясын, немісше жолма-жол аудармасын және түсіндірмесін жазып жариялайды¹⁵¹. Ал Лондондағы қолжазба А.Стейннің қолына 1907 жылы Духуан қаласында түседі. Бұл қолжазбаны да Альберт Лекок ағылшын тіліне аударып, түсіндірмесін жазып, транскрипциясымен қоса жарыққа шығарады¹⁵². Грюнведел тапқан мұрадан гөрі Стейннің қолжазбасы анағұрлым толығырақ. Петербургтегі үшінші нұсқа А.А.Дьяков тарапынан 1908 жылдың он бесінші тамызында Тұрфан маңындағы Астана елді мекенінен табылады. Осы нұсқаның факсимилесін, немісше аудармасын, түсіндірмесін жазған В.В.Радлов 1909 жылы зерттеуін көпшілік қауымға ұсынады¹⁵³. Осы еңбектен кейін неміс ғалымы Мюлер, Лекок және Радлов арасында көне ұйғыр жазба ескерткіштері мен «Хуастуанифт» дұғасы жөнінде үлкен ғылыми тартыс басталады. Бірін-

¹⁵¹ Chustuanift, ein Sündenbekenntnis der Manichäischen Auditores. Gefunden in Turfan / Chinesisch Turkistan/. Von Dr. Le Coq. Berlin, 1911.

¹⁵² Dr. Stein's Turkish Khuastuanift from Tun-Huang being a confession-prayer of the Manichæan Auditores. Edited and translated by A.V. Le Coq. JRAS, April, 1911. VIII. P.277-314.

¹⁵³ Chuastuanit, das Bussgebet der Manichæer. Herausgegeben und übersetzt von W/Radloff. St.-Petersbourg, 1909.

бірі сынап, қателіктерін көрсетіп мақалалар жазады. Сынның арқасында олардың әрқайсысы өз міндерін жөндеп, зерттеу еңбектерін қайта қарайды. Мәселен, Радлов Лекоктың еңбегін пайдалана отырып, өзінің «Хуастуанифтке» арнаған еңбегін толықтырады¹⁵⁴. Ежелгі түркі тілінде жазылған көненің көзі «Хуастуанифт» жайында түрколог ғалым С.Е.Маловтың да зерттеуі жарияланады¹⁵⁵. Ал 1963 жылы Л.В.Дмитриева жоғарыда айтылған нұсқаларды салыстыра отырып, өзінің ғылыми зерттеуін ұсынады¹⁵⁶.

Манихейлік құлшылыққа арналып жазылған «Хуастуанифт» дұғасы қай уақытта жазылғаны нақты белгісіз. Дұғаның тіліне, стиліне қарап В.В.Радлов мұраны біздің дәуіріміздегі V ғасырда аралас түркі тілінде жазылған деп топшылайды. Дұғаның діни болғанымен де, әдеби құндылығы жөнінде С.Е.Малов: «Ол – Орта немесе Орталық Азияда пайда болған ежелгі түркі әдебиетінің ең көне ескерткіштерінің бірі. Ескерткіш Орта Азияға (Өзбекстан мен Қазақстанға) Ислам дінін таратушылардың қолынан аман қалды», – деп жазады¹⁵⁷.

«Әдеби жәдігерлер» сериясы бойынша қазақ тілінде алғаш жарияланып отырған «Хуастуанифт» мәтінін біз Л.В.Дмитриеваның еңбегі бойынша беріп отырмыз. Л.В.Дмитриева өз еңбегінде А.Лекок, В.В.Радлов, С.Е.Малов зерттеулеріне талдау жасап, мәтін жолдарын өз орындарына өте мұқияттылықпен қоя білген. Бұл жөнінде ол: «Алғашқы 39 жол берлиндік нұсқадан алынды. Одан кейінгі 40-48-жолдарды берлиндік және лондондық нұсқаларды салыстыра отырып қойғанымызбен де, көбіне берлиндік мәтін пайдаланылды. 49-73-жолдар тұтастай лондондық жазбадан алынып, тек бірнеше фрагменттері ғана ленинградтық мұрамен салыстырылып берілді. Ал қалған 74-221 –жолдарда тұтастай ленинградтық нұсқа қолданылды», – деп көрсетеді¹⁵⁸. Дұғаның алдыңғы 73 жолы манихей әрпімен хатқа түссе, 74-221-жолдар көне ұйғыр жазуымен жазылған.

«Хуастуанифт» дұғасы он бес бөлімнен тұрады. Әр бөлімде дұға қылушы адамзаттың жасаған күнәлары үшін тәубеге келіп, кешірім сұрайды. Дұғада жаратушыға деген сенім жойылып, құдайдың әмірі орындалмай, Тәңірінің бұйрығы өзгертілгені айтылады.

Бірінші бөлімде Хормузта жер бетіне түсіп, жауыздықпен күрескені, Шмнудың Хормузтаны басынан жаралап жеңгені, адам баласы құдайды

¹⁵⁴ Nachträge zum Chuastuanit /Chuastuanvt/ dem Bussgebet der Manichäer. /Hörer/. Изв. АН, серия VI, СПб., 1911. С.867-896.

¹⁵⁵ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951. С. 108-130.

¹⁵⁶ Дмитриева Л.В. Хуастуанифт (Введение, текст, перевод) // Тюркологические исследования. М. – Л., 1963. С. 214-233.

¹⁵⁷ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951. С. 108.

¹⁵⁸ Дмитриева Л.В. Хуастуанифт (Введение, текст, перевод) // Тюркологические исследования. М. – Л., 1963. С. 215.

ұмытып, түрлі күнәлардың ортасында қалғаны, Раимаст баласының манихей жолын ұстанғандардың атынан дұға етуі жазылған.

Екінші бөлімде Күн мен Ай құдайларының ұлықтығы, олардың іс-әрекеттері, Күн мен Айдың манихей дінінде алар орны, адамдардың бұл екеуіне сенбей, олар жөнінде жаман сөз айтқаны, сол үшін күнәһар болғаны айтылады.

Үшінші бөлімде Хормузта құдайдың бес көмекші құдайы жөнінде сөз болады. Бес құдайдың қызметі айтылып, адамдар оларға сенбегені, Хормузтаның көмекшілерінің алдында пенденің тілмен, қолмен, тіпті он төрт мүшенің барлығымен күнә жасағанына Раимаст баласы қатты өкінеді.

Төртінші бөлім құдайдың елшісі деп саналған – бұрхандарға, хабаршысы – рухтарға, Хормузтаның әскерлері – бес жеңіл құдайларға арналған.

Бесінші бөлім жер бетіндегі тіршілік иелері (адам, жануар, құс, балық, өсімдік) жөнінде болады. Оларға түрлі қиыншылықтар көрсетіп күнәлі болған адамзат үшін дұға етіледі.

Алтыншы бөлімде он түрлі күнә іс айтылады.

Жетінші бөлімде автор манихей жолын ұстанғандардың хақ жолдан тайып, шайтанға сәжде қылғанына, оларға арнап құрбандық шалғанына өкініп, тәубеге келеді.

Сегізінші бөлімде қасиетті жазу жайында, нұр мен зұлымдықтың араласып кеткені баян етіледі.

Тогызыншы бөлімде он уәде еске алынып, дұға қылушы адамдардың жамандық істегеніне пұшайман болады.

Оныншы бөлімде төрт тәңір – Зерван, Күн, Ай және Хормузта, сондай-ақ бұрхандар мадақталады.

Он бірінші бөлімде қасиетті жазу жайында айтылып, адамдардың бес жеңіл құдайға қарсы әрекетімен жазықты болғаны айтылады.

Он екінші бөлім ораза тұтуға арналады.

Он үшінші бөлім құлшылық туралы жазылған.

Он төртінші бөлім құрбандық шалу баяны.

Он бесінші бөлім – қорытынды, автор адам баласы (манихей жолын ұстаушылар) жасаған барша күнәлар үшін дұға қылып, тәубеге келеді. Сонымен қатар Ботурмуш тархан «Хуастуанифті» жазып немесе көшіріп біткені жөнінде мәлімет береді.

«Хуастуанифті» дұғасы – түркі әдебиеті мен діндер тарихын зерттеуде аса құнды жәдігер. Бір қоғамның наным-сенімін, мифтік аңыз-әңгімелерін, діни ұстанымын көрсететін бұл мұра әлі де толық зерттеле қойған жоқ.

Төменде «Хуастуанифті» дұғасы Л.В.Дмитриева құрастырған мәтін бойынша қазақшаға аударылып беріліп отыр. Ал жәдігердің асылмәтіні Л.Ю.Тугушевтің еңбегінен алынды.

АУДАРМАСЫ

1. Хормузта тәңірі бес тәңірі
2. менен барлық зұлымдық жаратушысына қарсы
3. соғысқалы (аспаннан осы жаққа) келді.
4. (Ол) зұлым иесі Шмнудын
5. бес түрлі жақтасымен соғысты.
6. Тәңірлер мен албастылар, жарық пен
7. қараңғылық араласты. Хормузта тәңірі
8. ұланы бес тәңірі мен біздің жанымызбен бірге
9. зұлым албастылармен соғысып, бастан жаралы
10. болды. Сондай-ақ барлық зұлымдық жаратушылар
11. тойымсыз, ұятсыз, ашкөз албастылармен бірігіп
12. жүз қырық түмен (болды). Зұлымдық албастылары
13. біліксіз болып, өздері көңілсіз (сезімсіз)
14. қалды. Олар (өздері) туып, жаратылған
15. мәңгі тәңірі жерін ұмытып кетті.
16. Жарық тәңірлерден айырылды (жырақтады). Онан
17. соң, бар тәңірім, зұлымдық
18. иесі Шмну өзімізді,
19. ақыл-ойымызды азғырды.
20. Біліксіз, ақымақ болғанымыз үшін.
21. Барлық жарық жандардың негізіне,
22. Таза және пәк Азруа тәңіріге қарсы шығып,
23. жазықты болдық. Қателестік.
24. Жарық пен қараңғылық, құдайлар мен
25. албастылар негізі (сол) деген едік.
26. Тірілкенді тәңірі тірілтеді, өлтіргенді
27. тәңірі өлтіреді деген едік. Жамандық-
28. жақсылықтың барлығын сол тәңірі жаратмыш
29. деген едік. Мәңгілік тәңірлерді
30. жаратқан сол деген едік. Хормузта
31. тәңірі мен Шмну ағалы-інілі
32. деген едік. О, тәңірім, айтқан сөзде,
33. тәңіріге қатысты, білмейтін күнәлар бар.
34. Біз астамшыл, әдепсіз сөздер айттық.
35. Осылайша кешірілмейтін жазықты (күнәлі) болған
36. едік. Тәңірім, енді мен, Раймаст
37. перзенті, өкінемін, жазықтан босатуыңды
38. өтінемін. Манастар ғирз-а

39. Құтлұғ падс. Екінші (Екінші бөлім): сондай-ақ,
40. Күн, Ай тәңіріге және екі жарық ордасы
41. ішінде болғандар тәңіріге. Барлық
42. бұрхандардың таза есімдерінің, ізгілік
43. жасайтын рухтарының, жер-су,
44. жарықтың иелері тізіліп
45. тәңіріге барар жолға беттейді. Алдыңғы (бірінші)
46. есік (соған алып барар жол) – Күн мен Ай тәңірі. Бес
47. құдайды жіберу үшін, жарық пен қараңғыны
48. ажырату үшін толық болып туады.
49. Төрт бұрышқа жарық шашады. Тәңірім,
50. осыларды білместен
51. Күн мен Ай тәңіріне, екі
52. жарық орда ішінде
53. болған тәңірлерге
54. нешеме жазықты болдық.
55. Сондай-ақ күшті, қуатты, артық
56. тәңірі деп тұрып бұған сенбедік.
57. Сонымен қатар, қаншама рет
58. ұятты, әдепсіз сөз
59. айттық... сонымен қатар,
60. Күн мен Ай өледі дедік.
61. Әлсіздігінен туар, батар, күшті
62. болса туып-батпас деген
63. едік. Өзіміз жайында
64. Күн мен Айдан артықпыз
65. деген едік. Бұл екі
66. білмей істеген күнәдан
67. босатуды өтінеміз.
68. Манастар ғирз-а
69. Үшінші: Бес тәңіріге
70. Хормузта тәңірі ұландарына:
71. бірі – Самал тәңірі, екіншісі –
72. Жел тәңірі, үшіншісі – Жарық
73. тәңірі, төртіншісі – Су тәңірі,
74. бесіншісі – От тәңірі. Олар зұлым албастылармен соғысып, жараланғандары
75. үшін қараңғылық тәңірлігіне қарсы бірігіп аттанды.
76. Олар осы жерде. Үстінде он қат көк, астында
77. сегіз қат жер бес тәңірі үшін тұр. Барлық жер үстіндегілер:
78. құт, қуаныш, өмір, тіршілік, күш, жарық,

79. тамыр мен негіз. Бес тәңір осылар. Тәңірім, аталған бес тәңіріні
 80. білместен нешеме рет қателестік, оларды неше рет жаман, пасық ойлар-
 мен жәбірледік.
 81. Төрт жиырма (он төрт) түрлі мүшемізбен: он жылан басты
 82. саусақтармен, екі кырық (отыз екі) тіспенен, тіршілік иелерін ас қылып,
 83. тәңірлерді нешеме рет ашуландырдық, ауырттық (ренжіттік). Құрғақ жер-
 ге,
 84. бес түрлі тіршілікке, бес түрлі отқа, ағашқа
 85. нешеме жазықты болдық. Енді, тәңірім, күнәмізді кешіруді өтінеміз.
 86. Манастар ғирз-а. Төртінші: Тәңірінің
 87. шабарман елшілеріне, бұрхандарға, шын жүрегімен берілген діндарларға
 88. білместен нешеме жазықты болдық. (Оларды) тәңірінің шабарман
 бұрхандары
 89. деп, ізгілік қылушы діндар деп сенбедік. Егер тәңірі
 90. атымен сөйлесе, надандықтан қарсы тұрдық.
 91. Тәңірі атын атағанмен, (оның) заңын орындамадық. Тәңірім, енді
 92. күнәмізді кешіруіңді өтінеміз. Манастар ғирз-а. Бесінші:
 93. Бес түрлі тіршілік иелері: бірінші – екі аяқты кісілер, екінші –
 94. төрт аяқты жануарлар, үшінші – ұшатын құстар,
 95. төртінші – суда өмір сүретін жануарлар, бесінші – жерде бауырымен
 96. жорғалайтындар. О, бар тәңірім, бұл бес түрлі
 97. тірі, үлкенді-кішілі тіршілік иелерін нешеме қорқыттық,
 98. үркіттік. Қаншама (оларды) ұрдық, кинадық,
 99. зәбір көрсеттік, қаншама өлтірдік. Осыншама тіршілік
 100. иелерінің алдында жазықты болдық. Тәңірім, енді күнәмізді
 101. кешіруіңді өтінеміз. Манастар ғирз-а. Алтыншы:
 102. Тәңірім, қаншама шын-өтірік сөз айтып, он
 103. түрлі күнә қылдық. Нешеме жалғандық жасадық.
 104. Тағы пайда үшін қаншама ант бердік, қаншама
 105. адам жалған куә болды. Тағы қаншама адамды жазықсыз
 106. қуаладық (соңына шам алып түстік). Қаншама сөз таратып, кінәсіз адам-
 дарды
 107. себепсіз қаралап көңіліміздегі (жүректегі) біліктілікті аздырдық.
 108. қаншама сиқырлықпен айналысып, қаншама жанды-
 109. жансыз тіршілік иелерін өлтірдік. Қаншама бұзықтық жасап, өтірік
 айттық.
 110. Қаншама өзімізге тапсырылған кісі аманатын жеп, Күн мен Ай тәңірі
 111. сенбейтіндей күнә жасадық.
 112. ұзын киімді жас адамдарға қаншама күнә жасап,
 113. жаңылыстық, Қаншама тіршілік иелеріне кедергі

114. жасадық. Тәңірім, енді осы он түрлі күнәмізді
 115. кешіруіңді өтінеміз. Манастар ғирз-а. Жетінші:
 116. Сондай-ақ, кім күнә істерге бастайтын улы жолдарға бастаса, сол тамұқ
 117. қақпасының алдына барады. Бірінші – жалған заңдар мен ережелерді
 118. ұстанғандар. Екінші – албастылар мен жын-шайтандарға тәңір деп бас
 ұрғандар.
 119. Себебі олардың өздері күнәға батқандар. О, бар және шынайы тәңірім,
 тура заңдардың иесі,
 120. білмей және түсінбей пайғамбарлар мен құдай жолын ұстанған діндарлар
 насихат айтқанда
 121. оларды мойындамадық, тындамадық. Керісінше өз-өздерін «мен құдай
 жолындамын», «мен құдай заңын уағыздаушымын» деген жалғаншылардың
 122. сөздерін қабылдап, қаншама қателікке
 223. ұрындық. Қаншама рет біз қателік жібердік, қаншама рет
 124. қайырымдылық және көмек жасап жатырмыз деп ойлап қателікпен
 құрбандық шалдық.
 125. Қателікпен қаншама жаман қылықтар істедік, сондай-ақ албастылар мен
 жын-шайтандарды
 126. тәңір деп, тіршілік иелерін өлтірдік.
 127. Пайғамбар екенін біле тұрып, оған сатқындық жасадық, ол туралы өсек
 тараттық.
 128. Жын-шайтанға сыйынып, одан алақан жайып құт сұрап, тәңір алдында
 жазықты болдық.
 129. Тәңірім, енді өкініп, өзіңнен күнәмізді кешіруіңді
 130. өтінеміз. Манастар ғирз-а. Сегізінші:
 131. Тәңірлік пен тура жолды, екі негіз (бастау) бен
 132. үш мезгілді заңды білдік. Жарық негізі (бастауы) мен тәңірі жерін
 (жұмақ),
 133. Түнекті негіз (бастау) бен тамұқты жерді білдік.
 134. Біз аспан мен жер жаратылмастан бұрын болғандарды біліп, Құдайлар
 мен жын-шайтандар (бір-бірімен)
 135. жарық пен қараңғылық секілді неге жауыққанын айттық.
 136. Тәңірлікпен кім жаратқанын білдік және айттық, сондай-ақ Арқұн жері
 137. жарық пен қараңғылық ажыратылғандай жоқ болғандығын сөйледік.
 138. Одан кейін не болатынын білдік. Азруа тәңіріге,
 139. Күн-Ай тәңіріне, құдіретті тәңіріге, пайғамбарларға
 140. сендік және бағындық. Төрт тамғаны (белгіні)
 141. жүрегімізге тамғаладық. Бірінші – махаббат, Азруа тәңірі
 142. таңбасы. Екінші – сенім, Күн-Ай тәңірінің таңбасы. Үшінші –
 143. қорқыныш, бес тәңірі таңбасы. Төртінші – біліктілік,

144. бұрхандар таңбасы. Тәңірім, біліктілігімізді, көңілімізді бұл төрт
145. түрлі тәңірлерден алыстатқандықтан,
146. тәңірі таңбасы бұзылған еді. Тәңірім, енді жазығымызды
147. кешіруінді өтінеміз. Манастар ғирз-а. Тоғызыншы:
148. Он түрлі сый тұттық: үшеуі – ауыздың, үшеуі –
149. жүректің, үшеуі – қолдың және біреуі қалған тіршілігіміз үшін
150. керек. Тәңірім, біліп-білмей тәкаппарлықпен
151. дос-жарандарымыздың көңілін бұзатын сөздерді айттық,
152. пайда үшін алдап малдарын алдық.
153. Он түрлі сыйды жасамадық және оны шектедік,
154. қысқарттық. Тәңірім, енді жазығымызды кешіруінді өтінеміз.
155. Манастар ғирз-а. Оныншы: Күніне төрт рет
156. Азруа тәңіріге, Күн-Ай тәңіріне, күшті тәңіріге,
157. біліктілігі (мақсаты) бір бұрхандарға (пайғамбарларға) мадақ-құл-

шылық

158. бар еді. Бірақ қорқынышты ұмытып, жалқаулықпен,
159. мадақ-құлшылықты орындамадық. Сондай-ақ жүрегімізді,
160. сезіміміз бен ақыл-ойымызды тәңіріге бағыштамадық. Сондықтан біздің мадақ-құлшылығымыз

161. тәңіріге жетпеді. Жер бетінде қалып қойды.
162. Тәңірім, енді жазығымызды кешіруінді өтінеміз. Манастар
163. ғирз-а. Он бірінші: Сондай-ақ жеті түрлі қасиетті
164. төре (заң) болды. Тағы, бес тәңірі жарығын
165. жинақтаған періштелер Ғроштағу мен Бдуағтар аспан тәңірінің
166. жіберушісі (елшісі) және босатушысы (жамандықтан құтқарушысы) еді.

(Олар) бес тәңірінің жарығын бізге бағыттап отырған еді.

167. Біз әртүрлі жолмен қасиетті төреге (заңға) кіргізулер жараттық (өзгертулер енгіздік).

168. Қиындықтар(дан қашып) және қажетті пайда үшін.

169. Жеті түрлі қасиетті заңды ұмыттық.

170. Тәңіріге барар жолда, (күнәдан) босану шағында біз бес тәңірі жарығын үй шаруашылығына

171. алмастырдық. Адамдарға зұлымдық жасадық, тіршілік иелеріне

172. жауыздық қылдық, төктік, шаштық. Тәңірі

173. жарығын жауыздық жеріне жібердік. Енді, Тәңірім, енді жазығымызды

174. кешіруінді өтінеміз. Манастар ғирз-а. Он екінші:

175. Бір жылда елу күн адал діндарларша «вусанти» болу

176. заңы бар еді. Тәңіріге бойұсынған түрде қасиетті аштық (ораза)

177. міндетті еді. Бірақ біз үй шаруашылығы үшін,

178. мал-мүлікті көбейту үшін, ауырлық пен қиыншылықтан қашып

179. опасыз және тойымсыз жын-шайтанның разылығы үшін, қорқынышсыз жүрегіміз

180. үшін, ерініп, жалқауланып, ерікті және еріксіз оразаны тұтпадық.

181. Егер ораза ұстасак, қасиетті заңда жазылғандай орындамадық.

182. Енді, Тәңірім, енді жазығымызды кешіруінді өтінеміз. Манастар

183. ғирз-а. Он үшінші: Ай тәңіріне күн сайын адал

184. діндарларға ұқсап сөзімізді, күнәмізді

185. кешіруін өтіну керек еді. Бірақ ерікті және еріксіз

186. ерініп, жалқауланып, (дүние) ісіне көңіл бөліп күнәдан

187. құтылуға бармадық (асықпадық). Тәңірім, енді жазығымызды кешіруінді

188. өтінеміз. Манастар ғирз-а. Он төртінші:

189. Бір жылда жеті рет құрбан шалу заңы бар еді. Бір айда бір рет

190. (құдай жолында, діни) нәзір (садақа, сый) беру бар еді. Сондай-ақ құрбандық кезінде ғибадатханада болып,

191. ораза ұстап, тәңірі мен бұрхандар алдында шын көңілмен

192. бір жылғы күнәмізді кешіруін өтінуіміз керек еді. Тәңірім,

193. жеті рет құрбандық шалуды ұмыттық, бір айда берілетін нәзірді

194. шын көңілмен орындамадық, бір жылда

195. болған күнәларымызды шын ықылас-пейілмен кешіруді сұрай алмадық.

196. Қаншама кемшіліктеріміз бен ағаттықтарымыз болды. Тәңірім, енді жазығымызды кешіруінді

197. өтінеміз. Манастар ғирз-а. Он бесінші: Күн

198. сайын қаншама жаман ойларды ойлаймыз, нешеме айтуға болмайтын

199. күнәлі сөздерді айтамыз, нешеме істеуге тыйым салынған күнәлі

200. істерді істейміз. Ақымақ істермен өзімізді өзіміз

201. қинаймыз. Күніге бізді ішкізіп-жегізген бес тәңірі жарығын

202. өз тәніміз бен жанымыздың «тойымсыздық» және «ашкөздік» деген жауымызға сүйіспеншілігіміз

203. арқылы аулақ жібердік. Сол үшін, тәңірім,

204. күнәмізді кешіруінді өтінеміз. Манастар ғирз-а.

205. Тәңірім, біз – кемшілікке толы жазықтымыз, қарыздармыз, берешекпіз.

Тойымсыз,

206. ұятсыз жын-шайтанға ілесіп жасаған ойымыз, сөзіміз, қылығымыз үшін.

207. Сондай-ақ көзіміз көріп, құлағымыз есітіп, тіліміз сөйлеп, қолдарымыз

208. ұстап, аяқтарымыз жүріп үздіксіз (күнәға) батамыз.

209. Бес тәңірі жарығын құрғақ жерде иеленіп, бес түрлі тіршілік иесін,

210. бес түрлі ағаш-шөпті (жоямыз). Осылай біз күнәліміз.

211. Он түрлі сыйды, жеті құрбандықты, үш таңбаны орындаушы

212. атын иеленгенмен, оларды орындамаймыз. Тағы жарық

213. тәңірлерге, қасиетті жазбаға, тәңір жолындағы және қасиетті жазбаны уағыздаушы адал діндарларға
 214. қаншама жазықты болдык, жаңылыстык. Нешеме рет тәңірі айтқан
 215. біліктілік (жолмен) жүрмей, тәңірлердің көңілін қалдырдык.
 216. Сондай-ақ «вусанти» (оразасы) мен (ай сайын берілетін) нәзірді қасиетті жазбада жазылған заңша тұта
 217. алмай, шектеп, қысқарттык. Күн сайын және
 218. ай сайын күнә жасадык. Жарық тәңірлерден,
 219. қасиетті жазбадан, адал діндарлардан күнәмізді кешірулерін
 220. өтінеміз. Манастар ғирз-а. Ботурмыш тархан
 221. түгетті (аяқтады) күнәлілердің өкініп айтқан сөзі «Хуастуанифтті».

ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

1. hormuzta-h t(ä)ngri-ï biš t(ä)ngri-ï
2. birlä kam(a)γ t(ä)ngri-lär süzinlög(ü)n
3. jäkkä süngüşkälï-ï k[ä]ltï-ï-h
4. ïntï-ï anyk kylınçl(y)γ šmnuluγun
5. biš türlög jäklärlögün söngüşdi
6. t(ä)ngri-lï-ï j[jä]kli-ï j(a)rukly-y ol
7. ödün k(a)tyldy-y hormuzta t(ä)ngri-ï-h
8. oylan[y-y] biš t(ä)ngri-ï bïznïng üzüt(ü)müz
9. suin j[äk]lögün söngüşüp bal(y)γ bašl(y)γ
10. bolty-y. j(ä)mä kam(a)γ jäklär ul[uγ]lar
11. totunçsuz ovutsuz sok jäk [birlä?]
12. жүз artuky-y kyr[k t]ümän jäk [j(a)ulak?]
13. biligïngä-h katylp ögsüz köngül-
14. süz k(ä)ltï-ï. k(ä)ntü-ü tuγmyš kylınmyš
15. mängïgü t(ä)ngri-ï jirïn unytu-u ytddy-y.
16. j(a)ruk t(ä)ngri-lärddä atrylty-y. antadda-
17. ta baru t(ä)ngri-m jäk kylınçyngä-h
18. anyγ kylınçl(y)γ šamnu-u ögümüzni-ï
19. sakynçym(y)zny-y azγurdukyn a.k(?) k(?)..uun
20. biligsiz ögsüz boltukumuz [ü]çün.
21. kam(a)γ j(a)ruk üzütlärning t[özin]gä
22. [jil]tizï[ngä]. aryγ j(a)ruk äzrua t(ä)ngri-kän
23. [kä?] jazyntym(y)z jangyltym(y)z ärsär.
24. [jarukly-y] karaly-y t(ä)ng[rï]li-ï jäkli-ï-h
25. tözi-ï jiltizi-ï.. .. [tidim(i)z] ärsär.
26. tïrgüsdär t(ä)ngri-ï tïrgüdür?. ölürsär

27. t(ä)ngrī-ī ölüür t[iddīm]z ärsär. ädgüg
28. anyγay kop t(ä)ngrī-ī jaratmyš ol
29. tiddīm(ī)z ärsär. mängīgü-ü t(ä)ngrilärīg
30. [jara]t[y]γly-y ol tiddīm(ī)z ärsär. homuzta
31. [t(ä)ngrilī-ī š]mnuly-y inilī-ī inilī-ī ol
32. [tiddīm(ī)z] ärsär. t(ä)ngrīm suida baru-u
33. [b]ilmätän t(ä)ngrikā īgdäjü-ü muntay
34. uluy čulvu-u sav sözlädīm(ī)z ärsär
35. munday bu adunčsuz jazuk jaz(y)nt(y)m(y)z.
36. ärsär. t(ä)ngrīm amty-y m(ä)n raim(a)st(?)
37. f(ä)rzind ögü[nür m(ä)n jaz]ukda bošunu-u
38. ötünür m(ä)n. m(a)nastar hyrza-h
39. kutlu pads... ikintī-ī j(ä)mä
40. kün ai-i t(ä)ngrikā ikī-ī j(a)ruk ordu-u
41. ičrä oluruγma t(ä)ngrilärkä. kam(a)γ
42. burhanlaryng aryγ nomnung. ädgü-ü
43. kylynčl(y)γ üzütlärning. jir [suv?]
44. j(a)rukning tözi-ī jiltizi-ī tirmägüli
45. t(ä)ngrī-ī jiringärü-ü barsar öngü-ü
46. kapyyy-y. kün ai-i t(ä)ngrī-ī ol. Biš
47. t(ä)ngrīg bošuyaly-y j(a)rukuy k(a)ray
48. atyrγaly-y tägdä toly-y tägzinü-ü-r
49. tört-t bulunuguy(!) jaruty[r] t(ä)ngrīm
50. suida baru-u bil[mätin]
51. kün ai t(ä)ngrikā [ikī]
52. j(a)ruk ordu-u ič[rä]
53. oluruγma t(ä)ngrilär[kä]
54. näčä jaz(y)nt(y)m(y)z ärsä[r]
55. j(ä)mä kirtü ärklīg küčl(ü)g
56. t(ä)ngrī-ī tīpän kirtkü-ü-n-mäd(ī)m(ī)z
57. ärsär ... näčä öküş
58. j(a)ulak čulvu-u sav
59. sözläd(ī)m(ī)z ärsär ... j(ä)mä
60. kün ai ölüür tīd(ī)m(ī)z ärsär
61. .. ärks(ī)z(ī)n tuyar batar ärki-ī
62. bar ärsär tuymazun tīd-(ī)m(ī)z
63. ärsär ...k(ä)ntü özümünī-ī
64. küntä aida öngi-ī bīz
65. tīd(ī)m(ī)z ärsär ... bu-u ikintī
66. bilmätin jaz(y)nmyš jazukuy

67. boşunu-u ötünür bız
68. m(a)nastar hirza.. ...
69. üçünç j(ä)mä biş t(ä)ngrikā
70. horm(u)zta t(ä)ngrī oylanynya
71. bir tyntura t(ä)ngrī ikintī
72. jil t(ä)ngrī-ī ...üçünç j(a)ruk
73. t(ä)ngrī-ī ..törtünç suv t(ä)ngrī
74. bişinç oot t(ä)ngrī suin jäglügün
söngüşüb bal(y)kdudyn
75. üçün k(a)raka katyltuyn üçün t(ä)ngrī jirngärü baru
76. umatyn bu jirdä ärür üz ä on kat gög äsrä
77. sägiz kat jir biş t(ä)ngrī üçün turur kamay jir üz ägi-ī
78. ning [kuty kyvy-y öngi-ī mängz]i öz i üz üti güči j(a)ruk
79. töz i jiltiz i b[i]ş [t(ä)ng]ri ol t(ä)ngrim suida baru biş t(ä)ngr(i)g
80. bilmätin anyy j(a)ulak biligin näçä sydym(y)z b(y)rt(d)y(m)y)z ärsär
81. tört j(i)g(i)rmī türlüg bas kylt(y)m(y)z ärsär on jylan basly(y)
82. ärngägin igi kyrk tisın tirig öz üg as ičgü
83. t(ä)ngrig näçä ačytd(y)m(y)z ačyrd(y)m(y)z ärsär kuruy öl jirgä
84. biş türlüg tynl(y)γ ka biş türlüg otka yyačka
85. näçä jaz (y)nt(y)m(y)z ärsär [ämti] t(ä)ngrim jaz ukda bosunu ötünür
86. bız m(a)nastar yirz a ...törtünç sügi t(ä)ngrī
87. j(a)lauačy buryan larka bujančy börtäči aryγ dıntar larka
88. bilmätin näçä jaz (y)nt(y)m(y)z ärsär j(ä)mä girtü t(ä)ngrī jalauačy buryan
89. tibän ädgü kylynčl(y)γ aryγ dıntar tib girtgünmäd(i)m(i)z ärsär t(ä)ngrī
90. nomyn söz jäsär biligsiz in ötrü üz äd(i)m(i)z ärsär nomu
91. törüg jadturmatyn tidt(i)m(i)z ärsär t(ä)ngrim ämti ögünürbız
92. jaz ukda bosunu [ötünür] bız m(a)nastar yirz bişinç
93. biş türlüg tynl(y)γ ka bir j(ä)mä igi adakl(y)γ gisi gä iginti
94. tört butluy tynl(y)γ ka üçünç uçuyma tynl(y)γ ka
95. törtünç suv ičrägi tynl(y)γ ka bişinç jirdägi bayryn
96. joryyma tynl(y)γ ka suida baru t(ä)ngrim bu biş türlüg
97. tynl(y)γγγ tural(y)γγγ uluyka gičiggä tägi näçä korpytd(y)m(y)z
98. ürgitd(i)m(i)z ärsär näçä urtumuz jontumuz ärsär näçä ačytd(y)m(y)z
99. ačyrd(y)m(y)z ärsär näçä ölürdümüz ärsär munča tynl(y)γ ka
100. tural(y)γ ka öz ötägči boltumuz t(ä)ngrim ämti jaz ukda
101. bosunu ötünür bız m(a)nastar yirz a altynç j(ä)mä
102. t(ä)ngrim suida baru sayynčyn söz in kylynčyn on
103. türlüg sui jaz uk kylt(y)m(y)z ärsär näçä igid igdäd(i)m(i)z
104. ärsär j(ä)mä näçä igdäjü antykd(y)m(y)z ärsär näçä igi d
105. gisi tanuky boltumuz ärsär j(ä)mä jaz uksuz gisig näçä

106. kuvlad(y)m(y)z ärsär j(ä)mä sau älitib sav g(ä)lürüb gisig näçä
107. gıgsürü söz lädim(ı)z ärsär göngülün biligin artatd(y)m(y)z ärsär
108. näçä jilüi jilüiläd(i)m(i)z ärsär j(ä)mä näçä ügüş tynl(y)yyy
109. tural(y)yyy ölürdümüz ärsär näçä täuläd(i)m(i)z gürläd(i)m(i)z ärsär
110. näçä auyng gisi uruncakyn jildim(i)z ärsär gün ai t(ä)ngri
111. tablamaz isig näçä [ıslä]d(i)m(i)z ärsär j(ä)mä ilgı öz ün
112. bu öz ün üz tintonluy üri lär öz bolub näçä jaz (y)nt(y)m(y)z
113. jangylt(y)m(y)z ärsär munça ügüş tynl(y)yy ka näçä üz buz
114. kylt(y)m(y)z ärsär t(ä)ngrim ämti bu on türlüg jaz uıda
115. bosunu ötünür biz m(a)nastar yirz a jitiñ
116. j(ä)mä suida baru igi a yuluy jol basynya tamu kabynya
117. az yuruly jol ka gim tisär bir igi d nomuy törüg
118. tutuyma iginti j(ä)mä jäggä içgäggä t(ä)ngri tibän jügünç
119. jügünümä suida baru t(ä)ngrim girtü t(ä)ngrig aryy nomuy
120. bilmatin ukmatyn burhanlar aryy dintar lar nomlasar
121. girtgünmädin tätrü janä igdäju t(ä)ngriçi m(ä)n nomcy m(ä)n
122. tigmägä artyz yb anyng sauyn alyb näçä jangylu baçay
123. baçad(y)m(y)z ärsär näçä jangylu jögüntümüz ärsär näçä jangylu
124. bosity bird(i)m(i)z ärsär j(ä)mä bujan bögtäg kylur biz tib jangylu
125. näçä aj(y)yy kylünç kylt(y)m(y)z ärsär j(ä)mä jäggä içgäggä
126. t(ä)ngri tibän tynl(y)yyy tural(y)yyy ölürib jügüntümüz ärsär j(ä)mä
127. burhan tibän igi d nomka tabynt(y)m(y)z uduntumuz ärsär
128. kut kolu jügüntümüz ärsär t(ä)ngrigä jaz ynyb jäggä
129. tabynt(y)m(y)z ärsär t(ä)ngrim ämti ögünürbiz jaz ukda bosunu
130. ötünürbiz m(a)nastar kirz a sägiz inç girtü
131. t(ä)ngriş aryy nomuy biltügümüz dä baru igi jiltiz ig üç
132. üç ödgı nomuy bilt(i)m(i)z j(a)ruk jiltiz in t(ä)ngri jirin
133. tünärig jiltiz in tamu jirin bilt(i)m(i)z jir t(ä)ngri joy
134. ärgän öngrä nä bar ärmis tibän bilt(i)m(i)z t(ä)ngrii jägli
135. nädä ötrü söngüşmiş j(a)rukly k(a)raly k(a)lty katylmyş jirig
136. t(ä)ngrig gim j(a)ratmyş tibän bilt(i)m(i)z j(ä)mä arkun jir
137. t(ä)ngri nädä ötrü jok bolıyñ j(a)rukly k(a)raly adr(y)lyayñ
138. antada gisrä nä bolıyñ tibän bilt(i)m(i)z äz rua t(ä)ngrigä
139. gün ai t(ä)ngri gä güçlüg t(ä)ngri gä burhan lar ya
140. ynant(y)m(y)z tajant(y)m(y)z n(i)yosäg boltumuz tört j(a)ruk tamya
141. göngülümüz dä tamkalad(y)m(y)z bir amranmak äz rua t(ä)ngri
142. tamkasy iginti girtgünmäg gün ai t(ä)ngri tamkasy üçünç
143. korkmak biş t(ä)ngri tamkasy törtünç bilgä bilig
144. burhanlar tamkasy t(ä)ngrim biligimiz ni göngülümüz ni bu tört
145. türlüg t(ä)ngri lärdä ayytd(y)m(y)z ärsär urnynta kamsatd(y)m(y)z

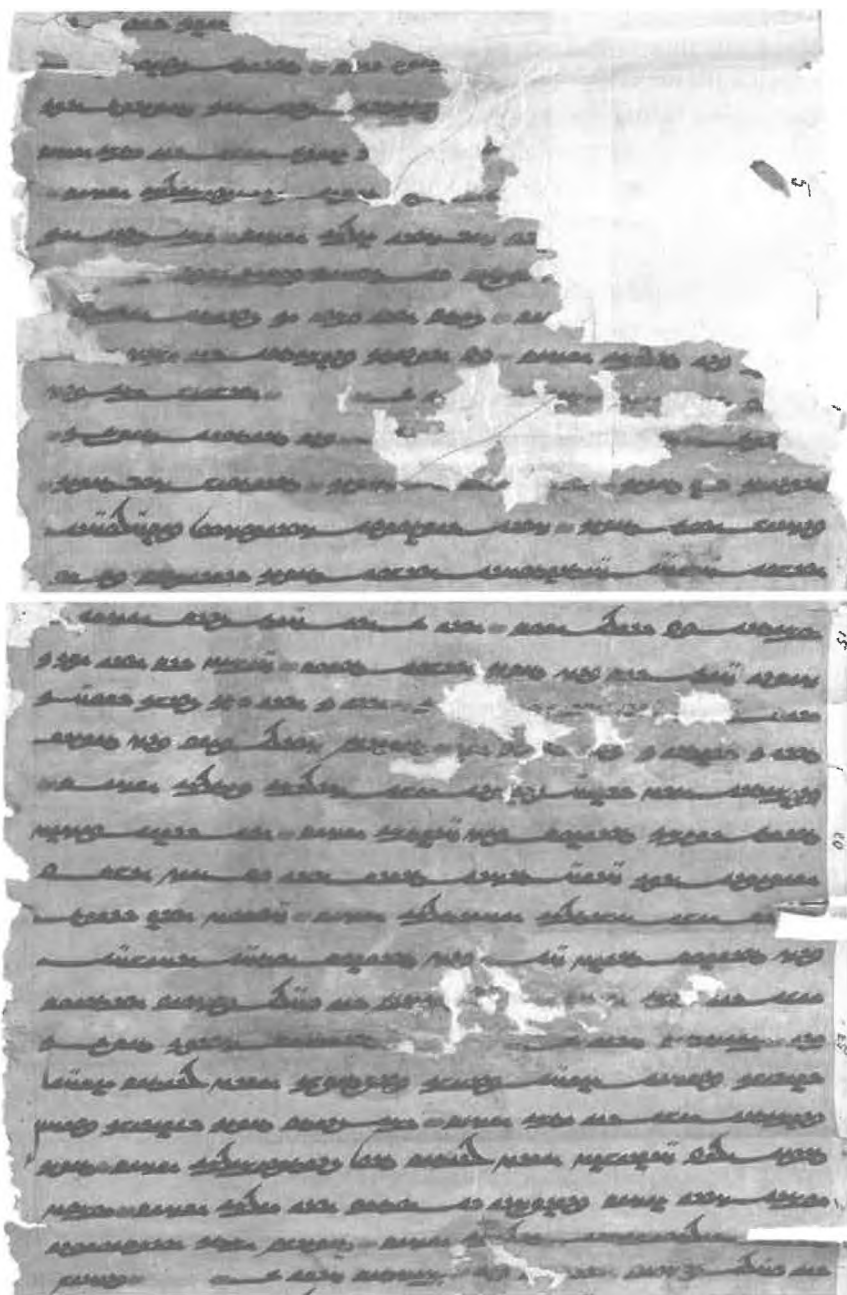
146. ärsär t(ä)ngri tamkasy buz ulty ärsär ämti t(ä)ngriñ jaz ukda
 147. bosunu ötünür bız m(a)nastar yirz a tokuz unč
 148. on č(a)ysab(y)t tutdukumuz ta baru üç ayz yn üç
 149. göngülün üç älgin bir kamay öz in tügäti tutmak
 150. g(ä)rgäg ärti t(ä)ngriñ bilib bilmätin ätöz säuinginčä
 151. joryb j(a)ulak is tus adas kudas sauyn alyb köngülün
 152. görüb jylyy ka bar(y)m ka bolub az u mungumuz takym(y)z
 153. tägib bu on č(a)ysab(y)t(y) sydym(y)z ärsär näčä ägsütümüz
 154. g(ä)rgät(i)m(i)z ärsär t(ä)ngriñ ämti jaz ukda bosunu ötünür bız
 155. m(a)nastar yirz a onunč güngä tört alkyš
 156. az rua t(ä)ngri gä gün t(ä)ngri gä güčlüg t(ä)ngri gä
 157. burhan lar ka bir biligin aryg göngülün alkansyk
 158. törü bar ärti j(ä)mä korkmatyn ärmägürüb ädgüti tügäti
 159. alkanmad(y)m(y)z ärsär j(ä)mä alkannur ärgän göngülümüz ni
 160. sakyčym(y)z ny t(ä)ngriğärü tutmad(y)m(y)z ärsär alkyšym(y)z ötügümüz
 161. t(ä)ngriğä arygyn tägmädi ärsär nä jirdä bydynty tutunty
 132. ärsär ämti t(ä)ngriñ jaz ukda bosunu ötünür bız m(a)nastar
 163. yirz a bir j(i)g(i)rmič j(ä)mä jiti türlüg bosu aryg
 164. nomka ančulasuk törü bar ärti j(ä)mä biš t(ä)ngri j(a)rukyn
 165. kuvratyly biristi lar yrostay bduyatar t(ä)ngri t(ä)ngriğärü
 166. bardačy bosuntačy biš t(ä)ngri j(a)rukyn bız ingärü g(ä)lürdi ärsär
 167. bız adruk adruk etib j(a)ratyb nomka gïrgürsüg törü
 168. bar ärti az u müng üçün az u bosy birgäli yz yanyb
 169. jiti türlüg bosu aryg nomka tügäti birü umad(y)m(y)z ärsär
 170. t(ä)ngriğärü bardačy bosuntačy biš t(ä)ngri j(a)rukyn auya barkka
 171. badym(y)z ärsär aj(y)g kylynčy(y)g gisi gä j(a)ulak tynl(y)g ka
 172. tural(y)g ka bird(i)m(i)z ärsär tögtümüz sačt(y)m(y)z ärsär t(ä)ngri
 173. j(a)rukyn j(a)ulak jïrgärü ydt(y)m(y)z ärsär ämti t(ä)ngriñ jaz ukda
 174. bosunu ötünür bız m(a)nastar yirz a igi j(i)g(i)rmič
 175. bir jylyka älig gün aryg dintar ča vusanti olursuk
 176. törü bar ärti aryg bačay bačab t(ä)ngriğä ančulasyk
 177. g(ä)rgäg ärti j(ä)mä äubark tutduk üçün jylyy ka
 178. bar(y)m ka bolub az u mungumuz takym(y)z tägib j(ä)mä tudunčsuz
 179. ovutsuz sok jäg üçün j(ä)mä korkunčsuz göngülümüz
 180. üçün ärinib ärmägürüb ärgligin ärgsiz in bačay sydym(y)z
 181. ärsär j(ä)mä bačay olurub ädgüti nomča törüčä bačamad(y)m(y)z
 182. ärsär ämti t(ä)ngriñ jaz ukda bosunu ötünür bız m(a)nastar
 183. yirz a üç j(i)g(i)rtmič ai t(ä)ngri günin saju
 184. t(ä)ngriğä nomka aryg dintar larka sujumuzny jaz ukumuz ny
 185. bosuju ötünmäg g(ä)rgäg ärti j(ä)mä ärgligin ärgsiz in

ФАКСИМИЛЕСІ

«Хуастуанифт» жәдігерінің Санкт-Петербург нұсқасы

100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110

111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120

121
 122
 123
 124
 125

126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150

АЛТЫН ЖАРЫҚ

Алтын жарық – жазба жәдігерінің түркі халықтары әдебиетінде алар орны ерекше. Түркі-соғды әліппесімен хатқа түскен ескерткіште будда дінінің философиясы ахлақ тәрбиесі ретінде берілген. Алғашында біздің заманымыздың I ғасырында жаратылған жәдігер бертін келе түркі жазба тіліне тәржімаланып, X–XVIII ғасырлар аралығында он шақты рет көшірілген.

«Алтын жарықтың» қолжазбадағы толық атауы – «Алтын түсті, (жарық, жылытыраған) баршадан жоғары болған нум патшасы болған нум жазу» деп аталады. Нум – қасиетті заңдар, қағидалар дегенді білдіреді.

Түркі жазба тіліне аударылуы туралы тәржімашы жәдігерде былай деп өз қолтаңбасын қалдырған: «Мен, Амогашири Ачари, үнді тілінен түркі ұйғыр тіліне тәңірі бұрхан туылған сиыр жылының төртінші айы, он төртінші (күнінде) аударып, өз қолыммен аяқтадым, соңына жеткіздім. Осы заңды оқығанда ең алдымен көріп, құрметін жасап, осы сегіз ғибадатханаға құрмет көрсетіп, бас (ию керек). Және нумның бір жол үндіше немесе түркіше атын айтып, бас иіп, дарманы айтып, (кейін) осы нумды оқу керек».

«Алтын жарық» жазба ескерткішін ғылым әлеміне танытқан белгілі түркітанушы С.Е.Малов болатын. Ол 1910 жылы Қытайдың Гансу провинциясындағы Виншугу қыстағындағы ғибадатханадан тауып, жариялаған. Бұл қолжазба 1687 жылы көшірілген болып, жалпы көлемі – 355 парақ (710 бет). Асылмәтін бүгінде Санкт-Петербуртта сақталғандықтан да, ғылым әлеміне СПб нұсқасы ретінде белгілі.

С.Е.Малов пен В.В.Радлов осы қолжазбамен жұмыс жасап, 1913–1917 жылдар аралығында жарыққа шығарды. Кітапта қолжазбаның факсимилесінің қатар берілуі кейінгі зерттеушілерге жол ашып берді. Алғаш болып К.Мюллер «Алтын жарықты» неміс тілінде сөйлетті. В.В.Радловтың немісше аудармасы өзі дүниеден өткен соң С.Е.Маловтың алғысөзімен жарық көрген. Малов пен Радловтың жариялаған нұсқасының кейбір жерлерін неміс ғалымдары В.Банг пен А.Габэн транслитерация жасап, қайта аударды. Содан кейін Г.Елхерс, Р.Финч, П.Зиеме, К.Рохборн бастаған аудармашылар да «Алтын жарықты» өз тілдерінде қайта сөйлетті.

Р.Р.Арат, С.Чигатай, Ш.Текин, Р.Тенишев, Ж.Кая, М.Өлмез, Н.Рахмонов секілді түркі халықтарынан шыққан ғалымдар да көне жәдігерді зерттеп-зерттелеуде өз үлестерін қосты.

«Алтын жарықтың» СП нұсқасы – жалпы 10 кітап, 31 бөлімнен тұрады. Әр бөлім іштей сутралардан яғни даналық сөздерден құрылған. Тәңірлердің тәңірі бұрхан мен басқа да тәңірлердің арасындағы сұрақ-жауаптан тұратын

бұл жәдігер Буддаға сауал тасталады да, сол сауалдарды жауап беру үстінде түрлі хикаялар мен аңыз-әсаналарға орын беріледі.

«Алтын жарықтың» кіріспесінде Инчію деген шаһарда чаң тайпасынан Ку Тау деген бір шаһардың бегі ұлан-асыр той жасаймын деп, есепсіз жан-жануарларды сойып, ысыратышылдыққа бой алдырады. Содан көп ұзамай ауырып, дүниеден өтеді. Содан қайта тіріліп келген Ку Тау о дүниеде бастан кешкендерін хикаялап береді.

Ара-арасында оқырманға түсінікті болу үшін тәңірлер арасында сұрақ-жауаптар өрбиді. Әрбір жауаптың астарында адамзат баласын жақсылыққа, ізгілікке баулу, қолдан келгенше қайырымдылық жасау мәселелері талқыланады.

«Алтын жарықта», негізінен, үш қазына туралы сөз болады. Олар: ешкімге жауыздық жасамау, қолдан келгенше жақсылық жасау және сананы тазалау. Осы үш қағиданы бойына сіңірген адам ғана қоғамда өз орнын табады.

«Ұлы Дала жауһарлары» сериясымен жарыққа шыққалы жатқан «Исламға дейінгі әдеби жәдігерлер» антологиясына «Алтын жарық» жазба жәдігерінің алғашқы 18 парағы (36 беті) аударылып берілді. Қазақ тіліне аудару барысында С.Е.Малов – В.В.Радлов¹⁵⁹ жариялаған СПб нұсқасының асылмәтіні, СПб және Германия нұсқаларын зерттеп, кітап етіп жариялаған Жеуал Каяның¹⁶⁰, сондай-ақ түркітанушы Носимхон Рахмоновтың¹⁶¹ жарыққа шығарған еңбектері кеңінен пайдаланылды.

¹⁵⁹ Маловъ С.Е., Радловъ В.В. *Syvarnaprabhasa*. (Сутра Золотого блеска). Ст.-Петербург: Типография Императорской академии наук. 1913-1917.

¹⁶⁰ *Ceval Kaya*. Uygurca Altun Yaruk. Ankara, 1994.

¹⁶¹ Олгун яруг. Тошкент: Фан нашриёти, 2009 й.

АУДАРМАСЫ

Кіріспе жинақ

1 а (Бірінші парақ)

Буддаға бас ию, дарм¹⁶²ға бас ию, санга¹⁶³ға бас ию. Осы нум¹⁶⁴ның шынайы себебін (анықтап) қалауымызбен амалға асырайық, тәлім берейік. Бұлар – алтын түсті, жарық, жылтырақ, баршадан жоғары тұратын нум патшасы атты нум қазынасын сақтап, ұстап тұрушы, оқушы, тыңдаушы, көшіруші, көшіртушілер – асыл тектілер ұлы, асыл тектілер қызы, будда иесі, тыңдаушы ұл мен қыз(дан тұратын) төрт түрлі жамағат. Оларға деген көңілдеріңізде ой-ниеттеріңіз болса, бүгінгі заманда осы нумның себебінен жақсы жетістікке қол жеткізген жаратылыс бар ма? «Тек қана жақсы жетістікке қол жеткізгендер болса, кімдер қол жеткізді?» деп ойласаңдар, енді осы ой-ниеттеріңіз бойынша осы нум қазынасының сауабымен ізгілікке

2 а (Екінші парақ)

қол жеткізген жаратылыстар туралы баяндау керек. Оны және бүтіндей таза, сап көңілмен тыңдағандар. Бір замандарда кемел, дана тәңрі бұрхан бұл әлемде туылып, қырық бес жыл барша жаратылысқа пайда алып келіп, есебі жоқ жаратылыстың балаларын құтқарды, азат етті, өзі нируанға кіріп, мейірім тапты. Содан кейін нум жарлығы Шығыстан – Табғаш елінен кең тарағанда, тәңірі Табғаш ханының заманында Китсу Самаста атты буддисатв ұстаз оңтүстіктен – Ингек суының бойымен кетіп, Анагкак жұртына барды. Ол бүтіндей дана, Тәңірлердің Тәңірісі бұрханның киелі сегіз ғибадатханасын тұрғызған жұрттарды толық көріп шықты. Отыздан аса үлкен ел-жұртты кезіп, жиырма жыл түнімен жүріп, осы нум қазынасын аударуды бастады. Елу түмен жолдан тұратын, жалпы көлемі төрт жүз

2 б

үнді нум жазбаларын қалдырмастан табғаш тіліне (аударды), осы нум қазынаны табғаш (тілінде де) аяқтады. Сондай-ақ, (осы нум) жақсы таралмаған уақытта Инчію деген шаһарда чаң тайпасынан Ку Тау деген бір бек шаһар бегі

¹⁶² Заң.

¹⁶³ Будда жамағаты.

¹⁶⁴ Заң, қағида.

еді. Сол бек шаһар бегі болып тұрған уақытта көп жаратылысты опат етіп еді. Ақыры қызының тойының себебімен сиыр, қой, доңыз, қаз, үйрек, тауық сияқты көптеген жануарларды өлтіріп, ұлан-асыр мерекелік дастархан жайды. Той тойлап болған соң он күн өтпестен ауруға шалдықты, тілден қалып, құрысып, дүниеден өтті. Өлгеннен кейін барша ағзасы суып, тек қана жалғыз жүрегінің сыртындағы бір парша еті суымай қалды. Мұны көрген отбасы мүшелері қатты

3 а (Үшінші парақ)

абыржып, көмуге (алып бармады). Үш күн өтті. (Төртінші) күні таңсәриде абыржып тұрғандарында сол бек тіріліп келіп, төрге шығып, су, тамақ сұрады. Оны көріп, барша әулеті босап, осы шараға жиналған болатын. Біраз адам жиналған еді. Олардың бәрі шошып, үрейленіп, арырақ барып тұрды, қашты. Олардың қашып бара жатқанын көріп, жаңағы Ку Тау деген бек оларды шақырып: «Қайтыңдар, жақсыларым, мен тірілгенге сендер неге бірден қаша бастадыңдар? Қорықпаңдар, мен енді сендерге тірілуімнің себебін айтып берейін, бұрхандар нумының жан-жақты екенін енді есітіндер», – деді. Кейін және: «Кесел болғанымда ең әуелі маған төрт шайтан жақын келді. Біреуі қолында жуан қамшы, екіншісі

3 б

(арқан, үшіншісі) қап ұстаған, төртіншісі (үстіне) көк шапан (киген), (астына) ат мінген бек екен. Осы (төрт шайтан бір) үйдің дарбазасына алып барған соң жаңағы көк шапан киген бек аттан түсіп, мені шақырды. Мен сол бектің алдына барғанымда қойнынан бір қағаз хатты шығарып, маған оқытты. Оқып қарасам, сол хатта сол күнгі біздің мерекемізде өлтірілген сиыр, қой, доңыз секілді жануарлардың сөзі жазылған екен. (Олардың) сөздері төмендегіше: «Біз, барша жануарлар, бұрын адамзат әлемінде жасаған жаманшылықтарымыздың себебінен қайта жануарлар әлемінде туылған едік. Қарызымызды төлейтін, борышымызды өтейін жыл, ай уақыт өткізсек, онда түрімізді өзгертіп, адамзат әлемінде (қайта) туылар едік. Осылайша жануарлар әлемінен айрылып, құтылатын уақыт-сағатымыз да

4 а (Төртінші парақ)

бітпестен, (Инчию шаһарындағы чаң) тайпасынан Ку Тау (деген бізді) өлтірді. Сол үшін бәріміз қайтадан жануарлар (әлемінде) пайда болатын азаптан (жапа шектік). Осындай ауыр азаптан жәбір көрген заманда біздің мына қайғы-қасіретімізді, ауыр азабымызды ашып түсіндіріп беретіндей шамамыз жоқ

еді. Қарсылық білдіруге, шыдап-төзуге қалай күшіміз жетсін? Мына қайғы-қасіретімізді жаратқан Тәңірі оңғарсын», – деп дұға жасады. Сол үшін бізді сені алып келуге жіберді. Осы хабар хатта бар (жазылған)».

Хаттан сол сөздерді мен соңына дейін оқып шықтым. Кейін жаңағы көк шапанды бек: «Ұстандар оны!» – деп айқайлап еді, үш шайтан маған жақындады (да), біреуі арқанмен мойнымды (буды), біреуі мені қапқа салды, біреуі жуан қамшымен басымнан ұрды. Екі қолымды қайырып,

4 b

(Бапсуқа тауы жақта) дедектетіп, бір шақырым (жерге) алып барды. Солай мені алып бара жатқан уақытта, жарты жолға жеткенде мені алып бара жатқан (шайтандар) маған: «Ей, адам, біз сені алып келуге барғанымызда, әуелі Тағдыр кітабына қарады. Тағдыр кітабының ішінде сенің (жасайтын) өмірің қалғанындай, сен қаншама жануарларды өлтірдің. Міне сен өмірлеріне кепіл болғандар арқылы, сол себепті сені алып келуге жіберді. Сен соны білуің керек», – деп осы сөздерді айтты. Осы сөзді есітіп, мен оларға: «Ей, жақсылар, тәңірлерім! Егер мен сол кезде адамдардың бұ дүниелік көзіммен жаман іс жасағанымды көріп, білген болсам, (бұлар) Иеменнің байлығы болса, сол жаман істердің қазіргідей ауыр нәтижелерін

5 a (Бесінші парақ)

білмеген болар едім. Және осылайша (менен басқа) қаншама адамдар есебі жоқ (жануарларды) өлтіргенін көрдім. Бірақ олардың айдын-анық түсіне кірген (нәрселерге) жіті назар салмаған едім, сол үшін де екі ортада мен қазіргідей тілім байланып, өлім азабына душар болып отырмын. Қайта тірілудің қандай амал-жолы бар? Өзім білместен жаңылып, қателесіп жаман істерім үшін пұшайман болып отырмын. Енді барша азапты тартып жатырмын. Енді не істейін?» – деп сұрадым.

Осылай айтқанымнан кейін жаңағы шайтандар маған: «Ей, адам! Сен ыстық жанды алғандардың ішінде отыздан артығы – байланған, ұсталған жануарлар аса құдіретті Ерлік хан¹⁶⁵ның құзырында дұшпандық көзін алартып, сол көздерімен сені күтіп отыр. Сол жерге барсаң, Ерлік хан қатты азаптап өлтірілгендердің

¹⁶⁵ Буддалық сенім бойынша жер астында билік құратын ерекше құдірет иесі.

5 b

қатты жазасымен (жазалайды), сол жердегі (азаптардан) құтыла алмайсын», – деді.

Бұл сөздерді естігенімнен кейін мен қатты қорықтым, азаптарым артты. Олар әр жаққа тартқылап, (мені) төменге түсіріп, алға тартып, артқа тартып, ұрып-соғып, және (бектің құзырына) ақыры алып келді. Содан кейін мен және оларға: «Ей, жақсыларым, ойлап қарасам, азаптан құтылудың жолы жоқ екен. Енді мен сендерден жалынып-жалбарынамын, (өзім) өлтіргендердің (қолына) түссем, (олар мені) Ерклік ханның құзырына сұрақ-жауапқа алып барған уақытта, мен не істемекпін? Соны маған айтыңдар», – деп өтініп сұрап едім, олар маған: «Ей, адам! Егер сол өзің өлтірген жануарлар үшін көңіліңде өкініш бар болса, қалай болса да,

6 a (Алтыншы парақ)

көңіліңді тазала. Дүние Тәңірлерінің Тәңірісі бұрхан заң (жасап) берген «Алтын түсті, (жарық, жылтыраған) баршадан жоғары болған нум¹⁶⁶ патшасы» атты нум жазбасын (хатын) бастан-аяқ бітіруге (шын көңілден) ниет қылсаң, мына азаптардан құтылатын едің», – деді.

Осы сөздерді есіте салысыммен алғашқылардың бірі (болып) жеті таза көңіліммен сол жануарларды өлтірген жаман істерім үшін тәубе жасадым, (жамандықты) біржолата тастадым, шынайы пәк көңілмен тұрып, кейін Алтын түсті, жарық, жалтыраған, баршадан жоғары болған нум патшасы атты нум қазынасын бастан-аяқ толық жазуға көңіл қойдым. Және осы нум қазынасын арттыру үшін арман-тілегімді пайда қылып, сауап ісімнің күдіретімен жаңағы жануарларды хайуанат әлеміндегі ауыр азаптардан құтқару үшін бек(ке)

6 b

шынайы пәк көңілмен уәде беріп, (бар) дауысыммен: «Баршадан жоғары болған нум (патшасы атты нум қазынаны) толық (бітіріп) Тәңірі дүниесінде оның қызметкері болайын, өзім жанын алғандардың жауыз ниеттері тыйылсын», – деп тоқтамастан айқайлап бердім. Осылай (айқайлап) жүре бердім. Сол жерде бір қаланың дарбазасы көрінді. (Олар) сол қаланың дарбазасынан мені кіргізіп, бір қабырғаның ішіне алып барды да, тау жаққа қаратып қойды. Тау жаққа қарасам, қарсы алдымда Ерклік хан отыр екен. Барып, (оның алдындағы) шөл далада есебі жоқ адамдардың (мойындары) байланғанын, қол-аяқтары

¹⁶⁶ Заң.

(арқанмен) берік байланғанын (көрдім. Олар) сөздерін айтып, қарыздарын да жайып салатын. Сол шөл даланың бүтіндей айқай-шуға, жалынып-жалбарынуға толғанын естідім, сонда шыдап болмайтын дауыстардың арасынан бір нәрсе естігендей

7 а (Жетінші парак)

болдым. Сол (сәтте жаңағы көмекші) шайтандар Ерклік (ханға): «Қу Тау адамы алып келдік», – деді. Атымды есітісімен (Ерклік хан): «Ей, қызметшілерім, мына адамның жаман істері өте көп, (бұл) ауыр күнәһар. Оны неге мұнша кеш алып келдіңдер? Енді оған шағымданушыларды алып келіңдер, (олардың) шағымдарын тыңдайық», – деп жарлық берді. Ерклік ханның бұл жарлығын есітіп, мені алып келген жаңағы қызметшілер жүгіріп, сыртқа шықты да айқайлап шақыра бастады. (Шағымданушыларды) іздеп табалмастан, қайта келіп: «Таппадық», – деді. Содан соң Ерклік хан: «Қызметші шайтандарды жиып, (шағымданушыларды) кісендеп, ұстап (келіңдер)», – деп, бір жануарлардың арасынан іздеуге жіберді. Кейін жаңағы қызметші рухтар келіп, іздеп, баршадан сұрастырып еді, бәрібір таппады. Қайта келіп: «Таппадық», – деді. Ерклік хан (содан) кейін үшінші мәрте Бес жол¹⁶⁷ билеушіге

7 б

...құтылушы... тұратын...және жануарлардың .... деп солай хат.... Бес жол жазалаушыға қайта барып еді, сол жерде жаңағы Ерклік ханның қызметшісі болған бір шайтан бір хатты алып келіп, Ерклік ханға берді. Ерклік хан оны ашып оқып еді, мынадай сөздер есітілді: «Пәлен күні адамзат әлеміндегі чаң тайпасынан Қу Тау есімді адам жануарлардың өмірін (алғаны) үшін өкініп, пұшайман болды. (Ол) Алтын түсті, жарық, жалтыраған, баршадан жоғары нум патшасы атты нум қазынаны бастан-аяқ толық көшірткізуге шынайы ықыласы пайда болып, (қайта) өмір сұрады. Сондықтан да жаңағы чаң тайпасынан Қу Тау есімді адам өлтірген хайуанат әлеміндегі әрбір жануар хайуанат әлемінен құтылып, адамдар әлемінде

8 а (Сегізінші парак)

(туылды)... . Енді оның ... қол жетпес. Мұны (осылайша нум бойынша) ерекшелеп, (сол үшін) кешірсін», – деп өтінді. (Осы) өтініш хатын оқып бітіргеннен кейін, Ерклік хан да қуанып: «Ей, Қу Тау, жануарларды өлтірген болсаң да оның

¹⁶⁷ Буддалық сенім бойынша, Бес жол – ағаш, жын, албасты, жануарлар, адам мен Тәңріні білдіреді.

дауасын акиретке дейін жалғастыруға бел байладың. Сен қай бір замандағы бек (бола тұрып) берік, сап, шынайы көңілмен нум патшалы есімді нум қазынаны көшірткізіп, осы уақытта (бұрханның) қызметкері болуға ниет білдірдің. Осы қайырлы істің құдіретімен «мен өлтірген жануарлар хайуанат әлеміндегі азаптардан азат болып, құтылсын» деп, аман-есен (адамзат әлемінде) қайтадан дүниеге келсін деп сұрадың. Сол себепті жаңағы жануарлар хайуанат әлеміндегі азаптардан құтылып, адамзат әлемінде туылды.

8 b

...тұру.. ...жоқ.. ...қайтадан тірі.. ...жүру үшін бар.. ...лардың жол.. ..жақсы істер, ...ләззатін жоғалтпа, жануарларды өлтірме, асыл малдарға ашкөз болма, жаман іс қылма, ізгі істер кеме, көпірігін жарат», – деп жауап беріп, мені босатып жіберді. Мен азат (болу жөніндегі) жарлыққа қол жеткізіп, сол шаһардан шыға салысымен, түс көріп оянғандай, (болдым және) тіріліп тұрғаным міне осы», – деді.

Осы сөздерді есітіп, жиынға жиналған барша адамдар қайран қалды, аң-таң болды. Тәңірдің тәңірі бұрхан нумының ұлы, қасиетті күш-құдіретіне көп таза, сенімді көңіл қойып, жүзден артық адам осы нум қазынаны

9 a (Тоғызыншы парақ)

көшірткізу... ..есепсіз.. ...жанды өлтіру.: ..сол уақытта Табғаш (елінде нум) қазынасы әлі жақсы, (кең жайылмаған) еді. Шаһар мен қыстақты (нумды) іздеді, (бірақ) табалмады. Осылайша Інчію атты шаһардағы Сувасдигси атты ғибадатханадан тауып, кейін сұрап алды. Ол Ку Тау есімді бек басшылығындағы амалдарлардан (бастап) үйдегі үлкен-кішінің бәрі бұ дүниеде жануарларды өлтіру деген сөзді бүтіндей (саналарынан) өшіріп, қашанда осы нум қазынаны үйренді, (соған) мойынсұнды, көшірткізді, (оқыды), оқытты.

Содан кейін сол Інчію шаһарының Аңқу деген махалласындағы Кун Чинг деген бектің әйелі бір жыл(дан) артық біраз ауырып, тамақ (жеуден) қалды, тілден (де) қалды, есінен ауысты. (Ол) есінен ауысып жатқанында бос сөздерді айтып, ауырлап, бара-бара...

9 b

..мен.. ..еді. ..азап тартуға.. ...шықпады. ...оның азабы ...күннен артығырақ оны ...Осы сөзді шаһар бегі (Ку Тау) есімді бек есітті, өзі барып, сол бекке былай деді: «Әйеліңнің мына азаптарының белгілеріне назар салсам, сол жердегі жан алушылармен бетпе-бет тұр екен. Ол жазбадағы (хаттағы) сөзді және іздеп

бармай тұрып, ...жаны үзілмейді. Енді сен нумдағы сөздерді оң жаққа қойып, «Алтын реңді, жалтыраған жарық, баршадан үстем нум патшалы» деген нум қазынаны жылдам көшірткіз. Сондағы заң талаптарымен «адам үшін» тәубе қыл. Сол нум қазына және сол төңіректегі басқа жерде жоқ. Тек менің үйімде ғана бар. Соны алып келіп, көшірткіз...».

10 а (Оныншы парақ)

Кун Чинг (есімді) шаһар бегі... үлкен жиын(мен) көшірткізуді бастады.. Бітпей тұрып әйелі жазылып, өзіне келді. Жазыла салысымен: «Мен есімнен айрылып, сендерді танымай қалған кезімде есебі жоқ сиыр, қой, доңыз, тауық, үйрек сияқты жануарлар күніне үш рет жиылып келіп, мені қоршап алып, ұратын. Етімді, денемді тартқылап, сүйреді, бөліп тастады. Әр қайсысы өзінің жанын сұрайтын. Мына залымдар (мені) қатты жаншып, сенім, үміттен айырып, азап шегетін едім. Бүгін күнде сол жануарлар келетін уақытта келмеді. Содан кейін жаңағы ұрысып, жандарды сүйрейтін сиыр, қой, доңыз, тауық, қаз, үйрек секілді жануарлардың баршасы өзгеріп,

10 b

(маған) жақындап (келіп): «...жаман әдет(пен) өлтіріп, ыстық жанымызды... ...және солай жасап... ...ға біз үшін... ...жақсы істер қылды. Сол жақсы істердің құдіретімен хайуанат әлеміндегі азаптардан азат болып, құтылып, адам бейнесіне (ие) болдық. Енді саған азап беру үшін қайта келмейміз. Сенің де қажеттілігің, қарызың бітті. Біз де ауыр азаптан азат болдық, құтылдық», – деп айтты да, (көзден) ғайып болды. Олар кеткеннен кейін менің көңілім орнына түсті», – деді.

Содан кейін жаңағы ханшайым күннен-күнге жақсарып, ілгергідей жазылып кетті.

Осы оқиғаны естіген, көрген сол шаһардағы адамдар бір-бірімен бауыр болып, тірі жануарларды өлтіруді тоқтатып, таза

11 а (Жиырма екінші парақ)

өмір... ...осы нум қазынаны... ...соған жақын шаһар... ...адамдар да осы хабарды... ...таза, тура істер жасайтын болды.

Және (кімде-кім тірі жануарды) өлтіретін болса, өте (жаман), жауыздық іс болып есептеледі. Сол үшін де баршадан дана Тәңірлердің тәңірі бұрхан бес қасиетті міндет, он айып ішінде осы тірі жануарларды өлтірмеу әмірін бірінші орынға қойған. Тірі жануарларды өлтіру – жауыздық іс жасау қаншалықты

ауыр болса, өлтірмеу – мырзалық, тура істер соншалықты ұлық, теңдесі жоқ. Сол үшін де екі түрлі садақадан – тыныш көңіл садақасы (және) нум садақасы, осы екеуінің жемісі, нәтижесі өте ұлық. Бұрхан бақытының берік болушы будисатуардың ұлық мейірімі көңілдерді қорқыныштан

11 b

(азат ететін – баршадан дана), білімпаз (Тәңірдің тәңірісі бұрхан). ...сансарлық¹⁶⁸... ...азат болу – құтылу қажет болса, ұзақ уақыт (жануарларды) өлтіруден тыйылысын. Басқаларға үрейсіз жүрек садақасын сыйлап, қасиетті заңнан толық тәлім берсін. Егер осы заңдарды үйрететін болса, әуелі өздері ілгеріде өлтіріп, жанын алған жануарлар үшін осы нум қазынаны көшірткізсін, оқысын, оқытсын. Тәңірінің тәңірі бұрханның осы нум қазынасын үйретіп, (оның) мейірімді жүзін, бейнесін әшекейлесін, басқаларды да жан алудан тысын. Және үш замандағы¹⁶⁹ бұрхандардың нум жарлығының негізі болса, ең әуелі

13 a (Жиырма үшінші парак)

дене... ...пайда қылып... ...басқа жануарларға (пайда) әкелейін десе, мейірімді көңіл(мен)... ...осы екі түрлі жақсылықта кемел болуы керек. Осы екі (түрлі) жақсылықта кемелдікте болуының ерекше себебі – осы нум қазынасының ішіндегі жануарларды өлтірмеу, бұрхандардың үш денесінің негізін расында да дұрыс білу, оқу. Сондықтан да туйин¹⁷⁰, шамнанч¹⁷¹, упасы¹⁷², упасанч¹⁷³ (сияқты) төрт топ жамағат осы нум қазынасының ішіндегі сөзді есітіп, тындап, үйреніп алса, сол (сөз)дің пайдасын, сыйын сөйлесе, (олардың өзі) мәңгілік болады. Егер нумды жазуға, көшіруге ниет қылса, тура Табғаш еліндегі Ку Тау деген бек секілді жоғары (дәрежедегі), анық, үлкен нәтижеге, сыйға қол жеткізеді. Сол үшін де осы бес түрлі зұлматпен оралған жаман замандағы жануарлар дайын болады.

13 b

(Әлемде ауыр), жаман (күнәлі істерім жойылсын). Кейінгі дүниеде бұрхандар (жұртында) туылайын деп армандаса, (осы нум) қазынасының ішіндегі (жарлық

¹⁶⁸ Буддалық түсінік бойынша, сансара тірі жаратылыстың азаптар мен қайта туылумен байланыста болған басталуды білдіреді.

¹⁶⁹ Үш заман – өткен, осы және болашақ заман.

¹⁷⁰ Будда монахи.

¹⁷¹ Монах әйел.

¹⁷² Будда заңдарын тыңдайтын ер адам.

¹⁷³ Будда заңдарын тыңдайтын әйел.

бойынша жүрсін), кейінгі (түрлі) армандарына, көңіліне қол жеткізіп, (мақтау-мадақ айтып, мағыналы) буддисатутар жолына (кіріп), он түрлі ізгі амалдарды бітіріп, мәңгілік ұлық, тура сана есімді бұрхан бақытына қол жеткізеді. Барша төрт (рет) қайта туылу, бес дүние, алты жолдағы жануарлар балаларының ұлы сенім-үміттері амалға асады. Оның осы нум қазынасын үйренуді, (соған) амал қылуды, оқуды, оқытуды, көшіруді, көшірткізуді әдет қылу керек. Ей, асыл тектілерім, сондықтан да соңғы Майтри бұрхан¹⁷⁴нан (бастап) және барша бұрхандар алдында әуре-сарсаңға түспестен, (оларға) толық қол жеткізесіздер. Сол үшін де осы нум қазынаны шынайы таза, пәк, шын көңілмен сөйлеу, қадірлеу керек. Жақсы, жақсы, жақсы!

14 а (Жиырма төртінші парақ)

...кімдер... ...бір, екі, бірінен кейін бірі. Сондықтан да... ...Дүниеде ізгілік басқа... ... (көңіл) қойса, көру... Ең әуелі (ізгі) ниетті (басты) мақсат қылсын. Содан кейін Шакимуни бұрхан¹⁷⁵ды Гиртиракут тауы¹⁷⁶нда Тишданти (тірі... аман-есендігі) үшін төрт тараптағы бұрхандармен арыстандай тақ үстінде шын көңілмен аяқтарын айкастырып отырғандарын ойлап, Сумакиту буддисатв басшылығындағы сегіз топ жамағатқа нум уағыздауды ойлау керек. Содан кейін өз жанымен... Яқша¹⁷⁷ сияқтыларды сөйлеп... Нути апичрамань... ...қылып.. сол уақытта бес мадағьмен қызмет қылып (оған құлшылық етіп), жуып-тазалап, үшеуін кейін... шынайы кәміл көңілде қозғап... төрт апираман¹⁷⁸ды сөйлеп, тәубе рәсімін орындап, аяқтағанда, Шакимуни бұрханмен төрт бұрханды және басқа тағы

14 б

...жанына (Ардинагуга) Шакимуни (бұрхан) төрт бұрхан... ... ларымда отыр. (Төрт түрлі) жамағатпен... ...урман садақа беріп... ...және жақсы барша жануарларға осы сутра¹⁷⁹ны уағыздап, оқып беремін деп айт және өз анаңның, әкеңнің садақа(сына) ие қылып, нум қауымындағы жануарларды үш замандағы жануарларды өлтірген, ыстық жан байлығынан және басқа мал-дүниеден, барша қарыз (және) ауыр күнәлардан (өзімді) тазартамын, (ақтай)мын деп көңіл

¹⁷⁴ Буддалық сенім бойынша, буддисатв пен жақындап келе жатқан әлемдегі Будданың образы.

¹⁷⁵ Буддалық сенім бойынша, жердегі соңғы Будда болып, дхарманы уағыздаған.

¹⁷⁶ Ежелгі Үндістандағы таудың аты, аңыз бойынша Шакимуни осы тауда көп жыл жасап, дінді үгіттеген.

¹⁷⁷ Жын-шайтандардың бір тобы.

¹⁷⁸ Кемелдіктің белгілерінің бірі.

¹⁷⁹ Будданың уағыз-насихаттары.

қой. Және осы сутраны уағыздағаннан кейін төрт (махараж¹⁸⁰) тәңірлеріне жамандық қылма, ...айыбын жуу үшін жүз буынды дәрнін сөйлеп, тәубе етіп, (оның) бақытын мадақтап, тәлімін беру керек. Осы нумды оқып бітіргеннен кейін тек пратия¹⁸¹, прамит¹⁸²ты айтып,

15 a (Жиырма бесінші парақ)

немесе... еркін пайда... Ширикаши... ...ұйғыр тіліне... ...және төрт махаранж тәңірі... жаман мыс... және ең әуелі үш.. –үш рет сенім-үмітке қол жеткізіп, содан кейін барша жануарлардың пайдасы үшін бұрхан бақытын тілейін, бұрхан бақытын тілеу үшін, нумның тәлімін, мемлекетін безендіру үшін төрт махараж тәңірге нәзір (садақа) берейін деп, шынайы көңілді пайда қыл. Содан кейін өз денеңе... сұрт. Сол Вачирапан¹⁸³ды ойла. (Оның) көк ренді, бір (басы бар), екі қолы бар. Оң қолында (Вачи)р, сол қолында қоңырау ұстап тұрады (деп), ойла. Жүректегі лалагүл секілді күн нұрлы жасыл алқап(тың) ортасында көк ренді хунг¹⁸⁴ бынды (болмысын) ойла. Сол хунг буынның айналатын дәрні бар моншақ айналып тұрады (деп) ойла, (оның) дәрніне жеткенше, кемел болғанша, сабыр сақтап, уағыз айту керек. Дәрні төмендегіше:

15 b

...бір немесе екі ...үсті... (үш) рет дұға... ...сол нәзір тамағы (теңіз) дариядай кең... ойлап бақытты бол... ...кейін шығыс жақтан көк аспандағы (төрт) махаранж тәңірді, он бір ғантаруи¹⁸⁵, он аждаһа ханы, тоғыз үлкен кумбат¹⁸⁶тарды түсініп, Уайширауани¹⁸⁷ махараждың жамағаты болған. Сегіз атақты күлушілер болса (жиналып жат)қан алтындай сары түсті әдемі қазынаны ұстайды. Қызыл-сары түсті Пурнабатри¹⁸⁸ ыдыс ұстаған, көк түсті ...казынаға ие болған ...басын ұстаған қара түсті ...кылыш ұстаған, сарыдан ...түсті Сабирачана¹⁸⁹ қанжар

¹⁸⁰ Будда дінінің сенімі бойынша, адамның сүйеніші болған төрт аспанның патшасы

¹⁸¹ Буддалық сенім бойынша, үш заһардан бірі, өзгелерге жәбір көрсететін көңілдің өзегі деп есептеледі.

¹⁸² Будда жағдайына қол жеткізу үшін пайда болатын рухани кемелдену.

¹⁸³ Буддисатвтын есімі.

¹⁸⁴ Магиялы қасиетке ие болған бұттың есімі.

¹⁸⁵ Хошиістерге бірдей ойнайтын мифологик жаратылыстар.

¹⁸⁶ Буддалық сенім бойынша, ешқандай да күш қолданбастан, найзағай ойнатып, жаңбыр жауғыза алатын, жануарлар көңіліндегі күдіктерді жоя алатын мифологик образ.

¹⁸⁷ Әлемді ұстап тұратын төрт аспан құдайларының бірі, жел қорғаушысы.

¹⁸⁸ Бір кейіпкердің аты.

¹⁸⁹ Шайтандардың бірінің аты.

ұстаған көк хармди түсті коха¹⁹⁰ ...Всдана қымбат найза ұстаған. Ақ сары түсті Панчики¹⁹¹ курикор үй (сарай)ды иемденген, ақ қызыл түсті

16 а (Жиырма алтыншы парак)

...сары түсті еступ¹⁹² ұстап (былай дейді): «Ей, шайтандар жамағатын өз қалауымен басқаратын, тау жақты бақылап тұратын, (бізді) сақтайтын, ғажайып көркіміз! Сізді мадақтап, сәжде жасаймын. (Ей), төрт махаранж, жамағаттарыңызбен бірге сіздерге мына нәзірімізді жеткізейік, бұрхан әмірлеріне мойынсұнып, садака иесі қаған басшылығында дұрыс нумы бар ел-жұрттарды бақылайық, бізден қашанда үміттеніңіздер, (бізді) сақтап, бақылаңдар, әр қандай қарсылыққа, қауіп-қатерге шыдап, өмірімізді, бақытымызды берекелі етіндер» – деп, осы өтінішімізді бірер мадақтауымызда айтайық немесе ақыретте (бәрін) біріктіріп айтып берсек, содан кейін қандай арманы болса, ілтипатпен сұрасақ, бақытты істерімізді бұрхан бақыты үшін бағыштасақ, нәзір шишін тыңдағанда, төрт махаранж тәңірлерінің жамағатымен мәндес болып, (оның) түр-әлпетіне немесе денесіне сіңіскенін түсініп, нәзір тамақтарды

16 б

...кең жерде байланып қал. Осы төрт махаранж тәңірлеріне нәзір беру жолын кәміл дарманның ұстазы жаратқанын (білдім). Нумчи Тануасин ұстаз, Қумған тутуң¹⁹³ның өтінішімен қоян жылының бесінші айында тибет тілінен ұйғыр тіліне аудардым.

Буддаға бас ию! Дармаға бас ию! Санғаға бас ию! Үнді тілінде: «Асда маха исдара чайдира истидира». Тибет тілінде: «Наз чинбу иркатки чот ирдила исдутаба». Ұйғыр тілінде: «Сегіз ұлық жердегі ғибадатхананың мадақтаушы баласы болған Манчишири будисату Лумбинауан¹⁹⁴ бағында туылды». Капилаеасти шаһарында бар болып, (солай) деді: «Өте шексіз жоғары сапалы қымбат тас-тармен безелген Ізгілік пен Боручы¹⁹⁵ның ғибадатханасына сәжде жасаймын. Тагаттағы махабути ағашы¹⁹⁶ның

¹⁹⁰ Бұл сөздердің мағынасын шығару мүмкін болмады.

¹⁹¹ Шайтандардың бірінің аты.

¹⁹² Қазан.

¹⁹³ Атақ-данқтың атауы.

¹⁹⁴ Буддалық сенім бойынша, киелі бақтың атауы. Бүгінгі Непал жақта.

¹⁹⁵ Будданың сипаттарының бірі.

¹⁹⁶ Буддалық сенім бойынша, Шақямуни осы ағаштың астында сәжде жасауға қол жеткізген

екен.

17 а (Жиырма жетінші парақ)

астында Нрайанчан (дариясының) бойында отырып, аса көп, кең, жоғары дәрежедегі қасиетті білімнің иесі болған ғибадатханаға бас иемін. Каскауасал жұртындағы Баранас шаһарында айналдырылмаған дармачакир¹⁹⁷ заң дөңгелегін айналдырып, қайғы-қасіретті үзетін, жоятын төрт түрлі инйна, білімді дана, ғибадатханаларға бас иемін. Сиравасти шаһарында тұрған басқалардың күш-қүдіретін азайтып, әлсіретіп, Чит тегіннің бағында үлкен, әдемі көрініс болып көрінетін үш түрлі тақты ең жоғарғы (орынға) алып шығатын, жалған пайғамларларды жеңген, көзін жойған ғибадатханаларға бас иемін. Сангаш шаһарында Абандан жасыл алқабында кездескенде ұстаздарымыз тәңірлер өздерінің мекендеріне орналасты. Азруа Хурмуздың мәңгілігімен (олардың) астында сәжде жасаған, Астрадавристиаки тәңірлер құрметтеген

17 б

ғибадатханаларға бас иемін. Шығыстағы әулие қарсы болған монахтар жамағатын, бұрхан ұстаздың ілімін бүтіндей негізге алып, Рачакрах шаһарында Лпитилангух өзені (бойында) ізгі ниетпен бұрыштағы ғибадатханаға бас иемін. Ыстық жаннан бас тартуға, екіншіден, ыстық жанды нәзір қылуға ниет етіп, Уайсали шаһарында Чымбал деген бақтан нәзір жасауға ниет етемін (және) мейірімді ғибадатханаға бас иемін. Кусанагир шаһарында барша жануарларды таза көңілмен, көркем мінезбен осылай жаратып (және) кемел етіп, орны Қуш сола ағашының арасынан (болған және өзі) нируван болған осы қасиетті ғибадатханаға сәжде жасаймын. Шакимуни бұрханның сегіз ұлы ғибадатханасы және Киртиракут тауында және басқа оң жақтағылар басқа (жай)ларда да мейірімге бөлейтін нумға, барша денелерін қайран қалдырып, әлсіз, момын, тынышталғандарға қашанда

18 а (Жиырма сегізінші парақ)

бар болмысыммен бас иемін. Сондай-ақ барша билеуші деген лауазымнан ерекше бөліп алып, көзге елестетіп болмайтын дәрежеде ақылды болып, пәк руханиятқа ие бұрханның нумды денесіне көк аспанға ұқсас жануарларды дұрыс, шынайы етіп жаратушыға бас иемін. Осылайша басқалар сияқты көңілді қатарына қосылған, қар (мен бүркенген) Кратиракут тауына ұқсас пәк, аппақ қайырлы істерім (бар). Солармен бірге барша жануарлар ұрығын мейірімді

¹⁹⁷ Буддалық сенім бойынша, Будданың заңы болып, айналып жатқан дөңгелекке ұқсайды.

дидарымен тойғызып, бұрхан бақытына жетсін деп (сұраймын), жоғары мәртебелі ұлы ұстаз Нагарчуни¹⁹⁸ себебімен жаратылған сегіз ұлы жердегі ғибадатханаларды мадақтаймын.

Мен, Амогашири Ачари, үнді тілінен түркі-ұйғыр тіліне тәңрі бұрхан туылған сиыр жылының төртінші айы, он төртінші (күнінде) аударып, өз қолыммен аяқтадым, соңына жеткіздім. Осы заңды оқығанда ең алдымен көріп, құрметін жасап, осы сегіз ғибадатханаға құрмет көрсетіп, бас (ию керек). Және нумның бір жол үндіше немесе түркише

18 b

атын айтып, бас иіп, дарманы айтып, (кейін) осы нумды оқу керек. Атын айтып, екі қол алақандарын (бір-біріне) айқастырып оқылатын жол мынау: «Алтын реңді жалтыраған жарық, барша (нәрсе)ден үстем тұратын нум патшасы» атты нум ақиқатты қазынасына (сәжде жасаймын). Пәк, тура, терең ақыл-ойға жеткізуші шынайы құдірет иесіне (сәжде жасаймын). Құрметке лайық тайшың¹⁹⁹ – ұлы махаяна яғни үлкен дөңгелектің кең, терең қазынасы деп аталған, барша сутралардың патшасы, ханы, сізді мадақтап, (сізге) сәжде жасаймын. Жақсы, жақсы, жақсы!

Ұлы Қытай династиясы атақты Кангшу (билігі)нің он алтыншы жылы ошақтағы от (секілді) құтты тауысқан (жылы) Куйха ғибадатханасына негіз (болған) дана Талуи Шаби, Ратна Учирдің өтінішімен Дунхуан шаһарында оныншы айдың жиырма төртінші күні бітіріп, аяқталды. Кейінгі асыл тектілерге өтініш болсын. Жақсы.

II Кітап

Буддаға бас иемін! Бармаға бас иемін! Санғаға бас иемін! «Алтын түсті жарқыраған жарық баршадан үстем тұратын нум патшасы» атты кітапта (расында да туылғандардың үш) (денесін айыру деген үшінші) (бөлім, екінші жинақ). ...(мейірім қыл)ғанда сол барша жамағат арасында Агаса карпы – Көк аспан қазынасы атты бір будисату бар еді. Кейін сол будисату отырған орнынан тұрып, оң желкесіндегі киімін іліп қойып, оң тізесімен тізерлеп, алақандарын біріктіріп, үлкен құрметпен Тәңірлердің тәңірі бұрхан алдында бас иіп, иіліп, тыныш, ашық жүзбен, ерекше әдемі, алтын лала гүлдермен, қымбат байрақтармен зор ізет-құрмет көрсетті. (Содан кейін) Тәңірлердің тәңірі

¹⁹⁸ Махаяна іліміндегі бір мәзһабтың негізін қалаушылардың бірі.

¹⁹⁹ Махаяна ілімінің қытайша аты.

II. 2 а (Екінші бөлім, екінші (парақ)

бұрханнан: «Ей, аты мәшһүр, құрметке лайық тәңрім! Барша дана, білімді бұрхандардың бұрхан бақытынан кейінгі мұндай ғажайып қасиетті он түрлі жорықтары және нируанда болып, басқалар үшін жасаған бірнеше іс-амалдары, (қылған) жақсылықтары (осы). Егер солай болса, сол ғажайып қасиетті жорықтарының ішінде ...денелері және сол денеден (бас) тарту(мен байланысты) іс-әрекеттері енді қалай болмақ? Және осылайша бұрхан бақытын армандаушы будисатутар, мағастуилар және шынайылықтан пайда болғандар. (Олар) кірсіз, пәк, ең терең, нәзік мағыналы нумы бар жарлықтармен будисатутардың жасырын өмір сүру жолы қалай пайда болмақ? Қалай (осылайша) өмір сүрмек?», – деп жалынып сұрады.

Сол сәтте баршадан күдіретті Тәңірлердің тәңірі бұрхан

2 b

былай деп жауап берді: «Ей, асыл тектілердің ұлы! Олай болса, ендеше сен зейін қойып тындап, куәсі бол. Мен осылайша саған бұрхандардың денесін, сол денеге қатысты іс-амалдарын, соның жөн-жосығын асықпастан ашық баяндап берейін. (Ей), асылтектілердің ұлы! Және барша шынайылықпен пайда болған, шынайы сезінушілердің үш түрлі денесі (бар) деп есептеледі. «Сол үш (түрлі денелер) қайсы?», – деп сұраса, (олар) мыналар: «Біріншісі – белгүртме (белгілі) денелер, екіншісі – туш денелер, үшіншісі – нумды денелер. Осы үш түрлі денелерде барша бұрхандардың денелері (және) «шынайы зейінді бұрхан бақыты» атты қасиетті даналықтың баршасының бірі де қалмай толық, түгел болады. Сол үшін де кімде-кім осы үш түрлі денелерді ықыласпен оқып алса, білсе, олар қысқа уақытта сансарадағы туылу, өлу(ден тұратын)

II. 3 а (Екінші бөлім, үшінші парақ)

шектен тыс азаптардан азат болып, теңдесі жоқ, жоғары бұрхандар мейіріміне лайық болады. «Және осы үш түрлі денелерден біріншісіне, белгүртме денеге будисатутар қалай қол жеткізеді?», – деп (сұраса), мұны былай түсіндіру керек: «Ей, асылтектілердің ұлы! Шынайылықтан келген бірінші... (орын)ға қол жеткізетін кемел болатын (орын), деп барша бес дүние жануарларының балалары үшін неше түрлі жақсы заңдар (туралы) көп ойға батады, үйренеді. Осылайша олар ойға беріліп, үйреніп, кемел болудың ізгі қағидасының мәніне, сеніміне ие болады. Міне осындай мән, сенім(мен) кемел болғандықтан да ең жоғарғы күш-күдіреттің иесі болады. Міне сол күш-күдіретпен жануарлардың армандары бойынша жануарлардың арман-тілегінің нәтижесінде жүреді. Жануарлардың арман-тілегінің нәтижесімен

3 б

жүріп, жануарлардың ұрығын, негізін анық біліп алады, түсінеді. Жануарлардың ұрығын, негізін анық біліп алған соң, уақыт-сағатын күтіп отырмастан, уақытын бос өткізбестен, (әр қандай) орынға лайық, уақытқа лайық, (жануарлардың) мінез-құлқына лайық, нумды уағыздауға лайық, (жануарлардың) паркына лайық, бірінен кейін бірін, неше түрлі, әр қандай, әдемі (белгүртме) денені пайда қылып, жануарларға (көп) пайда алып келеді. Міне осы біріншісі (болып, сол) белгүртме дене деп аталады. Сол белгүртме дене және үш түрлі болады. «Сол үш (түрлі белгүртме дене) қайсы?», – деп сұраса, (олар) мыналар: «Біріншісі – үлкен белгүртме дене, екіншісі – кіші белгүртме дене, үшіншісі – қол жеткізуші белгүртме дене». «Біріншісі – үлкен белгүртме дене қандай болады?», – деп сұраса, ол былай: «Он орында, алдыңғы жақта төрт түрлі әрекетпен (мақсатқа) жетеді. (Бір) уақытта (мақсатқа) қол жеткізуші будисатуарға екі

II. 4 а (Екінші бөлім, төртінші парақ)

мың құлаш дене (кейпін) пайда қылып, пайда болған таза сөзді бұрхандар жұртында тұрып әрдәйім махаяна (ілімін) – «үлкен дөңгелек», яғни тайшың нумын ғана уағыздайтын дене болса, (міне) сол үлкен «белгүртме дене» деп (аталады)». «Екіншісі – кіші белгүртме дене қандай болады?», – деп сұраса, ол былай: «Екі түрлі – «кіші дөңгелектерге» бақытқа қол жеткізбеген, діни көсем болмаған жануарларға (келді біздің бұл ұстазымыз) Шакимуни Тәңір тәңірі бұрхан он алты чығ²⁰⁰, бес тсун²⁰¹ (үлкендіктегі) денесін көрсетеді, кейін келетін Майтри Тәңір тәңірі бұрхан мың чығ (үлкендігіндегі) денесін көрсетеді. (Осылайша сол) лас адамдар әлемінде тұрып, үш түрлі бақытқа қол жеткізеді. Адамдар мен тәңірлер әлемінде туылатын он екі (бөлікке бөлінген) нумдарды уағыздаушы дене болса, кіші белгүртме дене (деп аталады)». «Үшінші – қол жеткізуші белгүртме дене қандай?», – деп сұраса, ол былай:

4 б

«Төрт қайта туылу, бес дүние, алты жол ішінде неше түрлі түс, бейне көрсетіп, сол жолдармен пайда келтіру арқылы басқаларды жақсылыққа, қуанышқа жетелесе – міне сондай нумды бейнеге еніп, нумның бейнесі арқылы басқаларға нумды уағыздаушы дене болса, белгүртме дене (деп аталады). Осы белгүртме

²⁰⁰ Ұзындық өлшем бірлігі, 1 чығ 30 см. тең.

²⁰¹ Ұзындық өлшем бірлігі, 1 тсун 3,2 см. тең.

дененің үш түрі болады. «Екінші туш дене қандай? Сол туш денеге будисатутар қандай жолмен қол жетеді?», – деп сұраса, оны былай біліп, оқу керек. Олар төмендегіше: «Бәрі ақиқаттан пайда болған, тура түсінетіндер осылайша дана, білімді, ерекшеліктерді пайымдайтын будисатутарға сансара мен нируан(ның) негізі бір (түрлі) ләззат екенін білдіріп, ұқтырады, шынайы болған мәнін уағыздайды. Бар денесі көрініп тұратын жануарларды

II. 5 a (Екінші бөлім, бесінші парақ)

бүтіндей опат болу туралы қорқыныштарын жойып, қуантады. Және (оларды) есебі жоқ, ғажайып бұрхандар нумына дұрыс жол сілтеуші етеді. (Сол үшін) шынайы мәнге ие лайық, аса рухани, ең сенімді даналық біліммен ілгері(ден) бақыт сұрағандар көшінен отыз екі ұлы адамның белгілерінде кемелдік (болады). Сексен түрлі жақсы (ерекшелік)термен безеген (бір) құлаш (келетін) домалақ, әдемі дене бітімін, шексіз үлкен, жалтырап тұратын (бейнесін), қарап көз тоймайтын әдемі көздерінің қуанышы болған бұрхандардың қасиетті бейнелерін көрсетіп, үлкен пайда алып, мейірім тапса, осы екінші туш дене (деп аталады). Осы дене және екі түрге бөлінеді. Бірі – өзі қол жеткізетін туш дене. Екіншісі – басқалар қол жеткізетін туш дене. Өзі қол жеткізетін туш дене барша бұрхандардың мәңгілік, ұлы нумымен

5 b

шаттанады. Үздіксіз жалғасатын тәртіп бойынша мәңгілік шаттықтан үлес алатын алты сезім²⁰² мүшесімен бас-(аяғы) жоқ, шексіз бес (түрлі) біліммен ержеткен, ішкі сезімдерін шексіз (жағдайда) біріктіре білген, онын орынға жеткен, барша сансарадағы белгілі нумдарды тура көз алдындағы ай тәңірін көріп тұрғандай анық біліп, дүниеге келген, кемелдікпен толық көмкерілген будисатутар да Вчиранупам бейнесін көрсетті. Бұрхан бақытқа қол жеткізген ғажайып сәтке жетуімен келген будисатутардың көз ілімі арқылы көріп, айырып болмайтын, жанды және жансыз – екі дүниені біріктіріп, денесінің ішіне сыдыра алатын, алдыңғы(дай) құм санындай бұрхандардың денелерімен, тіптен көзге көрінбейтін сұлу жүзінің ұлықтығымен, бүтіндей сансар ішіндегі және тәңрі жерлеріндегі және адамзат әлеміндегі әртүрлі әдемі жүзімен,

²⁰² Алты сезім – көз, құлақ, мұрын, тіл, дене және ақыл-ой. Буддалық сенім бойынша, осы алты мүше күнәлі істердің бастауы болып есептеледі.

II. 6 а (Екінші бөлім, алтыншы парак)

реңімен, білімімен, ісі, барша (нәрсесі)мен үстем болған есебі һәм теңдесі жоқ, салыстыруға келмейтін (дәрежеде) таза түсте (реңде) болады. (Олар) денесінің үлкендігін өлшеп болмайтын төрт түрлі (тіптен) кірі жоқ, пәк, дана, білімді, (ақылы жеткілікті) жүрек, жыртқық-жамау, кір-қожалақ, бес ерекшелік²⁰³ке үш есептеп болмайтын²⁰⁴ (нәрселер), алты брамит²⁰⁵, жүз мхаклаб²⁰⁶ ішіндегі пәк, жақсы істері, сондай-ақ, төлем-сыйлары болған үлкен қазына – «лалагүл патшасы» атты қасиетті сол бұрхандар орнына отырады. Бұрхан бақытын тапқан теңдесі жоқ қасиетті дене болса, сол (дене) өзі қол жеткізетін туш дене (деп аталады.). Басқалар қол жеткізетін туш дене болса, төмендегілер: «Ол он орындағы будисатулардың мәніне, негізіне лайық көрінетін, пайда болатын басқалар қол жеткізетін он түрлі туш дене».

«Ол қай дене?», – деп сұраса,

6 б

төмендегіше: «Қайтадан бұрхан бақытын тапқан бұрхандар өздерінен кейін бұрхан бақытына қол жеткізетін он орындағы будисаттардың көңілдерін тазалап, қуат беріп күшейтушілері, жылдамдаттырушылары (болған) себебінен, бірінші орындағы будисаттарды екінші орынға көтеру үшін ең бірінші бір түрлі дене пайда болады. (Сол дене) пәк бұрхандар үлесінде²⁰⁷ оранып, қашанда ұлы, құдіретті тайшын нумын ғана уағыздайды.

«Сол бір түрлі дененің үлкен-кішісі қай дәрежеде?», – деп (сұраса), дененің егесі (әрқайсысы) алпыс түменнен – бір миллиарди өлшем (шамасында), қас(тардың) байланысы, (яғни) екі қас ортасындағы жер белгісінің үлкендігі бес Шумер тауының, екі көз нұрындай, төрт теңіз, дария суы қосылған жердің жалтырағанындай болады, яғни Батыс жақтағы Сукауади есімді әлемнің Абида тәңірі бұрхандай (болады). Абида тәңірі бұрхан бірінші орындағы будисаттарды

²⁰³ Буддалық сенім бес ерекшелікке назар аударады: рең, сезім, пікір, іс-әрекет, білім.

²⁰⁴ Үш есептеп болмайтын нәрсе – заманды білдіреді.

²⁰⁵ Нируанаға жетелейтін алты түрлі амал: садақа, таза ұстау, сабыр-қанағат, өзін таза ұстап алға жылжу, тыныш жүру, ақыл-оймен жұмыс жасау.

²⁰⁶ Мхаклаб – «шегі жоқ, ұзақ кашықтық» дегенді білдіреді. Бір мхаклаб – бір млрд үш жүз млн жылға тең.

²⁰⁷ Будданың мекендеген жері, будисаттардың басқа түрге енетін үлкен жері.

II. 7 а (Екінші бөлім, жетінші парақ)

екінші орынға көтеру үшін көрсететін ең бірінші бір түрі басқалар қол жеткізетін туш дене деп аталады. Басқалар қол жеткізетін дегені мынау – басқа денелер сол сұлулықты көріп, нумды жарлықты есітеді, алты сезім мүшесінің бәрі(нен) (олардың) бір түрде пайда табатын табиғаты қуаныш-шаттыққа кенеледі. (Сол үшін) оны басқалар қол жеткізетін (дене) деп аталады. Бұл шабыттың өзгерісі (дегенде) өзі қол жеткізетін туш дененің шабыты деп ұққан дұрыс. Міне осындай туш дене екі түрлі болады.

«Үшінші нумды дене қандай болады? Сол денені будисатулар қалай табады?», – деп сұраса, оны жоғарыдағыдай білу керек. Осылайша, әрқайсысы жоғарыдағыдай неше түрлі нируандардың қарсылығы(нан келетін) қиыншылықтардан азат (болып) алыстап кеткен, қашанда мазасыздана бермейтін, пәк, жақсы нумдар арқылы расталған реңсіз, денесіз, туылмайтын, жоғалып (та) кетпейтін, әр қандай белгілерден

7 б

алыстап кеткен, тып-тыныш (жағдай) өткеннен кейін пайда болатын шынайылықтың шынайылығы, шынайылықтан (да) шынайы білім болса, сол үшінші нумды дене (деп аталады). Бұл нумды дене(нің) екі, үш түрлі болатын заңы жоқ. Сондықтан да бұл дене бір түрде ғана (болады), делінеді. (Ей), асылтектілердің ұлы, осы үш түрдегі денеден алдыңғы екі түрлі дене болса, тек қана дүниелік атпен жасайды, дейді. Үшінші нумды дене болса, расында да, шынайы мәнмен жасайды, дейді, яғни осы нумды дене алдыңғы екі түрдегі дененің негізі, асылы. Неге дегенде, шынайылықтың шынайылығы, шынайылықтан (да) шынайы мәннен ерекше (болып) ажырамас, деп негіз болушы дана, білімді, жақсы бұрхан нумы(ның) жарлығы табылмайды. (Сол) үшін де бұрхандар толық білімге (ие болып), кемел (болып), барша низуан²⁰⁸дардың иісімен

II. 8 а (Екінші бөлім, сегізінші парақ)

(де) қалдырмай, бүтіндей таратып (жібереді және) таза, пәк бұрхандар орнына (шығып) орналасып, мейірім табады. Сол үшін (осы) нум шынайылықтың шынайылығы, шынайылықтан (да) шынайы дана, білімді, бұрхандардың барша нумының бірін де қалдырмастан мойынсұнады.

Және, (ей), асылтектілердің ұлы, барша бұрхандар өз(дер)іне, басқаларға пайда, табыс алып келетін болса, түп-тұқиянына дейін, соңына дейін пайда, та-

²⁰⁸ Қорқынышты, үрейлі, азапты деген мағыналар береді.

быс алып келіп, мейірімге қол жеткізеді. Осылайша және өзіне пайда, табыс алып келетін болса, нум шынайылықтың шынайылығы болады. Басқаларға пайда, табыс алып келетін болса, шынайылықтан (да) шынайы дана білім деп аталады. Сонымен бұл өзіне, басқаларға пайда, табыс беретін істерді өз ықтиярымен, қалағанынша жасағанда мүмкіндікке байланысты, жеке-жеке неше түрде, есебі жоқ істерді аяқтау үшін бұрхандар нумы және өзара есебі жоқ, жеке-жеке (түрлерге) бөлінеді.

8 b

(Ей), асылтектілердің ұлы, сонымен, жалғанға ұксаған ой-пікірлер басып келеді. (Сондықтанда) негізгі күшті сезімдер (бар), деп айтылады, неше түрлі сый-сияпаттар (бар), деп айтылады, неше түрлі нәтижеге (алып келеді), делінеді. Сонымен және нум шынайылықтың шынайылығына сүйенеді, шынайылықтан (да) шынайылыққа арқа сүйейді, нәтижесінде неше түрлі бұрхандардың нумын уағыздайды. Неше түрлі пратикабут²⁰⁹ тар нумын уағыздайды. Неше түрлі шрауак²¹⁰ тар нумын уағыздайды. Сонымен және осындай нум шынайылықтың шынайылығына сүйенеді, шынайылықтан (да) шынайы дана білімге арқа сүйейді, (нәтижесінде) бұрхандар нумының құдіретіне түгел ие болу – бұл ең бастапқы көзге елестетіп те болмайтын, айтып жеткізуге шарасыз (нәрсе) делінеді. Осылайша көк аспан қалыңдығындай сәнденіп, денені тазалап, неше түрлі сұлу жүздер пайда қылса, бұл шегі жоқ (үлкен) іс деп есептеледі. Сонымен және

II. 9 a (Екінші бөлім, тоғызыншы парақ)

мазмұны: нум – шынайылықтың шынайылығына сүйенеді, шынайылықтан (да) шынайы дана білімге арқа сүйейді, (нәтижесінде) бұрхандар нумының құдіретін (өздерінде) толық қалыптастырады, (нәтижесінде) бұл және шексіз ұлы іс-амал деп есептеледі.

(Ей), асылтектілердің ұлы, нум – шынайылықтың шынайысы, шынайылықтан (да) шынайы дана білім, осы екеуін бүтіндей ажыратып болмайды, ол тұп-тура ұстап тұратын негізге ие. Осылайша бұрхандардың күш-құдіреті, арман-тілегі арқылы ажыратып жасалатын іс-амалдардың кемелдігі(не) қалай қол жеткізуге болады?», – деп сұраса, оны төмендегіше білу керек: «Осылайша даналыққа жеткен бұрхандар нируанға қол жеткізгеннен кейін бақытқа кенеледі, билікке

²⁰⁹ Нируанға біріккен будда, бірақ ол әлі басқалардың нируанға қол жеткізуіне көмектесе алатын құдіретке ие емес.

²¹⁰ Будданың шәкірті, оның ілімін жалғастырушы.

ие болғандары құдіретінен басқаларға неше түрлі пайда (алып келетін) ұлы іс-амалдарды бүтіндей соңына дейін жеткізеді, (олар) соған лайық халде мейірім (етеді), нум шынайылықтың шынайылығы, шынайылықтан (да) шынайы дана білім

9 б

құдіретімен өз ықтиярымен, өз арманымен ажырап тұрады, жасалатын іс-амалдарды толық аяқтау осылай болады.

Және будисатутар, мағастауи²¹¹лар қиялға берілместен, жүздесуге кіріссе, әуелі бақыт сұрау күшіне сүйенеді, кейін сол жүздесу (хәлін)де болып, неше түрлі іс-амалдарды бітіреді, содан соң ғана осы екі түрдегі нумды ажырата алады, (оны) тең біліп, солардың құдіретімен өз ықтиярымен арманындағыдай орындайтын іс-амалдарды орындауға қол жеткізеді. Сонымен, күн мен ай тек қана түсінде ажырап тұрмастан, ай мен су да реңінде ажырамайды, (және) жалтырақ (нәрсе) де түсте ажырап тұрмайды. Осы үшеуі біріктірілгеннен кейін (соның) белгісі нум шынайылықтың шынайылығы, шынайылықтан (да) шынайы (екенін) көрсетеді. Сонымен бақытқа қол жеткізу

II. 2 а (Екінші бөлім, оныншы парақ)

құдіретін иемденумен жануарлар (өздерінің) жүріп-тұру мінез-құлқымен келіп, шығуға лайық, басқалар құрметке ие болатын туш денесі белгүртме денені көрсетеді. Сонымен (олар) күн, ай құдайларының нұрларын көрсеткендей болады.

(Ей), асылтектілердің ұлы! Сонымен, шегі жоқ суларда, айнарларда күн, ай құдайларының нұрларына сүйену арқылы көк аспанның суреті, неше түрлі түсі, белгілері ажыратылып көрініп тұрады. Осылайша осы көк аспанның негізі түссіз, белгісіз делінеді. Сонымен (көк аспан) күн, ай құдайларының нұрларына сүйену арқылы (өзін) неше түсте, белгілі, көлеңкелі (екенін) көрсетеді, көрсеткізеді. Сонымен, жол табатын жануарлар да нумды дененің суреті деп есептеледі. Осылайша тағы нумды дененің

10 б

мәні түссіз, белгісіз делінеді. (Оның) мәні, осылайша, түссіз, белгісіз болады, (бірақ) бакытқа қол жеткізу құдіретіне сүйену арқылы реңді, белгілі екі түрдегі

---

²¹¹ Буддалық сенім бойынша, мағастауи будисатуға айналған, жолбарыс пен оның балаларына сансара кісендерін үзіп шығуға көмектесетін шаһзадалардың бірінің аты.

денені неше түрлі бейнелермен көрсетеді, көрсеткізеді. Бір түрдегі нумды дене себебінен және неше түрлі бейнелердің негізі табылмайды.

(Ей), асылтектілердің ұлы, барша бұрхандар барлық осы екі түрдегі денеге сүйену арқылы толықпаған нируанды дұрыс көреді. Бірақ нумды денеге сүйеніп қана кемел нируанды лайық көреді. «Не үшін?», – деп сұраса, басқа нумдардың барлығы ең соңында жоғалып кетеді, (сол) себепті де оған соны лайық көреді.

(Ей), асылтектілердің ұлы! Барша бұрхандар осы үш түрдегі денеге сүйену арқылы орын таппайтын нируанды дұрыс көреді.

II. 11 а (Екінші бөлім, жиырма бірінші парақ)

«Оны және не үшін дұрыс көреді?», – деп сұрайды. Себебі осы үш түрдегі денеден басқалар қол жеткізетін туш дене мен белгүртме денелі – (осы) екеуі болса, тек қана осы дүниеге тиесілі атау арқылы бар дегені үшін (нируаннан орын алалмайды), расында да, шынайы, тура дене болмағандықтан да (нируаннан орын алалмайды), бір мезеттік өмірде туылып, жоғалып кететін болғандықтан да (нируаннан орын алалмайды), кейін көрінетін болғандықтан да (нируаннан орын алалмайды), әрдәйім, берік, қозғалмайтын, мүмкіншіліксіз болмағаны үшін ол нируаннан орын алалмайды, орналасалмайды. Осылайша нируан, сансар (бұ) дүниеге қатысты атпен белгілі емес, (қайта олар) расында да, шынайы дененің сүйеніші деп есептеледі. Бір мезеттік заманда туылып, жоғалып кететін (белгүртме дене) ұшатын (болады, ол), мәңгілік емес, (расында да, шынайы дене болса), алыс замандарда өткінші болмаған, айнымаған, туылмайтын, жоғалып кетпейтін мәңгі (дене) деп аталады.

11 б

(Ол) бірен-саран көрініп, пайда болатын мәнге ие емес, (қайта) бір (мәрте) құптаумен біраз уақытқа дейін кездеспейтін, қайта туылмайтын, сезбейтін, кішіреймейтін, көрінбейтін, пайда болмайтын мән деп аталады. (Ол) тұрақты (емес), тұрақсыз (да) емес, (қайта) нағыз тұрақты, берік, қашанда тыныш, қозғалмайтын, өзгермейтін мән деп аталады. Нируан осыған ұқсағандықтан да сол екі түрдегі денесі нируанда орын табалмас, жайғаспас. Нумды дене осы екі түрдегі бейнесіз, тұрақсыз көрініп тұратын, пайда болатын, туылатын, ұшатын, бір мезеттік замандарда өткінші болмайтын болғанша, (ол) осылайша екеу болмаған мән деп аталады. Екеу болмаған мән (болғаны) үшін оның нумды денесі және нируанда орын таппас, жайғаспас. Сондықтан да барша бұрхандар осы үш түрдегі денеге сүйеніп, нируаннан орын алуға лайық болалмайды. Бұл орналаса алмаған нируан деп аталады.

II. 12 а (Екінші бөлім, жиырма екінші парақ)

(Ей), асылтектілердің ұлы! Барша бақытқа жете алмаған адамдар үш түрдегі мәнімен ұсталып, байланыс қылғанда, үш денеден нұр шықпайды, бірақ үш денеге жете алмайды. «Сол үш негіз дегені қайсы?», – деп сұраса, олар төмендегіше: «Ең біріншісі – баршаға тиесілі (болып), бар нәрсеге байланып қалған мән; екіншісі – басқаларға сүйеніп тұратын мән; үшіншісі – кемелденген шынайы мән. Сонымен, үш түрлі мәнді жаны барлардың балалары түсінбегендіктен де әрі ұстап қалалмағандықтан да, ардақтай алмағандықтан да үш түрлі денеге дейін жете алмайды. Осы үш түрдегі денені түсінгендіктен де, ұстап қалғандықтан да, ардақтағандықтан да дана білімді бұрхандар үш денеге қол жеткізе білді.

Және (Ей), асылтектілердің ұлы!

12 б

Осы барша жануарлар үш түрлі көңілді жоюға шамалары келмегендіктен де, үш денеден алыс кетіп, үш денеге қол жеткізе алмайды. «Сол үш түрлі көңіл қайсы?», – деп сұраса, (олар) төмендегіше: «Ең біріншісі – туылған көңіл; екіншісі – мәнге сүйенген көңіл; үшіншісі – мәннің көңілі. Сонымен, дана, білімді бұрхандар осы үш түрлі көңілден біріншісі – кету жолына сүйеніп, туылған (байланысты) көңілді жоғалтқанды дұрыс көреді. Екіншіден, жоғалту жолына сүйеніп, мәнге сүйенген көңілді жоғалтқанды дұрыс көреді. Үшіншіден, айрылу жолына сүйеніп, мәннің көңілін жоғалтуды дұрыс көреді. Сонымен, туылған көңілді жоғалтуды дұрыс көргендіктен де белгүртме денені пайда қылуды(ң орнына) жоғалтқанды дұрыс көреді.

II. 13 а (Екінші бөлім, жиырма үшінші парақ)

Басқалар қол жеткізетін туш денені көрсеткенді дұрыс көреді. Мәннің көңілін жоғалтуды дұрыс көргендіктен де нумды денені қолдағаны (оған) куәлік бере алады. Сол үшін де барша бұрхандар осындай жолмен үш денеге түгел қол жеткізе алады.

(Ей), асылтектілердің ұлы! Барша бұрхандардың ең бірінші белгүртме денелері барлық бұрхандар үшін бір, (бір-бірімен бауыр) деп есептеледі. Екінші – туш денелері барша бұрхандармен бір көңілде деп есептеледі. Үшінші – нумды денелері барша бұрхандармен бір мән(ді қалыптастырады) деп есептеледі. Сондай-ақ, барша бұрхандардың ең бірінші белгүртме денелері жануарлар көңіліне (және) жануарлар мінез-құлқына қарап, көп түрге еніп, неше түрлі мысалдарды дүниеге алып келеді. (Сол) үшін де ол көп болады. Екінші – туш денелері оныншы орынға жеткен будисату(тар бір)дей

13 b

тілектері бойынша, ерекше тәртіппен тек біреу ғана болады, бір түрдегі бейнені дүниеге алып келеді. (Сол) себепті (де) ол жалғыз деп есептеледі. Үшінші – нумды денелері неше түрлі бейнелерден басқаша, жоғалып кеткен бейне, рен, дене белгілерімен (онымен) байланыста болмайды. (Сол) себепті де ол «біреу де емес, екеу де емес» деп есептеледі.

(Ей), асылтектілердің ұлы! Осы үш түрлі денеден ең біріншісі белгүртме дене туш денеге сүйенумен пайда болатын (дене) деп есептеледі. Екіншісі – туш дене болса нумды денеге сүйенумен пайда болатын (дене) деп есептеледі. Үшіншісі – нумды дене ешбіріне де сүйенбестен пайда болатын, шынайы, хақиқи, негізгі дене деп есептеледі. Сонымен, сүйенетін орны жоқ (болғандықтан да) сол басқа (дене)лерге сүйеніп пайда болатын (дене) емес. Осылайша осы үш түрлі дене осындай (жолдар)ы бар үздіксіз, осындай әдісі

II. 14 a

бар өткінші, мәңгілік болмаған (дене), деп айтылады. «Олар не үшін осылай деп аталады?», – деп (сұраса), мынау төмендегілер: «Барша бұрхандардың ең бірінші белгүртме денелері үздіксіз түрде нум дөнгелегін айналдырады, түрлі жерлердегі әрбір құтылатын жануарлар (олардың құтылуының) себептеріне лайық жөн-жоралғыларына мойынсұнатын (болады). Осылайша соңына дейін үзіліп қалмағандықтан да, тоқтап қалмағандықтан да, ол үздіксіз және мәңгілік деп аталады. Сонымен және сол белгүртме денелері негізгі дене болмағандықтан да жасаған іс-амалдары бүтіндей құтылмағандықтан да ол арагідік және мәңгілік емес деп есептеледі. Екінші – туш денелер ежелден бері (тәртіп-заңға) мойынсұнып келетін үздіксіз, тоқтап қалмайтындықтан да барша бұрхандардың бәріне тиісті болмаған ізгіліктердің баршасы осы жерде тосылып қалмайтындықтан да, жануарлар тобы жоғалып кетпейді, сол дененің іс-амалдары да сол секілді

14 b

жоғалмайтындықтан да үздіксіз, мәңгілік деп есептеледі. Туш дене де негіз болмағандықтан да жасаған іс-амалдары және бүтіндей көрінбегендіктен де ол үздіксіз емес, мәңгілік емес, деп есептеледі. Үшінші – нумды денелері жаратылған нум болмағандықтан да, басқаша болатын белгісі жоқ болғандықтан да, көк аспан секілді еркін болғандықтан да, шынайы, хақиқи мән болғандықтан да, ол үздіксіз, мәңгілік деп есептеледі. Ешбір нәрсе үздіксіз емес, мәңгілік емес, деп айту (еш нәрсе) әсте болмайды. Міне осы үш түрлі дененің, үздіксіз және

мәңгілік деп айтылатын осындай әдісі бар, (және), үздіксіз және мәңгілік емес деп аталатын осындай әдісі бар.

(Ей), асылтектілердің ұлы! Ажыратып болмайтын мәнге мойынсұнатын дана білімнен басқа және жақсырақ дана білім болмайды. (Осы) нум – шынайылықтың шынайылығынан басқа және де жақсырақ, белгілі нум табылмайды. (Осы) нум шынайылықтың шынайылығы деп аталады.

II. 15 a

Дана білім – шынайылықтың шынайылығы. Екі түрдегі шынайылықтың шынайылығы расында да ақиқат болғанындай (ол) мәннен тұрады. Және (оның) мәні жалғыз емес. Сол үшін де нумды дене дана білімнің жоғалуымен пәк болады. Дана білім жоғалып, (нумды дене) пәк болғандықтан да, тазарудан кемел (болады), деп есептеледі.

(Ей), асылтектілердің ұлы! Үш түрдегі дене бөлінсе, ажыратылса, (солар) төрт түрлі болады. «Қайсысы төрт түрлі?», – деп сұраса, (соның) біреуі (осы), мұндай дене белгүртме дене деп айтылады, туш дене деп айтылмайды. Біреуі туш дене деп айтылады, белгүртме дене деп айтылмайды. (Ендігі) бірі белгүртме дене деп те айтылады, туш дене деп те айтылады. (Тағы) бірі белгүртме дене

15 b

деп те айтылмайды, туш дене деп те айтылмайды. «Оның қайсысы? Оның қайсысы туш дене деп аталады, ал қайсысы белгүртме дене деп аталады?», – деп сұраса, ол төмендегіше: «Бұрхандар нируанға кіріп, мейірім көрсетуін сұрайды, биліктерімен жануарлардың арман-тілектері бойынша неше түрлі, теңдесі жоқ кереметтері арқылы нұрдың сұлулығын орын-орнына қойып, мейірім көрсетеді. Сол сұлулықтары арқылы жануарларға үлкен пайда алып келеді, мейірім көрсеткені үшін сол азап шегетін белгүртме дене деп аталады және туш дене деп аталмайтын дене (деп айтылады). «Қайсысы туш дене болып, белгүртме дене болмайтыны қайсы?», – деп сұраса, (жауабы) төмендегіше: «Бұрхандар бұрхан бақытына қол жеткізгеннен кейін он орынға жақындап, он орынға қол жеткізген будисатутарды тазалайды, (олар) будисатутар үшін үш рет жеке-жеке көрсетілген, бір түрде кашанда таза, бүлінбеген, пәк бұрхандар елінде жайғасады, ұлы һәм неше түрлі дене, бейне, әдемі жүзбен

II. 16 a

нумды уағыздайтын, кейбіреулер қол жеткізіп, азап шегетін туш дене деп есептеліп, белгүртме дене деп есептелмейтін дене...». «Белгүртме дене

деп те алаталын, туш дене деп те аталатын қайсы дене?», – деп сұраса, (жауабы) төмендегіше: «Бұрхандардың қалып қойған нируанда²¹² орналасқан бір денесі болса, сол азап шегетін белгүртме дене деп те аталады, туш дене деп те аталады, (міне ол сондай) дене. «Белгүртме дене деп те есептелмейтін, туш дене деп те есептелмейтін қайсы дене?», – деп сұраса, (жауабы) төмендегіше: «Бұрхандардың қандай да бір нумды денесі болса, сол азап шегетін белгүртме дене деп те есептеледі, туш дене деп те есептеледі, (міне ол сондай) дене.

(Ей), асылтектілердің ұлы! Осы нумды дене болса, екі түрдегі нум жоғарғы (орынға) жетпегендіктен де өте жалтырақ, белгілі болады. «Басқалар

16 b

екі түрдегі нум жоғарғы орынға жетпегендіктен де жалтырақ, қалай белгілі болады?», – деп сұраса, (жауабы) төмендегіше: «Осы нумды денеде белгі және белгінің орны – екеуі тіптен жоқ деп есептеледі. Осылайша белгі мен белгінің орны қаншалықты жоқ болса, соншалықты бар да емес, жоқ та емес, біреуі де емес, басқасы да емес, санаулы да емес, есебі жоқ та емес, жарық та емес, зұлмат та емес. Осы екі түрдегі белгінің ой-санасы болған нумдар да осылайша жоқ деп есептеледі. Осы нумды дене не себептен осы екі түрдегі нумның жоғарғы орнымен жалтырақ, белгілі болады, делінгенде, жәй ғана шынайылықтың шынайылығы дана білім және (бұл) белгі осы белгінің жоғарғы орны, деп қаралмайды. Бар да емес, жоқ та емес, деп қаралмайды. Жалғыз (деп) те емес, басқа деп те емес, деп қаралмайды. Санаулы да емес, есебі жоқ та емес, деп қаралмайды.

II. 17 a

Жарық та емес, қараңғы да емес, деп қаралмайды. Мұны төмендегіше түсінген дұрыс: «Белгілі нум таза, пәк болса, білетін дана білімі де таза, пәк болады. Осы екеуі арқылы таза, пәк болса, (содан) кейін басқа ажыралмайтын, (белгі)ні сақтамайтын болады. Ажыралмайтын белгі(ні) сақтамайтын болса, кейін екеуінің ортасында жоғалмайтын, созылмайтындықтан да осы нумды дене бұзылмастан, тыныш, айнымастан, қимылдамастан, әрекет етпестен, тыныш, бейғам ғана мәңгілік тұрады. Барша бұрхандардың әрқандай іс-амалдарының барлығын орындайды, көрсетеді, (сол) үшін де жеңеді дейді.

(Ей), асылтектілердің ұлы! Осы нумды дененің себебін, белгілі жүзін, тұратын орнын және сыйын, сүйенетін негізін расында да көзге елестету қиын, түсіну (де) қиын, деп айтады.

²¹² Кемелдікке жетпеген.

Егер осы түсініктемені (шархты) білсе (яғни) сол нумды дене (деген) махана деп аталатын Тайшин деген «үлкен дөңгелек» деп біреулер білсе (түсінсе), бұрхандардың мәні де осы болмақ. Бұрхандардың қазынасы да осы. Осы нумды денеге сүйену арқылы, ең әуелі, рахат көңілді қозғап, кемелдікке жеткен жер бетіндегі кемелдікке жеткен көңілді, өзгермес жердегі көңілді, бір туылумен екінші орында болатын көңілді, алмастай берік, қатты көңілді, бұрхандардың өзгермейтін көңілін, тілін, көзге елестетіп болмайтын шексіз бұрхандар жақсылықтарының бәрін толық пайда қылған болады. Осы нумды денеге сүйеніп, ойлап (соңына) жете алмайтын, айтып тауыса алмайтын, ұлы самади ²¹³ көрінісі пайда болады. Бұл толық нумды денеге сүйеніп, барша білетін нумды дана білімін пайда қылады. Ол осы нумды денеге сүйенуден пайда болған ұлық самади көрініс, ұлы, дана білімнің сүйенуінен бұрын екі дене пайда болады.

ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

(1 a) Umahung

(1 b) Süü birikā

(1) Namo Buddai(a)... (2) Namo Darmai(a)... (3) Namo Sangai(a)...

(4) (amty monta) bū nomnung kīngürü (5) ūlalmıš süü tīltāgin az tāngīnžā (6) (iānā) okytalym ...bū im altūn-(7)-ōnglūg i(a)ruk ialtryklyg kopda (8) kōtrūlmīš nom īlīgī atlyg nom (9) ārdīnīg bošyuntažy tūtdažy (10) okydažy tyngladažy (11) bītidāžī tōzūnler oyly tōzūn-(12)-ler kyzy toiy n šamnanž ūpasy (13) ūpasa nž tōrt tūrlūg tirin kūray-(14)-laryng kōngülūngūzler te antay (15) sakynžynnyzlar tūrsar... bar mū (16) erkī antay tinl(i)glar kīm bū nom (17) ārdīnī tylyta ynta bū ok (18) kōzūnūr a zunta ādgū tūške (19) tāgdāžī ..bīrūk ādgū tūške iāgdāžī-(20)-ler ārsār ..kīmler tegdīler (21) erkī tep mūntay sakynžyngy zlar (22) tūrsar ..ām tī bū sakynžyngy zlar (23) iīn bū nom ārdīnī tylyta ynta edgūke

2 a (Süü ekī) k

(1) tegmīš tīnl(i)glaryg sōzle(mīš kērgēk) (2) any i(ā)mā kop sūzūk (kīrtgūnž) (3) kōnglūn ešīdīngler. (4) kaiū ūdūn bīlge (t(ā)ng rī) (5) t(ā)ng rīsī būrkan bū iīrtīnžū ierr sūu-(6)-da tūya b(e)lgūre i(a)rylkap (7) beš e līg iyl tōnī tynl(y)ylarka (8) asyū tūsū kylyp beš asanky naiut (9) sanynžā tynl(y)ylar oylanyn ozyuryp (10) kūtyaryp nyruanka

²¹³ Діни көріністердің бірінің атауы.

kırü i(a)rylkamyş-(11)-da kın nomluy i(a)rlyyy öngdün (12) Tauyaž elinte kینگürü iadyltükda (13) t(ä)ngri Tauyaž kan üdinte (14) Gitsu Samasto atl(y)ğ budis(a)tu ažary (15) küntin iyngak süu iolynta ketip (16) Änätkäk ieringe baryp tükel (17) bilge t(ä)ngri t(ä)ngriš bürkanyng (18) ydük kütlüy sekiz žaity (19) kylmyš ier orunlaryn tükel körüp (20) otüz artük ülüy el ülüşlaryğ (21) kezip i(y)ğ(y)rmy iyly tönı ioryp (22) bü nom ärdini başlap elig tümen (23) šloklüg kamağ sany tört iüz

2 b

(1) ... (änä)tkäkžä nom bitiglerig (2) (kalysyz ötgür)üp Tauyaž tilinže (3) (euirip iämä) bü nom ärdinig Tauyaž (4) (tilinže) tüketip taky edgüti (5) (kingürü) iadylmazkan, ötrü ol (6) üyürta ... İnžiü atl(y)ğ balykda ..(7) žang baylyğ Kuu tau atl(y)ğ bir beg (8) balyk begi erü ol beg balyk begi bolüp erte kez ölüti (10) bolty ..kin bir tüšda kyz ašy (11) tyltayynta ud koin tonyuz (12) kaz ödirek takyğuda ulaty (13) üküš tälim özlüglerig (14) ülüy aš ižgü kalty ..aš kylü (15) tüketmišde kin on kün ertmez-(16)-ken ötrü ol beg belingteg (17) ayır igledi. İnžip igleiü (18) birle ök sau söz kodüp (19) tütar kapar erken ölüp barty. (20) ölüp bütün ätozi tumylyp ..t(e)k (21) ialynyüz iürekı tašynta bir tanži (22) eti tumylymady ..any (23) körüp euınteki kišiler ülüy

3 a Stü (üž)

(1) iigıt syyyt kyly(p ölügüg) (2) semeklegeli ....(iltmezken) (3) üž kün etiğ bar(ty törtünž) (4) kün tangda erte ört.... (5) türür erken ol beg tiriip kelip (6) örü olürüp aš ižgü kolty (7) any körüp kamağ kasy kadašy (8) başlap kim ol törüde iyymyš (9) neže kišiler erü ärsär ..olar (10) barža korküp belinglep yrak tezdı-(11)-ler kažtylar. Olarnyğ tezmış-(12)-in körüp ol Kuu tau atl(y)ğ beg (13) ötrü olarny okyiü inže tep tedı (14) elengler edgülerim m(e)n tiriłmiške (15) sizler negülük anža ked k(orkar) (16) sizler korkmanglar m(e)n ämti siz-(17)lerke tiriłmiš tyltayymyn söz-(18)-leiin bürkanlaryng nomynyng (19) ülüy örlügün iämä ešidingler tep (20) teiü ötrü inže tep sözledı (21) m(e)n igledükde eng başlaiü mängä (22) tört iekler iakyn kelti...biregü-(23)-si bedük berke tütmyš ..ekintisi

3 b

(1) (ürük tütmyš ..üžünž(i) toklük (2) (tütmyš ..törtünži) bir kök ton-(3)-(luy atlyğ beg erü) ..kažan bü (4) (tört iekler meni bir) eu kapyynda (5) (eltükde) ötrü ol kök tonluy (6) beg adyn kody tüšüp meni okydy ..(7) m(e)n ol begning özinge (8) tegdükde koiünyntyn bir kayda (9) bitig üntürüp mängä okydy ..(10) okysar m(e)n ol bitig ižinte (11) ol künkı bizing ašda ölürgüži (12) ud koin tonyüz başlap tynl(y)ğlaryng (13) sauğ türür ..sauyn inže ter (14) biz kamağün iykylaryng öngre (15) ialanyük ažunlartaky

aiyy kylynž-(16)-(lar küžinte) bũ ŷŷurta iylky ažun-(17)-(yn)ta toydũmũz ertĩ ..õtũk (18) bĩrĩm õtekleğũlũk iyl ai ŷũd (19) kolũ sakys̄ tolsar tũkeser ..monta (20) ätõz kodũp kĩšĩ ažunynta (21) tũyar ..ertĩmĩz ĩnžĩp bĩzĩng (22) iylky ažunyntaky ozyũlũk kũtrũl-(23)-yũlũk õdũmũz kũnũmũz taky

4 a (Sũtũ tõrt)

(1) tũkmezken (ynžyu balykdaky žāng) (2) baŷlyg Kuu tau (atl(y)y beg bĩznĩ) (3) õtũrdĩ anyng ...(bĩz) (4) kamaŷũn ĩkleiũ iānā iyl(ky ažunynta) (5) toyŷyũlũk õtekkē emgeķ(ke teger bĩz) (6) bũ muntay emgeķ tolyakka tegmĩš (7) ŷũdte bũ munŷũmũzny emgeķĩmĩznĩ (8) aža iada okytu sõzleğelĩ ŷyũlũk (9) kũžũmũz kũsũnũmũz iok ertĩ kata (10) taky utrynyũlũk tũrũšyũlũk kũžũmũz (1) bolŷai ..bũ mũnyũmũzny ämtĩ kylynž (12) t(e)ngrišĩ ongrasun tep õtũntĩler (13) anyn bĩznĩ senĩ alyaly idtĩ (14) monžũlaiu sau tũrũr ..bũ saularyy (15) bĩtĩgde m(e)n tũkel okyiũ tũke(dĩm) (16) õtrũ ol kõk tonlũy beg (tũta) (17) tegĩningler tep kyrktũkda <ol> (18) tũž iekler māngā iakyn kelĩp bĩr<ĩ>-(19)-sĩ ŷrũk ŷze boiũnymyn bady ..bĩrĩ-(20)-sĩ tolkakda tymyn alty ..bĩrĩ (21) bedũk berķe ŷze menĩ tõz (22) tõptũre ŷrũ ekĩ ĩliğĩmĩn katarũ

4 b

(1) (bap soka taydyn iynŷak) tõpũn (2) (tõngderũ bir iolža eltũ) bartylar (3) (anžylaiu tauratu eltũr) erķen iol (4) (ortasynŷa tegmĩšžē)de ol menĩ elteđĩ (5) (iekler) ĩnže tep tedĩler ai (6) (erje bĩznĩ senĩ alyaly) (7) (yd)tũkda ašnũža an bĩtĩgde (8) kõrtĩler ..an bĩtĩg ĩžĩnte (9) senĩng õz iaš sany sakys̄y taky (10) tũkemeiũk ermiš ..tek s(e)n (11) mũnža tynl(y)yларыy õlũrtmĩške (12) ol senĩng ĩšĩg õz alymžy-(13)-laryng ŷyũrynta anyn senĩ (14) (aly)aly ydtylar mũny s(e)n bĩlmĩš (15) (k(e)rgek) tep mũny tedĩler (16) (bũ sau(y)y ešĩdĩp m(e)n õtrũ olarka (17) ĩnže tep tedĩm aia edğũlerĩm (18) t(e) ngrĩmlerĩm kĩm m(e)n ol (19) ŷũdte ialanyũklaryng iũrtĩnžyũlũg (20) et kõz ŷze aiyy kylynž kylmyš-(21)-yy kõrtũr bĩlĩr ertĩm ärsār ..iāmā (22) nāng ol aiyy kylynžnyng ämtĩ-(23)-kĩ teg ialuak tũšĩn ŷtlysyn

5 a (Sũtũ beš)

(1) bĩlmez ertĩm ..iānā myntyda (adyn) (2) nežā nežā kĩ(šĩler)ning (sansyz) (3) sakys̄syz õzlũ(glerĩg õlũrmĩš)-(4)-lerĩn kõrtũm ..neng (ĩnžĩp mũny teg) (5) b(e)lgũllũg odğurak tũšĩnge tegmĩš-(6)-lerĩn edĩ kõrtũkũm iok ertĩ .. anyng (7) ekĩn ara iānā m(e)n mũny teg ayyz-(8)-ym beklenĩp õlmeķ emgekkē (9) tegdĩm ..ne al altaŷ kylsar m(e)n (10) ekĩleiũ tĩrĩg õz bolŷai ertĩm erkĩ (11) k(e)ntũ õzũm bĩlmedĩn iazmyš iangylmyš (12) aiyy kylynžymny k(e)ntũ õkũnũp ertĩ (13) ietĩnžsĩz tĩtĩr ämtĩ nežũk kylaiyn (14) tep tedĩm ..mũntay tĩser m(e)n (15) õtrũ ol iekler māngā ĩnže tedĩ-(16)-ler ..ai ere

kīm senīng īsīg (17) öz alymžylaryng otüz (18) artük baylyğ tütüylüğ tynl(y)glar (19) öngīn erklīg kannyng karšyš-(20)-ynta kyng kōzīn salynmyš karak-(21)-lyğyn senī küte tūrūrlar kažan (22) anta tegdükde erklīg kannyng (23) kadyr katyğ kyi(y)ny alymžylaryng

5 b

(1) ...ağyr törüsü ižinte (2) ...antayğ ažyğ tarka (3) (emgeklärīntīn) ozyaly kutrul-(4)-(ğaly u) mayai s(e)n tep mūnylaiu söz-(5)-(leser)ler bŭ sauyğ ešīdīp m(e)n ötrü (6) taky odgurak korkynžym emgek-(7)-īm üsteltī ..māng māng saiu (8) kēdgīre tōpūn tūše öngdürtī (9) tarta ..kīndīrtī ūrū soka taky (10) taky kēd tauratdylar ötrü (11) m(e)n iānā olarka ialbaru īnže tep (12) tedīm ..ai edğülerīm m(e)n özüm (13) tengleser m(e)n bŭ emgekīmden edī (14) ozyum kŭtrŭlyŭm iok tŭrŭr āmtī (15) m(e)n sizlerke ötünŭr m(e)n ialbarur m(e)n ..(bŭ) menīng alymžylarymka (17) bösüp erklīg kan ūskīnte aidük-(18)-da tegdükde neteg kylaiyn (19) any māngā aiu berīngler tep īster (20) m(e)n ötrü olar māngā īnže tep (21) tedīler ai ere s(e)n bīrök kīm (22) ol s(e)n ölürgŭžī tynl(y)ğlar ūžŭn (23) ökünž kōngŭl öritīp nežökīn erser

6 a (Sütü alty)

(1) kōngŭlŭngīn sŭzŭk ... (2) ūrtīnžŭntŭng (umuyğ ynayğ tŭkel bīlge) (3) t(en)grī t(e) ngrīšī (burkan nomlamyš) (4) altŭn-önglŭg-(i(a)rŭk-ialtryklyğ)-(5)-kopda-kōtrŭlmyš-nom īlīgī atl(y)ğ (6) nom bītīgīg tŭkel bŭ(tŭn) (7) bītītğŭke kŭšŭš örtīgeli ūsar (8) s(e)n bŭ emgekīngdīn ozyaly kutrŭl-(9)-ğaly ūğai ertīng tep tedīler bŭ (10) sauyğ ne ešīdŭ bīrle ök ötrü (11) m(e)n bašdynkyda bašdynky i(e)tī sŭzŭk (12) kōngŭlŭm ūze ol ol tynl(y)ğlaryğ (13) ölürtmīš aiyy qylynžka ökünŭ (14) katynŭ kodŭrŭ sŭzŭk kīrtğŭnž (kōngŭl)-15-te tŭrŭp ötrü altŭn-önglŭg-(i(a)rŭk-(16)-ialtryklyğ-kopda-kōtrŭlmŭš-mom-(17)-īlīgī atl(y)ğ nom erdīnīng tolŭ (18) tŭkel bītītğŭke kōngŭl örtīdīm ..(19) iānā bŭ nom erdīnīg bītītğeli kŭt (20) kŭšŭš öritmīš bŭian edğŭ kylynžym (21) kŭžīnte ol ol tynl(y)ğlaryğ iylky (22) ažuntaky ažyğ tarka emgeklärīn-(23)-tīn ozyğka kŭtrŭlyğka b(e)k

6 b

(1) (katyğ sŭzŭk kōnglīn) kŭt kolŭnŭ (2) (ötŭg ötŭnŭ katyğ) ūnīn kykyra (3) (bīrtīm bŭ kopda) kōtrŭlmīš nom (4) (īlīgī atl(y)ğ nom erdīnīng tŭkel (5) (bītīiŭ teğīnīp t(e)ngrī ažunta tapyğžy-(6)-(sy bolğai) m(e)n īsīg öz alym-(7)-žylarymnyng ialuak kōngŭllerī šašīls-(8)-ŭn tep teiŭ ūnŭmīn edī ūzmedīn (9) kykyra bartym anža ioryiŭ (10) anyng ara bīr balyk kapyyğ (11) kōzŭntī ol balyk kapyyğža kīğŭrŭp (12) bīr bŭk ižīnge eltīp taydyn iynğak (13) ūzlentŭrtŭler taydyn iynğak-(14)-da kōrser m(e)n tōrte erklīg (15) (kan) olŭrŭr ..berŭ iazysynta (16) (sansyz s)akyšsyz kīšīlernīng (17) (bo)

ünlary bükayülük iligleri (18) adaklary b(e)klig saularyn (19) aiytu öteklerin adyrtilaiu türür-(20)-lar ol iazy iži iänä bütürü (21) ialbarmak ayyrynmak möngremek (22) ynžyklamakda ulaty ešidgelı (23) umayuluk ünleri üze iangkura

7 a (Süü ietı)

(1) türür ..anyng (ara ol iümyšzy) (2) iekler erklig (kanka Kuu Tau atl(y)γ erig) (3) kelürtümiz tep ötü(üntiler) (4) atymyn ešidu birle (inže tep tedi) (5) ai iümyšzylyar ol ial(anıuknyng) (6) aiyγ kyoynzıy ertıngü (üküş) (7) ülüy iazüklüy erür any negülüg (8) münža kež kelürtüngızler ämtı (9) anyng türüşzylaryn okynglar (10) saularyn aiytalym tep i(a)rlykady (11) erklig kannyng bü i(a)rlyıyn ešidip ol (12) meni ilteži iümyšzylyar iügürü (13) taškarü ünüp üntediler kykyrty-(14)-lar ülep İstep bülmadyn iantürü (15) iänä kelip bülmadymyz tep ö(tüntiler) (16) erklig kan iänä iümyšzy iek-(17)-leriγ ydyp bay tütüy kaiüsy (18) tynl(y)γlar arasynta İstetgelı etdi (19) ötrü ol iümyšzy iekler kelip (20) İstep tüzüde aiytyp ime ök (21) bülmadyn iantürü kelip bülmadymyz tep (22) ötüntiler erklig kan ötrü (23) üžünž kata beš iol erkligiγe

7 b

(1) ...g özdäži (2) ...tikintä (3) ...ak türüşlüy (4) ..(ta)ky tynl(y)γlarynyng (5) ...tep münlaiu bitig (6) ..lyy beš iol erklig-(7)-(İnge iantürü) tegdükde anyng ara ol (8) (iek)ning iümyšzysy bir iek (9) bir bitig eltü kelip kanka (10) birtı erklig kan any ažyp (11) okydükda ..anta antay antay sau (12) üntı antay antay künte (13) ialanyük iertizüsintegi žang bay-(14)-(lyy) Kuu Tau atl(y)γ kiši özlügleriγ (15) (ölürt)mış üžün ökünüp tüünüp (16) altün-önglüg-i(a)rük-ialtryklyy-(17)-kopda-kötrülmış-nom-iligi atl(y)γ nom (18) erdinig tüzü tükel bitigtüke (19) küšüş öritip küt kolty ol (20) anyng küžinte ol žang baylyy Kuu-(21)-Tau atl(y)γ kiši ..ölürgüži iylky (22) ažunyntaky anža any tynl(y)γlar (23) iylky ažuntyn ozüp kiši ažun-

8 a (Süü sekız)

(1) -ynta t(oıdylyar) (2) ämtı anyng ...(3) tegınmez mony (monžylaiu nomža) (4) adyrtilap üze i(a)rlykasün (5) tep müntay ötüg (k(e)ltı bü) (6) ötüg bitigiγ o(kyiü) (7) tüketip ötrü erklig kan (8) ertingü ögrünžlüg seuinžlig (9) bolüp mängä inže tep i(a)rlykady ..(10) ia Kuu Tau tynl(y)γlaryy ölürtđing (11) ärsär i(ä)mä ..ämin iöründekin (12) tükel kylaly udung kim s(e)n (13) kaiü üdün b(e)k katyy süzük (14) kırtgünž könglün nom iligi atl(y)γ (15) nom erding bititip bir üdünte (16) tapyyžysy bolıuka küšüş örit-(17)-ding ..ol büianyngnyng (18) küžinte s(e)n ölürmışže tynl(y)γlar (19) ok iylky ažunyntaky emgekđin (20) ozsün kütrülsünlar tep küt (21) kolüntüng bü tyltaydyn ol anža (22) tynl(y)γlar iylky ažunyntaky emgek-(23)-đin ozüp kiši ažunyda tüdylyar

8 b

(1) ..k̄ip t̄ürüş (2) ...iok ..(3) ..ek̄ileiü t̄ir̄ig (4) ...(iorymak) ioryyaly baryyl ..(5) (s(e)n t̄ir̄ig)lerning iol-(6)-(yn̄ža büian) edgü kylyn̄žlar (7) (kyl) tatyγγγ İderme öz-(8)-(lügler)ig ölüme ..edke tauar-(9)-ka azlanmayyl aiyy kylyn̄ž kylma ...(10) edgü kylyn̄žlyy k̄im̄i k̄öprüg etḡil (11) iaratyyl tep mon̄žulau tütüzüp (12) ötrü men̄i bošüü etd̄i m(e)n (13) bošȳ i(a)rlyyka teḡip ol balykdyn (14) üntüm ..ne üne birle ȫk k(a) lty (15) tül t̄üşep olunmys̄ teḡ t̄ir̄iltüküm (16) b̄ü erür tep ted̄i b̄ü saularyy (17) eš̄id̄ip ol t̄örüde iyylmys̄ kamaγ (18) k̄īš̄iler adyntylyar m̄ün̄yady-(19)-lar t̄ükel b̄ilge t(e)nrḡi t(e)nrḡis̄i (20) b̄ürkan nomynyng ülüy t̄örlüg (21) k̄üž̄inḡe k̄üsün̄inge art̄ükraç (22) süzük k̄irtḡün̄ž̄ k̄öngül örit̄ip (23) iüz art̄ük k̄īš̄iler b̄ü nom erdin̄ig

9 a (Sütü toküz)

(1) b̄it̄it̄ḡü ...(2) ülḡüsüz s(ansyz) ...(3) özlüg ölümeç ... (4) ol üȳürta tauy(až el̄inte b̄ü nom) (5) erdin̄i taky edḡüt̄i k̄i(ngürü iadylmamyš) (6) er̄ti balyk ülüš(da b̄ü nomȳy) (7) īstep tapyš̄mady nežede <k̄in> y(n̄žyu) (8) atl(y)γ balykdaky süastyksy atl(y)γ (9) sengremde tapyš̄yp ötrü kodt̄ürüp (10) alty ol K̄uu Tau atl(y)γ beg baš-(11)-yn inan̄žlary eūintek̄i ülüyy (12) k̄īž̄iḡi barža bir ažuanta özlüg (13) ölürḡü sau birtem kodüp bir ientem (14) b̄ü num erdin̄ing bošȳüntylar t̄ütdy-(15)-lar ..b̄it̄id̄iler (okydy)-(16)-lar okytdylar (17) iänä anta k̄in ol ok yn̄žyiu (18) balykda an̄ko atl(y)γ kyidaky (19) k̄ün̄ž̄inḡ atl(y)γ begninḡ k̄īs̄is̄i (20) bir iyl t̄öni üžün iğlep aš̄(dyn) (21) ket̄ip sau söz kodty ..ögsüz (22) iatdy ögsüz̄i arasynta lailag (23) sözlep iänä ayyrkanyp basa basa

9 b

(1) ...s̄i birle (2) ...er̄ti (3) ...(em)genm̄iš̄inḡe (4) ...d̄äž̄i ünmed̄i ...(5) ...anyng emgek̄ (6) ...k̄ün art̄ükraç any (7) ...d̄il̄ar ..b̄ü sauyy balyk beḡi (8) (K̄uu Tau) atl(y)γ beg eš̄id̄ip k̄(e)nt̄ü özi (9) baryp ol beḡke in̄že tep sözled̄i ..(10) b̄ü seninḡ k̄īsinḡninḡ b̄ü emgek̄in (11) b̄ü b(e)lḡülerin̄ k̄örser m(e)n ol iertek̄i (12) īsiḡ öz alymžylary birle (15) ..īsiḡ özi üzümeç ..(16) ämt̄i s(e)n nomlüy sauyy birt̄in̄ ürrüp (17) alt̄ün-öngl̄üg-i(a)rük-ialtryklyy-(18)-kopda-k̄ötr̄ülm̄iš̄-nom-il̄iḡi atl(y)γ (19) nom erdin̄inḡ täurät̄i b̄it̄iḡil̄ ...anyng (20) īž̄intek̄i t̄örüže <k̄īsinḡ üžün> k̄s̄anty kylyl̄ ... (21) ol nom erdin̄i iänä b̄ü tegre adyn (22) ierte iok ...ialanyüz meninḡ eūimde (23) ȫk bar erür ..any alyp kodürtyl̄ tep (24) ted̄i

10 a (Sütü on)

(1) k̄ün̄ž̄inḡ (atl(y)γ beg t(ä)rk̄ täurät̄i) (2) balyk beḡi (sauyn̄ža b̄ü nom erdin̄inḡ) (3) ülüy t̄örün (tokün) ....(4) b̄it̄it̄gel̄i baš̄lady ....(5) t̄ükemezken (k̄ün̄ž̄inḡ

atl(y)γ begñing) (6) k̄is̄is̄i on̄yũlty (õglenti) (7) b̄irle õk̄ õtrũ in̄že tep (tedi) (8) k(a) lty m(e)n õgsũz ɤolũp sizler(ni) (9) b̄ilmez boltũkda ũzũksũz ud koin (10) ton̄yũz takyyu kaz õd̄irek̄ bũ mũntay (11) tynl(γ)lar b̄ir kũnte ũž kata (12) kel̄ip ašunmaklašu teḡip meni ysũrũr-(13)-lar sokarlar et̄imin̄ iin̄imin̄ (14) iyra iyrtta tartarlar iyrarlar (15) k̄(e)ntũ k̄(e)ntũ išiḡ õzler̄in̄ kol(ũr)lar (16) ertũ ...ol emgekler ert̄ingũ (17) sykylyp ũmũrsyzyn ynaysyzyn (18) emgenũr ert̄im̄ ..bõkũnk̄i kũnte (19) ol tynl(y)γlar kel̄gũlũk ũd̄inte (20) kelmed̄iler nežede kin̄ ol (21) iayladažy išiḡ õz koltažy (22) ud koin ton̄yũz takyyu kaz õd̄irek̄-(23)-de ũlaty tynl(y)γlar barža teḡsil̄ip

10 b

(1) ...(bolũp m̄anḡa) iakyn (2) (kel̄ip iele in̄)že tep tedi ...(3) ...(b̄iznī iayy) iaulak t̄õrũ-(4)-(de õlũrũp) išiḡ õzũmũzn̄i (5) (kolũ tũrtũnḡ erser) im̄a in̄žip̄ i(ãnã) (6) (ãmt̄i seninḡ atyng(ka) b̄iznī ũžũn (7) (bũian) edgũ kylynž kylytar ...ol (8) (bũian) edgũ kylynž kũž̄inte iylky ažunyn-(9)-taky emgek̄im̄zd̄in̄ ozũp kũrtũlũp (10) k̄iš̄i k̄õrk̄lũg boltũmũz ...ãmt̄i (11) taky senī õrletgel̄i emgetgel̄i (12) kelmez b̄iz ...seninḡ iãmã õtũk (13) b̄ir̄im̄inḡ ert̄d̄i...b̄iz iãmã emgek̄-(14)-d̄in̄ ozdũmũz kũtrũltũmũz tep mũnža (15) (sõzle)p̄ iet̄rin̄ip̄ bartylar (16) olar barmyš(da) kin̄ õtrũ m(e)n in̄ž (17) boltũm tep tedi õtrũ antada kin̄ (18) ol kũnžyilar kũn kũninge (19) edgũ bolũp õngrek̄i teḡ iğs̄iz kem-(20)-(siz bol)ty bũ sauyy eš̄id̄igme k̄õrũgm-(21)-e ol balykdaky k̄iš̄iler õtrũ (22) b̄ir ek̄int̄iske ašunmaklašu õz-(23)-lũg õlũrmek̄iḡ kodũp aryy

11 a (Sũũ b̄ir i(i)g(i)rm̄i)

(1) õz̄ il̄...(saiu)(2) bũ nom erd̄in̄inḡ (sõzled̄iler ...iãnã)(3) anga iakyn balyk(lartaky) suzaktartaky (4) k̄iš̄iler iãmã bũ sauyy (eš̄id̄ip̄ iumyy) (5) aryy bũian edgũ ky(lynžl(y)γ išiḡ õz) (6) i(i)n̄ boltylar ..iãmã (bũ õzlgũ)-(7)-ler̄iḡ õlũrmek̄ ãrs̄ar ert̄ingũ (ialuak) (8) aiyγ kylynž̄ t̄it̄ir any ũžũn (9) tũkel̄ b̄ilge t(e)nḡrī t(e)nḡrīsi (10) bũrkan beš̄ žahšap(u) d on karmap(a)t-(11)-lar iž̄inte bũ õzlgũler̄iḡ õlũrmek̄-(12)-ke žahšap(u)dyγ bašda ũrũ (13) i(a)rlykady...õzlgũ õlũrmek̄ninḡ (14) aiyγ kylynžy neteḡ ayyr ãrs̄ar ...(15) õlũrmemek̄ninḡ iãmã bũian edgũ (16) kylynžy iãmã an(ža ok) ũlgũsũz (17) kolũsũz t̄it̄ir ..anyn ek̄i tũrlũg (18) bušyda korkynžsyz k̄õngũl bũšy (19) nom bušy bolar ikegũnũnḡ tũš̄i (20) ũtlysy ert̄ingũ ũlũy t̄it̄ir ...(21) bũrkan kũtynya katyylantažy (22) bodys(a)t(a)ularnynḡ ũlũy i(a)rlykanžũžy (23) k̄õngũller̄in̄ bũtũret̄ži korkynžsyz

11 b

(1) (k̄õngũl bũšy tũkel̄ b̄il)ge b̄il̄ig-(2)-l̄iḡ t(e)nḡrī t(e)nḡrīsi bũr)kan t̄it̄ir (3) (apam b̄irõk̄ k̄im̄ke) sansarlyγ (4) ...(kdy oz)mak kũtrũlmaklyγ (5) (õrgũnž seuinž) ...k̄i k̄(e) rḡek̄ ãrs̄ar (6) (õtrũ olar) ũrũg ũzaty (7) (õzlgũ)ler̄iḡ õlũrmek̄d̄in̄ (8) (tydyls)ũnlar

..adynlarka korkynž-(9)-syz köngül büşy birmeklig ydük (10) nomda üzüksüz örgetig kylsün-(11)-lar ...apam birök bü törülerte (12) ögretingeli úsarlar ...aşnuža (13) k(e) ntüleri öngre ölüri tüket-(14)-mıš tynl(y)ylar üžün bü nom erdining (15) bitüsunler okysunlar okyts-(16)-ünlar ...t(e)ngri t(e)ngriš bürkan-(17)-nyng bü nom erdining nomlai i(a)rylka-(18)-myš körkin bädizim bädiz-(19)-etsunler ...adynlaryy iämä (20) özlüg ölürmekdin tydsunlar ...(21) iänä iämä üž üdkı bürkan-(22)-laryng nomluy i(a)rlyyynyng (23) (tö)zi ärsär enginlikı öz

13 a (Süü üž i(ĩ)g(ĩ)rmĩ)

(1) ät öz ...(2) asyy tüsü kylü ...(3) adyn tynl(y)ylar(ka asyy) (4) tüsü kylaiyn tiser (ülüy) (5) i(a)rlykanžüžy köngül(in bilge biliglig) (6) bü ekı türlüg edgül(erke tükel)-(7)-lig bolüy k(e)rgek bü ekı (türüg) (8) edgülerke tükellig bolmaknyng (9) ұyraiu tyltayy iänä bü nom erdini (10) ižinteki özlüglerig ölürmemek (11) bürkanlaryng üž ätöz tözin (12) kónišinže tıtrü bilmek ükmak erür ...(13) any üžün kim kaiu toiyň šamnanž (14) upasy upasanž tört türlüg tirin (15) küuray bü nom erdini ižinteki aryğ söz-(16)-in ešidü tynglaiu ögret(inü) bilser-(17)-ler ...anyg tüši ütlysy sözleiu (18) ietinžsiz titir ...bitigeli koturyaly (19) küšüş turyursarlar (20) k(a)lty öngdün tauyaž iinteki Kuu-(21)-Tau atl(y)ğ beg teg iüregü odýurak (22) ülüy tüšinge ütlysynya tegirler ...(23) anyn bü beš žöpdik keliük bülyaniük (24) ialuak ütekı tynl(y)ylar köžünür

13 b

(1) (ažunta ayyr tsui er)inžü aiyy (2) (kylınžlarym arysün alkynsün..) kinki (3) (ažunta) ... (ierinte) bürkanlar (4) (ülüşynta tųaiyn t)ep küseserler (5) (bü nom) erdini ižinteki (6) i(a)rlyyža katyy(lansunlar kininge (7) (kop türlüg) küsüşleri <köngül> iin kanyp (8) ...(aryp alkynyp tütrüm teri)ng bodys(a)t(a)ular ioryyynya (9) (kirip ...) on türlüg p(a) ramylar išin (10) bütürüp üzeliksiz iig üstünki kóni (11) tüz tüimak atl(y)ğ bürkan kütyn bülüp (12) kamağ tört tųüm beš ažun alty (13) ioltaky tynl(y)ğ oylanlarynyng ülüy (14) ümüy ynayy bolyalı ұyailar (15) <anyn> bü nom erdining boşunyalı tütaly (16) okyaly okyaly bitigeli bitige-(17)-li ögretig kylaly k(e)rgek (18) (tö)zünlerin bü auant tyltay üze (19) kinki iämä mäitri burkanta (20) ұlaty alkü bürkanlaryy oyatmadyn (21) (šaš)madyn odýurak tųşai sizler (22) anyn bü nom erdining žyn kirtü süzük (23) kirtgünž köngül üze ai<a>myš (24) ayyrlamyš k(e)rgek sadu edgü ligso

14 a (Süü tört iğirmĩ)

(1) kimler ...(2) bir ekı katy ...(3) ning üžün ...(4) ažunta küšlabaška (köngül) (5) öritseler ..dian (sakynž) ....(6) eng başlaiüža köngül (bir) (7) üžlüy kylyp anta kin šakymünü bürkan-(8)-yy Gr(a)trakut tayda tyšdant(y tirig) (9) esen(i) üze tört inyakyky

bürkan(lar) (10) бірle arslanlyғ örgünler üze (11) b(e)k baғdaşynu olürürlaryn sakynyp (12) somakytu bodys(a)t(a)u başyn sekiz bölük (13) tırin küurayka nom nomlaiur sakynyu ol (14) anta basa k(e)ntü öz basyra ...(15) Iakša ülatlaryғ sözleiü ...(16) Nuty apyžramany laryntaky ...(17) kylyp iñ... ol ötünü beş (18) ögdisi birle kylü tapyn(ü üdünü) (19) iontürüp soküntürüp üž ynaғ ...(20) teginmek body köngül öritmek ...(21) lüg šakymüny burkan birle (24) tört bürkanlaryғ ülaty iänä

14 b

(1) ..ñ ...özke (2) (ardynaғuka) ...(Sakimuni (4) burkan) ... tört bürkan-(5)-(lar) ...lärimtä olürür (6) (tört türlüg) tırin küuraylar üze (7) ...ur m(e)n ..büşy edi-(8)-(sı) ülaty alku kamaғ tynl(y)ғ-(9)-(larka) bü suduruғ nomlaiu okyiur m(e)n tep (10) (öt)ünü iänä öznüng ögnüng (11) kangnyng buşy edisi başlap nom (12) üğüşyntaky tynl(y)ğlarynyng üž (13) üdkı özlüg ölürmiş işig (14) (ö)3 barymda ülaty ed tauarlyғ (15) alkü ötek birim aғyr aiyғ kylynž-(16)-ymyzny arytu(r m(e)n sü)zür m(e)n tep (17) köngül öritgıl ..iänä bü sudurug (18) nomlaiuda anyngdyn (aşnu) kin tört (19) (m(a)hara)nž t(e)ngrilerke iauyan dorma (20) ...egsükın ietgürgelı iüz üžik-(21)-lig d(a)r(a)nyny sözlep kšanty kylynyp (22) at manggal slok sözleiü darmadan (23) birgü ol ...bü nomuғ okyp tüketmişde (24) iok kürüғ pratia p(a)ramytyғ sözlep

15 a (Süü beş i(ı)g(ı)rmı)

(1) azu ...(2) boş tüş ...(3) syrykaşy bo ...(4) (ü)ğür tilıngе (5) iämä tört...m(a) ha(ranž t(e)ngrlerke) (6) iauyan baly bi ...(7) ler iänä ängilki üž ...(8) üž kata ynaғ teginip anta ötrü (9) alku tynl(y)ğlarynyng asyğlyğynға (10) bürkan күtyn bülaiyn bürkan күtyn бүlyü (11) üžün nomuғ sasanyg ilig ülüsüғ (12) күzetgü üžün tört m(a) haranž t(e)ngri-(13)-lerke dırma ötünein tep boldy kön(gül) (14) öritgıl anta basa öz ätsöz ...(15) syrt ol u(a)žyrapany sakynğyl kö(k) (16) önglüg bir (başlyғ) ekı kollüғ (17) ong iliginte (u(a)žy)r ...sol iliginte (18) žāng tıtar sakynyp iür(ek) (19) ižinte lynhua күn tilgeni(nıng) (20) otyrasynta kök önglüg (hung) (21) üžik sakynyp ol hung üžik tegzinü (22) d(a)r(a)nylyғ monžük tegzinü türür sakynyp (23) d(a)r(a)nysyn teginže iarayynža birger saryt (24) kylü sözlegü ol d(a)r(a)nysy bü erür

15 b

(1) ... (2) ...bir azu (3) ...üze (4) ...(ü)ğ kata uuma-(5)-hung ...laiu ol dorma (6) ...(talüu) ögüz teg kıng (7) (alkyғ) ...mişın sakynu күtat-(8) ...ötrü öngdün kök kalykda (9) (tört) m(a)haranž t(e)ngirlerig bir (10) i(ı)g(ı)rmı gantaruyлар on ülüғ luu kan-(11)-lary toküz ülüғ күmbandilarig ängäiü (12) uaişyrauany m(a)haranžynnyng tırini küurayғ (13) bolmyş sekiz at kölünтеžler ärsär (14) (syžur)myş altün teg saryғ

önglög (15) (kör)kle erdini tütar al saryy (16) önglög purnabady(r)y ediş tütar ... (17) kök önglög m... erdinlig (18) ...başyn tütar kara önglög (19) ...kylyž tütar saryyda (20) ...önglög sabiražana bügde (21) (tütar) kök karmady önglög kuha (22) ...usdana erdinlig süngü tütar (23) iürüngil saryy önglög panžyky kúrigar (24) eu tütar kyzyl iürüng önglög

16 a (Süü alty i(i)g(i)rmı)

(1) ....(2) saryy önglög astup m... (3) kapy tütar iekler küurayyn erkže (4) eureteži taydyn iyngaky küzetdeži (5) tütadıya öngi öngi körküg-(6)-e sizni öge iükünür m(e)n (7) tört m(a)haranžlara küurağ-(8)-yngyzlar birle bü iakyşlyy tapyy-(9)-ymyzny teginip bürkan sasyny (10) küzetip büşy edisin kayanyy (11) başlap köni nomluy ilig ülüsüy (12) küzetü bizinge iamä türkaru umuy (13) ynay bolup kümek küzetmek kylü (14) alku tydyy adalarymyzny amyrtıyuru (15) öz iaş küt buiany üklitü (16) i(a)rylkanylar tep bir ögdide (17) birer bü küt kolünžüy sözleüü azu (18) adakda bir ok iyyp sözlep (19) monta basa negü küşüsü ärsär (20) küt kolünüp buianyn bürkan (21) kütynya euirip dürma sesini (22) üntürmişde tört m(a)haranž t(e)ngri-(23)-lerig terini küurağy birle öz öz (24) lyrsu körkleringe azu baianlar-(25)-ynya singmişlerin sakynyp turmani

16 b

(1) ...si ...az (2) ...ietiz ierte tökgül .....(3) bü tört m(a)haranž t(e)ngriklerke turm-(4)-a bergü ianyyn budy d(a)rma bahşy (5) iaratmyşyy ..m(e)n tanuasyn ažary (6) Kumyan tutungnung ötügü (7) üze tauşşyan iyl beşinž aiyen (8) tüpüt tilintin üiyür tilinge (9) euritim (10) Namu buddaia ..Namu darmaia... namo-(11)-sanggaia Änätkak tilinže (12) ašta m(a)ha istana žaiidira (13) istotira tüpüt tilinže nas (14) žinpo ırgadki žod irtıla (15) istopda üiyür tilinže (16) sekiz ülüy orünlartaky žaitylar-(17)-nyng ögdisi ..üy bolmyş manžusyry (18) budis(a)t(a)u kütynya iükünür m(e)n iertinžü-(19)-nüng ialanyüz bahşysy lumbinauan (20) aryğda toya i(a)rylkady (21) Kapylauastu balykda ermek kylü i(a)rylkady .. (22) iüz kolty edgü ädrämlig erdinler (23) üze etiglig iaratyylyy ..edgün (24) barmysnyng žaitylarynnya iükünür m(e)n .. (25) mayad taky m(a)habody söğütning

17 a (Süü ieti i(i)g(i)rmı)

(1) Altynynta naraianžan (öğüz)nüng (2) kydyynta olürü i(a)rylkap ülgüs-(3)-üz üküş keng alkyğ edgültük edrem-(4)-lig ..tufunmaknyng taiaky bolmyş (5) žaityka iükünür m(e)n kas kausal (6) ilte baranas balykda (7) eurilmedük darmažakyr nomluy tilgen-(8)-ig euirü i(a)rylkap ..kadyu nizuany-(9)-laryğ üzdeži kesdeži ..tört (10) türlüg yniana bilge biliglig (11) žaitylarka iükünür m(e)n Şirauasat (12) balykda erken

adynlarynyg küžin küsün-(13)-in kysaryp keuip ..žit tegin-(14)-ning iemišlikinte ultiy uid (15) körünžüg körkitü i(a)rylkap üž (16) türlüg orunlarynyg ornayyn iig üstün-(17)-ki bütürmek kylytažy ..tyrtylaryy (18) utmyš iigdemiš žaityka iükünür m(e)n ..(19) Sangkaš balykda apandar ölung-(20)-de iänä i(a)rylkadükda bahšymyz (21) t(e)ngriler k(e)ntü öz ergüleringe (22) kirtiler azrua Hormuztanyng tokyr-(23)-lary üze adakynta tapyntürülmyš ..(24) astaraiastyryšdaky t(e)ngriler <üze> aiatylmyš

17 b

(1) žaityka iükünür m(e)n ..öngdün (2) yršy karšy bolmyš bursang küurağ-(3)-yy bürkan bahšy šrauaklaryy tüz (4) baz kylyp ražay(r)rh kentde pyppylanguh (5) ögüzde edgü ögli bulunglug iynyak-(6)-lyy žaityka iükünür m(e)n išig (7) öz tauranmakyn ydmak üze ekinti-(8)-leiü iänä išig öžin adyštıt (9) üze tütüp uaišaly kentde (10) žympal atl(y)y iemišlikde ..adyštıt (11) üze tüta i(a)rylk<a>myš žaityka (12) iükünür m(e)n ..kušanayyr balykda alku (13) kamağ tynl(y)ylaryy közel edgü kylynžda (14) inžip iaratmak kylyp to<n>yalar (15) eriği kooš šala söğüntünig ekün (16) arasynta nyruan bolmyš ol yduk (17) žaityka iükünür m(e)n (18) Šakymuny bürkannyng sekiz ultiy (19) žaitylarly ..gr(a)tyrkut tay-(20)-da ulaty adyn öngi on bulung (21) iynyaklartakyly ..adyn öngi-(22)-lerte iämä i(a)rylkadažy nomlüy (23) ätözlerke iämä ängitip öžmiš (24) amrylmyšlarka ürüg üzaty

18 a Süü sekiz i(i)g(i)rmide tolü bolty

(1) töz töpüm üze iükünür m(e)n montay (2) alku ilig adaylartyn öngi üdrülüp (3) ioleštürgülüksüz ürlük erip aryy öz (4) tözlig bürkannyng nomlüy ätözi (5) kök kalykka ojšaty ..tynl(y)ylarta (6) köni kirtü iapdažy iadyltažy-(7)-ka iükünmekim üze kaiu köngüllüg (8) kezigimde iyylmyš karlyy Giratirakut (9) tayka ojšaty aryy iürüng buian-(10)-larym ärsär any üze inžip alku (11) kamağ tynl(y)ylar uyušy dianyng m(e)ngi-(12)sin tüiüp bürkan kütyñ bulmaklary üžün (13) tözün ultiy bahšy nagaražuny üze (14) iaratylmyš sekiz ultiy orunlartaky (15) žaitylarynyng ögdisin m(e)n amoya-(16)-šyry ažary Änätkäk tilintin türk (17) üiyür tilinže t(e)ngri bürkan tüymış (18) ud iylyn törtünž ai tört i(i)g(i)rmı-(19)-ke aytaryp öz iligin kotürü (20) tegintim (21) bü nomu okyğuda eng başlaiüža dian-(22)-yy sakynyp tapyy ötünüp bü sekiz žaity (23) iükünžüg sözleü iükünüp iänä nomnüg (24) bir šlok änätkäkžä azu türkže

18 b

(1) Atyn atap iükünüp ii darma (2) sözlep bü nomüy okyğy ol (3) atyn atap aia kaušürüp okyğy (4) šlokı bü erür (5) altün önglüg i(a)rük ialtryklyy (6) kopda kötrülmış nomlüy žyn (7) erdinike ..aryy iig üstünki (8) köni tüzüni tüimakyğ bulturtažy (9)

tüz erklığke ..aiayülük ayyr (10) taişyng m(a)haian kölungüler-(11)-nıng keng terıng ayylyky tıtmış-(12)-ke alku kamaı sudurlaryng (13) ilıgı kanyia sızıngge öge (14) iükünü tegınır m(e)n (15) sadu edgöl (16) ligso (17) taişyng kuu kangsy i(i)g(i)rmı altynş otşükdaky oot (18) kütlüy tauyşyan iyl guuiyhua uyharka taiaklyı (19) bilgetalı şaby ..ratnau(a)şyrnyng ötüginge tung-(20)-huan suzakynta onınş ai i(i)g(i)rmı törti kütlüy kün (21) üze bitııü tolü bolty kınkı tözünlerke ötüg bolsün (22) sadu

II TEZGINŞ

1 a

1 b (Ekıntı birkııä)

(1) (Namo buddaia) (2) (namo darmaia) (3) (namo sanggaia) (4) (Altun önglög iaruk ialtyryklyı)-(5)-(kopda kötrülmış nom ilıgı) (6) (atl(y)ı nom bitıgde) (7) (kırtüdin kelmişlernıng üş) (8) (ätözın adyrtlamak atl(y)ı üşünş) (9) (bölük ekıntı tezgınş) (10)... (11) (i(a)rlyka)myşda kın ..ol kamaı terın (12) küuraı arasynta agasa garpy kök (13) kalyk ayylyky atl(y)ı bir bodis(a)t(a)u bar (14) ertı ötrü ol bodis(a)t(a)u olürmyş (15) orunyntyn örü türüp ong engnın-(16)-tekı tonyn aşynyp ongdynky (17) tüzın şökıtip aiasyn kaişürüp (18) ayyr aiamakyn t(e)ngrı t(e)ngrısi bürkan (19) adakynta inşürü töpün iükünüp ..(20) körü kanyşsyz körkle adynşyı edgü (21) altünlüy lynhua şeşeklerin (22) erdinlig pra kuşatrin ayyr aiay (23) tapyı uduı kylyp t(e)ngrı t(e)ngrısi

2 a Ekıntı bölük ekı..

(1) Bürkanka inşe tep ölüntı ..(2) aty kötrülmış aiayka tegımlıg (3) t(e)ngrım kamaı bügü bilıglıg bürkan-(4)-laryng kütyn bülmışda (5) kınkı bü montay munyadynşyı iduk on (6) türlüg ioryylary ...ianä niruan-(7)-ta olürüp adynlar üşün kylmyş (8) (adruk) adruk al altaıly edgü-(9)-(lerı) bırök antay ärsär ol antay (10) (munday) ynşyı iduk ioryylary isınte (11) ...kı ätözleri ..ianä ol (12) (ätözler)ke tegdeşı is ködügleri (13) iamä neteg erkı ...ianä inşip (14) bürkan kütyn küsedeşı bodis(a)t(a)ular (15) m(a) has(a)t(a)ular iamä kırtüdin kelmiş-(16)-lernıng (16) kıkırsız aryı terıngde (17) terıng inşge iörüglüg nomlüı i(a)rlyı-(18)-larynta örtüglüg kızleglıg bodis(a)t(a)u-(19)-lar ioryynta ..netegin byşrunurlar (20) netegin ioryiurlar erkı tep (21) ötüntı ol üdün (22) tükel bilge t(e)ngrı t(e)ngrısi bürkan

2 b

(1) inşe tep i(a)rlykady (2) ia tözünler oılyia antay (3) ärsär amty s(ë)n tetrü tynglayyl edgü-(4)-tı ögil sakynıyl ..m(e)n inşip sangä (5) bürkanlar ätözın ol ätözke

(6) teğgülik išin ködügın alyn altaγ-(7)-yn aža iada kıngürü nomlaiu (8) bireiin tözünler oγlyia ..iämä ((9) kamay kırtüdin k(e)lmış kōnı t(üz) (10) tüüγlylarnyng üž türlüg (ätöz)-(11)-lerı tıtır kaiular ol üž (tep) (12) tıser inže k(a)lty eng(ılkı) (13) b(e)lgürtme ätözlerı ekıntı (14) tüš ätözlerı üžünž nomluy (15) ätözlerı erür bü üž türlüg (16) ätözlerınte kamay bürkanlarnyng (17) ätözlerı kōnı tüz tüimak bürkan (18) küty atl(y)γ iduk bilge bilıglerı (19) barža kalysyz tüzü tükel tütülür-(20)-lar .. any üžün kımner birök bü (21) üž türlüg ätözlerıg kōnısınže (22) üksarlar bilserler ötrü olar t(e)rk (23) üdün sansartaky tıymak ölmeklıg

3 a Ekıntı üž..

(1) tod toluy ažyγ emgeklerıntın (2) ozüp kütrülüp tengesızın iıg (3) üstünkı bürkanlar edgüsıng (4) tegdeži bolurlar ol iämä üž (5) türlüg ätözlerınte engılkı (6) b(e)lgürtme ätözüg bodis(a)tular neteg-(7)-ın bülurlar erkı tep (tıser) (8) any iämä inže bilmiş k(e)rgek ..(töz)-(9)-ünler oγlyia k(a)lty (kırtü)-(10)-dın kelmişler eng(ılkı) (11) ... k katyylanıuluk ..byšrunm(ak örün) (12) ižınte alku beš ažu tynl(y)γlar (13) oylany üžün adruk adruk edgü (14) nomlaryγ üküš byšrunurlar ögre-(15)-tınürler anžülaiu ok byšrunu ögre-(16)-tınü byšrunmaklyγ edgü törününg (17) tolmakynya bütmekıng (18) antay tolmyš bütmiş byšrunmaklary (19) küžınte ülüy erksınmekke tegırl (20) ol erksınmeklerı küžınte tynl(y)γlar-(21)-nyng tapynža tynl(y)γlarnyng tapy iın (22) ioryürilar tynl(y)γlarnyng tapy iın

3 b

(1) ioryp tynl(y)γlarnyng üγüşlaryn töz-(2)-lerın adyrtlyγ bilırler ükarlar ...(3) tynl(y)γlarnyng üγüşlaryn tözlerın (4) adyrtlyγ bilmişde kin ..ötrü (5) üdüg kolüγ kütmedın üdüg (6) kolüγ boš ertürmedın orınlarka iarašy (7) üdke kolüka iarašy ..kylyk erıgke (8) (iarašy ..) nom nomlayuka iarašy (9) (tynl(y)γ) adyrtynya iarašy ..öngı (10) adruk adruk tüü türlüg kōrkle (11) b(e)lgürtme ätöz b(e)lgürtüp tynl(y)γlarka (12) (art)ük asyγ tüşü kylurlar (13) bü tıtır engılkı b(e)lgürtme ätöz (14) bü b(e)lgürtme ätöz iämä üž türlüg (15) tıtır kaiü erür üž tep tıser (16) inže k(a)lty engılkı ülüy b(e)lgürtme (17) ätöz ekıntı kızıg b(e)lgürtme (18) ätöz üžünž iın b(e)lgürtme ätöz ..(19) engılkı ülüy b(e)lgürtme ätöz kaiü (20) erür tep tıser inže k(a)lty on (21) orınta öngdün tört türlüg (22) katyylanmakyn katyylanür tüşda (23) katyylantažy bodis(a)t(a)ularka ekı

4 a (Ekıntı tört)

(1) mıngı külaž ülüy ätöz b(e)lgürtüp (2) b(e)lgürtme arıγ süzük bürkanlar ülüš-(3)-ynta türüp bir iıntem m(a)haian (4) ülüy kōlük taišyng nomıy ok nomlada-(5)-žy

ätöz ärsär ol tïtir ..ülüy (6) b(e)lgürtme ätöz ekinti kïžig (7) b(e)lgürtme ätöz kaiü erür tep (8) tïser inže k(a)lty ekï түrlüg (9) kïžig kólüglüglerke küt bülmadük (10) midik partagžan tynl(y)ylarka (11) <k(a)lty bü bïžing bahšym(y)z> šakymuni t(e)ngri t(e)ngrišï bürkan alty (12) i(i)g(i)rmï žyγ beš tsun ätöz b(e)lgürtüp (13) kïn keltežï mairi t(e)ngri t(e)ngrišï (14) bürkan ming žyγ ätöz b(e)lgürtüp ..(15) kïkirlig tapžalyγ ialanyükler iirtinžü-(16)-sinte türüp üž түrlüg kütka (17) katyyłanyülük kïšili t(e)ngrišï (18) ažunynta toyğülük ekï i(i)g(i)rmï (19) bölükïn <bölünmiš> katy kary nomlaryγ nomlada-(20)-žy ätöz ärsär ol tïtir kïžig (21) b(e)lgürtme ätöz üžünž iin b(e)lgürtm-(22)-e ätöz kaiü erür tep tïser

4 b

(1) inže k(a)lty tört toyüm beš (2) ažun alty iol ižinte tüü tür-(3)-lüg adruk adruk öngi öngi kórk (4) mengiz b(e)lgürtüp neteg ianγyn asyγ (5) túsü kylyp adynlaryγ edgüke (5) mengike iaratyülük ärsär antay (7) nom ianγyn eurliip ol nom kórk (8) mengizler üze ol ok nomladažy (9) ätöz ärsär ol tïtir iin b(e)lgürtm-(10)-e ätöz .. bü tïtir b(e)lgürtme ätöz-(11)-nüng üž түrlüg bolmaky ekinti (12) tüş ätöz kaiü erür ol tüş ätöz-(13)-üg iamä (15) bilmiš ükmyš k(e)rgek inže k(a)lty (16) kamay kirtüdin kelmiš könï түz (17) tüüylar inžip bilge bilig edrem-(18)-lerï üze ömïš topülmyš bodis(a)t(a)ular-(19)-larka sansarly niruanly töžin (20) tüpin bir tatylyγ ertükïn biltür-(21)-gelir üktüralyr üžün ..žin kirtü (22) ertükteg töžüg nomlayalyr üžün (23) bar ätöz kórumlüg tynl(y)ylaryng

5 a (Ekinti beš..)

(1) birtem öžmek üzeki korkynžlaryn (2) tarkaryp ögirdürgelir seuintürge-(3)-lir üžün ianä üšülenžsiz (4) tenglenžsiz bürkanlar nomynya töz (5) bašlayy kylyalyr üžün žyn kirtü (6) töz birle iarašy kirtününg kirtü-(7)-si kirtüde kirtü bilge bilig (8) üze öngreki küt kolünmaklary (9) küžinte ötrü ekï kyrk ülüy eren-(10)-lerning b(e)lgüšinge tükellig sekiz (11) on iin edgüler üze etiglig (12) iaratylyy külažaža tegirmi kórkle (13) ioryyn angsyz ülüy žoyluy ialyn-(14)-lyy kóru kanynžsyz kórkle kózleri-(15)-ning tatyγy bolmyš bürkanlaryng yduk (16) ätözlerin kórkütüp kózüntürüp ülüy (17) asyγ túsü kyly i(a)rylkaiürlar ärsär (18) bü tïtir ekinti tüş ätöz bü ät-(19)-öz iamä ekï түrlüg tïtir bir öz (20) tegingülük tüş ätöz ekinti adyn-(21)-lar tegingülük tüş ätöz öz tegingülük (23) tüş ätöz ärsär alku bürkanlar-(23)-nyng alkynžsyz ülüy nom mengišin

5 b

(1) mengiledežï ülalmak sapylmaklyy (2) kezigin üzüksüz mengi tegintežï (3) alty kažyγ b(e)lgüleri üze üžsüz (4) kydyysyz beš biligler üze bišer (5) bišer atkanyularlyy tydyysyz kaušu-(6)-ru biltežï onünž orünka tegmiš ..(7) kamay sansartaky bilgülük

nomlaryy (8) la byntauyr yntyntyntaky ai t(e)ngrig (9) krre adyrtlyy bltei btm (10) bianlyy tolmys iuigig bodis(a)t(a)u-(11)-lar ima uayrapam dian ritp (12) brkan ktyn blmys kan d-(13)-ke tegmegneke tegi bodis(a)t(a)ular-(14)-nyng kz biligi ze krgeli adyrt-(15)-layaly bolmaylk tyn(y)y tynsyz eki (16) trlg irtnlerig brker tz-(17)-i iinte syyryaly uday .. (18) ngreki km sanyna brkanlaryng (19) tzleri brle aryty tydylmaday (20) krk mengiz adruky ze tol (21) s<a>nsar iinteki .. ap ima t(e)ngrier-(22)-lernteki ap ima ialanyk irtnu-(23)-lernteki alku trlg krkde mengiz-

6 a (Ekinti alty..)

(1)-de ngde b(e)lgde etgde iaratyyda (2) barada tmys igdem lg-(3)-tensz tenglensz oatylksz (4) iletrglksz ary szk ng (5) erp ..bod syn lgsi ze (6) lglegeli bolmaylk trt trlg (7) kkrsz ary blge bilig (8) kngl blklg .. aryysyz be iapyy (9) tzg  asanky alty p(a)ramyt (10) iz m(a)hakap iinteki ary edg (11) kylynlaryng engei ti lty (12) bolmys ly erdini linhua eek (13) ilig atl(y)y yduk ol brkanlar (14) ornynta olrp brkan ktyn blmys (15) kai tzkernsz yduk tz (16) rsr ol ttir z tegnglk t (17) tz adynlar tegnglk t (18) tz rsr ine k(a)lty on orn-(19)-taky bodis(a)t(a) ularnyng tzlernge iylytz-(20)-laryna iaray kznteki b(e)lgrtei on (21) trlg adynlar tegnglk t tz (22) err ol ima neteg erki tep tser

6 b

(1) ine k(a)lty ianyrty brkan ktyn (2) blmys brkanlar zlernteki basaky (3) brkan ktyn bltay on orn-(4)-taky bodis(a)t(a)laryy kngllern szp (5) i(i) ttgleri tauratylary yrynta (6) tr badynky orntaky bodis(a)t(a)-(7)-laryy ekinti ornta krgrgelr (8) n nglki br trlg tz (9) b(e)lgrtp ary szk brkanlar l-(10)-ynta ormanyp br intem ly k-(11)-lg taiyng nomy ok nomlaiu i(a) rlyka-(12)-irlar .. ol ima br trlg tz-(13)-nng ly kigi nee tengig (14) bolr tser ..tzng idi (15) altmys tmen kolty naiut bere (16) ka kauyy ekin araky orn (17) lakanyng bedki be sumyr (18) taa .. eki kzng lgsi (19) trt taui gz suunyng ialtryk-(20)-yna bolr ..k(a)lty kdin iynakky (21) sukauaty atl(y)y iertnde ki abyta (22) t(e)ngri brkan teg abyta t(e)ngri brkan (23) rsr badynky orntaky bodis(a)t(a)u-

7 a (Ekinti iti..)

(1)-laryy ekinti ornka kgrg n (2) b(e)lgrtm nglki br trlg adyn-(3)-lar tegnglk t tr ..adyn-(4)-lar tenglk temi rsr ..km adyn-(5)-lar ol

körküg körüp nomluy i(a)rlygyn (6) ešidip alty kažyylary barža bir iintem (7) kütrülmak tözlig ögrünž mengi (8) teginürler ..anyn adynlar tegingülük (9) tep titir ..bü iörügü tegšütinže (10) öz tegingülük tüš ätöz iörügün (11) ükmyš k(e)rgek .. bü titir tüš ätöz-(12)-nüng eki türlüg bolmaky (13) üžünž nomluy ätöz kaiu erür ol (14) ätözüg iämä bodis(a)t(a)ular netegin (15) bülürler erki tep tiser any iämä (16) inže bilmiš k(e)rgek inže (17) k(a)lty kaiu ol antay alku türlüg (18) nizuanilar tydyž adalaryntyn (19) öngi tarykmyš .. bir iintem akyğ-(20)-syz aryğ edgü nomlar üze tanük-(21)-lamyš öngsüz bodsüz toymaksyz (22) öžmeksiz alku b(e)lgülertin

7 b

(1) yrak ketmiš tepremez kabšamaz (2) türülmyš amrylmyš ertüktegin (3) erteži kirtününg kirtüsi kirtü-(4)-de kirtü bilge bilig ärsär ol (5) titir üžünž nomluy ätöz bü nom-(6)-luy ätöz eki üž türlüg bolmak (7) törüsi iok .. anyn bü ätöz (8) bir türlüg ök titir tözünler (8) oylyia bü üž türlüg ätöz-(10)-lerte öngreki ki türlüg (11) ätözler ärsär tek iertinžü-(12)-lüg at üze bar titirler (13) üžünž nomluy ätöz ärsär žyn kirtü (14) töz üze bar titir kim öngre-(15)-ki eki türlüg ätözlerning (16) bü nomluy ätöz tözi tüpi (17) erür ne üžün tep tiser .. kirtü-(18)-nüng kirtüsi kirtüde kirtü (19) tözde öngi adyrtsyz tep töz (20) kodtažy bilge biligde adyn burkan (21) nomy i(a)rlygy bültükmez üžün burkan-(22)-lar ärsär tükellig biligke tükel-(23)-lig alku nizuanylaryy iiti

8 a (Ekinti sekiz..)

(1) ioky birle kalysyz birtem tarkarmyš (2) aryğ süziük burkanlar orunynta (3) ok ornanu i(a)rlykamyš erürler any (4) üžün nom kirtününg kirtüsi kirtü-(5)-de kirtü bilge biligde burkanlar-(6)-nyng alku nomy kalysyz tütülür (7) taky iämä tözünler oylyia (8) alku burkanlar özke adynağuka (9) asyğ tüsü kylylar tüpinge (10) üzlenžüsinge tegi asyğ tüsü (11) kyly i(a)rlykaiürler inžip iänä öz-(12)-ke asyğ tüsü kylymak ärsär nom (13) kirtününg kirtüsi titir adynağu-(14)-k asyğ tüsü kylymak ärsär kirtü-(15)-de kirtü bilge bilig titir inžip (16) bü özke adynağuka asyğ tüsü (17) kylymaklyy işlerig erkünže tapynža (18) kylyaly ümakdyn ötrüğü öngi (19) adruk adruk ülgüsüz sansyz (20) iş ködgüler büter üžün anyn (21) burkanlar nomy iämä olar ornunta (22) ülgüsüz öngi öngi adyrylür-(23)-lar

8 b

(1) tözünler oylyia .. inže k(a)lty (2) igid ianylük sakynžlar bügüşler (3) taiakynya adruk adruk nizuanilar (4) tep sözlelür adruk adruk iş ködüg-(5)-ler tep sözlelür adruk adruk tüš (6) utylar tep sözlelür anžulaiu (7) iämä nom kirtününg kirtüsinge (8) taianyp kirtüde kirtü bilge bilig-(9)-ke taianyp adruk adruk burkan-(10)-lar nomyn nomlaiur

adruk adruk (11) pratiĳkabudlar nomyn nomlaiur (12) adruk adruk űrauaklar nomyn (13) nomlaiur inűip ianā bű montay nom (14) kirtunung kirtusinge taianyp .. (15) kirtude kirtu bilge biligke (16) taianyp burkanlar nomynya erksin-(17)-mekke tukellig bolmak bű kamayda (18) baűdynky sakynűulűksűz sűzlegulűk-(19)-sűz titir inűe k(a)lty kűk kalyk (20) kouűkynta bādiz bādizlep bodűy tűr-(21)-tűp adruk adruk kűrk mengizler (22) untűrgeli űsar bű ietinűsiz tűtűn-(23)-űsyz kűdűg titir anűűlaiu iāmā

9 a (Ekinti tokűz..)

(1) nom kirtunung kirtusinge taianyp ..(2) kirtude kirtu bilge biligke taianyp ..(3) burkanlar nomynya erksinmekinge (4) tukellig bolmak bű iāmā antada (5) taky ietinűsiz tűtűnűsyz alp iű (6) kűdűg titir .. tűzűnler oűly-(7)-ia .. nom kirtunung kirtusi kirtu-(8)-de kirtu bilge bilig bolar ikegű (9) barűa adyrtsyz tűp tűz tűtdaűy (10) tűzlug erip .. inűip bolarnyng kűű-(11)-inte erkűnűe tapynűa adyra iűle-(12)-gulűk iű kűdűgke tukellig bolmak (13) neteg erkű tep tiser .. any iāmā (14) inűe bilmiű k(e)rgek .. inűe k(a)lty (15) bűgű biliglig burkanlar niruanka (16) kiru i(a)rlykmyűlarynta kin kűt (17) kolűnmaklyű erksinmekleri kűűzinte (18) adruk adruk adynlarka asyű tűsű-(19)-lűy űlűy iű kűdűglerig tűkel (20) bűtűrű i(a)rlykamaklary neteg ārsār .. (21) anűűlaiu ok nom kirtunung kirtu-(22)-si kirtude kirtu bilge bilig

9 b

(1) kűűzinte erkűnűe tapynűa adyra (2) iűlegulűk iű kűdűgke tukellig (3) bolmak iāmā antay ok titir (4) taky iāmā bodis(a)t(a)ular m(a)has(a)t(a)ular .. (5) sakynűsyz dianka kirseler (6) űngreki kűt kolűnmaklyű kűű-(7)-leringe taianyp .. űtrű ol dian-(8)-tyntűrűp adruk adruk iű kűdűg-(9)-lerin bűtűrűr ārsār anűűlaiu ok iāmā (10) bű eki tűrlűg nomlar adyrtsyz (11) tűp tűz tűtdaűy űk erip bolar-(12)-nyng ok kűűzinte erkűnűe tapynűa (13) iűlegulűk iű kűdűgűg bűtűrgeli (14) bultukar inűe k(a)lty kűnnung (15) ainyng edi űngi adyrmaky iok (16) kűzűngűnűng sűunűng iāmā űngi (17) adyrmaky iok i(a)rűknűng ialtryk-(18)-nyng iāmā űngi adyrmaky iok bű (19) űűegűnűng kauűsmakynryn űtgűrű (20) űtrű kűlige b(e)lgűrer anűűlaiu nom (21) kirtunung kirtusi kirtude kirtu (22) bilge biligning iāmā adyrmaky (23) űdűrmeki iok inűip kűt kolűnmak-

10 a (Ekinti űlűű on..)

(1)-lig erksinmeki űze tynl(y)űlar-(2)-nyng ionynűa tűz iylytz-(3)-larynga iaraűy adynlar tegin-(4)-gulűk tűű ātűzűg b(e)lgűrtme (5) ātűzűg b(e)lgűrtűrler (6) inűe k(a)lty kűn ai t(e)ngriűler-(7)-ning i(a)rűklary kűlige b(e)lgűrtmiű-(8)-leri teg taky iāmā tűzűnler (9) oűlyia .. inűe k(a)lty űlgűsűz (10) űkűű sűularta kűzűngűlerte (11) kűn ai t(e)ngriűlerning i(a)rűklarynta (12) taiaklyűyn kűk űalyknyng kűlige-(13)-si adruk

adruk <adyn> öng kórk b(e)lgüler-(14)-i birle adyrtlyy kózünürler .. (15) inžip bü <kók> kalyk iänä özi öngsüz (16) b(e)lgüsüz titir .. antay erip <iänä> kün (17) ai t(e) ngrilerning i(a)rükларына taian-(18)-mak üze önglüg b(e)lgülüg kóligeg (19) kórkítür kózüntürür .. anžulau iänä (20) kütrúltazy tynl(y)ylar iamä nomlüy (21) ätöznüng kóligesi titirler .. (22) inžip iänä nomlüy ätöz iänä

10 b

(1) özi öngsüz b(e)lgüsüz titirler .. (2) özi antay öngsüz b(e)lgüsüz erip (3) küt kolünmaklyy küžinge (4) taianmak üze önglüg b(e)lgülüg (5) ekí túrlüg ätözlerig adruk (6) adruk kórk mengizleri birle (7) kórkítür kózüntürür .. tüz (8) nomlüy ätöz uyranta iänä adruk (9) adruk kórk mengizleri aryty (10) bultukmaz .. tözünler oğly-(11)-ia .. alku bürkanlar barža bü (12) ekí túrlüg ätözleringe taiak-(13)-lygyn <kók> kalyklyy niruanyy i(a)rlykaiurlar .. (14) ialanyüz nomlüy ätözke taianyp .. (15) kalysyz niruanyy i(a)rlykaiurlar (16) ne üžün tep tiser .. alku (17) adyn nomlar barža eng tüpín-(18)-te alkynmaklyylar üžün anyn (19) inže i(a)rlykaiurlar ..taky (20) iamä tözünler oğlyia alku (21) bürkanlar bü ok üž túrlüg (22) ätözlerke taianmak üze (23) ornanmamak niruanyy i(a)rlykaiur

11 a (Ekintí bir i(i)g(i)rmí..)

(1) any iänä netegin i(a)rlykaiurlar erkí (2) tep tiser k(a)lty bü üž túrlüg (3) ätözde adynlar tegingülük tüš (4) ätözlí b(e)lgürtme ätözlí íkegü (5) ärsär .. tek iertínžülüg at üz-(6)-e bar titirler üžün žyn kirtü (7) tüz ätöz ermezler üžün (8) kšan kšan üdte toydažy öžde-(9)-žiler üžün basa basa kózün-(10)-teží b(e)lgürtežiler üžün .. tylyy (11) i(a)rplyy tepremez kamsamaz ermezler (12) üžün anyn niruanta túrmaz (13) ornanmazlar .. inžip niruan sansar (14) t(e)k iertínžülüg at üze ok (15) bar ermez žyn kirtü tözintín berü (16) bar nom titir ydma b(e)lgürtme (17) ätöznüng taianyülüký ermez žyn (18) kirtü ätöznüng taianyülüký titir (19) kšan kšan üdte toydažy öžde-(20)-ží itiglig ürlüksüz ermez (21) üžün üdün artamaksyz büžül-(22)-maksyz toymaksyz öžmeksiz mängü (23) titir

11 b

(1) basa basa kózunteží b(e)lgürteží (2) tözlüg ermez bir tanüklamak üz-(3)-e nežeke tegí tegšilmeksiz isil-(4)-meksiz koramaksyz kózünmeksiz (5) b(e)lgürmeksiz tözlüg titir tysyz (6) i(a)rpsyz ornaysyz ermez ertingü ty-(7)-lyy i(a)rplyy ornaylyy örüg amyl (8) tepremez kamsamaz tözlüg titir (9) niruan montay ianglyy üžün anyn (10) ol ekí túrlüg ätözler niruan-(11)-ta túrmazlar ornanmazlar nomlüy (12) ätöz bü ekí túrlüg ätözler (13) teg tysyz i(a)rpsyz kózunteží (14) b(e)lgürteží toydažy öždeží kšan (15) kšan üdte art<a>dažy ermez ärsär (16) iamä inžip ekí ermez tözlüg (17) titir

ekī ermez tözlüg üžün (18) anyn nomluy ätöz iämā niruan-(19)-ta türmaz ornanmaz any üžün (20) kamay bürkanlar bü üž türlüg (21) ätözleringe taianyp niruanta (22) ornanmamakyү i(a)rlykaiurlar bü (23) titir ornan<ma>maklyү niruan

12 a (Ekīntī ekī i(ī)g(ī)rmī..)

(1) töžünler oylıya kamay küt (2) bülmadük ialanyükler üž türlüg (3) tözler üze tydylmyška balmyška (4) üž ätözdin yrak öngī üdrülüp (5) üž ätözke tegü ümazlar (6) kaiular ol üž türlüg tözler tep (7) inže k(a)lty (8) engilkī alkuka atkanyuluk (9) tutiaklyү töz .. ekīntī adyn-(10)-larka taianyp türyülük töz üžünž (11) tükellig bütmiš kirtü töz (12) monžulauı üž türlüg tözlerig (13) tynl(y)ylar oylany ükmamyšlary (14) üžün öžürmemišleri üžün (15) arytmamyšlary üžün .. anyn (16) üž türlüg ätözlerke (17) tegü ümazlar .. bü ok üž türlüg (18) tözlerig ükmamyšlary üžün (19) öžürmišleri üžün arytmamyšlary (20) üžün anyn bügü biliglig bürkan-(21)-lar üž ätözke tegirler (22) taky iämā töžünler oylıya

12 b

(1) bü kamay tynl(y)ylar üž türlüg köngül-(2)-üg takraku kiterü umaiüklary (3) üžün üž ätözdin yrak öngī (4) üdrülüp üž ätözke teggelī (5) ümazlar kaiular ol üž türlüg (6) köngüller tep tiser inže k(a)lty (7) ängilkī tüymyš işlig köngül (8) ekīntī tözke tüpke taiaklyү (9) köngül .. üžünž töz tüp köngül .. inžip (10) bügü biliglig bürkanlar bü üž (11) türlüg köngülte ängilkī keumek (12) iolka taianyp tüymyš işlig köngül-(13)-üg tarkaru i(a)rlykaiurlar ekīntī (14) tarkarmak iolka taianyp tözke (15) tüpke taiaklyү köngülük tarkaru (16) ia(a)rlykaiurlar üžünž adyrmak iol-(17)-ka taianyp töz tüp köngülük (18) tarkaru i(a)rlykaiurlar .. inžip (19) tüymyš işlig köngülük tarkaru (20) i(a)rlykamamyšlary üžün b(e)lgürtme (21) ätözüg b(e)lgürtü i(a)rlykaiurlar .. (22) tözke tüpke taiaklyү köngülüg (23) tarkaru i(a)rlykamamyšlary üžün

13 a (Ekīntī üž i(ī)g(ī)rmī..)

(1) adynlar tegingülük tüš ätözüg (2) köriktü i(a)rlykaiurlar töz tüp (3) köngülüg tarkaru i(a)rlykamamyšlary üžün (4) nomluy ätözüg tanüklayaly bütürgeli üür-(5)-lar üžün alku bürkanlar bü montay (6) üyür iyk üze üž ätözke (7) tükellig i(a)rlykaiurlar (8) töžünler oylıya .. alku bürkan-(9)-larnyng ängilkī b(e)lgürtme ätöz-(10)-leri alku bürkanlar birle bir işlig (11) titir ekīntī tüš ätözleri (12) alku bürkanlar birle bir köngüllüg (13) titir üžünž nomluy ätözleri (14) alku bürkanlar birle bir tözlüg (15) titir taky iämā kamay bürkanlar-(16)-nyng ängilkī b(e)lgürtme ätöz-(17)-leri tynl(y)ylar köngülünže tynl(y)ylar (18) ionynža üküš türlüg bolüp öngī (19) öngī adruk adruk körk mengiz (20) b(e)lgürtür üžün anyn üküš titir (21) ekīntī tüš ätözleri on orün-(22)-ka tegmiš bodis(a)t(a)(larnyng bir)

13 b

(1) түрлүг көңүлүнже бир иинтем ionyn-(2)-жы биреркин өк болүп .. бирер түр-(3)-лүг көрк менгиз b(e)lgürtür үзүн (4) anyn бир өк титір үзүнж nom-(5)-лүг äтöзlerі alku түрлүг көрк (6) менгизлertin öngi tarykmyş көрк (7) менгиз öng bod b(e)lgüsü üze (8) atkanyülüksüz үзүн anyn бир iämä (9) ermez ekі iämä ermez titir (10) tözünler oylıya bü üž түрлүг (11) äтözlerte ängilki b(e)lgürtme (12) äтöз ärsär түš äтöзke taiaklyy-(13)-yn b(e)lgürteži titir ekinti түš (14) äтöз ärsär nomluy äтöзke tauak-(15)-lyyyyn b(e)lgürteži titir үзүнж nom-(16)-лүг äтöз ärsär kimke ärsär iämä (17) taianmadyn türtaży žyn kirtü töz (18) түp äтöз titir neng inžip (19) taianyülük orny iok үзүн anyn (20) adynka taiaklyyyyn b(e)lgürteži ermez (21) monžulau bü üž түрлүг äтözlerig (22) (antay uyur)y iyky bar ürlüklüg (23) (mängü tep tigülü)k

14 a (Ekinti tört i(T)g(T)rmı)

(1) iyky bar ürlüksüz mängü ermez tep (2) tegülük olar nežökın antay (3) titirler tep tiser inže k(a)lty (4) alku bürkanlarnyng ängilki b(e)lgürt-(5)-me äтözlerі ürug üzaty nom (6) tilgenin euirip orun orun saiu (7) kütrültaży tynl(y)larka tylytaylary (8) iin al altaı kylü i(a)rlykap asyy (9) түsü kylmaklyy ülayy sapyyy neže-(10)-ke tegi üzülmemeki kesilmemeki ol (11) ürlüklüg mängü tep titir inžip iänä (12) ol ok b(e)lgürtme äтözleri түz (13) äтöз ermez үзүн iänä işlemiş (14) işi ködügі tükel közünmez үзүн (15) anyn ürlüksüz mängü ermez tep titir (16) ekinti түš äтözleri ärsär (17) süüdın berü ülayy sapyyy üzülmez (18) kesilmez үзүн alku bürkanlar-(19)-nyng kamaılyksyz edgüleri barža (20) anta tütülmez үзүн tynl(y)ı uguş-(21)-y neteg alkynmaz ärsär ol äтöz-(22)-nüng işi ködügі iämä any teg

14 b

(1) ök alkynmaz үзүн anyn ürlüküg (2) mängü tep titir түš äтöз iänä (3) töz түp ermez үзүн işlemiş iş-(4)-i ködügі iämä tükel közünmez үзүн (5) anyn ürlüksüz mängü ermez tep titir (6) үзү<n>ž nomluy äтözleri itiglig (7) nom ermez үзүн adynsyy bolmak b(e)lgü-(8)-sı iok үзүн kök kalyk teg (9) atkanmaksyz үзүн žyn kirtü töz (10) түp titir үзүн anyn iintem (11) ürlüklüg mängü tep titir meng (12) ürlüksüz mängü ermez tigülükі (13) bültükmaz bü titir üž түрлүг (14) äтözlerning antay uyury iyky (15) bar ürlüklüg mängü tep tegülük (16) antay uyury iyky bar ürlüksüz (17) mängü ermez tegülük (18) tözünler oylıya adyrtsyz (19) түp түz bilge biligde (20) öngi taky iigrek bilge bilig bültük-(21)-maz nom kirtünün kirtüsinte (22) öngi taky iigrek bilgültük nom bültükmaz (23) nom kirtününg kirtüsü erür

15 a (Ekintı beş i(ı)g(i)rmı..)

(1) bilge bilig kırtününg kırtüsü (2) erür .. ekı türlüg kırtününg kırtü-(3)-sı kırtüde kırtü ertükteg töz (4) iänä tözi bir iämä ermez .. any (5) üžün nomluy ätöz bilge bilig (6) öžmek üze aryγ süzük erür .. (7) bilge biligü öžmekli ary-(8)-myš süzülmış üžün .. anyn arymak (9) süzülmekke tükellig titir (10) taky iämä tözünler oylıya (11) üž ätözüg bölsar adysar (12) tört türlüg bolur kaiu ol (13) tört tep tıser .. bar antay (14) ätöz b(e)lgürtme ätöz tep titir .. (15) tüş ätöz titmez .. bar antay tüş (16) ätöz tep titir .. b(e)lgürtme ätöz (17) titmez .. bar antay ätöz b(e)lgürtm-(18)-e ätöz iämä titir .. tüş ätöz (19) iämä titir .. bar antay ätöz (20) b(e)lgürtme ätöz iämä titmez .. tüş (21) ätöz iämä titmez kaiu erkı ol (22) antay ätöz b(e)lgürtme ätöz

15 b

(1) tetip tüş ätöz titmedeži tep (2) tıser inže k(a)lty bürkanlar (3) niruanka kırıp küt kolünmaklyγ (4) erksınmekleri üze tynl(y)γlar küsüş-(5)-inže öngi öngi adruk adruk kuu (6) kelıgler üze i(a)rüklüy kördeş-(7)-lerin örün örün saıu kodu (8) i(a)rlykap ol körkdeşleri üze (9) tynl(y)γlarka ülry asyγ tüşü kylü (10) i(a)rlykaiurlar ärsär ol titir (11) b(e)lgürtme ätöz titir tüş ät-(12)-öz titmedeži ätöz kaiu erür (13) ol tüş ätöz titip b(e)lgürtme (14) ätöz titmedeži tep ister (15) inže kalty bürkanlar bürkan (16) kütyn bülmyşda kin on örün-(17)-ka iaγumyş on örünka tegmiş (18) bodis(a)t(a)ularyγ süzgelı bodis(a)t(a)ular (19) üžün on katyn öngin öngin (20) körkitmiş bir iıntem kкіrsiz (21) tapžasyz aryγ süzük bürkanlar (22) ülüşynta ornanyp .. ülry türlüg (23) bod syn körk mengiz üze

16 a ekintı alty i(ı)g(i)rmı..

(1) nom nomladažy kaiu adynlar tegıngü-(2)-lüg tüş ätöz ärsär ol titir .. tüş (3) ätöz titir b(e)lgürtme ätöz titme-(4)-deži ätöz kaiu erür .. ol antay (5) ätöz b(e)lgürtme ätöz iämä titdeži (6) tüş ätöz iämä titdeži tep ister (7) inže k(a)lty bürkanlarnyng kalylyγ (8) niruanta türmyş kaiu ätözler-(9)-ı ärsär .. ol titir b(e)lgürtme (10) ätöz iämä titdeži tüş ätöz iämä (11) titdeži ätöz kaiu erür ol (12) antay ätöz b(e)lgürtme ätöz iämä (13) titmedeži tüş ätöz iämä tit-(14)-medeži tep ister inže k(a)lty (15) bürkanlarnyng kaiu nomluy ätöz-(16)-leri ärsär .. ol titir b(e)lgürtm-(17)-e ätöz iämä titmedeži tüş (18) ätöz iämä titmedeži ätöz (19) tözünler oylıya .. bü nomluy (20) ätöz ärsär ekı türlüg nom ioky (21) bültükmazy üze b(e)lkız b(e)lgü-(22)-lüg erür .. adynlar netegletı

16 b

(1) ekı türlüg nom ioky bültükmazy (2) üze b(e)kız b(e)lgülüg erür tep tıser (3) inže k(a)lty bü nomluy ätözde (4) b(e)lgülü b(e)lgününg örünynly ikegü (5) barža iok

tītīrlr k(a)lty b(e)lgū-(6)-lī b(e)lgūnūng orūnylny neteg (7) iok ārsār anžulaiu ok iāmā bar (8) iāmā ermezlī iok iāmā ermezlī (9) bīr iāmā ermezlī ōngī iāmā (10) ermezlī sanlyγ iāmā ermezlī (11) sansyz iāmā ermezlī i(a)ruk iāmā (12) ermezlī karanyku iāmā ermezlī (13) bū īkīrer tūrlūg b(e)lgū atkaky (14) bolmyš nomlar iāmā antay ok iok (15) tītīrlr k(a)lty bū nomlūy ātōz (16) neteg bū īkīrer tūrlūg nom ioky (17) ūze b(e)kīz b(e)lgūlūg ārsār anžula-(18)-iu kīrtūde kīrtū bīlge bīlīg iāmā (19) b(e)lgū ol b(e)lgūnūng orny orny ol tep kōrmez (20) bar iāmā ermez iok iāmā ermez tep (21) kōrmez bīr iāmā ermez ōngī iāmā (22) ermez tep kōrmez sanlyγ iāmā (23) ermez sansyz iāmā ermez tep kōrmez

17 a ekīntī ekī i(ī)g(ī)rmī..

(1) i(a)rūk iāmā ermez karanykū iāmā ermez (2) tep kōrmez anyn īnže bīlmīš (3) k(e)rgek bīlgūlūk nomy kīkīrsīz aryγ (4) erser bīltežī bīlge bīlīgī iāmā (5) kīkīrsīz aryγ bolūr .. bū īkegū (6) bīrle arysar sūzūlser ōtrū (7) ōngī adyrmaz ūdürmez b(e)lgū (8) tūtmaз bolūr .. adyrmaz ūdürmez (9) b(e)lgū tūtmaз bolsar ōtrū ekīn ara (10) ōžmekīsīz ūzūlmeksīz bolmyš ūžūn .. (11) anyn bū nomlūy ātōz artamadyn (12) būzūlmadyn tepremedīn kāmšamadyn ōrūgīn (13) amylyn ertūkteg mengūn tūrūp (14) alku būrkanlarynyng ōngī ōngī (15) adruk adruk īšlerīn kōdūglerīn (16) barža bütūrgelī b(e)lgūrtgelī (17) udažy tep tītīr tōzūnler (18) oγlyia bū nomluy ātōznūng (19) auantyn tytayyn bīlgūlūk (20) kōrūgīn tūrūylūk orūnyln tūšīn (21) ūtlysyn taianyūlūk bašlayyn ertīngū (22) alp sakynyūlūk alp sōzlegūlūk tep (23) tītīr

17 b

(1) anyn kīmler bīrōk bū iōrūgūg (2) bīlser bū nomlūy ātōz m(a)haian tegme (3) taišy<n>g ūlūy kōlūk erūr būrkanlar (4) tōzī iāmā bū ok tītīr būrkanlar (5) ayylyky iāmā bū ok erūr bū ok nomlūy (6) ātōzke taiaklyyyyn āngīlkī (7) adyžtyt kōngūlūg ōrītīp byšrun-(8)-mak ier īžīntekī byšruntažy (9) kōngūlūg <eurīlīnžsīz iertekī kōngūlūg> bīr toγūm ūze .. ekīntī (10) orūnlūy bolūy kōngūlūg u(a)žyr teg (11) b(e)k katyγ kōngūlūg būrkanlarynyng (12) teprenžsīz kōngūlūg ūlaty kamaγ (13) ūlgūlenžsīz tenglenžsīz būrkan-(14)-larynyng edgūlerīn baržany ok (15) b(e)lgūrtgelī bolūr bū ok nomluy ātōz-(16)-ke taianyp sakynyūlūksūz sōzlegūlūk-(17)-sūz ūlūy samady dian b(e)lgūrer bū (18) ok nomlūy ātōzke taianyp alkuny bīlte-(19)-žī ūlūy bīlge bīlīg b(e)lgūrer anyn (20) bū nomlūy ātōz taiakyntyn b(e)lgūrmīš (21) ūlūy samady dianly ūlūy bīlge (22) bīlīglnīng taiakynya ašnuky ekī (23) ātōzler b(e)lgūlūg bolūr k(a)lty iānā

ФАКСИМИЛЕСІ

I. 1b.

5
 10
 15
 20

2
 —

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30

31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50

«Алтын жарық» жәдігерінің Санкт-Петербург нұсқасы

I. 17b.

5
 10
 15
 20

32

I. 17a.

*
Алғашқы

— 31 —

(Бірінші басылым)

5
 10
 15
 20
 25
 30

II. 1b.

II. 1a.

(Бұл өлеңдер жинағының 2-ші бөлімі)

♦ ♦ ♦
 ♦ ♦ ♦
 ♦ ♦ ♦
 5 (Сығандың өлеңдер жинағының 2-ші бөлімі)
 (Сығандың өлеңдер жинағының 2-ші бөлімі)
 (Сығандың өлеңдер жинағының 2-ші бөлімі).....
 .....
 .....
 10

Сығандың өлеңдер жинағының 2-ші бөлімі ..

— 36 —

— 36 —

... Сығандың өлеңдер жинағының 2-ші бөлімі
 Сығандың өлеңдер жинағының 2-ші бөлімі
 Сығандың өлеңдер жинағының 2-ші бөлімі
 Сығандың өлеңдер жинағының 2-ші бөлімі
 15 Сығандың өлеңдер жинағының 2-ші бөлімі
 Сығандың өлеңдер жинағының 2-ші бөлімі
 Сығандың өлеңдер жинағының 2-ші бөлімі
 Сығандың өлеңдер жинағының 2-ші бөлімі
 20 Сығандың өлеңдер жинағының 2-ші бөлімі
 Сығандың өлеңдер жинағының 2-ші бөлімі
 Сығандың өлеңдер жинағының 2-ші бөлімі
 Сығандың өлеңдер жинағының 2-ші бөлімі

II. 6b.

5 تصفت بیت حسن تلك وهي تصفت
وهي تصفت بیت بدر بالحضرة وهي تصفت
وهي تصفت بصفت وهي تصفت بصفت بصفت
كيت وهي تصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
 10 بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
 15 بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
 20 بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت

— 16 —

II. 6a.

5 بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
 10 بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
 15 بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
 20 بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت
بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت بصفت

— 15 —

5
 10
 15
 20

5
 10
 15
 20

II. 12b.

58

5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20
 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20
 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

II. 12a.

57

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

МАЙТРИ СИМИТ НОМ БІТІК

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында неміс археологтерінің Шығыс Түркістанға жасаған экспедициялық іздестіруінің барысында Тұрфаннан және соған іргелес өңірлерден «Майтри симит ном бітіктің» бірнеше нұсқалары табылды. Сөйтіп, ғылымда «неміс нұсқасы» деп аталып кеткен осы буддалық уағыз кітабінің қолжазбасы ең алдымен неміс зерттеушілерінің назарына ілінді. Оны алғашқы зерттеген ғалым Ф.В.Мюллер (F.W.R. Mueller) болды. Ол: 1907 жылы «Тілі белгісіз Орталық Азия мәдени жәдігері» және 1916 жылы «Майтри симит» және тохар тілі» атты мақалаларын жариялап, ғылыми ортаның қызығушылығын туғызды. Екінші бір неміс ғалымы А. вон Габайн 1957 жылы Батыс Германияның Майнз (Mainz) қаласында сақталған «Майтри симиттің» 113 парақты толық емес факсимиле нұсқасын жариялайды (maitrisimit I). 1961 жылы Берлинде сақталған 114 парақтан тұратын екінші бір нұсқаның факсимилесін баспадан шығарады (maitrisimit II). Түрік ғалымы С.Текін (Sinasi Tekin) А.Габайнның осы еңбегін негізге ала отырып жүргізген зерттеулерінің нәтижесін 1970, 1980 жылдары жариялады. Бұдан тыс француз ғалымы С.Леви (S. Levi), АҚШ ғалымы В.Майер (V. Mair), сонымен қатар жапон, қытай ғалымдары да бұл салада едәуір жақсы нәтижелерге жетті.

1959 жылдың сәуір айында, Шығыс Түркістанның Құмыл аймағындағы (қытай тілінде Хами деп аталады) Теміртi деген мекендегі көне пұтхананың жұртынан қой бағып жүрген қойшы «Майтри симит ном бітіктің» тағы бір нұсқасын тауып алады. Бұл нұсқа «неміс нұсқасына» қарағанда біршама толық болып шығады. Қолжазба қоңыр түсті қатты, қалың қағазға қара сиямен көшірілген, жалпы көлемі 293 парақ, 586 бет. Оның 114 парағының, яғни, 228 бетінің жазуы анық әрі бүлінбеген. Тарау мен бет сандары әр парақтың алдыңғы бетінің сол жағында көрсетілген. Қолжазба ежелгі пұт дінін уағыздайтын кітаптардың үлгісінде көшірілген, ұзындығы 44 сантиметр, ені 22 сантиметр, беттің асты мен үстінде қара жиек сызық сызылған әрі әр жол сайын аралығы 1,5 сантиметр жол сызығы тартылған. Әр бетте 30 жол, ішінара 31 жол жазу жазылған. Жетінші мен тоғызыншы жолдардың аралығында диаметрі 4,6 сантиметр қара түсті шеңбер сызылып, шеңбер ортасында 0,5 сантиметр жіп өткізуге арналған тесік тесілген. Тарау (перде) сайын оқиганың болатын жері қызыл сиямен жазылған. Сол жылы (1959 ж.) тамыз айында қолжазба Шынжаң мұражайына өткізіледі. 1974 жылы Шығыс Түркістанның Қарашаһар өңірінен аталған қолжазбаның 44 беттік тохар жазуындағы нұсқасы да табылды. Қазір ол да Үрімжі қаласындағы Шынжаң мұражайында сақтаулы тұр.

Құмыл нұсқасы туралы ең алғаш қытай ғалымы Фың Жияшың (Feng Jiasheng) 1962 жылы «Әдеби жәдігер» журналының №7, 8 сандарында «1959 жылы Құмылдан табылған ұйғыр жазуындағы Будда номы туралы» атты мақала жариялады. 1961 жылы жаз айында қолжазбаның Бейжиңге әкеліну орайын пайдаланған түрколог ғалым Гың Шымин қолжазбаның латынша транскрипциясын жасаумен қатар оны қытай тіліне аудару жұмысына да кіріседі. Десе де, қытайдағы саяси тұрақсыздықтың салдарынан зерттеу жұмысы орта жолда үзіліп қалды. Тек 1980 жылы ғана АҚШ-тың Гарвард университетінің «Түркология ғылыми журналының» №4 санында «Майтри симиттің» Құмыл нұсқасының екінші тарауы туралы зерттеуін жариялады. 1981 жылы «Әдебиет тарихы» журналының №12 санында «Ежелгі ұйғыр тіліндегі алғашқы Буддалық сахналық шығарма Майтри симитті (Құмыл нұсқасы) зерттеу» атты көлемді мақаласын жариялады. 1981 – 1983 жылдардың аралығында Германияның Бонн университетінде ғылыми тағылымдамадан өткен кезде, университеттің салыстырмалы дінтану институтының директоры Х.Ж.Клаймкейтпен (Х.Ж.Климкейт) бірлесе отырып аталмыш қолжазбаны тереңдете зерттейді. Бұл еңбек 1988 жылы «Майтри симиттің алдыңғы бес тарауының зерттелуі» деген атпен Германияда жарық көрді. Сонымен қатар, бұл туралы зерттеу еңбектерін түрлі беделді басылымдарда үздіксіз жариялап отырды. Осы саладағы табысты зерттеулері үшін 2000 жылы ғалым «Халықаралық Алтайтану қоғамының» сыйлығымен (PIAS) марапатталды. 2008 жылы Бейжиң қаласындағы Орталық ұлттар университеті (Минзу университеті) баспасынан «Ұйғыр тіліндегі Майтри симиттің Құмыл нұсқасының зерттелуі» атты монографиясын жариялады. Бұл монографияда ғалым «Құмыл нұсқасын» негіз ете отырып, оны неміс нұсқасымен толықтырып, түсінік пен сілтемелерін қоса, түпнұсқаның латын қарпіндегі транскрипциясын және мәтіннің қытай тіліндегі аудармасын енгізді. Сондай-ақ, ғалымның шәкірттері Исрапыл Юсуп пен Абдухейум Қожа, Долқун Қамбари 1987 жылы «Көне ұйғыр жазуындағы Майтри симит I» атты еңбектерін жариялады. Мұнда түпнұсқаның Кіріспесі мен 1-4 тарауларының қытайша, ұйғырша аудармасы, факсимилесі мен транскрипциясы (қазіргі ұйғыр ұлтының XX ғасырдың 60–80 жылдарында қолданған латын әрпіндегі жазуымен) берілген. Өзбек ғалымдары да бұл еңбек жайлы қалам тартты. Өкінішке орай, қазақстандық қазақ ғалымдары бұл ретте соңғы кезге дейін үнсіз қалып келді. Тек 1989 жылы ғана, сол тұстағы жас ғалым Т.З.Қайыркеннің қолжазбаның сөздік қоры мен грамматикалық ерекшеліктерін тіл ғылымы тұрғысынан талдап, қазақ тілімен көптеген ұқсастықтары бар екенін атап көрсеткен «Майтри симит және оның тілдік ерекшеліктері туралы» мақаласы 1991 жылы «Шынжаң ғылыми мақалалар жинағында» жарияланды.

Бұлардың хатқа түскен дәуірі туралы түрлі болжамдар айтылады. 1957 жылы А. вон Габайн өзі зерттеген нұсқа (maitrisimit I) бойынша салыстырулар жүргізе келіп: қолжазба IX ғасырда көшірілген, ал аударылуы бұдан ерте жүзеге асқан – деген болжам жасады. Француз ғалымы Ж.Хамильтон (J. Hamilton) А. вон Габайнның зерттеулері мен Дунхуаңнан табылған хұдам бітік жазуындағы жәдігерлердің көшірілген дәуірін негізге ала отырып, оның жазылған уақыты X ғасыр деген пікір білдірді. Түркия ғалымы Синаси Текин (Sinasi Tekin) 1961 жылы шыққан А. вон Габайнның нұсқасына (maitrisimit II) ғылыми зерттеу жүргізе келе, қолжазбаның жазылу мерзімін VIII ғасыр деп белгіледі. Қытай ғалымы Фың Жияшың (Feng Jiasheng) өзінің 1962 жылы жарияланған «1959 жылы Құмылдан табылған ұйғыр жазуындағы Будда номы туралы» атты мақаласында: «Ном кітабының аударылған дәуірі ұйғырлар батысқа ауған 840 жылдан ерте емес, XI ғасырдан кеш емес», – деген тұжырым жасай отырып, X ғасыр мен XI ғасырдың аралығында аударылған деген қорытындыға келеді. Көрнекті қытай ғалымы Гың Шымин: қолжазбаның неміс нұсқасы IX–X ғасырларда түркі тіліне аударылған, ал Құмыл нұсқасы XI ғасырда, яғни, 1067 жылғы қой жылы көшірілген, – деп есептейді. Өзбек ғалымдары Қ. Маһмұтов пен Қ. Садықов шығарма тілінің көнелігіне сүйене келіп, оны IX ғасырдың туындысына жатқызады. Шынжаң мұрағатындағы Құмыл қолжазбасын арнайы зерттеген Исрапыл Юсуп пен Абдухейум Қожа және Долқұн Қамбари көне жәдігерді VIII ғасырдың туындысы ретінде қарастырады.

Біздің пайымдауымызша, Гың Шыминның көзқарасы дәлелді. Себебі, біріншіден, қолжазба көне түркі тілінде хұдам бітік әрпімен жазылған және оның сөздік қоры мен грамматикалық ерекшеліктері Орхон – Енисей жазба ескерткіштерінің тіліне өте жақын; екіншіден, нұт дінінің барынша терең тамыр тартып, өркен жайған кезеңі осы IX–X ғасырлар. Ол тұста ислам дінінің ықпалы әлі де еркін тарала қоймаған болатын; үшіншіден, 840 жылы ыдыраған Біріккен түрік қағанатының қосындары батысқа жылжи орнығып, шағын бектіктер мен мемлекеттер құрған, олардың басым көпшілігі Будда дінін ұстанған. Міне, осындай тарихи жағдайларды ескере отырып, «Майтри симит» IX–X ғасырлардың туындысы деген пікір шындыққа барынша жақын деп топшылаймыз. Ал Құмыл нұсқасының кейін көшірілген қолжазба мәтіні екені еш күмән тудырмайды.

«Ұлы дала жасуһарлары» сериясы аясында жарық көргелі отырған «Исламға дейінгі әдеби жәдігерлер» антологиясына мәтінді аудару барысында осы Құмыл нұсқасы пайдаланылды. Төмендегі аударма сол нұсқа бойынша беріліп отыр.

АУДАРМАСЫ

1a [1]

1. Және алқаулы айда, армандағы күнде,
2. ерекше кезде, құтты [2] уақытта,
3. құтты қойын жылы [3] зиин үшінші ай(дың) [4]
4. жиырма екісінде, мен үш асылға [5] сенетін,
5. опалы көңілді (Чүү) Тас игән
6. тұтық [6], әйелім Түзүн(мен) [7] бірге, келешек
7. Майтри бұрханға [8] кездесейін деп,
8. бір Майтри бейнесін [9] безендіріп (жасаттық).
9. Майтри симит номын [10]
10. жаздырдық. Бұл бейнесін жасатып, ном жаздырған
11. сауапты жақсы әрекетімізді, ең әуелі бағыштаймыз:
12. біз(дің) үстіміздегі Әзрұа [11], Хормұзта [12], төрт
13. (Махарач) тәңірлері [13]. Бұл сауапты жақсы
14. әрекеттің күшінде, (олардың) тәңірлік шоқ-жалын(дары)
15. артсын, күшейсін. Ұлысымды, балықтарымды [14]
16. күзетсін. Ішкі (жақта)
17. ауру-сырқау болмасын. (Сыртқы жақта)
18. (жаулар) болмасын. Қанша... ..
19. еккен дақылдарымыз өнімді [15] болсын. Барлық
20. адамдар көңілді болсын. Тағы,
21. бұл сауапты ең әуелі бағыштаймыз:
22. біз(дің) тәңір(дей) көреген, ел білігі Арсылан Тәңіріне,
23. Ұйғыр тарханның құтына, алқаулы он
24. Ұйғыр елінің [16], отыз тегін оғыланы, тоғыз
25. елші ақылманы, мың табынушылары, түмен
26. (орда) ішіндегілермен бірге, түмен жылға
27. дейін ел құрметіне(?) [17] жарылқанатын болсын.
28. Тағы, бұл номды жазғанда бірге
29. қуанған, қызым Кәнч²¹⁴ түзүн, үлкен
30. ұлым Кәд игән²¹⁵, (екінші ұлым)

---

²¹⁴ Kānc̄ (Л.Т).

²¹⁵ Kād ygān (Л.Т).

1b

1. Тағай (?)²¹⁶, келінім Түкәл²¹⁷ түзүн, қызым
2. Көрклә²¹⁸ түзүн. Бұл сауапты жақсы әрекетіміздің
3. күшімен аурусыз, қауіпсіз, барлық жақсылықтың ішінде,
4. барлық жамандықтың сыртында болсын. Тағы,
5. бұл сауапты бағыштаймыз: шешеміз
6. Тисілік ханымға [18], ініміз ел Сұңқұт²¹⁹
7. тарханға, ел тоғмышқа²²⁰. (Олар) бұл
8. сауапты (әрекетіміздің) күшімен ауырусыз, қауіпсіз болсын.
9. Тағы, бұл сауапты
10. бағыштаймыз: (жеңіске) жетуші әкем Зәгәк
11. тұтық²²¹, бағып-қаққан шешеміз Торқұ ханшқа²²², ағайым
12. Бәгән тұтыққа²²³. Әрі барлық әулетімізге
13. құт болсын. Бұл сауап(тың)
14. күшімен, Тәңірі мекенінде туылсын.
15. Тәңір мекенінде туылса, Тұжиттағы [19]
16. Майтри буддсаттың алдында (туылсын).
17. Қай уақытта, түзүн Майтри буддсат
18. Тұжит(тағы) Тәңірі мекенінен түссе,
19. біз және барлық әулеттерімізбен сонда,
20. Китұмати кентіне [20] бірге түсейік. Майтри
21. буддсат бұрхан құтына [21] жеткенде,
22. біз барлығымыз сонда, бұрхан құтына
23. алқау білдіретін болайық. Ол уақытта, бұл
24. номды, сонда алтынды қағазбен
25. жазатын болайық.

.....

Кіріспе бөлім, басқы 1, 2, 3 парақтары жоқ.

²¹⁶ Тағай (Л.Т).

²¹⁷ Tükäl (Л.Т).

²¹⁸ Körklä (Л.Т).

²¹⁹ Sungqut (Л.Т).

²²⁰ Il toymış (Л.Т).

²²¹ Zägäk tutuq (Л.Т).

²²² Torqu qunču (Л.Т).

²²³ Bägän tutuq (Л.Т).

1. Ұлыстағы Нандасини [22] ел бег(ін) қорқытып,
2. құтқару үшін, қабақтары түйілген, түнерген
3. жүзді, Барыс бейнесіне кіріп, өз
4. бейнесін Барыс (етіп) көрсетіп құтқарып жарылқады.
5. Жалаң аяқ жүретін теріс номды діндарларды [23] құтқару
6. үшін, жәбірленгеніне қарамай,
7. тонсыз, чұба жалаң [24], олардың
8. катарында бірге жүріп, құтқарып
9. жарылқады. Және бір уақытта,
10. аяғы ауыр ішті [25] сиыршы қыз,
11. юғұрт [26] сатқалы балыққа бара жатты, жарым
12. жолда, ұлы ауруы кірді [27]. Аузы жарылып құрғап,
13. көзі телміріп, анасын атап [28], жылап-
14. сықтады. Бәрін білуші Тәңірдің Тәңірі
15. Бұрхан оның қиналғанын көріп, шыдай
16. алмай анасының бейнесінде көрініп,
17. жылы-жұмсақ сөзін айтып, қолы(мен)
18. туыт анасының ісін істеп, кішкенесін жуып, есен-
19. түгел [29] балыққа жеткізіп қойды. Сонан тағы,
20. жіңішке жіп иіруші өр көңілді
21. ісшілердің [30] өр көңілін тұғырдан
22. тайдырғалы, Ханш бейнесінде көрініп,
23. қасиетті қолмен жіп иіріп
24. жарылқады. Және, өр қатты көңілді Сасчі [31]
25. ердің өрлігін басу үшін,
26. киелі бейнесін Сасчі келбетінде көрсетіп,
27. Сасічілікка [32] кіріп, күбімен жауып отырды.
28. Гантар еліндегі [33] Пүшкарсари²²⁵ ел бегінің
29. өр көңілін тау сенгіріндей жеміру
30. үшін, ұлы кәрі тойын [34] бейнесінде көрініп,

²²⁴ 1a, b, 2a, b, 3a, b парақтары сақталмаған. Кіріспе тараудың мазмұнына қарағанда, бұл беттерде буддалық үш асылдың қағидасы, бірінші, асыл buddhаның мазмұны, ұлығ жарылқаушының жамағатқа жасаған жақсылығы баяндалған. 7a беттің 23-жолындағы «...екінші,...» деген сөзден бастап екінші асыл – dhаманың негізгі мазмұны, 8b беттің 15 жолындағы «...үшінші,...» деген сөзден бастап үшінші асыл – sanghаның негізгі мазмұндары айтылады.

²²⁵ Puṣkarasari(С.Т), Puskarasarin(Л.Т).

4b

1. он екі Бәрә [35] мекенге қадам басып
2. барып жарылқады. Сонан және
3. інісі Нанти тегінді [36] құтқару үшін,
4. анантирш [37] жазалы адамға ұқсап ауиш
5. тамұқа [38] барып жарылқады. Кітұрмани²²⁶ атты
6. браман [39] ұлын құтқару үшін,
7. ай Тәңірі көркіне еніп, ном
8. номдап [40] құтқарып жарылқады.
9. Сұприии (атты) Гантаруилер бегін [41]
10. құтқару үшін Құнқаушы бейнесіне
11. еніп, Қоңқау [42] шертіп құтқарды.
12. Бұдан басқа, көп түрлі ұлы
13. жарылқаушылық білік күшімен сансыз түмен
14. адамдарға [43] пайда тигізді.
15. Екінші, Саруатян [44] атпен білімді білік
16. арқылы пайда тигізуі былай еді: құтқарылушы
17. адамдардың көңіл көзі(мен),
18. іс-әрекет негізі сөзсіз
19. көрінетін, оның көкірегінде
20. құтылудың ұрығы бар ма, жоқ па.
21. бұның көңіл көзінде құтылудың
22. қорқынышты, аянышты, жақсы ниеттері
23. бар ма, жоқ па. Қайсы диян самар [45] күшімен
24. сегіз түрлі түзүн жолға [46] енетін,
25. енбейтін анық ұғатын.
26. Тағы да, тетік, сергек біліктілік [47], орта өтпес
27. Біліктерін [48] анық ұғатын.
28. Тағы, ашкөздік, өкпелі
29. көңілді, біліксіз, алдамшылық, тәкаппар
30. көңілді, масаттану [49] сияқты адамдардың

5a

1. іс-қимылының барлығын анық ұғатын.
2. Тағы құтқарылуға тиіс адамдарды
3. анық ажырататын. Бұл бұрхандар [50]

²²⁶ Kiturmani (Л.Т), Ketumani (С.Т).

4. (арқылы) құтқарылатын, арханттар [51]
5. арқылы құтқарылатын, бұл шариркә [52] сүзіліп [53]
6. құтқарылар деп барлық Саруатян [54] атты
7. білімді білік күшімен ұғатын.
8. Үшінші, Маночап [55]
9. атты әулиелік айбармен
10. пайдасын тигізуі былай деді: бейне
11. бір кезде Махамотгалаян [56] архант
12. анасын құтқарғалы сансыз түмен
13. Сұмир[57] таулар шоқысын (басып) өтіп,
14. Мотгалаян [58] арханттың әулиелік
15. айбары арқылы Маричы [59] Канчанапати [60] ұлысына
16. барып, Мотгалаян (арханттың)
17. анасын құтқарып қайта қайтқанда,
18. тәңір бұрханның Маночап [61] атты
19. әулиелік айбар күшімен, бармақ
20. соғылғанша [62] Гантакүти [63] атты кенттегі
21. Бриянға [64] жеткізді.
22. Сонымен қатар, сансыз көп адамдарға
23. пайда тигізетін дереу іс-қимыл
24. күшін істейтін [65]. (Бұның) барлығы
25. Маночап әулиелік айбар күш
26. делінеді. Төртінші, Майтри жақсы ниетті
27. көңілмен пайдасын тигізетін және (ол) бес
28. түрлі болды. Қайсы бес(еуі)
29. делінсе: ең алдымен, әулиелік айбарын
30. көрсетумен; екінші, тілеп ұнатқан

5b

1. мал-дүниені жақын келтірумен; үшіншіден,
2. ішетін отты [66] анық ұғумен; төртіншіден,
3. өз көлеңкесімен пайда тигізумен;
4. бесіншіден, Калиңасап(а)рш [67] жылы-жұмсақ
5. сипаумен. Әулиелік айбар көрсетіп
6. кімге пайда қылады деп айтылса:
7. бір кезде Махасина [68]
8. атты бақуаттың²²⁷

²²⁷ Ваяуұт(Л.Т).

9. ханшайымы [69], үш ай б(а)қчан[70] (болып)
10. отырған тойын жамағатына барлық
11. түрлі кем-кетіксіз (заттарды)
12. жеткізген-ді. Сол арада,
13. асшы [71] оғыланның көңілі соқпағаны
14. үшін, (ханшайымды) сорпалық ет [72] әкелуге жіберді.
15. Сол уақытта, Ілік хан жарлығы бойынша
16. ... .. (ет) сатылмайтын еді. Ет таба алмай
17. ... .. (күн) батқанда... ..
18. ... .. деп келді. Сол
19. арада ... .. (оның) бегі сырттан келіп
20. ханшайымның басының қанын...
21. (көріп), өте қапаланды. Ол
22. жазғырғалы(?) Тәңірдің Тәңірі
23. Бұрханға барды. Тәңірдің Тәңірі Бұрхан
24. оның қапалы көңілін тыныштандыру (үшін)
25. екі улы жылан пайда қылды. Бірі екіншісіне
26. шырмалған-ды. Оны көріп бай
27. (былай) ойлады: «ненің
28. күшімен, бұл улы жыландар
29. бұндай көргісіз болып дүниеде²²⁸ туған. Анық
30. ұғатыны, өкпе низуани [73] күшімен осылай

ба

1. туған-ды». Сонан кейін көңіл күйі
2. тыншыды. Мұнан тыс, әулиелік
3. айбарын көрсетіп сансыз түмен адамдарға
4. пайда тигізеді [74]. Екіншіден,
5. тілеп ұнатқан мал-дүниені жақын келтіріп
6. құтқаруы былай еді: Шарипұтри [75]
7. архант нируанға[76] барғанда, тағы
8. басқа Арсылан хан сияқты
9. арханттар да нирауанға
10. жетті. Оларға сүзүк [77] көңілді
11. адамдардан айырылудың ащы қасіреті
12. соншалық батты [78]. Ол адамдардың
13. сағынышты оттарын өшіру үшін,

²²⁸ Azun (Л.Т).

14. Тәңірдің Тәңірі Бұрхан оң жағынан
15. Шарипұтри архантпен қоса білікті
16. данышпандар шығарды. Сол жағынан Махамотгалайн
17. архантпен қоса әулиелік айбары
18. Бірдей [79] арханттарды шығарды. Оны
19. көріп-ақ, ол адамдар өте ғажап
20. танырқап, қуанышқа бөленді.
21. Тәңірі Бұрхан аузынан ном естіп,
22. (азаптан) құтылудың ыдысынан дәм татқандай болды.
23. Үшінші, ішетін отты ұғып, пайда
24. тигізуі қандай еді деп тіл қатса, оны былай
25. ұғу керек. Қай бір кезде, біліксіз Уирұтак [80]
26. ілік бек [81] Капилаустұ [82] балығындағы
27. Шакилерді [83] өлтіріп жоқ қылғанда,
28. Тәңірдің қыздарына ұқсайтын, көріп қанбайтын,
29. көркі-көрікті алты қызды болұн
30. Алып [84] әйел қылды. Уирұтак ілік бек
- 31.

6b

1. қайта-қайта Шакилерді ұтып²²⁹, аяқ
2. асты қылатын сөздерді сөйлегенде,
3. алты қатын қорланып, әдепсіз
4. сөзбен тойтарыс жасады. Оны естіп, Уирұтак
5. ілік бек чанталдарына [85] жарлық етті:
6. «Бұл жау қыздарын жеті бөліп, денесін
7. кесіп-кесіп қабір²³⁰
8. арасына қалдырыңдар». Чанталдар
9. ілік бек жарлығын
10. орындады. Түгел білгі [86]
11. Тәңірдің Тәңірі Бұрхан ол қатындарды
12. құтқаратын кез (болғанын)
13. ұғып, Химауант [87] тауынан Чинагантик [88]
14. атты отты әкеліп, бастарына шашып
15. жандарын қайтарды. Ном номдап
16. құтқа жеткізді. Төртінші,
17. көлеңкесімен пайда тигізуі былай

²²⁹ Жеңіп.

²³⁰ Suburyan (Л.Т).

18. еді: бір уақытта Тәңірдің Тәңірі
19. Бұрхан Шарипұтри архантпен бірге
20. жазық мекенде сөйіл құрып жүрді.
21. Сол аралықта бір аушы құс қуған
22. көгершін бейшара боп
23. Шарипұтри арханттың көлеңкесіне
24. тығылды. Қорқынышы басылмай
25. дір-дір етеді. Одан кетіп Тәңірі
26. Бұрханның көлеңкесіне паналады.
27. Сонда (барып) дереу қорқынышы басылды.
28. Сонымен қоса, сансыз түмен адамдарға
29. көлеңкесі арқылы пайда тигізді.
30. Бесінші, Калиңасапан(а)рш бөртмәки [89] арқылы

7а

1. пайда тигізуі былай еді: «Багранти [90]
2. атты кеселі ауыр тойынды қасиетті қолымен
3. сипап, өлімнен өзін
4. құтқарды. (Әрі) архант құтына жеткізді.
5. Диуадатты [91] бас ауруынан сақайтты.
6. Пұрни [92] атты Тиртилар [93] ұстазын
7. сипап Уишұчик [94] атты
8. өлер кеселден [95] сақайтты.
9. Сонымен қоса, кімде-кім
10. сұрати [96] уақытына дейін, пазан [97]
11. жоғалғанша, адамдар П(а)рам саңаламбан [98]
12. сияқты жақсы істерге құлшынса,
13. үстінде – тәңір мекенінде, астыда – адамзат
14. дүниесінде туылатын жақсы істерге талпынса,
15. онда, барлық жақсылық істедің
16. тамаша қасиетін ұғуы керек.
17. Осылай, Сарасауати [99], Брхасуати [100] сияқты
18. тәңірдей білікті қалп [101] уақыт сөйлеп,
19. аяқтамас пайдалы жақсылықты
20. сағынып [102], мен Чүү Тас игән төбемді
21. жерге тигізіп, барлық ажұндағы²³¹ тәнді
22. аялап-күрметтеп, иіліп жүгінемін.

²³¹ Azun (J.T.).

23. Екінші [103], барлық Ган өгүзінің [104] ішіндегі құм
24. санындай, үш замандағы [105] парасат білімді
25. бұрхандардың басшысы болып, ұшнир л(а)қшандай [106]
26. төбемді иіп, жүгінгенмін. (Бұл жүгінгенім)
27. ном асылы [107] аталады. Бұл ном асылы айырым
28. сөйлесек, екі түрлі болмақ. Бірі,
29. Саңұртик [108] атты, екіншісі, Парамартик [109]
30. атты. Санургак [110] деп: Сұдұр, Уинай, Абдарам

7b

1. (болып) үш қазыналы номдар [111] айтылады. Аз алмир [112]
2. кеселмен ауырған азапты адамдардың
3. кеселіне дауа ем дәрі «сұдұр асылы»
4. делінеді. Өкпелі біліктік [113] уымен уланған
5. адамдардың уын басатын (ном) «Уинай (асылы)»
6. жалғыз ем. Біліксіз біліктілерге [114]
7. қараңғы түнекте адасып азған
8. адамдардың күн Тәңіріне
9. ұқсас «Абидарам²³² асылы» ем
10. болар. Екінші, Парамартик
11. делінетін асыл, тағы екі түрге айырылады. Бірі,
12. сегіз түрлі түзүн жол өзегі. Екіншісі,
13. толық нируан өзегі. Сегіз түрлі
14. жолды, Тәңірдің Тәңірі Бұрхан
15. көптеген Сұдұр номдарында үш түрлі басқаша
16. атпен де атайды. Бірі, түзүн [115] болса,
17. Екінші, (азап теңізінен) шығарып құтқарушы. Үшінші,
18. мәңгілікке нируанға жеткізетін
19. делінеді. Ол және сегіз үлүш [116] жолдардың
20. түзүн болуы қалай болады деп
21. айтылса, оны былай ұғу керек. Қаншаға
22. дейін, бұл сансар [117] ішінде туған адамдар,
23. дүниелік чадар өгізі [118] ішінде өзгеріп,
24. бес ажұн [119] иірім суы ішінде
25. шома батып [120], төрт туылудың [121] қыспағына
26. қысылып таңылса [122], ондайда
27. ұтұн [123] делінер. Тағы да, қашанға дейін,

²³² Abidaram/abdaram(Л.Т).

28. ажұндық ластық опырығы [124] ішінде низуан құлы
29. болып аунап жатса, ондайды да
30. ұтұн деп атар. Қайсы уақытта, сегіз

8a

1. түрлі түзүн жолды жарық шырақ
2. көкірегінде көрінсе, түзүн жолды
3. Пасак-ті [125] басына қадаса, түзүн
4. жолды чинтамани [126] асылды қолдарында тұтатын
5. болса, түзүн жолды жұпарлы
6. суда низуан кірін жуса,
7. сол уақытта тезден түзүн
8. (адамдар) атанады. Бұл түзүн жолдың
9. түзүн болуы [127]. Екінші, шығарып
10. (азаптан) құтқару былай [128]: бағзыдан бері,
11. бұл сансар ішінде адамдар төрт түрлі
12. Ағынды [129]. низуан аңғарларымен қоршалған,
13. тоғыз түрлі темір бауға ұқсайтын
14. низуанды қырағы қақпашылармен күзетілген,
15. төрт түрлі ашкөз қақпа түңіліктерден [130].,
16. ашушаң қылықты есіктерден
17. жасалған, бес түрлі жамылғы низуандармен
18. жамылған, жеті түрлі қатарласқан
19. низуандық тіреулермен тірелген, сансарлық
20. бұғауға байланып-маталған
21. болады. Қайсы уақытта, сегіз түрлі
22. түзүн жолды тапса, дереу
23. осыншалық азаптан құтылады.
24. Үшінші, жазықсыз мекенге [131] жетпек
25. қалай делінсе, оны былай
26. ұғу керек. Тоғыз он артық алты [132] (түрлі)
27. азғын номдықтардың [133] пәтуәсімен жолдан
28. азса, сансар ішінде мәңгілік
29. айналып қалып, бұл жолмен барып
30. әсте сансардан құтылуға болмайды. Қайсы

8b

1. уақыттада, бұл түзүн жолмен жүрсе, тезден
2. мәңгілік тыныштық болатын нируан балығына

3. жетер. Нируан тағы төрт түрге
4. бөлінеді. Қайсы төрт (түр)
5. делінсе; Алдымен, барлық азаптардың түп негізі
6. болған дүниені ұстаудың қағидасы бұнда оңалады.
7. Екінші, ашкөздік, апушаң, біліксіздік
8. оты бұнда өшер.
9. Үшінші, ақаусыз [134], мәңгілік тамаша
10. өзек болар. Төртінші, барлық
11. ақаулы, ақаусыз [135] болып ұйысқан қағида
12. ұқсамаған ерекшелікке ие болады. Осындай түрлі
13. сан-санақсыз ном(ның) асыл құлқын
14. ойлап, мен Чұу Тас игән тұтық
15. аялап-құрметтеп, басымды иіп жүгінемін. Үшінші [136]:
16. баршаның білгірі Тәңірдің Тәңірі Бұрханның
17. Шазан кент ұлысын кармағына алып,
18. мың жыл, түмен күннен бері Тәңірі Бұрханның атынан
19. Лакшансыз [137] бұрхандар ісін
20. істеп, Шазан сарайларын қалтыратып ұстаған,
21. (олар) алтын тіреудей барша
22. көпке алқанған, барлық той-жиналыстарда жамағаттың
23. құтына (бөленген), Тәңірдің Тәңірі Бұрханның өзіндей
24. екінші (рет) ағам ном [138] ішінде, жүз түрлі мактаумен
25. мадақталып жарылқанған, атыздық
26. Мекендей, кім аз ғана садақа ұрық
27. тұқым шашса, сан-санақсыз түсім беретін,
28. үстiде – тәңiр жерiнде, астыда – адамзат
29. тәніндегі қуаныш, шоқ-жалын,
30. ерік-түрік [139] болатын себеп-салдары (жамағат асылы) еді.

9а

1. Сүйкімді атпен аталып Ни(а)ртичатұрт [140]
2. атты іс-қимыл (арқылы) диянға, номға
3. кірген [141], сегіз сануар [142] ішінде туған, құтка
4. бөленгендей п(а)р(а)март [143] атымен
5. белгілі, он сегіз түрлі Бошғұтлұқ [144]
6. ашулы жын-шайтандарды дәрменсіздендіретін
7. үйренушілер. Тоғыз түрлі
8. Бошғұтсұздық [145] ашулы
9. қосынды талқандайтындар (болып), барлығы

10. бірге жиырма жеті түрлі
11. түзүн, құтты адамдармен толған
12. будда жамағаттар асылы делінеді.
13. Енді сол он сегіз түрлі Бошғұтлұқ
14. жолында құлшынған түзүндер, құттыларды
15. айырым-айырым ажырата сөйлеу керек.
16. Осылай, ең алғашқы екі түрлі
17. адамдар аталады. Бірі, аңғарлы білімді,
18. зерделі көңілді. Екіншісі, жат
19. қылықты, кем зейінді. Бұл
20. екеуінің қай қайсысы да кірлі ой
21. дүниесінен қозғалып оянбақ.
22. Балықтың ең сыртындағы қақпадан кіріп,
23. Д(а)ршанмари атты көз көрім жолына [146] еніп,
24. он бесінші мезет шаққа [147] жеткенде,
25. Шордапан [148] құтына құлшынған, бірінші Бошғұтлұқ
26. адам делінеді. Ол түзүн
27. адам (көз) көрім жолында (ұшырасатын) сегіз он артық сегіз [149]
28. түрлі ұятсыз низуанды өшіріп,
29. он алтыншы мезет шақта шордапан
30. құтына ие болса, бұл екінші Бошғұтлұқ түзүн

9b

1. адам делінеді. Сол шордапан құтына
2. жеткен түзүн кісі, сакардағам [150] құтына
3. жетпекке құлшынса, ол үшінші Бошғұтлұқ
4. түзүн адам делінеді. Сол
5. сакардағам құтына құлшынып, Амранмақ
6. ұлысындағы [151] алты бөлек низуанды [152] тарқатып,
7. сакардағам құтына ие болса,
8. бұл төртінші Бошғұтлұқ
9. түзүн адам делінеді. Сол
10. сакардағам құтына жетіп, анағам [153] құтына
11. жетпекке құлшынып талпынса, бұл бесінші
12. Бошғұтлұқ адам делінеді. Сол сакардағам
13. құтына жеткен адам, Амранмақ ұлысында (жалғасты)
14. құлшынып, тоқтамай басынан
15. аяғына дейін тоғыз бөлек
16. низуанды [154] тарқатып, анағам құтына

17. ие болса, бұл алтыншы Бошғұтлұқ түзүн адам
18. делінеді, анагам құтына жеткен түзүн кісі,
19. өңді-өңсіз [155] тәңір мекеніндегі [156] жазып
20. бітіруге болмайтын низуанды
21. кетіріп [157], тарқатса, төртінші өңсіз
22. тәңір мекеніндегі [158] сегізінші бөлек низуанды [159]
23. жоғалтса, архант құтына құлшынған
24. жетінші түзүн адам делінеді. Осылай
25. тағы, көз көрім жолына енгенде
26. кем зейінді болса, адалдықпен ілесуші [160]
27. деп атанар. Бұл сегізінші Бошғұтлұқ
28. адам делінеді. Аңғарлы өткір
29. білікті болса, номға ілесуші [161] атанады.
30. Бұл тоғызыншы Бошғұтлұқ түзүн адам

10а

1. делінеді. Сол шордапан құтына жеткен
2. адам, анагам құтына жетуге құлшынғанда,
3. алты бөлек низуан арасынан
4. үш не төрт (бөлегін) жоғалтса, тағы
5. екі низуан қалған болса, Құланқұли [162]
6. деп аталады. Құланқұли болса, бір-екі үйде
7. әлемді ұстап тұрар [163].
8. Бұл оныншы Бошғұтлұқ
9. түзүн адам делінеді. Сол
10. сакардагам құтына жеткен адамзат
11. Ұланы, анагам (құтына) жетуге құлшынып, сегіз бөлімді
12. низуанды өшірген [164] болса,
13. тағы қалған тоғызыншы низуан үшін, Амранмақ
14. ұлысында тағы бір дүниені меңгерер [165]. Осы
15. үшін Икауичики [166] атанар. Бұл он бірінші
16. Бошғұтлұқ адам делінеді. Сол номға ілесіп
17. жүруші пенде құлшыну жолына жеткенде,
18. көрөмге жеткен [167] деп атанар. Бұл
19. он екінші Бошғұтлұқ (түзүн) адам делінеді.
20. Кайсы бір анагам құтына жеткен түзүн адам,
21. өшкен диян самарды [168] жандырған болса,
22. тәнін танытушы [169] деп атанар. Бұл
23. он үшінші Бошғұтлұқ адам атанар. Сол

24. анагам құтына жетуші адам Амранмақ
25. ұлысында тәнін қиып [170], реңді Тәңірі
26. мекенінде қайта туылмаса, екі аралықтағы [171] тәні
27. архант құтына жетіп нирауанға барар.
28. Бұл он төртінші түзүн кісі атанар.
29. Тағы, анагам құтына жеткен кісі, Амранмақ
30. ұлысында тәнін қиып, реңді (немесе түсті) Тәңірі мекенінде

10b

1. Туылар. Туыла сала архант
2. құтына жетіп, нируанға барар. Бұл
3. он бесінші Бошғұтлұқғ адам делінеді. Және
4. анагам құтына жеткен адам, Амранмақ
5. ұлысында тәнін қиып, өңді Тәңірі
6. мекенінде туылар. Онда туып тетік [172]
7. (болғандығы) үшін, жапа-машақатсыз
8. нируанға барар. Бұл
9. он алтыншы Бошғұтлұқғ адам
10. делінеді. Сол анагам
11. құтына жеткен адам, Амранмақ ұлысында
12. тәнін қиып, өңді ұлыста туылар. Онда
13. туып, топас шолақ ойлы болғаны үшін,
14. қиындықта сегіз түрлі түзүн жол көкейінде
15. Білініп [173], тезден нируанға барар.
16. Бұл он жетінші Бошғұтлұқғ адам делінеді.
17. Осы анагам құтына жеткен түзүн
18. кісі, Амранмақ ұлысында тәнін қиып, өңді
19. Тәңірі мекенінде туылар. Онда туып нируанға
20. барады, басқалай болмас. Тағы үстіңгі орыннан
21. ретімен туылар, дүниені меңгерер. Сол үшін
22. жоғарыға өрлеуші деп атанар. Бұл он сегізінші
23. Бошғұтлұқғ адам делінеді. Осындай түрлі,
24. шазан асылды арал ішінде,
25. он сегіз түрлі Бошғұтлұқғ асылдың
26. кем еместігі белгілі болар. Қазір бұлардан
27. басқа, тоғыз түрлі Бошғұтсұз адамдарды
28. айыра сөйлеу керек. Ең алдымен,
29. Түп арқауы азайған делінетін Бошғұтсұз адам болып,
30. олар архант құтына жетіп, және (одан) тайған, бұл

11a

1. бастапқы түзүн кісі делінеді. Тағы
2. азаймас арқаулы делінетін адам болар. Кім
3. архант құтына жетіп таймайды. Бұл екінші
4. Бошғұтсұз архант діндар делінеді. Тағы
5. өз тәнін өзі өлтірер делінетін Бошғұтсұз
6. адам бар, топас, бірақ архант
7. құтына жетер. Және қайта-қайта
8. таяр, Ол ондай низуан басымына
9. ілініп, өз тәнін өлтіріп
10. нируанға барар. Готики [174]
11. атты архант тойын өз ұстарасымен
12. Бауыздауын [175] кесіп, нируанға барды. Бұл
13. үшінші Бошғұтсұз архант діндар делінеді.
14. Және тәнін күзетер [176] делінетін
15. Бошғұтсұз адам бар. Тағы соншалық кем
16. білікті болды. Осылай тәнін айырықша
17. күтіп ұстар, архант құтына жетіп
18. таймайды. Бұл төртінші Бошғұтсұз архант
19. діндар делінеді. Тағы, еш мызғымас
20. делінетін Бошғұтсұз адам бар. Сонша
21. архант құтынан тайдырар себепке
22. тура келсе де, бұлай тәнін
23. күтпесе де, көңіл бөлмесе де және де архант құтынан
24. әсте таймас. Бұл бесінші Бошғұтсұз
25. архант діндар делінеді. Тағы
26. топұл өзекті [177] делінетін Бошғұтсұз адам
27. бар. (Кімде) кім бәрінен арханттардың мәртебелі,
28. жақсы әдебіне жетуге тиісті
29. болар. Бұл алтыншы Бошғұтсұз
30. архант діндар делінеді. Және

11b

1. тебіренбес негізді, аңғарлы,
2. бір беткейлігі үшін архант
3. құтына ие болып, тайып түсуден әсте
4. қорықпас. Бұл жетінші Бошғұтсұз архант
5. діндар аталар. Тағы ақылды біліктілігімен

6. құтылатын делінетін, Бошғұтсұз адам бар, (кімде) кім
7. ақыл білік күшімен низуандық
8. жауларын ұтар. (Бірақ), осылай
9. өшкен диян самар мен
10. диян сағынышқа [178] ерік
11. бермес. Бұл сегізінші Бошғұтсұз архант
12. діндар (делінеді). Екінің сыңар
13. бөлігімен Құтқарар [179] делінетін, Бошғұтсұз түзүн
14. адам бар. Барлық низуандарды мүлдем
15. жоғалтқан. Барлық диян самарда ерікті
16. Болған. Бұл тоғызыншы Бошғұтсұз архант
17. діндар (делінеді). Осындай түрлі түзұндар,
18. құтқа жеткендер, бұлар будда жамағаттарының
19. асылы делінеді. Хормұзта
20. Тәңірі мен қоса ұлығ күшті тәңірлер
21. Кирит [180] атты тәжді бастарымен
22. иіліп, төбесімен жүгінген түзүн жамағаттың
23. асыл құтына, мен Чұұ Тас
24. игән тұтық қолымды қусырып, төбемді [181]
25. жерге жеткізе, аялы құрметпен иіліп
26. Жүгінемін [182]. Тағы жүз калп [183] үш
27. Асанки [184] заманнан бері, Парамитлағ [185] жолында
28. құлшынған, барлық түрлі әзірліктерін әзірлеп,
29. теңдессіз бұрхан құтына ие болған, Чкрурт
30. ілік хан [186] орнына отыратын

12a

1. Мұрагер [187] атына абышиқ [188] қылған,
2. бес дүние адамдарының атынан,
3. он бес асанки найұт [189] сансыз адам
4. оғыланның үміт сенімі (болған), кейінгі уақытта²³³
5. сегіз түмен жасқа адамдар жеткенде,
6. жасында [190] төрт асылмен безендірілген
7. сегіз түмен төрт мың
8. кент ұлыстарында баршадан
9. ілгері ашсыз-кемсіз, қысымсыз-қанаусыз,
10. жаусыз-бөрісіз, қорқынышсыз,

²³³ Яғни, болашақта.

11. алым-берімсіз, мұң-қайғысыз,
12. шалқыған, бай-бакуатты сансыз көп қотишуар [191]
13. байлардың үй құрлыстарымен лық
14. толған, он сегіз (түрлі) ұлық асылмен
15. безендірілген, даңғыл жолдардан құралған,
16. мекен Тәңірінің тәж салтанатына
17. ұқсайтын, құттыда-құтты Китұмати²³⁴
18. атты кент ұлыста он сегіз (түрлі)
19. Уитиастан шасатарды [192] үйренген [193], құт
20. Тәңіріне ұқсас Брахмайұ [194] атты (патшаның)
21. брамандар елінде Брахмауати [195] атты
22. әйелге ұқсас қатыннан туып,
23. дүниеге келген, бұрхан құтына жетуші
24. жарылқаушы Тұжит Тәңірі мекеніндегі
25. Учадюаш [196] атты сарайда отырып, жарылқаушы
26. құрметке ие түзүн Майтри
27. буддсад құтына, қайта-қайта
28. жалбарынып, өтініш өтініп, тәнімді
29. қойып, барлық әлемдегі
30. тәніммен иіліп, басыммен жүгінемін.

12b

1. Және (мен) Тәңірдің Тәңірі Бұрхан нирауанына
2. барғаннан кейін, шазан (қағидаларына негізделіп) ұлығ
3. пайдалы (іс) істеп, Әнәткәк [197] еліндегі Уайбаш
4. шасатар [198] жаратушы Койранагайауи, Саңабатри,
5. Гұнапраби, Манорати [199] сияқты ұстаздардың
6. құтына жүгінемін. Тағы одан
7. басқа, көптеген ном
8. бітігін (яғни ном кітабын) жаратқан
9. Сакантили, Ишуари шұри, Готики,
10. Матарчити, Ашуагоши[200] сияқты буддсат
11. ұстаздарының құтына аялы-құрметпен
12. иіліп жүгінемін. Тағы төрт
13. Күсән [201] ұлысында ұстаз болған,
14. бұрхан шазан (қағидаларына негізделіп) ұлығ
15. пайдалы (іс) істегендер Бұдаракшит, Саруаракшити,

²³⁴ Kitumati/kiturmani (ЛТ), Ketumani(СТ).

16. Ажокаракашитидарға [202] бас иіп
  17. жүгінемін. Және үш Солмы [203]
  18. ұлысында ілгеріде ұстаз болғандар
  19. Дрмакам, Боғадати, Ариячантри ачарида [204]
  20. сияқты ұстаздардың құтына бас иіп жүгінемін.
  21. Өстіп тағы (үш) асылды кіршіксіз
  22. (көңілді) Ұпаси [205] Чұұ Тас игән тұтық
  23. ілгергі ұстаздардан номды сөз естіп,
  24. бұндай ойда болдым: «Қиындықпен кол жетті
  25. іздеген кісі тәніне. Өте қиындықпен
  26. ұшырайтын үш асылға жолықтым.
  27. Қазіргі кезде бүгін бар, ертең жоқ,
  28. мәңгі емес тәнімді мәңгілік (деп)
  29. ойлап, кетіп таусылар дүниені
  30. баянды (деп) ойлап, сайтан дүниені...
- .....сақталмаған.

ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

1a

- 1 ymä alqatmıš ayqa kösänčig künkä
- 2 ödrülmiš ädgü ödkä qutlug q(i)wlig qoluqa
- 3 qutlug qoyn yil ziin üçünč ay
- 4 iki otuzqa mn üç ärdinigä kirt-
- 5 günč köngüllüg upasi (čuu) taš ygän
- 6 tutuq kišim tüzün birlä kin kältä-
- 7 či maitri burxan-qa tušalim tip
- 8 bir maitri süö bätzädimiz.. bir
- 9 maitrisimit nomın ymä
- 10 bititdimiz.. bu süö bätzätmiš nom bititmiš
- 11 buyan ädgü qilinčig ang öngrä äwirär
- 12 (biz üs)tünki äzrua xormuzta tört
- 13 (maxarač) tngirilärkä(.) bu buyan ädgü
- 14 (qilin)č kücintä tngridäm čog yalin
- 15 (asil)zun üstälzün.. ul(ušumın ba)liq
- 16 (larimın) küzädü ärzünlär .. ičtin (singar)
- 17 (ig ki)gän bolmazun.. t(aštın singar)
- 18 (yağilar) bolmazun(.) qač... ..
- 19 (i) tarag küyülü bolzun(.) qam(ag-)

- 20 un tınlylar mǎngilig b(olzun. taqı)
 21 ymǎ bu buyanag ang ǒngrǎ āwi(rǎr)
 22 biz tngri bǒgü il bilgǎ arslan tngri
 23 uyur tǎrkānim qutınga(,) alqatmıš on
 24 uyur ili.. otuz tigit oylanı.. toquz
 25 ilči bilgäsi.. mǐng tapınur tǔmǎn
 26 ičrākilāri birlǎ mǐng tǔmǎn yılqa
 27 tāgi il ašayu yrliqamaqları bolzunlar..
 28 taqı ymǎ bu nom bititmištǎ iyin
 29 ǒgirdāči qızim kǎnč tüzün(ulugı)
 30 oylum kǎd ygǎn (ikinti olyum)

1b

- 1 tayay(?).. kǎlinim tǔkāl tüzün.. qızim
 2 kǒrklǎ tüzün..bu buyan ādgü qılınč
 3 küčintǎ igsiz adasız qop ādgüdǎ ičrǎ
 4 qamag ayıyda tašra ārzünlǎr.. taqı
 5 ymǎ bu (buyanag) āwirǎr biz.. ǒgümüz
 6 tisilig qunčuqa.. inimiz il sungqut
 7 tarqanqa.. il toymıšqa.. bu
 8 buyan küčintǎ igsiz adasız ārs-
 9 ünlar.. taqı ymǎ bu buyan(a)γ
 10 āwirǎr biz.. qazyanmıš qangimz zǎgāk
 11 tutuq igidmiš ǒgümüz torqu qunču ičimz
 12 bǎgǎn tutuq(ta) ulatı qamag qa qad(aš)qa
 13 (qut) ülüg bolzun.. bu b(uyan)
 14 küčintǎ tngri yirintǎ toyzun(.)
 15 tngri yirintǎ toysar tužit(taqı)
 16 (mai)tri bodiswt üskintǎ (toyzunlar)(.)
 17 qayu ǒdün tüzün maitri b(odiswt)
 18 tužit tngri yirintin inǎ (yrliqaduq-)
 19 ta (,) biz ymǎ qamag qa qadaš anta
 20 kitumati kǎntdǎ birlǎ inālim.. maitri
 21 bodiswt burxan qutın bultuqta
 22 biz qamayun anta burxan qutınga
 23 alqıš bulmaqimz bolzun.. ol ǒdün bu
 24 nomug anta altunlug kǎgdǎ üzǎ
 25(bititmǎ)kimiz bolzun..

(1 a, б. 2 a, б. 3 a, б сақталмаған)

4a

- 1 uluštaqı nandasini(?) ilig bāgig qorqıtip
- 2 qutyarqalır üçün qadar qaşlag tomluy
- 3 yüzlüg bars at'özingä kädilip kántü
- 4 ät'özin bars bālgürtüp qutyaru yrliqadī (.)
- 5 yalıng yorır tärs nomlug dintar(larag qutyar-)
- 6 qalır üçün uwut iyat ičgīnu yrliqap
- 7 tonsuz čuba yalıng(?) olarnı
- 8 birlä qatılu yorıp qutyaru
- 9 yrliqadī.. ymä bir oyurda
- 10 adaqı ayarlag ičlig udčı qızi
- 11 yoyrut satyalı balıqqa barır ärdi(.) yarım
- 12 yolta oyul ayriği kirdi .. angı yarı qurıp
- 13 közi tälmirip anasin atayu ıylayur
- 14 sıytayur ärti.. tükäl bilgä tngri tngri
- 15 burxan anıng ämgäkin körü särü
- 16 umatın anasınıng ät'özin bālgürtüp
- 17 yilıg yumşaq sawın awıtu iduq älgın
- 18 äniktä işin işläp känčkiäsin yup äsän
- 19 tükäl balıqqa tägürü ilitdi(.) yänä ymä
- 20 yinčkä yip ängirdäči köwänčäng köngüllüg
- 21 işilärning köwänč könglin turıyuralı
- 22 tarqaryalı qunčular ät'özin bālgürtüp
- 23 iduq älgın ikig tutup yip ängirä
- 24 yrliqadī.. ymä küwäz qatqı köngül(1)üg sasıči
- 25 ärning köwänčin sıyalı buzıyalı üçün
- 26 iduq ät'özin sasıči ät'özin bālgürtüp
- 27 sasılıqta kirip olma yapa olurdı(.)
- 28 gantar iltäki puşkarasari ilig bāg(ning)
- 29 köwänč köngül(1)üg tag säng(i)rin yimirkälir
- 30 üçün ulug qarı toyın ät'özin bālgürtüp

4b

- 1 iki ygrmi bärä yirdä utru yadag
- 2 baru yrliqap qutyaru yrliqadı(.) taqı ymä
- 3 inisi nanti tigining qutyarqalır üçün
- 4 ananrıš yazuqlug tınlag oşuylug awıš
- 5 tamuqa barı yrliqadı..kiturmani atlay

- 6 braman urısın qutyaqalır üçün
- 7 ay tängri körkin bālgürtüp nom
- 8 nomlayu yrliqap qutγaru yrliq-
- 9 adı.. supriyi gantarwilar iligin
- 10 qutγarqalır üçün qongqauçı ät'özin
- 11 blgürtüp qongqau ät'izip qutγaru yrliqadı(.)
- 12 muntada ulatı öküš türlüg uluy
- 13 yrliqančuçı bilig kücintä sansız tümän
- 14 tınlaylarqa asag tusu qılu yrliqadı(.)
- 15 ikinti sarwatyan atlg bilgä bilig
- 16 üzä asag tusu qılmaqı antag ärti(:) qutr-
- 17 ultaçı tınlaylarnıng köngül kögüz töz
- 18 yiltiz qılınč äriqlärin otγuraq
- 19 körür ärti.. bar mu munung kögüzintä
- 20 qutrulmaqlag urug tarıg azu yop mu(.)
- 21 b(ultuqar) mu munung könglintä kögüzintä
- 22 qorqinč ayıñlıg ädgü töz yiltiz azu
- 23 bultuqmaz mu.. qayu dyan samar kücintä
- 24 säkiz türlüg tüzün yolta ingüsin
- 25 inmägüsin otγuraq uqa yrliqar ärdi(.)
- 26 (taqı) ymä titik sikiz biliglig ortun
- 27 (töm)kä biligliglärig otγuraq uqa
- 28 yrliqar ärdi.. taqı ymä az qılınčlag öwkä
- 29 köngül(1)üg biligsiz müntrük köwänč köngül-
- 30 lüg (trs) körüm kögüzlüg tınlıylarnıng

5a

- 1 ärigin barıgın otγu(raq uqa yrliq-)
- 2 ar ärdi.. taqı ymä qutγaryuluq(tınlıg-)
- 3 larıg otγuraq adarar ärdi.. bu burxan-
- 4 larqa qutγaryuluq.. bu arxantlarqa
- 5 qutγaryuluq bu š(a)rirkä süzülüp qut-
- 6 γaryuluq ol tip alqu sarwatyan atly
- 7 bilgä bilig kücintä uqa
- 8 yrliqar ärdi.. üçünč manoçap
- 9 atlag küü-gälig ärdämin
- 10 asag tusu qılmaqı antag ärdi.. qaltı
- 11 bir ödün maxamotgalayan arxant
- 12 anasın qutγaryalı sansız tümän

- 13 sumir taylar töpüsi üzä irkläyü mot-
- 14 galayan arxantning küügälig
- 15 ärdämi üzä mariçi kançanapati uluşqa
- 16 barı yrliqap motgalayan (arxantning)
- 17 anasın qutyaru yrliqap (ikilä äwril-)
- 18 tüktä tängri burxan(ning manoçar at
- 19 küügälig ärdämi küçintä ärngäk (soqi-)
- 20 ginça ödtä gantakuti atlag kântü
- 21 pryaninta bälgütlüg bolu yrliqad(ı) (.)
- 22 muntada ulatı sansız öküš tınlaylar(qa)
- 23 asag tusu qilyuluq tärk tawraq iş
- 24 küç işläyü yrliqadı ärsär (.) alqu
- 25 manoçap küügälig ärdämning küçi
- 26 titir .. törtünç maitri ädgü ögli köng-
- 27 lin asag tusu qilmaqı ymä biš
- 28 türlüg oyrın bolur.. qayu ärki biš
- 29 tip tisär.. äng ilki küügälig ärdäm
- 30 körkitmäkin.. ikinti taplayu säwgü

5b

- 1 (äd tawar yaqın) kälürmäkin.. üçünç
- 2 (içkü ot) adartlayu uqmaqın(.) törtünç
- 3 kântü köligäsi üzä asag tusu qilmaqı-
- 4 n(.) bišinç kalingasap(a)rš yflig yumşaq
- 5 börtmäkin(.) küügälig ärdäm körkitip
- 6 kimkä asag tusu qiltı tip tisär(.)
- 7 qaltı bir ödün maxa-
- 8 sina atlg bayayut
- 9 qunçuy üç ay köni b(a)kçan
- 10 olurur toyın quwrayqa qop
- 11 türlüg ägsüksüz krgäksiz tapıgın
- 12 tapınyalı täginti ärdi.. anıng ara
- 13 aşçı oylan köngli tapsız bolmıš
- 14 üçün münlüg ät qolyalı İdtı
- 15 ... -r.. ol oyurda ilig xan yrliğınga
- 16 ... .. satmadı ärti.. ät (bul)ma-
- 17 (dın) ... .. (ba)tduqınta ... ..
- 18 ... .. tip İdtı(.) anıng
- 19 (ara) ... .. (bä)gi taštı(r)tın kälip kântü(?)

- 20 qunčuyın balıg başlıg qanlıg ...
 21 (körü)p angsız bulıantı öwkälänti.. ol
 22 (sawag) yongayalı y(är)gäli tngri tngri
 23 burxanqa b(a)rdi.. (tngri tngri) burxan
 24 anıng öwkäsin amartyuralı (üçün)
 25 iki ayulug yılan bälgürtdi.. bir iki-
 26 ntiškä t(ikiš)ü idräšü anı körüp bay
 27 ärning (inčä) saqınčı boltı .. nägüning
 28 küçintä bu ayulug yılanlar bu-u
 29 muntag körksüz azunta toymışlar (.) otyu-
 30 raq uqtı öwkä nizwani küçintä munta

6a

- 1 toymış ärürlär.. ötrü öwkä köngli-i
 2 amrılıp bardı .. muntada ulatı küügälig
 3 ärdäm körkitmäkin sansız tümän tınlag-
 4 larqa asag tusu qılu yrliqadı.. ikinti
 5 säwgü taplayu äd tawar yaqın kälürmäkin
 6 qutyurmaqı antag ärdi.. qaltı šariputri
 7 arxant nirwanqa barmışta taqı
 8 adan arslan xanı tæg
 9 ärxantlar ymä nirwan
 10 bultılar.. olarqa süzük köngül(l)üg
 11 tınlıylar.. adralmaqlag açag ämgäkkä
 12 ärtıngü çonurlar ärti.. ol tınlıylarınğ
 13 saqınçlıg otların öçürgäli üçün
 14 tngri tngri burxan ongtın yıngaq
 15 šariputri arxant ulatı bilgälärig
 16 blgürdi.. soltın yıngaq maxamotgalayn
 17 arxant ulatı küügälig ärdämkä
 18 tægmiş arxantlarag bälgürtdi.. anı
 19 körüpänin ol tınlıylar angsız mungadıp
 20 adınip ögrünçülüg säwinçlig boltılar(.)
 21 tngri burxan ayzınta nom işidip
 22 qutrulmaq tataynıng idiši boltılar(.)
 23 üçünç içki ot uqmaqın asag tusu
 24 qılmaqı nätäg ärdi tip tisär(.) anı inčä
 25 uqmış krgäk.. qayu ödün biligsiz wiru-
 26 tak ilig bäg kapilawastu balıqtaqı

27 šakilarıg ölütläp yoq yodun qılmišinta
 28 tängri qızlarınga oğşatı körü qaninčsiz
 29 körklä körklüg altı qızlarıg bolun
 30 alıp kislänti ärti.. wirutak ilig bäg

6b

1 basa basa šakilarıg utmaq adaq
 2 asra qılmaq sawlarıg sözlmišingä
 3 altı qatunlar yirinčlig bolup tod toli-i
 4 sawın utruntilar.. anı işidip wirutak
 5 ilig bäg čantal(1)rqa yrliğ yrliqadi(:)
 6 bu yagılar qızların yiti öngi ät'özlärin
 7 bičip käsip suburyanlar
 8 ara kälmišing- lär.. čantal(1)ar
 9 ymä ilig bäg yrliğın
 10 ükäl qiltılar.. tükäl bilgä
 11 tngri tngrişi burxan ol qatunlar-
 12 nıng qurtulyuluq ödün qolusın
 13 uqup ximawant taydın činagantik
 14 atlag ot kälürüp başlarınga sačip
 15 isig öz birü yliqadi.. nom nomlayu-u
 16 yrliqap qutqa tägürü yrliqadi(.) törtünč
 17 köligäsi üzä asag tusu qılmaqı antay
 18 ärdi.. qaltı bir ödün tngri tngrişi
 19 burxan šariputri arxant birlä
 20 yazı yirdä č(a)nkrmit qılu yoririlar ärti(,)
 21 anıng ara bir quşlayu quşqa qowit-
 22 miš köyurčgün mungqa taqqa tägip
 23 šariputri arxantnıng köligäsinga
 24 siğintı(.) inča ök qorqunčı sönmädi báz-
 25 är titräyür ärdi.. antaran qopup tängri
 26 burxannıng köligäsinga siğintı(.)
 27 anta timin ök qorqınčı ayınčı sönti(.)
 28 muntada ulatı sansız tümän tinlaylar-
 29 qa köligäsi üzä asag tusu qılu yrli-
 30 qadi.. bišinč kalingasap(a)rš börtmäki üzä

7a

- 1 asag tusu qılmaqı antag ärdi.. batranti(?)
- 2 atlag ayar iglig toyinıg idup älgın
- 3 börtä yrliqap ölüür özintä oz-
- 4 yuru yrliqadı.. arxant qutınga tägürdi(.)
- 5 diwadatag baş ayrıg igintä ozyuru-
- 6 yrliqadı.. purni atlg tirtilar baxşısın
- 7 börtä yrliqap wişučik atlıy
- 8 ölüür igintä ozyuru yrliqadı(.)
- 9 muntada ulatı kim-m
- 10 surati ödkä tägi şazan
- 11 alqıngınça tınlıylar p(a)ram sangalamban
- 12 ulatı ädgü qilinçta qataylanurlar ärsär(.)
- 13 üstün tngri yirintä altın yalnguq
- 14 ażunınta tog(g)uluq ädgü qılınç qazyanur-
- 15 lar ärsär (.) alqu asag tusu qılmaqlıy
- 16 ädgüsin ärdämin uqmış krgäk(.) bu
- 17 muntag türlüg sarasawati brxaswati ulatı
- 18 tängridäm bilgälär kalp ödün sözläp
- 19 alqınçsız asag tusulug ädgüsin öp-p
- 20 saqınıp mn çuu taş ygän töpümin
- 21 yirkä tägürüp qop ażuntaqı ät>özin
- 22 ayayu ayarlayu yincürü yükünü tägiür mn(.)
- 23 ikinti qamag gang ögüz içintäki qum
- 24 sanınça üç ödki böğü biliglig
- 25 burxanlarnıng baxşısı bolmıš(.) uşnir l(a)kşan-
- 26 lag töpüläri üzä yincürü töpün yükünmiş
- 27 nom ärdini titir.. ol ymä nom ärdini adart-
- 28 layu sözläsär iki türlüg bolurlar(.)bir
- 29 sangutik atlg.. ikinti paramartik
- 30 atlg.. sangwrtak timişi(:) sudur winay abda-

7b

- 1 ram üç aylıq nomlar titirlär.. az almır
- 2 igin iglämiş ämgäklig tınlaylarqa
- 3 igingä yaraşı äm örüntäg sudur aylıq
- 4 titir.. öwkä biliglig ayun ayuqmıš
- 5 tınlaylarnıng ayusın bişuryu winay

6 aylaq agat әrür.. biligsiz biliglig
 7 qararıg tünärigdä munmiš azmiš
 8 tınlaylarqa күn tngri
 9 oşuylug abidaram aylıq әm ör-
 10 üntäg bolur .. .. ikinti paramartik
 11 timişi ymä iki түrlüg әdrilur.. bir
 12 säkiz түrlüg түzün yol tözlüg(.) ikinti
 13 qalısiз nirwan tözlüg(.) säkiz түrlüg
 14 түzün yolug ymä tngri tngri burxan
 15 öküš sudur nomlarda üç түrlüg adruq
 16 atın atayu yrliqadı.. bir түzün әrür(.)
 17 ikinti üntдүрдäci ozyurdaçi(.) үчүнч
 18 oqramiš үrük amil nirwanqa tägүрдäci
 19 ol tip .. ol ymä säkz ülüš yollarnıng
 20 түzün bolmaqı nä yanglag әrki tip
 21 tisär(.) anı inčä uqmıš krgäk(:) näčäkä
 22 tägi bu sansar ičintä toymıš tınlaylar
 23 ažunlug čadar ögüz ičinta aya tägilü
 24 biš ažunlug tägzinč suw ičintä
 25 čoma bata tört toyumlug qısağ tangag-
 26 ta qısilur tangilur әrsärlär.. ančaqa tägi
 27 utun titirlär.. taqı ymä näčäkä tägi až-
 28 unlug arıysiz oprı ičintä nizwani qulı
 29 bolup aynayu yatsarlar.. ančaqa tägi
 30 utun oq atanurlar.. qayu ödün säkiz

8a

1 түrlüg түzün yollug yaruq yula
 2 kögүzlärintä blgүrsär түzün yolluy
 3 pasak başlarınta ursarlar түzün
 4 yollug čintamani әrdini әliglärintä tutya-
 5 li bolsarlar.. түzün yollug yıparlay
 6 suwın nizwanilig kirin yumaq yusarlar
 7 ol ödün timin ök түz-
 8 ün titirlr.. түzün yolnung
 9 түzün bolmaqı(.) ikinti üntүrmäki
 10 ozyurmaqı antag әrür(:) ilkiздä bärü
 11 bu sansar ičintä tınlaylar tört түrlüg
 12 kälgin nizwanilig qarimların tägrikmiš

- 13 toquz túrlüg támir baýqa úläši niz-
 14 anilag oduýsaq qapayçıların kúzädmiš
 15 tört túrlüg az qılınçlıg qapag túnglük-
 16 lārin öwkālig qılınçlıg işikin
 17 yaratmıs biš túrlüg örtük nizwani-
 18 ların yapalmıš yiti túrlüg iy(i)n yatdaçı
 19 nizwanilag tırgüklār üzā trāmiš sansar-
 20 lag qınlıq boýayuluqta bāklāmiš solamıš
 21 ārūrlār.. qayu ödün sākiz túrlüg arig(?)
 22 tüzün yolug tapsarlar timin ök
 23 bu munça túrlüg āmgāktin ozarlar(.)
 24 üçünç yazınçsız oýramıš yirkā tāgmāki
 25 na yanglag ārūr tip tisār.. anı inčā
 26 uqmıš krgāk(:) toquz on artuqı altı
 27 azag nomluýlar nomlamıšlar.. yol oruq
 28 aza muna sansar içintā ürkič
 29 tāgzintürdāçi ārūrlār.. ol yolča barıp
 30 arıtı sansardın ozýalı bolmaz.. qayu

8b

- 1 ödün bu tüzün yolča barsar timin
 2 ök oýramıš ürük amal nirwan balıq-
 3 qa tāgir.. nirwan ymā tört túrlüg
 4 adruqın ādrilur.. qayu ārki tört tip
 5 tisār(.) āngilki alqu āmgāklār tōzi yiltizi
 6 bolmıš aẓun tutmaq tōrū anta āmril-
 7 ur.. ikinti az öwkā biligsiz
 8 biliglig ot anta öčār(.)
 9 üçünç aqanaq- siz māngü ādgü
 10 tözlüg ārūr .. törtüč alqu
 11 itiglig aqanaqlag aqanaqsız tōrülārda
 12 öngi ödrülmiš ārūr(.) bu muntag túrlüg
 13 ülgüsüz sansız ādgülüg nom ārdini ārdāmin
 14 öp saqınıp mn čuu taš ygān tutuq
 15 ayayu aýarlayu yinčürü yūkünür mn (.) üçünç
 16 tükāl bilgā tngri tngri burxan-
 17 nıng šazanlag kānt ulušin tutdaçı
 18 mıng yıl tūmān kūnta bārū tngri burxan –
 19 nıng ornānta lakšansz burxanlar işin

- 20 işläyü şazanlag qarşig titräyü tutdaçï
 21 (altun) sîruq oşuylug alqunung
 22 tirgintä ögütmiş qop toy quwrayda
 23 qutadmîş kântü tngri tngri burxan
 24 ikinti agam nom içintä yüz türlüg ög-
 25 digin ögä yîwa yrliqamîş taraylag
 26 yir oşuylug kim azqïa buşilag urug
 27 tarig saçsar ülgüsüz sansiz tüş birdäçi
 28 üstün tängrî yirintäki altin yalnguq
 29 ät'özintäki mängi tonga çog yalın
 30 ärk türknüng awantï tîltagï bolmîs-

9a

- 1 lar(.) sawarti(?) atin atayuluq ny(a)ptičaturt
 2 atlg iş ködüg üzä dyanqa nomqa
 3 kirmîş säkiz sanwar içintä toymîş qutlug-
 4 larin itiglig yaratïyliğ p(a)r(a)mart (?) atin
 5 atayuluq säkiz ygrmi türlüg boşyutlug
 6 nizwanilig yäkig içkäkig al(i)ngatduruyali
 7 ögrätिंगüçilär.. toquz türlüg
 8 boşyutsuz nizwanilig
 9 çärigig topulmîş- lat.. qamag
 10 birlä ygrmi artuqï yiti türlüg
 11 tüzün qutlug tînlïyların tîqmîş täg
 12 tolu tüzün bursang quwrag ärdini titir(.)
 13 ämtï ol säkiz ygrmi türlüg boşyutlug
 14 volta qataylanyuçï tüzünlär qutluylarag
 15 öngi öngi adara sözlämîş krgäk(.)
 16 inçip ymä äng ilki iki türlüg
 17 tînlïylar titir.. bir t(a)wraq tärk biliglig
 18 titik sikiz köngül(1)üg(.) ikinti torï torqï
 19 qïlînçliğ tömka qoyşaq biliglig(.) bu-u
 20 ikägüdä qayusï qayusï ärsär arïysiz saqï-
 21 nçliğ aźuntin tura öglänmäk ...
 22 baliqnïng äng taštinqï qapaçca kirip
 23 d(a)rşanmarg atlg körüm volta inip
 24 biş ygrminç kşan ödkä tägdüktä
 25 şordapan qutqa qataylantaçï boş-
 26 yutlug tînlïg titir.. ol oq tüzün

27 tīnlīg kōrūm yoltaqī sākiz on artuqī
 28 sākiz tūrlūg utun nizwnilarig öcürüp
 29 altī ygrminč kšan ödtā šordapan
 30 qut bulsar ..bu ikinti boşyutlug tüzün

9b

1 tīnlag titir.. ol oq šordapan qutın
 2 bulmiš tüzün kiši sakardagam qutın
 3 bulyalī qataylanur ārsār.. ol üçünč boşg-
 4 utlug tüzün tīnlag titir.. ol oq
 5 sakardagam qutqa qataylanıyıcı amranmaq
 6 uluštaqı altı bölük nizwanıllarag tarqa-
 7 rıp sakardagam qutın bulsar..
 8 bu törtünč boşyutlug
 9 tüzün tīnlīg titir.. ol oq
 10 sakardagam qutın bulup anagam qutın
 11 bulyalī qataylanu tawranur ārsār(.) bu bişinč
 12 boşyutlug tīnlag titir.. ol oq sakardagam
 13 qutın bulmiš tīnlag amranmaq uluštaqı qatag-
 14 lanıp üzmälägülük baštinqıda baštinqı
 15 ulatı adaqtaqıda adaqtaqı toquz ülüş
 16 nizwanıllarag tarqarıp öcürüp anagam qutın
 17 bulsar(.) bu altınc boşyutlug tüzün tīnlay
 18 titir.. anagam qutın bulmiš tüzün kiši
 19 önglög öngsüz tängri yirintäki bidip
 20 bitürüp üzmälägülük nizwanıllaray
 21 kitärip tarqarıp törtünč öngsüz
 22 tngri yirintäki sākizinc ülüş nizwanıy
 23 öcürginčä ārxant qutınga qataylanıy-
 24 čı yitinč tüzün tīnlag atanur(.) inčip
 25 ymā kōrūm yolta inmištā tömkä
 26 biliglig āsār(.) kirtgünč iy(i)n yorıdaçı
 27 tip atanur.. bu sākizinc boşyutlug
 28 tüzün tīnlag titir.. titik otıyuraq
 29 biliglig ārsār(.) nom iyin bardaçı titir..
 30 bu toquzunc boşyutlug tüzün tīnlıy

10a

- 1 atanur.. ol oq šordapan qut bulmıš
- 2 tınlag anagam qutın bulyalı qataylanur
- 3 ärkän(.) altı ülüš nizwanilar ara azu
- 4 üç azu tört üzmälämiš ärsär(.) taqı
- 5 iki nizwanılar qalmıš bolsar kulankuli
- 6 tip atanur.. kulankuli ärsär(.) bir iki äw-
- 7 lärdä ažun tutmaq bolur(.)
- 8 bu onunč boşyutluy
- 9 tüzün tınlag titir.. ol oq
- 10 sakardagam qutın bulmıš yalnguq
- 11 oylı anagam bulyalı qataylanu säkiz ülüš
- 12 nizwanılarınğ öčürmiš ärsär(.) toquzunč
- 13 taqı bir nizwanısi qalmıš üçün amranmaq
- 14 ulušta taqı bir ažun tutar..anı
- 15 üçün ikawičiki titir.. bu bir ygrminč
- 16 boşyutlug tınlıg titir.. ol oq nom iyin
- 17 yoruyučı tınlıg qataylanmaq yolqa täg-
- 18 düktä körüm bulmıš tip atanur.. bu
- 19 iki ygrminč boşyutlug tınlıg titir(.)
- 20 qayu anagam qutın bulmıš tüzün tınlay
- 21 öčmäk dyan samarag öritmiš bolsar yma
- 22 ät'özin tanuqlayučı tip atanur.. bu üç
- 23 ygrminč boşyutlug tınlag atanur.. ol oq
- 24 anagam qutın bulmıš tınlıg ämranmaq
- 25 ulušta ät'öz qodup taqı önglüg tängri
- 26 yirintä toymaz-qan ikin arağı ät'öz-
- 27 in ärxant qutın bulup nirwanqa barır(.)
- 28 bu tört ygrminč tüzün kiši atanur..
- 29 yana oq anagam qutın bulmıš kiši amranmaq
- 30 ulušta ät'öz qodup önglüg tngri yitin-

10b

- 1 tä toyar.. nä toya birlä ök arxant
- 2 qutın bulup nirwaqa barır.. bu biš
- 3 ygrminč boşyutlug tınlıg titir.. ymä
- 4 anagam qutın bulmıš tınlıg amranmaq
- 5 ulušta ät'öz qodup önglüg tängri

6 yirintä toyar.. anta toypup titik
 7 odug üçün ämgäksiz tolyaq-
 8 siz nirwanqa barir.. bu alti
 9 ygrmin boşyu- tlug tñlīg
 10 titir.. taqı ymä ol oq anagam
 11 qutın bulmıš tñlīg ämranmaq ulušta
 12 ät'öz qodup önglüg ulušta toyar(.) anta
 13 toypup tömkä müntrük üçün älpın
 14 ämgäkin säkiz türlüg tüzün yol kögzi-
 15 ntä blgürüp timin ök nirwanqa barir(.)
 16 bu yiti ygrminč boşyutlug tñlīg titir(.)
 17 ymä ök anagam qutın bulmıš tüzün
 18 kiši ämranmaq ulušta ät'öz qodup önglüg
 19 tängri yirintä toyar.. anta toypup nirwanqa
 20 baryu adartlag bolmaz.. taqı üstünki orun-
 21 (lar)da kázä toyar ažun tutar.. anı üçün
 22 (yuqaru) ayguči tip atanur..bu säkiz ygrminč
 23 boşyutlug tñlīg titir.. bu muntag türlüy
 24 šazanlīg ärdinilig otrug içintä säkiz
 25 ygrmi türlüg boşyutlug ärdinilär äksüks-
 26 iz krgäksiz bälgülüg bolurlr.. amti muntada
 27 inaru toquz türlüg boşyutsuz tñlilyarıy
 28 adıra sözlämiš krgäk(.) äng ilki isilür
 29 tözlüg atlag boşyutsuz tñlīg ärür.. kim
 30 arxant qutın bulup yana tayar(.) bu

11a

1 baštinqı tüzün kiši titir.. yänä ymä
 2 isilmäz tözlüg atlg tñlg ärür.. kim
 3 arxant qutın bulup yanlap taymaz(.) bu ikinti
 4 boşyutsuz ärxant dintar ärür.. taqı ymä
 5 öz ät'özün özi ölürür atlıg boşyut-
 6 suz tñlīg bar(.) tömkäsi üçün arxant
 7 qutın bulur.. yänä yänä
 8 tayar(.) ol antag nizwanı basınčing-
 9 a ulinip kántü ät'özün ölür-
 10 üp nirwanqa barir.. qaltı gotiki
 11 atlg arxant toyın kántü yülügüsi
 12 üzä boyzın biçip nirwanqa bardı.. bu

13 үчүнч бошyutsuz atxant dintar titir.
 14 ymā ök ät'özin küzädür atly
 15 bošyutsuz tñlīg bar(.) nāčā ymā tömkā
 16 biliglig ärsär(.) inčip ät'özin artuq
 17 saqlanu tutar.. arxant qutñ bulup
 18 taymaz(.) bu törtünč bošyutsuz arxant
 19 dintar titir.. taqñ ymā tābränčsiz turmıš
 20 atlg bošyutsuz tñlīg bar(.) nāčā ymā
 21 ärxant qutñtñn tayyuluq fıltag-
 22 lar utru tursar.. inčip ät'özin küz-
 23 ädmäsar saqlanmasar ymā arxant qutñ-
 24 ntñn arıtñ taymaz.. bu bišinč bošyut-
 25 suz arxant dintar ärür.. taqñ ymā
 26 topulur tözlüg atlag bošyutsuz tñlİY
 27 bar(.) kim qamayda üstünki arxant-
 28 larnñg ädgüsin ärdämin bulyalñ tāgi-
 29 mlig bolur.. bu ärür altñnč bošyutsuz
 30 arxant dintar.. taqñ ymā bar bulyanmaq-

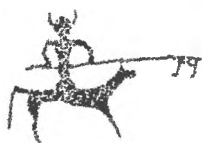
11b

1 siz tālgānmāksiz tözlüg titik sikiz
 2 otγuratñ otγuraqñ üçün arxant
 3 qutñ bulup taymaq tüšmākkā arıtñ
 4 qorqmaz.. bu yitinč bošyutsuz arxant
 5 dintar ärür.. taqñ ymā bar bilgā biligin
 6 qutrulmıš atlag bošyutsuz tñlīg(.) kim
 7 bilgā bilig küčintā nizwanñ-
 8 lag yagñlarñg utmıš(.) inčip
 9 öčmāk dyan samarda ulatñ
 10 dyan saqñnčlar üzä ärk tarta
 11 umaz(.) bu ärsär säkizñnč bošyutsuz arxant
 12 dintar.. yaqñ ymā bar ikidin sñgar
 13 ülüşin qutrulmaq atlg bošyutsuz tüz-
 14 ün tñlīg(.) kim alqu nizwanilarñg arıtñ
 15 alqmıš(.) alqu dyan samarlarda ärk türk
 16 bolmıš(.) bu ärür toquzunč bošyutsuz arxant
 17 dintar.. bu muntag türlüg tüzñnlärin
 18 qutluylarñn tiqmıš tæg tolu bursang
 19 quwrag ärdini titir.. kim xormuzta

- 20 tngridä ulatı ulug küçlüg tängrilär
- 21 kirit atlag didimlag başları üzä
- 22 yinçürü töpün yükünmiş tüzün bursang
- 23 quwrag ärdini qutınga mn çuu taş
- 24 ygän tutuq älgimin qawşurup töpumin
- 25 yirkä tägürüp ayayu ayarlayu yinçürü
- 26 yükünür mn(.) taqı ymä yüz kalp üç
- 27 asanki ödtä bärü paramitlag yolta
- 28 qataylanu tükäl türlüg yiwäkin yiwätip
- 29 tüzkarinçsiz burxan qutılag çkrwrt
- 30 ilig xan ornınga oluryuluq

12a

- 1 tigin ügä atınga abşik qılmış
- 2 biş azun tınlıylarıg urunçaq täginmiş
- 3 biş ygrmi asanki nayut sanınça tınlıy
- 4 oylanıning umugı inagı kin kälir ödün
- 5 säkiz tümän yaşlıg tınlıylarınıg özintä
- 6 yaşınta tört ärdinin yaratıylıy
- 7 säkiz tümän tört mıng
- 8 kânt uluş- larda barçada
- 9 baştın ačsız qızsız qısiysız
- 10 qawrıysız yagısız börisiz basinçsiz
- 11 iyınçsız irtsiz birtsiz mungsuz taqsız tälim
- 12 taşım bay barımlıg sansız öküş kotişwar
- 13 bayayutlar äwläri barqları üzä tıqmış
- 14 täg yigi säkiz ygrmi ulug ärdinin
- 15 itilmiş qayların bältirlärin yaratag-
- 16 lag yir tängrisining didimınga pasakı-
- 17 ngä oşatı qutluyda qutlug kitumati
- 18 atlag kânt uluşta säkiz ygrmi-i
- 19 wityastan şasatar boşunmiş közünür qut
- 20 tängrisingä üläşi braxmayu atlay
- 21 bramanlar iligintä braxmawati atly
- 22 ög işikä oşatı qatuntın toyüp
- 23 bälglüg bolup burxan qutın bulu
- 24 yrliqadaçı tužit tängri yirintäki uça-
- 25 diwaç atlag qarşıda oluru yrliqar
- 26 ayayqa tägimlig tüzün maitri

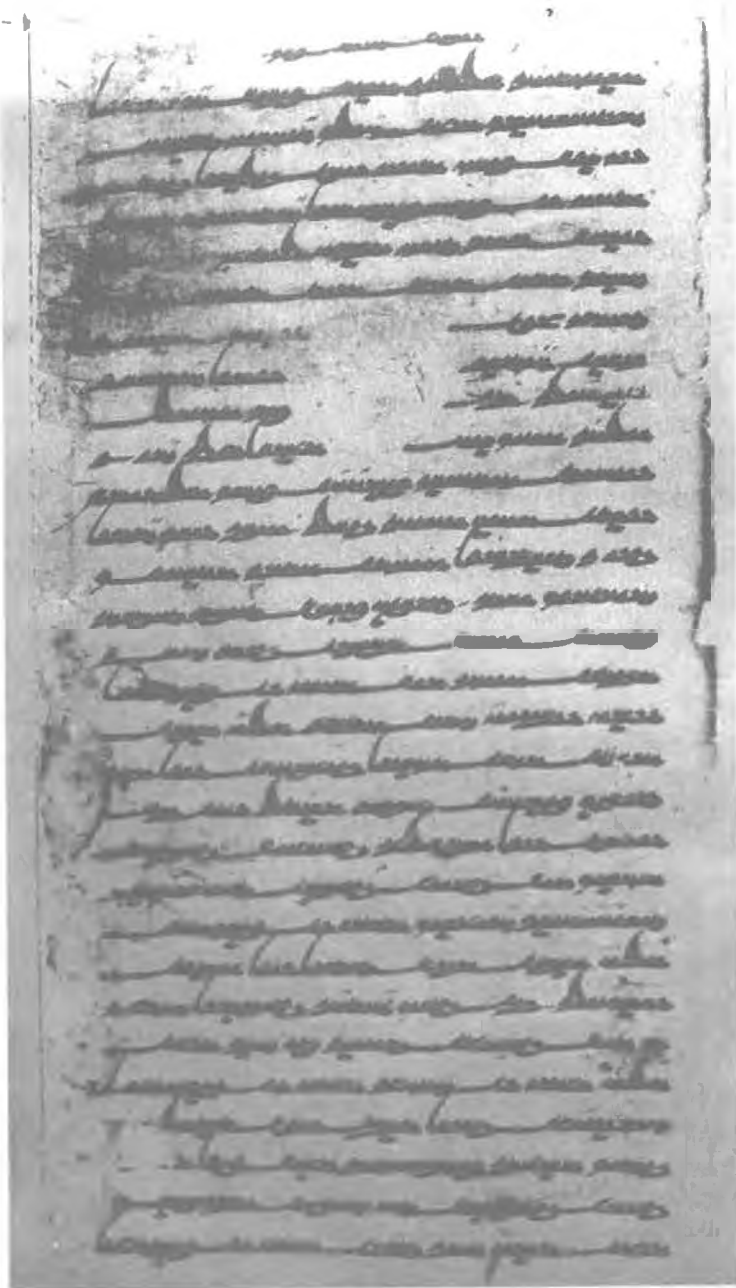

- 27 bodiswt qutınga..yänä yänä
 28 yalwara yinčkä ötüg ötünü ät'öz-
 29 ümın urunčaq tutuzu qop ažuntaqı
 30 ät'özin yinčürü töpün yükünür mn

12b

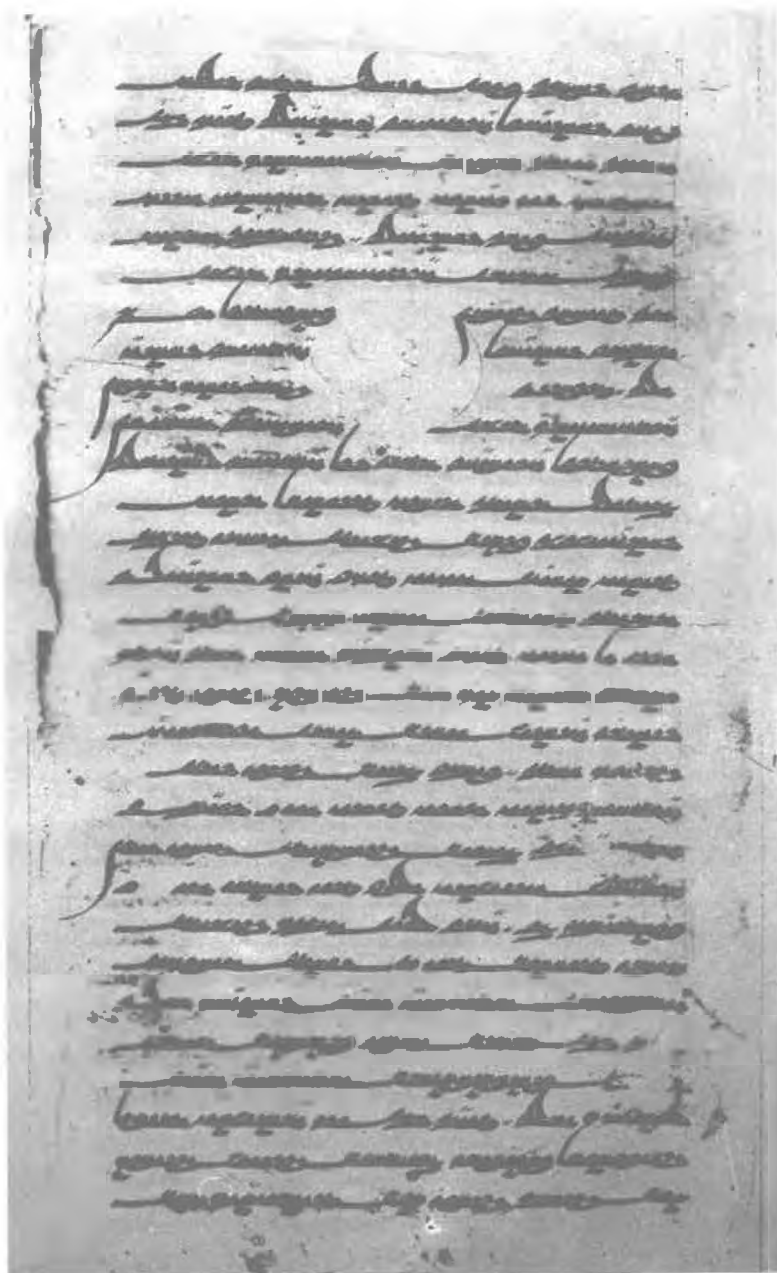
- 1 kim ymä tngri tngri burxan nirwanqa
 2 barmışta kin šazanta ulug asay
 3 tusu qiltılar änätkäk iltäki waybaš
 4 šasatar yaratdači koyranagayawi sangabatri
 5 gunaprabi manorati-da ulatı baxšılar
 6 qutınga yükünür mn. taq ymä antada
 7 basa öküš türlüg nom
 8 bitig itdi- lär yaratdılar
 9 sakantili işwari- šuri gotiki
 10 matarčti ašwagoši- da ulatı bodi-
 11 swt baxšılar qutınga ayayu ayarlayu
 12 yinčuru yükünür mn(.) taqı ymä tört
 13 küšan ulušta baxšılar boltılar
 14 kim burxan šazınınga ulug asay
 15 tusu qiltılar.. budarakšit sarwarakšiti
 16 ažokarakašiti olarqaymä yinčuru-ü
 17 yükünür mn(.) kim ymä üç solmıda
 18 ulušta öngrä baxšılar boltılar
 19 drmakam boyadati aryačantri ačarida
 20 ulatı baxšılar qutınga yinčürü yükünür
 21 (mn)(.) inčip ymä (üç) ärdinikä kirtgünč
 22 (köngüllü)g upasi čuu taš ygän tutuq
 23 öngrä(?) baxšılarda nomlug saw işidü
 24 täginip inčä saqınčim boltı(.) älp bulıuluq
 25 kiši ät'özin bultum(.) älpä älp
 26 soquşyuluq üç ärdini birlä soquštum(.)
 27 amtı yänä bükün bar yaran yoq
 28 baksiz mängüsüz ät'özüg bäkčä mängüčä
 29 saqınıp ärtär barır alqınur äd tawaray
 30 ürlüklükčä saqınıp üzütlüg ažunluq

ФАКСИМИЛЕСІ

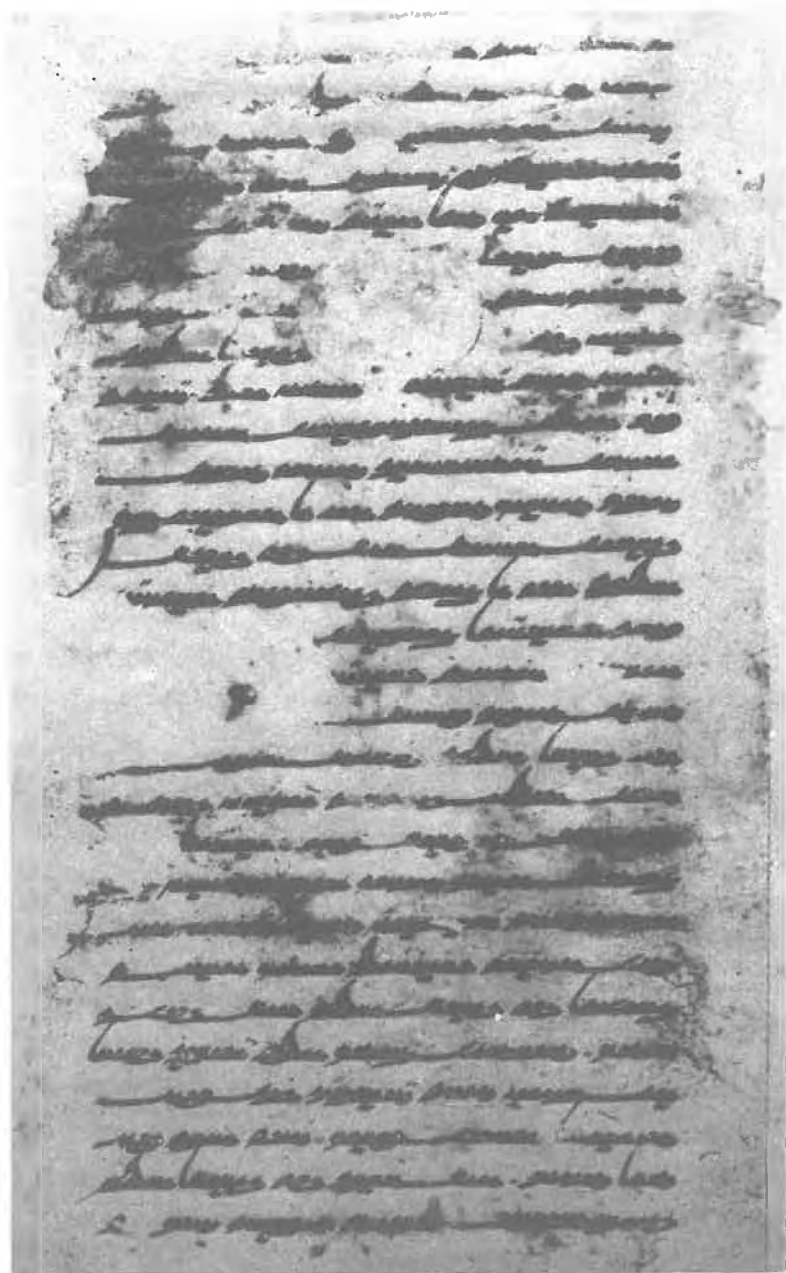

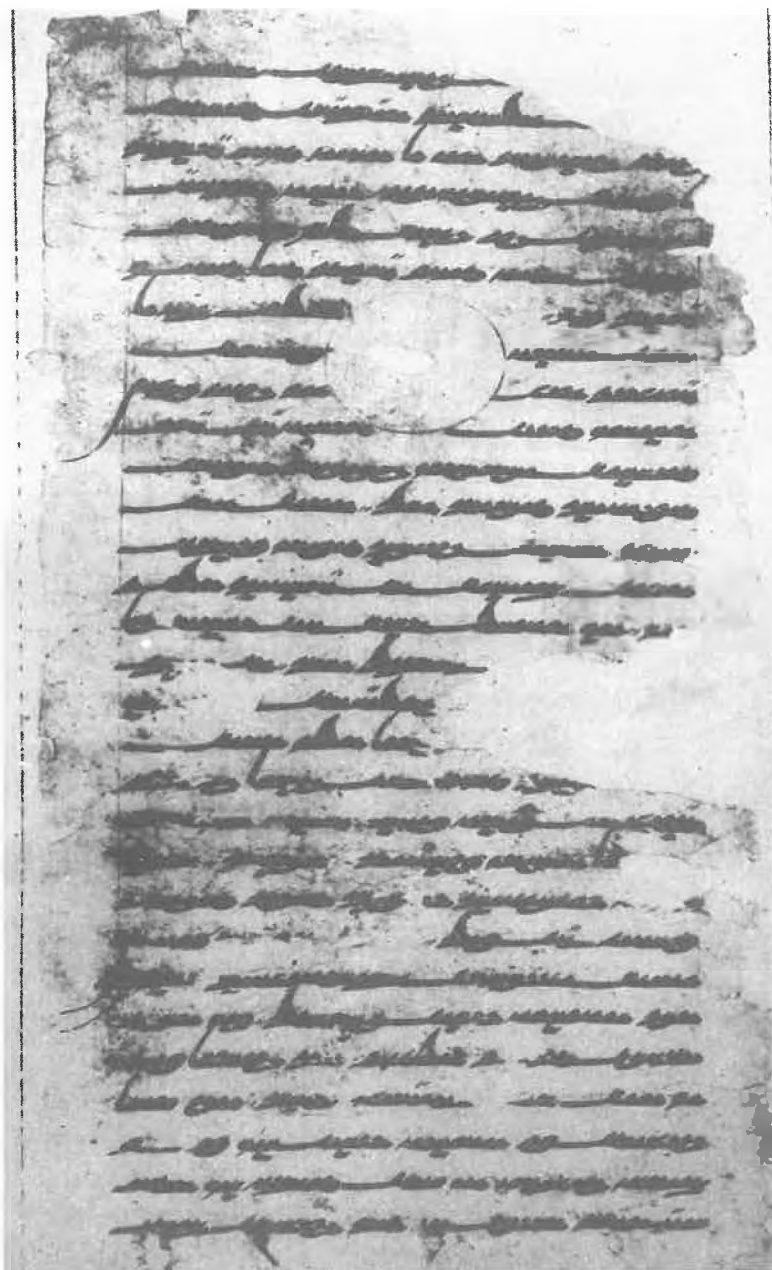
«Майтри симит ном бітік» жәдігерінің Құмыл нұсқасы

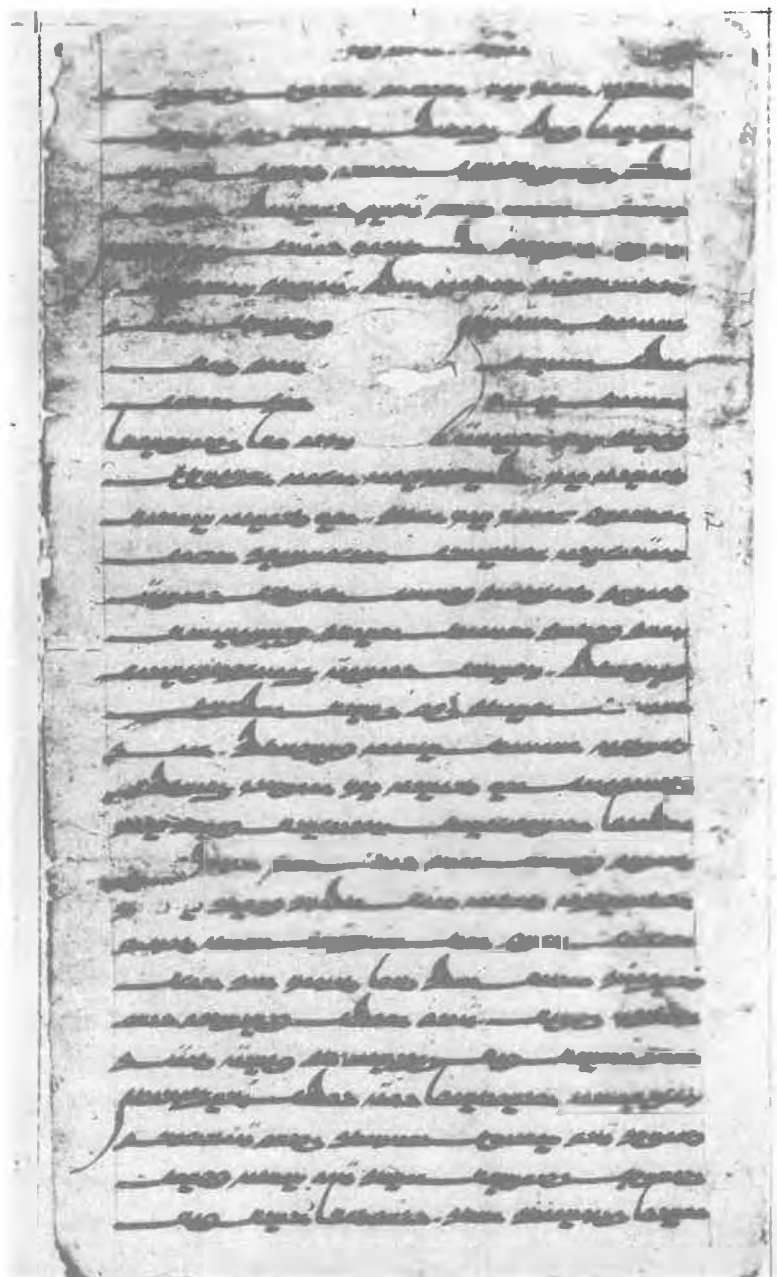

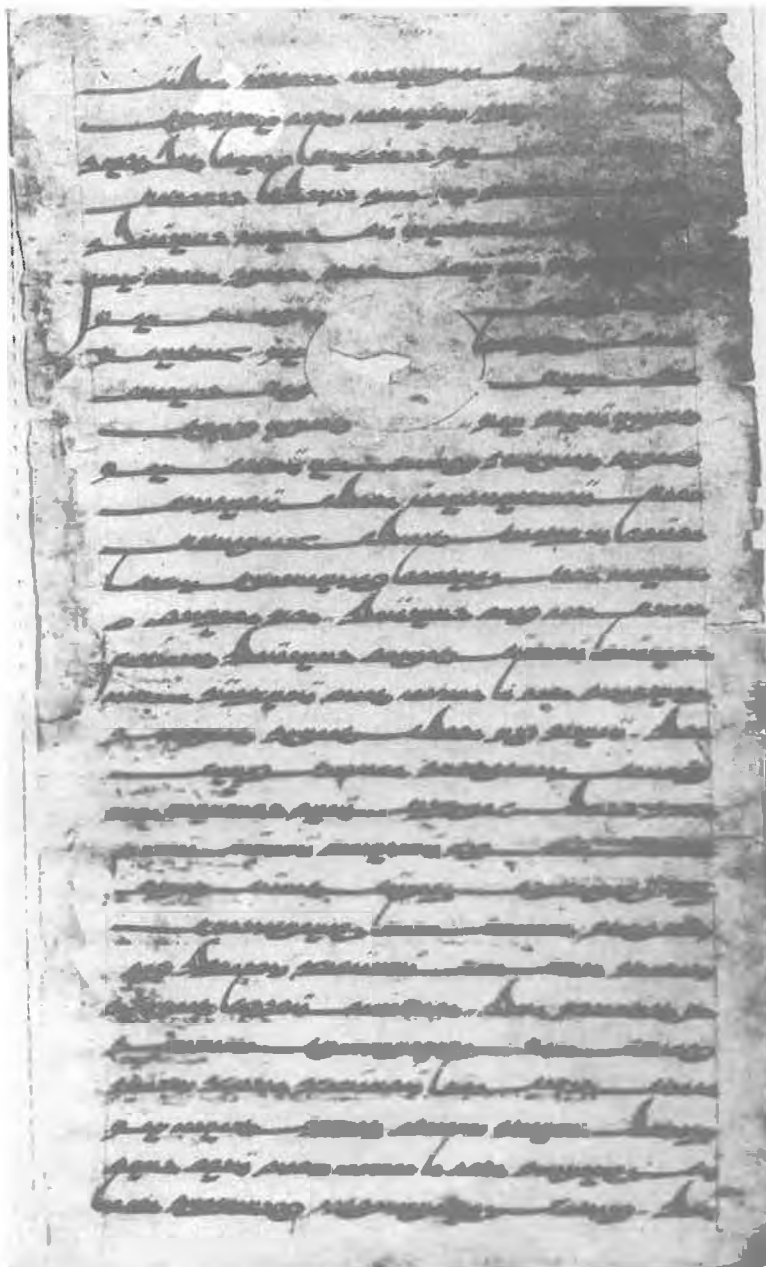

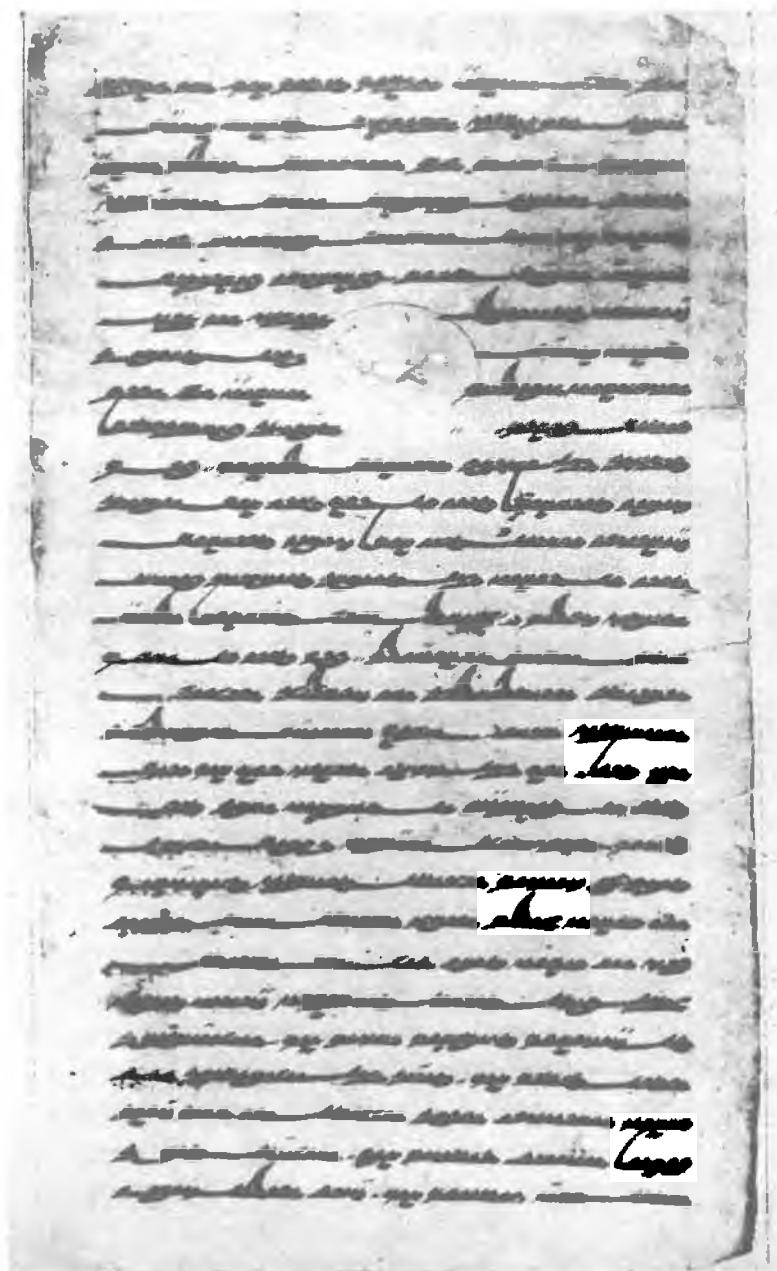

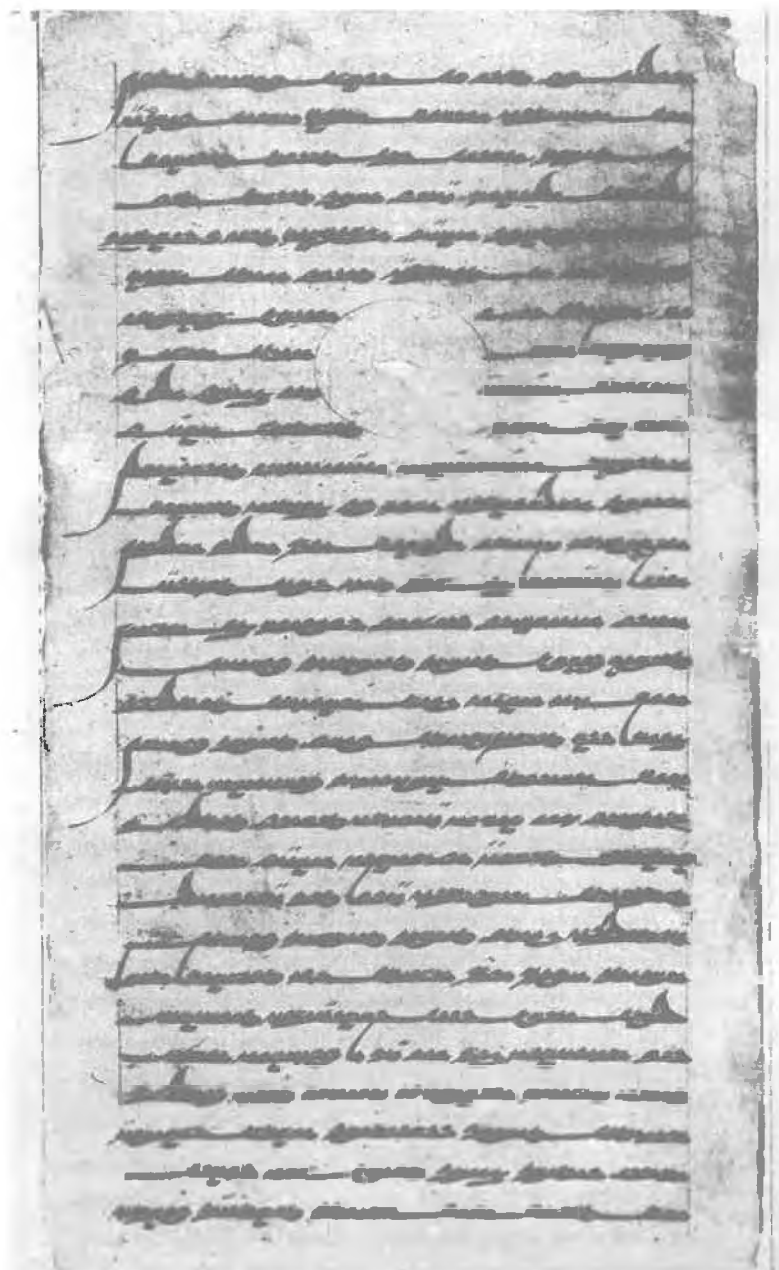

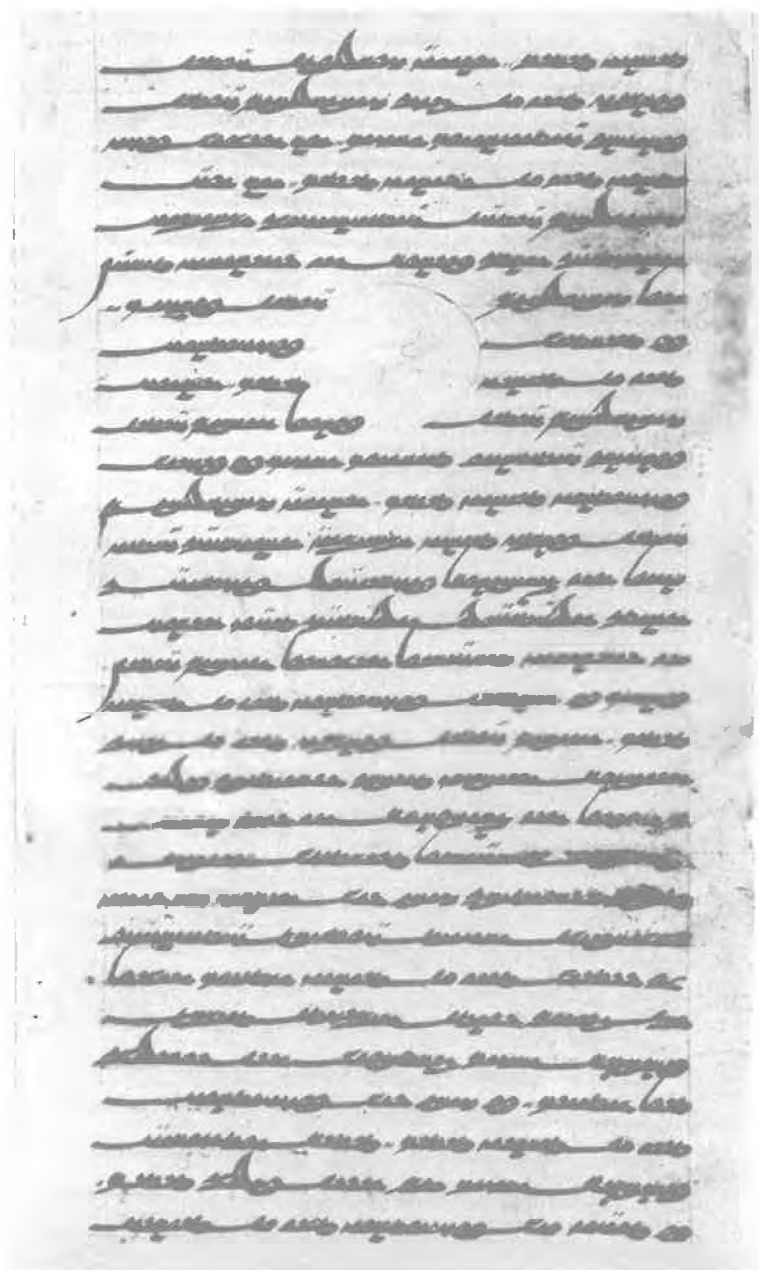

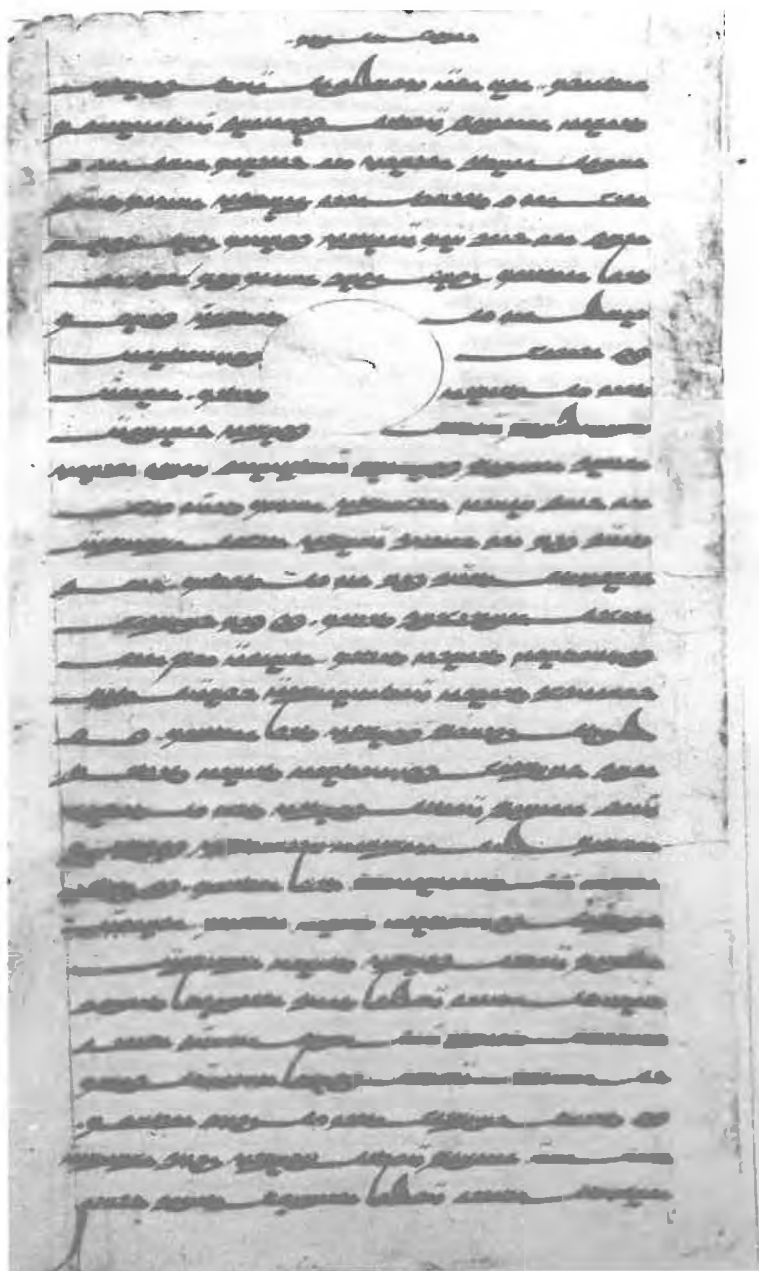

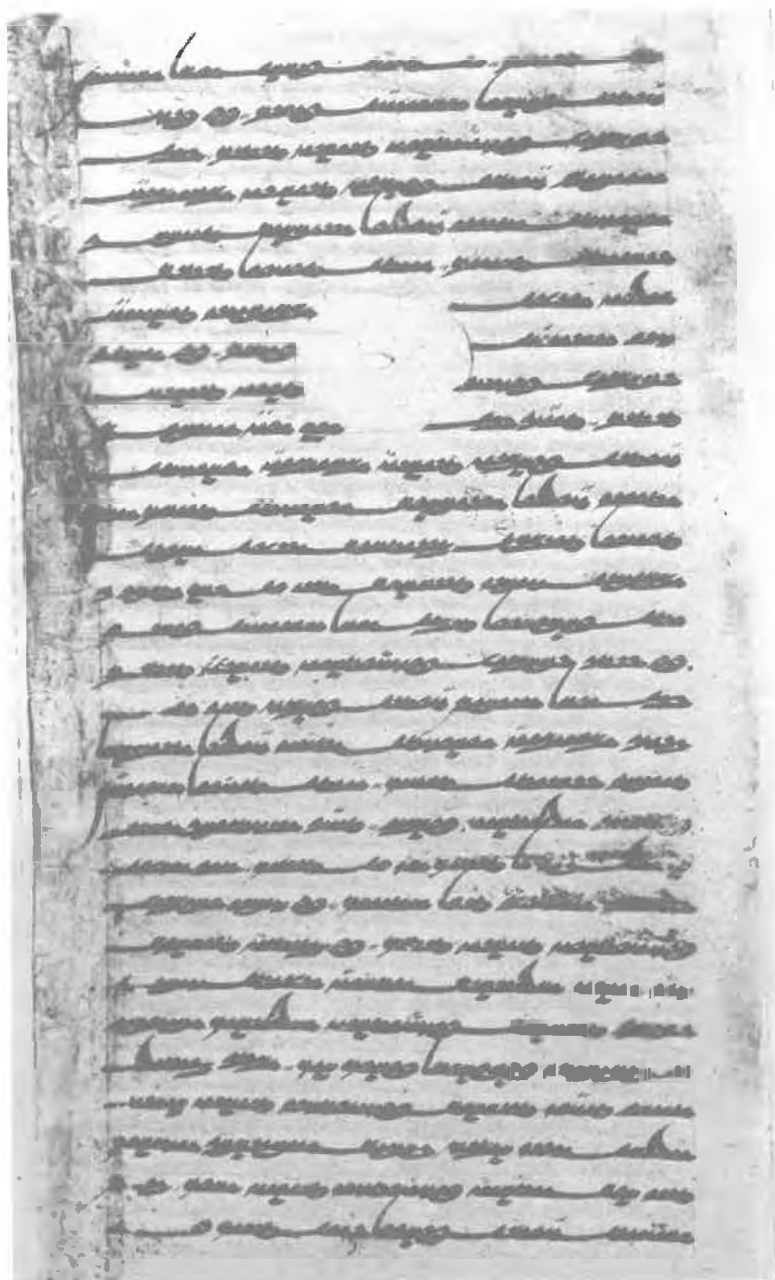

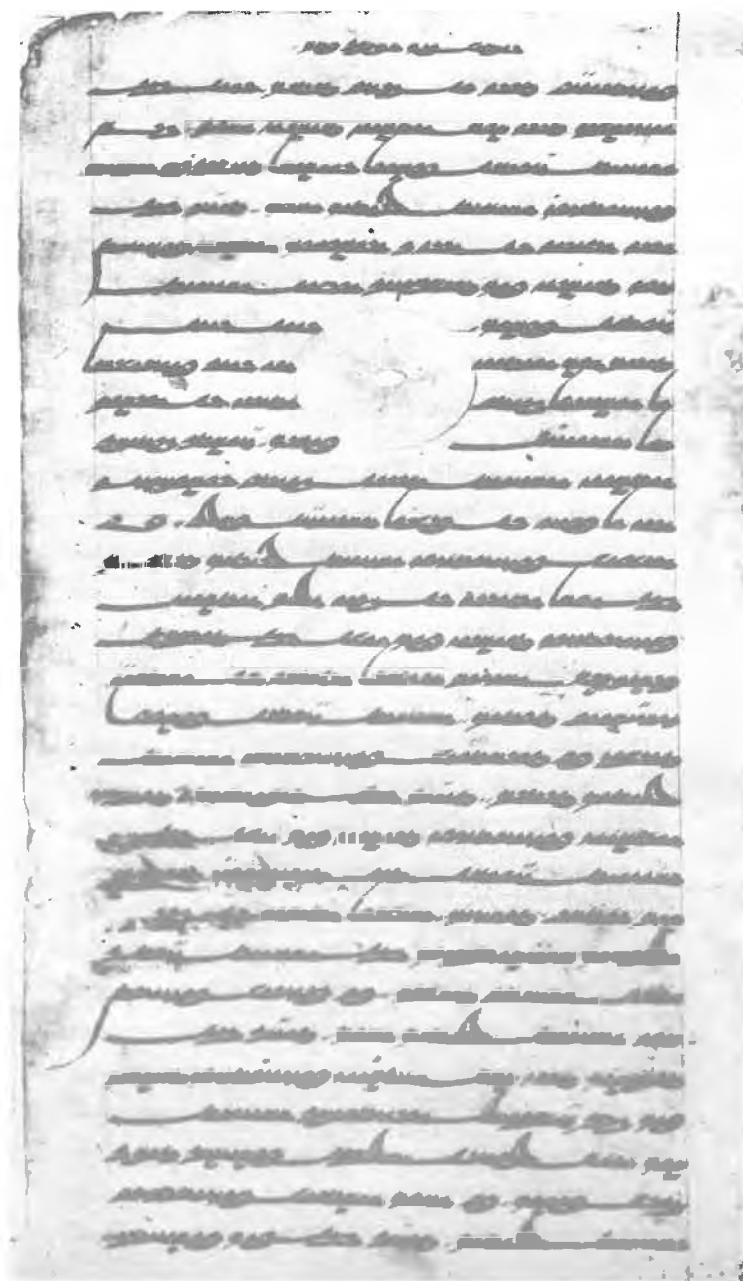

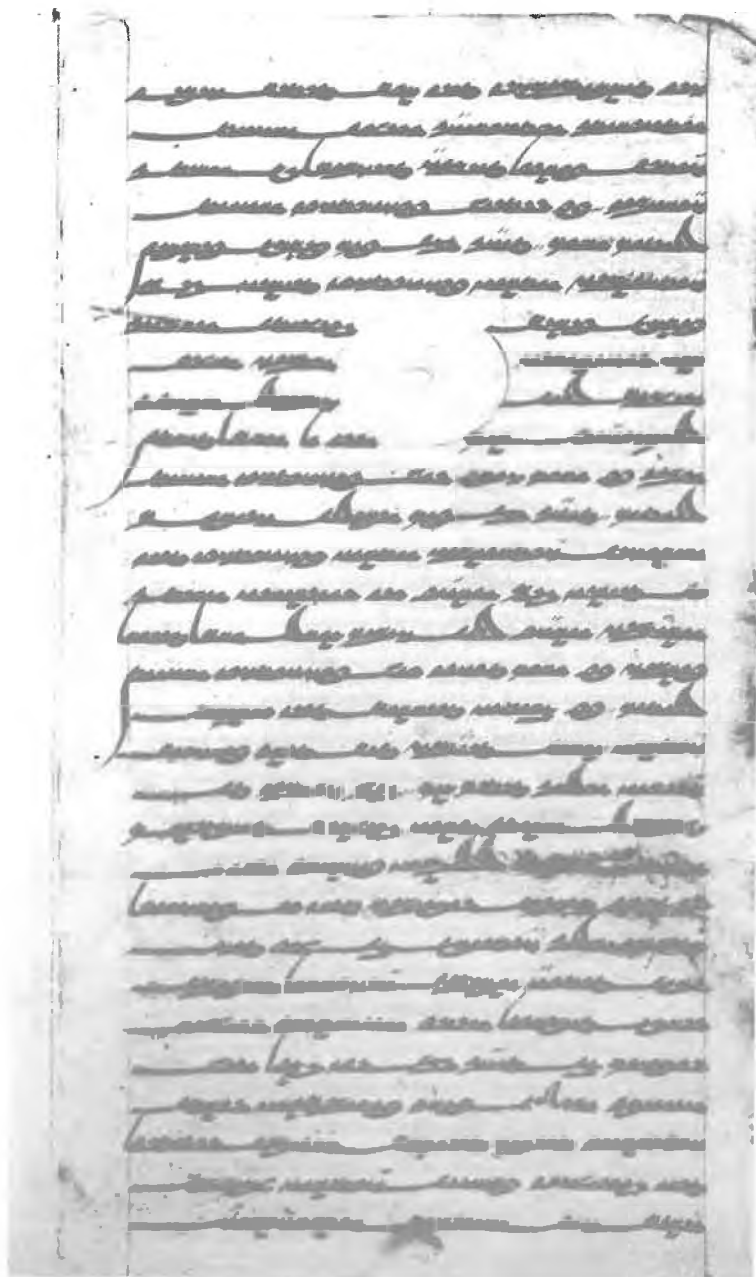

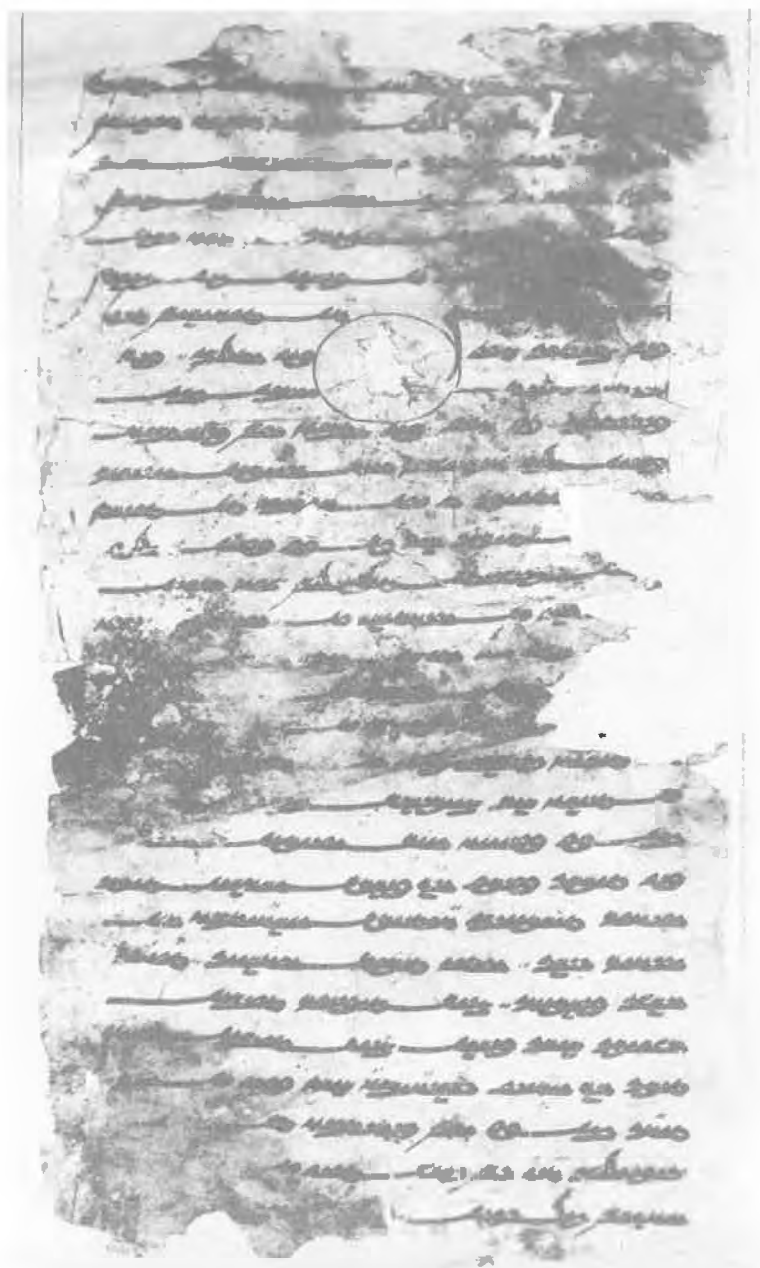

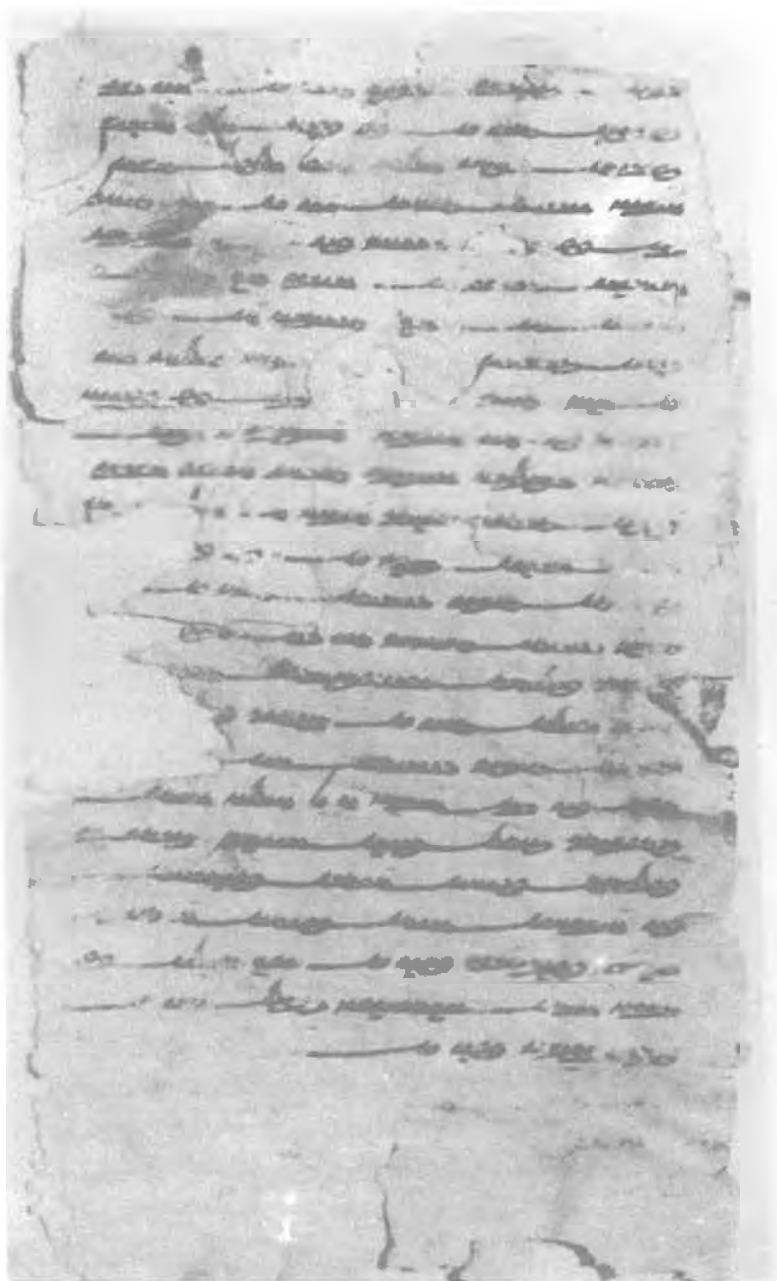

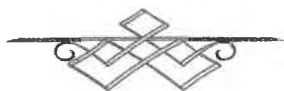
АБЫЗДАРДЫҢ ҚҰЛШЫЛЫҒЫ

Түркі-соғды жазба әліппесінде дүниеге келген жәдігерлердің бірі – Абыздардың құлшылығы. Көлемі шағын бұл ескерткіштің хатқа қай ғасырда түскені туралы ғылымда ортақ пікір жоқ. Зерттеушілердің кейбірі (Н.Пигулевская, С.Малов) жәдігердің хұснихатына қарап, XII – XIII ғасырларда жазылғандығын алға тартқан.

Ескерткішті әр жылдары А.Лекок, К.Мюллер, Н.Пигулевская, С.Е.Малов секілді ғалымдар зерттеп, ескерткіштің тілі мен мазмұнына қатысты өз пікірлерін ортаға салған.

Ескерткіште христианның несториан ағымының философиялық түйіндері сөз болып, онда Хиродис хан өзіне бағынышты абыздарды шақырып, Біділімге (Вифлием) жібереді. Олар Иса пайғамбарды сынау үшін алтын, тәубе және хошиис затты ұсынады. Сонда пайғамбар олардың сынау үшін келгенін аңғарып, үш сыйлықты да алып, өзінің патша, еміш әрі Тәңір ұлы екендігін жеткізеді.

Ескерткіш толық сақталмағандықтан да, жәдігердегі негізгі айтылар ой үзіліп қалған. Ортағасырда дүниеге келген бұл жәдігер қазақ тіліне алғаш рет тәржімаланып отыр. Аударма барысында С.Е.Малов²³⁵ жариялаған мәтін қолданылды.

²³⁵ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Москва-Ленинград, 1951 г. - 129-137 сс.

АУДАРМАСЫ

1. «Біз барып, оның Ұлы құзыретінде бас иеміз», –
2. (деп) олар айқайлады. Сол кезде Хиродис хан
3. оларға былай деді: «Енді, ей,
4. менің сүйікті ұлдарым, жолға жақсылап шығындар
5. шын көңілден тілендер (және) сұраңдар!
6. Қандай жағдайда табатын болсаңдар (да), қайтып келгендеріңде
7. маған хабар беріндер, оған мен де барып табынатын
8. боламын», – деді. Міне осылай, абыздар
9. Ұрыслым²³⁶нан шыға салып, кетуімен
10. сол жұлдыз да
11. олармен бірге кетті. Абыздар Біділім²³⁷ге жеткен уақытта
12. сол жұлдыз тоқтап,
13. қозғалмастан тұрды. Кейін (олар) онда
14. Мәсі тәңіріні тапты. Сол кезде олар
15. құрметпен жақын барып, (үнгірге) кірді. Өз
16. жүктерін ашты және
17. өздері алып келген сыйлықтарының қабыл болуын өтінді.
18. Үш түрлі сыйлық: алтын, тәубе,
19. хош иіс зат, сондай-ақ мадақ-мақтау арнады
20. бірінші хан Мәсі
21. тәңірге. Сол абыздар және (үнгірге) ойлан-
22. ып кірді. Тәңір ұлы (болса) егер
23. тәубені алады, (егер) бірінші хан болса,
24. алтынды алады. Егер ол емші-тәуіп болса,
25. шөп дәріні алады деген (оймен) ыдыспен
26. алып кірді. Мәңгі тәңірі ұлы
27. Ұлы хан Мәсі сол абыздардың
28. көңіліндегі ойларын біліп, жарылқап
29. үш түрлі сыйлықтың бәрін
30. алып жарылқады. Және оларға:
31. «Ей, абыздар, сіздер үш түрлі
32. сыйлықпен кірдіңіздер. Тәңірінің ұлы
33. және мен боламын, Ұлы хан және
34. мен боламын, шөппен емдеуші және мен
35. мен боламын», – деп жарылқады. Күдіксіз

²³⁶ Иерусалим.

²³⁷ Вифлием.

36. болып барындар», – деп жарылқады. Сол
37. абыздарға тас бесіктің бұрышынан
38. бір домалақ тасты ұн секілді
39. үзіп алып берді. Абыздар сол тасты алып,
40. өз күштерімен көтере алмады.
41. Жылқыға артып еді, жылқа (да) көтере алмады.
42. Содан (олар) кеңесіп: «Бұл тас
43. ауыр екен деді. Бұл бір домалақ тас...
44. не қылған бұл (тас) біздің жылқы және көтере
45. алмады, (енді) алып кете алмаймыз»,
46. (деп) сөйлесті, Кейін жақын бір
47. құдық көрінді. Сол тасты көтеріп сол
48. құдықтың ішіне тастады. Біраз
49. барып, қайта көрді. Сол құдық
50. ішінде бір қорқынышты үлкен жарықты
51. от лаулап жанып көкке дейін
52. жетіп тұратын. Көріп керемет
53. белгіні көріп абыздар
54. түсініп, біліп, қорқып, тізе бүгіп
55. жалбарынды. Және тізе бүгіп: «Бізге
56. табыну үшін қазына беріпті,
57. біз (болсақ) табынатынға табынбастан,
58. білместен құдыққа тастаппыз», –
59. деп өкінді. Сол кезден бүгінге
60. дейін абыздардың отқа табыну
61. дәстүрінің себебі осы. Содан кейін
62. оларға Тәңірі періштесі көрініп,
63. (оларды) басқа жолға
64. бұрып жіберді. Сол абыздар Хиродис ханға
65. келмеді. Тағы және (төмендегіні)
66. жазамыз. Зхария (есімді) ұлы діндардың
67. өлім құшуы ащы мінезді
68. Хиродис ханның қолынан. Ол (содан) кейін
69. көрді Хиродис хан мына абыздар
70. қайтып сол (тура) жолмен қайтпастан,
71. мені алдады мына абыздар», – деп
72. қатты ашуланды. Және (ол)
73. бағыныштыларына, жазалаушыларына,
74. жарандарына: «Барындар, менің
75. елім ішінде қанша екі жасқа (жеткен)

76. алтын оғлан балалар бар болса,
 77. бәрін де өлтіріңдер», – деп жарлық берді.
 78. Сонда белгілі болды (келді) Тәңірден бір
 79. періште Жүсіптің түсінде еніп, былай
 80. деп жарлық жеткізді....

ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

1. Baryp жүkүнәlim anuñ ұlұy күtya,
 2. tip ötündi-lär. Ol ödün Hirodis kan
 3. inča tip i(a)rylkady olarka: ia ämti
 4. ämrak oylanlarym, ädgü ki-a baryñlar,
 5. käd köñül tägürüp tiläñlar, istäñlar!
 6. Täcükin bulsar sizlar, iana ianyp kelip
 7. maña eşitdürüñlar men iamä baryp iükün
 8. äiin añar tip tedi. Yncyp ol moçoclar
 9. täcükin Uryslymtyñ öñüp bardylar
 10. ärsär ol iultuz iamä olarny birlä
 11. baryr erdi. Kačan ol moçoclar Bidiñh
 12. ymka tegdilär ärsär, ol iultuz
 13. täbrämädin şük turdy. Ötrü äntä
 14. bülytar Msiha t(ä)ñri-ig. Ol ödün
 15. titirü iakyn baryp, kirdilär. Öz
 16. iüklärin açtylar, ärtüdin açuyyn
 17. ötündilär, kim keltürmiş erdilär
 18. üç türlüg közünč: altun, zmuran,
 19. küjü iamä iükünč iükündilär, ögmäk
 20. alyş ötündilär ilik kan Msiha
 21. täñrika. Ol moçoclar ynča sakyn
 22. yp kirdilär. Täñri oylü ärsär,
 23. zmuran, küjü alyai. İlik kan ärsär
 24. altun alyai. Birük otaçy ämči ärsär,
 25. ot iam alyai, tip bir kabanda
 26. ürup kigürdilär. Mäñü täñri oylü
 27. ilik kan Msiha ol moçoclarny
 28. köñlindäki sakynçyn bilü iarylkar,
 29. üç türlüg közünçin ärtüdin iumky
 30. aly iarylkady. Ynča iarylkady olarka:
 31. äi moçoclara, sizlar üç türlüg
 32. sakynč üzä kirtijizlar: täñri oylü

33. iāmā mān ōk, ārürmān. İlik kan iāmā
34. mān ārürmān. Otaçy āmcī iāmā mān
35. ōk ārürmā, tip iarylkady. Sızık
36. sız bolup baryñlar tip iarylkady. Ol
37. moyoçlarka taş bīšikñiñ bülüñyn
38. ta min üzmīš tay bīr iumyak taşy
39. üzüp bīrdī... Moyoçlar ol taşy alyp,
40. öz ātözlārī kōtürgālī umatylar.
41. Iylkyka iütürsār iylky kōtürü umaty,
42. anyn keñgāštilār bū taş ārtüñgüü
43. ayyr turur. Bū bīr iumyak taş nāgü
44. lüg ol bīziñā iylky iāmā kōtürü
45. umatyn turur, İltgālī umayaıbyz tip
46. sözlāšdīlār, ötrü antaça bīr
47. küdüy bālgürtī. Ol taşy kōtürüp ol
48. (kü)düy ičintā kōmīšdīlār. Ança-a
49. baryp knya kōrdīlār. Ol küdüy
50. ičintā bīr korkünçy ülüy iaruk
51. oot ialyn bīrlā öñüp kōk kalyk
52. ka tāgī turur erdī. Ynçyp ol täñ-
53. lançy belgü kōrüp moyoçlar
54. añlap, bilip, korküp töpön tüšüp
55. iüküntīlār. Ynça tīür ārdīlār bīz
56. (yñā) tapūnyü iüküñgü ārdīnī bertüp-ä
57. ārmīš bīz tapynyü ka tāgīmsız ārmīš
58. bīz bīlmätin küdüyka kōmīšmīš bīz
59. tip öküñtīlār. Ol oyrka бүкүн
60. kün kātāgī moyoçlar ootka tapy-
61. nmak tyltayy bū erür. Ol ödün
62. belgülüg bolty olarka täñrīdām
63. urištī utuzup antyn öñi iolča
64. iorūtdy ol maoyoçlaryy Hirodis kan-
65. ka tegmādīlār. Taky iāmā bītīü
66. tāgīnālīm. Zharia ülüy dīntarnyñ
67. ölüm tāgīnmīši aiuy kylynçlyy-γ
68. Hirodis kan ālgīntā. Ol ödün
69. kōrdī Hirdois kan bū moyoçlar
70. ianyy atyn öñi iolča barmyşyn
71. mīñi oşyançulady bū moyoçlar tip-p
72. ay-i kād öükāsī keltī. Ynça tip

- 73. iarylkady öz boýaýlúkçy ölüťi
- 74. iaranlarka baryňlar mäniň
- 75. eľim ičintä nečä ekī iašda
- 76. altyn oylan kyalar bar ärsär,
- 77. barčany ölürünlär tip iarylkady.
- 78. Ötrü belgülüg bolty täňriďäm bīr
- 79. urištī Iusīpnīň tülīntä ynča
- 80. tip iarlyk tegürdi.

ФАКСИМИЛЕСІ

11) Өзгөчө кыргыздын асыл арыстары
 12) Өзгөчө кыргыздын асыл арыстары
 13) Өзгөчө кыргыздын асыл арыстары
 14) Өзгөчө кыргыздын асыл арыстары
 15) Өзгөчө кыргыздын асыл арыстары
 16) Өзгөчө кыргыздын асыл арыстары
 17) Өзгөчө кыргыздын асыл арыстары
 18) Өзгөчө кыргыздын асыл арыстары

«Абыздардың құлшылығы» жәдігерінің асыл мәтіні

КОДЕКС КУМАНИКУС

Жұмбақтар

Әлемдік өркениет тарихында ерекше орны бар Алтын Орда дәуірінде қыпшақ тілінде жазылған көне жазба ескерткіш. Алтын Ордамен байланыс жасаған саудагерлер үшін де осы қыпшақ сөздігі – «Кодекс куманикус» шығарылған. Бұл қыпшақ тілінде жазылған діни мәтіндер мен сөздіктерден тұратын кітап, 164 беттен құралған қолжазба готикалық көне жазумен 1303 жылы жазылған. Түркітану ғылымында соңғы деректер бойынша бұл еңбектің түпнұсқасы 1294 жылы жазылған, бірінші көшірмесі 1303 жылы жасалып, 1330 жылы толық көшіріліп біткен.

Белгісіз миссионер-аудармашының бұл еңбегі 1362 жылы Италияның оңтүстігінде орналасқан Венеция қаласының Марк әулие жиһадатханасындағы кітапханада италияндық қайта өрлеу дәуірінің атақты ақыны Франческо Петрарканың қолжазбалары арасынан табылған. «Кодекс куманикус» жинағы 1828 жылы алғаш рет Ресейде ғылыми қауымға таныстырылады. Содан бері осы қолжазбаға байланысты қорғалған диссертациялардың көптігіне қарамастан «Кодекс куманикус» не орыс тілінде, не туыстас түркі тілдерінде жарияланбапты.

«Кодекстің» ғылыми түрде зерттеу негізін неміс шығыстанушысы Генрих Юлиус Клапрот салып, 1828 жылы Парижде осы еңбектің қыпшақша бөлігін түпнұсқа латынша негізінде, араб транскрипциясында және французша аудармасымен жариялады. 1880 жылы венгр ғалымы Геза Куун Будапешт қаласында сөздікті қазір ғылымға белгілі «Codex Cumanicus» атымен толық жариялады.

Қазақ ғылымында «Кодексті» бірінші болып белгілі тілші-ғалым Ә.Құрышжанов зерттеп, көптеген еңбектер жазды. 1978 жылы Ә.Құрышжановтың А.Жұбанов, А.Белботаевтармен бірге «Куманиша-қазақша жиілік сөздік» деген атпен дайындап шығарған «Кодекстің» қазақ тіліндегі тұңғыш басылымының маңызы зор болды. Белгілі түркітанушы-ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор А.Н.Гаркавецтің көп жылғы ізденістерінің нәтижесінде 2006 жылы Москвада «Кодекстегі» қыпшақ мәтіндері алғаш рет орыс тілінде басылып шықты. «Кодекстің» бұл жаңа жарияланымында түркі тілдес халықтарға ортақ 51 жұмбақ, түрлі діни мәтіндер мен өзіндік құманша уағыздар жарияланған. Антологияның бірінші томында «Кодекстің» Гаркавец жариялаған осы басылымдағы жұмбақтар мәтіндері пайдаланылды.

Бұл құнды жинақ екі бөлімнен тұрады. «Италиян бөлімі» деп аталған бірінші бөлім үш бағанға бөлініп жазылған: бірінші бағанда – латын сөздері,

екіншісінде – парсы сөздерінің баламалары, үшінші бағанда – қыпшақ сөздері жазылған. Бұл бөлім «Ауа райы мен аспан әлемі», «Уақыт пен мерзімге байланысты атаулар», «Табиғат құбылыстарына байланысты сөздер», «Үстеулер», «Зат есім сөздері мен есімдіктердің септелу үлгісі», «Сауда-саттық істеріне байланысты сөздер», «Ұсталық пен ісмерлік қызметіне байланысты сөздер», «Ат әбзелдеріне байланысты сөздер» секілді тараушаларды қамтиды. Мұның барлығы күнделікті өмірде жиі қолданылып жүрген сөздер болғандықтан іріктеліп алынып, осы сөздікке енген.

Сөздіктің екінші бөлімі «неміс бөлімі» деп аталады. Қазақ әдебиетінің тарихы үшін мәні зор бұл бөлімде, негізінен, діни уағыздар, жұмбақтар, мақал-мәтелдер, нақылдар мен аңыздар, өсиеттер көптеп берілген. Сонымен бірге италиян поэзиясының ескі үлгілері, сенімге байланысты имандылық шарттар мен өсиеттер, Иса пайғамбар мен Әулие Марияны дәріптеген мадақ өлеңдер, аруаққа сыйыну, дін парыздарын өтеу шарттары, «Інжіл» кітабынан аударма, қыпшақша-немісше сөздік, қыпшақ тілі грамматикасының латынша жазылған нұсқасы бар. «Тағы бір ескертетін нәрсе, осы «Кодексте» алғаш рет кейбір музыкалық жазбалар нұсқасының кездесуі деуге болады. Христиандардың Иисусқа аяныш білдіретін жоқтау-толғауларының куманиша текстеріне нота берілді. Осындай тағы бір нота «Күннің шығуы жайындағы» куманиша жырға берілген.

«Кодекстің» ғылыми түрде зерттеу негізін неміс шығыстанушысы Генрих Юлиус Клапрот салып, 1828 жылы Парижде осы еңбектің қыпшақша бөлігін түпнұсқа латынша негізінде, араб транскрипциясында және французша аудармасымен жариялады. 1880 жылы аса көрнекті венгр ғалымы Геза Куун Будапешт қаласында сөздікті қазір ғылымға белгілі «Codex Sitanicus» атымен толық жариялады. Куун жарияланымында жан-жақты да көлемді тарихи-филологиялық зерттеу мен сөздіктің қыпшақ бөлігіне байланысты әр бет бойынша және қорытынды түсініктемелер берілген. Сол уақыттағы палеографияның ең жоғарғы жетістіктері негізінде орындалған бұл іргелі еңбек әлі күнге дейін өз маңызын жойған жоқ. Кейін 1936 жылы дат түркітанушы-ғалымы Кааре Гренбек қолжазбаның түпнұсқасын Копенгагенде бастырды. Гренбек басылымының факсимилелік бөлігінде еңбектің археографикалық анықтамасы, «Кодекске» байланысты маңызды әдебиеттің тақырыптық тізімі және жәдігердің ішкі сипаттамасы берілді. 1942 жылы ғалым осы ескерткіш бойынша куманиша-немісше сөздікті дайындап шығарды.

«Қыпшақ тілі сөздігінің» авторы белгісіз. Алғаш жазылған жері де нақты емес. Бұл Алтын Орда астанасы – Сарай қаласы немесе Қырым, әлде Венгрия болуы мүмкін. Әйтеуір католик дінінің Шығыстағы қызметін іске асырған дін өкілі жазғаны белгілі. XIII ғасырдың 80-жылдарындағы Францискан

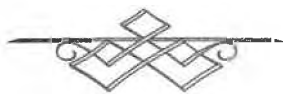
монастырының дін таратушы миссионері үшін латынша-парсыша-қытшақша сөздік көшірмесі асығыс жасалған да, ол кейін христиан мәтіндерінің қытшақша аудармаларымен, қытшақ грамматикасы бойынша латынша мақалалармен және қайтадан жаңаша дайындалған латынша-қытшақша алфавиттік сөздікпен толықтырылған.

«Кодекстің» қазақ әдебиеті тарихында алар орны ерекше. Бұл, біріншіден, әдеби жәдігер ретінде баға жетпес жазба ескерткіш. Қазақ фольклоры үлгілерінің «Кодексте» көптеп кездесуі назар аударарлық жайт. Тіпті діни уағыздар мен өсиеттердің өзінен нақылдар мен қанатты сөздердің молынан ұшырасуы бұл құнды мұраның әдебиет үшін маңыздылығын жоққа шығармайды.

«Кодекстегі» жұмбақтардың қазақ әдебиетіне тікелей қатысы бар. Сөздікте келтірілген 47 қытшақ жұмбағының басым бөлігі қазақ фольклорында сақталған.

«Кодекстегі» жұмбақтар мен қазақ жұмбақтарының ұқсастық ерекшеліктері олардың арасында тікелей сабақтастық болғанын айғақтайды. Сөздіктегі жұмбақтарды бірқатар қазақ жұмбақтарының көне үлгілері ретінде қарастырып, бұл жанрдың ерте заманда қалыптасқанын аңғаруға болады. Сонымен бірге қанша ғасыр өтсе де, «Кодекс» жұмбақтары мысалында қазақ жұмбақтарының жанрлық табиғаты соншалықты өзгеріске ұшырамағаны сезіледі. Сөздіктегі жұмбақтарды тақырыптық жағынан қарастырғанда олар аспан, жер туралы, хайуандар мен жәндіктер туралы, құстар туралы, адам және оның мүшелері туралы, өсімдіктер туралы, киім-кешек, үй, от жағу, ыдыс-аяқ туралы, үй жабдықтары мен құрал-саймандары туралы, көлік қатынас туралы болып келеді. Қазақ жұмбақтарының тақырыптық жіктелуі де дәл осылай.

Қорыта айтқанда, «Кодекс Куманикус» кітабы әлемдік өркениеттің құнды мұрасы, қазақ әдебиетінің орта ғасырлардағы тарихынан сыр шертетін бағалы жазба жәдігер.

АУДАРМАСЫ

1

Тап, тап тамызық,
Таматұғын тамызық,
Көлеңкесі бар
Күйетұғын тамызық.
Ол – көбелек.

2

Жаздым, жаздым, жаздым,
Бес ағашқа жаздым.
Сынабымды иледім
Көк жібекті шырмадым.
Ол – қына.

3

Кермеде қара, құла бір-біріне ұқсайды.
Ол – істік.

4

Итеріп, итеріп ырғалмас,
Ішіндегі шайқалмас.
Ол – ұра.

5

Сілеусін майын сілкіп болмас,
Сырма тонымды бүгіп болмас.
Ол – жұлдыз.

6

Ақ күйменің аузы жоқ.
Ол – жұмыртқа.

7

Алан-құлан бұл ту тұрар –
 Айыр ағаштан май тамар.
 Құлан-алан ту тұрар –
 Қу ағаштан май тамар.
Бұл – істікте пісірілген қой.

8

Күн алдынан елші келер –
 Күміс бүргі тарта келер.
 Ай алдынан елші келер –
 Алтын бүргі тарта келер.
Ол – аққу құс.

9

Бұты, бұты ұзын,
 Бұтымнан арық ол, ұзын.
Ол – ұшаяқ (мосы).

10

Қызыл аяқты көрпе жамылған,
 Алтын басты, шыбық бар.
Ол – тырна.

11

Сенде, менде жоқ,
 Сеңгір тауда жоқ,
 Қатты таста жоқ,
 Қыпшақта жоқ.
Ол – құс сүті.

12

Қошқар мүйізді толығады,
 Қатты болғаннан қатты болады
 Қошқар мүйізі – құд[..?]

Теке мүйізі тығыз болады,
Тығыз болғаннан күшті болады.
Теке мүйізі – тең [...]

13

Ұзын ағаш басында
Ұрғығұл атты құс отырар.
Оны ату керек
Екі ұшына, жүрегіне тас керек.
Ол – жан.

14

Ұзын ағаш басында
Ұлы жазу жаздым.
Бақытсыз ұл келер деп,
Мен оны аңдып тұрдым.
Ол – қармақ пен балық.

15

Ақша түсті қайда қыстамас?
Қанды жерде қыстайды.
Қан қанша ұйымас
Қап ішінде қыстайды.
Ол – қарын май.

16

Бес басты елші келер
Ол – етіктің жыртығынан көрініп тұрған бес саусақ.

17

Тау үстінде таласқан,
Таяғы бар бес батпан.
Ол – түлкішіктің құйрығы.

18

Арба шақ етті! –
Тас арбадан шақ егіп түсті.
Ол – түйе.

19

Менің қалыңдығым жарма жер,
Ал менің қарным аш.
Ол – кереге.

20

Сиыр сырты,
Қой жамбасы.
Ол – етік.

21

Көкше лағым көгенде семіреді.
Ол – қауын.

22

Кешке келер қара лақ,
Ерте барар қара лақ.
Ол – түңлік.

23

Бір ұшы қыс қыстар,
Бір ұшы жаз жайлар.
Ол – сырық.

24

Отырғаным – оба жер,
Басқаным – бақыр шанақ.
Ол – ертоқым мен үзеңгі.

25

Шапшашықтың үстінде шапшашық.

Ол – қамыс.

26

Жазда жаңа келін жүгінде отыр.

Ол – қамыс басы.

27

Жазда шапты тоқпақ жатыр.

Ол – кірпі.

28

Жазда майлы қайыс жатыр.

Ол – жылан.

29

Ішер, жер,

Ініне кірер.

Ол – пышақ.

30

Қорамсағым жалғыз,

Оғым сансыз.

Ол – көк аспан мен жұлдыз.

31

Мұрынсыз мұз тесер.

Ол – қой бозы.

32

Оңды-солды айырған,

Отыз түмен биікте.

Ол – күн, ай, жұлдыз, таң.

33

Алтын айырған тура түсер,
Алқызыл торкам жайылып түсер.
Ол – құлындаған бие.

34

Ол өтті, өтті,
Иісті көлде қыстады.
Ол – аузын артына соғып ұйықтаған ит.

35

Түйме түйдім,
Ұршыққа > ұршыққа салдым.
Ол – іс.

36

Кесіртке қан тамды,
Қара ұлысқа жайылды.
Ол – от.

37

Ұзын-ұзын сырғанақ,
Ұшына дейін сырғанақ,
Қысқа-қысқа сырғанақ,
Қырына дейін сырғанақ.
Ол – пышақ пен қайрақ.

38

Буы барда – ізі жоқ.
Ол – кеме.

39

Тап: артыңды –қарп!
Ол – есік.

40

Аузымды ашсам, өкпем көрінер.
Ол – есік ашса, көрінген от.

41

Алқызыл шегрен жәшігім,
Алтындай менің асханам.
Ол – жаңғақ,

42

Сеңсең айыры басында
Сегіз қоян іні бар.
Сен оны таппасаң,
Сынық жылайсың.
Ойлап біліп таппасаң,
Ауру жылайсың.
Ол – күміс.

43

Тәңірден түскен тоқмашық –
Төрт аяқты маймашық.
Ол – кірпі.

44

Бұғанақты терек.
Ол – бұғаулы тұтқын кісі.

45

Бұқа, доңыз қыстайды.
Ол – қыс қамын қылу.

46

Күшті бұқа өкірді.
Ол – соқыр болып қалған әке.

47

Сиыр қатты ыңырсыды.
Ол – жылаған ана.

48

Екі бұтақ өскіні сетіледі,
Сетіліп түбі бұрқылдайды.
Ол – жылаған екі сіңлі.

49

Жоғарыдан келген нендей аң?
Жолбарыс аң, – дейді.
Жотасында толы інжу
Тамып жатыр, – дейді.
Төменнен келген нендей аң?
Құла барыс аң, – дейді.
Құйрығында оның інжу
Тамып жатыр, – дейді.
Ол – көпес.

50

Желідегі бес құлық,
Бесеуі де құлындады.
Ол – жылдың келуі.

51

Сарайдағы сары айғыр,
Сайратып кісінейді.
Ол – қаңқылдаған қаз.

ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

1

Tap, tap tamyzyk,
Tama-dyrған tamyzyk,

kōlāgāsī bar
 kōie-dyrġan tamyzyk.
Ol, kōbelek

2

Bītī-bītī-bītīdīm,
 beš aġaçġa bītīdīm,
 Kōnesūuūm iūuūrdym,
 Kōk iībekīm çyrmadym.
Ol, kyna-dyr

3

Kašta kara-kūla ūušap-dyr,
 Itīp-itīp yrġalmas,
 İčīndāġī çaihalmas.
Ol, ūrū

4

Sīleusīn iaġy sīlkīp bolmas,
 Syrma tonūm bŭġŭp bolmas.
Ol, žŭldŭz

5

Ak kŭimānīġ auzū ioh.
Ol, iūmŭrtka

6

Alan-kŭlan būu (tūu) turur –
 Airy aġaçtan iau tamar;
 Kulan-alan tūu turur –
 Kūu aġaçtan iau tamar.
 (...)

7

Kŭn altūndan ālçī kelīīr (kelīīr) –
 Kŭmīš byrġy tarta kelīīr (kelīīr);

Ai atından elči keliiir –
 Altın byrgıy tarta keliiir.
Ol, a(idynlyk?)

8

Bütü-bütü üzün,
 Bütümdan aрыk ol, üzün.
Ol, ücaiak-dür

9

Al paçaly, iabūuly,
 Altın başly, çohmarly.
Ol, türna-dyr

10

Sendä, mendä ioh,
 Seңgır tauda ioh,
 Ütlü tašta ioh,
 Кypçakta (Кypçakta?) ioh.
Ol, küş süt-dür

11

Koçkar müüzī koiürmak,
 Koiürmaktan koiürmak.
Koçkar müüzī – kud(..?) ~küid (..?).

12

Tegä müüzī tyiyrmak,
 Tyiyrmaktan tyiyrmak.
Tegä müüzī – teŋ (...).i.

13

Üzün ağaç başynda,
 Ürgüüül atly küş oltürür;
 Any atma är kerek,

Ekī ūčūna > iüreginā taš k'éräk.

Ol, tyn

14

Ūzün aǵaç başynda,

Ūlü bītiü bītidim;

K'emsän oulu k'elgäi dep,

K'emsän tūrüp sahladym.

Ol, karmak bile balyk

15

Ahča kaida kyşalmyş?

Kanly ierdä kyşalmyş.

Kany nečik iühmamyş?

Hap ortada kyşalmyş.

Ol, karyn iau-dyr

16

Beş başly elčī kelīiir.

Ol, etiktän beş barmak baǵar

17

Tau ūstindä talaşman,

Taiagy bar beş batman.

Ol, tülküčiginiñ (=tülküčikniñ) tüpegi

18

Araba – šak! --

Taš araba šak ete tüšti.

Ol, töüä

19

Tüüü ier käläšim –

Karnym ač.

Ol, keregī-diir

20

Syiyр syrty,
Koi қоңақы.
Ol, (etlk).

21

Ќөккә ulhaiym көgende semіrіr.
Ol, haiua (huun)

22

Ќеке келір кара улах,
Erte baryr кара улах.
Ol, түглік

23

Bір үчү кыш кышлар,
Bір үчү iai iailar.
Ol, sryh

24

Otүрганым oba ier,
Baskanym бағыр çanak.
Ol, (eiär bile) үзеңгі

25

Çapçaçyk üstündä çapçaçyk.
Ol, hamyş-dyr

26

Iazda ianы келін iügünä-dір.
Ol, hamyş başy-dyr

27

Iazda iauly tokmak iatyr.

Ol, kīrpī-dīr

28

Iazda iauly haiyš iatyr.

Ol, iylan-dyr

29

İcer, ier

İninā kīrer.

Ol, byčak-dyr

30

Salp kešīm,

Sansyz ohum.

Ol, kōk bile iūldūz-dyr

31

Būrūnsyz bŭz tešer.

Ol, koi bogŭ

32

Oŋlŭ-sollŭ aiyrġan

Otŭz tŭmen ōnei-dīr.

Ol, kuiaš, ai, iūldŭz, taŋ

33

Altŭn aiyrġan tŭra tŭšer,

Al torham iaiyly tŭšer.

Ol, bile kŭlŭnlaġan-dyr

34

Ol ötemiŝ, ötemiŝ,
Iyiy köldä kyŝalmyŝ.
Ol, it-dır, auzın artyna sohıp üiür

35

Tüimä tüidim,
Tütängä > tütängä saldym.
Ol, üs-dyr

36

Käsärtkiçe kan tammyŝ,
Kara ülüska iaiylmyŝ.
Käsärtkiçe sary altın a(kmyŝ).
Ol, ot-dyr

37

Üzün-üzün syrgalak,
Üçüna deiri syrgalak;
Kysha-kysha syrgalak,
Kyrıuyna deir syrgalak.
Ol, byçak bile bilegi

38

Bü bardy – İzi ioh.
Ol, kemä-dır

39

Tap: artynğa – karp!
Ol, eŝik-dır

40

Auzım açsam, öpkäm körünır
Ol, eŝik açsa, ot körüngän-dır.

41

Al saury iančyğym,
Altyn touram aškynam.
Ol, hoz

42

Señseñ airy başynda
Segiz koian ĩni bar.
Seni any tapmasañ,
Synyk ĩni iylağyl.
Aulññ bile tapmasañ,
Auruu ĩni iylağyl.
Ol, küimyč

43

Teñirdän tüşkän tokmaçyk –
Dört aiakly maimaçyk.
Ol, kırıpi

44

Bügänäklı čärt terek.
Ol, tutğan kiři-dır, búğauly

45

Búğa, toñuz kyşalmyş.
Ol, kyş kata kilägän-dır

46

Küč búğasy kürlämış.
Ol, atasy sohranğan-dyr

47

Küčmen kara çynlamyş.
Ol, anasy iylağan-dyr.

48

Ekī sete setelār,
Sete tübü Bürküldär.
Ol, eskī sñhlī iylağan-dyr.

49

Ioğartyn kelgän ne kīiik?
Iolabars kīiik, - deşirlär;
Iotasynča su iñči
Tama kelİR, - deşirlär.
Küürtyn kelgän ne kīiik?
Küla bars kīiik, - deşirlär;
Kürühünča su iñči
Tama kelİR, - deşirlär.
Ol, bezergen-dİR

50

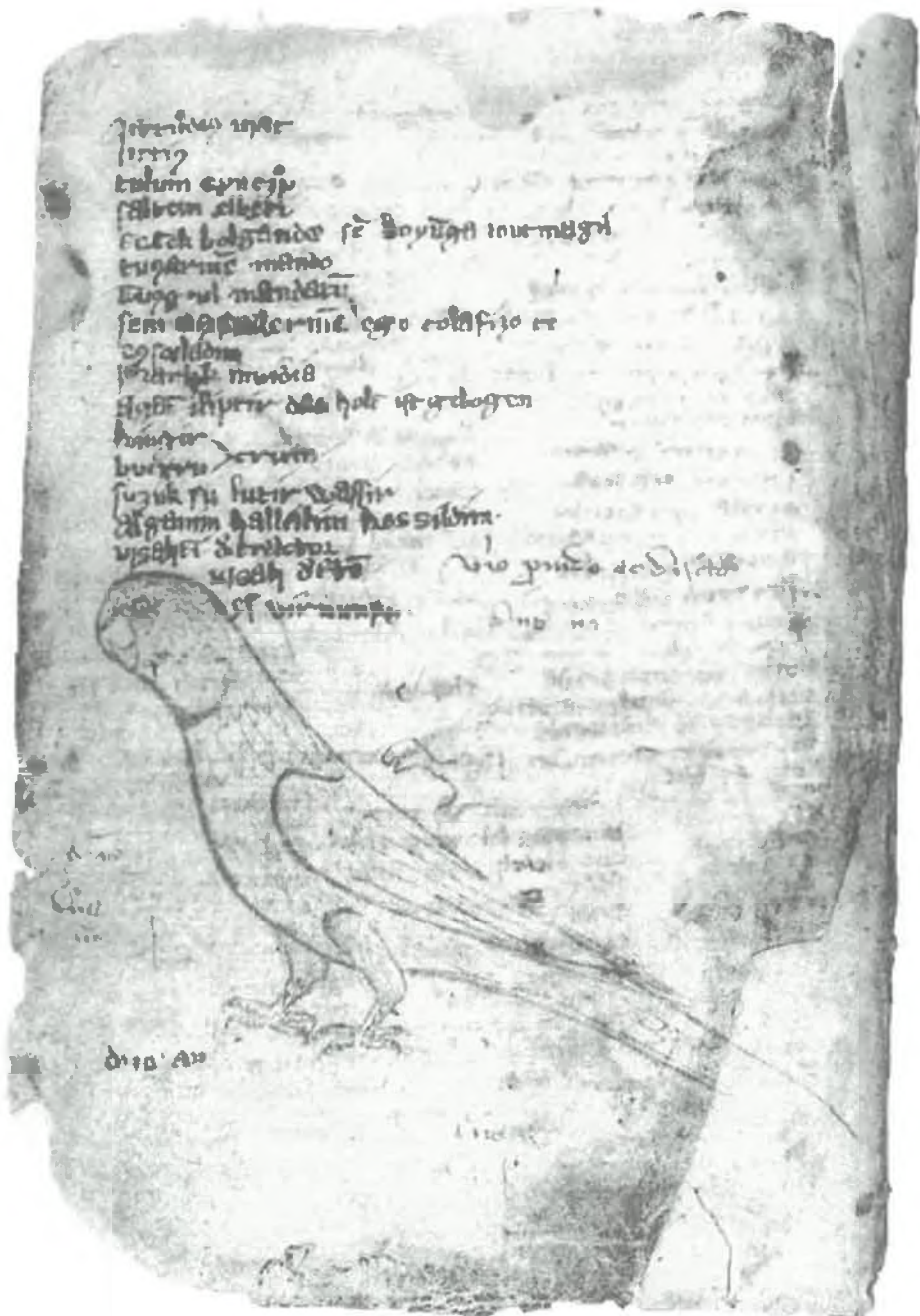
Beltİrdägi beş küülük>hüülük
Beşİ bile küünlamyş.
Ol, iyl kelgän-dür

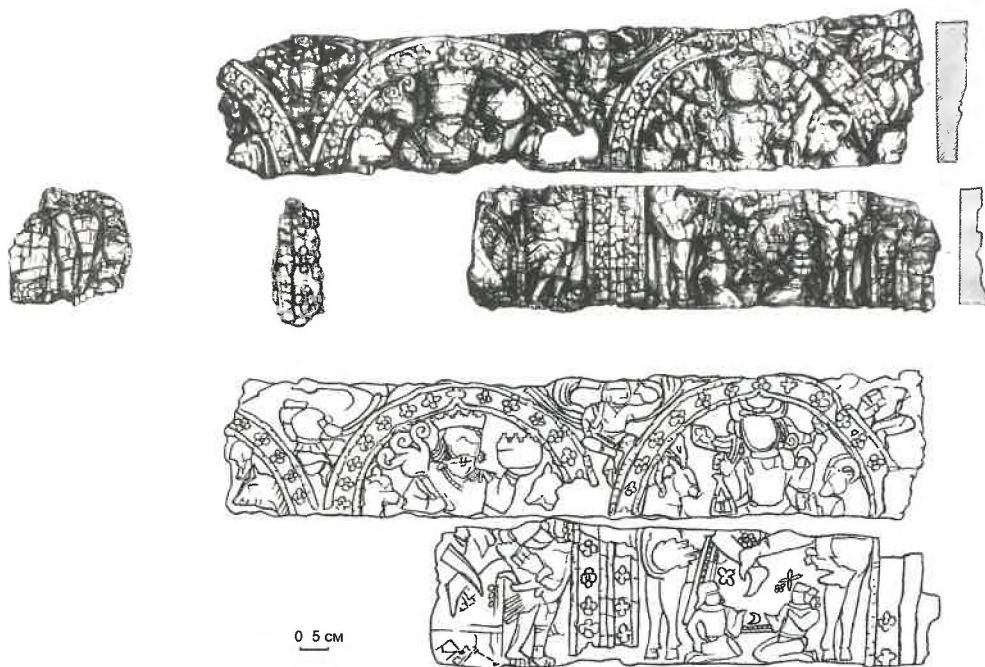
51

Saraidägy sary aiğyr
Saululatyp kİşnämİş.
Ol, kaz-dyr

1-сурет¹. Құйрықтөбе сарайының орталық залы.
Митра мен әділет құдайы Арштан.

2-сурет. Құйрықтөбе сарайының орталық залының солтүстік-батыс қабырғасы.
Митра мен Арштан. VIII ғ.

¹ 1-11 суреттер «История религий в Казахстане», (2018 г.) кітабынан алынды

3-сурет. Күнбасты адам. Таңбалытас.

4-сурет. Абыздар ортасындағы Мани. Турфан.

5-сурет. Қора өзенінің бойындағы Келіншектас жартасы. Текелі қ., XVIII ғ.

6-сурет.Будда Шакямуни, бодхистатв Ауалокитешуары және
Будда Бхайшаджягуру. Таңбалытас

7-сурет. Будда Ахшоби. Таңбалытас

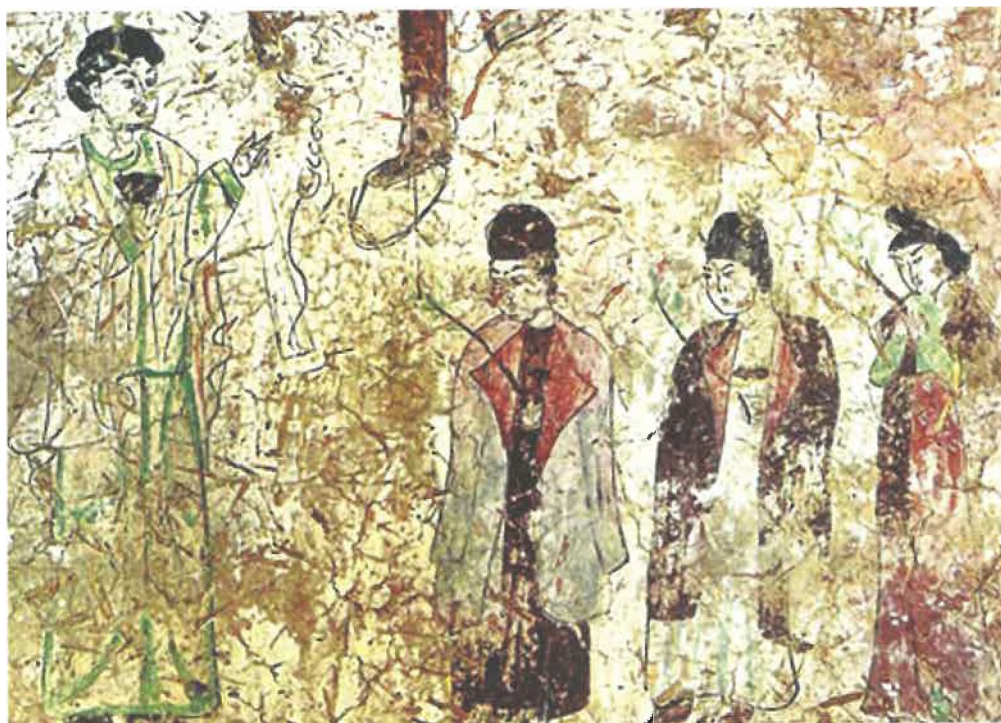
8-сурет. Алмалықтан табылған қайрак.

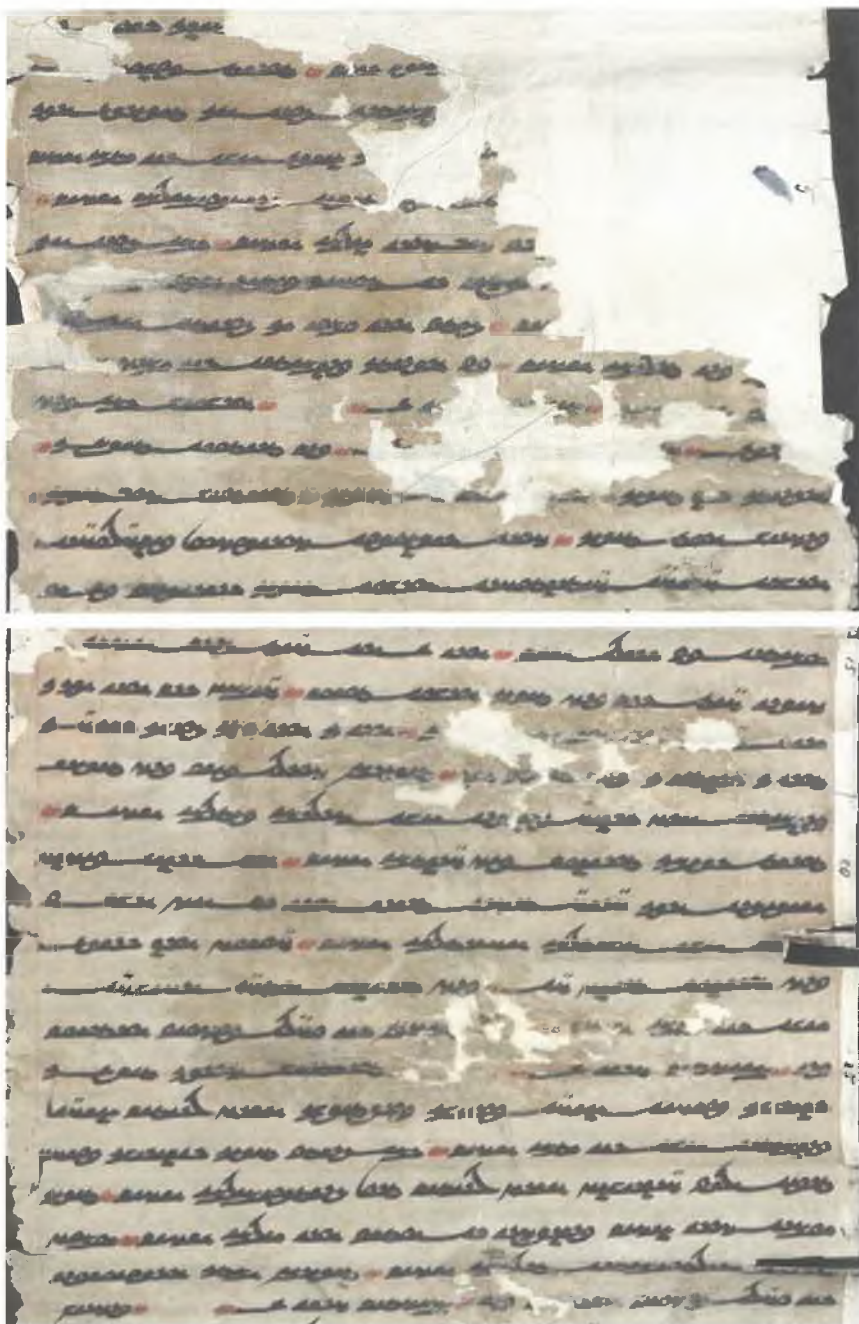
9-сурет. Шу жазығынан табылған қайрак.

10-сурет. Үшарал қалашығынан табылған қайрак, XIII-XIV ғғ.

11-сурет. Қабырғаға бейнеленген несориан шіркеуі. Турфан, VIII-IX ғғ.

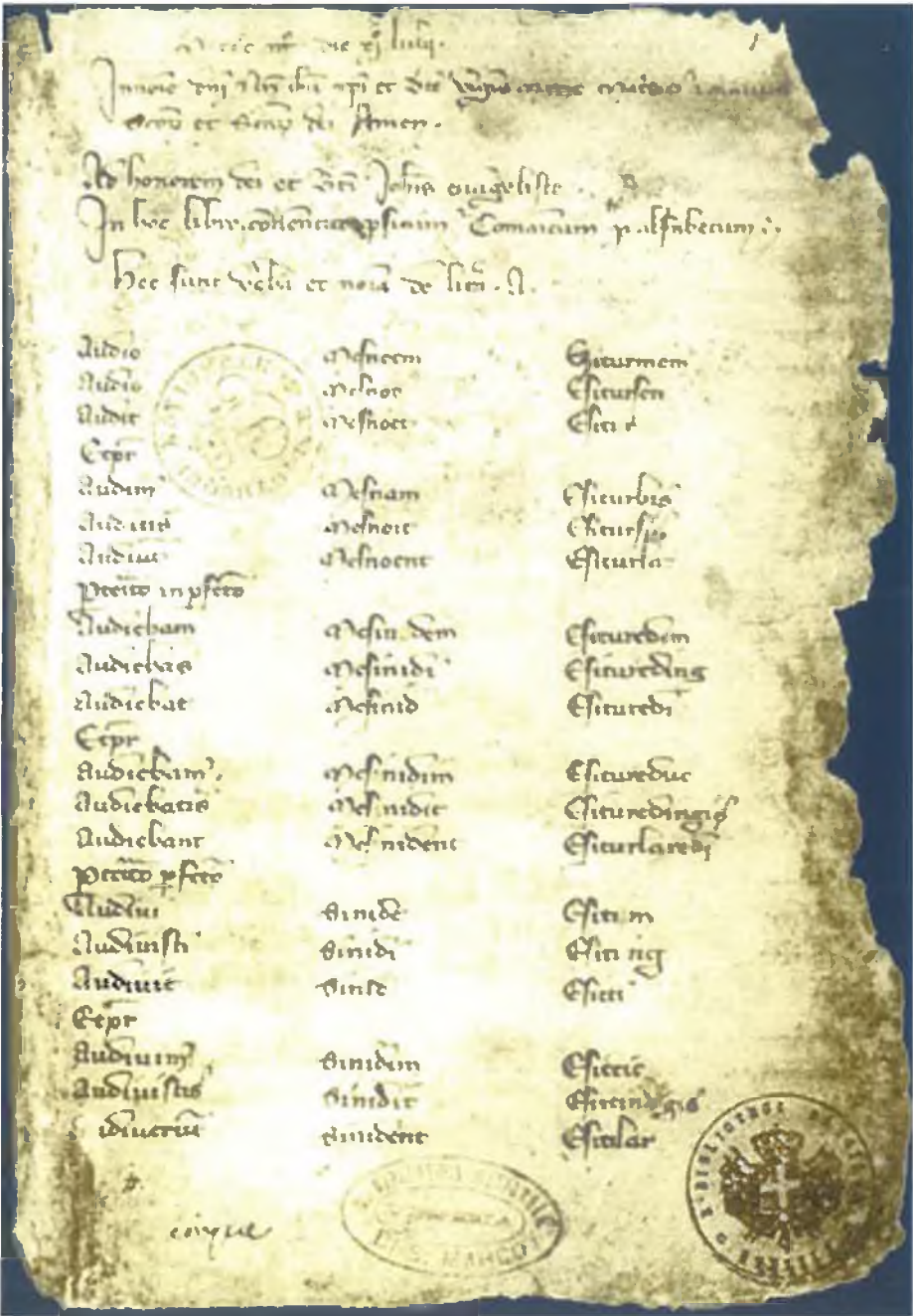

12-13-сурет. «Хуастуанифт» жәдігерінің Санкт-Петербург нұсқасы

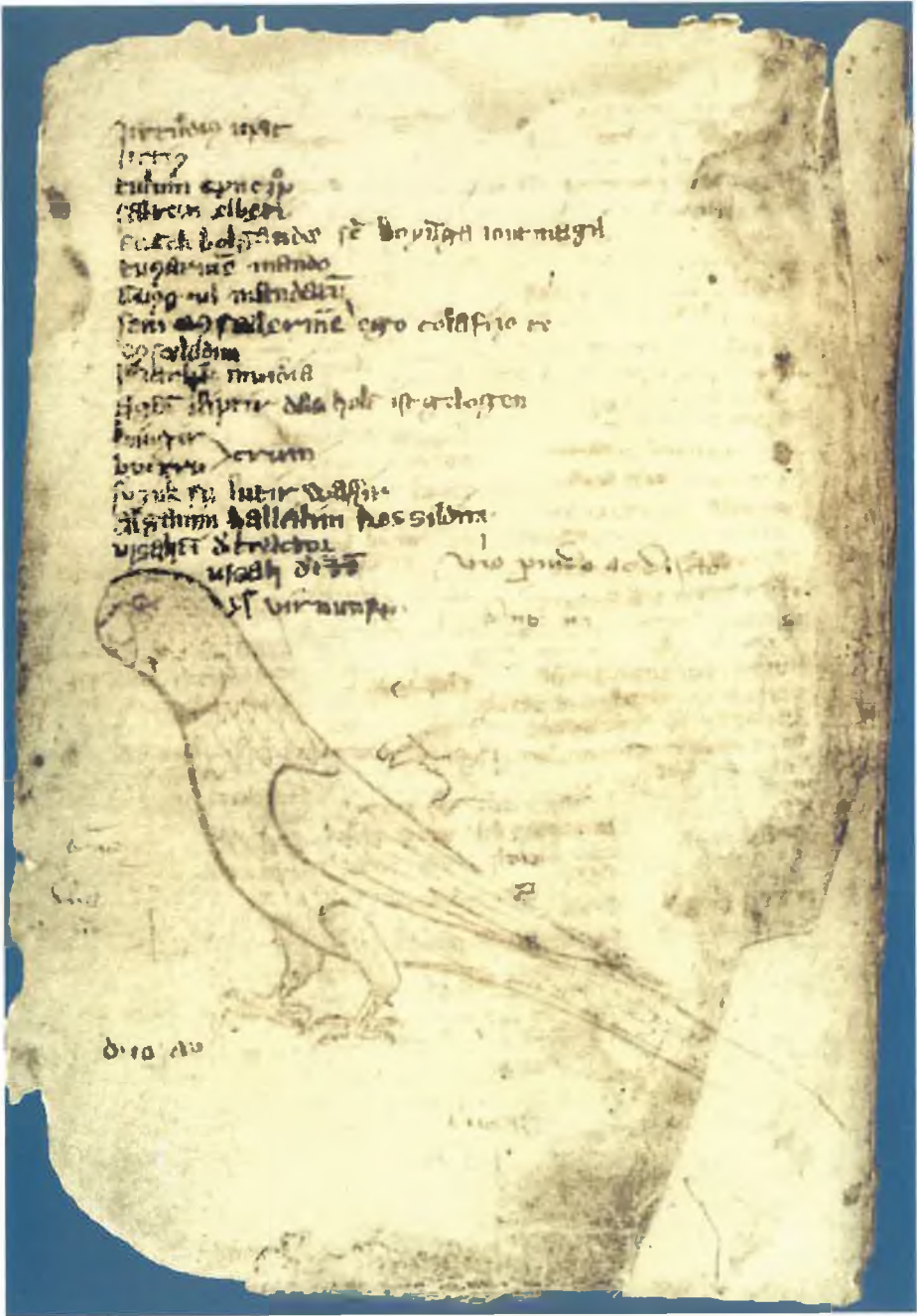
Handwritten text in a cursive script, likely a manuscript page. The text is written in dark ink on aged, slightly yellowed paper. It consists of approximately 15 lines of text, with some lines starting with a red dot or initial. The script is dense and characteristic of the 18th-century Russian manuscript tradition.

Handwritten text in a cursive script, likely a manuscript page. The text is written in dark ink on aged, slightly yellowed paper. It consists of approximately 15 lines of text, with some lines starting with a red dot or initial. The script is dense and characteristic of the 18th-century Russian manuscript tradition.

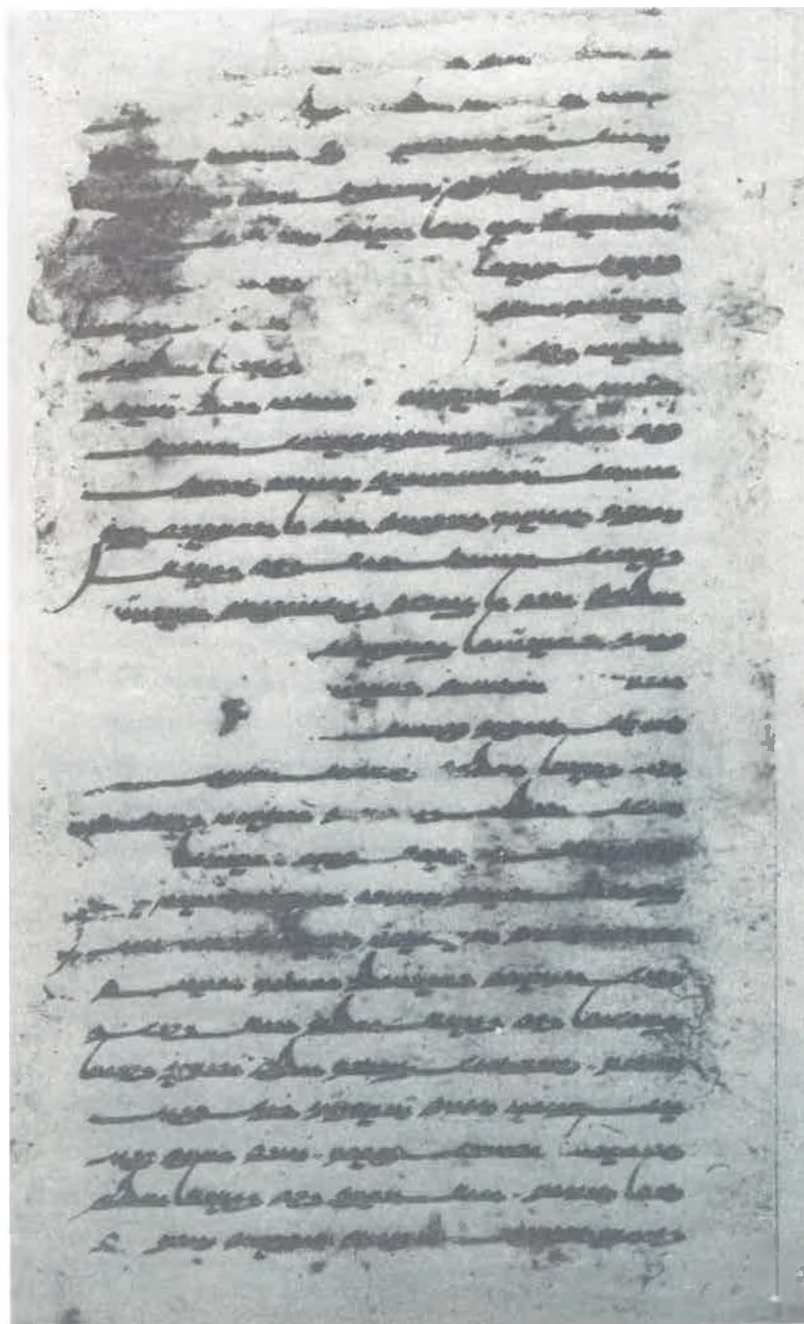
14-15. «Хуастуанифт» жәдігерінің Санкт-Петербург нұсқасы

16-сурет. «Кодекс куманикус» жәдігерінің Венецияда сақталған нұсқасы

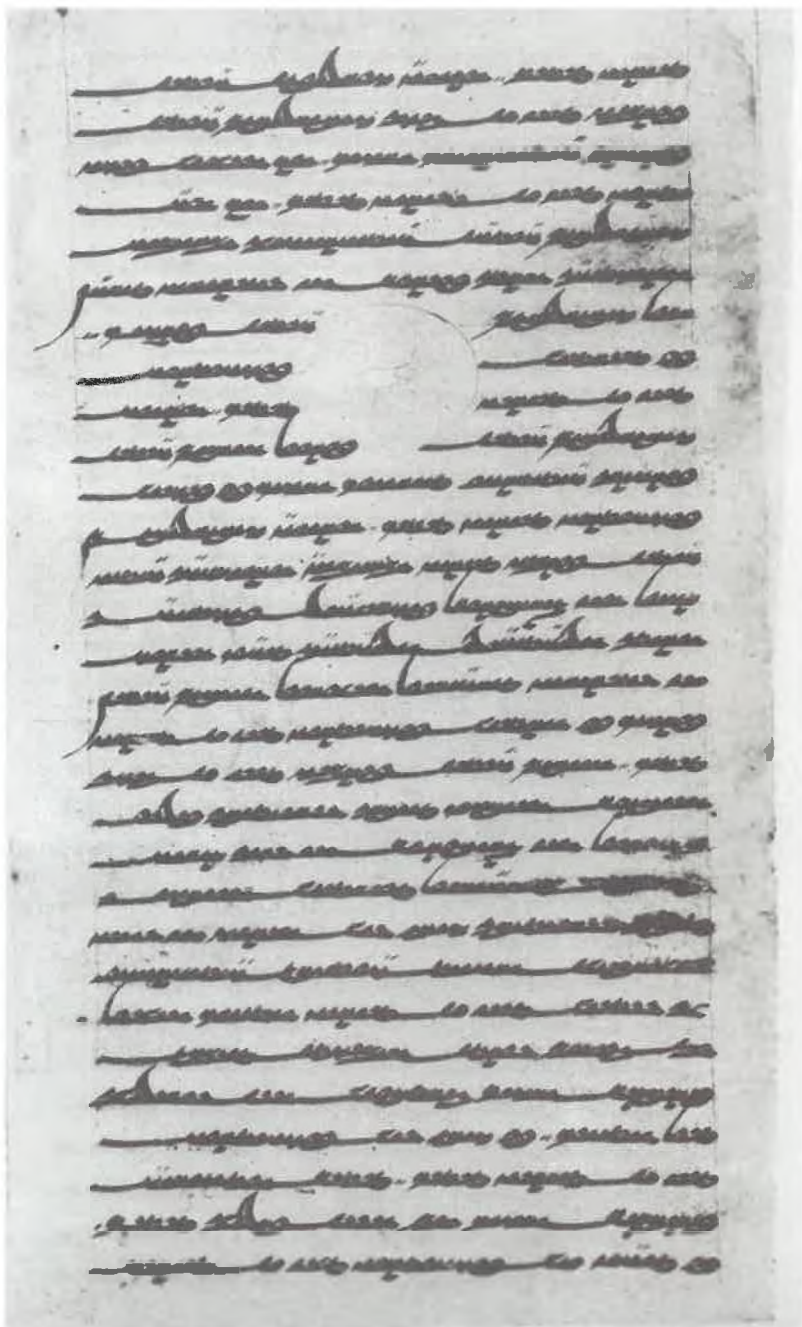

17-сурет. «Кодекс куманикус» жәдігерінің Венецияда сақталған нұсқасы

18-сурет. «Майтри симит ном бітік» жәдігерінің Құмыл нұсқасы

19-сурет. «Майтри симит ном бігік» жәдігерінің Құмыл нұсқасы

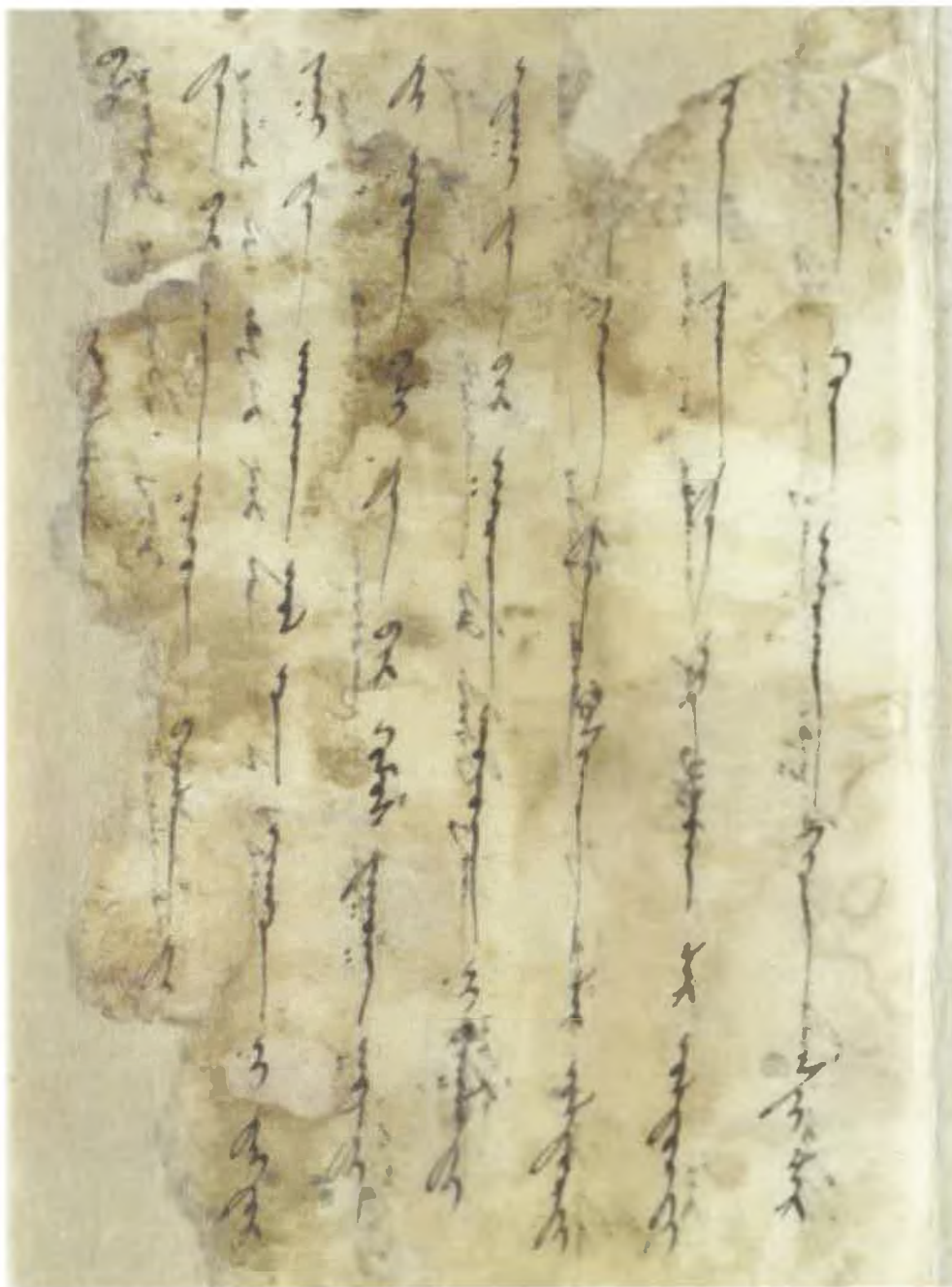
108

Handwritten text in a cursive script, likely a manuscript page. The text is arranged in approximately 12 horizontal lines, each beginning with a large, decorative initial letter. The script is dense and characteristic of historical handwritten documents. The page is numbered '108' at the bottom center.

21-сурет. «Дана Хикар хикаясы» ескерткішінің Вена нұсқасы

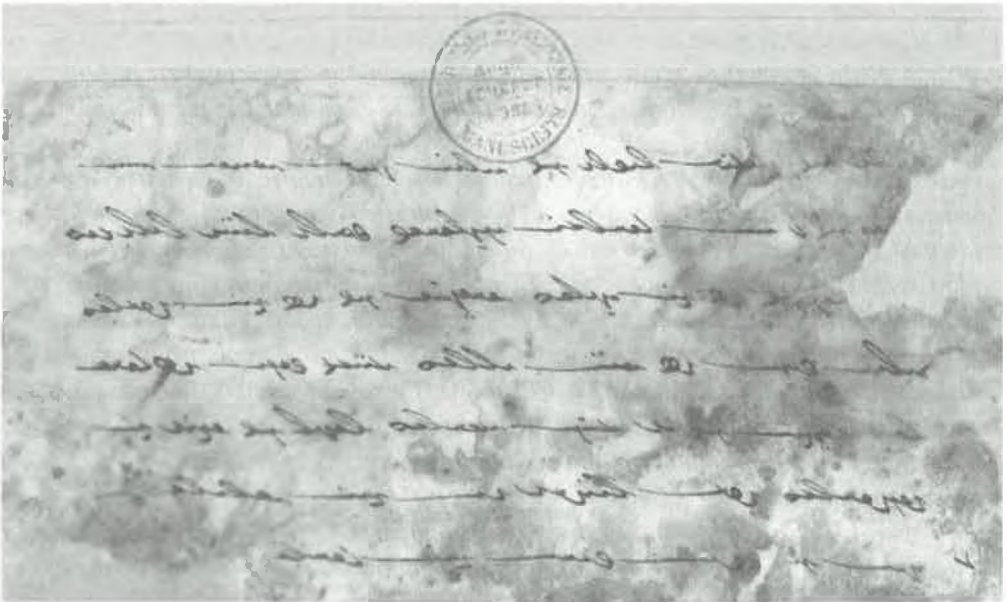
22-сурет. «Оғызнама» жәдігерінің Париж нұсқасы

23-сурет. «Оғызнама» жәдігерінің Париж нұсқасы

III

ӘДЕБИ ЖАЗБА ЖӘДІГЕРЛЕР

ҚОРҚЫТ АТА КІТАБЫ

«Қорқыт ата кітабы» – Байкалдан Балқанға дейін мекендеген түркі халықтарының ортақ мұрасы. Оғыз тобына жататын түркілер «Деде Қорқыт» десе, қыпшақ тілді түркілер «Қорқыт ата» деп атайды.

Десек те ғылымға белгілі ең сенімді нұсқа – «Китаби Деде Қорқут әлә лисәни таифеи огузан» деп аталатын Дрезден нұсқасында: «Хазірет Расул әләйһиссалам заманына жақын Баят тайпасынан Қорқыт ата деген бір ер шықты» деп басталады. Яғни қолжазбаның атауы «Деде Қорқыт» болғанымен де, мәтіннің алғашқы жолдары Қорқыт ата болып берілген.

Қорқыттың отаны – Ұлы дала төсі. Бір кездері қыпшақ һәм оғыз тайпалары қатар қоныстанған заманда өмір сүрген бабамыз қолындағы қобыздың қоңыр үнімен түркі дүниесін әуенге бөледі. IX – X ғасырларда оғыз тайпасы түркі халықтарының жағрафиялық кеңістігін кеңейту жолымен Кіші Азияға қарай жол алғанда Қорқыт мұрасын өздерімен бірге ала кеткені белгілі. Қорқыт мұрасымен бірге осы сайын даланың рухани байлығының бір бөлігін де өз еншісіне қоса алған. Онысы ата жұртқа деген зор махаббаттан, қимас сезімнен туған еді. Бір кездері аңыз-әпсана түрінде тараған Баба мұрасының бертін келе жазбаша нұсқасы пайда болып, түркілер жаңа қоныстанған жерлерге қатысты кейбір детальдар, сюжеттер пайда болды. Десек те әуел бастағы болмысынан, Ұлы даланың қасиетті рухынан айырылған жоқ.

«Қорқыт ата кітабы» – исламға дейінгі һәм кейінгі кезеңді қамтып жатқан әдеби жәдігер. Қорқыттанушылардың бір шоғыры оның мұрасын исламнан алдыңғы кезеңге жатқызса, келесі бір тобы исламнан кейін дүниеге келген әдеби жәдігерлер санатына қосады. Біздің заманымызға дейін бірнеше нұсқада (Дрезден, Берлин, Ватикан және т.б.) жетіп келген қолжазбаларды есептегенде, ауыз әдебиеті арқылы жеткен аңыз-әпсана, риуаяттар да баршылық. Жазба нұсқалар Аллаға мадақ, пайғамбарға салауат айтып басталғанымен де, аңыздар желісінен көне түркілік наным-сенімдерді де аңғару қиын емес. Сондықтан да Қорқыттың тарихи тұлғасы мен әдеби бейнесі екі кезеңді де тұтас қамтып тұр.

«Қорқыт ата» кітабынан орын алған даналық сөздер де ел ішіне кеңінен тараған. «Аиы су дария болып аққанымен пайдасыз», «Қырдың шөбін бөкен білер, сайдың шөбін жекен білер», «Тәкаптарды тәңірі сүймес», «Өнерсіз қыз жаман, өнегесіз ұл жаман», «Сараңның малы тісіне тимес», «Қонағы жоқ үйден түз жақсы» секілді даналық сөздерінің бүгінде де кеңінен қолданылатындығы белгілі.

Арғы жерде – оғыз, бергі жерде қазақ, түркімен, әзірбайжан, анадолы халықтарына ортақ «Қорқыт ата кітабын» тұңғыш рет қазақ тілінде

сөйлеткен – ғалым Ә.Қоңыратбаев. Қолжазба 1975 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының фольклор бөлімінде ғылыми талқылаудан өтіп, Ә.Марғұлан, Ә.Тәжібаев, Н.Смирнова, Р.Бердібаев, О.Нұрмағамбетова, Ә.Құрышжанов, Б.Ысқақов, Е.Тұрсынов т.б. ғалымдар бұл жазба ескерткішті 1976 жылы өткелі отырған Бүкілодақтық II түркология конференциясына дейін жарыққа шығару мәселесін күн тәртібіне қойған. Бірақ аударма араға 10 жыл салып, 1986 жылы «Жазушы» баспасынан екі құрастырушының атынан (Ә.Қоңыратбаев, М.Байділдаев) жарық көрген еді.

Бұл басылымда Ә.Қоңыратбаевтың жеке мұрағатындағы ғалымның өз қолтаңбасымен сақталған «Қорқыт ата кітабы» аудармасының қолжазбасы негізге алынды. Әдеби жәдігердің транскрипциясы ғылымдағы ең сенімді нұсқа – Дрезден нұсқасы бойынша дайындалды.

АУДАРМАСЫ²³⁸

Баят руында Қорқыт ата дейтін білікті, сәуегей адам болыпты. Тәңірі зердесіне салған соң, оның барлық болжамдары қатесіз болған²³⁹ ...оғыз тайпаларында Қорқыт ата ең қиын деген мәселелерді шешкен. Қандай ғана қиын іс болмасын, Қорқыттың кеңесін алмай, ел ешбір жұмысқа қол ұрмаған. Ел оның барлық өсиетін (билігін) бұлжытпай орындаған.

Қорқыт атадан қалған бір сөз мынадай: «Тәңірге сыйынбаған адамның тілегі қабыл болмайды. Тәңірісі құрамаса, ешкімнің бірі екеу болмайды. Тәңірі бәндесінің маңдайына не жазса, сол болады. Оның жазуынсыз адам жамандық көрмейді, ажал келіп, өлмейді. Өлген тірілмейді, кеуденнен жаның кетсе, ол қайтып келмейді. Жігіт тірісінде Қаратаудай қылып, бір күн тыным көрмей дүние жияды, байиды. Бірақ соның ішінен ол өзіне тиісті үлесін ғана жейді. Сулар тарам-тарам болып қаншама тасып аққанымен, теңіздерді толтыра алмайды. Менмен, тәкаппар адамды тәңірі сүймейді. Басқалардан өзін жоғары ұстаған адамға тәңірі бақ бермейді. Өзіңнен тумаса ұл өгей: қаншама бағып, қаққанмен ол саған ұл болмайды. Ер жетіп, ат жалын тартып мінген соң өз жөніне кетеді, бәлкі ол тәрбиелеген адамға көрдім-білдім деген сөзді де айтпас. Күлді қаншама үйгенмен төбе болмас²⁴⁰. Қара есектің басына жүген таққанмен – тұлпар болмас. Күнге сары пай шапан жапқанмен – бәйбіше болмас. Қар қаншама қалың жауғанмен – жазға бармас. Гүлденіп өскен бәйшешек – күзге бармас. Тозған мақта бөз болмас, ежелгі жау ел (дос) болмас. Ат қиналмай жол шалмас. Қайыспас қара балтасыз жау алынбас. Мыңғырған мал жиғанмен, адам жомарт атанбас. Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан тағлым алмаған ұл жаман. Ондай бала ел басын құрап, үйінен дәм беруге де жарамайды. Ананың көңілі балада болар.

Жақсы ана үшін бала – екі көздің сыңары. Ұлың өсіп жетілсе, ол от басының мерейі, бас-көзі. Атадан қалған малы болмаса, баланың күні қараң. Ақылсыз балаға ата дәулетінен қайран жоқ. Уа, хан ием, сізді тәңірім сондай ісінің сәті түспегендерден сақтасын.

Қорқыт ата өзінің ел-жұртына тағы мынадай өсиет айтқан: «Жол қиындығын көрмеген, жабы мінген жігітке Кавказ арғымағын мінгізуден келер пайда жоқ.

²³⁸ 1950 жылғы Баку басылымы бұл кіріспенің «бисмилла рахман рахым» дейтін сөздерін алып тастаған екен. Біз де соны істедік.

²³⁹ Осы жерде келетін: «Кейінгі замандарда оғыз елінің хандығы қай еліне өтеді, олардың қолынан мақшар күніне дейін билікті ешкім ала алмайды» деген сөйлемді де Баку басылымы алып тастаған. Оны да біз мақұл көрдік. Қай (Қият) деп отырғаны Осман түріктері. 1950 және 1962 жылғы аударманың екеуі де В. Бартольдтікі.

²⁴⁰ В. Бартольд осындағы «күл» деген сөзді саз (глина) деп қате аударған. Ә. К.

Қолына өткір қылыш алып, соны жұмсай білмеген қорқаққа қылыш сермеп, күшінді сарп етпе. Батыр туған жігіттің садағының оғы да қылыштай кесіп түседі. Қонағы жоқ қараша үйден құлазыған тұз артық. Ат жемейтін ащы шөптің гүлденіп өспегені жақсы. Адам ішпес ащы судың жылға қуып ақпағаны жақсы. Атаның атын былғаған ақылсыз баланың әке омыртқасынан жаралып, ана құрсағында шырланып, тумағаны жақсы. Ата даңқын шығарып, өзінің тегін құған балаға ешкім жетпейді. Өтірік сөз өрге баспайды. Өтірікші болғаннан жарық көріп, өмір сүрмеген көп артық. Сөзіне берік, шыншыл адамға бұл дүниеде отыз жылды үшке көбейтіп, өмір сүрген де аз. Хан ием, сізге сансыз ұзақ ғұмыр тілеймін²⁴¹. Тәңірі сізді жамандықтан сақтап, бақ-дәулетіңіз арта берсін».

Қорқыт бұдан басқа не айтқан екен соған келелік, хан ием: «Сайдың шөбін жекен білер, түздің шөбін бөкен білер. Күн мен түннің келгенін бозторғай білер. Ұлдың кімнен туғанын ана білер. Иесінің иісін ат білер. Жүктің ауыр-жеңілін есек білер. Беліне қай жерден арқан түскенін тең білер. Қолына қобыз ұстаған ұзан елден елге, бектен бекке барады. Кімнің батыр, кімнің бақыл екенін жырау білер. Қобызын сарнатқан жырауға думан керек. Уа, хан ием, мынау жарық дүниеде тәңірім (сіз бен бізді) адастырып, жарты жолда қалдырмасын».

Тыңдап көрелік, хан ием, Қорқыт тағы не айтқан екен: «Ауызымды ашсам, тіліме кәлима келеді. Аллаға – шексіз құрмет! Алланың досы, дініміздің егесі Мұхаммедке – құрмет! Сол Мұхаммедтің оңында тұрып, дұға оқыған Әбубәкірдің аты өлмесін! Құранның соңғы сүресі Амманы» оқығандарға – құрмет!²⁴² Құранның бетін ашып, «ясин» сүресін оқығандарға – құрмет! Қылышпен дінге жол ашқан Хазірет-Ғалиге – құрмет! Сол Ғалидің балалары, пайғамбардың жиендері Кербала²⁴³ шөлінде Язит қолынан шейіт болған, ағайынды екі мүсін Хасан мен Хұсайынға – құрмет! Сөзі көктен түскен, ретімен тізіліп, тілімізді кәлимаға келтірген құранға – құрмет!

«Ғұламалардың көзін ашамын» деп құран сөзін жанған от ішінде ретке келтіріп, кітап еткен Афған ұлы Оспанға – құрмет!²⁴⁴ Аласа жерге салынған алланың үйі – Меккеге – құрмет! Сауында сапар шегіп, аман-есен еліне жеткен, шындық іздеп, Меккеге тауап еткендерге – құрмет! Күндердің жақсысы – жұма өлмесін! Жұма күндері хұтба оқығандарға – құрмет! Сол хұтбаға мүлгіп, құлағын салған мешіт қауымдарына – құрмет! Мұнараға шығып азан оқығандарға –

²⁴¹ Баку басылымында бұл сөз «Үш отыз» болуға тиіс делінген. Онысы 90 (көп) жасқа кел дегені.

²⁴² Амма – құранның 76 сүресінің бастапқы сөзі.

²⁴³ Кербала – Евфрат өзенінің батыс бетіндегі шөл. Сол жерде 680 жылы Хұсайынды Язит өлтірген, Хасан одан бұрын өлген еді. Язит (680 – 683) – араб халифы.

²⁴⁴ Оспан – төрт шахаряддың (жарды) бірі.

құрмет! Тізелерін бүгіп, намаз оқыған ерлі-зайыпты жұбайларға – құрмет! Талай жылды басынан кешіріп, шашы ашпақ кудай болған қарт-қарияларға – құрмет! Кеудесіндегі ақ сүтін бөбегіне емізіп тойғызған асыл аналарға – құрмет! Солар үшін ақ отау тіккен аға-інілеріне – құрмет! Некелі сағатта куәлік еткендерге, жаңа туған ұлға – құрмет!

Бүкіл ғаламды жаратқан, теңдесі жоқ Аллаға – құрмет! Хан ием, көкте тұрған сол Алла бізге рахым етіп, жар болсын! Әйел төрт түрлі болады депті Қорқыт. Оның бірі – қураған әйел, екіншісі – ынсапсыз әйел, үшіншісі – үйдің құты болған әйел, төртіншісі – кесір әйел. Әйел біткеннің ең жаманы осы.

От басының құты (тірегі) болған әйел даладан бір қонақ келсе, үйінде ері болмаса да, оған сусын беріп, бар дәмін алдына қояды, сыйлап аттандырып салады. Бұлар — Айша мен Фатимадан бата алған әйелдер. Хан ием, мұндай әйелдер мындап өссе де көп емес, бәлкі аз. Сіздің ошағыңызға сондай әйел кез болсын.

Одан соңғысы – ынсапсыз, қанағатсыз әйел. Ондай әйел таңертең төсегінен тұрып, беті-қолын жумастан тоғыз тоқаштың бәрін аударыстырып, ең тәуірін тандап жейді, аузын томпайтады, бір шелек айранды басына көтеріп, қарынды қампитады, содан соң маңдайын сабалап, жылана бастайды да: «Қаран қалғыр, осы күйге мен қайдан душар болдым. Бір күн қарным тойып ас ішпедім, жүзіме күлкі келмеді, аяғыма ілген башмағым болмады, бетімнен перде түспеді. Ерім өліп басқа біреуге тисем, бағым ашылар еді, сол үмітім өшпесін», – дейді. Хан ием, ондай әйел мың болса да, өсіп-өнбесін, сіздің ошағыңызға кез бола көрмесін.

Одан соңғысы салақ әйел дейміз. Ондай әйел төсегінен тұрған соң беті-қолын жуады, үйдің (шатырдың) ол шеті мен бұл шетіне қарайды да, күбіні абыл-құбыл пісіп, көрпе-төсегін жинайды. Содан соң «шүү!» – деп ауыл кезіп, түс қайта үйіне оралады. Келсе үйі ұрланған, қазан-аяғын ит жалаған, бие-бұзау сүйкеніп, үйдің қорада байлаулы қалған сиыры мөңірейді. Келе сала әйел көршілеріне барып, шаптыға бастайды: «Ау, қыздар-ау, Зылихам, Зұбайрам, Руғейдам, бикештерім. Уа, азамат туған жігіт-желендерім, Айна-Мәлік, Құтлы-Мәлік қайда едіндер? Ойбай-ау, үйім құлап қалыпты, түнде қайда жатамыз? Мені ерігіп жүр дедіндер ме? Зәру жұмыс болған соң кетіп едім ғой. Үйіме неге көз қырын салмадыңдар? «Көрші ақысы – тәңірі ақысы деген қайда? — деп, безек қағады. Хан ием, ондай әйел мың болса да өсіп-өнбесін, сіздің ошағыңызға кез болмасын.

Ең соңғысы — адам тілін алмайтын кесір (қырсық) әйел. Үйге түзден бір ұятты қонақ келіп, ері оған: «Орныңнан тұрып, нан әкел, желік, қонағың да жесін» – десе, әйелі еріне: «Үйде піскен нан жоқ», – дейді. «Барыңды бер»,— десе, әйелі: «Не сандалып отырсың, үйіңнің әлдеқашан қу молаға айналғанын білмейсің бе? Үйде ұн жоқ, диірменге кеткен түйе қайтқан жоқ, оның не әкелері белгісіз. Дастарханымды жемесе берерім жоқ», — деп бармағын көрсетеді, еріне сыртын беріп, дастарханды кісі алдына лақтырып тастайды.

Ондай әйелге мың сөз айтсаң, соның бәріне де жауап қатады, бірақ ерінің айтқанын құлаққа ілмейді. Ондай әйелді Нұх пайғамбардың көз жасынан пайда болғандар дейміз. Хан ием, сізді Алла осындай әйелдерден сақтасын, ондай әйел сіздің ошағыңызға кез болмасын».

Дирсеханұлы Бұқашжан туралы жыр²⁴⁵

Ей, хан ием, бір күні Қам-Ғанұлы²⁴⁶ Баяндүр хан орнынан тұрып, өзінің жігіттеріне Шам жұртынан әкелінген ала шатырларын тіккізіп: «Ала шатырдың төбесі көкке жетсін, оған мың жерден қалы кілемдер төселсін», – деп бұйрық берілгі. Хандардың ханы Баяндүр оғыз елінің бектеріне жылына бір рет той беруші еді, сол тойын бастап, оған ең семіз деген жылқыларды, түйе, қойларды сойғызды. Бір жерлерге ақ үй, бір жерлерге қызыл үй, енді бір жерлерге қараша үй тіккізді. Жұртына уағыз беріп: «Ұлы-қызы бірдей жоқ адамдар болса, олар қараша үйлерге кіргізілсін, астына қара құрым киіз төселіп, жейтін асына қара қойдың еті берілсін, жесе жесін, жегісі келмесе орнынан тұрып кете берсін. Ұлы барларды ақ үйге, қызы барларды қызыл отауларға кіргізіңдер. Ұлы жоқ, қызы жоқ адамдар тәңірінің қарғысына ұшыраған адамдар. Оларды біз де қарғауымыз керек. Осыны бұлжытпай орындандар», — депті. Оғыз елінің барлық бектері тойға келіп, бас құраған еді.

Оғыздардың Дирсе хан атты бегі бар еді. Тәңірі оған не ұл, не қыз бермей, қу бас еткен еді. Таңның салқын самалы соғып, қаусақал, аш бозторғайлар сайрай бастағанда, ұзын мұрт бал арасы ұясынан өргенде, арғымақтар кісінеп дыбыс берген шақта, таң атып, ақ пен қара көзге түскенде, баурайы сұлу иір-иір таулардан күн көзі көрінгенде, оғыздардың ер жігіттері күрес сайысына түсе бастағанда Дирсе хан алаң-елеңнен атына мінді де, қасына қырық жігітін ертіп, Баяндүр хан тойына келді. Баяндүр ханның жігіттері алдынан шығып, оны қараша үйге кіргізді, астына қара киіз төсеп, жейтін асына қара қойдан сойыс берді. «Хан-еке, Баяндүр ханның бұйрығы осылай болды» – десті жігіттер. Сонда Дирсе хан тіл қатып: «Баяндүр ханның мұнысы қалай? Жазығым қайсы? Әлде менің қылышымның жүзін тот басты ма? Болмаса менің берген тойларым қораш болды ма? Менен төмен адамдарды хан ақ, қызыл үйлерге кіргізді. Мені солардан алабөтен қараша үйге кіргізген себебі қайсы?» – деп сұрады. Баяндүр хан жігіттері тұрып: «Хан-еке, Баяндүр ханның бұйрығы солай болды: кімнің ұлы да, қызы да болмаса, ол тәңірінің қарғысына ұшыраған адам, оны біз де қарғауымыз керек деді» – депті. Дирсе хан орнынан тұрды да, жігіттеріне: «Уа, ерлерім, тұрындар! Бұл қорлық менің кінәм бе, әйелімнің кінәсі ме?» – деп, тойды тастап кетті.

²⁴⁵ «Жыр» — деген сөзді оғыздар «бой» деген. «Жан» сөзі «хан» мағынасында.

²⁴⁶ «Қам-Ған (Қамбар) сөзі бірде Қан-Бөрі (Байбөрі), енді бірде Қан-Төрәлі болып кездеседі.

Дирсе хан үйіне келді де, әйеліне дауыстап мұңын шақты. Тыңдаңыз, хан ием, не айтқан екен: «Уа, сүйген жарым, басыма қонған бақ, отбасымның тірегі едің, бойың кипарис ағашындай сұнғақ, тілерсегіне түскен қолаң қара шашың бар, иілген жақтай имек қара қасың бар, оймақтай аузыңа екі түйір пісте жемісі сыймайды, екі бетің күзгі алмадай албыраған, піскен қауындай балбырағаным... менің басыма қандай күн туғанын білдің бе? Баяндүр хан той жасапты. Бір жерге ақ үй, бір жерге қызыл үй, енді бір жерге қараша үй тігіп, жігіттеріне: «Ұлы барларды ақ үйге, қызы барларды қызыл үйге кіргізіңдер, кімде-кімнің ұлы да, қызы да болмаса, оны қараша үйге кіргізіңдер, астына қара-құрым киіз төсеп, жейтін асына қара қойдың етін беріңдер, жесе-жесін, жемесе ауылына қайта берсін. Кімде-кімнің ұлы да, қызы да болмаса оны тәңірінің өзі қарғағаны болады, біз де қарғалық», — депті. Ханның жігіттері алдымнан шығып мені қараша үйге кіргізді. Астыма қара киіз төсеп, алдыма қара қойдың етін қойды да: «Кімде кімнің ұлы да, қызы да болмаса, ол қарғыс тиген адам, біліңіздер, оны біз де қарғауға тиіспіз», — деді. Тәңірі бізге не үшін ұл бермейді? Бұған кінәлі сен бе, әлде мен бе?», — деді. Бұдан ары Дирсе хан ашуға мініп: «Хан қызы! Отырған жерінде қарулы қолдарымның уысына алып, бетіңді тіліп, кеңірдегіңнен қысып өлтірсем не болар еді? Қайыспас қара болат семсерді қолға алып, басыңды алсам не дерсін? Өмірдің қызығынан мені неге құр еттің? Қызыл қаныңды судай төксем қайтер едің? Уа, хан қызы, осының себебін айт! Айтпасаң жазанды беремін!», — деді. Осылай депті Дирсе хан әйеліне. Әйелінің не айтқанын тыңдаңыз: «Уа, Дирсе хан, өлтірме мені, ашу — араз, ақыл — дос деген. Көтер басыңды жерден, жайлауға ала шатырынды тіктір де, жылқыдан айғыр, түйеден үлек, қойдан қошқар сойғызып той қыл, оған ішкі оғыздар мен сыртқы оғыздардың бар жақсысын (бегін) шақырып, ашты тойындыр, жалаңашты киіңдір, жүдеп кедейленгендердің қарызын өте. Ет таудай болып үйілген, қымыз көл болып аққан ұлы той болсын. Сол тойда асыл туған бір ер бата берсе, тәңірі бізге де ұл берер» — депті. Дирсе хан әйелінің ақылын алып, үлкен той жасап, ел-жұртына мұңын шақты. Жылқыдан — жалқы қарыс айғыр, қойдан — қошқар, түйеден — үлек сойғызып, тойға ішкі оғыздар мен сыртқы оғыздарды түгел шақырды. Аштың қарнын тойғызып, жалаңашқа киім берді, қарыз-қауғаға батқан адам болса, соның борышын өтеді. Малың қырып, етті тау қылып үйді, желі тартып, қымызды да көл-көсір етті. Тойға келгендер қолын жайып, бата берді. Бата берген сәуегейдің тілегі қабыл болып, бүкіл ғаламның иесі — тәңірі оған перзент берді. Әйелі жүкті болып, бірнеше ай өткен соң ұл туды. Оны күтуші әйелдерге бақтыруға беріп: «Аман-есен өсіріңдер»-деді.

Жаңылмас жақ, сүрінбес тұяқ жоқ. Қабырға болса сүрерсің, шеміршек болса нығаяр. Бала сөйтіп жүріп он бес жасқа толды. Хан ием, бір күні әкесі баласын алып, Баяндүр хан ордасына барып еді, оның бір сүзеген өгізі, адам жейтін

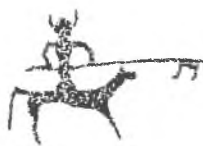

түйесі бар екен. Сол өгіз жүгіріп келіп түйедей тасты сүзер болса, оның құл-талқаны шығып, ұн болушы еді. Көктем айында бір рет, күз айында бір рет сол өгіз бен түйені батырлармен соғыстырып, оны Баяндүр хан өзінің бектерімен қызықтаушы еді. Сұлтан ием, көктем айында Баяндүр хан сарайда тұрған өгізін алдырды. Өгізді темір құрсаумен байлап, оңынан үш адам, солынан үш адам ұстап, алаңға әкелді де, бос қоя берді. Сұлтан ием, осы кезде орда алдындағы алаңда Дирсе ханның ұлы үш баламен топай ойнап жатыр еді. Олар өгізді алаңға жіберіп, балаларға: «Қашындар!» – деді. Үш бала қаша жөнелді. Дирсе ханның жас баласы қашпай, алаң ортасында өгізге қарсы қарап тұрып қалды. Өгіз баланы сүзбек болып жүгірді. Бала жақындап келген өгізді жұдырықпен маңайдан ұрғанда, ол тәлтіректеп кейін шегінді. Өгіз қайтадан ұмтылғанда, бала қатты жұдырықпен оның маңдайынан тағы да ұрды. Сөйтті де бала өгізді қос қолымен итеріп, алаңның шетіне шығармақ болды. Итеріскенде біресе өгіз, біресе бала басты. Бір кезде бала екі қолымен итеріп, өгізді тоқтатты. Бірін-бірі жеңе алмай, тіресіп біраз тұрды. Сонда балаға ой келді. «Үй дуалын баған ұстайды, ол үйге тірек, өгіздің маңдайына мен несіне тіреуіш боламын?» – деп, қолын өгіз маңдайынан жұлып алды да, оның алдынан жалт берді. Өгіз өз екпінінен аяғында тұра алмай, басын астына беріп, омақа асып құлап түсті. Сол кезде бала қанжарын алып, өгіздің басын кесіп тастады. Мұны көрген оғыз бектері қайран қалып, балаға қошамет көрсетті: «Шақырындар мұнда Қорқыт атаны, мына балаға ат қойсын. Баланы әкесіне алып барып айтындар, баласына тағын беріп, бек етсін», – десті. Қорқыт ата келіп, баланы әкесіне алып барып, кеңесті. Тыңдаңыз, хан ием. Қорқыт не айтқан екен. «О, Дирсе хан, – деді Қорқыт, – балаң батыр екен, оған бектігінді, тағынды бер, балаң ер болады, мінуіне мойны құлаш арғымақ ат бер, сойысқа қотан-қотан қой бер, ержүрек боп өссін. Келеден бөліп қызыл бұйра аруаналар бер, сол нарларға жүгін артып, көшіп-қонып жүрсін. Балаң ер болып туғандықтан күн көзінде көлеңке болатын алтын шатыр бер, үстіне жібектен тоқыған шекпен кигіз, батырға сол жарасады. Бұл бала ай тақырда Баяндүр ханның өгізімен алысып, соны өлтірді. Баланың аты Бұқаш болсын. Менің берер атым сол, тәңірі өмірін ұзақ қылсын, – депті. Қорқыт осылай деді. Дирсе хан баласына өзінің бектігін, тағын беріп, бала әкесінің тағына отырды.

Бала әкесінің қырық жігітіне қарамады, олар баланың бағын күндеп, өсек-аяң айтатын болды: «Жүріндер, жігіттер, бұл қарабет бақ қайта қонады, күніміз жақсарады», – десті. Қырық жігіттің баланы әкесіне жамандалық, сонда ол баласын өлтіреді, басымызға бақ қайта қонады, күніміз жақсарады», - десті. Қырық жігіттің жиырмасы бір бөлініп, келесі жиырмасы тағы бөлініп, екінші жаққа кетті. Алдыңғы жиырма жігіт Дирсе ханға мынадай хабар жеткізді. «Дирсе хан, күніңнің не болғанын білесің бе? Сенің ұлың арам, тек сіз, ісінің сәті түспеген адам болды. Қасына қырық жігітін ертіп ол ішкі оғыздармен жау болды, олардың

сұлу қыздарын олжалап отыр. Ақсақалды қарттардың бетіне шапалақ ұратын болды. Қарт аналардың сүтін жерге сауғызды. Бұл хабар жылдам аққан өзен суынан, биік таулардың басынан асып, Баяндүр ханның құлағына жетсе, не болады? Олар: «Дирсе хан баласы бүліншілік бастады, бұзылды дер еді. Мұны көргенше сенің өлгенің жақсы, Баяндүр хан сені шақырып алып, басыңды алады. Мұндай азғын ұлдың саған не керегі бар? Ондай ұлдың туғанынан тумағаны жақсы еді, өз басыңды сақтаймын десең, баланды өз қолыңнан өлтір», – десті. Сонда Дирсе хан қаһарына мініп: «Баланы байлап әкеліңдер, өлтіремін», – деді. Дәл осы кезде екінші жаққа кеткен жиырма жігіт келіп өсек-жала отын одан сайын үрлей түсті: «Уа, Дирсе хан, сенің балаң ұйқыдан тұрған соң сұңқар шүйіп, аң аулайтын болды, сенің жан баспаған биік тауларыңдағы аң мен құсты қырып бітірді. Қайтуда шешесіне келіп шарап ішеді, анасымен ақылдасып, өзінді құртпаққа жүр. Ұлыңыз арамза болды. Осы сөздің бәрі басын қар басқан биік таулардың басынан асып Баяндүр ханға жетсе, жақсы болмайды. Хан сені шақырып алып, жазалайды. Ондай ұлдан не пайда? Басыңның аманында оны өлтіру керек», – десті. Сонда Дирсе хан: «Барыңдар, баланы әкеліңдер, өз қолымнан өлтіремін, ондай ұлдың маған керегі жоқ», – депті. Сонда нөкерлері: «Балаңды қалай әкелеміз, ол біздің айтқанымызға көне ме? Сөзге малданып келе қоятын бала ол емес. Онан да қасыңызға қырық жігітіңізді ертіп, аңға шығыңыз, балаңыз аңда жүр. Таудың аңдары мен құстарын үркітіңіз, сол жерден балаңызды көресіз, көрген бойда оны атып өлтіріңіз. Осылай етпесеңіз оны өлтіре алмайсыз, мұны біліңіз, – десті.

Жаздың салқын самалы,
Таң сәріден соққанда,
Қабасақал бозторғай
Тамақ іздеп даладан
Өндеріне басқанда;
Белдеуде тұрған бедеулер
Бірімен бірі тілдесіп,
Кісінесіп жатқанда;
Бал арасы — ұзын мұрт
Ызындап ұшып ұядан,
Өрісіне шыққанда:
Ақ пен қара білініп,
Таң сазарып атқанда:
Қыз-қырқындар оянып,
Қыналап бетін боянып,
Сыбырласып, күлісіп,
Қызыққа әбден батқанда:

Биік таулар басынан
 Күннің көзі көрініп,
 Сай мен сала керіліп,
 Сылдырап сулар аққанда;
 Оғыздардың жастары
 Күреспекке қамданып,
 Қыр басына тартқанда:
 Қырық жігітін қасына ап,
 Арғымағын қамшылап,
 Аңға шықты Дирсе хан.

Бұлар орман құстарын үркітіп, ұйқысынан оятты. Шошынған құстар дүрілдеп ұша бастады. Сол кезде қара ниет қырық жігіт балаға барып: «Әкен сәлем айтты, балам мен үркіткен құстарды қуып атсын, мен оның атының шабысын, садақ тартқан өнерін көріп, қуанатын болайын», – депті. Бұқаш әлі оң мен солын танымаған гөдек²⁴⁷ бала еді. Жалған сөздің мәнісіне түсінбеді. Жүйрігін ызғытып, құстарды қыран жапқандай ғып атып, әкесінің алдына қуып тықты. Бала ішінен: «Әкем менің атымның қалай шабатынын көріп қуансын, садақ тартқандағы мергендігімді көріп мақтансын, қылыштасам, оныма да таңдансын», – деп ойлады. Сонда қырық қарақшы өз ісін бітірмек болып: «Уа, Дирсе хан, баланың жапан түзде құстарды қалай қуып, бөріктіретінін көрдің ғой. Құсты атам деп жүріп, арасында өзінді де атып құлатса не дейсің? Өзіне оқ тимей тұрғанда, балаңды атып өлтір», – депті. Сөздері осылай болды. Сол кезде бала құстарды қуып жүріп, әкесінің қасынан шауып өтті. Дирсе хан қолына сүр жебесін алып, аяғын үзеңгіге тіреп тұрып, адырнасын тартып қалды. Садақ оғы балаға жетіп, екі жауырынының ортасына барып қадалды. Етін тесіп өтті де, бала аттан құлап түсті. Қара қан судай ағып, кеудесіне құйылды. Бала астындағы арғымағының тізгініне тап берді де, жерге құлап түсті. Дирсе хан аһ ұрып баласын барып құшпақшы болып еді, қырық қарақшы оған жол бермеген соң, атының басын ауылға бұрып, ордаға қарай шапты.

Дирсе ханның әйелі балам мергендік қылып, өзінің алғашқы олжасын әкеледі деп ойлап, жылқыдан жалы қарыс айғыр, түйе, қой сойғызған еді, той қылып оғыз бектерін шақырмақшы еді. Сол есеппен қасына қырық қыз нөкерін алып, орнынан тұрып, шаңдатып шауып келе жатқан Дирсе ханның алдынан шықты. Әйел кірпіктерін ашып, Дирсе ханға қарады, көздерін оңға-солға бірдей тікті, бірақ баласын көре алмады. Көкірегі қарс айрылып, жүрегі дүрсілдеп ойнап кетті. Қына жаққан көздерінен жас қан болып ақты, дауыс шығарып, Дирсе ханға сөйлей бастады. Тындаңыз, хан ием, не айтқан екен:

²⁴⁷ Гөдек — жас деген мағынада.

О, Дирсе хан, Дирсе хан,
Хан әкемнің күйеуі ең,
Ханым-ана тілеуі ең,
Атам мен анам қосқан соң,
От басының тіреуі ең.
Атадан туған тақ едік,
Мен өзіңе жас едім,
Аман-есен келдің бе?
Қара мал таба айғырға,
Таңертенмен ер салып,
Аңға шықтың қамданып,
Тауларды кездің таң қалып,
Екеу едің кеткенде,
Жалғыз келдің жеткенде.
Жалғыз ұлым бар еді.
Қараңғы мынау дүниені
Жарық еткен шам еді.
Сол балам қайда, көрдің бе?
Ақ сүтімді аялап,
Одан басқа емген бе?
Алдымнан неге шықпайды?
Көзім неге шықпайды?
Асыл туған ақ денем
Жылан келіп шаққандай,
Ішім от боп жанады.
Жүрегі құрғыр суынып,
Мазамды неге алады?
Өмірде көрген жалғызым,
Тауға біткен жалбызым.
Көрінбейді көзіме,
Құлағың сал сөзіме:
Жалғызым жарық көргенде,
Қуарып жатқан қу дала
Ығысып аққан сел болды.
Қымыз деген көл болды.
Ет дегенің бел болды,
Дәруіштер беріп батасын.
Аш-жалаңаш бай болды,
Көп зарығып көрген соң,
Көңілім менің жай болды.

Жалғызым жайын білдің бе?
 Таудан құлап кетті ме?
 Ажалы судан жетті ме?
 Әлде арыстан, жолбарыс
 Жемтік етіп жепті ме?
 Гәуірлерге²⁴⁸ тұтқын боп,
 Зынданда күні өтті ме?

Ханым осыны айтып аһ ұрып, жылай берді. Оған Дирсе хан жауап таба алмады. Сонда қырық қарақшы тұрып: «Балаң аман, тірі, аңда қалды, бүгін болмаса ертең келеді, қорықпа, кайғырма. Бек шарап ішіп мас болып келді, сөйлеуге дәрмені жоқ», – десті.

Дирсе ханның әйелі ауылына қарай шауып, қайта оралды, күтіп тұруға тағаты қалмады. Өзінің тұлпарына мінді де, қасына қырық қыз нөкерін алып, баласын іздеп кетті. Басынан қысы-жазы қар мен мұз кетпейтін Кавказ тауларына келіп, бір биік қырға шығып төмендегі сай-салаларға көз жіберіп еді, бір терең сайға қарға-күзғын үймелеп, ұшып-қонып жатыр екен. Ханым-ана астындағы атына қамшы ұрып, сол сайға шаба жөнелді. О, сұлтаным, бала сол сайда атынан құлап, өлім халінде жатыр екен. Қарғалар баланың қанын көріп, қонбақшы болып жүр екен. Баланың екі күшігі²⁴⁹ бар еді, олар қарғаларды қондырмай, қуып тастап жүр екен. Талып жатқан балаға боз атқа мінген Қызыр келіп, басын үш рет сипап: «Қорықпа, балам, бұл жарадан өлмейсің. Жараң тау гүлі мен анаңның ақ сүтінен жазылады», – деп, ғайып болыпты.

Анасы келсе, бала қып-қызыл қанға боялып, сұлап жатыр екен. Мүскін ана дауысын шығарып, жылап сөйлей бастады. Тыңдаңыз, хан ием, не айтқан екен ол:

Қасы-көзің қиылып,
 Жатырмысың, құлыным?
 Аш көзіңді бір мезгіл,
 Кеудеңде болса шыбының?
 Он екі мүшең мұз болып,
 Тынды ма аққан бұлағың?
 Тәтті өмірің үзіліп,
 Сөнді ме жанған шырағың?
 Көзіңнен нұрың кетпепті,
 Тірідейсің сен маған,
 Тал отындай шытынап.

²⁴⁸ Гәуір – кафир (кәпір) деген сөз. Түркі тайпалары солай атаған.

²⁴⁹ В. Бартольд оны «екі қару» деп қате аударған.

Жанып келді сорлы анаң,
 Тірлігіңді білдіріп,
 Жауап берші, жан балам.
 Құрбандық болдым өзіңнен,
 Айналайын көзіңнен,
 Сенсіз маған күн қаран.
 Ағысыңды тоқтатшы,
 Кавказдағы қалың су,
 Гүлденіп өспей, қурап қал,
 Адыра қалған қалың ну.
 Маралдар қатып тас болсын,
 Жүгіріп тауда жарысқан.
 Баламды кім өлтірген?
 Жолбарыс яки арыстан?
 Мұндай халге қалайша?
 Душар болдың, жан балам?
 Жолыңа басын құрбан ғып,
 Қасыңа келді сорлы анаң.
 Тіл шығаршы тебіреніп,
 Қуансын анаң аңыраған.

Анасының аңыраған сөздері баланың құлағына еміс-еміс естілді. Ол басын көтеріп, көздері оттай жарқырап, тіл қатты. Тындаңыз, хан ием, не айтқан екен ол: «Қош келіпсің, кейуана ханым-анам! Ақ төсіңнен ақ сүтіңді еміп едім, қарттық жеңген, асыл туған, жан анам! Таудың аққан өзендерін қарғап әуре болма. Кавказ өзендерінде тұрған кінә жоқ. Жайнап өскен шөптерге де тілің тимесін. Кавказдың айыбы жоқ. Кавказдың маралдарын да қарғама, Кавказда кінә жоқ. Арыстан мен жолбарыстың да қатысы жоқ. Қарғайтын адамың – қара басқан әкем. Бұл кінә, бұл айып әкемнен» – деді. Бала тағы да тілге келіп: «Асыл анам, қайғырма, бұл жарадан маған өлім жоқ. Боз атқа мінген Қызыр келіп, өз қолымен мандайымнан үш рет сипап: «Балам, бұл жарадан саған ажал жоқ, тау гүлі мен анаңның сүтінен жазыласың деп кетті», – деді. Бұл сөзді есіткен қырық қыз тауға шығып, жұпар иісті гүлдерді жинады. Анасы емшегің сығып еді, сүті жоқ екен. Екіншілей сыққанда да сүт шықпады. Үшінші қайта зорлап сыққанда, емшегі сүтке толып, парлап қоя берді. Сүтін аяққа сауа берді, сауа берді, сүт пен қан аралас тамды. Сол сүтке тау гүлін ұнтап салып, баланың жарасына жақты. Бала жазылып, атқа отырды. Оны анасы ордаға әкеліп, дәрігерге берді де, бұл жайды Дирсе ханнан жасырды. О, хан ием, ат аяғы ақсайды, ұзандар тілі мүдірмес. Қырық күн дегенде баланың жарасы жазылды, әбден сауығып, бұрынғы күйіне келді. Ол тағы да тұлпарына мініп, қару-жарақ асынып, бұрынғыша құс атып,

аң аулауға кірісті. Дирсе хан болса, балам өлді деп ойлап, каннен-каперсіз жата берді.

Баланың аман қалғанын баяғы қара ниет қырық жігіт біліп қалып: «Бұдан қалай құтыламыз», – деп, өзді-өзі күңкілдесті. «Егер Дирсе хан баласының аман қалғанын білсе, біздің түбімізге жетеді, – деді біреуі. Қалғандары болса: «Дирсе ханды үйінен басып, аяқ-қолын байлалық, мойнына қыл арқан салалық, сөйтіп гәуірлер еліне қашалық», — десті. Сол келісім бойынша, олар Дирсе ханды ұстап, сүйіріктей аппақ қолдарын артына байлап, мойнына қыл арқан салып, қылғындырып, денесінен қан шығарды. Өздері атқа мініп, Дирсе ханды жаяу айдап, гәуірлер еліне бет қойды. Сөйтіп, Дирсе хан өзінің қырық жігітіне тұтқын болды. Оғыз елінің бектері оның тұтқын болғанын білмеді. О, сұлтан ием, бұл жайды Дирсе ханның әйелі біліп қалған еді. Ол баласына барып бар жайды баян етті. Тындап көрелік, хан ием, ол не айтқан екен: «О, балам, от басына қара күн туғанын білдің бе? Тау қозғалмай, жер жарылды. Ел ішінде жау жоқ деме, әкенді солар тұтқындап кетті. Әкеңе талай жыл серік болған қара ниет қырық жігіт әкенді ұстап, ақ саусақтарын артына қайыра байлап, қыл мойнына қыл арқан салды, өздері атқа мініп, әкенді жаяу айдап гәуірлер еліне қашты. О, хан сүйікті ұлым! Басыңды көтер де, атқа мін, қасыңа қырық жігітінді ертіп, әкенді қырық қарақшы қолынан құтқар, отырма балам! Әкең сені сорлатқан болса, сен оған болысуың керек», — деді. Бала анасының сөзін екі етпеуші еді. Бұқашбек орнынан тұрып, қара болаттан сауыт киіп, беліне қылыш, білегіне берен садағын асынып, арғымақ атын ертетті де, қырық жігітін қасына алып әкесінің соңынан кетті.

Қырық қарақшы бір жерге барып шарап ішіп отыр еді. Бұқашбек шауып келді. Оның келе жатқанын қырық қарақшы да көріп: «Жүріңдер, жігіттер, мына жігітті де ұстап алалық, сөйтіп екеуін бірдей гәуірлерге өткізелік», – десті. Осылай келісті олар. Сонда Дирсе хан: «О, қырық жігітім, кешіре көріңдер, бір тәңіріден басқа сенерім жоқ, қол-аяғымды шешіп босатындар, қолыма қобыз беріңдер, сол қобызды сарнатсам, жау кейін қайтады. Ол болмаса мені өлтіріңдер, өлтірмейтін болсаңдар кеңшілік істеп, ауылыма жіберіңдер», – деді. Бұлар оны байлаудан босатып, қолына қобыз берді. Дирсе хан келе жатқан адамның өз баласы екенін білмейді. Алдынан шығып, сөйлей бастады. Тыңдаңыз, хан ием, ол не айтқан екен: «Қаз мойынды бедуин²⁵⁰ жылқыларды жау айдап кеткен болса, ол менікі. Сол жылқылардың ішінде сенің де арғымағың кеткен болса, айт, жігітім, оны ұрыс-қағыссыз өзіңе бергізейін, кете бер жөніңе. Қотандағы ақтылы қойды жау алса, о да менікі. Соның ішінде сенің ас-ауқатыңа тиісті қойлар кеткен болса, оны қайтарайын, кете бер жөніңе. Қызыл бұйра нарларымды жау алса, о да

²⁵⁰ Бедуин – Кавказ арғымағы, тұлпары.

менікі. Соның ішінде сенің жүк артатын түйелерін кеткен болса, оны да ұрыс-қағыссыз қайтарайын, кете бергін жөніне. Алтындаған шатырларды жау алса, о да менікі. О, жігітім, солардың ішінде сен кіретін шатырлар болса, оны да қайтарайын, атынның басын кейін тарт, жүздері айдай, көздері жұлдыздай жанған аруларды жау алса, олар да менікі. Соның ішінде сенің қалыңдығың кеткен болса, оны да айт, жігітім, дау-далабасыз қайтарайын, әйтпесе жөніне кет. О, жігітім, мен үшін келген болсаң, баламды өз қолымнан өлтірген едім, оның кінәсы сенде емес, менде, жігітім, кете бер кейін жөніңе», — деді Дирсе хан. Сонда бала әкесіне тіл қатты. Тыңдаңыз, хан ием, ол не айтқан екен: «Қаз мойынды бедуин жылқыларды жау алса, ол сенікі. Солардың ішінде менің де алты құлаш арғымағым бар, оны қырық қарақшыға бермеймін. Қатарланған қызыл бұйра нарлар кетсе, ол сенікі, солардың ішінде менің де жүк артатын түйелерім бар, оны қырық қарақшыға бермеймін. Қотандағы ақтылы қойды жау алса, ол – сенікі, соның ішінде менің де үлесім бар, бере алмаймын оны қырық қарақшыға. Жүздері айдай сұлулар жауға олжа болса, олар да сенікі, соның ішінде менің де қалыңдығым бар, оларды қырық қарақшыға қалай беремін. Алтындаған шатырларың кетсе, соның ішінде менің де ақ шатырым бар, оны қырық қарақшыға неге бермекпін? Сақалы құдай қарт-қарияларды жау алған болса, соның ішінде менің де қарт әкем бар, оны да қырық қарақшы қолында қалдыра алмаймын», — деді бала. Бала бетіндегі пердесін қырық жігітіне беріп: «Жауға тиіндер!» – деп бұйырды. Қырық жігіт бала маңына шоқтай үйірілді де, аттарын қамшылап, жауға лап қойды. Соғыс қызды. Қырық қарақшының бастарын қылышпен шауып, кейбіреуін тұтқын етіп, бала әкесін азат етіп, еліне қайтты. Дирсе хан сонда ғана баласының ажалдан аман қалғанын білді. Хандардың ханы баласына өзінің бектігін, тағын берді.

Бұл жырды менің Қорқыт атам айтып, сөзін құраған еді. Жырдың өзін де, сөзін де сол айтқан, Жырының аяғында ол: «Сол жандар бұл дүниеге келді, ол дүниеге кетті. Өмір дегені – керуен, бір жерге қонса, ертеңіне көшіп кетеді. Оларды ажал ұрлап, жер астына тықты. Дүние дегеннің баяны жоқ. Басыңа қара түнек ажал келсе, оның қарызын төлейсің.

Алла сенің деніңді сау қылып, бақ-дәулетіңді арттыра берсін. Әруағын қозғап, жырға тиек еткен сол ерлерге көктегі Алланың өзі жар болсын. Хан ием, саған айтар тілегім – мынау туып-өскен жеріндегі қаратауларың күйрмесін. Зәулім болып өскен көлеңкелі дарағыңды ешкім кеспесін. Күркіреп аққан өзендеріңнің суы таусылмасын. Алтын шатырларыңды жау алмасын. Астыңа мінген бұрыл атың қанша шапса да, шаршамасын. Қолыңа ұстаған болат қылыштың мұқалмасын. Жауға атқан садағың өткір болсын. Ақ шапты анаңның барған жайы жұмақ болсын. Сақалы құдай әкеңнің тұрағы самаладай тау болсын. О, хан ием, Алланың өзі жаққан шырағың өшпесін, Алла тағала сізді қара ниет адамдарға душар ете көрмесін.

Қазан-Салордың ауылын жау шапқаны туралы жыр

Бір күні Ұлашұлы Төлеқұстың баласы, кем-кетіктің панасы, тайпалар мен рулардың арыстаны, қара халықтың жолбарысы, қоңыр аттың иесі, Ораз ханның әкесі, Баяндүр ханның күйеуі, барлық оғыз елінің бақыты, оғыз батырларының ағасы Қазан-Салор төсегінен тұрып: «Уа, қырық жігітім, қара жерге тоқсан жерден алтын шатыр тігілсін, жібектен тоқылған тоқсан түсті кілем төселсін», – деп бұйрық беріпті. Сексен жерден көзе, алтын құмыра кеселер мен аяқтар қойғызды. Гәуір елінен тұтқын болып келген тоғыз сұлу беттерін қыналап, төсіндегі қос анарын дірілдетіп, ақ саусак қолдарымен кеселерге шарап құйып, оны бектерге тартты. Күшті шарап ішкен соң, олар мас болды. Шарап Қазан-Салордың басына тиген еді. Бір кезде ол аяғынан тік тұрып төмендегі сөздерді айтыпты: «О, бектерім, сөзіме құлақ салыңдар, тыңдаңдар тегіс! Жата-жата жан ауырып, жамбас бүгіледі екен. Бір орында ұзақ отырсаң, бойың күйез болады. Қарап жата бергенше, аңға шығалық, құс қуып, марал, киік аталық, қайтып оралып осы шатырларға кіріп, ішіп-желік, сауық құралық», – депті. Қиян селжүк (Қай) баласы ер жүрек Дондаз батыр тұрып: «Дұрыс айттың, Қазан хан, төсекте көп жағқаннан жамбасымыз жауыр болды», – депті. Қара Көнеұлы Қара Бодақ болса: «О, арыстан туған Қазан әкем, бұл табылған ақыл» – депті. Бұл сөздерді есіткен соң Аруз қоз тізесін бүгіп, аузын ашып: «Грузия шетінде тұрған тау қақпасында діні жаман гәуірлер біздің елді торып отыр, орданды кімге тапсырасың?» – депті. Сонда Қазан: «Орда бағуды Ораз ұлыма тапсырамын, қасына 40 жігіт калдырамын», – деп, Қазан өзінің қара атын алдырып, ерттеп, мініп алды.

Үйірде жүрген, маңдайында төбелі бар жирен атын алдырып, оған Дондаз мінді. Өзінің жүйрік бедуин атын алдырып, оған Қазан бектің інісі Қара Көне мінді. Өзінің шаңқан түсті бедуин атын алдырып, оған Баяндүр ханның жауын талай рет жеңген Шамсиддин-Шер мінді. Байбурд, Пара-Сара²⁵¹ қамалдарын алған Байрақ өзінің шұбар атына мінді. Қазанның сәуегейі (молдасы), қоңыр аттың иесі Искенк өзінің күрең атына мінді. Бәрін санап айтуға уақыт жоқ. Осылай барлық оғыз бектері атқа отырды. Шұбарланған көп әскер Алатауға аттанып, аң ауламақ болды.

Бұлардың аңға кеткенін бір тыңшы гәуірлердің жауыз ханы Шөклиге жеткізді²⁵². Діні жаман қара шашты гәуірлер жеті мың әскер алып, арты тілік қара шапан киіп, өздерінің шұбар аттарына мініп, түн ортасында Қазан бек ауылын қоршап алды. Гәуірлер оның алтын жалатқан шатырларын қиратып, аққу құстай

²⁵¹ Байбурд, Пара – Сара — Кавказдағы қала аттары.

²⁵² Шөкли – Шектіұлы Әлмұш, Еділ бойында ислам дінін қабылдаған еді.

керілген қыз қалындықтарын зарлатып, олжа қылды, үйір-үйір жылқыларын, қызыл бұйра нарларын алдына салып, қуа жөнелді. Бай қазынасын, мол ақшаларын тонап алды. Сұңғақ бойлы Бөрлі сұлуды²⁵³ қасындағы шыбықтай сұлу қырық қызымен олжалады. Қарттық жеңген кәрі анасын қара нарға таңып, алып кетті. Қазанның жас баласы Ораз бекті 40 жігітімен бірге ұстап, аяқ-қолдарын байлап, мойындарына шылбыр салды. Елік оғыз баласы Сары Қалмаш Қазан бек ордасы үшін болған соғыста мерт болды. Қазанға мұны ешкім хабарлай алмады.

Гәуірлер ортасында мынадай әңгімелер болды: «Біз Қазанның бектерін өлтіріп, желдей жүйрік жылқыларын шауып алдық, қыруар алтыны мен күмістерін талан-таражға ұшыраттық, оның баласы Ораз бекті қырық жігітімен тұтқындадық. Қызыл бұйра аруаналарын қуып алдық. Қазанның әйелін 40 нөкерімен олжа қылдық. Сөйтіп біз Қазанның еңсесін бастық», – десті олар. Гәуірлердің бірі тұрып: «Қазанға келтірмеген бір ғана зиян қалды», – деді. Шөкли хан: «Айтшы, азнауыр (мырза), ол қандай зиян? – деді. Гәуір тұрып: «Қамал ішінде Қазанның алынбаған он мың қойы қалды, сол қойларды айдап кетсек, Қазанды әбден тұқыртамыз», — деді. Шөкли патша: «Қақпаны алты жүз адам барып бұзсын да, қойларды айдап шықсын» деп бұйырды. Алты жүз гәуір атқа мініп, қой қамалған қақпаға (қамал) кетті. Түнде Қара Қойшы жаман түс көрді. Ұйқысынан шошып оянып, екі інісі Қабан Қойшы мен Демір Қойшыны (Темір Қойшыны) шақырып алып, қой қораның қақпасын жаптырды. Үш жерге тау қылып тас үйіп, қолдарына тас ататын ала бажақ сапты нар сақпандарын алды. Сол кезде Қара Қойшы тұрған қамалды алты жүз гәуір қоршап алды. Сонда гәуірлердің бірі тұрып: «О, Қойшым, түн баласына ұйқы көрмейсің, қар жаусын, жаңбыр жаусын, сенде тыным жоқ. Сүт пен ірімшігің қанша, Қойшым? Сенің Қазан батырыңның алтын шатырларын біз қираттық. Оның үйірдегі жылқыларын, келедегі қызыл бұйра нарларын қуып алдық. Кәрі анасын, бай қазынасын олжаладық. Оның алтын-күмісін алдық, аққу құстай сыланған қыз-қырқын, қалындықтарын тұтқын еттік, оның үстіне Қазанның баласын қырық жігітімен, әйелін қырық нөкерімен басып алдық. Ендігі сөз өзінде қалып тұр, тыңда. Біздің қолымызға түскің келмесе, алыста тұрмай, жақындай келіп қолыңды қусыр, басыңды біздерге иіп, гәуірлерге қызмет көрсет. Солай етсең, біз сені өлтірмейміз, өзінді Шөкли патшамызға апарып, еліңе бек қоямыз», – деді. Сонда Қойшы тұрып: «Ит гәуір, маған бос сөзді айтпа, сендер менің ит аяқтан жуынды ішкен итіммен бірдейсіңдер, ала атқа міндім деп күпие берме. Шашыма ақ кірсе де, сендерден мен қорқа алмаймын, әлдерің маған келмейді, темір

²⁵³ В. Бартольдте бұл Бөрлі-Қатын (түпнұсқада Борли-Хатун) деп берілген. Жырда мұндай аттар көп кездеседі. (Сейілжан-Хатун) бұлар ежелгі сақ сөздері. Біз оны қазақ жырларына жақындағын, Бөрлі сұлу немесе Сейілжан ханым, бірде Сейілжан сұлу деп алдық.

қалпақ кидім деп мақтана берме, дулығаң менің бөркімнен төмен. Қолымда алпыс тұтам найзам бар деп мақтанба, нас гәуір, найзаң менің қызыл келтегімнен төмен. Қолымда қылышым бар деп мақтанба, гәуір, қылышың менің қайқы бас таяғымнан төмен. Қорамсамда тоқсан жебем бар деп мақтанба, ол менің тас ататын сақпан құралымнан төмен. Алыс-жақын келіп соғысу өзіңнің еркінде, біздің жігіттердің соққысын көргің келсе, тиіп көр», – деді.

Гәуірлер аттарына қамшы басып, садақ тарта бастады. Жауды шөптей жапыратын Қара Қойшы сақпанға тас салып, қанды аузынан жауға атты. Атқан бір тасы екі немесе үш адамды бірдей өлтірді, екіншісін атқанда үш немесе төрт адамды өлтірді. Гәуірлердің зәресі ұшты. Сөйтіп ол тас атқыш нар сақпанымен үш жүз адамды қырды. Екі інісіне садақ оғы тиіп, мерт болды. Қойшының тасы таусылған соң, ол тас орнына қой, ешкілерді салып атты. Қырғыншылық болды. Зәресі ұшқан гәуірлердің көздерін шаң басып, түк көрмеді, дүниені қараңғылық басқандай болды. Олар сасып: «Мынау қарғыс тиген қойшы біздің бәрімізді қырып тынбаса не қылсын», – десті. Соны айтып, қамалды ала алмасын білген соң, гәуірлер қашты. Қойшы екі інісінің қаны үшін олардың тағы бірнешеуін таспен атып өлтірді. Гәуірлердің мүрдесін тау қылып үйіп, от қойып өртеді. Үстіндегі шекпенінің етегін жыртып, жарасының аузына таңды. Таудан асатын биік жол үстіне келіп, қамығып жылап отырды. Аузына түскені: «Салор-Қазан! Ауылыңның ойран болғаны сенің құлағыңа не қылып жетпей жатыр», – дейтін сөздер болды.

Хан ием, сол күні түнде бүкіл оғыз елінің бақыты, Баяндүр ханның күйеуі, Ұлашұлы Қазан-Салор ұйықтап жатып жаман түс көрді. Ұйқысынан шошып оянып, көрген түсін айтты: «О, інішегім Қара Көне, хабарыңда болсын, мен бүгін бір жаман түс көрдім. Қолыма ұстаған сұңқарымды біреу қолымнан алып кетті. Түсімде ала шатырларыма көктен жай түсіп, өртеніп жатыр екен. Ордамның үстіне қар аралас жаңбыр жауып, тұман түсіпті. Менің ауылымды құтырған қасқырлар ойрандап жүр екен. Бір қара үлек келіп шабынып, менің өгізімді құлатты. Түсімде қарға түстес қара шашым тарқатылыпты. Сол шаштарым көзімді басқан екен. Он саусағым білегіме дейін қанға батқан екен. Бұл түсті көргелі мен өз ойым мен сезімдерімді бір жерге жинай алмай отырмын. О, хан інім, менің осы түсімді жорып бер», – деді. Қара Көне оның түсін жорып: «Қара бұлт дегенің сенің әруағың, жаңбыр мен қар – әскерің. Тарқатылған шашың – уайымың. Қара қан – жамандық белгісі. Өзгесін тәңірінің өзі білмесе мен жори алмадым», – депті. Сонда Қазан: «Бұл сөзді анда жүргендерге айтпа, әскерімнің қатарын бұзба, олар аңдарын аулай берсін. Қара атыма мінермін, ол үш күндік жерді бір күнде алады. Түс болмай ауылыма барармын, ауыл аман болса, кешке осында қайтып оралармын. Ордам аман болмай, жау шапқан болса, онда қамдарыңды өздерің жеңдер, менің жау соңынан қуып кеткенім болады», – деді.

Қазан бек қара атқа қамшы басып, жолға түсті. Ауылына келсе, ел жоқ, қанырап қалған жұртта қарға-құзғын қалықтап ұшып-қонып жүр екен. Қазан елсіз жұртқа қарап сөйлеп тұрды. Хан ием, тыңдалық, не сөйлеген екен: «О, құлазыған жұрт, ел көшсе де сүрлеуінді құм баса қоймапты. Қонған жайлауым марал, бөкен, киіктерге жақын еді. Сондай әдемі қонысқа тігілген ауылыма жау қайдан келді? Ақ шатырым тігілген жерде оның дөңгеленген орны ғана қалыпты. Қарт анамның өзі жоқ, төсегінің орны бар. Балам Ораздың жамбы атқан жері бар, өзі жоқ. Оғыз бектерінің жылқы айдаған жері бар да, малы жоқ, қазаны жоқ, ошағы қалыпты», – деді Қазан. Осылардың бәрін ойлағанда қасы қиылған қара көздері қанға толып жылады. Алпыс екі тамырындағы қандары ойнап, тұла бойы кекке толды. Алақандай қара жүрегі қалтырап кетті. Астындағы қара атына қамшы басып, кеткен жаудың ізіне түсті.

Біраз жүрген соң, алдынан бір өзен кезікті. Қазан өзенге қарап сөйлей бастады: «Тәңірінің жүзін көрген деуші еді, судан да сұрап көрейінші», – деп ойлады. О, ханым, судан ол не сұраған екен, соны тыңдап көрелік. Қазан: «Биік таудан құлдырап аққан мөлдір су! Хасан мен Хұсайнды шөлдеткен су! Бау-бақша мен гүлдерге ажар берген мөлдір су! Айша мен Фатиманың мейірін қандырған мөлдір су! Сенен жүйрік тұлпар сусындап, қуат, нәр алады. Қызыл бұйра нарлар сені кешіп өтеді. Жағаңда ақтылы қой жусап жатады. Айтшы маған, менің ордам қайда кетті? Қара басым сенің садаған болсын, мөлдір су!», – деді. Ол судан жау алған елінің дерегін сұрады. Оған жауап берерлік суда тіл бар ма? Өзен суын кешіп өтсе, алдынан бір қасқыр кездесті. «Қасқырдың жолы болғыш, – деп, ол одан да жау алып кеткен елінің дерегін сұрады. Тыңдаңыз, хан ием, қасқырдан не сұраған екен: «Кеш түсіп, қараңғы басталған соң, сенің күнің туады. Қар мен жаңбыр саған бір есеп, батырсың. Қаба жал айғырларды сен қорқытып кісінетесің, қызыл бұйра нарлар сені көрсе, шошып боздайды. Ақтылы қойды көрсең, оларды май құйрықтан асап лақтырып ұрасың, етін ырылдап жейсің. Сенің дауысыңды естігенде ең мықты деген иттерің де үнін өшіреді. Түнде қорадан алыстаған қойшы сенен қашады. Менің ордамды шауып әкеткен кім, білесің бе? Шын айтсаң, саған қара басымды берейін, қасқырым», – депті Қазан, қасқыр оған не хабар берсін. Қасқырдан өте берсе, қазан алдынан баяғы Қара қойшының қара иті шығады. Қазан одан да жау шапқан елінің жөнін сұрады. Тыңдап көрелік, не сұраған екен одан: «Күн батып қараңғылық түссе, ауызың үруден босамайды. Ащы айранды құмартып, қыңсылап ішесің. Қораға ұры келсе, оларды қорқытасың. Ұрылар қорыққанынан дыбысын да шығармайды. Білесің бе, біздің ауылды кім шауып кетті? Мен саған әділдік көрсетіп ас берейін, қара ит», – депті Қазан. Ит оған не деп жауап бермекші? Қайта қара аттың аяғынан тістеп, Қазанның өзіне дәп қылды. Қазан итті қамшымен тартып қалып, ол қаша жөнелді. Қашқан ит соңына түсіп, қуа берді. Ит өзінің келген жолымен қайтқан еді. Қазан итті қуа-қуа Қара Қойшыға келді. Қойшысын

көрген соң, Қазан одан елінің жайын сұрады. Тындалық, хан ием, Қазан одан не сұраған екен: «О, Қойшым, кеш түсіп қараңғылық басталған соң, сенің ауыр ісін басталады. Жаңбыр жаусын, қар жаусын, саған ол түк емес, менің тілімді түсініп, үніме құлақ қой. Бұл жерден менің ақ шатырлы үйлерім өткен жоқ па? Көрген болсаң айтшы, Қойшы, қара басым жерге кіргенше жақсылығыңды ұмытпаспын», – деді Қазан. Қара Қойшы оған: «Сені мен өлді ме, әлде жау қолында кетті ме деп ойлап едім, Қазан. Елінді жау шапқанда қайда едің, Қазан? Кеше емес, бұрнағы күні жау елінді осы жолмен алып өтті. Қарт ананды қара нардың мойнына байлап қойған екен. Әйелің – сұңғақ бойлы Бөрлі сұлуды өзінің қырық нөкерімен жылатып-еңіретіп айдап өтті. Ұлың Оразды өзінің қырық жігітімен тұтқындап, жалаң аяқ, жалаң бас, жаяу айдап кетті. Үйір-үйір жүйрік арғымақтарыңды гәуірлер ұстап, мініп алыпты. Қызыл бұйра нарларыңды айдап кетті. Гәуірлер алтын-күмісінді, бай қазынаңды тонап алып кетті», – деді. Бұл сөзді естігенде Қазан қатты қайғырды. Көзіне ештеңе көрінбей, дүниені қараңғылық қаптағандай болып, естен танды. «О, Қойшым, үнің өшсін сенің, соны айтқан тілің неге кесілмейді сенің? Құдай сені неге алмайды, қарғыс атқан?» – деді оған Қазан. Қазан бектің кейіс сөзін естіген соң, Қара Қойшы сөйлеп кетті: «О, менің әкем Қазан бек! Ашуыңды бас. Тәңіріге сенемісің, жоқ па? Мен алты жүз гәуірмен бір өзім соғыстым ғой. Екі інім жау оғынан өлді. Бір өзім үш жүз гәуірді өлтіріп, дінім үшін соғыстым. Қақпанды қорғап бірде-бір не семіз, не арық қозыңды жауға бермедім. Өзіме үш жерден садақ оғы тиді. Басым зеніп, қара басым қалды ғой», – деді. Бұдан ары Қойшы: «Маған астыңдағы қара атыңды, қолыңдағы алпыс тұтам найзаңды, ала қалқаныңды бер, қайыспас қара болат қылышыңды бер, қайыңнан істеген сұр жебелі қорамсағыңды бер, гәуірге барып ойран саламын, жауды қырып дегеніме жетемін. Маңдайдан аққан қанымды жеңіммен сүртермін, өлсем өлдім, өлмесем сенің намысыңды жауға бермеспін. Тәңірі жарылқаса, ел-жұртыңды жаудан құтқарармын», – деді. Қара қойшының мына сөзіне Қазанның намысы келді де, жау ізіне түсіп жүре берді. Қойшы Қазанның соңынан қалмады. Артынан ерген Қойшыны көріп, Қазан: «Қойшы ұлым, қайда барасың?» – деп тіл қатты. Қойшы оған: «Қазан әке, сен елінді жаудан құтқаруға барасың, мен олардан інілерімнің кегін аламын», – деді. Қойшының мұндай ерлік сөзін естіген соң, Қазан: «Ұлым, Қойшым, қарным аш еді, жейтін нең бар?» – деді. Қойшы: «Жейтін тамақ бар, Қазан әке, өткен түні бір қозыны сойып, етін пісіріп алып едім, аттан түсіп мынау терек түбінде соны жеп алалық», – деді. Екеуі де аттарынан түсті. Қойшы қоржыннан ет алып, екеуі жеп алды. Қазанға бір ой түсті. «Егер мен Қойшыны жауға бірге алып кетсем, ертеңгі күні барлық оғыз елінің бектері маған күліп: «Жауды Қазан алған жоқ Қара Қойшы алды», – деп, өсек айтқан болар еді деп намыстанды да, қойшыны үлкен ағашқа мықтап байлады. Сөйтіп өзі тағы да жалғыз кетпек болды. Қара Қойшыға айтқаны мынау болды: «Құлағыңды сал, Қойшы. Байлауда жата

берсең, қарның ашады, көзің қарайып, аштан, не шөлден өлесің. Осы ағашты түбірімен жұлып кетпесең, айдалада қасқырмен ит-құсқа жем боласын», – деді. Қара Қойшы жұлқына-жұлқына қара ағашты түбірімен қопарып арқалап алып, Қазанды қуып жетті. Қазан артына қараса, Қойшы дәу ағашты арқалап келе жатыр екен. Сонда Қазан: «Уа, Қойшым, бұл ағашты қайтесің?» – деп сұрады. Қойшы: «Ей, бейбақ әкем, Қазан-ай. Бұл теректің қасиеті зор. Сенің жауды жеңетінің хақ, сол күндері сенің қарның ашады. Сонда мен осы ағашты отқа жағып, саған тамақ істеп беремін», – деді. Бұл сөзге Қазан риза болды да, атынан түсіп, Қара Қойшының қолдарын байлаудан босатып, мандайынан сүйді. «Егер тәңірі жар болып, елімді жаудан құтқарсам, мен сені жылқы басына қоярмын», – деді Қазан. Сөйтіп, екеуі бірлесіп жолға түсті.

Бұлар Шөкли патша еліне келіп жетті. Патша гәуірлерге үлкен той беріп, ішіп-жеп, маз-мейрам болып жатыр еді. Тойда отырған Шөкли: «Уа, бектерім, Қазанды қорлау үшін оған қандай жамандық істесек жарасады? Бөрлі сұлуды мұнда алып келіндер, тойға қызмет істеп, кесе тарататын болсын», – деді. Бұл сөзді сұңғақ бойлы Бөрлі сұлу естіп қалды да, жүрегі от болып жанып, жанын қоярға жер таппады. Өзімен бірге тұтқын болып келген қырық қыз нөкеріне барып, ақылдасты: «Егер гәуірлер келіп Қазан батырдың әйелі қайсың деп сұраса, бәрің бірдей «Мен!» деп жауап беріңдер», – деді. Шөкли патшаның жіберген адамы келіп: «Қазан бектің әйелі қайсың боласың? – деп сұрап еді, қыздардың бәрі бірдей: «Мен!» – деп жауап берді. Гәуірлер Қазанның әйелі кім екенін біле алмады. Олардың айтқаны: «Біреуінен сұрасақ бәрі бірдей үн қатты, Қазанның әйелі кім екенін тани алмадық», – деген сөз болды. Сонда гәуір тұрып: «Қайта барыңдар да, Қазанның баласы Оразды осында алып келіндер, өзін шәңгекке іліп қойып, ақ етіне пышақ салып бір-бір жапырақтан кесіп алыңдар. Сол етті отқа кәуәп қылып пісіріп, бектің қырық қызына тартыңдар. Кәуәпті жеген қыздар бөтені де, жемегені анасы болады, сол әйелді алып келіп кесе тартқызыңдар», – деді. Сұңғақ бойлы Бөрлі сұлу баласына жылап келіп, бұл сөзді жеткізді. Тыңдаңыз, хан ием, не айтқан екен ол: «О, ұлым, балам! Басыңа қара күн туғанын білдің бе сен? Мен гәуірлердің не ойлап жатқанын білдім. О, менің алтын үйімде өскен ұлым, бозторғайым! Қаздай қалқыған сұлу қыздарымның гүлі! Мыңнан бір гүлі ашылмаған ұлым! Тар құрсақта тоғыз ай сақтап, оныншы айда толғатып туған балам! Сені мен алтынмен әдіптеген жөргекте тәрбиелеп, бесікте өсірдім. Гәуірлердің патшасы мынадай бұйрық беріпті: «Қазанның баласы Оразды зынданнан алып келіп, мойнына қыл арқан байлап дарға асыңдар. Екі иығынан шәңгекке іліп қойып, ақ етінен бір-бір жапырақтан кесіп алып, отқа қақтап, қара кәуәп пісіріңдер де, соны бектің қырық нөкер қыздарына беріңдер, соны жегені оған бөтен, жемеген Қазанның әйелі болады. Сол әйелді осында алып келіндер, бізбен төсекте басын қосып, кесе тартсын», – депті. Ұлым, сенің етінді мен қалай

жермін? Болмаса әкең Қазанның арын аяққа басып, діні жаман гәуірдің төсегіне барамын ба? Қайсысын мақұл көресің, ұлым?» – деді. Ораз жауап қатып: «О, анам, үнің өшсін сенің, осыны айтқан тілің неге кесілмейді сенің, жан анам? Ана қарызы – тәңірі қарызы. Әйтпесе осы сөз үшін жағаңнан алып, қарулы қолыммен тамағыңнан қысып, ақ жүзінді қара жерге тығар едім, аузы-мұрныңнан қан құстырар едім. Жанның тәтті екендігін сонда білер едің. Не айтып тұрсың өзің? Тіліңді тарт, әмірші анам, жақындама маған, мен үшін жылама. О, әмірші, анам, мені дар шәңгегіне бере бер, етімді қара кәуәп етіп пісіре берсін, сол кәуәпті бектің қырық нөкер қызына жегізе берсін, олар бір жапырағын жесе, сен екі жапырағын же. Сонда гәуірлер сені білмейді. Діні жаман гәуірмен тар төсекте бас қосамын, кесе тартамын деп әуре болма. Әкем Қазанның аруағын аяққа баспа, аяғыңды тарт бұл істен», – деді. Мұны есіткен ананың екі көзінен қанды жас ақты. Сұңғақ бойлы Бөрлі сұлу жағасын жырттып, сырғаларын лақтырып, талықсып құлады. Қызыл алмадай ақ жүзін тырнап қанатты, қарға күндес қара шаштарын бір-бірлеп жұлды, тіліне: «Ұлым! Ұлым! – деген сөздер ғана келді. Сонда Ораз: «О, әмірші анам, менің алдымда жылап қайғырма, жанымды жаралама, жүрегімді қинай берме, өткен күндерімді есіме салма. Ойланшы ана! Кавказ жылқысы бар жерде құлын тумас па? Қызыл бұйра нар бар жер де бота болмас па? Ақтылы қой бар жерде қозы болмас па? Өз басың сау болсын, ханым-ана! Әкем аман болсын! Сендер аман болсаңдар, мендей ұл тумас деп ойлайсың ба? – деді. Баласының сөзін есіткен соң, анасы орнынан тұрып, қырық қыз нөкерінің ортасына кетті.

Гәуірлер Ораздың аяқ-қолын байлап, дар түбіне әкелді. Ораз: «О, гәуірлер, тәңіріден басқа сенерім жоқ, қасықтай қанымды қиыңдар. Мынау дар ағашымен тілдесуге мұрсат беріңдер», – деді. Сөйтіп, ол қу ағашқа қарап, дауыстап сөйлей бастады. Тыңдаңыз, хан ием, ол не айтқан екен: «Атың ағаш десем, шамданба, ағаш! О, Мекке мен Мәдиненің есігі болған – ағаш! Құдаймен тілдескенде, Мұсаның асасы болған – ағаш! Үлкен дарияларға көпір болған – ағаш! Қара теңізге қайық болған – ағаш! Ерлердің ері Әлидің дүлдүліне ер болған ағаш! Зұлпықарға сап болған – ағаш! Хасан мен Хұсайнға бесік болған – ағаш! Ерге де, әйелге де қатер болған – ағаш! Басыңа қарасам төбең көрінбес – ағаш! Төменге қарасам тамырың көрінбес – ағаш! Мені саған асар болса, құлап түс, ағаш! Құлап түспесең, мен үшін жазанды тартасың – ағаш! Сен біздің халқымызға керек едің – ағаш! Үндістаннан алып келген қара құлдарыма бұйрық берсем, ол сені турап, шөпшек қылар – ағаш! – деді. Бұдан соң бала: «Артымда үйірлі жылқыларым қалды, қаны бір жолдас-жорам қалды. Қолға ұстаған сұңқарым қалды. Жүйрік аяқтарымнан, мықты қолдарымнан айырылғалы тұрмын. Бектікке жетпеген аманат басымнан айырылмақпын. Жастық шәрбатынан ішпеген жанымды қия алмаймын», – деді де, еңіреп жылап, жүрегін жеген қайғысын айтты.

Дәл осы кезде, сұлтаным, Қазан-Салор мен Қара Қойшы да шауып келіп жеткен еді. Қара Қойшының қанжығасында тас ататын нар сақпаны бар еді. Оның бүйені тау бұқаның терісінен, әдібі үш ешкінің, кайсыбірі серкенің терісінен істелген еді. Сақпаннан атылған тастың салмағы он екі батпан болушы еді. Аспанға атқан тасы жерге тез арада түспеуші еді. Түскен жерін ошақтай етіп ойып, шандатып, көкке қайта көтерілетін. Тас түскен жерге үш жылға дейін шөп шықпаушы еді. Сол жерді қой, арық қозылар жайлап калып семірсе, оларға қасқыр да тимеуші еді. Қара Қойшы тастарын ата бастады.

Сұлтаным, бұдан гәуірлердің зәресі ұшып, талтүсте көздері түк көрмеді. Сонда Қазан: «Қара Қойшы, сен тұра тұр, мен Шөклиге барып, кәрі анамды сұрап алайын, ол ат тұяғы астында қалмасын», – деді. Ат аяғы сүрінеді, жырау тілі сүрінбейді. Қазан гәуірге барып, дауыстап сөйлей бастады. Тыңдаңыз, хан ием, ол не айтқан екен: «О, Шөкли патша, сен менің алтын үйлерімді алып кеттің. Ол басыңа көлеңке болсын. Сен менің алтын қазынамды алып кеттің, оны да жарата бер. Сен менің әйелім – Бөрлі сұлуды, оның қырық нөкерін алып кеттің, о да сенің тұтқының болсын. Сен менің балам – Оразды қырық жігітімен алып кеттің, ол да сенің тұтқының болсын. Сен менің үйір-үйір жылқымды алдың. Мініп-түсе бер. Сен менің келе-келе нарларымды алдың. Оған жүгінді арта бер. Соның бәрінен бұрын маған бататыны, сен менің кәрі анамды алып кеттің. Тіл алсаң сол анамды қайтар, гәуір, мен күрессіз, соғыссыз еліме қайтайын, осыны ұғын», – деді. Гәуір бұған көнбейді: «О, бейбақ Қазан, тыңдап ал. Біз сенің алтын шатырыңды алсақ, ол біздікі. Сұңғақ бойлы Бөрлі сұлуды, оның сұлу қырық қызымен алған болсақ, о да біздікі. Қасындағы қырық жігітімен балаң Оразды алған болсақ, о да біздікі. Жүйрік жылқыларыңды, қызыл бұйра нарларыңды алсақ, о да біздікі. Бізде кәрі анаң кетсе, о да біздікі. Біз оны саған бере алмаймыз. Кәрі анаңды біз жайханның баласына береміз, содан ұл туса оны біз сенің аманатың етеміз». Бұл сөздерге Қара Қойшы қатты шамданып, еріні кезеріп, сөйлей бастады: «О, ақылсыз, дінсіз гәуір, есі енбейтін гәуір, төбесі аспанға жеткен қарлы таулар қартайса, оған шөп шықпайды. Өзендер қанға толса, арнасынан су ақпас. Бие қартайса құлын бермейді, қызыл бұйра нар қартайса, бота бермейді. О, ессіз гәуір, түсін, Қазанның анасы қартайған, ол бала тумайды. Шөкли патша, онан да қара көз қызың болса соны Қазанға бер, одан бала туады, соны сен бауырыңа басып аманат етерсің», – деді.

Осы кезде оғыз елінің бектері де келіп жеткен еді. Көрелік, хан ием, кімдер келген екен. Жау десе жаны тынбаған, ешкімнен қорқып қыңбаған, Қазан бектің інісі Қара Көне келіп жетті. Оның бесігін анасы тау аңғарына қойып, қара өгіздің терісімен жауып өсірген еді. Қаһары келсе, қара тасты илеген балшықтай етуші еді. Ұзын мұртын желкесіне жеті жерден байлап қоятын. «Қылышыңды қолға алып сермей бер, Қазан аға, мен келдім», – деді ол. Одан соң кім келген екен, оны да көрелік. Қиян Сейілханның баласы ер жүрек Дондаз келді.

Ол Дербент сайындағы темір қақпаны теуіп бұзған еді. Алпыс тұтам ала сап найзасының басына ілінген адамды аспанға көтеріп, құлындай шыңғыртқан батыр еді. «Қылышыңды қолға алып сермей бер, Қазан әке, мен келдім», – деді ол. Хан ием, тағы кім келген екен, байқап көрелік. Амид²⁵⁴ пен Мардин қамалын бұзған қара Көненің баласы, Қара Бодак келді. Бұл темір сауыт киген қыпшақ патшасының аузынан қара қанын ағызған батыр. Өзі Қазанның қызын алған күйеуі еді. Ақсақалдар оның ерлігіне таң қалып, мақтайтын. Үстіне қызыл шапан киіп, оны темір шәңгектермен қаптап қоятын, ерінің басына теңіз көлбақасының сүйегінен моншақ тағып қоюшы еді.

«Қылышыңды қолға алып сермей бер, Қазан ата, мен келдім», – деді ол. Тағы кімдер келген екен, хан ием, атап көрелік. Баяндүр ханның жауын рұқсатсыз кетіп жеңген Ғафлет оғыз баласы Шамсаддин-Шер де шауып келген еді. Ол сол жолы жаудың алпыс мың адамын бір өзі жеңген. Соның бәрін атының жалына жауған қар ерігенше қырып үлгірген еді. «Қылышыңды қолға алып соғыс баста, Қазан әке, мен келдім, – деді ол. Хан ием, бұдан басқа кімдер келген екен, соны көрелік. Байбурд қаласын шауып, Пара-Сара қамалын алған, қызыл ала шатыр тігіп үйленгелі жатқан, жеті қыздың үміті Бәмсі Байрақ өзінің Байшұбар атына мініп, бұл жетті. Ол батырлықтан бүкіл оғыз елінде теңдесі жоқ адам еді. «Қылышыңды қынабыңнан ал да, соғыс баста, Қазан әке, мен келдім», – деді ол. Одан басқа кімдер келген екен, хан ием, санап өтелік. Қазылық оғыз баласы Иекенк келді. Жау десе, ол қара құсқа тиген бүркітше²⁵⁵ ұмтылатын. Белінде темір белбеуі, құлағында алтын сырғасы болушы еді. Ол соғысқанда бөтен бектер аттарынан баудай түсіп, құлайтын. «Қылышыңды қолға алып соғыс баста, Қазан ата, мен келдім», – деді ол. Бұдан соң кім келген екен, хан ием, көріңіз. Қазан бектің тағасы²⁵⁶ Аруз оғыз келді. Аузы жылқы аузындай кең, аяқ-қолы ұзын, бәдені балықтың уылдырығындай бұдыр-бұдыр еді. Алпыс ешкінің терісінен істелген тоны сирағына, алты ешкінің терісінен тігілген бөркі құлағына жетпеуші еді. «О, менің бегім Қазан, қылышыңды қолға алып соғысыңды бастай бер, мен келдім», – деді ол. Тағы кім келген екен, оны да көрелік. Бегдүр руынан мұртын қызыл қанға бояп жүретін Әмен келді. Ол өз елінен кетіп²⁵⁷ пайғамбардың дидарын көрген адам еді. Оғыз еліне келген соң дін жолын тұтынып, молдалық істеген. Ашуы келгенде, мұртынан қан ағып тұратын. «Қылышыңды қолға алып соғысты қыздыр, Қазан ата, мен келдім», – деді ол. Келгендер аз емес. Илік оғыз баласы Алып Ерен келді. Ол гәуірлерді соңына итше ертіп жүруші еді. Айғыр көз өзенінен атымен жүріп өтіп, гәуірлер

²⁵⁴ Амид — Диарбекр қаласы. Мардин соның түстігінде болған қала.

²⁵⁵ Баку басылымында «ерлігі бүркітке ұқсас» делінген.

²⁵⁶ Бұл сөз тексте «тайысы» делінген. Тайы (таға) — Қазанның анасының ағасы делінген.

²⁵⁷ В. Бартольд мұны ертегілеу дейді. Расында Мұхаммед VI—VII ғасырларда өмір сүрген болса (632 ж. өлген), мұнысы эпосқа тән әсірелеу болса керек.

елінде болған. Елу жеті камалдың кілтін алған. Ақ патшаның Чешме атты қызына үйленген еді. Соно-Сандал деген патшаны жеңіп, аузынан қанын ағызған, өзі қабаттап қырық шекпен киюші еді, отыз жеті камалдың бектерін жеңіп, сұлу қыздарын олжалаған. Соның бәрін құшып, бет-еріндерінен сүйген. «Қылышыңды қолға алып сермей бер, Қазан әке, мен келдім», – деді ол. Майданға келіп жеткен оғыз бектерін санай берсек, оның ұшығынан шыға алмас едік. Соның бәрі бас косты.

Бұлар мөлдір суға барып дәрет алып, ақ жүздерін жерге тигізіп екі бас намаз оқыды, Мұхамедке көп сыйынды. Содан соң аттарына қамшы басып, гәуірлерге тиісті. Даңғыралар қағылып, алтын тілді кернейлер ұлып кетті. Бұл күнгі соғыста жанын сандыққа салған бірде-бір жігіт болмады, қанды соғыс өте ауыр болды. Қорқақтар жер тесігіне кіріп кете жаздады. Домаланған бастан аяқ алып жүрерлік жер қалмады. Адам басы допша ойнады. Шапқан аттар тұяғынан айрылды. Батырлар жауды ала сапты найзамен түйреп, кайыспас қара болат жұмсады. Найзалар сынып кетілді, үш қырлап соққан жебелер жаңбыр болып жауып, темір тістерінен айырылды. Сыртқы оғыздардың жігіттерін бастаған Дондаз оң қанаттан тиді. Сол қанаттан Қара Көне мен ержүрек батыр Бодақ жігіттері тиді. Ішкі оғыздардың бектерін бастаған Қазан орталықтан тиді, ол Шөкли патшамен айкасып, оны құлындай шыңғыртып аттан құлатты. Есін жиғызбастан, қара басын қақ айырып, шауып тастады. Мойнынан аққан қызыл қан судай шашылды. Майданның оң қанатында соғысып жүрген қиян Сейілхан ұлы ер Дондаз Қара Тоқан патшамен кездесіп, оң бүйіріне қылыш ұрып, аттан құлатты. Сол жақта соғысып жүрген Қара Көне ұлы Бодақ Бұқашық²⁵⁸ патшаның басына ауыр шоқпар ұрды. Ол есінен танып, атының жалын құшты да, жерге құлап түсті, Қазан бектің інісі гәуірлердің ағашқа байлап алған туын қылышпен шауып, жерге түсірді, қыр мен сайда қырылған гәуірлердің өліктері жер тезек болып жатты. Оған қарға-құзғындар үймеледі. Он екі мың гәуір қырғын тапты. Дін үшін оғыздардың бес жүз жігіті шейіт болды. Қазан тек қашқанды қумады, басын игендерге тимеді. Барлық оғыз елінің бектері олжаға кенеліп, оны бөліп алды. Қазан бектің олжасы – бір ғана өз ордасы, ұлы, бала-шағасы, жауға кеткен қазынасы болды. Соны алып еліне қайтты. Алтын тағына қайта мініп, өзінің ақ шатырларын тікті. Қара қойшыны жылқы басына қойды. Той жеті күн, жеті түнге созылды. Ұлы Ораздың аман қалғаны үшін ол қырық құл, қырық күнге азаттық берді. Жас-кәрі демей соғыста ерлік көрсеткендерге мол сыйлық, шапан-шақыт, мата, тарту-таралғы берді.

Сол тойда Қорқыт атам да болып жыр толғап, күй шерткен деседі. Бұл жыр сол кісіден қалыпты. Ол талай-талай жыр туғызған. «О, жалған, мен жырлаған, бүкіл дүние біздікі деп күркіреген сол бектерім, ерлерім қайда

²⁵⁸ Бұқаш оғыз ұлысын бүліндірген қыпшақ батырының бірі.

кеттің? Оларды ажал ұрлап, жер жұтты. Жалған дүние кімге опа қылған? Жер бетіндегі өмір мәңгі емес. Адам келеді, кетеді, оның түбі қайыр емес», – депті. О, хан, ием, сізге де мен жақсы тілек айтқым келеді. Сенің мына қарлы заңғар тауларың күйремесін. Басыңа көлеңке болған биік дарағыңа балта тимесін. Мәңгі гүрілдеп аққан сұлу өзендерің шөлге айналмасын. Құдай сені ниеті қара адамдарға душар қыла көрмесін. Астыңа мінген ақбоз атың шабысынан танбасын, колына ұстаған қара болатың қаншама сермесен де, жүзі мұқалмасын. Жауға тірейтін өткір найзаңның ұшы қайрылмасын. Ақсақалды әкеннің барған жері жұмақ болсын. Шашы қудай ананның жүрген жері кең алқалы тау болсын. Оларды Алла мақшардың күніне дейін таза діннен айырмасын. Ол дүниеде құдайдың дидарын көретін болсын. Соған аумин айтамын. Иманды нұрлы жүзінді көріп, бес түрлі сөзбен дұға оқыдым. Дұғам қабыл болсын! Құдайдың өзі берген бағың өшпесін, үмітің өлмесін. Соған берік бол. Дін иесі Мұхаммед пайғамбардың құрметі үшін құдай күнәларыңды кешірсін, хан ием!

ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

Bismillāhir-rahmānir-rahim uā bihi nāstāin

Rasul ālāyhis-sālām zamanyna йакын Байат бойұндан Korkūt Ata derler бір er kopdy, Оуүзнуң ol кісі tamam bilizisi edі, ne derse olurdy, ғайıbdin түrlі häbär söйlerdі, Hak Taala onyң köñlıne ilham ederdі.

Korkūt Ata айыtdy: Ahyr zamanda hanlyk кері Кайууа dege, кіmsene ellerındın алмайа, ahyr zaman olyp kiamät kopünza.

Bü dedügi Osman nāsli-dür, işde sürilip kedeуür. Uā dahy neze büña beңzer söz söйledі.

Korkūt Ata Оуүз kauımynüң muşkilini häll ederdі, här ne iş olsa Korkūt Atayıа danyşмайынza işlemezlerdі, här ne кі büйürsa kabul ederlerdі, söziң tütyп tamam ederlerdі.

Dede Korkūt söйlemiş:

Allah, Allah demeyinze işler oңmaz,

Kadir Täңri uerмейinze er байұmaz.

Äzälden йazyлmasа küл başyna kaza kelmez,

Äzäl uädä erмейinze кіmse ölmez.

Ölen adam dirilmez žihan žan кері kelmez,

Бір йигидiң kara day йүmrүsynza maly olsa,

Йуғар-derer, talep әйler,

Nasibındın artıуyn йеіе bilmez.

Olašūban sular taşa teñiz tolmaz,
 Tākābburlı́k айлейені Тәңгі seumez.
 Көңлүң йүзе тұтан erde дәулат olmaz,
 Йад оylу saklamayla оyул olmaz.
 Бүйүйінде salur keder, kördim demez,
 Күл төрежүк olmaz,
 Kara ešek başyna ойан ұrsaң katyr olmaz,
 Karauaşa ton кейүрсең katın olmaz.
 Йара-йара karlar йауsa йaza kalmaz,
 Йарayuly kökse çämän küze kalmaz.
 Eski pānbuk böz olmaz, kary düşman dost olmaz.
 Karayocha куймайынжа йol alynmaz,
 Kara polat öz kylyzy çalмайынжа karym dönmez.
 Er malyна куймайынжа ady çykmaz,
 Kyz anadan köremйінже үgит almaz.
 Oyул atadan көрмейінже sufra çekmez,
 Oyул atаның сыгry-dür, ekі közінүң birі-dür,
 Däulätli ойул kopsa tırkeşinde tiri-dür,
 Däulätsiz ойул kopsa ozaгынүң közi-dür.
 Oyул dahy näйlesin baba ölүp maly kalmasa,
 Baba malyndan ne faйidä, başda дәulät olmasa.
 Däulätsiz särrindin Allah saklasyn hanum sizi.

Dede Korküt bir dahy söйlemiş:

Sarp йүürirken kazylyk ata namärd йигit bіne bilmez, bіninже bіnmese йиг,
 Çalup keser öz kylyzy muhännäsler çalynжа çalmasa йиг.
 Çala bilen йигite ok ilä kylyzdan bir çumak йиг,
 Konууy kelmeйen kara euler йykylsa йиг.
 At йemeйen azy otlar bitmese йиг,
 Adam içmez azy sular syzynжа syzmasa йиг.
 Ata adyny йүrütmeйen hoйard ойул ata belinden йinиже йnmese йиг,
 Ana rāhmіne düşinже dүymasа йиг.
 Ata adyn йүrүdende дәulätli ойул йиг,
 Йalan söz bü dүniäde olunжа olmasa йäg.
 Kerçeklerүң üç otüz on йaşyny toltürsa йиг.
 Otüz on йaşyңda tolsün,
 Hak size йaman ketürmesin, дәulätinüz райānde olsün, Hanum beй.

Dede Korküt söйlemiş, körelim hanum, ne söйlemiş:

Kētdükde йерің otlaklaryn kīyīk bīlir,
 Kōkez йerler çāmānlārın kulan bīlir.
 Айру-айру йollar ізін деуе bīlir,
 Йеді dere kohularyn dīlkü bīlir.
 Tün ile kāruan kōçdügīn torğay bīlir,
 Oğul kīmdīn oldūğyn ana bīlir.
 Eriң ағурын йейнісін at bīlir,
 Ағур йүкler zāhmīn katyr bīlir.
 Ne йerde syzylar uarsa çeken bīlir,
 Gafil başyn ағrysyn bāñnī bīlir.
 Kolça kopüz ketürüp elden-ele, bekden-beke ozan kezеr,
 Er žomārdīn, er nakāsīn ozan bīlir.
 İleytūñde çalyр айудan ozan olsyn,
 Aзыр kelen kazайу Tāñrī sausyn, Hanum heй, begim heй.

Dede Korkūt kine söйlemіш, körellm ne söйlemіш:

Ағуз асур öger olsam üstīmizde Tāñrī körklī,
 Tāñrī dosty, dīn sāruārī Muhāmmād körklī.
 Muhāmmādīñ saғ йанында namaz kylan Äbu Bākīr Syddyk körklī,
 Аһyr sypara başy-dür, ämmā körklī,
 Häžāsīnleñīn düz okūnsa Йāsīn körklī.
 Kylyç çaldy, dīn açdy, šah-e mārđan Äli körklī.
 Äliniң oğullary pāйğāmbār nāuālālārī,
 Kārbāla Йazysynža Йāzīdiler elinde šahid oldy,
 Hasan ilā Husāñn ekī kardaš bile körklī.
 Йazylyр-düzilip kōkten endī, Tāñrī ilmi Kuran körklī.
 Ol Kurany йazdy-dүzdī, ulāmalar ögreninze kōñdī-bičtī,
 Alimler sāruārī Osman Affan oylū körklī.
 Alçak йerde йаруlyр-dür, Tāñrī euī Mākkā körklī,
 Ol Mākkāñe saғ uarsa, esen kelse sydky бүтün haзы körklī.
 Saғyš күninde айна körklī,
 Айна күnī okūmanda kutbā körklī.
 Kūlak үрүр, dīñleñende ummāt körklī,
 Minarada baғлаñanda faky körklī.
 Tizīn basyp otūranda hālal körklī,
 Tulumyndan ағарsa baba körklī.
 Ағ sūdīn toйа emzīrse ana körklī,
 Йānaşyp йola kīrende kara бүүр körklī.
 Seugīlī kardaš körklī,

Йаҗал ала еу йанында тикілсе кәрдак көркiлi.
 Уһынжа тәнәфи көркiлi, оғул көркiлi,
 Камүсына беҗземеди, зумлә аләмләрi йарадан Allah Тәҗри көркiлi.
 ОI оғдигим йүзе Тәҗри дост олүбан мәдәд ерсүн, Ханум һей.

Ozan айдүр: Karylar dört түрli-dür: бiрiсi soldüран sop-dür, бiрiсi toltüран top-dür, бiрiсi еуiҗ тайаку-dür, бiрiсi неже сөйлесеҗ байауу-dür.

Ozan: Euiҗ тайауу ol-dür ke йazyдан-йабандан еue бiр конүк кelse, er adam еude olmasa, ol any йедiрiр, iчiрiр, ауурлар, әзизлер, көндiрiр. Ol Айша, Fatimә сойу-dür. Hanum, anyҗ beбekлeri бiтсiн, озаууҗа бүнзүлайын әурәт кelsiн.

Keldik ol kim soldыran sop-dür, sabahdanжа йерiндiн öрü дүрүр, eliн йüzүн йүмәдан toküz bazlamaç илeн бiр күuleк йоғүрт көзлер, дойүнжа тыка basa йер, eliн бөркүне үрүр, айдүр: Бү еуi хараб olasy ere uарaldан beрi dаһу kamüm тоймady, йүзим күlмедi, айауым рашмак, йүзим йашмак көрмедi, der. Ah nolайdy, бү öлейdi, бiрiне dаһу uарайдым, üмарымдан йаһшы үйар olайды, der. Anyҗ kibiniҗ hanum beбekлeri бiтмесiн, озаууҗа әурәт келмесiн.

Keldik ol kim toldüран top-dür, depdeninже йерiндiн öрü түрды, eliн-йүзiн йүмәдан obanyҗ ol үзүндан бү үзүна, ol үзүна çарпышдырды, kou koulady, тiҗ тiҗledi, öйledinже kezdi. Öйleden соҗра еуiне кeldi, көрдi kim үрүр көpek йекке дана еуiнi бiр-бiрiне katмыш, tauuk күmesine, сыуур damына dönмыш. Konşylaryна çаууууу ki, Kyz Zliha, Zubaidә, Uruaidә, Zan Kyz, Zan Paşa, Aйна Mäläk, Kütlü Mäläk, ölmege йetmege ketmemiшdim, йataçak йerim бү хараб olasyйды, nolайды benim еuime бiр lähzә bakайдыууу, konşy hakky, Tәҗри hakky дейü сөйлер. Bүнүҗ kibiniҗ hanum beбekлeri бiтмесiн, озаууҗа бүнүҗ kibi әурәт келмесiн.

Keldik ol kim neже сөйлесеҗ байауу-dür, еuine йazyдан-йабандан бiр udly конүк кelse, er adam еude olsa аҗа dese ki, дүр etmek кettür, йеielim, бү da еsin dese, бiшmiш etmegiҗ bekasy olmaz, йemek керек-dür. Äurät айдүр: Näйläйәйim, бү йыкылаçak еude ün йок, elek йок, deue tegirmendin келмедi, der. Ne кelirse benim саууууа кelsiн дейü eliн көтiне үрүр, йөнin аҗару, сауууууу еrine döндiрiр. Бiҗ сөйлерiсеҗ бiрiсini коймaз, еriҗ sözini күlayуна коймaз. Ol Nuh päйүambärüҗ ešegi asly-dür, andan dаһу sizi hanum Allah saklasyn, озаууууууа бүнзүлайын әурәт келмесiн.

Dersehan оylü Bүгәзһан бойһуы байан еder

Hanum, һей! Бiр күн Kam Gan оylü han Байындүр йерiнден дүрмышды. Šami күnligi йер йүзiне тiкдiрmiшdi. Ala сайуаны көк йүзүне ашанмышды. Бiҗ йерде иpek haličasy төшенмишdi. Hanlar hany Han Байындүр йылда бiр кәrrә той edip, Oғүз beбekлeri konyklardy. Gine той edip, atдан айууу, deueden бүура, койүндан коç kyрдүрмышды. Бiр йере ау отау, бiр йере kyzyl отау, бiр йере kara отау күрдырмышды. Kimiҗ ki оylü

kyzy йок кара отаға кондыруғ, кара кече altyna төшең, кара койын йahnysyндан оғине ketiрiң, йерсе йесiн, йemez ese тұrsyn кetsiн, demiшdi. Оғлұ olany ағ отаға, kyzy olany kyzyл отаға кондыруғ. Оғлұ kyzy olмайany Allah Тағала карғайурдыр, биз dahy карғарыз bellі бiлсiн, demiшdi.

Оғұз bekleri бiгiн keliр йуғнак olмаға baшlady. Māgār Dirse han derlerdi бiр begiң oғлұ kyzy йоғудy. Söйlemiш, körelim hanum, ne söйlemiш:

Salkum-salkum таң йelleri estüğünde,
Sakallū bozaç, torғай сайradükda.
Sakaly üzün Tat erі baңladükda
Bidäui atlar usyny körüp okrandükda
Akly-karaly säçilen çayda
Köksi guzäl kaba baylara күn degende
Beк йiгitler, žyласynlar бiр-biгiне койұlan çayda.

Alar säbäh Dirse han kalkübany йerinden öрü түрүр kyrk йiгiдiн бойұна алып Байүндүр Hanūñ suhbätine kelürdi. Байүндүр hanyñ йiгitleri Dirse hany каршұladylar, ketiрiр кара отаға kondürdylar, кара кече altyna төshediler, кара койяп йahnysyндан оғине ketürdiler, Байүндүр handan бүйгүк böйле-dür hanum, dediler.

Dirse han aйдүр: Байүндүр han benim ne eksükligim kördi? Kylyžumdanmy kördi, suframdanmy kördi? Benden alçak kišileri ағ отаға, kyzyл отаға kondürdy, benim süçym ne oldy kim кара отаға kondürdy, dedi.

Aйтдылар: Hanum, бүгүн Байүндүр handan бүйгүк söйле-dür kim, oғлұ kyzy olмайany Тағри Тағала карғайүр-dür, биз dahy karkarüz, demiš-dür, dediler.

Dirse han йerinden öрü түрды, aйдүр: Kalkübany йiгitlerim, йerüñizden öрü түрүң, бұ кара айүб баға йа benden-dür йа hatundan-dür, dedi.

Dirse han euine keldi, çayүрүр hatunyна söйler, körelim hanum ne söйler. Söйleme, aйдүр:

Berü kelgiл başum bahty, euüm tahty,
Euden çykүр йүrtüйende selui бойlüm.
Topūyында sarmašanda кара saçlym
Kүryly йаһа beңzer çatma kašlym.
Koša badām syғмайан dar ағyzlym,
Küz almasyna beңzer al йаңaklym,
Kadünym, diregim, dölegim.
Körürmisiн neler oldy?

Kalkübany han Байүндүр йerinden дүрмүш, бiр йere ағ отағ, бiр йere kyzyл отағ, бiр йere кара отағ tikdürmiш. Оғұллуы ағ отаға, kyzyллуы kyzyл отаға, oғлұ, kyzy olмайany кара отаға kontүрүң, кара кече altyna төшең, кара койұн йahnysyндан

өңіне кетірің, йерсе йесін, йемезісе тұрсын кетсін, аның кім оғлұ, кызы олмайа Тәңгі Тағала аны қарғайұп-дүр, біз даһу қарғарыз, деміш. Келүбені қаршүладылар, кара отаға қондүрдүлар, кара кеңе алтүма төшеділер, кара қойұн йаһнысындаң өңіме кетүрділер, оғлұ, кызы олмайаны Тәңгі Тағала қарғайұп-дүр, біз даһу қарғарүз беллі білгї, деділер. Sendenmı-dür, bendenmı-dür, Тәңгі Тағала бізе бір йәтмән оғұл уермез neden-dür, dedı. Söyledı. Söyleme, aйдүр:

Han kыzy йerүмден тұрайынмы,
Йақағла боғазүңдан тұтыбаны.
Kaba өксем altyna салайынмы
Kara polat өз кылыжым elүме алайынмы?!
Өз кеуденден баşуңу кесеһінмї
Жан тatlүсын баға бїлдүрейнмї
Alжа каның йер йүзїне төкеһінмї?!
Han kыzy säbäbı ne-dür, degıl maңa
Katy yazab ederım şımdı saңa.

Dirse hanyң hatүny söйlemіш, көrelім ne söйlemіш, aйдүр:

Haй Dirse han baңa yazab etme,
Йнзїнр азы söзler söйleme.
Йерїңден öтү тұрыл
Ala çadyrүң йер йүзүңе тїкдүргїл.
Atdan айғыр, deueden бұғра, қойұндан коç öldүргїл,
Іç Oғүзүң, таş Oғүзүң beklerін үстїңе йуғнак etkїл.
Aç көрсең дойұрыл, йалынзақ көрсең tonatыл,
Borçlүйү borжұндан күртарыл.
Depe kїbї et йуғ, kөл kїbї кымыз sayдүр
Üлү той әһле, haзät тїле,
Ola kїm бїр ағзы dualының alkыşyla,
Тәңгі бізе бір йәтмән уйал uere, dedı.

Dirse han dışı ählїнің söзі ile üly той әһледї, haзät dїledı. Atdan айғыр, deueden бұғра, қойұндан коç кыртырды. Іç Oғүз, таş Oғүз beklerін үстїне йуғнак etдї, aç көрсе тойұрды, йалың көрсе tonatды, borçlүйү borжұндан күртарды, tepe kїbї et йуғды, kөл kїbї кымыз sayтүрды. El кетүрдїлер, haзät dїledїлер, бїр ағзы dualының alkыşyla Allah Тағала бїр уйал uerdı, hatuny hämle oldy. Бїр neze muddätден соңра бїр оғлан тоғурды, оғланзүғуны даһалара uerdı, saklatды.

At айғуы күліг, ozan ділі çäуік olır. Eйегүлі ұлаыр, қаруғалы бүйір. Оғлан on beş йағсына kїrdı. Оғланың babasy Baйындүр hanyң ordusyna карышты.

Mägär hanum, Baiyndür hanuñ bir bükasy uarydy, bir dahy bұğrasy uarydy. Ol bұka katy taša бойғұz ұrsa ўn kibi ögüdüridi. Bir йазyn bir күzін bұкайла бұғрайу сауашдүрүrlarydy. Baiyndür han kalyn Oғұz bekleri ile tаmaşайа barykyd, tаfarruz ederidi.

Mägär sultanüm, gine йазyn bұкайу sarайдan çykardylar. Üç kisi say йаныndan, üç kisi sol йанында temür zānzirile bұкайу tütmişlar edī. Kelip mайдan ortasyнда койūuerdiler.

Mägär sultanüm, Dirse hanuñ oylanzyуу, üç dahy ordu ұsaуу mайданда ашuk ойнаrlardy. Bұкайу койūuerdiler, oylanzyklara kaç dediler. Ol üç oylan kaçdy. Dirse hanuñ oylanzyуу kaçmady, ағ mайдануñ ortasyнда bakdy түrdy.

Bұka dahy oylana sürdy keldi, diledi ki oylanу hālak kyлайыdy. Oylan йүмryууyla bұkanуñ alynа, kyа tütür çaldy, bұka kötīn-kötīn ketdi. Bұka oylana sürdi, kerī keldi. Oylan йānā bұkanуñ alynа йүмryууyla katy ұrdy. Oylan бұ katla bұkanуñ alynа йүмryууны дайady, sürdi mайдануñ başyna çykardy. Bұкайла oylan bir hāmlā çekışdiler. Ekī talūsynуñ üstine bұkanуñ түrdy, ne oylan йеңer, ne bұka йеңer.

Oylan fikir айледи, айдүр: Bir dama birek ұrүrlar, ol dama дайак olür, ben бүнуñ нейе дайак olүryn түryyn, dedi. Oylan bұkanуñ alynыдан йүмryууyn kederdi, йolүндan sauүldy. Bұka айак üstine тұramady түşdi, depesiniñ üstine йykyldy. Oylan byçayуна el ұrdy, bұkanуñ başуny kesdi.

Oғұz bekleri kelip oylan üstine йyуnak oldular, tāhsin dediler. Dedem Korküt kelsin, бұ oғala ad kosyn, біlesinze alyp babasyna uarsyn, babasyндan oylana beklіk іstesin, tāht aly uersin, dediler. Ol çayrydylar. Dedem Korküt kelir oldy, oylanу alyp babasyna uardy.

Dede Korküt oylanуñ babasyna sөйlemіş, körelim hanum ne sөйlemіş, айдүр:

Най, Dirse han, oylana beklіk uergil, tāht uergil ārdāmlī-dür,

Boйнū üzün bidāuī at uergil bīner olsün, hunārli-dür.

Aғайылдан tümen койūn uergil бұ oylana, şišlik olsün, ārdāmlī-dür,

Kайtabandan kyzyl deue uirgил бұ oylana, йüklet olsün, hunārli-dür.

Altın başly ban eu uergil бұ oylana, kölge olsyn, ārdāmlī-dür,

Çikīn küşly žubbā ton uergil бұ oylana, uйer olsyn, hunārli-dür.

Baiyndür hanuñ ағ mайданында бұ oylan žāng etmiş-dür,

Bir bұka öldürmiş, senіñ oylуñ ady Bұkaç han olsyn

Adynы ben uerdim, йaşуny Allah uersin, dedi.

Dirse han oylūna beklіk uerdi, tāht uerdi. Oylan tāhta çyкty, babasynуñ kyrk йіgdin ағmaz oldy. Ol kyrk йіgit hāsād айледи. Bir-birine sөylediler: Kelіñ, oylanу babasyna kouлайалым, ola kīm öldire. Gine bizim izzātīmiz, hurmātīmiz, anyñ babasy йанында huş ola, artyk ola, dediler.

Uardy bñ kyrk ñgıdññ ñgırmıśı bñr ñaña, ñgırmıśı dahy bñr ñaña oldy. Áuuäl ñgırmıśı uardy, Dirse hana bñr hãbãrĭ ketırdĭ, aıdñr: Kõrürmıśın Dirse han, neler oldy? ñarymasyn-ñarçymasyn senĭñ oylññ kur kopdy, aržal kopdy. Kyrk ñgıdın boyına aldy, kalyn Oğuzññ üstıne ñürĭñıś etdĭ. Ne ñerde guzäl kopdñyñsa çekĭr aldy. Ağ sakally kožanyñ aғzyn sökdĭ, aғ bürçeklĭ karynññ südın tartdy. Akan túry sulardan hãbãr keçe, arkyry ñatan ala taydan tãbãr aša, hanlar hany Baıyndür hana hãbãr uara, Dirse hanññ oylñ bõyle bidãt ĭslemĭś dıñeler. Dıřı kezdtũgıñden öldıgıññ ñıg ola. Baıyndür han senĭ çayyra, saña katy ғãzãb ãñleñe. Bõyle oylñ senĭñ neñe kerek, bõyle oylñ olmaqdan olmamak ñıg-dür, öldırseñe, dedıler.

Dirse han, uarññ ketürññ. Öldüreñim, dedĭ.

Bõyle degeç hanum, ol namãrdlerĭñ ñgırmıśı dahy çyka keldĭ uã bñr kou anlar dahy ketürdiler, aıdñr. Kalkũbany Dirse han senĭñ oylññ ñerınden öřı túrdu. Kõksĭ guzäl kaba tağa aua çykdy. Sen uarĭken au aulady, küś küślady. Anasynññ ñanyna alyp keldĭ. Al řarabyññ ĭtısınen aldy, ĭcdĭ. Anasyñla suhbãt ãñledĭ, atasyna kãsd ãñledĭ. Senĭñ oylññ kur kopdy, aržal kopdy. Arkũry ñatan ala taydan hãbãr keçe hanlar hany Baıyndür hãbãr uara, Dirse hanññ oylñ bõyle bidãt ãñlemĭś, deñeler, senĭ çayyrdalar. Baıyndür hanññ katynda saña ғãzãb ola. Bõyle oylñ neñe kerek, öldürseñe, dedıler.

Dirse han aıdñr: Uarññ ketürññ, öldüreñim, bõyle oylñ maña kerekmez, dedĭ.

Dirse hanññ nõkerlerĭ aıdñr: Bız senññ oylñññ neže ketürelüm. Senññ oylññ bızım sözımız almaz, bızım sözımız ile kelmez. Kalkũbany ñerıñden öřı túryyl, ñıgıtlerĭñ ohşayyl, boıñña alyyl, oylñña ұğrayyl, ñanñña alçp aua çykyyl, küś ұçyғыр, au aulayыр oylñña ұhlayыр öldıre, kõrgıl. Eger bõyle öldürmezseñ bñr túrlĭ dahy öldüremezsın, bellĭ bılgıl, dedıder.

Sõñleme:

Salkũm-salkũm tañ ñellerĭ esdũgũnde
Sakally bozaç túğayñ saıradũkda
Bidãui atlar yssyn kõrũp okradũkda
Sakaly üzũn Tat erĭ bañladũkda
Aklũ-karalũ seçĭlen çayda
Kalyn Oğuzññ kelĭñı kyzy bezenen çayda
Kõksĭ guzäl kaba taylara kũn degende
Bek ñıgıtler sylasynlar bñr-bıřıne koıũlan çayda.

Alar säbãh Dirse han ñerınden öřı túrdu. Oylanžũğyn ñanyna alyp kyrk ñgıdın boyına saldy, aua çykdy. Au auladylar, küś küśladylar.

Ol kyrk namãrdññ byrkaçy oylanññ ñanyna keldĭ, aıdñr: Babañ dedĭ, kĭñıklerĭ kousyn, ketürsın, benüm õñümde depelesın. Oylñmññ at sekırdıśın, kylyç salysyn, ok atysyn kõreñim. Seuñeñim, kauanaıym, gũueneñim dedĭ, dedıler.

Oylan-dür, ne bilsün. Kíyigī kouarydy, ketürdī, babasynyñ öñünde siñirlerdī. Babam at segirdišime baksyn kyuansyn, oh atyşyma baksyn, gñuensin, kylyç çalyşyma baksyn, seuinsin.

Ol kyrk namärdler: Dirse han, kórürmısın oylany? Ýazyda-ıabanda kíyigī kouar, senñ öññe ketirir. Kíyige atariken okyla senı ıyr öldirir. Oylññ senı öldürmedin sen oylññy öldürikör kele, dediler.

Oylan kíyigī kouaryken babasynyñ öñünden kelip kederdī. Birse han korküt siñirli katu ıayın eline aldy, üzengüñe kalkyp katu çekdī, üzatdy, oylany talúsynyñ arasynda ıryp çykdy, ýykdy. Oh dokyndy, alza kany şorlady, koıny boldy, bidäui atynyñ boınyñ küzaklady, ñere tüşdī.

Dirse han ıstedī kım oylanžuyynyñ üstine gürleñip düşeydī. Ol kyrk namärd komady. Atynyñ žylauysyn döndürdī, ordúsyna kelir oldy.

Dirse hanyñ hatuny, oylanžuyynyñ ilk auy-dür deñü atdan aıyır, deueden büra, koıñundan koç kыртырды. Kanly Oğuz beklerin toılayıayım, dedī. Ýümüranıp ñerinden öri türdy. Kyrk inze kyzy boıña aldy. Dirse hana kaşu uardy. Kapak kaltürdy. Dirse hanyñ ýüzine bakdy. Saıylan solyna köz kezdürdī, oylanžayuny kórmedī. Kara baıry sarsyldy, dım ñüregi oınady, kara kuyıma közlerī kan ñaş toldy. Çayırıp Dirse hana söñler, körelim hanum ne söñler:

Beñ kelgīl
Başym bähñi, eutim tähtī.
Han babamyñ küñegisī
Kadyn anamyñ seugisī
Atam-anam uerdigī
Köz açuban kördigim
Köñil uerip seudigim
A, Dirse han
Kalkubany gürleñip ñerñden öri türdyñ,
Ñelisi kara kazylyk atyñ batyn bñdññ
Köksi guzäl kaba daya aua çykdyñ
Eki uardyñ bir kelürsin ñaurym kany?
Karañy tünde bulduğym oğul kany?
Çyksyn benim köriñ közim, a, Dirse han ñaman sekrir
Kesilsin oylan amñ sud tamarym ñaman syzlar
Sary ñylan sokmadyñ aza tññm kalkyp şiser.
Ñalyñüzza oğul körinmez, baırym ñanar
Kury-kury çailara suzy saldym,
Kara tonly dāruislere nāzirler uerdim.
Až kórsem toıürdüm, ñalynžak kórsem bonatdym,
Tepe kibī er ñuydym, köl kibī kymyz saıyrdym,

Dіlek ile bіr oғul kўzile bўldym.
 Ыalyңыз oғul hābārīn, a, Dirse han, degīl maңa
 Karşy йatan ala taydan bіr oғul ўcўrdyңsa degīl maңa
 Kamyn akan йўgrīk sudan bіr oғul akыtdўyңsa degīl maңa.
 Aslanyla kaplana bіr oғul йedўrdўyңşe degīl maңa
 Kara tonly, azyўn dīnlī kafirlere bіr oғul altўrdyңsa degīl maңa.
 Han babamyң katyna ben uarayym,
 Aғyr hazīnā, bol lāşkār alayyn,
 Azyўn dīnlī kafire ben uarayym.
 Йaralanyp kazylyk atymdan йnмейiнze,
 Йeғўmīle alža kanўm silмейiнze,
 Kol bўd olyp йer ўstīne tўsмейiнze,
 Ыalyңыз oғul йollaryndan tўnмейейiм.
 Ыalyңыз oғul hābārīn, a, Dirse han, degīl maңa,
 Kara başym kurbān olsyn bўgīn saңa, dedī, zarylyk āйledī, aylady.

Bўйле degeç Dirse han hatunūna žāuap uermedī. Ol kyrk namārd karşy keldī, aйдўr: Oғlyң say-dўr, esen-dўr, auda-dўr. Bўgūn йaryn kanda йse kelīr, korkma kayyma. Bek sārhuş-dur, žāuap ueremez, dedīler.

Dirse hanyң hatūny kayytdy, kerī dōndī. Katlanymady, kyrk iнze kyzy бойyna aldy, bidāui ata bīnīp oғlanžyўyn йsteuū ketdī. Kyşda-йazda kary bўzy erīnмейen Kazylyk tayyna keldī, çykdy. Alçakdan йўže йerlere çapyр çykdy. Baksa-kўrse bіr terenīy içīne kary, kўzyўn йner-çykar, konar-kalkar. Bidāui atyn ōkçeledī, ol tarafa йўrīdī.

Māgār sultanўm, oғlan ol arada йykylymyşdy. Kary, kўzyўn kan kōrīp oғlanўy ўstīne konmak йsterīdī. Oғlanўy ekī kelbzўgezi uar edī. Karyayy, kўzyўny kouarydy, kondўrmazydy. Oғlan anda йykylydykda boz atly Hyzyr-IIйas oғlana hazir oldy, ўç katla йarasyn elīle syғady. Saңa bў йaradan, korhma oғlan, ōltўm йok-dўr, day çīcegi anay sūdūile senўy йaraңa mālham-dўr, dedī, γayīb oldū.

Oғlanўy anasy oғlanўy ўstīne çapyр çyka keldī. Baksa-kўrse, oғlanžyўy alža kan būlaşmyş, йatyr. Çapyрban oғlanžyўyna sōйler, kōrelīm hanum ne sōйler, aйдўr:

Kara kўйma kōzlerīy ўйhy almyş açyyl ahy,
 On ekī iнze sūyīžīgīy ōzīn almyş başur ahy.
 Tāңrī ueren tatly žanyң saйranda emīş endī ahy,
 Ōz kōzīyde žanўy uarysa oғul uer hābār maңa,
 Kara başūm kurban olsūn oғul saңa.
 Kazylyk dayy akar senўy sularyң
 Akar kibī akmaz olsūn.
 Bīter senўy otlarўy Kazylyk dayy

Biter eken bitmez olsun.
 Kaçar senüñ kiiñiklerñ Kazylyk dayy
 Kaçar eken kaçmaz olsun, taşa dönsin.
 Ne bileñin oñul
 Arslandanmy oldy, ñohsa kaplandanmy oldy?
 Ne bileñin oñul
 Bū kazalar saña nereden keldi?
 Ol gäudenñde žanñy uarysa oñul häbär maña
 Kara başum kurban olsun oñul saña
 Ayyz tilden birkaç kälimä häbär maña, dedi.

Böyle degeç oylanñ külağyna ses tokyndy, başyn kalturdy, ñalabydak köziñ açdy, anasynñ ñüzine bakdy. Söñlemiñ, körelim hanum ne söñlemiñ, aйдүр:

Beri kelgiñ
 Ak südin emdiñim kadynym ana
 Añ бүрçekli, izzatli žanym ana.
 Akarlyda sularyna karğymağyl
 Kazylyk dayynñyñ süuynñyñ gunahy ñok-dür.
 Biterliñde otlaryna karğymağyl,
 Kazylyk dayynñyñ otlaryñyñ suçu ñok-dür.
 Kaçar kiiñiklerine karğymağyl
 Kazylyk dayynñyñ gunahy ñok-dür.
 Aslanyla, kaplanyla karğymağyl,
 Kazylyk dayynñyñ suçu ñok-dür.
 Karğarysañ babama karğa,
 Bū suç, bñ gunah babamdan-dür, dedi.

Oylan ñänä aйдүр: Ana aғlamağyl, maña bñ ñaradan ölim ñok-dür. Korhmağyl boz atly Hyzyr maña keldi, üç kärke ñaramy syğady, bñ ñaradan saña ölüm ñok-dür, day çiçägi anañ südü saña märhäm-dür, dedi.

Böyle degeç kyrk ññze kyz ñyñyldylar, day çiçägi teušürdüler. Oylanñ anasy emžegin bir sykdy, südi kelmedi, eki sykdy, südi kelmedi, üçünñide kendüñe zärb äñledi, kany boldy, sykdy, südile kan karyşyk keldi. Tay çiçägiñe südi oylanñ ñarasyna űrdylar. Oylany ata bñndürdiler, alübany ordusyna ketdiler. Oylany häkimlere ysmarlañyp Dirse handan sakladylar.

At añayy külig, ozan dili çauük olür. Hanum oylanñ kyrk күnde ñarasy oñuldy, sapasağ oldy. Oylan ata bñner, kylyç küşanyr oldy. Au aular, küñ küñlar oldy.

Dirse han häbäri ñok, oylanžyğyn öldi bilir. Ol Kyrk namärdler büny dññdylar, ne äñleñelim deñti danyşdylar. Dirse han eger oylanžyğyn körürse artürmaz, bñzi

һер кырар, dediler. Келің Dirse hany tütalym, ағ ellerin ardyna baýlaýalym, sizim ағ бойнyna takalym, аlybany kafir ellerine deýü Dirse han tüttdylar, ағ ellerin ardyna baýladylar, kyl sizim бойнyna takdylar, ағ etinden kan çyкynža tögdiler. Dirse han ýайан, bünlar atly ýürüdidiler, alubany kalyn kafir ellerine ýöneldiler.

Dirse han tütusak oldü keder. Dirse hanuñ tütusak oldüyyundan Oýüz bekleriniñ habari ýok.

Mägär Sultanum, Dirse hanuñ hatuny büny düймүш, oýlanžyуyna karşy uaryp söйlemiş, körelim hanum ne söйlemiş, aйдür:

Көрүмисин ай оғүл neler oldy?
 Сарр кайалар ойнамады һер обрылды.
 Elde uауу йоууken seniñ babauñ üstine йауу keldi
 Ol kyrk namard babauñ ýoldashlary babauñ tüttdylar.
 Ағ ellerin ardyna baýladylar,
 Kyl sizim ағ бойнyna takdylar.
 Kendiler atly, babauñ йайак ýürüdidiler.
 Alubany kalyn kafir ellerine ýöneldiler.
 Hanum оғүл kalkubany һerüñden örü tüгyyl
 Kyrk йигидиñ бойнуға алуyl
 Babauñ ol kyrk namardden күrtaryyl
 Ýüri оғүл, babau saña куйдуйуса sen babauға куймауyl, dedi.

Oýlan anasynuñ sözün symadyу beк һerinden öri dürdy, kara polat kыlyžyn beline күшandy, ағ tozlüža кaty йайуны eline aldy, altun žydasyn eline aldy. Bidäui atyny tüttdürdy, batun bindi. Kyrk йигидin бойнуа aldy, babasynyñ ardynža йortup ketdi. Ol namardler dahy bir һerde konmyslardy, al šarabyn itisinden ißerleridi. Boyaç han çarpup йetdi.

Ol kyrk namard dahy büny kördiler, айytdylar: Келің uaralym, šol йигидi ketürelim, ekisiniñ bir һerde kafire йetürelim, dediler.

Dirse han aйдür: Kyrk ýoldashy aman, Täһriñiñ birliğine йok-dür guman. Menim elimi šešing, kolča kopyzym elimе ueriñ, ol йигидi döndüreyim, kerek beni öldiriñ, kerek diргiriñ, койуueriñ, dedi.

Elini šešdiler, kolča kopuhyn eline uerdiler. Dirse han oýlanžyуу edügin bilmedi. Karşy keldi, söйler, körelim hanum ne aйдür:

Бойнү üzün bidäui atlar kedirse менüm keder,
 Senüñde içinde binidüñ uarysa йигit degil маға.
 Sauaşmadyn ürüšmadyn аlyuereyim döngil керi,
 Ағайылдан түмен койун kederise менim keder.
 Seniñde içinde sišlig uarysa degil маға

Sauaşmadyн ўrўşmadyн alyuereйim döngil kerі.
 Кайtabandan kyzyl deue kederіse menim keder,
 Senіңde іçinde йükletің uarysa degil maңa.
 Sauaşmadyн ўrўşmadyн alyuereйim döngil kerі.
 Altın başly ban euler kederіse benim keder,
 Senüңde іçinde odaң uarysa йigit degil maңa,
 Sauaşmadyн ўrўşmadyн alyuereйim döngil kerі.
 Aғ йüzli, ala közli kelінler kederіse benim keder,
 Senüңle іçinde nyşanlyң uarysa йigit degil maңa
 Sauaşmadyн ўrўşmadyн alyuereйim döngil kerі.
 Aғ sakally kožazal kederіse benim keder,
 Senіңde іçinde aғ sakally babaң uarysa, йigit degil maңa
 Sauaşmadyн ўrўşmadyн alyuereйim döngil kerі.
 Menim іçün keldіңіse oylanžyууm öldürmişem,
 Йigit saңa йazыуу йok döngil kerі, dedi.
 Oylan bұrada babasyna söйlemіş, körelim hanum ne söйlemіş, aйдұr:
 Boйny ўzyn bidāui atlar kederіse senің keder,
 Menimde іçinde binidim uar
 Komayum йok kyrk namārde
 Кайtabanda kyzyl senің keder.
 Menimle іçinde йükletim uar,
 Komayum йoғ kyrk namārde
 Aғайylda tümen koйün senің keder
 Menimde іçinde şišligim uar.
 Йok kyrk namārde
 Aғ йüzli, ala közli kelін senің kederіse
 Menüm dahy іçinde nyşanlym uar.
 Komayum йok kyrk namārde
 Altın başly ban euler senің kederіse
 Menimde йok kyrk namārde
 Aғ sakally kožalar senің kederіse
 Menim dahy іçinde bir akly şaşmys
 Bilіgil йitmiş koža babam uar
 Komayum йok kyrk namārde, dedi.

Kyrk йigidime dülbänd saldy, el әйledi. Kyrk йigit bidāui atyn oйnatdy, йууnak
 oldy. Oylan kyrk йigidін boйnyна aldy, at tepdi, žāng uā sauaş etdi. Kіminің boйnyн
 ўrdy, kіminі tўtsak әйledi. Babasyna күrtardy. Кайytdy kerі döndi. Dirse han bұrada
 oylanžyуу saғ edügin йānā bildi.

Hanlar hany oylana beglik uerdī, tāht uerdī.
 Dedem Korkūt бой бойлады, сөй сөйледі. Бү Оғұзнамәйі түзді қошды, бөйле dedі:
 Anlar dahy bū dunñayā keldī keçdī
 Kāruan kībī kondy kōçdī
 Anlary dahy āzāl aldy, ñer kizledī.
 Fani dunña kaldy
 Kara ölīm keldīgінде keçit uersin
 Saγlyyyula say için dāulātñ Hāk artysyn.
 Ol ögdīgim ñüze Täñrī dust olubany mādād ersin.
 Ыom uereñim hanum:
 Ыerlū kara taγlaryñ ñykylmasyn
 Kōlgelñze kaba aγaγñ kesilmesin.
 Kamyn akan kōrkli suyñ kūrymasyn.
 Kanadlaryñ űzlary kyrylmasyn.
 Çaparyken ak boz atñ büdermesin.
 Çalyşynda kara polat öz kylyzyñ kedilmesin.
 Türtüşüriken ala kōnderlñ ufanmasyn.
 Aγ бүрçekli anañ ñerī behešt olsyn,
 Aγ sakally babañ ñerī űçmaγ olsyn.
 Hāk ñandūran çyраууñ ñana türsyn.
 Kadir Täñrī seni namārde muhtaç āñlemesin, hanum beñ.

Salur Kazanñ eui ñaymalandyγy бойñuñ beñan eder

Bir kün Ulaş oylū, tülū küşññ ñaurysy, bize miskin umudy, Amit süññññ aslany, Karažyññ kaplany, koññr atññ iñesi, Han Ūrüzññ aγasy, Baiyndūr Hanññ kññeküsü, kalyn Oγuzññ dāulātī, kalmyş ñigit arhasy Salur Kazan ñerinden türmyşdy. Toksan başlū ban eulerin kara ñerññ űzerine dikdürmişidi. Toksan ñerde ala kaly ipek döşemişidi. Seksen ñerde badñalar kūrñlmyşdy. Altñn añak surahiler dizilmişdi. Toküz kara közlü, hob ñüzlü, saçy ardyna örülü, kōksü kyzyl dükmeli, elleri bileginden kynaly, barmaklary nigarly māhñub kafir kyzlary kalyn Oγuz beklerine saγrak stürñp içerlerdi.

Içñp içñp Ulaş oylū Salur Kazanññ alnyna şarabññ iisi žykdy. Kaba dizi űzerine çökdü, añytdy: Ūññm añlañ beklер, sözñm dinleñ beklер; ñata ñata ñanumüz aγyrdy, dñra dñra belñmüz kūrñdñ. Ыñrñññelñm a beklер, au aulañalñm, küş küşlañalñm, syγyn keñik ñykalñm, kañydalñm otayñmñza dñşelñm, ñeñelñm içelñm, hoş keçelñm.

Kuyñ Selžük oylū Deli Dundar añdñr: Belñ Han Kazan, mäslāñāt-dñr. Kara Güne oylū Kara Buday añdñr: Aγam Kazan, mäslāñāt-dñr.

Anlar eñle degeç at aγyzlū Aruz Koža eki dizinññ űstñne çökdñ, añdñr: Aγam Kazan, sasy dinli Güržistan aγzynda otñrñrsyn, ordñññ űstñne kimi korsyn.

Kazan aйдұr: Үс йүз йигидilen ойлұm Uruz менүm euүm үстүне тұrsyn, dedi. Koңыр atyn çekдүрдi, batүн bindi.

Tepel kaşya айғурына Dundar bindi.

Кök bideuisin tartдүрды, Kazan Begүң karyndaşy Kara Küne bindi.

Ay bideuisin çekдүрдi, Байындур Ханүң йағьсын basan Şir Şämsäddin bindi. Barasarүң Байбурд hisaryндan йарlbub učan Байрак boz айғурына bindi.

Коңүр atlü Kazana keşis deйen Bek Йегenek tory айғурына bindi.

Saйa uarsam дүкense olmaz, kalyn Oгүз bekleri bindi. Ala-Daғa ala läşker aua çykdy.

Kafirүң žasusy žasuslady uardy kafirler azуuny Šökli Mälikе häbär uerdi. Йedi biң kaftanynүң ardy йirүhlu, йarymьндan kara saçly, sasy dinlü, din duşmany alaža atlü kafir bindi, йylyady. Dүн büžүyында Kazan Begүң ordүsyna keldi. Altүн ban eulerin kafirler çapdylar. Kara beңzer kyzy kelini çykrьşdyrdylar. Taula taula šahbaz atларын katar katar kyzyл deuelerini; aғyr hazinäsinи bol akčasyny йaғmaladyлар. Kyrk inže bellü kyzyла бойү üzүн Burla Hatun йesir ketdi. Kazan Begүң karyžyk olmyş anasy kara deue бойнүнда asyлу ketdi. Han Kazanүң ойлү Uruz Bek үс йүз йигидilen eli baylü, бойнү bayлу ketdi. Eйlik Koža ойлү Saru Külmaş Kazan Bekүң eui үzerine šahid oldy.

Kazanүң бi işlerden häbäri йok.

Kafir aйдұr: Bekler, Kazanүң taula taula šahbaz atларыны binmişüz, altүн akčasyny йaғmalamyşьz, kyrk йигидilen оylу Uruzу tütсak etmişüz, katar katar deuelerini йetmişüz, kyrk inže bellü kyzyлан Kazanүң hälalyny tütmyşьz, бi һайғлары biz Kazana etmişüz, dedi.

Kafirүң biri aйдur: Kazan Begde bir һайfumuz kaldy.

Šökli Mälik aйдur: mere aznaуyr, ne һайfumыз kaldy?

Kafir aйдur: Kazanүң Kapұlar Deruendi on biң koйүny uardyr, šol koйunlari dahi getүrsek Kazana ulu һайf ederdük, dedi.

Šökli Mälik aйдұr: Alty йүз kafir uarsyn, koйuny ketүrsin, dedi.

Alty йүз kafir atlandy, koйunүң үzerine alkar uardy.

Keže йaturken Karažük Čoban kara kaiğүlü uakia kördi; uakiasyндan sarmырды, örü түрды. Kyһan Kүzi, Demür Kүzi, бi eki kardaşy йanyna aldy; aғyлың kapүsyny berkitdi, үс йerde depe kibi taş йyүды, ala kollu saһanyn eline aldy. Nagahandyң Karažük Čobanүң үzerine alty йүз kafir koйүldy kafir aйдұr:

Karanu aһşam olanda kaiğүly çoban

Karylа йaғmür йaғanda çakmakly çoban

Südi päniri bol kaiğmaұly çoban

Kazan Begүң дүnlүki altүн ban eulerini biz йykmyşьz

Taula taula šahbaz atларыны biz binmişüz

Katar katar kyzyл deuesini biz йetmişüz

Karyžyk atasyny biz kettürmištüz
 Aıyr hazinā bol akçasyny biz ħaymalamyşyz
 Kaza beñzer kyzy kelini biz ħesir etmištüz
 Kyrk ħigidler Kazanyñ oılyny biz kettürmištüz
 Kyrk inže bellü kyzyła Kazanyñ ħälalyny, biz kettürmištüz.
 Bire čoban uraıyndan ħakynyndan berü kelgil
 Baš indürüp baıyr basıyl
 Biz káfire sálam uergil, öldürmeıelım.
 Šöklı Máliké seni iletelım, saña beklık alyuerelım, dediler.
 Čoban aıdūr:
 Mere söıleme mere itüm káfir
 Itımile bir ħalakda ħündym ičen azıyn káfir
 Altıñdayy alaža atyñ ne ögersin
 Ala başly kečimče kelmez maña
 Başyñdayy tıyulgañi ne ögersin mere káfir
 Başymdayy börkımže kelmez maña
 Altmyš tıtam kónderüñi ne ögersin murdār káfir
 Kyzylžyk degenekımže kelmez maña
 Kyzıky ne ögersin mere káfir
 Egri başly čeugenımže kelmez maña
 Bilıgıñde toksan okıñ ne ögersin mere káfir
 Ala kollü sapanumža kelmez maña
 Yraıyñdan ħakynyñdan berü kelgil;
 ħigitlerıñ zārbini körgil; andan ötgil, dedi.
 Bitākálluf at depdiler, oh sepdiler.

Erenler eurenı Karažük Čoban sapanynyñ aıasyna taš kody, atdy. Birin atanda ekisin üçün ħykdy; ekisini atanda üçün tördin ħykdy. Káfirlerıñ közine korhu tüšdi. Karažük Čoban káfirıñ üç ħüzünü sapan taşuyıla ħere byrakdy. Eki kardaşy oha tüšdi šāhid oldy. Čobanyñ taşy tükendi. Koyın demez, keči demez sapanynyñ aıasyna kor atar, káfiri ħykar.

Káfirin közi korkdy, dünña alām káfirin başyna karaıy oldy. Aıdūr: ħarıymasın ħarıymasın bñ čoban bizim čerımiz kyrar olamy, dediler. Dahy ırtмайур kačdylar.

Čoban šāhid olan kardaşlaryny ħäknä kody. Káfirler läšinden bir biıık debe ħyudy; čakmak čakıp od ħakdy, dahy ketkendin kurymsy edüp ħarasyna basdy. ħolyñ kaysysy alıp otyrdy, aıladı, syklady. Aıdūr: Salur Kazan, Bek Kazan, ölümisin, tirimisin, bñ işlerden ħäbärıñ ħokmy-dur, dedi.

Meger hanum, ol keže kalyn Oıyzyñ дәuleti, Baıyndur Hanuñ küıekisi, Ulaš oıly Salur Kazan kara kайууly uakia kördi, sarmurdy, öre türdy, aıdūr: bilürmisin

karyndaşym Kara Küne, tüşümde ne köründi? Kara kайyұly uakia kōrdim. İümrüymda talbinan şahyn benim küşymy alūr kōrdim, kōkden ildirim ayban euüm üzerine şakir kōrdim, düm kara bұ saryk ordumyū üzerine dōkūlī kōrdim, küdyz күrtlar euümü dalar kōrdim, kara deue eņsemden karuar kōrdim, karyu kibi kara saçym ūzanūr kōrdim, ūzanūban kōzīmī örter kōrdim, bilegümden on barmaуymy kanda kōrdim, neže kim bұ düši kōrdim, şundan berī aklym usym dere bilmen. Hanum kardaş, benim bұ düšimī ĩoryyl maņa, dedi.

Kara Küne aйдdūr: kara bұlt dedükin seniĭ dāuletūy-dür; kar ile ĩaymūr dedügiĭ lāşkārūy-dür; saç kайyū-dür; karadur kylanysyn ĩora bilmen, Allah ĩorsyn, dedi.

Bōyle degeç Kazan aйдdūr: Menim auumy bozma lāşkārmī takytma Ben bugün koņur ata kakыram; üç күnlіk ĩoly bir күnde alūram; öyle olmadyn ĩürdüm üstine uarūram. Eger say-dür esen-dür, ahşam olmadyn gine ben saņa kelürem. Ordüm say esen degül ese başūyza çarā ediĭ, men dahy ketdim, dedi. Koņur atyn māhmuzlady, Kazan Bek māhmuzlady ĩola ketdi.

Kele kele ĩürdynyū üzerine keldi, kōrdi kim uçarda küzyyn, tazy tolaşmyş ĩürtda kalmyş. Kazan Bek bұrada ĩürdü ilen hābārlāşmiş, kōrelim hanum ne hābārlāşmiş. Kazan aйдdūr:

Kauuma ĩürdym

Kūlan ile syūyn kīiige koņşy ĩürdym

Seni ĩayy nereden darimiş güzel ĩürdym

Ay ban euüm dikilende ĩürdy kalmyş

Karażyk anam otūranda ĩeri kalmyş

Oylum Uruz oh atanda puta kalmyş

Oyüz bekleri at çaranda māйдan kalmyş

Kara mudbak dikilende ożak kalmyş

Bū hālleri kōrdügiĭnde Kazanyū kara küйма kōzleri kan ĩaş doldy; kan tamyrlary kайnady; kara baуry sarsyldy. Koņur atyny ökceledi, kafir keçdiĭi ĩola düšdi ketdi. Kazanyū öĭiĭne bir su keldi.

Kazan aйдdūr: Su Hak didaryn kōrmışdır, ben bұ suyla hābārlāşeiim dedi. Kōrelim hanum neže hābārlēşdi, Kazan aйдdūr:

Çaynam çaynam kайalardan çykan su

Ayaç kemileri oйnadан su

Hasan ile Huseйiniĭ hasrāti su

Bay uā bostanūy zināti su

Aйşe ile Fatmanyū nikahy su

Şahbaz atlar içdiĭi su

Kyzyl deueler kelip keçdiĭi su

Ау койұнлар келіп чәурәсінде йатдұғу су
 Ordumyñ hābārin bilürmīsīn degil maña
 Kara başym kurban olsyn suym saña, dedi.
 Su kaçan hābār uerse kerek, sudan keçdi.

Bū kez bir kurda tuş oldy. Kurd йүзі mubarāk-dür, kurdilān bir hābārlāşeyim, dedi.
 Körelim hanum ne hābārlāşdi. Kazan aйдūr:

Караңу ahşam olanda күні туған
 Kar ile йағmur йағанда er kibi тұран
 Karakoç atlary көрдікінде кішеşдіrsīn
 Kyzyl deueler көрдүгінде bozlaşduran
 Ағза койұн көрдүгінде күйрык чарпұр камчылайын
 Arkasyny ўrup berk акулуғ ардын сөкен
 Karmaйugeç semüzīn alup тұтан
 Kanly күйрык үзір чар чар йүдан
 Auazy kaba көпекlere kauya salan
 Çakmaklyža çobanlan дүнile йүгүрден
 Ordumyñ hābārin bilürmīsīn degil maña
 Kara başym kurban olsyn kurdym saña
 Йокса karyş uerürin şimdi saña, dedi.
 Kurt kayan hābār uerse kerek. Kurtan dahy keçdi.

Karaža Çobanyñ kara көпегі Kazana каршы keldi. Kazan kara көпеклем hābārlāşdi,
 körelim hanum ne hābārlāşdi, aйдūr:

Караңу ahşam olanda uaf uaf үрен
 Азы айран төкүленде çab çab ічен
 Келен hirsuzlary korkўдан
 Korkўdyban şamatasyйyla үркіден
 Ordumyñ hābārin bilürmīsīn degil baña
 Kara başym saғlyғyнда ийilikler edem көпек, saña
 Йокса uerürim көпек saña, dedi.
 Көпек kaçan hābār uerse kerek.

Көпек Kazанын атынұғ айағуна чар чар түшер, siñ siñ siñler. Kazan bir tomar
 ile көпегі ўрды. Көпек çekildi, keldүгī йола ketdi. Kazan көпегі kouалай Karaža
 çobanyñ үzerine keldi. Çobany көрдүгінде hābārlāşdi; körelim hanum ne hābārlāşdi;
 Kazan aйдūr:

Karaңu ahşam olanda kайўly ĉoban
 Kar ilā йаўmur йаўanda ĉakmakly ĉoban
 Ūnīm aңla sōzūm diңle

Aу ban euīm šundan keĉmiš, kōrdiңmī degil maңa Kara bašym kurban olsyn
 ĉoban saңa, dedi.

Ĉoban айдўr:
 Őlmišmiйдiң, йitmišmiйдiң a, Kazan, kanda kezeridiң?
 Neredeйдiң, a, Kazan?
 Tūn йok, ōteki kūn euiң būndan keĉdi;
 Karyžyk anaң kara deue boйnynda asylu keĉdi;
 Kyrk inže bellī kyzyла hālalyң
 Boйy ūzyn Burla Hatun
 Aулайўban šundan keĉdi;
 Kyrk йigidilen oylūң
 Uruz bašy aĉyk, йalm айak
 Kafirleriң йанynža tūtsak ketdi.
 Taula taula šahbaz atlaryң kafir binmiš,
 Katar katar kyzyl deueleriң kafir binmiš,
 Altūn akĉa bol hazineyi kafir almyš, dedi.

Ĉoban bōйle degeĉ Kazan ah etdi. Akly bašyndan ketdi. Dunйa alām kōzine
 karaңy oldy. Aйдўr: Aузың kūrūsyn ĉoban, dilūn ĉūrīsīn ĉoban; Kadir seniң alnuңa
 kada йazsyn ĉoban, dedi.

Kazan Bek bōйle degeĉ ĉoban айдўr: Ne kakyrsyn baңa ағам Kazan. Йohsa
 kōksūңde йokmy-dur iman? Alty йūz kafir dahi menūm ūzerūme keldi. Eki kardašym
 šāhid oldy. Ūĉ йūz kafir ōldūrdīm, γaza etdīm. Semiz koйyn, аryk tokly seniң
 kapūңdan kafirlere uermedīm. Ūĉ йerde йaralandym, kara bašym buғaldy, йalyңыз
 kaldym, suĉym bummy-dur dedi.

Ĉoban айдўr:
 Koңyr atyң uergil maңa
 Altmyš tutam kōnderiңi uergil maңa
 Ap alaža kalkanyңy uergil maңa
 Kara polat ōz kylyžyn uergil maңa
 Sadaуyңda seksen okūң uergil maңa
 Aу tozluža katy йайun uergil maңa
 Kafire men uarayyn
 Йeңiden tuғанын ōldüreйin
 Йeңumile alnum kаныn ben sileyin

Ölür isem senің уығуға ben öлейім
Allahu Taala korysa
Euñġi ben kürtarañyn, dedi.

Çoban böyle degeç, Kazana kahir keldi, aldy йүртүйүuerdi. Çoban dahy Kazanyñ ardyndan йetdi. Kazan döndi bakdy: Oğul çoban kanda kedersin dedi.

Çoban aйдүр: Aғam Kazan, sen euiñ almaға kedersin, men dahy karynndaşym kanyn almaға kederim, dedi.

Böyle degeç Kazan aйдүр: Oğul çoban, karynym açdyr, heç nesneñ uarmydyr йemege, dedi.

Çoban aйдүр: Bälі aғam Kazan, kezeden bir kuzy bişirübdürim, kel bü ayaç dibinde inelim йeyelim, dedi.

Indiler, çoban dayaržigi çykardy; йediler.

Kazan fikr eyledi, aйдүр: Eger çobanyla uaražak olürsam kalyn Oğuz bekleri benim başyma kakynç kahařlar, çoban bile olmasa Kazan kafiri almazydy, derler, dedi. Kazana γāyrāt keldi, çobany bir ayaža sara sara muhkām baylady; atlandy, йүртүйүuerdi.

Çobana aйдүр: Mere çoban, karynyñ azykmamyşken, köziñe de kararmamyşken bü ayažy kopary kör, йohsa seni bünda kurtlar küšlar йer, dedi.

Karaža Çoban zārb āyledi, kaba ayažy йeriyile йүрдүйыla kopardy, arkasyna aldy, Kazanyñ ardyna tüšdi.

Kazan bakdy kördi, çoban ayažy arkasyna almyş kelir. Kazan aйдүр: Mere çoban bü ayaç ne ayaç-dur.

Çoban aйдүр: Aғam Kazan bü ayaç ol ayaç-dur kim, sen kafiri basarsyn karynyñ ažyуy, men saға bü ayažyla йemek bişürürin, dedi.

Kazana bü söz hoš keldi. Atyndan endi, çobanyñ ellerin dözdі, alynnda bir öpdü, aйдүр: Allah benim euiñi kürtaražak olursa seni āmir-e ahur eyleйeyin, dedi. Ekisi bile йola kirdi.

Bü йaға Šökli Mālik kafirler ile šān šaduman йeyüp ičüp otürurdy. Aйдүр: Bekler, bilürmisiz Kazana neže häйf eylemek kerek? бойу üzyn Burla Hatuny ketürip sayrak stürdürmek kerek, dedi.

Boйy üzyn Burla ešitdi. Йüregiyile žanyна odlar tüšdi. Kyrk inže bellі kyzyn ičine kirdi, ögüt uerdi, aйдүр: Kanуñуza Kazan hatuny deйü, kyrk йerden auaz ueresiz, dedi.

Šökli Mālikden adam keldi. Kazan Begiñ hatuny kanуñуz-dur, dedi. Kyrk bir йerden auaz keldi, kanуsy-dur bilmediler. Kafire häbār uerdiler: Birine йapyšdyk, kyrk йerden auaz keldi, bilmedik kanуsy-dur dediler.

Kāfir aйдүр: Mere uarañ, Kazanyñ oуly Uruzu tartyn, čengele asyn, куйма куйма аy etinden çekiñ, kara kauurma biširip kyrk bek kyzyna iletiñ, öñine. Hār kim йedi, ol degül, hār kim йemedi, oldür; alyñ keliñ, sayrak sürsin, dedi.

Войу ұзын Burla Hatun, ойлунуң йамағуна келди. Сауғур ойлұна сөйлер, көрелүм hanum ne сөйлер, айдүр:

Оғұл, оғұл ай оғұл,
 Begім оғұл, көзім оғұл,
 Bilürmіsін neler oldy?
 Sөйleşdiler fәsl fәsl
 Kafirің filін tuidym
 Tünlіgі altın ban euimің kabzasy оғұл
 Kaza beңzer kyzumyң kelinümің Әičegi оғұл
 Оғұл оғұл ай оғұл
 Tokyz ай tar karmymda kötürdіgim оғұл
 On ай дейende dunйайа kетürdіgim оғұл
 Dolamasy altın beşikde beledіgim оғұл
 Kafirler ters tanşmyşlar:
 Kazan оғұл Uruzu hapisden çykaryң,
 Boғazyndan urғanyla asyң,
 Eki talusyndan çengele sanзyң,
 Kuyма kuyма ағ etinden çekің,
 Kara kauyрма edür kyrk beg kizina iletің,
 Öңüne, hār kım йedi ol degil;
 Hār kım йemedi ol Kazan hatuny-dur.
 Çekің döşegürmize kетürelim,
 Sayrak sürdürelim, demişler.
 Senің etüңden оғұл, йейейinmi,
 Йohsa sasy dinli kafirің töşegine kireйinmi?
 Ағаң Kazаның namusyny syndurайынmy,
 Nežedeйin оғұл heй,dedi.
 Uruz айдүр:
 Ағзүң күrysyn ana, dilің çurіsін ana.
 Ana hakky Tаңri hakky tegülmiseйidi,
 Kalkubany йerümdin тұрайдым,
 Йakaңla boғazyңdan тұтайдым,
 Kaba öкçem altyna salайдым,
 Ағ йüzüңi kara йere tereйдім,
 Ағзүңla бүrnüңdan kan šorladaйдым,
 Žan tatlysyn saңa köstereйдім.
 Bū ne sözdür?
 Sakyn kadyн ana,
 Menim üzerime kelmeйesin.

Menim içün aylaмайасын.
 Ko beni kadyg ana çengele ũrsynlar.
 Ko etimden çeksünler, kara kauyrma etsinler.
 Kyrk bek kyzynyň oňüne iletsünler.
 Anlar bir ñedügінде sen eki ñegil, Seni kafirler bilmesinler, tũymasynlar.
 Ta kim sasy dinli kafirñ töşegine uarmaйасын;
 Saγraγyn sürмейесин;
 Atam Kazan namusyny symайасын, sakyn, dedi.

Oγlan böyle degeç büldür büldür közünñ ñaşy räuan oldy. Boйy ũzyn, beli inže Burla Hatun boйnyйla kalaγyn aldy, tũşdi. Kũz almasy kibi al ñaγaγyn tartdy ñyrtdy. Karyγ kibi kara saçyny ñũldy. Oγũl oγũl deйũben zarilik kyldy aγlady.

Uruz aйдũr:
 Kadyн ana
 Karşym alũp ne bögürũrsin
 Ne bozlarsyn, ne aγlarsyn
 Baγrumyла ñũregim ne daγlarsyn
 Keçmiş benim künimі ne aηdurursyn
 Heй ana
 Arabi atlar olan ñerde
 Bir külyny olmazmy olũr?
 Kyzyl deueler olan ñerde
 Bir köşegi olmazmy olũr?
 Aγza koйunlar olan ñerde
 Bir kuzyγaγy olmazmy olur?
 Sen saγ ol kadyн ana Babam saγ olsun
 Bir benim kibi oγũl bũlynmazmy olur? dedi.

Boйle degeç anasynyň karary kalmady ñũrũuerdi, kyrk inže belli kyzyn içine kirdi. Kafirler Uruzu alyp kânärä tibine ketürdiler.

Uruz aйдũr: Mere kafir aman; Taγrinñ birligine ñokdũr guman. Koη meni bũ aγaγyла söйleşeyim, dedi. Çaγyryp aγaγa söйlemiş, körelüm hanum ne söйlemiş, aйдũr:

Aγaç aγaç derisem saηa arlanma aγaç
 Mekke ile Mädineniñ kapusu aγaç
 Musa Kälimñ asasy aγaç
 Bũñik bũñik sularyň köprüsi aγaç

Kara kara deñizleriñ kemisi ayaç
 Şah-e Mārdan Aliniñ Dūldūliniñ eñeri ayaç
 Zulfikaryñ kyny ilān kabzasy ayaç
 Şah Hasanilā Husāiniñ beşiği ayaç
 Eger erdtür, eger āurat-dür korhusy ayaç
 Başyn ala bakar olsam başsyz ayaç
 Tibiñ ala bakar olsam tibsiz ayaç
 Meni saña asarlar kōtürmegil ayaç
 Kōtürežek olursañ iñigitliǵım seni tūtsyn ayaç
 Bizüm elde kerek edñi ayaç
 Kara hindu küllaryma bññraıdym
 Seni parā parā tñğayalardy ayaç, dedi.
 Andan aıtdy:
 Taula taula baylananda atyma ñazyh
 Qardaş syklaıanda ñoldaşyma ñazyh
 İñumryynda talbmanda şahin küşyma ñazyh
 İeter ile tūtanda ñazyh
 Beklige toımadm öziñe ñazyh
 İñigitlige usanmadyñ žanyma ñazyh, dedi.
 İñumrū ñumrū aylady, žāğıržigiñi daylady.

Bū māhāalde sultanym, Salur Kazanylem Karaža Ćoban ĉapar ñetdi. Ćobanyñ üç ñaşar tana terisinden sapanynyñ aıasyıdy, üç keçi tüñinden sapanynyñ kollarydy, bir keçi tüñinden ĉatlaıyşydy. Hār atanda on eki batman taş atardy. Atdūy taş ñere tūşmezdi. İñere dahy tūşse toz kibi saurulyrды, ożak kibi obrūlūrды; üç ñyladak taşy tūşdiǵı ñeriñ oty bitmezidi. Semiz koıyn, aryk tokly baıyrda kalsa kurt kelüp ñemezdi, sapanyñ korkysyndan.

Eñle olsa sultanyn Ćoban ĉatlatdy. Dunña alām kafiriñ kōziñe karany oldy.

Kazan aıdūr: Mere Karažük Ćoban, anamy kafirden tileñeyim, at aıayy altynda kalmasyn, dedi.

At aıayy küliǵ, ozan tili ĉeuik olūr. Kazan kafire ĉayyrup sōñlemiş, kōrelim hanum ne sōñlemiş, aıdūr:

Mere Şokli Mālik,
 Dūnligi altın ban eulerimñ kōtūrībdürürsñ,
 Saña kōlge olsyn;
 Ayyr hazinem bol akĉam kōtūrībdürürsñ,
 Sana harĉlyk olsyn;
 Kyrk inže belli kyzyla

Burla Hatuny kōtūrībdūrīrsīn
 Saḡa āsir olsyn
 Kyrk ḡigidilen oylūm
 Uruzy kōtūrībdūrīrsīn
 Kūlyḡ olsyn;
 Taula taula šahbaz atlarym kōtūrībdūrīrsīn
 Saḡa binit olsyn;
 Katar katar deuelerīm kōtūrībdūrīrsīn
 Saḡa ḡūket olsyn;
 Karyzyk anam kōtūrībdūrīrsīn,
 Mere kafir
 Anamy uergil maḡa,
 Sauašmadyн ūrūšmadyн kайдайым,
 Kerī dōneyim kedeḡim, bellī bilgil, dedi.
 Kafir aḡdūr:
 Mere Kazan,
 Tūnlīgī altūn ban euḡḡī ketūrmišiz, bizīm-dūr;
 Kyrk inḡe bellī kyzyla бойу ūzyn Burla Hatunu ketūrmišiz, bizīm-dūr;
 Kyrk ḡigidilen oylūḡ Uruzy ketūrmišiz, bizīm-dūr;
 Taula taula šahbaz atlaryḡ, katar katar deuelerīn ketūrmišiz bizīm-dūr;
 Karyzyk anaḡy ketūrmišiz, bizīm-dūr;
 Saḡa uermeziz, ḡāḡhan Kāšiš oylūna uerīriz.
 ḡāḡhan Kāšiš oylūndan oylū tūyar,
 biz any saḡa ḡarym koruz, dediler.
 Bōḡle degeḡ Karazūk Čobanyḡ azyḡy tūtdy, dudaklary tebserdi. Čoban aḡdūr:
 Mere dini ḡok akylsyz kafir
 Usy ḡok derneksiz kafir
 Karšy ḡatan karly kara taḡlar
 Karyḡūp-dur oty bitmez
 Kanly kanly yrmaklar
 Karyḡūp-dur suy kelmez
 Šahbaz šahbaz atlar
 Karyḡūp-dur kolyn uermez
 Kyzyl kyzyl deueler
 Karyḡūp-dur kōšek uermez
 Mere kafir Kazanyḡ anasy
 Karyḡūp-dur oḡul uermez
 Dōlūn almakdan safaḡ uarysa,
 Šōkli Mālik, kara kōzli kzyzyḡ uarysa ketir, Kazana uer, mere kafir,
 seniḡ kzyzyḡdan oylū tūysyn, siz any Kazan Bege karym koḡasyz, dedi.

Bū māhāalde kalyn Oγūz beklerī. Hanum kōrelīm kimler ietdī:
 Kāra Dere aγzynḁ,
 Kāra būya terisinden bešiginīḁ iaruγy olan,
 Aγzyγy tūtanda kara tašy ktl eyleiēn,
 Buiyyuγn eḁsesinde iedi ierde tügen
 Erenler eurāni Kazan Bekiḁ kardašy Kara Kūne čapar ietdi.
 Čal kylyžyḁ kardaš Kazan ietdīm, dedi.
 Būnyḁ ardynža hanum kōrelīm kimler ietdi:
 Temīr Kapu deruendindeki
 Temīr kapūiū depḁr alan,
 Altmyš tūtam ala kōnderiniḁ uγzynḁ er bōgürden
 Kuyān Selžük oγlū Delī Dundar čapar ietdi.
 Čal kylyžyḁ aγam Kazan ietdīm, dedi.
 Būnyḁ ardynža hanum kōrelīm kimler ietdi:
 Hāmidilen Mardin kalasyn tepḁr iγkan,
 Temīrr iaiily Kypčak Mālike kan küsdyran,
 Kēlūben Kazanyḁ kyzyn erligile alan,
 Oγuzyḁ ak sakally kožalan kōrende ol iigidi tahsinleiēn,
 Al mahmuzy šaluarly, aty bāhry hotazly,
 Kāra Kūne oγlū Kara Budak čapar ietdi,
 Čal kylyžyḁ aγam Kazan ietdīm, dedi.
 Būnyḁ ardynža kōrelīm hanum kimler ietdi:
 Dāstursyzža Baiyndur Hanuḁ iayysyn basan,
 Altmyš biḁ kafire kan küsdūran,
 Aγ boz atynuḁ iēlesi üzerinde kar türdüran,
 Gāflāt Koža oγlū Šir Šāmsāddin čapar ietdi.
 Čal kylyžyḁ aγam Kazan ietdīm, dedi.
 Būnyḁ ardynža kōrelīm hanum kimler ietdi:
 Parasaryḁ Baiyburd hisaryndan parlaiyur učan,
 Ap alaža kerdegine karšy kelen,
 Iedi kyzūḁ umudy, kalyn Oγūz imrenžesi,
 Kazan Begūḁ ynaγy, boz aiyyurly Baiyrek čapar ietdi.
 Čal kylyžyḁ aγam Kazan ietdīm, dedi.
 Būnyḁ ardynža hanum kōrelīm kimler ietdi:
 Čaiḁa bakša čalymlы, čalkara kuš erdemli,
 Kurkurma küšakly, külayy altūn küpeli,
 Kalyn Oγūz beklerini bir bir atyndan iγkyžy,
 Kazilyk Koža oγly Bek Iēgenek čapar ietdi.
 Čal kylyžyḁ aγam Kazan ietdīm, dedi.
 Būnyḁ ardynža hanum kōrelīm kimler ietdi:

Altmyş erkeç terisinden kürk äñlese topuklaryny örtmeñen,
 Alty ögeç terisinden kulah etse kulahlaryny örtmeñen,
 Koly budy hiranža, üzyn baldyrlary inže,
 Kazan Begiñ dañysy, at aғyzly Aruz Koža çapar ñetdi.
 Çal kylyžyñ aғam Kazan ñetdīm, dedi.
 Būnyñ ardynža hanum körelīm kimler ñetdi:
 Ūaryban Pайғambärññ ñüzññ kören,
 Kelūbeni Oғuzda sāhābāsi olan,
 Ažyуу tūtanda byñyklaryndan kan çykan
 Byñyуу kanly Bügdüz Emen çapar ñetdi.
 Çal kylyžyñ aғam Kazan ñetdīm, dedi.
 Būnyñ ardynža hanum körelīm kimler ñetdi.
 Kafirleri it ardyna byraуyb horlañan,
 Elden çyкыр Айғыр Közler suyndan at ñüzdiren,
 Elli ñedi kalanyñ kilidin alan,
 Aғ Mālik Češme kyzyna nikāh eden,
 Sofu Sandal Mālike kan kūsdyran,
 Kyrk žubbā bürünip otyz ñedi kala beginññ
 Māhub kyzlaryny çalup bir bir boñnyñ kožan,
 ñüzñde dudayynda öpen
 Eñlik Koža oylū Alp Eren çapar ñetdi.
 Çal kylyžyñ aғam Kazan ñetdīm, dedi

Sañylmaуyла Oғuz bekleri tükense olmaz, häp ñetdiler. Ary sudan abdāst aldylar, aғ aynlaryn ñere kodylar, eki rākat namaz kyldylar, aty kōrkli Muhāmmāde salauat ketürdiler, bitākālluf kafire at saldylar, kylyç çaldylar. Gūmbir gūmbir nakralar tögüldi, burmasy altūn tuç borular çalyndy. Ol kūn žigärinde olan er ñigitler belürdi. Ol kūn muhanatlar sapa ñer közetdi. Ol kūn bir kiamāt sauas oldy, māñdan toly baš oldy. Bašlar kesildi top kibi; šahbaz šahbaz atlar ñügirdi, naly tüšdi; ala ala kōnderler süsildi, kara polat öz kylyçlar çalyndy, ñalmany tüšdi. Üç ñelekli kайыñ oklar atyldy, temreni tüšdi. Kiamätññ bir күñi ol күñ oldy; bek nōkerinden, nōker beginden añryldy.

Taš Oғuz bekleriññeli Deli Dundar saydan tepdi. Žylasun ñigitlerile Kara Kūne oylū Deli Budak soldan tepdi. Iç Oғuz bekleriile Kazan tüpe tepdi; Šökli Mālike haualā oldy. Šökli Māliki böğürdipeni atdan ñere saldy, yaғilluže kara bašyn alyp kesdi, kahašdyn alža kanyñ ñer ñüzñne tökti.

Saу tarafda Kara tüken Mālike Kyñan Selžük oylū Deli Dundar karšy keldi. Saу ñanyny kylyçlady, ñere saldy. Sol tarafda Buyažuk Mālike Kara Kūne oylū Deli Budak karšy keldi. Alty pärlü gürzile tepesine katy tūta ürды, dunña alām kōzñne karañy oldy, at boñnyñ küžaklady, ñere tüšdi.

Kazan Begiñ kardaşy kafiriñ tuyya ilā snžayy kylyčlady, йere saldy. Terelerde tepelerde kafire kirgīn iirdi, lāšine küžyn üšdi. On eki biñ kafir kylyčdan keçdi, beš йüz Oğuz йigitleri šāhid oldy. Kaçanyny Kazan Beg küumady, aman deñeni öltürmedi. Kalyn Oğuz bekleri doñum oldy.

Kazan Bek ordusyny, oylanyny, uşayyny, haziināsini aldy, kerī döndi. Altūn tāhtinde, йāne euini tikdi. Karažük Čobany imrahur eñledi. Йedi күn йedi keže йeme içme oldy. Kyrk baš kül, kyrk kyrnak oylū Uruz başyna azad eñledi. Žilasun koç йigitlere kalaba ülke uerdi; šaluar, žubbā čuka uerdi.

Dedem Korkūd kelūben бой бойlady, сой сөйледи. Bū Oғuznameyi түздi koşdy, бөйле dedi:

Kany dedigim bek erenler;

Dunña menim deñenler?

Äžäl aldy, йer kizledi;

Fani dunña ke kaldy?

Kelimli kedimli dunña,

Ahir soñ užu ölümlī dunña.

Йom uereyim hanum,

Karly kara daylaryñ йykylmasyn,

Kölgeliže kaba ayažyñ kesilmesin,

Kamyn akan körkli suyñ kürymasyn,

Kadir Täñri seni namärde muhtaç etmesin.

Čapariken aғ boz atyñ termesin.

Čalyşunda kara polat öz kylyžyñ kedilmesin.

Türtiširiken ala könderiñ üuanmasyn.

Aғ sakally babañ йeri uçmak olsyn.

Aғ burgeklī anañ йen behešt olsyn.

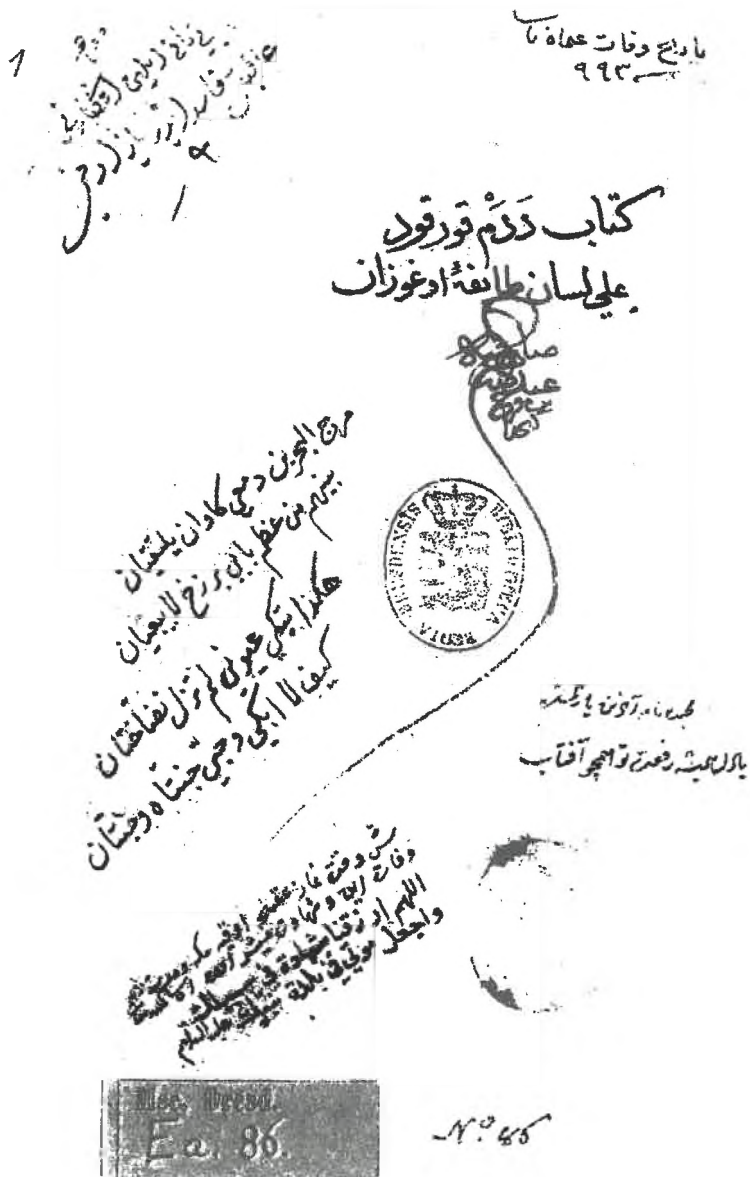
Ahir sonu ary imandan айyrmасын.

Amin deñenler didar körsin,

Aғ alnūnda beš kälimä dua kyldyk, kabul olsyn. Allah ueren umudyñ üzülmesin.

Йуғуşdyrsyn türişdirsin, Gunahūyzy ady körkli Muhämmäd Mustafa йüzī suyna baуyşlasyn, Hanum häй!

ФАКСИМИЛЕСІ

«Қорқыт ата кітабының» Дрезден нұсқасы

8a [25-26]

1. ауағе қондыры бнн сөспім нә олдәкәм қорә ауағе қондыры
2. دیدي . ایتدیلم خاتم بونک باینده خاتون بورق شویله
3. درکیم ادغلی قزبی اولیان قن تکرې شالی قزغاینده بزدهجې
4. قازغوز دېشده رده بویله . دوسه خایدرننا اورده طورهجې
5. ایود قانقوبې بیکتلم بر کوزقون اود قوزلرک بر قزلب بکا
6. یایندنا دریا خاتونوندا دژدهجې دوسه خانا اولدیجې .
7. جاعزب خاتوننه صویله کورنلم خاتم نوصیله صویله
8. ایدر بر کوزکل باشم بختی اوم عقی . اولک بختب بوزیینه
9. سلوی بر یلم . طوبوعینه صان سنننن قز صاتلم قزلی
10. یای بکوز جات قاشلم قوشه باد صغی طار ایزلم کوز
11. لئاسته بکوز اذ بکاتم قازونم بیره کوز لکم کورسین
12. لئار لوی . نالقیجې خانا یایتدیر نده طورش برین .
13. طار اوناغ بیره قزبیل اوناغ بیره . قز اوناغ و کورسین

اولم

8b [26]

1. اولغاری ااغ اوتانه قزوی قزل اوتانده اولغی قزبی
2. اولیان قز اوتانده قزبوزک قزکجه اشته رنک قزبوزن
3. بختننن اکنه کوزلرک بر سه بسور بزه طورشون
4. کسورده اولک اوم اولغی قزبی اولیسه تکرې شالی . اوب
5. قزغایندز بزدهجې تان غز دېش . کالوجې قزبوزلادهجې
6. قز اوتانده قزبوزدیله قزکجه التومده دوشد بوز قزبوز
7. بختی سندن اولک کوزدیله . اولغی قزبی اولیان قزبوز
8. شالی قزغایندز بزدهجې قازغوز بللر بکل دېدیله سنن
9. دریندی ده تکرې شالی بزه بریشان اولغی بوزبوزنن
10. دېدی صویله جې صویله . ایدر خانا قز برینن لاورلم
11. نیکاکوز قزکوز طوبوعی قبا اولکم آیسنه سلایجې بزولار
12. اولق بکیم اولکم اوجې . اولکوز کلن بایکجه کسینوجا
13. نئلسوی بکایله ردهجې . اجمه نالقیجې قزبوز بکوز قزبوز

9a [26-27]

1. ۆزۈي سېيېي نۆرۈڭ بىكلىن ئىكەن قىي قىيىب بۈيۈن غۇمىي سىكا
2. ۋىيۈي دۈرسە خانىك خانۇزىي مۈسۈۋىلىش كۈرۈنم زىسۈۋىلىش
3. ۋاۋىدۇر ھامى دۈرسە خانۇن قىيىب ئىچىم ئىچىم سۈزۈن
4. ۋىسۈۋىلىبە ۋىر كىلە ارۇر ھامۇر غۇلە آلدە ھامۇر كۈن ئۈيۈزىنە
5. ۋىكۈر كىلە ئىنۇن ئىيۈزۈن دۈرۈدە ئىيۈزۈن ئۈيۈنە قۈچ ۋاۋىكە
6. ۋىچ ئىغۇز ك طاشنى ۋىغۇز كىزىك بىكلىرىيا ئىستۈكىنىق ئىقنا قى ئىكلى
7. ۋىچ كۈزۈن ك طىر ئىزىنلە ۋى ئىچىن كۈرۈسك طۈر ئانۇنلۇر ئىزىلۇر
8. ۋىيۈر ھەندە قۈرۈزىنلە ۋى ۋىكېچى ئىت ئىچ كۈل كېچى قۈرۈسەن ۋى
9. ۋىلې طىرېي ۋىلە ھامۇست ۋەلدە ارلا كۈم براغۇزىي ۋە ھالى ئىك
10. ۋىئىشېلە ئىكېي ۋىزە ۋىر ئىچان ۋىيال ۋىرۈر ۋىيەكە ۋىرەسە
11. ۋىلە ۋىئى ھەللىك سۈرۈنلە ۋىلۇر طىرېي ۋىلې ۋى ھامۇست
12. ۋىلېيە ۋىئە ۋىئۈرۈن ۋە ۋە ۋىيۈر ۋىئىشېلە قۈچ ۋىئۈرۈن
13. ۋىچ ئىغۇز طاشنى ئىغۇز بىكلىرىيا ئىستۈكىنىق ئىقنا ۋىئۈيە ۋىچ

كۈر

9b [27]

1. كۈرۈسە طىرېرېيە ۋىللك كۈرۈسە طۈر ئانۇنلۇر ۋىيۈر ۋىلې ۋىئۈرۈن
2. قۈرۈزىيە ۋىيەكېچى ئىت ئىچىمى ۋىيەكۈل كېچى قۈرۈسە ۋىئۈرۈن
3. ۋىكۈرۈر ۋىلې ھامۇست ۋىلې ۋىلې ۋىر ۋىئۈرۈن ۋە ھالى ئىك ئىشېل
4. ۋىقەت ئالى ۋىر ۋىيال ۋىرېيە ۋى خانۇزىي ھامۇر ۋىلۇر ۋىيە ۋىر ئىشېل
5. ھەتتە ۋە ۋىكۈر ۋىر ۋىئۈر ۋى خانۇزىي ۋىلۇر ۋىيە ۋى خانۇزىي ۋىيە ۋىلې ۋىر
6. ۋىرېيە ۋىئىشېل ئىت ئىچىمى كۈللك ۋى ئۈزۈن ۋىلې ۋىلې ۋىئۈر
7. ۋىكۈر ۋىلۇر ۋىلۇر ۋى قىر ۋىئۈر ۋىيۈر ۋى خانۇزىي ۋىلۇر ۋىئۈر ۋىيە ۋىئۈر
8. كۈرۈيە ۋى خانۇزىي ئىك ۋىيە ۋىيە ۋى خانۇزىي ۋىلۇر ۋىئۈر ۋىئۈر ۋىئۈر
9. ئىكۈر خانۇزىي ۋى خانۇزىي ۋىر ۋى خانۇزىي ۋىر ۋى خانۇزىي ۋىر ۋى خانۇزىي
10. ۋىر ۋىيە ۋىلۇر ۋى خانۇزىي ۋى خانۇزىي ۋى خانۇزىي ۋى خانۇزىي ۋى خانۇزىي
11. ۋىر ۋىزىن ۋىر ۋىزىن ۋىر ۋى خانۇزىي ۋى خانۇزىي ۋى خانۇزىي ۋى خانۇزىي
12. ۋى خانۇزىي ۋى خانۇزىي ۋى خانۇزىي ۋى خانۇزىي ۋى خانۇزىي ۋى خانۇزىي
13. ئىكۈر خانۇزىي ۋى خانۇزىي ۋى خانۇزىي ۋى خانۇزىي ۋى خانۇزىي ۋى خانۇزىي

15a [32-33]

1. бокн ыарын қтнн аһсе ҕлоуде қорғе қарбестк сғрғошсдә
2. жолаб ыор мр дьн ылае дрсне халк хатонк ытнеуа ыор
3. дорыи ытлоуғоуе ытнеуа ыор ыор дьн ылае ыор ылае ылае
4. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
5. арыи ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
6. ылае ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
7. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
8. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
9. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
10. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
11. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
12. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
13. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа

15b [33]

1. ылае ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
2. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
3. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
4. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
5. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
6. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
7. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
8. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
9. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
10. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
11. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
12. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа
13. ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа ытнеуа

ҕае

18a [36]

1. Қоңғе жуори анне вурдур, дурсе хана аугахчи би
2. Биледи қтшоқлад,и صيبر كورلم خانم نهمويله ايدر
3. بويي ارزوبه بويي اتلوكيه ورسه تم كيدره ستنك
4. اچنه بندك وارسه بيكت ويكلار كاه سوشيدن اود
5. شيدن الي ويوره تم ووتكلار واغا بيله نمن قيرن كدر
6. تم كدره ستنك اچنه شيشلاك وارسه ويكلار شا
7. سر لشيدن اوشيدن الي ويوره تم ووتكلار و قيتيانا
8. يئنه وون كيدرسه تم كيدره ستنك اچنه بوكلنك
9. رادوسه ويكلار كاه سوشيدن اوشيدن الي ويوره تم
10. ووتكلار كوه التوبه باشلوبانا اوار كيدرسه تم كيدرت
11. ستنك اچنه اودك وارسه بيكت ويكلار كا سوشلا
12. اوشيدن الي ويوره تم ووتكلار قاغ بوز لولا كوزلور
13. كلن لوكيدرسه تم كيدره ستنك اچنه شيشلاك وارسه

بيكت

18b [36-37]

1. بيكت ويكلار كاه سوشيدن اوشيدن الي ويوره تم ووتكلار
2. كوراغ سنا القو توبه لركدره تم كيدره ستنك اچنه
3. اغ سنا القوباك وارسه بيكتيه بيكلار كاه سوشيدن اوشيدن
4. قورنيزيم ووتكلار كورنهم بيله كلك و كسد اوشيدن اوشيدن
5. بيكت سكا يازغى بوته ووتكلار كورن بويي اوتلان بورا ده
6. باباسنه صويلىشى كورنهم خانم نهمويله بويي اوزن
7. بويي انلوكورسه ستنك كيدره منه اچنه سيم راز
8. قوماغ بوق فرق ناموه قيتيانن نزلدون ستنك كدر
9. سندن اچنه بر كتم واره قوماغ بوق فرق ناموه قاييلن
10. قون قون ستنك كيدره منه اچنه شيشلاك ورا ووق
11. فرق ناموه اغ بوزلولا كوزلور كلن ستنك كدرسه تم بويي
12. اچنه نشانام واره قوماغ بوق فرق ناموه فرق باشلو
13. بان اوار ستنك كدرسه منه اچنه اوم ورا و قوماغ بوق

22b [41-42]

1. ағуона қағар ағуонаға, ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға,
 2. ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға,
 3. ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға,
 4. ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға,
 5. ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға,
 6. ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға,
 7. ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға,
 8. ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға,
 9. ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға,
 10. ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға,
 11. ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға,
 12. ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға,
 13. ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға, ағуонаға ағуонаға.

22a [40-41]

1. қолы жасағанға, қолы жасағанға, қолы жасағанға,
 2. қолы жасағанға, қолы жасағанға, қолы жасағанға,
 3. қолы жасағанға, қолы жасағанға, қолы жасағанға,
 4. қолы жасағанға, қолы жасағанға, қолы жасағанға,
 5. қолы жасағанға, қолы жасағанға, қолы жасағанға,
 6. қолы жасағанға, қолы жасағанға, қолы жасағанға,
 7. қолы жасағанға, қолы жасағанға, қолы жасағанға,
 8. қолы жасағанға, қолы жасағанға, қолы жасағанға,
 9. қолы жасағанға, қолы жасағанға, қолы жасағанға,
 10. қолы жасағанға, қолы жасағанға, қолы жасағанға,
 11. қолы жасағанға, қолы жасағанға, қолы жасағанға,
 12. қолы жасағанға, қолы жасағанға, қолы жасағанға,
 13. қолы жасағанға, қолы жасағанға, қолы жасағанға.

ағуона

23a [42]

1. یتیم و یتیمی یتیم ضامنک ایسانه قرانان و کانوی یتیم
2. کلان کوزی قورمتدی. دنیا عالم کلان باشنه ترک اولدی
3. زور مار مسورن تیار حسدی بر چو یان بنم چمن ترا اولدی
4. دیدله دخی طور مسیخا چدله جهان سفید اولن تو دناشون
5. حشنه قودیه کلان لاشنه بر بیلک دید یندی چشمن
6. چنوب ارد یا قوی. دخی کیکندله قورسی اوتوب یاکون
7. بصدیه. بولک قوس الوپ ارتوری ما غدی مستلوی
8. ایوز سالوز قران بک قران اولو مسیخا ورسی بولانلار
9. جنون یوقیدو دیدیه سکر خان اول کجه تان اغوزک
10. دویق بایند قرانک کویکوی اولاش اولغی سالوز قران
11. قو قشلو واقعه کوردی سهردی اوری طوری یز
12. بیلو مسیخا قونغانم ترکون دندن ترکوندی قوی غملو
13. راقه کوردی بومرعدن سالاندا شایه بوم قونجی اکرورد.

کافر

23b [42-43]

1. کورکون ایلدوم اجنا اوم اندون شاقا کوردی. موم قون
2. بوسا ربق اوردونک اندون ترنگلور کوردی. قون قورسل
3. اوی دلو کوردی. قوه دوی کسب و لور کوردی. قان غنچکی
4. تان صاحب او وار کوردی. اوز اینی کوزدی. اوز کوردی
5. یلکوسلا اوله برما غنچ قان کوردی. چنوبکم بود غی کوردی
6. شونون برو عظام اوتسم دیر. بلن خان قوناشن موم بود غنچ
7. بوز غل کوردی. قونکون اید قون. بولت. دیکل مومک
8. دولنگورد. تان بیلو بوردو بیکلک لشکر کوردی. جناب
9. بیغورد. قان قون دوه قونسی بورد. بلن اقد بوردی
10. دیدیه. بیلو دیک قران اید موم. اوی بوز لاشکر بولت
11. بن بولک قران انا قونم. ایج کونلک بول بولکون ایدیم
12. اویله اولما این بوردی. اوستنه. ایدم. اکر صاغ لیش
13. دولمشام اولدی کون کون سکالورم. اوردی صاغ لیش

24a [43]

24b [43-44]

1. دكلايسه بانكوز، چاران ايدانك قودهي كندم ديسدني
 2. فوكراتن مهورليري . قزان بلك مهورليري بولكته
 3. كلچي كلچي يوردونك اووز نكلدي كورديكم اوچا قودهي
 4. نازي طوشنق يوردنه قالمش قزان بلك يورده يوردن
 5. جنرلشش كوردم خاتم زينرلششش قزان ايدونم قزايتم
 6. نوما يوردم . قزانلده صفق كيكه فوكتي يوردم . سغير ساي قاي
 7. يورده داريش كوزل يوردم . باغ بلك ادم و كلنه يورده
 8. قالمش تاريچتا اناام اولوزنه بري قالمش . اوغلم ارمادج
 9. اناانزه پوزه قالمش . اغوز بچلري ايات چيانه ميدان قالمش
 10. فو مويون و كلتن اوچن قالمش . بو حالتي كوروك سنن
 11. قزانك قوه قيهده كوزري تان ياشي طوري . قان طوري
 12. قيندني قوه . ميني صرسلدي . فوكراتن او كچه لوي
 13. كافر كچه كي يورده رشدي كندني . قزانك اكنه رصو

كلاي

1. سلاهي . قزان ايدونم سوتق ويناوان كوروشق و تون بوسويلا
 2. جنرلششيم ديدني كوردم خاتم چنله چيرلششدي . قزان ايدون
 3. چننم چننم يتا لرون چننم سوتق . اناچ كي لوي ايتيادون
 4. سوتق حسينا حسيناك حسرتي سوتق . باغ و پستانك ايتق
 5. سوتق . بايشه ايله فاطمه نك انچاي سوتق . شيبا زانچا ايدون
 6. سوتق . قوزلدون لوكلاي كچا كي سوتق . باغ قونلار كلوب
 7. چورده . سندن ياندونچي سوتق . آووه ملك ختوري بلور سون
 8. ديكلايكلار . قوزياشم قزبان اولسون مهورلير سكا دويغيا سوتق
 9. چي جنر يورسه كوزل سوتق . مېكوز يورده طوش
 10. اولوي . قور يور يور ساي لرك در زردول بر جنرلششيم ديدني
 11. كچه له چننم نه جنرلششدي . قزان ايدونم انا چننم
 12. اولدنه كوزي طوغان . تار ايله يوردي تان اركي طوغان
 13. قوه قزاي كلدي كندني قزانلده كوروك كچه يوردي تان

25a [44-45]

1. анжд қойон көрсе кеніп тірлік жеріп, еңбегін аңтасын
2. арып, ерлік асылқ ардың сәуіні, қарсақ бөгіп кезеуіні
3. ойып ұлттан, аңлауың арып жап жап, бұлақ алаңы
4. тапса көрсе, қарсақпен, еңбегіңе жеріп, арып, еңбегің
5. берсе, қарсақпен, еңбегіңе жеріп, арып, еңбегің
6. қарсақпен, еңбегіңе жеріп, арып, еңбегің
7. қарсақпен, еңбегіңе жеріп, арып, еңбегің
8. қарсақпен, еңбегіңе жеріп, арып, еңбегің
9. қарсақпен, еңбегіңе жеріп, арып, еңбегің
10. қарсақпен, еңбегіңе жеріп, арып, еңбегің
11. қарсақпен, еңбегіңе жеріп, арып, еңбегің
12. қарсақпен, еңбегіңе жеріп, арып, еңбегің
13. қарсақпен, еңбегіңе жеріп, арып, еңбегің

аңғ

25b [45-46]

1. аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып
2. аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып
3. аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып
4. аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып
5. аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып
6. аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып
7. аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып
8. аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып
9. аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып
10. аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып
11. аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып
12. аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып
13. аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып, аңғарып

ДАНА ХИКАР ХИКАЯСЫ

ХҮІ ғасырдағы армян жазулы қыпшақ жазба ескерткіші – «Дана Хикар хикаясы» Шығыстың ең көне жәдігеріне жатады. Үш ғасырға жуық уақыт бойы Хикар абыз туралы хикая тілші және әдебиеттанушы ғалымдар назарын аударып келеді. Себебі бұл туынды өзіндік ерекшелігі бар, сирек кездесетін шығыс жәдігері болып табылады, тақырыбы мен мазмұны жағынан да тартымды, көне заманнан сыр шерткен қырлармен қызықтырады.

«Дана Хикар хикаясы» атты көркем-дидактикалық шығарманың отаны – б.з.д. 2-мыңжылдықтың бас кезінде Тигр өзенінің орта ағысы тұсында, қазіргі Иран аумағында құрылған Ассирия патшалығы. Хикаяның басты сюжеттік арқауы – имандылық. Ұрпақ алдындағы парыз бен қарыз, әкесінің балаға сыншылығы, отаншылдық рух пен ұлтжандылық жігер-жалын, ұрпақ тәрбиесі мәселелері шығарманың өн бойынан менмұндалап тұрады. Ахикардың өсиет-нақылдары ерте дүние ойшылдары Эзоп пен Демокрит тәмсілдерімен үндесіп келсе, кейін ғалымдар шығарма шыққан көне Ассирия жерінен басталған шығыс даналығымен тығыз қабысқандығын талай атап өтті.

Дана Хикардың ақыл-өсиеттері – бұл әкесінің баласына айтқан қысқаша уағыздары. Оларда адамның мінез-құлық қалыптары мен қоғамдық өмір сүру дағдылары көрініс тапқан. Өсиеттер көбінесе ақыл-кеңес, уағыз түрінде келеді.

Армян жазулы қыпшақ ескерткіштерінің бірі – «Дана Хикар хикаясы» Шығыстың ең көне жәдігеріне жатады. Бұл құнды мұра екі жарым мың жылға жуық жолдан өтіп, біздің кезімізге ауызша және қолжазба түрінде жетті. Жазба ескерткіш арамей, грек, араб, армян, славян, румын, қыпшақ және басқа көптеген нұсқаларда сақталған. Бұл жақсылықты түсінбеген рахметі жоқ жиен туралы орамды көркем формалармен жазылған хикая. Онда ақыл-өсиет те, аңыз-әпсана да көп.

Ескерткіштің армян нұсқасының үш негізгі жарияланымы бар. Солардың ішінде ағылшын ғалымы Ф.Конибер жарияланымының маңызы зор. 1898 жылы Лондонда «The story of Ahikar» деген атпен жарық көрген хикая мәтіні көптеген тың зерттеулер жазуға негіз болды.

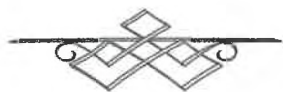
Армянишадан қыпшақ тіліне аударылған шығарманың қолжазба нұсқасы Австрияда, мхитаристердің Венадағы кітапханасында сақталған. Шығарманы 1964 жылы француз ғалымы Жан Дени мен поляк ғалымы Эдуард Триарский француз тілінде жариялайды. Армян ғалымы А.Ташян Вена кітапханасындағы армян қолжазбаларының каталогін түзген еңбегінде бұл жазба ескерткіштің атын «Хикардың тарихы мен өсиеті (армян тілінен қысқартылып аударылған)» деп көрсетеді. Сол себепті Ж.Дени мен

Э.Триарский осы атау негізінде «Дана Хикар тарихының» армян-қыпшақ нұсқасы» деген атпен «Шығыстану» жинағында ескерткіш мәтінін бастырады. Содан бері жарты ғасырдан астам уақыт бойы аталған ескерткіш бойынша осы ғалымдар тұжырымдамасы негізге алынып, түріктанушылық еңбектерде «Дана Хикардың хикаясы» – «История мудрого Хикара», «Сказание о премудром Акире (Хикаре)», «История и поучения Премудрого Хикара» деп аталып келеді.

Хикаяның оқиға желісі сол дәуірдегі Синаххериб және Асарходдан патшалардың данышпан кеңесшісі, ақылмен Хикар немесе Ахикар шешеннің асырап алған баласы Натанға айтқан өсиеттері, Натанның әкесіне жасаған опасыздығы, жазықсыз жазаланып, жапа шеккен Хикар дананың қысылтаяң сәтте ел патшасы Сенекәрім ханға көмекке келіп, өзінің ақылды сөздерімен көрші хандықпен келіссөз нәтижесінде шапқыншылықтың алдын алуы, екі мемлекетті татуластырған дипломатиялық шеберлігі туралы аңыздарға құрылған.

Дана Хикардың ақыл-өсиеттері – бұл әкесінің баласына айтқан қысқаша уағыздарында адамның мінез-құлық қалыптары мен қоғамдық өмір сүру дағдылары көрініс тапқан. Өсиеттер көбінесе ақыл-кеңес, уағыз түрінде келеді. Ақыл айтуға бір сылтау туа қалса Хикар әке баласын: «Ұлым» деп үйрете бастайды да, баласы тек сол сөздерді тыңдайды. Баяндаудың бұл түрі кейін философиялық трактаттарға дейін пайдаланғандылығы белгілі.

Отандық филология ғылымында бұл құнды жәдігерді белгілі тілші-ғалым Сейсенбай Құдасов алғаш рет қазақ тіліне аударып, өзінің 1990 жылы жарық көрген «Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің тілі» атты монографиясында жариялады. Антологияда С.Құдасов аударған мәтін сол қалпында, еш өзгеріссіз беріліп отыр.

АУДАРМАСЫ

Дана Хикардың сөзі, ес-ақылы. Адамзат баласы үйренсін деп айтқаны. Үгіт-өсиеті. Ата баласына өсиет берсін де естеріне алсын.

Ескі төре мен хандар заманында Ниние қаласы мен Ассирияның Сенекәрім атты ханы бар еді. Мен дана Хикар 60 жасқа келдім, қатын алдым, ұл-қызым болмады.

Тәңірім алдына бардым, көп түрлі құрбан бердім. Қайтадан алдыларына басымды иіп жүгініп, айттым: «Ей, менің иелерім мен тәңірлерім (пірлерім), біріншісінің аты Пілшім еді, екіншісінің аты Шілім еді, үшіншісінің аты Шехміл еді, бұйырыңыз да маған ер бала беріңіз. Бұл Хикар тірідей өлмесін. Адам балалары не айтар?» Ақылды, дана Хикар өлді де, оны көметін, малына ие болатын бала болмады – дер ме? Ұлым болып, күніне 10 алтын жұмсаса да менің малымды түгесе алмас еді. Ұлым болғай еді, екі қолымен үстіме топырақ салғай еді, тек маған белгі болар бір бала болғай еді Сол сәтте маған тәңірлерімнен әуез жетті, олар айтты: «Хикар, саған балалы болуды /тәңірі/ бұйырған. Сен қарындасыңның ұлын ал, өзіне бала қылып бағып, оны сенен соң орныңды басыңдай етіп өсіргейсің». Мен тәңірлерімнен естідім де, қарындасымның баласын асырап алдым.

* * *

Оны түрлі-түрлі қамқалармен киіндірдім, хан ұлындай мойнына алтын сынғыр крест салдым, оған сүтті, қаймақты, шибалды ішкіздім де жегіздім. Жеті жасқа келгенше оны қара құс пен көгершінің мамығымен жасалған жастықтар үстіне ұйықтатушы едім. Мұнан соң оған жазуды, ақыл-есті, дүниенің білімін, кімдер жақсылыққа қарсы болса оларға жауап пен сөзді үйретуді бастады. Ертелі-кеш үйретуден тыйылмадым; оны ес-ақылға нан мен судан тойғандай тойдырдым. Мұнан соң хан мені қасына шақырды да былай деді: «Дана Хикар, көріп отырмын сені, қартайыпсың. Сенен кейін тапқырлығымен, ақыл-кеңесімен менің хандығымның қажетін кім түгелдесер? Мен бұл істі ойлап аса қайғырамын». Мен айттым: «Ханым, сен қайғырма. Менің ұлым бар және ол менен артық ақылды, тапқыр, дана». Хан айтты: «Келтір алдыма, көрейін». Келтірдім де ханның алдына тұрғыздым. Хан көрді де, сүйініп айтты: «Бұл баланың өмірі алғысты болғай, Хикар көзінің тірісінде ұлын алдыма әкеп көрсетті, өзі тыныштықта болғай!» Онан кейін ханыма /басымды иіп/ жүгіндім де, баламды алып сарайыма бардым. Натан атты ұлыма үйреткенде былай деп айтар едім.

* * *

Ұлым, хан мен би есігінен не нәрсе естісең, оны жүрегінде сақта. Ешкімге байлаулыны ашпа, мөрленгенді шешпе, шешілгенді байлама. Не нәрсе естісең де сыртқа жайып айтпағын. Ұлым, көзінді ашып киінгін, безенген сұлу әйел көрсең, оған сұқтанба, егер байлығыңды, барыңды берсең аз ғана қызыққаның болар, бірақ та сол үшін тәңірі мен адамдардан қарғыс аларсың. /Өйткені/ әйел адамы әдемі табытқа ұқсайды, ол табыттың іші өліктің сүйегі мен шірігіне толы. Ұлым, бадам ағашына ұқсама, барлық ағаштан бұрын гүлдер де жемісін барша ағаштан соң берер. Одан да қабаққа ұқса, соңында гүлдер де жемісін бұрын берер.

Ұлым, ессіз адаммен шарап ішкеннен де есті адаммен тас тасыған жақсы.

Ұлым, естілермен ессіз болма, ессіздермен есті болма.

Ұлым, ақылдылар мен ақылды болуды есте тұт, солардай болмаққа; ессіз адамдарға жолдас болма, сені де ессіз, тәрбиесіз дер.

Ұлым, шарабыңды ессіз, тәрбиесіздермен ішіп, олар сені лағынеттегеннен де /жерге/ төккенің жақсы.

Ұлым, аса тәтті болма, сені жұтып қояр және де аса ащы болма, /сені/ түкіріп тастар. Одан да жақсы жаратылғаныңа, жүргеніңе, барша ісіңе /сай/ жуас та төзімді бол.

* * *

Ұлым, аяғыңда етігің барда тікенекті басып, алдыңа жол аш. Ұлым, байдың ұлы жылан жеп еді, олар айтты: «оған дәру болар». Жарлыныкі жесе, олар айтты: «аштықтан жеді». Сондықтан өз үлесіңді жегін. Әйеліңнің құрбысына не малына көз салма; тәңірден қорықпайтын адаммен не елден ұялмас кісімен жолға шықпа, ол сияқтылармен нан да жеме /дәмдес болма/.

Ұлым, жығылған дұшпаныңды көрсең, оны күліп, маскара /мазақ/ етпе, тұрса саған жамандық жасар.

Ұлым, атаң мен аңанды сүй, /олар/ саған өмір берді; олардың қарғысын алмағайсың, өйткені тәңір мен ата-ананың алғысы бірдей; /олардың/ қарғысын /алмасан/, сен де өз балаларыңнан сүйініш табарсың.

Ұлым, жаман /ұл/ өз жамандығынан жығылар, жақсы ұл жақсылығынан өсер.

Ұлым, жаман, арсыз әйелге жуыма, дәйім сені өсек қылар, қарғысқа ұшыратар, айыпты қылып, ақшаңды жер. Ол сияқтылардан қаш.

Ұлым, балаңды үгіт /кеңес/ пен ұрудан аяма; ұру балаға – бақшаға бір көң жайғандай және қазына үстіне мөр басқандай игі іс; егер күнде бірекі рет таяқпен тәрбиелесе, одағы өлмес, жуандар.

Егер балаңды өз еркіне қойсаң, онда ұры болар да /оны/ апарып дарға /асар не/ басын/ кесер. Ол саған өле-өлгенше өкініш болар. Есіңнен еш кетпес.

Ұлым, балаңды аштық пен шөлге үйрет, күндерін өктелдікпен өткізбесін. / Біреулер/ дұшпаның жайында сөз айтса мақұлдамағайсың, өйткені сенің / сырынды/ да оған айтар.

Ұлым, дұшпаның бар болса, жолдассыз жолға шықпа, дұшпаның тосып, сен мезгілсіз өлерсің.

Ұлым, «менің биім ессіз де, мен естімін» деп өзіңе мақтау айтпағын, одан да оның /биіңнің/ ессіздігіне төзгін; ақылдыларға жуық болғасын өзгелер сені мақтар.

Ұлым, ешкімге жаман /сөз/ айтпа, биіңнің алдында /көп/ болма, адамдар алдында /айыпты/ мағай сені.

Ұлым, садақа бергенде жарлыны ашындырма, бергенің тәңірге қабыл болмас. Ұлым, той мен қуанышқа барғанда қайғы мен жылау салма, өйткені алдымызда көп түрлі өлім бар да, көп түрлі сын бар.

Ұлым, ол алтын жүзік өзіндікі болмаса, саусағыңа салма, ол киім-кешек өзіндікі болмаса – оны киме, ол ат өзіндікі болмаса – мінбе, күлкі болмағайсың.

* * *

Ұлым, егер аяң болсаң да, ол нан өзіндікі болмаса, /иесі/ ұсынбайынша жеме.

Ұлым, ол адам сенен күшті болса да, онымен күреске түспе де, оған қарсы болма, жығып сені өлтірмесін.

Ұлым, қандай жақсы-жаман /сөз/ естісең, оны жүрегіңе сақта, тәңіріден саған жақсылық болар да, сенің тірлігің /дәулетін/ асар.

Ұлым, егер үйің биік болса да, жеті құлаш бойыңды иіп кір.

Ұлым, үлкен мөлшерде алып, кіші мөлшерде қайтарма және «пайда таптым» деме, оныңды тәңірі арттырмас, /ол сенен/ өш алар да, сен аштыққа ұшырап, жоқ боларсың.

Ұлым, күнің/өмірің/ қысқармасын десең, жалған ант ішпе, жалғаншының күні көмір.

Ұлым, тәңірінің бұйрығына құлақ қой; ескі дұшпаннан қорықпа, тәңірінің бұйрығы жақсы адамға тас қалайды.

Ұлым, балаларыңның көп болғанына сүйінбе де, азайғанына көп жылап, көп қайғырма.

Ұлым, егер жолдасың науқастанса, «оған не жіберем деме, одан да аяғыңмен қасына барып, көзіңмен көр, ауруын сұрағаның оған алтын-күміс бергеніңнен артық болар».

Ұлым, билікте отырсаң алтын яки інжуден сый /пара/ алма, мұндай ақ жүзділікпен тураны қисық етпе, билікті дұрыс /әділ/ жаса: тураның қанын төктірсең сенің де қаныңды төгер.

Ұлым, тілінді жаман сөзден, көзінді жамандық бағудан сақта; аз нәрсе ұрлағаның да өліммен бірдей.

Ұлым, жолдасыңның әйелімен ашына болма, соңында өзгелер сенің әйеліңе солай етер де, өле-өлгенше саған қарғыс айтар.

Ұлым, әйелдікке жесір қатын алмағайсың; кім біледі, арада ұрыс-талас болса, ол бұрынғы күйеуін ойлар да, сен қайғырып, қапа боларсың.

Ұлым, егер саған тәңіріден қандай жаманшылдық жолықса да, наразы болмағайсың, /тәңірі/ тағы да жаман тынышсыздық жіберер, мезгілсіз дүниеден кешірет: сондықтан тәңіріден қандай іске болса да шүкірлі бол, өйткені шүкірлі ауыз тәңіріні 500 /рет/ борышты етер.

Ұлым, сен өз ақылыңмен дәйім жақсы ойла; қарттарды құрметтесең тәңірден құрмет табарсың да, саған жақсы болар.

Ұлым, жігіт кезінде өктем болма, жастай мерт болмағансың.

* * *

Ұлым, жолдасыңа аяғыңды бастырма, мойныңды да басып жүрмесін.

Ұлым, біреумен жарғы /сот/ алдында тұрсаң батылданып, қатты сөйлемегейсің, одан да не айтса да татымды жауап бергейсің, сонда бұл дауды оның үстіне жығарсың.

Ұлым, тәңірден қандай тілек тілесең де, әуелі оның бұйрығын орында.

Ұлым, өзінді киім киіп көркейткеннен де дәйім жақсы атыңды шығарғаның жақсырақ. Көрік етер, жақсы ат мәңгі қалар.

Ұлым, көзі соқыр болған көңілі соқырлықтан жақсы; /көзі/ соқырлықпен жол жүруді тез үйренер, ал көңілі соқыр өзінше тура жол салар да, бетімен кетер.

Ұлым, байлықты шашқаннан да, жоқ кезінде жиғаның жақсы.

Ұлым, сөзінді жүрегіңмен тергеп, содан соң шығар /айт/, бұлай етсең барша-сына сүйкімді боларсың.

Ұлым, біреуден жаман сөз естісең, оны жүрегіңнің 7 қарыс түкпіріне тұт; ол жаман болар да, саған жақсылыққа қайтар.

* * *

Ұлым, еш нәрсеге күлме, ол күлкіден талас болар, ұрыстан өлім болар.

Ұлым, жалған сөз бен жалғаншылық қорғасын сияқты ауыр болғанымен, аз күннен соң теректің жапырағындай қалқып жоғары шығар.

Ұлым, досыңа ойыңның /сырынның/ шет-жағасын айт; ол сенің ойыңды сыртқа жаймаса, онда оған үлкен ойыңды /сырынды/ айтарсың да, оны сенімді, адал дос тұтарсың.

Ұлым, хандар мен билер алдында өзіңнің христианыңа сөзбен де, ақшамен де дәйім болысушы бол; оны арыстанның аузынан құтқарғандай боларсың, ал саған – айбат пен атақ.

Ұлым, егер дұшпаның кешірім сұрап, аяғыңа жығылып келсе, оған пейіліңмен күл, тәніңмен жадыра да, оны кешір.

Ұлым, құрметтеп шақырмаған жерге барма, біреу сөз сұрамаса жауап берме; ағын су қатты мұз боп қағпайынша аяғыңмен жүрме мезгілсіз жоқ /мерт/ болмағайсың.

Ұлым, балаларыңды аштықпен де, шөлмен де, ескі киім кигізіп, жоқшылықпен де сына, егер төзімді болса – бар тірлігіңді қолдарына бер.

* * *

Ұлым, салық төлеуге яки тойға шақырса есінде тұт: барша жолдасыңнан бұрын шық және 2-інші болып /кешігіп/ барма; /сонда/ тәңірден басыңа таяқ емес, жақсы ат аларсың.

Ұлым, егер жарлы болсаң, онда жолдастарың арасына сыр шашпа, /сені/ айыптап, сөзіңе құлақ қоймас.

Ұлым, сырыңды, құпияңды әйеліңе ашпа; әйел адам сыр сақтамас, құрбыларына, ұрық-көгіне айтар да, олар сені табалар.

Ұлым, ішкілік /шарап ішкен/ болсаң – тіліңді көп сөйлеуден сақта, саған жақсы болар да ақылды атанарсың.

Ұлым, біреуге тірлігіңді /дүние, мал/ бермек болсаң – хатсыз, мөрсіз, куәсіз берме, бердің екен /ол/ танар да, /сен/ тірлігіңді уайымдап, қапаланарсың.

Ұлым, жақсы досыңнан жырақтама, егер жырақтасаң ондай дос таппассың.

Ұлым, үстіңнен ұрлық табылғаннан да, өзіңнің дүниеңнің ұрланғаны жақсы.

Ұлым, тәңірі /бақ/ бергенді сен де құрметте, қарттарды көрсең бөркіңді шешіп алдарына тұр /сәлем бер/ да, оны сыйла.

Ұлым. дәулетті, бай адамға күншілдік яки сараңдық жасама; сараң адамның көзін дүние емес, тек топырақ тойдырар.

* * *

Ұлым, үйленетіндерге делдалдық етпе, өйткені жақсылық та, тірлік те, мал да тәңірден-ді, жоқшылық келсе арада жүргенді сөгер.

Ұлым, досыңның үйіне жылап бара берме, ашынғанда сені сөгер.

Ұлым, ит өз иесін тастап, артыңнан келсе, тас ал да ұр, артыңнан келмесін.

Ұлым, жаман ой – жүректегі ескі дұшпанмен /жарамен/ бір; қарттар мен діннің бірлігі – төзімділік тағаны.

Ұлым, туралықты сүй. Жалғанды шет ет; тәңіріңнің бұйрығына дәйім құлақ қой, ескі дұшпаннан қорықпа; тәңірінің бұйрығы жақсы адамға тас /мазар/ қалар /өлгенде/.

Ұлым, жаман әрі жалғаншы адамнан аулақ бол – өйткені сараңдық та, барша жаман нәрсе жалғаншылықтан туар.

Ұлым, дұшпанды ұтсаң да, ұтпасаң да жарғыны (сотты) сүйме, тәңірінің жарғысынан қорық.

* * *

Ұлым, кім тура, ақылды болса – сәулелі күншуаққа, кім өшпенділікпен жүрегіне өкпе, кек сақтаса тамұқтың түнегіне ұқсар, таза, ашық көңілді адам қайырымды болар, бар болса да сараң болса ессіз-ді.

Ұлым, мастың үйіне кірме, кірсең де көп отырма: тірлігіңнен қаларсың.

Ұлым, алыс-жақындағы жолдастарыңның сыртынан сөз айтпа: жаман сөз тез жетер де, олардың арасында ұрыс-талас болар.

Ұлым, тәңірі шарапты көңіл көтеруге бұйырыпты, бірақ жаман жерде, керексіз жерде ішімдік ішкеннен де жаман нәрсе ішкен жақсы.

Ұлым, есірік /мас/ адам – танауына оқ кіргенге ұқсар, ол өзгеге тимей, тек өз төбесіне /тиер/.

Ұлым, мас адам осылай ойлар: «Мен батырмын, күштімін, не сөйлесем де ақыл-оймен сөйлермін». Егер есті, күшті адамға жолықса, ол оны қолынан ұстап, жерге ұрып өлтірерін білмес.

Ұлым, жығылған дұшпаныңды көрсең, сен оған қайғыр, ол үшін өзіңе дос етерсің; егер күлкі қылсаң /орнынан/ тұрса саған жамандық жасар.

* * *

Ұлым, аса есірік /мас/ адам «жер қатты айналып тұр» деп ойлар, өзінің басы айналғанын білмес; жер – барша жемістердің арнасындай болса, /шарапты/ артық ішу – барша жамандықтың анасы: тітіркенбей жамандыққа салар, жарылқамай адам өлтіртер /адамды/ жануарға айналдырар.

Ұлым, адамға кепіл болудан қаш, егер кепіл болсаң, тұснағынды /кепілдік үшін аманатқа қойылатын зат немесе ақша – С.Қ./ бер, егер уақытыңда бере алмасаң сақалыңды бір-бірлеп жұлар.

Ұлым, жалғаншы болма, егер бір рет өтірікші деп тапса, саған одан кейін шыныңды айтсаң да сенбес, барлық жерде өтірікші атанарсың.

Хикар Натанға, қарындасының баласына даналардың ақылын тағы үйретті: «Адам көзінің нұрын арттырар төрт іс бар: әуелі – ерте тұрып, гүлдерге көз салса; екіншісі – жасыл /шөп/ үстінде жүгірсе; үшінші – ағын суды жалаң аяқ

кешсе; төртіншісі – жырақтағы жолаушыларды көрсе». Адам баласын семірттер төрт іс бар: алғашқысы – киіну; екіншісі – дәйім жақсы сөз есітсе; үшінші – өзінің балаларымен, құл-құтанымен сүйінішті тірлік кешсе; төртінші – қандай жаман сөз естісе де естімеген болсын. Адам баласы өзіне құрмет келтіретін және төрт іс бар: дәйім жақсы сөз, міскіндік еткені, аз сөйлегені, үлкен-кішіден ұялғаны. Адам жүзінің суын /ұятын/ кетіретін тағы төрт іс бар: алғашқысы – жаман әйелге ғашық болса, екінші – көп сөйлеп, айтса: «Мен сияқты ешкім сөйлей алмас, білмес». Үшінші – орынсыз килігіп, жақсылардың сөзін бұзса, төртінші – білемін деп жалған сөйлесе.

Дана Хикардан тағы сұрады: «Дүниеде не тәтті?». Хикар айтты: «Беттің ұяты. Кімнің жүзінің ұяты болса – ол сүйкімді, өйткені барша /жаман/ нәрсе арыссыздықтан туады».

Мен, Дана Хикардың, қарындасымның баласы Натанға айтқан үгітім /өсиетім/ осы еді. Мен білмедім, ол менің үгіт-өсиетімді желге қарсы шашқан топырақтай еш етті. Мені ханға жамандауды бастады, қазынамды, мал-мүлкімді шашып, жоқ қыла бастады, құлдарымды өлтірмек, күндерімді мазақ қылмақ болды. Тіпті оны кішкентайынан өсіріп, тәрбиелеген менің Апесдан деген әйеліме қол салмақ болды. Маған бұлай істеген соң ханыма барып, Натанның жаманшылығын білдірдім. Қасымнан қуып, кетірдім де, тағы айттым: «Менің дүниеме сенің билігің жоқ».

Ол тағы жамандық бастады. Мені ханға жамандағаны сонша, басыма келтірді. Хан «Хикарды әкеліп басын алыңдар» – деп бұйырады. Ал Хикар өзіне ұқсайтын адамды тауып, соны өлтіргізіп, өзін аман алып қалады.

Ханға «Хикар өлтірілді» деген хабар барды. Ассирия үлкен кайғыға түсті, /көпшілік/ ұлыстан көшіп Паравон ханға беріліп кетті. Паравон хан Хикардың өлгенін естіп, «маған не түрлі құрылыс қаласам жасайтын ақылды, дана адам жібер» деп Сенекәрім ханға ұлы елшілер аттандырды.

Сенекәрім хан ұлы билерін шақырып, хатты оқытты. Хан айтты: «Бұған кім жауап береді?» Олар айтты: «Ханым, бұл іске бәрін Хикардан үйренген Натан болмаса, басқа ешкім жауап бере алмас?» Хан Натанды шақыртып, айтты: «Сен мына іске жауап бере аламысың?» Натан айтты: «Жоқ. Мен түгілі, мың адам да бұған жауап бере алмас». «Ұлы шерумен /көп әскермен/ үстімізге келер» деп Паравон ханнан қорыққан. Сенекәрім хан айтты: «Кім маған Хикарды тірілтіп берсе, соған жарты хандығымды берер едім. Сонда Апусмак деген би келіп: «Хикар мәңгі тірі», – деді. Осыны айтып, тез барып Хикарды ханның алдына алып келді. Хикар бұл кезде арып-ашып, өлі шырайын алып еді.

Хан көрді де аса сүйініп, айтты: «Бүгін тәңірі бізді жарылқады, Хикарды өліден тірілтті». Хикарды үйіне жіберіп тазалануға, қырық күнде оңалып келуіне мүмкіндік берді.

Қырық күннен соң ханның қасына келгенде, хан айтты: «Сен менің әңгімемді есіттің бе? Маған Паравон ханнан елшілер келді. Мен айттым: «Ханым, мен барайын да, бұл істің бәрін түзейін». Паравон ханнан Сенекәрім ханға үлкен қуанышпен, көп сый-сыяпатпен келді, ұлы билермен ханның қарсысына келіп отырды. Хан айтты: «Не қаласаң, саған берейін». Хикар айтты: «Ханым, сенен еш нәрсе қаламаймын тек маған қарындасымның баласы Натанды бер».

Натанды маған бергесін, құлыма: «Діңгекке байла», дедім. Сондай көп сөзден соң бір сөз айтар едім де, құлым оны қамшылар еді. /Мен/ айттым: «Ұлым, тәңірім менің, мені адалдығым мен осы бейкүнәлігім үшін сақтады да, жамандығың үшін сені жоқ қылды. (Сені мен менің арамызға жарғыны /төрелікті/ тәңірі етсін».

Сол сәтте тәңірі естіді де, Натан жарылып кетті. Мен айттым: «Ұлым, жақсы жаралған – жақсылыққа жолығар, жаман жаралған жамандыққа жолығар. Біреуге шұңқыр қазған өзі түсер. Жақсылық жақсылықпен қайтар, жамандық жамандықпен қайтар.

Әманда бала есте тұтсын: ата-ананың алғысын алып, адал жүргей!
Әумин!

ТРАНСКРИПЦИЯ

İ. Uslu Hġarınnyġ sōzū esġ ahyly.

Aġtkany da ōġütü kġ ōġütlāngāġlar
adam oġlanlary. Da ata oġluna ōġüt
bergāġ da esġne alġāġlar.

5. Eskġ tōra da hanlar vahtyna

Senekarġm atly han bar edġ Nġnue

Kermannġġ da Asoresdannyyġ. Men

Hġgar uslu 60 ġaš ġna boldum hatun

aldym oġul hyz bolmady maġa. Bardym

10. tāġrġm alnyna da kōp türlü huroan

ettġm haġıtyt čōktüm allaryna da aġıttym

eġ menġm āġalarġm de teġrġlarġm 1-ġnġġ aty

Pġš ġm edġ 2-ġncġsġnġġ aty Š ġlġm edġ ūčünčūsüntġġ

aty Š ahmġl edġ buġıruġuz da maġa er

15. oġul berġġz kġ oš ta Hġgar tġrġlay ōlġmġġr.

Ne aġtkāġlar adam oġlanlary kġ Hġgar uslu

žardar ōldġ da oġul bolmady kġ any kōmġāġ

edġ da malyn meġġārgāġ edġ oġul bolġġġ edġ da

kūnda 10 hantar altyn tas etkġġ edġ

20. bolmas edī menīm malymny tūgātмага. Оғул болғый edī kī 2 holu bīlā üstümā toprah salғай edī tek маға 1 оғул йіш adag болғый edī. Ol sahat маға avaz болду теңріләрімдан да айттылар Hīgar буй-25. urgan dyr kī саға оғул болғай sen hardaš аһнуғ оғлун ал саға оғул саһлағайсен да естүргәйсен any sendan соғра seniғ орнуға. Kī іш ittīm men bu avazny теңріләрімдан aldym men hardaš ym оғлун

55

1. йаš іна kīйдірдім any түрлү түрлү kabhalar ічинә да saldym бойуна altyn a/y/nžyl nečik han оғлунуғ ічирдім да йедірдім any barča sūt bīlā da һайmah bīlā da сийbal
5. bīlā. Da йуһlatyr edīm any hara huš nuғ da kūčgürčinnīғ mohundan йastyhlar üstunā ағар dīrā kī болду 7 йаš іна. Mundan соғра baš ladym ағар өвратмаға bītīknī esnī u ahylny дүнһәниғ bīl-
10. mahyn kīmlār kī йаһš іl/y/hka utru дүр алarga жуар o söz. Kündüz u kečä tīñilmädīm evratmahtan тойдурдум any ös u ahyl bīlā nečik kīm esa suvdan da otmäktan тойғай. Daғу da mundan соғра ündädī menī han
15. hatyna da айтты алаһ kī uslu Hīgar көрйііrmen seni kī hartaypsen sendān соғра kīm түgällisār žardarlyh bīlā da es u ahyl bīlā menīm hanl/y/hymnyғ kerākīn men asry һайғурйііrmen bu іш tān. Айттым һаным sen һайғурма bar dyr
20. menīm оғлум kī daғу žardar uslu da ahyly dyr mendan esa айтты han keltir alnyma kōrdū han da bīñändī da айтты kī алғу/y/š ly болғай bu оғлануғ күnlārī kī Hīgar kōndīniғ tīrlīhīnda turғuzdu оғлун alnyma kendī tynčl/y/hta болғай. Andan соғра йүgүndüm һаным aldym оғлумny da bardym palaуyma bu түрлү айтыр edīm өvratkānda Natan atly оғлума.

55a

1. Оғлум ne kī іш іtsāñ han bīñ eš іkīnā any йүtrakīñā tut kīmsägā асма байліні möčүrlүнi çeš mā çeš kānnī байлама da ne kī іш іtsāñ alanī etmä da айтмағın

5. Оғлум көзүң асыр көркілү hatyn көрсәң кийиніш іі da bezövlü bolмагай кї аңар suhlangайsen egar тірлікїңнї барчасын da bersәң azg/y/na suhlangаның болур йох esa алырсең теңрїдан natallamah da adamlar

10. dan anyң үчүн кї hatyn кїш і ohš ar 1 көркілү kerezmanga ol kerezmannың ічї tolu dyr seväklar bїlä da sasymah bїlä ölinüң.

Оғлум ohš ama badam teräkїna кї барча teräkläрдан burun ččaklanїr da йemїš -

15. їn барча teräkläрдан соңра серїг йок esa ohš a habahka кї соңуда ččaklanїr da йemїš їn burun berїr.

Оғлум йаһш їrah eslї adam bїlä taš taš yma ne кї essız adam bїlä čayyr їčmä.

20. Оғлум eslїlär bїlä essız bolma da essızlär adamılarga syңar bolmag-

25. айсең кї senї da essız an/y/zkam üндägäйлар.

Оғлум йаһш їrah čayрыңny tökäйsen ne кї essızlär bїlä da an/y/zkamlar Bїlä їčkайsen кї bolмагай alar senї natallagайлар

Оғлум bolma asry tatly кї senї йutkай-

30. lar da nї asry leyї кї түkürgäйлär йох esa bol йуаш da tözümlü барча йаһш і hlyngаныңа da йүругäнїңа da барча їš їңа.

56

1. Оғлум нече кї etїkїң айаһуңа dyr baskyn tegänäknї da йол ач айаһуңа.

Оғлум hoža оғлу йїлан йедї айттылар кї Hakїmlїk тіr аңар йарлынуң йедї esa айтты

5. lar açl/y/htan йедї anyң үчүн кї senїң үлүш үңнү йегїн da hatынуңнуң syңарына көз hoйma ne malyn ne теңрїдän horhusuz adam bїnä ne elдän uйalmas кїш і bїlä йолга č/y/hma da ne etmäk ta йema anyң kїbїk bїlä.

10. Оғлум көрсәң duš мануңны йуhylyптыr күlmä da mashara etmä any egär tursa saңa йаман etär.

Оғлум söz атаңны da анаңны da кї toyurdy senї da almағайsen alарның hary/y/š y bїr dшїr nečїk al/...../алай harš ууу кї sen da süvüңайsen /se/nїң оуланларыңдан.

Оғлум йам/an оғул/ йуhyлар kendїнїң йаманl/y/hyna көрä da йаһш і оғлу

20. turar kendїнїң йаһш їlhyna көрä.

Оғлум йувuhланma йаман u Harsyz hatыңа da pampasel etkайлар da йma senї natallamағай da айolамағай da ah čayн/ї йегай anyң kїbїktän hač.

25. Оylum түvүш tan ögütтан айама оулуңny түvүш алай дыр оуланҗа нечкк бiр Нпойну йайгайсен bahçada dayу da ne түrlü māHur hazna üsnā ol түrlü іgі dіr tövүш оуланҗа egār күndā 1 da 30. 2 da таһаһ bīlā ögütläsa andan йuaš lanҗr da andan ölmäs egar һойдуң esa

56 a

1. оулуңny kendі erkinā оуру болur da eltarlar any asma йа kesma da болur саңа ölginçā žal Heç esinđan ketmas.

Оylum övrāt оулуңny ačl/y/ha da sus-

5. amahka kī öktāmlīk bilā keçirmāgai күnlär in kendinің duš manyңdan söz айtsalar йopsunmagайsen anyң үçün kī senіңkin da аңар айtarlar.

Оylum duš manyң bar ösa йoldaš syz йol-

10. ga č/y/hma bolmagай kī duš manyң sahlagai йoluңny da sen vaу/y/tsyz ölgайsen.

Оylum bolmagай kī айткайsen menim bийim essiz dir da Men esli men da sen seni öggāй sön йoh esa tözgin anyң essizlikinā

15. da usularga йuvuhlangyn sen kī özgālar seni öggāйlar.

Оylum heç kimsaga /й/aman айтma da бийiң alnyна көр /.../ болma kī adamlar alnyна /.../ magай seni.

20. Оylum haçan sadaуа beseң йarlynҗy аçytma bergānің теңriгā habul дүgүl дүr.

Оylum salma һайуony da йууlamahny da аnça da bazыp barma тойga

25. йа farahlіkkā zera көр түrlü alnyмыzуа ölüm bar da көр түrlü porçank.

Оylum һайsіki altyn йüzük seniң дүgүl any kийma da ol 30. at һайsі kī seniң дүgүl atlanma kī kültkü bolmagайsen.

57

1. Оylum egar аç esaң da һайsі etmāk seniң дүgүl any йemā suminçā.

Оylum ol adam kī sendan күçlü дүr anyң bilā күrāš tütma da аңар utru

5. bolma bolmagай kī йyhыp seni öldürgāй.

Оylum ne kī йahš i йaman іš іtsaң any йүrākіңa sahla теңridān саңа йahš i болur da artar seniң түrlіkiң.

Оғлум егар өзүң бийік узун еса?

10. hulač бойуңnu егїр кїр.

Оғлум alma ulu өлчев билә да берма кїчї өлчев билә да айтма
кї aslam ettim анықкїнї теңрї art/t/yrmas да өчәш їр

15. da sen ač tas болурсен.

Оғлум йаһан їчма кї күнләрїң ексїлмәгай йаһанчїнїң
күнләрї ексїлїр.

Оғлум теңрїнїң буйрухуна дайме hulah hoй da ескї
duš mandan horhma

20. теңрїнїң буйруху йаһш ї adamıga taš halaй dyr.

Оғлум оуланларыңнуң көр болыанына сүвүнмә да
ексїлгәнїна көр йуғлама да көр һайғурма.

Оғлум оуланlar u mal теңрїнїң бермеһї

25. dyr evet кї hoža йарлыланыр da йарly hoжаланыр
da aš ahlangan бийікләнїр da бийікләнгән aš ehланыр.

Оғлум егар saryң has talansa айтма кї ne eltїйїм ағар
йок еса bar айаһуң

30. билә hatyna da көр көзүң билә hastany sorsaң artyh
tyr alt/y/ndan күмүш дән еса кї bergайсен.

57a.

Оғлум йағуда oltursaң oruč alma altyn йа їңжі bu егїрлік
билә көнүнү егїр etma йоһ еса tōrānї көнү et da көнү нүң һанын
төктүрдїң еса сенїң da төкәрлар.

5. Оғлум sahla тїлї нї йаман sözdän көзүңнү йаман bahmahtan
az nema da оғurladyң еса өлүм бїрдїр.

Оғлум їтлік atma сығаруңнуң hatyny билә соңра özgälär
da сенїң сығаруңа

10. түш әрләр da ölgїnčә bolur saңa nalatlama. Hatunnu nõgär
кїм бїлїр arada nemä talaš boldu еса ol burungї ейасїн ағар da
sen һайғурup күстүнїрсен.

15. Оғлум ағар кї saңa теңрїдан na түрлү porıqtı/un/ йолуһtu
еса болмағай кї йаңуlyр žyžkuhel болгайсен кї дағуң йаман
tynsyzl/y/h йебермағай da vah/y/tsyz дүнһедан кеçїрмағай йоһ
еса ne түрлү da теңрї-

20. dan kelsä š үкүрлү bol zera š үкүрлү ағыз теңрїнї 500 borčul etär.

Оғлум sözmә оғлуңnu artyh hulundan еса бїлмасен кї һайсї
keräklї болur saңa.

Oylum дайма sen senің esің bіlā йehš і
25. saγyš lama da hartlarny hōrmatla kī hōrmatlangayisen
teγrīdan da saγa йahš і bolur.

Oylum іgīt vaht/y/na ökteм bolma kī іgīt vahtyγa tas bolmagayisen.

58.

1. Oylum bermā suγaryγa kī айаһуға baskaiі bolmagay
kī бойуғну da baskай.

Oylum kīmsā bīlā йаруу alnyna tursay bolmagay
kī йүрәкләйп sōzlagayisen йoh esa
5. ne kī sōzlasalar tatlyh bīlā жуар ber gayisen bu
йарууны enyγ üsna йyharsen.

Oylum egār teγrīdan nema holtha etsāγ aval anyγ
buiруhu tībīnā bol da ne bīlā oruč bīlā aγ/y/š bīlā andan soγ-
10. ra түgällār teγrī holthaγny senің.

Oylum йahš irah tīr kī atyγny дайма йahš і c/y/hargayisen
йoh esa kī sen senī kōrkāйтkāйisen tonlar bīlā kōrk kečevlü
dyr йoh esa йahš і at halyr meγgī.

15. Oylum йahš irah tyr sohur kōz bīlā ne kī sohur es bīlā
sohurluh bīlā terčā övrānīr йүрүмәһny йolunuγ йoh esa sohur
es bīlā salyr kōnū йolnu da baryr kendī erkīna.

20. Oylum йahš irah tyr йarlyl/y/hny йуғмаға nekī
hožal/y/hny sačmaga.

Oylum tergāγīn senің sōzūγnū йүрәкiң bīlā da andan soγra
c/y/har sōzūγnū aγzyγdan egār bu іš nī bu-
25. laй etsāγ barčasyna tatly bolursen.

Oylum kīm esadan йaman sōz іš іtsāγ any йүрәкiңā tüt 7
haryš ol йaman olar da йahš іl/y/hka һайтар.

58 a.

1. Oylum heč nemāgā külmā ol kulmahtan talaš bolur
da ol uruš tan ölum bolur.

Oylum йалған sōz da йалғанçilh alай ауыр nečik
horγaš іn az kūndan soγra йoγary
5. mīnār nečik terekniγ йaprahу.

Oylum айт senің kīčī saγyš yγny dostyγa egar ol senің
saγyš yγny alanī etmasa bolurseen aγar ulu saγyš yγny da
айtmaga da any іnamlī kōnū dost bolursen tutmaga.

10. Oylum дайма болуш uçı bol hanlar bïйlar alnyna
seniñ křısdanlıkıña söz bïlä da ahdan hutharysen da ol
saña hōайbat dyr da park.

Oylum egar duš manıñ kelsä айаһуға

15. boš atl/y/h holma boš at añar da iürakıñ bïlä kül
da teniñ bïlä farahlan da йopsun any.

Oylum һайда seni ündämäsälär hörmätläp anda barma da
kım esa sendän

20. söz sormasa anda žuap bermä da ol bazyр iürüma айаһуғ
bïla bolmagay kї vah/y/tsyz tas bolmagaysen.

Oylum synağın oylanlaryñny açl/y/h bïl-

25. ä da susamah bïlä da mïskınlik bïlä da eskı da bazyh
tonlar bïlä egar tözümlü esa ber tırlıkıñı holuna.

59.

1. Oylum һаçан seni һargga ündäsälär һа тойға žaht et
barça syñaryñdan burun ç/y/hkaysen da һana žıncı barmagaysen
teñrı dan һahš i at alyrsen da almas-

5. en baš уға.

Oylum egar һarly esañ na syñarlaryñ arasyna alanı etma kї
айоланмағaysen da sözüña hulah һойmoslar.

Oylum seniñ syryñny һаруһуñnu hat-

10. унуға аçма anyñ үçün hatyn kış i syr saһlamastyr
alanı etär hardaš laryna uruy kökünä da seni tabalarlar.

Oylum içkilı bolsañ saһla tıliñni köp sözlamahtan saña
һahš i bolur da

15. uslu ündälırsen.

Oylum kimsägä klasañ tırlıkıñni bermägä bitıksız möһürsüz
tanyhsyz bermä berdıñ esañ tanar da sen һайғуrup һайıpsınersıñ
tırlıkıñni.

20. Oylum һahš i dosduñnan һırahlanma egar һırahlandyñ
esa һа taparsen anyñ kї dosd һа tapmasen.

Oylum һahš irah tyr kї seniñ tırlıkıñ oғurlangay ne kї
üstüñä oғurluh tanulғay.

25. Oylum kimgä kї teñrı berıp tır sen any hörmätla da hartlaryñ
körsöñ börküñ ç/y/har da tur айаһуғ üsnä anyñ alnyna da sıһla any.

59 а.

1. Оғлум тірлікпi адамға паһилік етма йа акаһ/у/һ акаһ кiш інің көзүн нема тойдурмас тек топраһ.

Оғлум һынамһослуһ етма зера кi йаһш ілк

5. у тірлік у мал теңридан дiр да йарлыһ көлдi еса арада йүрүгәни сөкәрлар.

Оғлум йуғлай да барма достуғ өзүнә кiрiр с/у/һма сонра азызланыр сөкар да сенi.

Оғлум іт кi салгай кендi сйасiн да арт-

10. уңдан келгәй таš ал да ур кi артыңдан келмасiн.

Оғлум йаһш i һлыңан адам да арузйүрәктәл алы/у/š еткән Набул дур теңригә да уйаттан һорһ нечiк теңридән.

15. Оғлум йаман сауғш да йүрәккә с/у/һкан ескi дуš ман дур да төзүмлүк фундаментi дур һартларнығ да беклiкi дiр дiнниң.

Оғлум сөз көнүлүкнү да йағанны һеç ет дайма һулах һой теңринiң буйруһу-

20. на да секi дуš мандан һорһма теңринiң буйруһу йаһш i адамға таš һалай дур.

Оғлум йаман у йағанçi адамидан һаç зера акаһ/у/һ да барçа йаман нема йағанçil/у/һтан тоғар.

25. Оғлум йағуну сөзма еғар утсағ еғар утмасағ дуš мануңны евет кi теңринiң йағусундан һорһ.

60.

1. Оғлум кiм кi көнү дiр есi билә йарыһлы гүнәш тiр да кiм кi өçаš ір йүракi билә да өркә сувар саһлама ол адам тамуһнуғ һарамүлуһуна оһш ар да кiм арув ачыһ көң-

5. үллү дүр ол адам садағачi дiр да кiм кi акаһ дур еғар барлы еса да ессiз дiр.

Оғлум зiмринiң үвүнә кiрма кiрсағ да кеçiкмә зера тірлікiңдән боš бролурсен.

Оғлум суғаруңны памбас /el/etmä еғар йураһ-

10. тын еғар йууһутун зера йаман сөз терçә да теziңдән йетәр да аларнығ арасына талаš болур.

Оғлум теңри буйуруп тыр сәғурны фараһлiк үçүн йоһ еса йерда керәксiз

15. йерде йаһсiраһ тыр нема йаман іçкайсен не кi іçкi:

Оғлум ол түрлү дiр өсiрiк адам не түрлү кi оһ кiрғай бурнуһуғ іçинә өзгәгә тйма төк кендiнiң төбәсiна.

Oylum žimrī adam ol türlü saγuš lar ken-
 20. dīnīγ esīna kī men bahatyrmen da ka men da ne kī
 sözlärmen any bīlmäs tirkī йолухur anyγ kibīk eslī kač
 adamīga kī tutkačoh holundan йergä urar da eldürür.
 25. Oylum kōrsāγ duš manyγny kī йатыр tyr sen any һайγур
 anyγ үčün kī dost etärsen saγa egär kī kültkü etsāγ tursa
 saγa йaman etar.

60a.

1. Oylum asry esirīk adam saγuš lar kī йer birgäsīna айланір
 any bīlmäs baš y айланййір zera kī йer dīr barča йemīš larnyγ
 anasy ol türlü artyhsy іčmah tyr barča йamannyγ anasy
 5. tītsīnmīйīn йamanl/y/hka salyr da йar/y/lyamīйīn öldürür
 adamīnī da keltīrİR da ohš atyr žanvarga.

Oylum hač adamī үčün йük bolmahtan egär йük bolduγ esa
 alay tut kī t-

10. usnahyγny berdīγ aγar egär vahtyna bermädīγ esa sahalynyγ
 1-1 йulharlar.

Oylum йalyānčī bolma egar senī 1 sahat йalyānčī tapytar esa
 kōnū da sözläsāγ йalyānčī saγuš larlar da йnanmaslar

15. da barča йerdä йalyānčī айtsarlar.

Найтыр Нйгар айтты услуланыγ аһылын Natanga hardaš y
 oyluna 4iš bar kī adamnyγ kōzünūγ йaryhyn артырар. Avalgī bahkay
 еrtä čičäklär üsnä 2-īnčī йalan

20. айаһ йүрүгәй йаš іl üsnä 3-ünü kī аһын suvda йүругай 4-ünčī
 йолčunlaryn көргәй ййраһtөгilaryn. Найтыр 4 іš /b/ar kī adam oylun
 semītīr buruγgī kīйīnīš 2-īnčī йаһš і söz іš іtkāй дайма 3-ünčī kendīnīγ
 oylanlary

25. bīlā da hul hutany bīlā sövöklü tīrīlγay 4 ünčī nema йaman
 söz іš іtsa іš іtmāmīš bolsun. Йana 4 іš bar kī adam oylu kōndīna
 һörmат keltīrİR дайма йаһš і sözü mīskīnlīk еtkānī da eksīk sözlāyānī da

61.

1. uйalgany uludan kīčīdān. Найтыр 4 іš bar kī adamnyγ йüzünūγ suvun
 KētārİR buruγgī kī аš yh bolγay йaman hatynga – īnčī kī көр sözlägāй
 da айtkay kī menīm kibīk kīm esa söz-

5. läma bolmas da bīlmas 3-ünčī kī көр sözlägāй. Йаγa sordular uslu
 Нйгarga kī nedİR dūnayada tatty. Айтты Нйгар йүznūγ uйaty.

10. Қимнiң йүзүнiң йуйаты бар ол татлы дыр зера кi барча немә
harsyzl/y/hтан тоғар. Бу едi менiм өгүттiм һайсi кi мен Нiғар айттым мен
iм hardaš ym оylуна Natanga. Da мен бiлмәдiм менiм өгүттiмлi һеç
etti да тоzdur-

15. du neçik toprahny йelga utru. Baš lady йамандama hanaga da
barça malymny haznamny тiрлiкiмнi баš lady tas etмага hullaryмны
уйатлама аңа кi менiм Apesdan atly hatynuma da hol salma

20. kldaı kı any kicıdan östürdü da eskä keltirdi. Bu iš larni etkañdän
soñra maña bardym men hanyma da añlattym Natannyң йamanl/y/hyn
sürdüм da ketärdim hatymdan da йattym daғyn seniң erkii
йoh tur менiм тiрлiкiма.

25. Daғy йaman baš lady meni hanga йamanlama аңа кi баš yma
keltirdi kı han buyurdu kı öltiñiz da keñiñiz Hıgarny. Da ol kiš ilär
da žalatar менiм tuz ötmäkimni unutmady lar çöküp da holtha
ettim da айттым бар-

30. dyr menda 1 adam maña ohš aš da ölümlü iš etiptir anyñ
baš yn keñiñiz менiм üçün da meni sañlañyz keräk bolayimen 1 күн
менiм hanyma. Hıgarny sañladylar da kiš ini keñilär.

61a.

1. Hanga habar bardy kı Hıgar keñildi. Asoresdan ulusu һайғуга
tüš tü kettilär ulustan da Paravon hanga beriñdilär iš itti Paravon
han kı Hıgar keñildi.

5. Ulu elçilar йeберdi Senekarem hanga kı йeбер maña anyñ kı adam
kı uslu da ahyll/y bolay kı ne түrlü avadanl/y/h айтсам maña түzгäй.
Senekarem han ündatti ulu biñlärin da sarnatty bitikni. Aıtty
han de bu iš kã

10. kim žuvap berir. Aıtytlar hanym kim esa bolmas bu iš ka žuvap
berma tek Natan kı Hıgardan övrandi barçany. Ündatti han Natanny
da aıtty bolur mi sen bu iš ka žuvap berma aıtty Natan men dügöl йoh
esa

15. menimki 1000 da bolsa müñar žuvap berma.

Andan soñra han һайısiñdi hıgarny kendiniñ biñlari bila kelmäğai
üsna. DA aıtty Senekarem han kim kı maña Hıgarny

20. turuzğai edı йarym hanl/y/hymny añar berir edim. Keldi Apusmak
atly biñ da aıtty meñgi tiri dir Hıgar neçik aıtty bardy da keltirdi
teñizdän Hıgarny da turuzdu hannыñ alynа da Hıgar ölü çireyin
alyp edı. Körd-

ФАКСИМИЛЕСІ

Ғауһар хикаясының басындағы сөздер:
 «...»

«...»

«Дана Хикар хикаясы» ескерткішінің Вена нұсқасы

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

1. 20 жылд өткізіп, үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз
 үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз. 4-ші күніңіздіңіз.
 2. 20 жылд өткізіп, үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз.
 үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз. 4-ші күніңіздіңіз.
 3. 20 жылд өткізіп, үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз.
 үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз. 4-ші күніңіздіңіз.
 4. 20 жылд өткізіп, үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз.
 үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз. 4-ші күніңіздіңіз.
 5. 20 жылд өткізіп, үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз.
 үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз. 4-ші күніңіздіңіз.
 6. 20 жылд өткізіп, үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз.
 үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз. 4-ші күніңіздіңіз.
 7. 20 жылд өткізіп, үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз.
 үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз. 4-ші күніңіздіңіз.
 8. 20 жылд өткізіп, үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз.
 үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз. 4-ші күніңіздіңіз.
 9. 20 жылд өткізіп, үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз.
 үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз. 4-ші күніңіздіңіз.
 10. 20 жылд өткізіп, үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз.
 үлкендеріңіз. 4-ші күніңіздіңіз. 4-ші күніңіздіңіз.

ОҒЫЗНАМА

Үйсін мемлекетінің жерінде оғыз-қыпшақ тобының тілінде жазылған генеологиялық аңызға негізделген эпикалық шығарма. «Оғызнама» – түркі тектес халықтарға ортақ көне әдеби мұра. Дастанның бірден-бір түпнұсқасы Париж қаласындағы Франция Ұлттық кітапханасында сақтаулы тұр. Зерттеушілер бұл мұраны осы қолжазба бойынша жариялап, аударып, зерттеу объектісі етіп келеді. «Ұйғыр қолжазбасы» деп аталып кеткен бұл дастан көне түркі дәуірінің туындысы болып саналады. Алғаш орыс тіліне аударған – академик В.В.Радлов. Одан кейін қолжазбаны қайта аударып, зерттеген орыс ғалымы А.М.Щербак мұны дәл түпнұсқа емес, алғашқы түпнұсқасының бірінші, яки екінші көшірмесі болса керек деген пікір айтады. Дастанның авторы ұйғыр деп ұйғарылып келген. Алайда В.В.Бартольд мұның авторы ұйғыр емес, қайта бір кезде оғыздар мекендеген қырғыз (қазақ) даласының тұрғыны болу керек деген батыл пікір айтады, мұны зерттеуші П.Пелльо да мақұлдайды. Дастанның екінші нұсқасын (Әбілғазы Баһадүр ханның 1661 жылы жазылған «Шаджарайи-таракима» шығармасын) академик А.Н.Кононов 1958 жылы «Родословная туркмен, Соч. Абул-газы хана Хивинского» деген атпен жарыққа шығарды. Үшіншісі – Есқали Қоңыратбаевтың 1915 жылы Рашид-әд-Дин, Әбілғазы, «Шайбани-наме» деректеріне сүйеніп жазған нұсқасы мен Лондондағы Британ музейінде сақталған (1888) нұсқасы. Оғыз бейнесін дәл тарихи тұлға ретінде емес, қалыпты әдеби образ ретінде алып қарастыру жөн сияқты. Дастанның мазмұны мен құрылысында да көркемдік, тілдік ерекшеліктері мен образдар жүйесінде де біздің ертегілеріміз бен эпикалық жырларымызға тән көптеген ұқсастықтар бар. Айталық, біздің эпикалық дастандарымызда батырдың ерлігі өзіне лайық жар таңдау жолында көрінетін болса, мұнда Оғыз өз жауы – Мүйізтұмсықты жекпе-жекте өлтіру арқылы көзге түсіп, танылады. Дәл осы жәйт біздің ертегілеріміздегі батыр жігіттің сүйген қызы үшін жалмауыз айдаһармен жекпе-жек күресін еске түсіреді. Сондай-ақ Оғыздың төңірегіндегі Қыпшақбек, Қалаш, Қаңғалық, Қаңлы, Қарлық, Сақтаб тәрізді бейнелер өздерінің іс-әрекетімен біздегі Желаяқ, Көлтаусар, Мерген образдарымен ұқсас, үндес болып келеді. Мұның үстіне аталған кісілер қазақ халқының құрамында әлі күнге сол ру қалпымен аталатынын ескерсек, дастанның этникалық жағынан да жақындығы аңғарыла, айқындала түседі. Бұдан тыс көптеген жер-су аттарының (Итіл, Қаратау, Мұзтау) ұқсастығы мен жиын-тойға оң қанат (Ақ қойлы), сол қанат (Қара қойлы) болып бөліну дәстүрлері де, сондағы хан ұрпақтарының Боз оқ, Ұш оқ болып бөлінуі де этногенездік туыстықты аңғартады. Мұндай туыстық белгілер дастанның тілінен де айқын көрінеді. Мәселен, Итіл (Еділ) өзені бойындағы соғысты бейнелегенде: «Сіп-сіңгірдей болды» деген тіркес ұшырасады. Дәл осындай өзге де

бірлік-туыстық белгілер ерекше мол ұшырасады дер едік. «Оғызнама» дастаны бірыңғай қара сөзбен ғана жазылмай, ара-тұра жыр үлгісі де ұшырасатын шығарма. Бұл сипат ежелгі жыраулық поэзия дәстүрін еске түсірумен қатар, бұларға тән арғы мәдениет тарихын аңғартады.

«Оғызнама» дастаны алғаш рет М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бір топ ғалымдарының көп жылғы ізденістері арқасында түркі тілдес халықтарға ортақ тағы бір әдеби жәдігер – «Мұхаббат-нама» дастанымен бірге жеке кітап болып жарық көрді. Дастан мәтінін көрнекті ғалым, қазақ КСР ҒА-ның корреспондент мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор Ә.Ж.Дербісәлин (1929 – 1986), бүгіндері есімі елімізге белгілі филология ғылымдарының докторы, профессор, белгілі ақын Ө.Н.Күмісбаев пен филология ғылымдарының докторы, профессор М.Жармұхамедұлы қазақ тіліне аударып, үлкен текстологиялық жұмыстар жүргізді, дастан тарихнамасы мен оның қазақ әдебиетіне қатысы туралы көлемді зерттеу мақала жазды. Томдағы дастан мәтіні осы басылым бойынша («Оғызнаме», «Мұхаббат-наме»). – Алматы: Ғылым, 1986. 36-48 бб.) беріліп отыр.

АУДАРМАСЫ

1

Болсыншы деді олар, оның сиқы
осылай²⁵⁹. Енді мұнан соң сүйініш
тапты. Тағы күндерде бір күн Ай қағанның
көзі жарқ етіп [ашылып], ер бала туды.
Осы ұлдың өңі – шырайлы көк еді,
ауызы оттай қызыл еді, көздері қызғылт, шаштары,
қастары қара еді. Нұрлы періштелерден
көріктірек еді. Осы ұл анасының
көкірегінен уызын татып көріп, одан

2

кейін ембеді; шикі ет, ас, шарап
сұрады. Тілге келе бастады. Қырық күннен соң
өсті, жүрді, ойнады. Аяғы өгіздің аяғындай, белі
бөрінің беліндей, жауырыны бұлғынның жауырынындай,
кеудесі аюдың кеудесіндей еді. Тұла бойын түгел
калың түк басқан еді. Жылқы бағып, атқа
мініп, аң аулап жүруші еді. Күндерден күндер,
түндерден түндер өтіп жігіт болды. Бұ

3

шақта бұ жерде бір үлкен орман бар еді.
Үлкенді-кішілі өзендері көп еді. Мұнда келген
аңдар көптен-көп еді, мұнда құстар көптен-көп еді.
Осы орман ішінде әйдік бір мүйізтұмсық бар
еді. Жылқыларды және адамдарды жер еді. Әйдік
бір жаман аң еді. Ауыр азадан
халықты қайғы басты. Оғыз қаған бір ер жүрек
кісі еді. Бұ мүйізтұмсықты ауламақ болды. Күндер
де бір күн аңға шықты. Сүңгімен

²⁵⁹ Түпнұсқада бұқаның суреті берілген.

4

жақпен, оқпен, қылышпен, қалқанмен
аттанды. Бір бұғы алды. Сол бұғыны талдың
шыбығымен ағашқа байлады [да] кетті.
Одан соң таң атты. Таңертеңгі шақта
келсе, мүйіztұмсық бұғыны алып [кеткенін]
көрдi. Енді бір аюды әкеліп, алтындаған
белбеуімен ағашқа байлады [да] кетті.
Мұнан соң таң атты. Таңертеңгі
шақта келіп, мүйіztұмсық аюды алып [кеткенін]
көрдi.

5

Енді ағаштың түбінде [өзі] тұрды. Мүйіztұмсық
келіп, басымен Оғыздың қалқанын ұрды. Оғыз
сүңгімен мүйіztұмсықтың басына ұрды, оны
өлтiрдi. Қылышпен басын кесіп алып кетті. Тағы
келіп көрсе, бір сұңқар мүйіztұмсықтың ішек-қарнын
жегелі тұр. Жақпен, оқпен
сұңқарды өлтiрдi, басын кесті. Одан
сон сұңқардың сиқы
осы болар еді. Бұғыны жеді, аюды жеді. Тегі темір
сүңгім [оны]

6

Мүйіztұмсықты сұңқар
жеді, [оны менің] жағымның жел сияқты оғы
өлтiрдi деді [де] кетті. Міне, мүйіztұмсықтың сиқы
осындай²⁶⁰
Тағы күндерде бір күн
Оғыз қаған бір жерде тәңiрге жалбарынды.
Қаранғылық түсті. Көктен
бір көк жарық түсті.
Күннен аян [жарық], айдан көгiлдірірек
еді. Оғыз қаған оған келіп көрдi.

²⁶⁰ Түпнұсқада мүйіztұмсықтың суреті берілген.

7

Осы жарықтың арасында бір қыз
бар еді, жалғыз отырар еді. Жақсы
көрікті бір қыз еді. Оның басында оттай
жарқыраған бір мені бар еді,
алтын қазықтай еді. Осы қыз сондай
көрікті еді: күлсе, көк
тәңірі күлер еді, жыласа, көк тәңірі
жылар еді. Оғыз қаған
оны көргенде есі қалмады, сүйді, алды. Оны-

8

мен бірге жатты, тілегенін алды. Төл буаз
болды. Күндерден күндер өтіп, түндерден түндер
өтіп, босанып үш ер бала туды. Біріншісіне Күн екіншісіне
Ай, үшіншісіне Жұлдыз деп ат қойды. Бір күні
Оғыз қаған аңға кетті. Бір
көл ортасында алдынан бір ағаш
көрді. Бұ ағаштың қауашағында

9

бір қыз бар еді, жалғыз отырар еді.
Жақсы көрікті бір қыз еді. Оның
көзі көктен көгірек еді.
Оның шашы өзеннің ағысындай, оның
тісі інжудей еді. Сондай көрікті
еді. Оны көрген жер бетіндегі жұрт айтушы еді:
ай, ай, ах, ах өлерміз – деп, сүттен
қымыз боп кететін. Оғыз қаған
оны көрді де есі шығып, жүрегіне от

10

түсті, оны сүйді, алды. Онымен бірге жатты, тілегенін
алды. Төл буаз болды, күндерден соң, түндерден соң,
босанып үш ер бала туды. Біріншісіне
Көк, екіншісіне
Тау, үшіншісіне

Теңіз деп ат қойды.
Одан соң Оғыз қаған әйдік
той жасады, ел-жұртқа жарлық

11

шашып, шақырып кеңесті. Қырық сіре [стол],
қырық сәкі шаптырды, түрлі астар, түрлі
шараптар, шұбат, қымыз
ішілді, желінді. Тойдан соң Оғыз
қаған бектерге, ел-жұртқа
жарлық берді: міне, мен сендерге
қаған болдым, жақ пен міне
қалқан алыңдар, біздің таңбамыз
береке болсын, ұранымыз көк бөрі болсын.
Темір сүңгілеріміз орман болсын.

12

Қорықта құлан жорытсын,
Теңіз бен өзен [шалқысын], күн туымыз болсын, көк
шатырымыз болсын деді. Тағы одан соң
Оғыз қаған төрт тарапқа жарлық
шашты. Жарлық жазылып, елшілерге
беріп жіберілді. Осы жарлықтарда жазылды:
мен ұйғырдың қағаны боламын,
жердің төрт бөлігінің қағаны
болуым керек. Сендерден бас шұлғуды [бас ұрып
бағынуды]

13

тілеп тұрмын. Кім менің аузыма қарап,
көніп тұрар болса, тарту
тартып, дос тұтармын, – деді, – кім
аузыма қарап тұрмаса, ашу
шақырып, шеру шегіп дұшпан тұтармын.
Тез талқандап [дарға] астырып жоқ қылып
келермін, – деді. Енді бұ шақта
оң жақта Алтын қаған
деген бір қаған бар еді. Осы Алтын

14

қаған Оғыз қағанға елші жұмсап
жіберді. Көптен-көп алтын, күміс тартып, көптен-
көп жақұт сияқты сирек тас, көп асыл жиһаздар
жинап жіберіп, Оғыз қағанға сый-сыяпат
берді, аузына қарады. Жақсы бекпен
достық қылды. Онымен ынтымақта
болды. Сол жағында Ұрұм деген
бір қаған бар еді. Осы қағанның
шеруі [әскері] көптен-көп,
қалалары көптен-көп

15

еді. Осы Ұрұм қаған Оғыз қағанның
жарлығына көнбей, бағынғысы
келмеді. Бұл сөзді
қабыл алмаймын деп, жарлыққа
мойынсұнбады. Оғыз қаған қаһар
шашып, оған аттанбақ болды. Шеруімен
аттанып, туларын көтеріп кетті. Қырық
күннен соң Мұзтау деген
таудың етегіне келді. Шатырларын

16

түсіріп, шоқ боп, ұйып тұрды. Таңертеңгі
шақта Оғыз қағанның
шатырына күн сияқты бір
жарық түсті. Ол жарықтан көк
бурыл, көк жал әйдік
бір арлан бөрі шықты. Осы бөрі Оғыз
қағанға тіл қатып былай деді:
ай, ай, Оғыз, сен енді Ұрұмға
аттанып барасың.

17

Ай, ай, Оғыз, мен алдында
жүріп отырармын, – деді. Тағы

одан соң Оғыз қаған
шатырын жинатып, жүріп кетті.
Шерудің алдында
көк бурыл, көк жал
әйдік бір арлан бөрінің жүріп
отырғанын көрді. Ол бөрінің артынан қадағалап
жүріп отырды. Бір-

18

неше күндерден соң көк
бурыл, көк жал бұ әйдік
арлан бөрі тоқтай қалды. Оғыз да шеруімен
бірге тоқтады. Мұнда Итіл өзені деген
бір үлкен [өзен] бар еді. Итіл өзенінің жағасында
бір қара тау маңында
ұрыс басталды. Оқпен, сүңгімен,
қылышпен ұрысты. Шерулердің
араларында жойкын көп ұрыс болды.

19

Ел-жұрттың көңілінде
көптен-көп қайғы орнады. Шайқас, ұрыс
сондай жаман болды. Итіл өзенінің
суы қып-қызыл сіп-сіңгірдей²⁶¹
болды. Оғыз қаған жеңді. Ұрұм қаған
қашты. Оғыз қаған Ұрұм қағанның
қағандығын алды, ел-
жұртын алды. Ордасына
өлідей, тірідей көптен-көп

20

олжа түсірді. Ұрұм қағанның
бір қарындасы [інісі] бар еді, Ұрысбек деген.
Ол Ұрысбек ұлын тау басында [ғы]
Терең өзен ортасында

²⁶¹ Киноваль – қызыл түсті минерал, содан жасалатын бояу сияқты д.м.

жақсы бекінген қалаға жұмсады.
 Енді қаланы қорғау керек, – деді.
 Сен ұрыстан кейін қаланы маған сақтап [қаратып]
 келгін, – деді. Оғыз
 қаған осы қалаға аттанды. Ұрыс-

21

бектің ұлы оған көп алтын,
 күміс жіберді де: ей, менің
 қағаным сен. Маған атам [әкем] бұ
 қаланы берген еді, қаланы
 қорғау керек. Сен ұрыстан
 соң қаланы маған сақтап
 кел, – деді. Атам [әкем] қаһарланса,
 менде не ерік бар?
 Жарлық, байлық, білік – бәрін сенен деп білемін.

22

Біздің құтымыз сенің
 құтың болмақ. Біздің ұрығымыз
 сенің аташыңның ұрығы болып тұрар. Тәңірі саған
 жар беріп, бұйырмысы болып тұрғай. Мен саған
 басымды, құтымды беремін. Алым-салық беріп
 [төлеп], достықтан шықпай тұр [амын] –
 деді. Отыз қаған жігіттің
 сөзін жақсы көрді, сүйінді, күлді де

23

айтты: маған көп алтын жұмсапсың,
 қаланы жақсы сақтапсың, – деді. Соның
 үшін оған Сақтап деп ат қойды, дос
 болды. Шерумен бірте Оғыз қаған тағы
 Итіл деген өзен [ді кешті]. Итіл [деген]
 әйдік бір [өзен] бар еді. Оғыз қаған оны
 көрді де, енді Итілдің суынан
 қалай өтерміз? – деді. Шеруде бір
 жақсы бек бар еді. Оның аты Ұлық Орду

24

бек еді. Үздік ақылды бір ер еді,
 [жағадан көптен-көп] талдардың көбін көрді,
 ағаштар [бар еді. Осы бек...] осы ағаштарды
 .....кесті, ағаштарға
 жатып, өтті. Оғыз қаған тағы сүйініп, күлді де
 айтты: ай, ай, сен, мұнда бек
 бол, Қыпшақ деген бек бол сен, –
 деді. Тағы ілгері кетті... Одан соң
 Оғыз қаған тағы көк бурыл,

25

көк жал арлан бөріні көрді. Осы көк
 бөрі Оғыз қағанға айтты. Енді
 шерумен бірге мұнан аттан, Оғыз.
 Ел-жұртты, бектерді аттандырып келтіргей-
 сің, мен саған бастап жолды көрсетер-
 мін – деді. Таңертеңгі шақта
 Оғыз қаған арлан бөрінің
 шерудің алдына түсіп жүріп
 бара жатқанын көріп, сүйінді, ілгері қозғалды. Оғыз

26

қаған бір шұбар айғырға мінуші
 еді. Осы айғырды бек өте жақсы көруші
 еді. Жолда осы айғыр көзден ғайып
 болды. Мұнда үлкен бір тау бар еді. Ұшар
 басында тоң мен мұз
 бар еді. Оның басы суықтан аппақ боп
 тұрар еді. Соның үшін оны Мұзтау
 дейтін. Оғыз қағанның аты Мұзтаудың
 ішіне қашып кетті. Оғыз қаған бұдан

27

көп уақыт азап шекті. Шеруде
 бір әйдік ержүрек бек бар еді.

Анау-мынаудан қорықпайтын
еді. Жорықта, суықта төзімді, епті
бар еді. Осы бек тауға кірді,
аралады. Тоғыз күннен соң Оғыз
қағанға айғырын алып келді.
Мұзтаудағы орасан суықтан бек
қарға ұқсап, аппақ боп кеткен. Оғыз

28

қаған оған сүйсініп, күліп айтты:
ай, сен мұнда бектерге бастық бол,
сенің мәңгілік атың Қағарлық болсын, –
деді. Көп асыл жиһаздар сыйлады да, ілгері кетті.
Жолда тағы әйдік бір үй көрді. Бұ үйдің
төбесі алтыннан еді, түндіктері
күмістен, есіктері темірден еді.
Жабулы, ашқышы жоқ еді.
Шеруде бір жақсы шебер ер бар еді. Оның

29

аты Темірду Қағұл деген еді. Оған
сен мұнда қалып, [есікті] аш, – деп жарлық қыл -
ды. Есікті ашқан соң, ордаға кел, – деді.
Содан оған Қалаш деп ат қойды. Ілгері
кетті. Тағы бір күні көк бурыл,
көк жал арлан бөрі тоқтап
тұрды. Оғыз қаған да тұрды, шатырды
түсіріп, орналасты. Тың
бір жазық жер еді. Мұны Жүржіт деп атайтын еді.

30

Әйдік бір жұрт, халық еді. Жылқылары
көп, өгіздері, бұзаулары көп, алтын, күмістері көп,
асыл жиһаздары көп еді. Мұнда Жүржіт қағаны
мен халқы Оғыз қағанға қарсы
шықты. Ұрыс-соғыс басталды. Оқпен, қылышпен
ұрысты. Оғыз қаған жеңді,

Жүржіт қағанын жеңіп өлтірді, басын
кесті. Жүржіт халқын өз аузына
қаратты. Ұрыстан соң Оғыз қаған-

31

ның шеруіне, нөкерлеріне, халқына
соншама көп жансыз, олжа-мүлік түсті,
жүкті тиеуге, тасуға ат, қашыр, өгіз
аздық етті. Сонда Оғыз қағанның
шеруінде үздік жақсы бір шебер кісі бар еді. Оның
аты Бармақлық Жосын Білік еді. Бұ шебер
бір қаңға [арба] шапты. Қаңға үстіне жансыз ол-
жаны тиеді, қаңғаның алдына тірі олжаны
жегіп, тартып кете барды. Нөкерлер-

32

дің, халықтың бәрі мұны көріп, тездетіп тағы
қаңға шапты [жасады]. Мұндай қаңға жүргенде
«қаңға, қаңға» деп дыбыстап [шиқылдап] бара
жатушы еді. Соның үшін оларға
«Қаңға» деп ат қойды. Оғыз қаған
қаңғаларды көріп күлді де айтты: қаңға, қаңғамен
өлі олжаны тірілер алып жүрсін.
Саған Қаңғалық аты беріліп, Қаңға
аты сақталсын, – деп кетті. Одан соң,

33

тағы бұ [көк] бурыл, көк жал
арлан бөрімен бірге Хинди және Таңғұт [Тибет]
және Шағам [Шам] жаққа аттанып кетті.
Көп ұрыстан, көп соғыстан соң,
оларды алды, өз жұртына қосты,
женді, басты, тағы, тысқары қалмасын,
белгілі болсын [деп] күннің түстігінде
Барақа деген бір жер бар еді. Үлкен
бір бай жұрт еді, өте бір ыстық жер

34

еді. Мұнда аң мен құс көп еді,
алтыны, күмісі, асыл жиһаздары көп еді.
Халықтарының өңі шырайы қап-қара болатын.
Осы жердің қағаны Масар деген бір қаған
еді, Отыз қаған соған
аттанды. Сондай жаман ұрыс болды. Оғыз
қаған жеңді. Масар қаған қашты. Оғыз
оны талқандап, жұртын алды, кетті. Оның достары
қатты сүйініп, дұшпандары көп

35

қайғы тапты. Отыз [қаған] [оны] жеңді,
сансыз байлық пен көп жылқы
алды, жұрты есіне түсіп [еліне] жүріп кетті.
Тағы ұмыт қалмасын,
белгілі болсын [деп] Оғыз қағанның
жанында ақ сақалды, ақ шашты
ақылгөй бір қарт кісі бар еді,
ақылы түзу бір ер еді, түскер
еді. Оның аты Ұлық Түрк еді. Күн-

36

дерде бір күн [ол] ұйқыда [түсінде] бір алтын
жақ көрді, үш күміс оқ көрді. Осы алтын
жақ күншығыстан күнбатысқа
дейін жайылып тұр екен, тағы үш
күміс оқ түн жаққа қарап
тұр екен. Ұйқыдан тұрып түсте көргенін Оғыз қағанға білдірді.
– Ей, қағаным! – деді. Сенің
жасың ұзақ болғай! [Ей, қаған]ым, сенің

37

төрелігің [билігің] түзу болғай, [маған көк]
тәңірі түсімде [аян] берді. Айтқаны келсін! Талай
жерді ұрығыңа [ұрпақтарыңа] берсін,

деді. Оғыз қаған Ұлық Түрктін
сөзін жақсы көрді, ақылын
сұрады. Ақылымен жүрді. Содан
соң таңертеңгі шақта ағалы-інілі [балаларын]
шақырып айтты: ей, менің
көңілім аңға шығуды тілеп отыр. Кәріліктен

38

менің [бұрынғы] ерлігім жоқ. Күн,
Ай, Жұлдыз таң сәріге [шығыс жаққа]
сендер барың. Көк, Тау, Теңіз түн сәріге
[батыс жаққа] сендер барың, – деді. Одан соң
үшеуі таң сәріге барды, үшеуі түн сәріге барды.
Күн, Ай, Жұлдыз көп аң, көп құс аулаған
соң, жолда бір алтын жақ
тауып алды, атасына [әкесіне] әкеп берді.

39

[Оғыз қаған сүйініп күлді де оны]
үш бөлді де [айтты]: ей, аталар [үлкен балаларым],
жақ сендердікі болсын, жақтай оқтарыңды
көкке атыңдар, – деді.
Тағы онан соң Көк, Тау,
Теңіз көп аң, көп құс аулаған
соң, жолда үш күміс оқ
тауып алды, атасына [әкесіне әкеп] берді.
Оғыз қаған сүйініп, күлді, тағы оқ-

40

ты үшеуіне үлестірді де айтты:
ей, інілер [кіші балаларым], оқ сендердікі болсын.
Жақ оқ атты. Оқтай
болыңдар сендер, – деді. Одан
соң Оғыз қаған үлкен құрылтай
шақырды, нөкерлерін, халықты
шарлап шақырды. Келіп кеңесіп отырды. Оғыз
қаған әйдік орда [да].....
.....[оң жақта]

41

[қырық құлаш ағаш қадатты. Оның]
басына бір алтын [тауық қойды, түбіне]
бір ақ қой байлады. [Со]л
жағына қырық құлаш ағаш қадатты.
Оның басына бір күміс тауық қойды,
түбіне бір қара қойды байлады.
[Оң] жақты Бозоқтар отырды,
Сол жақта Үш оқтар отырды.
Қырық күн, қырық түн ішті, жеді,

42

сүйініш тапты [тойлады]. Одан соң Оғыз қаған
ұлдарына жұртын үлестіріп берді. –
Ей, ұлдар[ым], мен көпті көрдім, көп ұрысты
бастан өткіздім,
жақпен көп оқ аттым, айғыр мініп көп
жорыттым, дұшпандарымды жылаттым, достарым-
ды күлдірдім. Көк тәңірге мен өтедім,
сіздерге беремін жұртымды, – деді.

ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

1

Bolsunyy1 deb dedilär. Anuñ añaγusu
oşbu turur. Takı mündan soñ sevñč
taptylar. Kenä künlärdän bir küñ Ay kаяannuñ
közü žaryb bodady, erkäk oγul toγurdy.
Oşul oγulnuñ öñlügī čyrayı kök
erdī, ayyzy ataş kyzyl erdī, közleri al, sačlary, kaşlary
kara erdilär erdī. Žakşy näpsikilärdän
körüklüräk erdī. Oşul oγul anasynuñ
kögüzündün oγuzny ičib mundun

2

artyyrak ičmädi, žig et, aš, sürmä
 tiledi, tili (gä) kelä bašlady. Kyrk kündün soñ
 bedüklady, žürüdi, oınady. Adayy ud adayy dig, belleri
 bõri belleri dig, žayry kiš žayry däg, kögüzü
 aduy kögüzti däg erdi. Bädäninüñ kamaýy
 tüg tülüklüg erdi, žilkilär kütäzä
 türür erdi, atlarya minä türür erdi, kiñk
 au aulaža türür erdi, künlärdän
 soñ kečälärdän soñ ž(i) git boldy. Bū

3

čakta bū zerde bir ülüy orman bar erdi.
 Köb müränlär köb ögüzlär bar erdi. Būnda kelgänlär
 kiñk köb köb, būnda ućkanlar küš köb köb erdi.
 Ošul orman ič(i)ndä bedük bir kiat (?) bar
 erdi, žilklärni, el künlärni žer erdi. Bedük
 žaman bir kiñk erdi. Berkä emgä(k) birlä
 el künni basüb erdi. Oğuz kayan bir eriz
 kayaz kiši erdi. Bu kiatny (?) aulam (a)k tilädi.
 Künlärdä bir kün auya çykty, žida birlä

4

ža ok birlä takı kylyč birlä kalkan
 birlä atlady. Bir bürü aldy. Šul bürünü talnun
 çuguyy birlä (ž)yyačka baylady, ketti.
 Andan soñ ertä boldy. Tañ ertä čakta
 keldi, kördi kim kiat (?) bürünü alüb
 türür. Kenä bir aduy aldy altünlüy
 belbayy birlä žyyačka baylady, ketti.
 Mündün soñ erte boldy, tañ erte
 čakta keldi. Kördi kim kiat (?) aduyny alüb türür.

5

K(e)nā oşu (ž)yyaçnyñ tüb(i)ndā türdy. Kiat(?)
 kelib başy birlä Oğuz kalkanyñ urdy. Oğuz
 židā birlä kiat (?)niñ başyn urdy, any
 öltürdi. Kylyç birlä başın kestī, aldy, kettī. Kenā
 kelib kördi kim bir şuñkar kiat (?)niñ içağüsün
 ž(e)mäktā türür. Žā birlä ok birlä
 şuñkarny öltürdi, başyn kestī. Andan
 soñ dedi kim şuñkarnuñ an(a) ɣusy oşbu türür.
 Būyü ž(ä)dī, aduy ž(ä)dī. Židam

6

öltürdi, temür bolsa. Kiatny (?) şuñkar
 ž(e)dī. Ža okūm öltürdi, ž(e)l bolsa deb dedi,
 kettī. Taky kiat(?)nyñ añūyūsü oşbu
 türür. Kenā künlärdä bir kün
 Oğuz kayan bir žerdä täñrini žalbaryuda
 erdi. Karañyülük keldi. Kökdün
 bir kök žarūk tüşti. Kündün aza(n)
 añdan kugulyyuluyrak
 erdi. Oğuz kayan žürdüdi, kördi kim

7

oşub žarūknūñ arasynda bir kyz
 bar erdi. Žalyüz oltürür erdi. Žakşy körüklüg
 bir kyz erdi. Anūñ baş(y)nda ataşluy
 žarūkluy bir meñi bar erdi,
 altyn kazūk deg erdi. Oşul kyz anday
 körükluy erdi kim külsä kök
 täñri külä türür; ž(y)ɣlasa, kök täñri
 ž(y)ɣlaža türür. Oğuz kayan
 any kördüktā özi kalmady, kettī, seudi, aldy, anūñ

8

birlä žatty, tilägüsïn aldy. Töl bŷyaz
boldy. Kŷnlärdän soŷ, kečälordän soŷ
žarudy, uč erkäk oŷulny toŷurdy. Bŷrŷnčŷisġä
Kŷtn at koŷdylar, ekŷnčŷisġä Aŷ at koŷdylar, ŷčŷnčŷisġä
Žŷldŷz at koŷdylar, Kenä bŷr kŷn
Oŷŷz kaŷan aŷya kettŷ. Bŷr
kŷl aras(y)nda alyndan bŷr (ž)ŷŷač
kŷrdŷ. Bŷ (ž)ŷŷačnŷŷ kabučayynda

9

bŷr kyz bar erdŷ, žalyŷz oltŷrŷr erdŷ.
Žakšy kŷrŷklŷg bŷr kyz erdŷ. Anŷŷ
kŷzŷ kŷktŷn kŷkräk erdŷ,
anŷŷ sačy mŷrän usugŷ deg, anŷŷ
tišŷ ünžŷ deg erdŷ. Anday kŷrŷklŷg
erdŷ kŷm žernŷŷ el kŷnŷ any kŷrsä
aŷ-aŷ ah-ah ŷlärbŷz deb, sŷttän
kŷmŷz bola tŷrŷrlar. Oŷŷz kaŷan
any kŷrdŷktä ŷzŷ kettŷ, žŷrägġä ataš

10

tŷšŷŷ, anŷ seudŷ aldy, anŷŷ bŷrlä žatty, tilägŷsŷn
aldy. Töl boŷyaz boldy, kŷnlärdän
soŷ, kečälärdŷn soŷ
žarudŷ, uč erkäk oŷulny toŷurdy. Bŷrŷnčŷisġä
Kŷk at koŷdylar, ekŷnčŷisġä Tay at koŷdylar, ŷčŷnčŷisġä
Teŷŷz at koŷdylar.
Andan soŷ Oŷŷz kaŷan bedŷk Toŷ berdŷ, el kŷngä žarlyk

11

žarlab keŷänŷtilär, keldŷlär. Kyrk šŷrä,
kyrk bendäŷ čapturdy, tŷrlŷg ašlar tŷrlŷg
šŷrmälär, čŷbužanlar, kymyzlar

aš(a)dylar, ičtilär. Toıdan soñ Oğuz
 kayan beglärgä el künlärgä
 žarlyk berdi, taky dedi kim men senlärgä
 boldüm kayan, alalyn ža takı
 kalkan, tamya bizgä bolsün
 bužan, kök bori bolsunyl uran, temür žida-

12

lar bol orman; au žerdä žürisün kulan
 taky taluy taky mürän, kün tuy bolyl kök
 kurıkan deb dedi. Kanā aidan soñ
 Oğuz kayan törg saryya žarlyk
 žumšady. Bildürgülük bitidi, elčiläriğä
 berib žibardi. Ošbu bildürgülükta bitilmis
 erdi kim men uñurnyñ kayany bolaman,
 kim žernin tört bülününñ kayany
 bolsam keräk türür. Senlärdin baš čalunyu-

13

luk tilab men türür. Ošul kim meniñ ayyzūmya
 bakar türür bolsa taratyu
 tartyb dost tutarmyn, deb dedi ošbu kim
 ayyzūmya bakmas türür bolsa čamat
 čakyb čerig çekib dušman tutarmän.
 Tayurak basyb asturyb žok bolsunyl
 deb kylurmän, dab dedi. K(e) nu bu čakta
 oñ žaņakta Altūn kayan
 degän bir kayan bar erdi. Ošbu Altūn

14

kayan Oğuz kayanya elči žumšab
 žiberdi. Köb telim altūn kümüş tartib köb telim
 kiz žaküt taš alyb köb telim erdänilär žibarib
 žumšab Oğuz kayanya s(o)žurkab
 berdi, ayyzyya bakyndy. Žakšy begü birlä

dostlúk kyldy, anuñ birlä amyrak
boldy. Çoñ žañakyda Urum degän
bir kayan bar erdi. Oşbu kayannuñ
çerigi köb köb, balyklary köb köb erdilär.

15

erdi. Oşul Urum kayan Oğuz kayannuñ
žarlyyyn saklamas erdi, kataylayu
barmas erdi. Müny söz sözni
tütmas men türürmän, deb žarlykka
bakmady. Oğuz kayan çamat
atub anga atlayu tilädi. Çerig birlä
atlab tuylarnı tutub ketti. Kirik
kündün soñ Muz tay degän
taynuñ adayyya keldi. Kurikan-

16

ni tüşkürdi, şük bolub uzub turdy. Çañ ertä
boldükta Oğuz kayannuñ
kurikanıya kün deg bir
žaruk kirdi. Ol žaruktun kök
tülüklüg, kök žalluy bedük
bir erkäk bori çykty. Oşul bari Oğuz
kayanya säz berib türür erdi.
Taky dedi kim aı aı Oğuz Urum
üstigä sen atlar bolasyn.

17

Aı aı Oğuz tapuyunlary men
žürür bolamän, deb dedi. Kenä
andan soñ Oğuz kayan
kurikanni türtürdi, ketti, kördi
kim çerignıñ tapuklary –
da kök tülüklüg kök žalluy
bedük bir erkäk beri žürügüdä

türür. Ol börinñ artlaryn katalab
žürügüdä türür erdilar erdi. Bir-

18

nečä künlärdän soñ keč
tülüklig kāk žalluy bü bedük
erkač böri türüb türdy. Oğuz taky čerig
birlä türüb türdy. Munda Itil mürän degän
bir talañ bar erdi. Itil murännün kuduryda
bir kara tay tapyyda
ürüşyü tütüldy. Ok birlä žida
birlä kylyč birlä ürüştylar. Čeriglärnñ
aralaryda köb telim boldy ürüşyü.

19

El künlärnñ köñülläridä
köb telim boldy kañyü. Tütülünč ürüşünč
anday žaman boldi kim Itil mürännüñ
suğy kip kyzyl sip siñgir deg
boldy. Oğuz kayan bašty, Urum kayan
kačty. Oğuz kayan Urum kayannñ
kayanlūğyn aldy, el
künin aldy. Ordusyğa köb
ülūğ ölüğ baryu köb telim tirig

20

baryü tüšü boldy. Urum kayannñ
bir karundašy bar erdi, Urus beg degän
erdi. Ol Urus beg oğulñn tay bašyda
Teräñ mürän arasyda
ž(a)kšy berik balukka žümšady. Taky
dedi kim balükny ka kaylayu keräk türür.
Sen taky ürüşyülardan soñ balükny
bengä saklab kelgil, deb dedi. Oğuz
kayan ošul balükka atlady. Urus

21

begniñ oγuly anga kōb altūn
 kūtmuş žibārdī. Taky dedī kīm ай menniñ
 kayanūm sen. Mengā atam bū
 balūkny berüb tūrūr. Taky dedī kīm balūkny
 kataylayu kerāk tūrūr. Sen taky
 uruşyulardan soñ balūkny bengā
 saklab kelgīl, deb dedī. Atam čamat atūb ersā
 māniñ tapum erürmü? Sendān
 žarluk bañlūk bīllūk bīlāmān.

22

Bīznīñ kūt(y)byz senniñ
 kūtūñ bolmuş, bīznīn uruy(ī) –
 bīz senniñ(ž)īyač(u)nnuñ
 uruyī bolmuş bolub turur. Teñrī sengā
 žer berīb bužurmuş bolub tūrūr. Men senga
 başūmny kūtūmny berāmān. Bergū
 berīb dostlūktan čykmas tur(urmān),
 deb dedī. Oγūz kayan (ž)īgītniñ,
 sözün ž(a)kşy kōrdī, seuīndī, kūldī, taky

23

añttī kīm menga kōb altūn žumşabsyn
 balūkny žakşy saklabsyn deb dedī. Anūñ
 üçün aña Saklab at koñdy, dostlūk
 kyldy. Kenā čerīg bīrlā Oγūz kayan Itīl degān
 mūrān(gā kečtī). Itīl (degān)
 bedūk bīr (mūrān) tūrūr. Oγūz kayan any
 kōrdī, taky dedī kīm Itīlniñ usuγydan
 nečtūk kečārbīz deb dedī. Čerīgdā bīr
 ž(a)kşy beg bar erdī. Anūñ aty Uluy Ordu

24

beg erdī. Uzluγ ukγuluy bīr er erdī.
 Kōrdī kīm (kūdūγyda kōb telīm) tallar kōb telīm
 žyyačlar (bar erdī. Ošbu beg...) ošul žyyačlar
 .....kestī, žyyačlarda
 žatty, kečtī. Oγūz kaγan seuīnč atty, kūldū.
 Taky aītty kīm aī aī sen mūnda beg
 bolūγ Kypčak degān sen beg bolūγ,
 deb dedī. Taky ilgāru kettī... Andan soγ
 Oγūz kaγan kenā kōk tūlūklūγ

25

kōk žalluy erkāk bōrī kōrdī. Ošbu kōk
 bōrī Oγūz kaγanγa aītty kīm emdī
 čerīg bīrlā mūndūn atla Oγūz.
 Atlab el kūnlārnī beglārnī keldūrgīl,
 men sengā bašlab žolny kōrgūrūrmān,
 deb dedī. Taγ ertā boldūкта
 Oγūz kaγan kōrdī kīm erkāk bōrī
 čerīgnīγ tapūklaryda žūrūgūdā
 tūrūr. S(e)uīndī, ilgāru kettī. Oγūz

26

kaγan bīr čokūr tan aīγγy atka mīne
 tūrūr erdī. Ošul aīγγy atny bek čok seu(ā)žūr
 erdī. Žolda ošbu aīγγy at kezdan žītū
 k(a)čty, kettī. Mūnda ūlūγ bīr taγ bar
 erdī. Ošā ūstīndā toγ taky mūz
 bar tūrūr. Anūγ bašy soγūktan ap ak
 tūrūr. Anūγ ūčūn anūγ aty Mūz taγ
 tūrūr. Oγūz kaγannyγ aty Mūz taγ
 ičīgā kačyb kettī. Oγūz kaγan mūndan

27

köb çayy emgäk çeküb türdy. Çerigdä
 bir bedük kayaz er beg bar erdi.
 Çalañ bulañdan korükmas türür
 erdi. Zürügüda soyuryuda oña
 er erdi. Oşul beg taylary kirdi,
 zürüdü. Toküz kündün soñ Oyüz
 kayany aıyyr atny keldürdi. Müz
 taylarda köb soyuk bolubdan ol beg
 kayardan sarunmyş erdi, ap ak erdi. Oyüz

28

kayan seu(i)nç birlä küldü aıttı kım
 aı sen munda beglärgä bolıyl başlyy,
 (mä) m(e)ñläb sengä at bolsün Kayarlyy,
 deb dedi. Köb erdäni sozurkady, ilgäri ketti.
 Kenä zolda bedük bir üñ kördi. Bū üñnün
 tayamy altundan erdi, tuñlukları taky
 kümüştün, kalyk(a)lary temürdün erdilar
 erdi. Kapülüy erdi, açkyç zok erdi.
 Çerigdä bir z(a)kşy çebär er bar erdi, anıñ

29

aty Tömürdü kayül degän erdi. Añya
 zarlyk kyldy, kım sen munda kal, aç. Kaly(k)a
 açyundun soñ kel orduya deb
 dedi. Mundan añya Kalaç at koıdy, ilgäri
 ketti. Kenä bir kün kök tülüklüg
 kök zalluy, erkäk böri zürümäñn
 türdy. Oyüz kayan taky türdy, kurıkan
 tüşküträ turyan türdy. Tarlayısyz
 bir žazi žer erdi. Munga Zıržit dedürürlär erdi.

30

Bedük bîr žürt, el kün erdî. Žilkîlâi
 köb, ud, buzayları köb, altun kümüşläri köb,
 erdäniläri köb erdîlär erdî. Munda Žüržit kayany
 el küni Oğuz kayanyā karšū
 keldîlär. Ūrūš tokūš başlandy, oklar birlä kylyčlar
 birlä ūrūštylar. Oğuz kayan bašty,
 Žüržit kayanny basty, öltürdî, bašyn
 keštî. Žüržit el künin öz ayyzyğa
 bakyndurdy. Ū(rū)šyudan soŋ Oğuz kayan-

31

nüŋ čerigigä, nukärläriğä el küniğä
 anday ūlŷy ölug baryü tüštî kîm
 žüklämäkkä keldürmäkkä at, kayatyr, ud
 azlyk boldy. Anda Oğuz kayannüŋ
 čerigidä ūzlŷy isāñ bîr čebär kiši bar erdî. Anyŋ
 aty Barmakluy Žosun Bîllig erdî. Bū čebär
 bîr kanyā čapty. Kanyā üstündä ölüg
 baryupy koñdy, kanyā bašyda tiriğ
 baryuny koñdy, tarattylar, kettîlär. Nukärlär-

32

nüŋ el künnüŋ kamayy münŷy kördîlär, šaštylar.
 Kanyalar taky čaptylar. Münlar kanyā žürümektä
 kanyā kanyā söz berä türür
 erdîlär erdî. Anüŋ üçün anлары
 kanyā at koñdylar. Oğuz kayan kanyalarny
 kördî, küldî. Taky aittî kîm kanyā, kanyā
 birlä ölügnî tiriğ žürügürsün. Kanyalŷy
 sengä at bolŷülŷy kanyā
 bîlgürsün, deb dedî, kettî. Andan soŋ

33

kenä bu(kök) tülüklüg kök žallüy
 erkäk bõri birlä Sindu taky Tanğut taky
 İlayam žağyaklaryğa atlab ketti.
 Köb üruşyüdan köb toküşyüdün soğ
 anlarny aldy, öz žürtyğa birlädi,
 başty, bastı. Kenä taşkarun kalmasun
 billüg bolsun kim kündünkı bülunda
 Baraka degän bir žer bar türür. Ülüy
 baryülüy bir žürt türür, köb isiy, bir žer

34

türür. Munda köb kıkläri köb küşlary bar türür,
 altuny köb, kümüşı köb erdäniläri köb türür.
 El künläriñiñ öñlügi çyrağy kap kara türür.
 Oşul žerniñ kayany Masar degän bir kayan
 erdi. Oğuz kayan anuñ üstigä
 atlady. Anday žaman üruşyü boldy. Oğuz
 kayan başty, Masar kayan kaçty. Oğuz
 any basty, žürtyn aldy, ketti. Anuñ dostlary
 köb seuñç(lig) erdi, anuñ duşmanlary köb

35

kaiğular t(apty). Oğuz (kayan) (any) başty,
 sanayuluksyz nemälär žilkilär
 aldy, žürtyğa, üžigä tüştı, ketti,
 Kenä çaşkarun kalmasun kim
 billug bolsun kim Oğuz kayannuñ
 žanyda ak sakalluy müz saçluy
 üzün üzluy bir kart kişi türür bar erdi,
 ükyülüy tüzün bir er erdi, tüşimäl
 erdi. Anuñ aty Uluy Türük erdi. Kün-

36

lārdā bīr kūn ūykūda bīr altūn
 ʒa kōrdī taky üč kūmūš ok kōrdī. Bū altūn
 ʒa kūn tokūšydan dā kūn batušyʒača
 te(k)kān erdī, taky bū üč
 kūmūš ok tūn ʒanyakka kēta
 tūrūr erdī. Ūykūdūn soŋ tūštā kōrgānīn
 Oŷūz kayanʒa bīldürdī.
 Taky dedī kīm aī kayanūm sengā
 ʒaš(a)ŷu bols(un)ŷyl ūzū(n). (Aī kayan)ūm sengā.

37

tör(ü)lūk bols(ūn)ŷyl tüzūn, (bengā kōk)
 tenrī berdī tūšūmdā, keldürsūn. Talaī
 tūrūr ʒernī ūrūŷūŷa berdürsūn,
 deb dedī. Oŷūz kayan Uluy Türükntūŷ
 sōzūn ʒ(a)kšy kārđī, ögūdūn
 tīlādī. Ogūdügā kōrā kīldī. Andan
 soŋ ertā bolubda akalarny īnlārñī
 čarlab keldurdī taky aītī kīm aī menīŷ
 kōŷülüm aunī tīlāb tūrūr. Kārī bolūmdan

38

mānīŷ kayazlūŷūm ʒok tūrūr. Kūn
 Aī, ʒūldüz taŷ saryʒa senlār barūŷ.
 Kōk, Tay, Teŷīz tūn saryʒa sānlār barūŷ
 deb dedī. Andan soŷ üčāgūsū
 taŷ saryʒa bardylar, taky üčāgūsū
 tūn saryʒa bardylar. Kūn, Aī,
 ʒūldüz kōb kīklār kōb kūšlar aulayularydan
 soŷ ʒolda bīr altūn ʒany
 čaptylar, aldy(lar), atasy(ʒa berdīlār).

39

(Оғұз қаған сеуінді, кұлді тәкә аны)
 үч бұзғұлүк кылды тәкә (аһтти) ким ай акалар
 жа болсүн сенләртнүң, жа дег,
 окларны көккәчә атүң дег
 деді. Кене андан соң Көк, Тағ,
 Теніз көб кикләр, көб күшлар аулағу-
 лардан соң жолда үч күмүш ок-
 (ны) чаптылар, алдылар, атасыға бердиләр,
 Оғұз қаған сеуінді, кұлді тәкә ок-

40

ларны үчүгә үләштүрді, тәкә аһтти
 (к)им ай иниләр оклар болсүн сенләр-
 нүң. Жа атты окны. Оklar дег
 сенләр болүң дег деді. Кен(ә) андан
 соң Оғұз қаған үлү күрылтаһ
 чакырды, нүкәрләрин ел күнләрин
 чарлаб чакырды. Келиб кеңәшиб олтурды(л)ар. Оғұз
 қаған бедүк орду(да)...
 .....(оң жағьда)

41

(кырк күлач жыаачны тиктүрді. Анүн)
 баşьда бир алтүн (тағүк коһды, адағь)
 да бир ак козүн бағлады. (Со)ң
 жағьда кырк күлач ж/ь/яачны тиктүрді.
 Анүң баşьда бир күмүш тағүк коһды,
 адағьда бир кара козунны бағлады.
 (Он) жақта бұзүклар олтурды,
 чоң жақта үчоклар олтурды.
 Кырк күн кырк кечә аш(а)дылар.

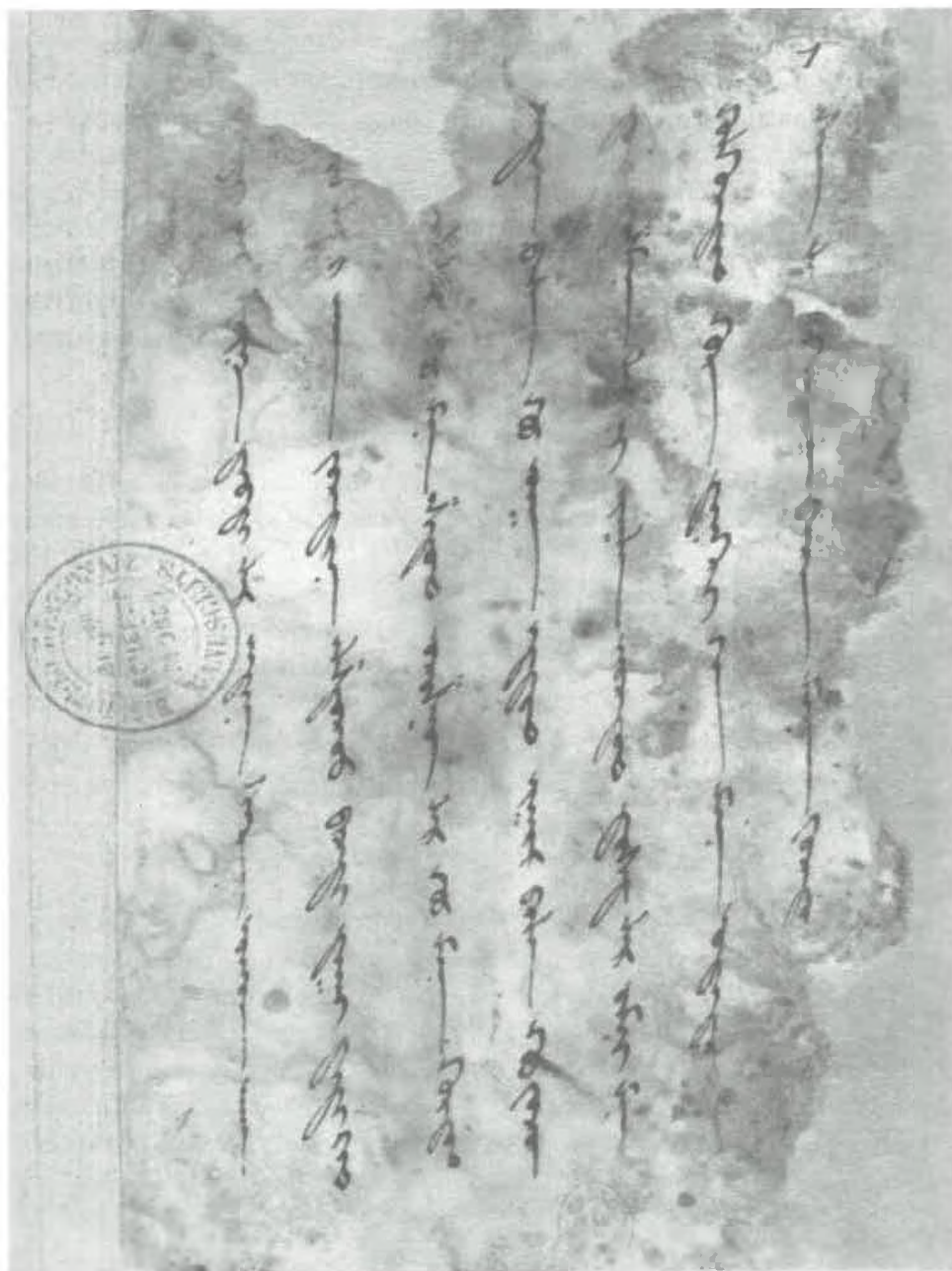

İ(ç)tilär, seuñç taptylar. Andan soñ Oyüz kayan
 (oy)ullaryğa žürtyn ül(ä)štürüb berdī. Taky dedī
 kīm añ (oy)ullar köb men aštum, ürüşyular köb
 män kördüm.

Žida bilä köb ok attüm, айғыр b(i)rlä köb žürüdüüm,
 dušmanlarny ž(y)ğlayüdüüm, dostılarümny men
 küldürdüüm. Kók täñrigä men ötädüm
 (izlärgä berämän žürtüm, deb dedī....

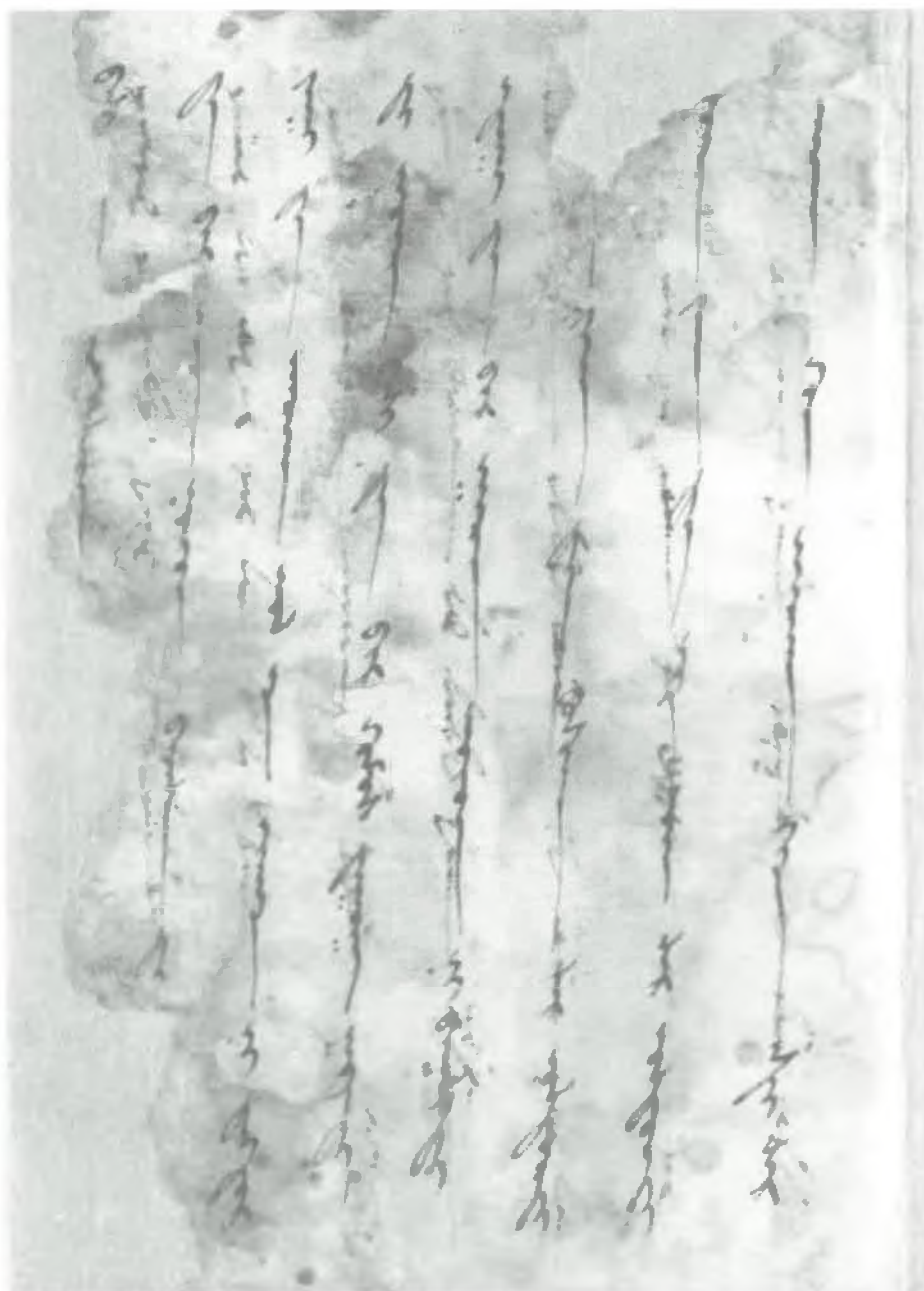
.....
 .....

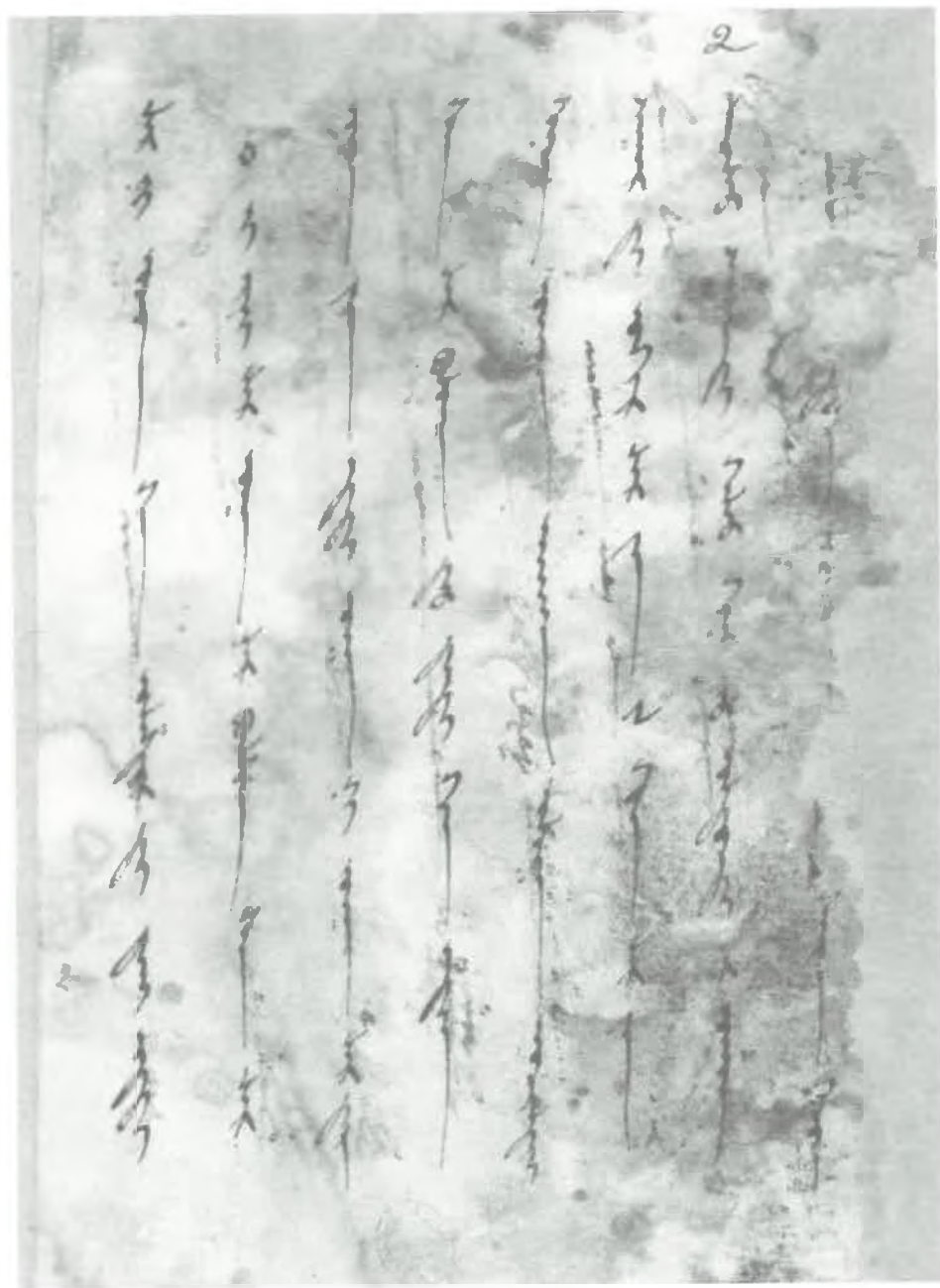
ФАКСИМИЛЕСІ

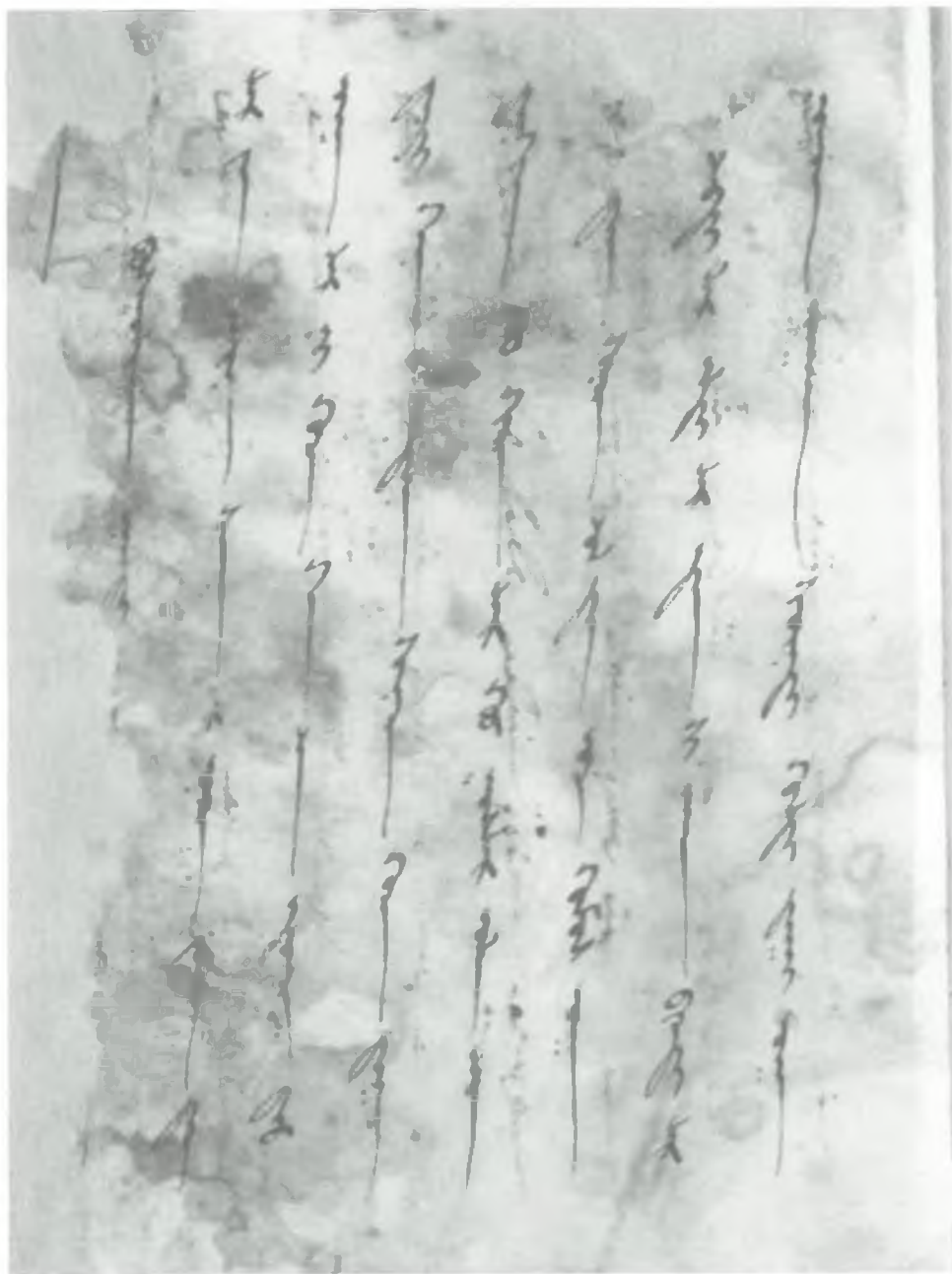

«Оғызнама» жәдігерінің Париж нұсқасы

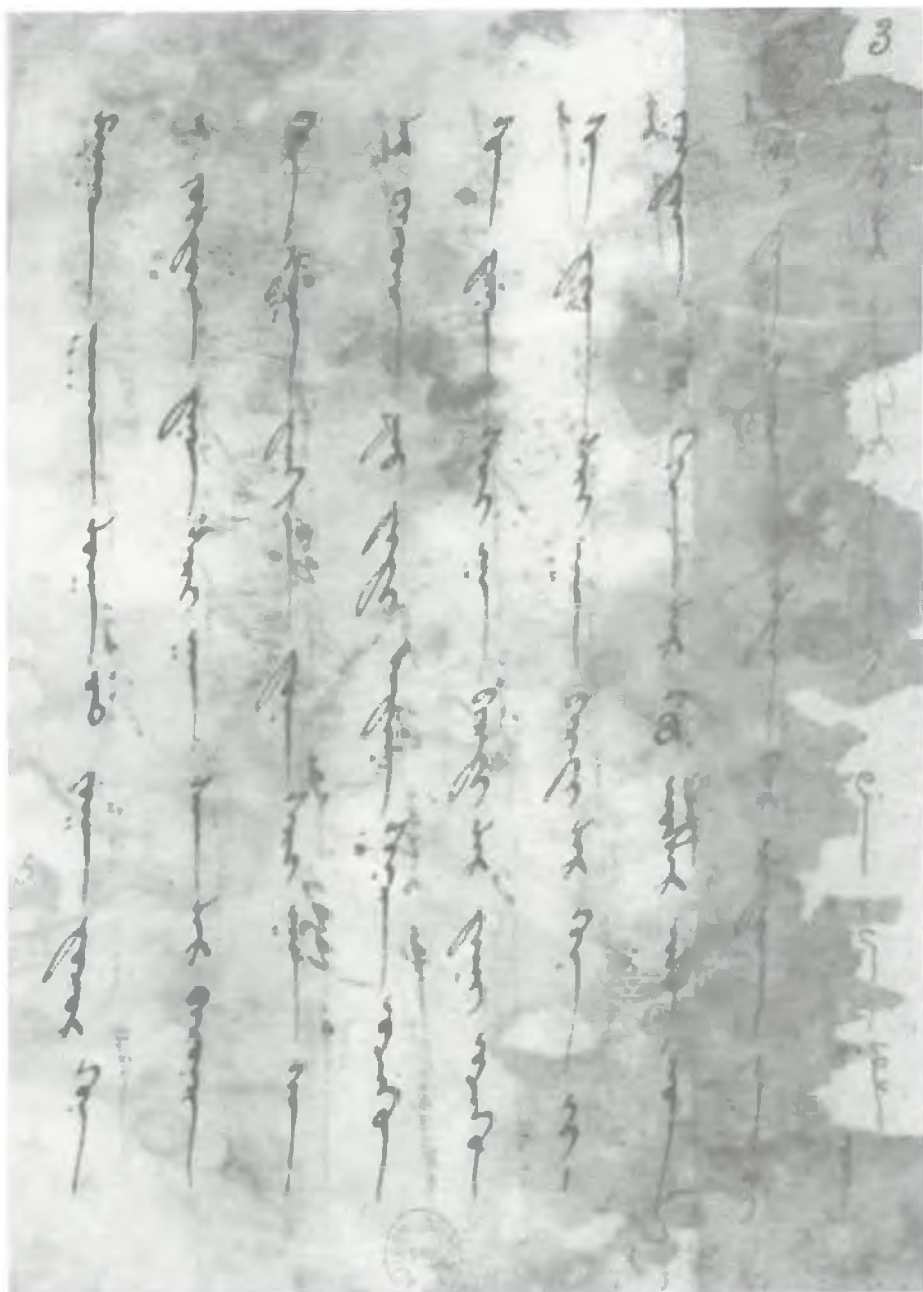

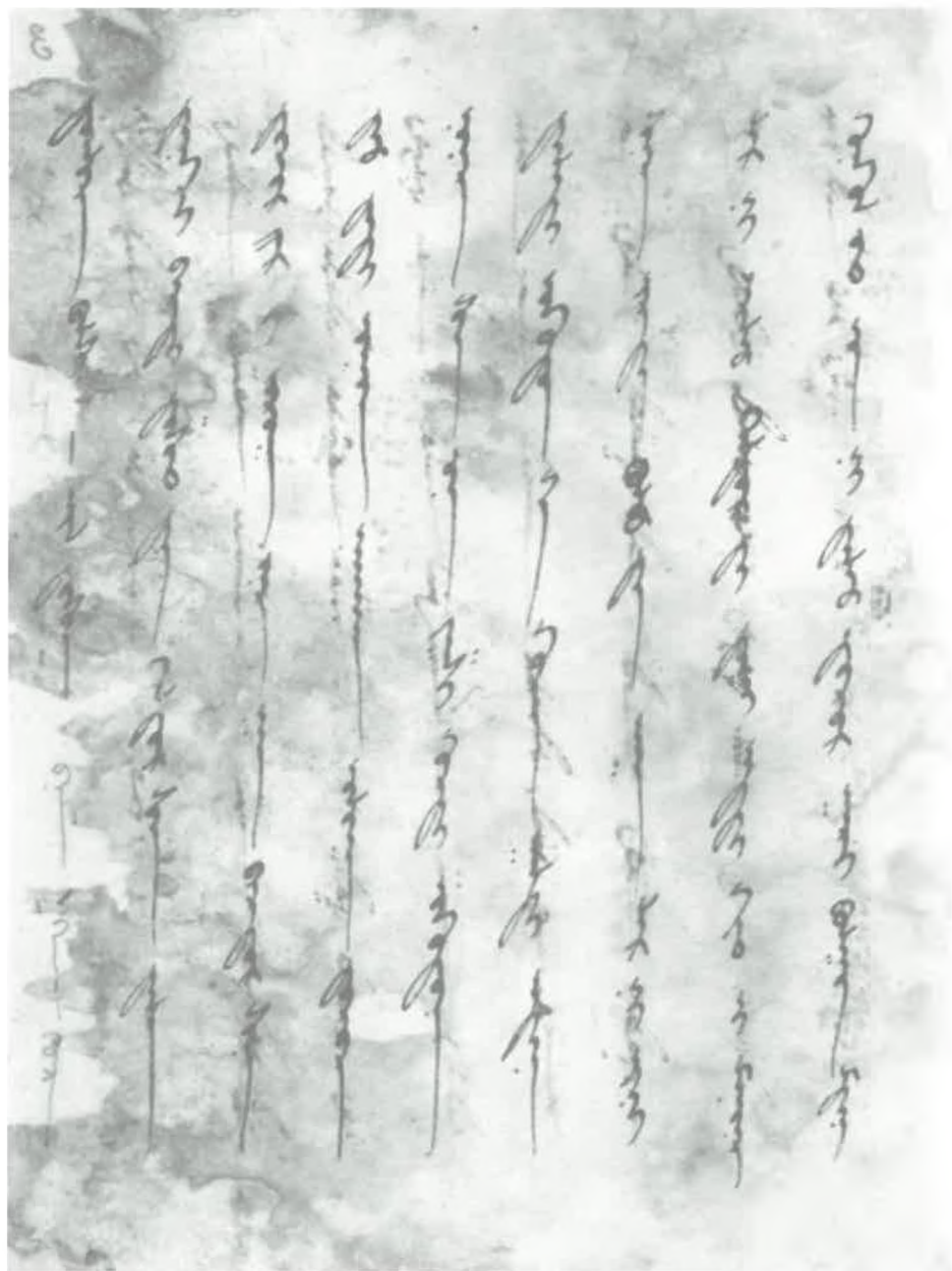

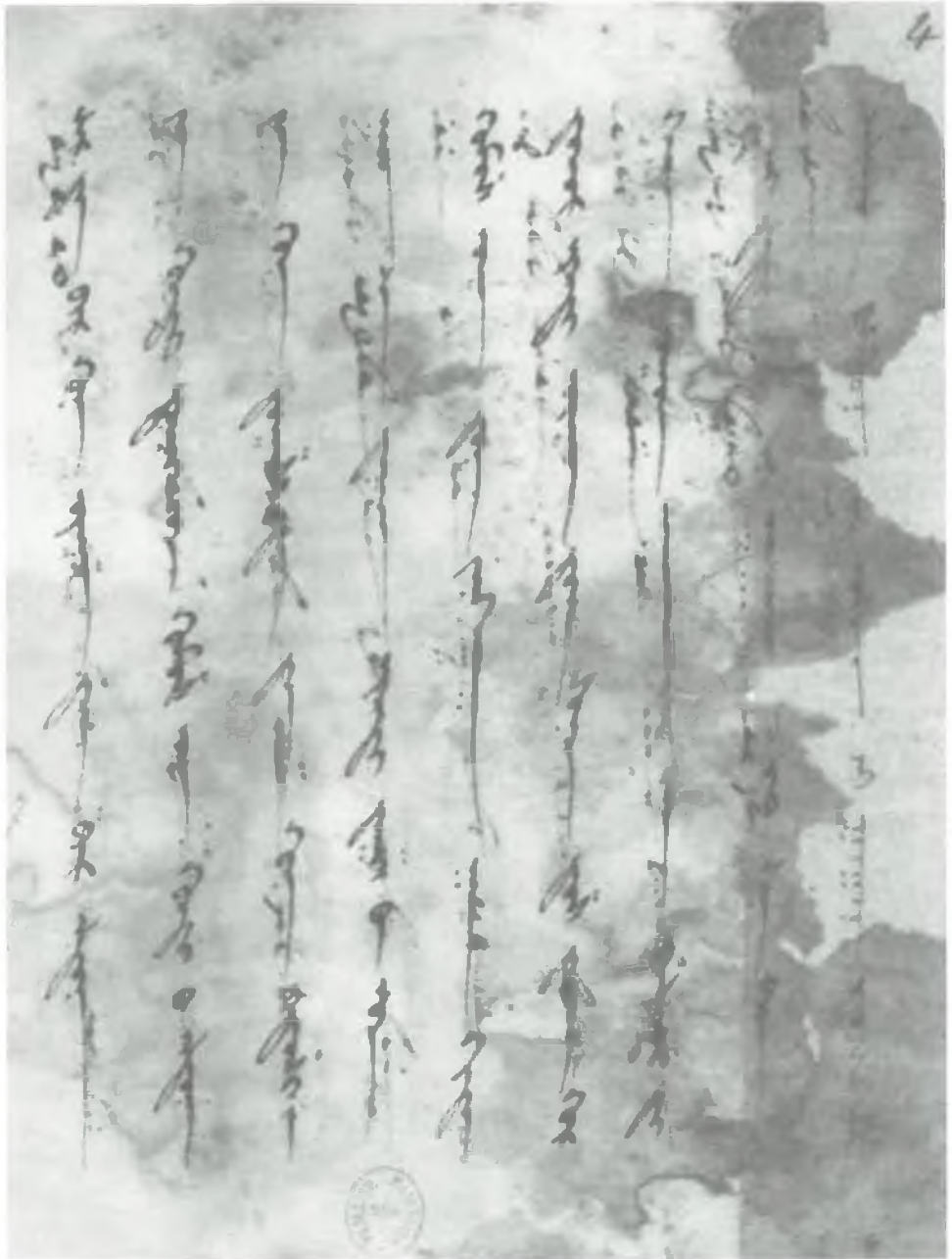

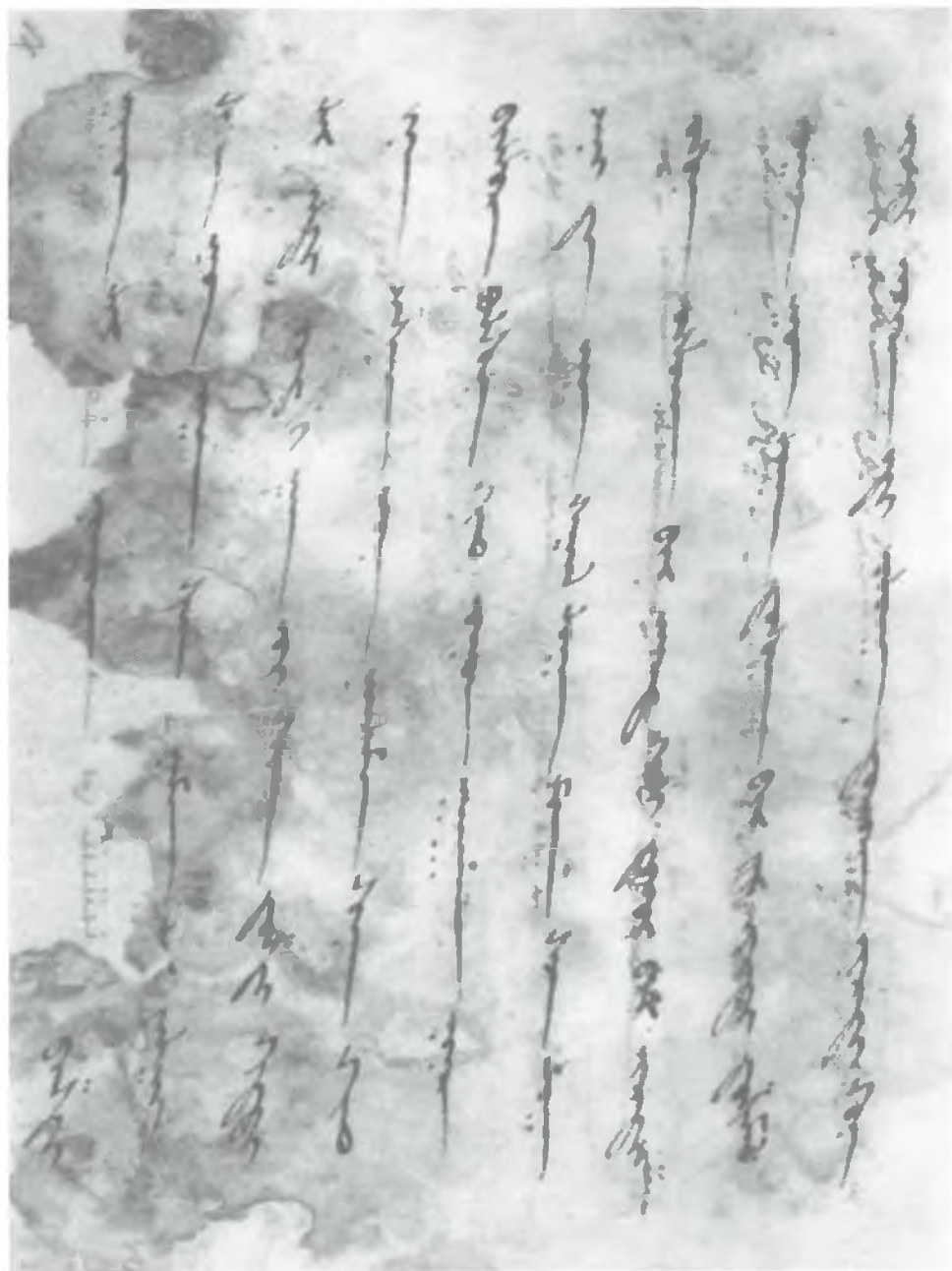

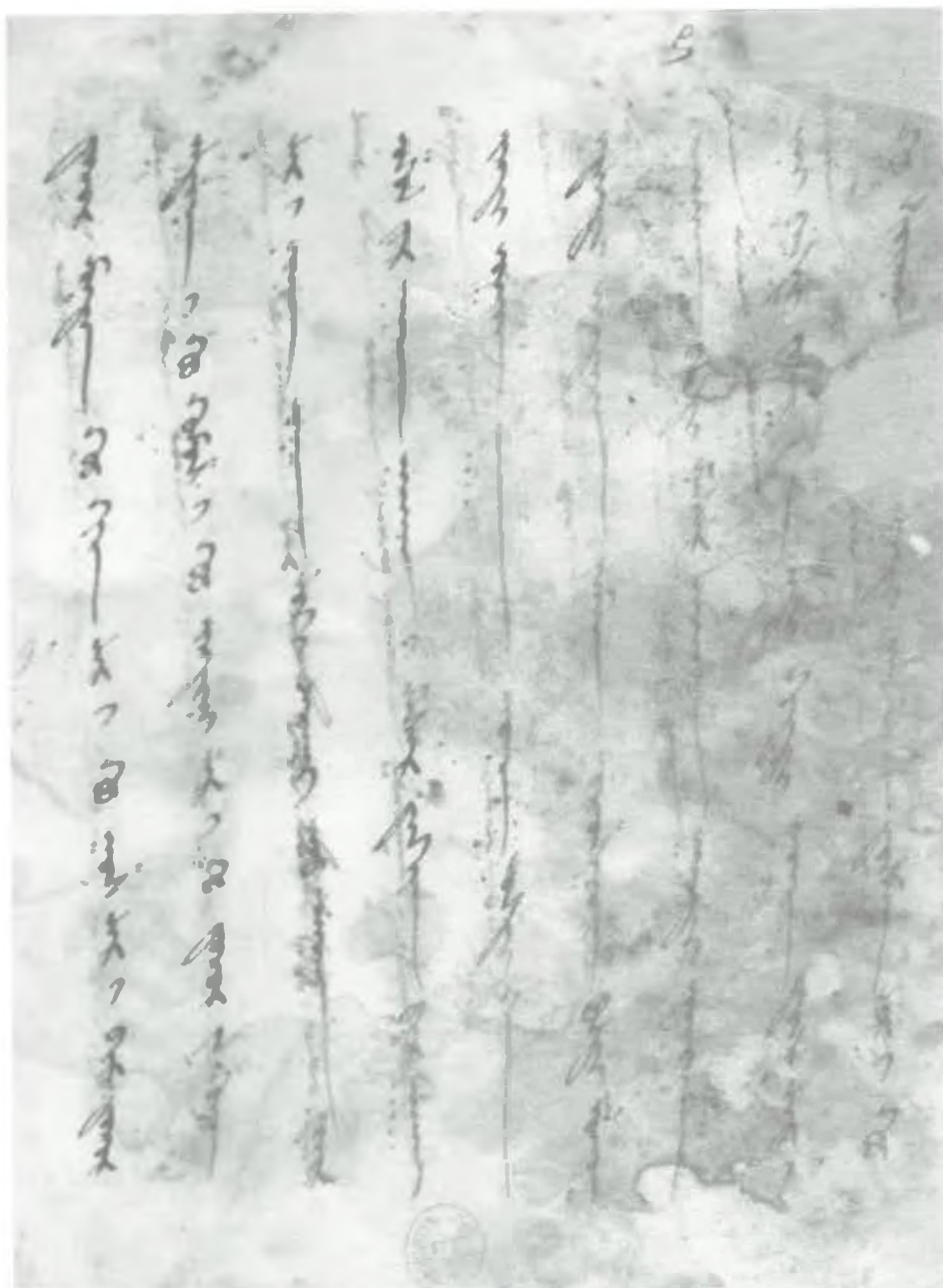

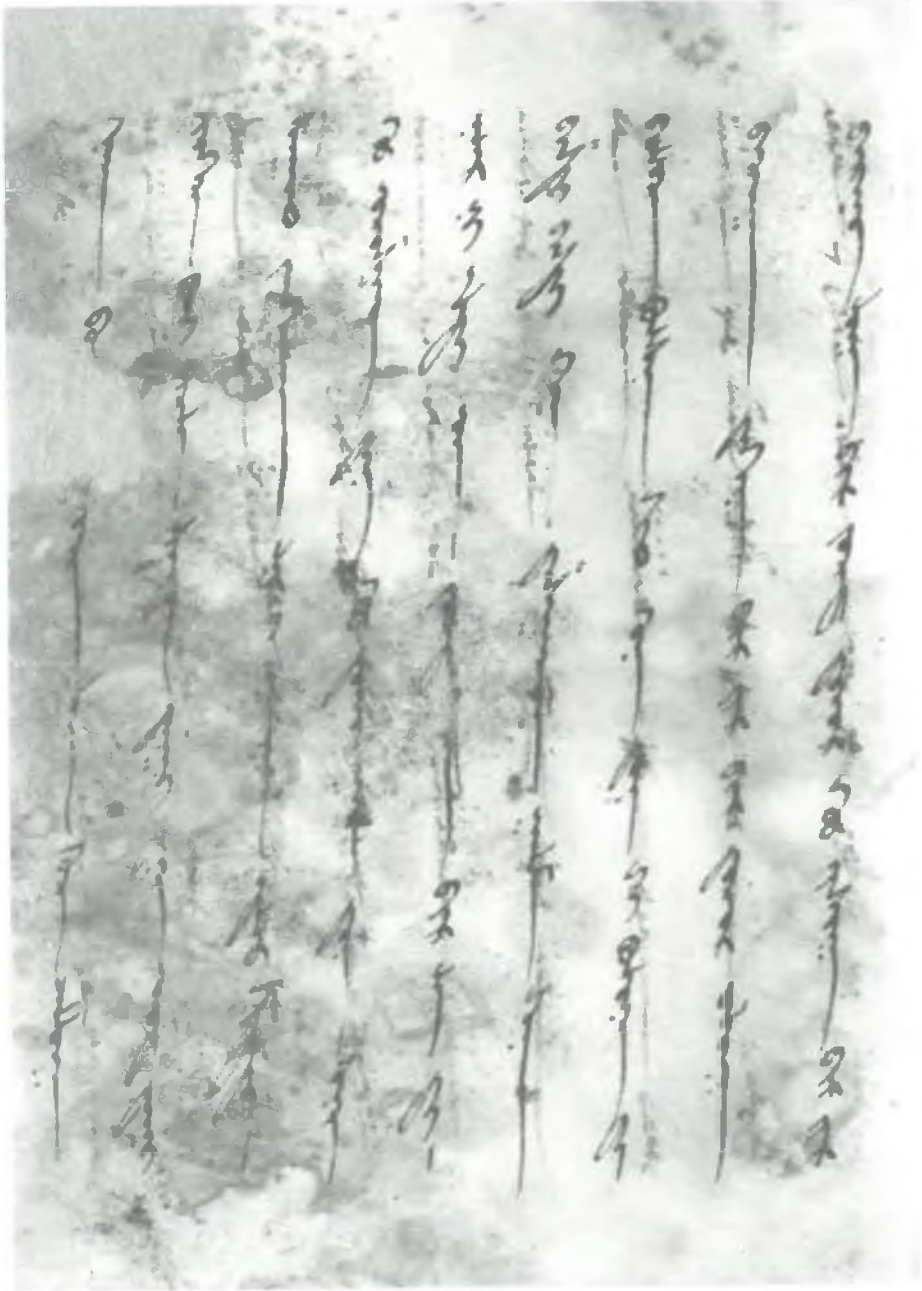

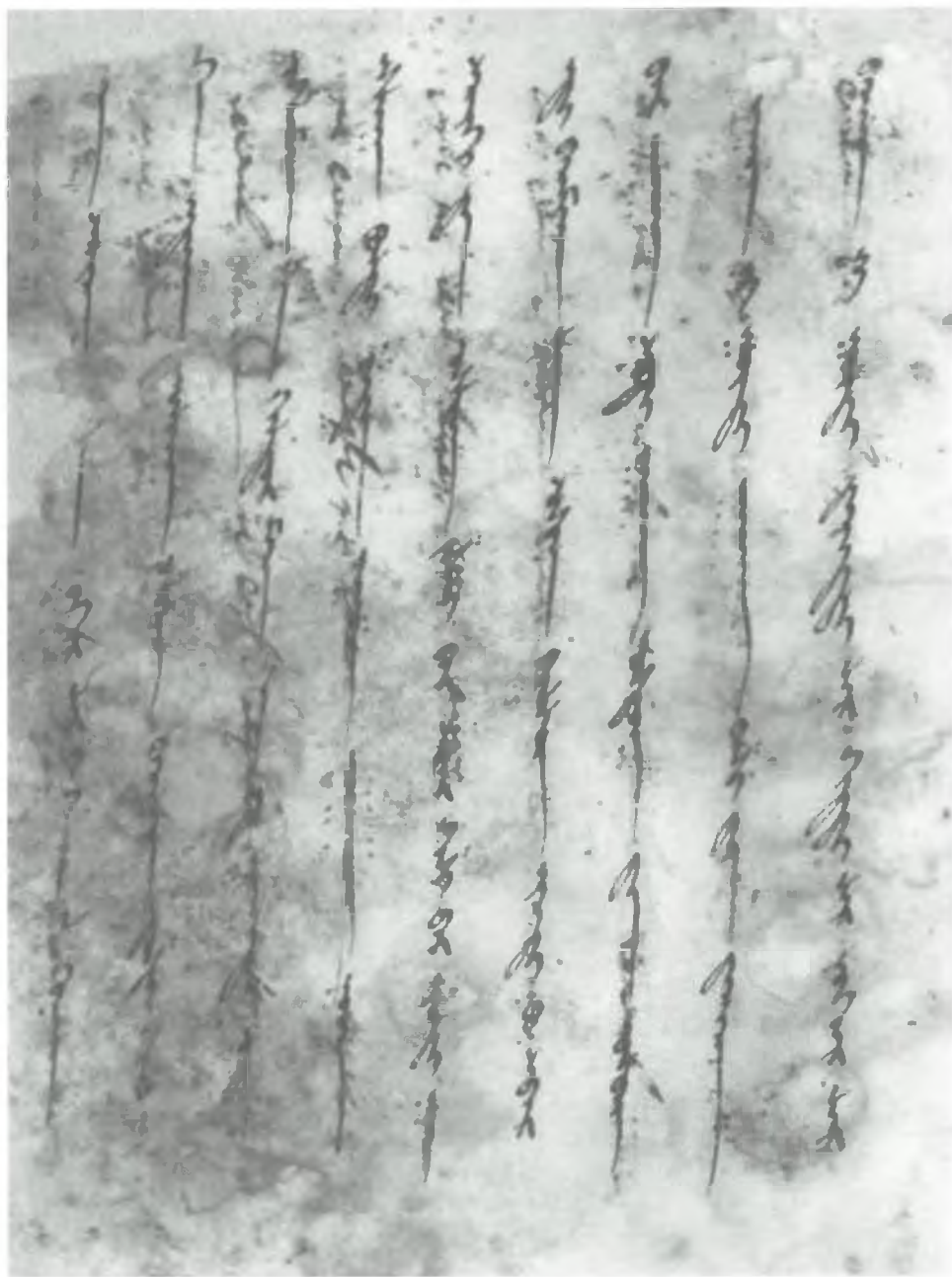

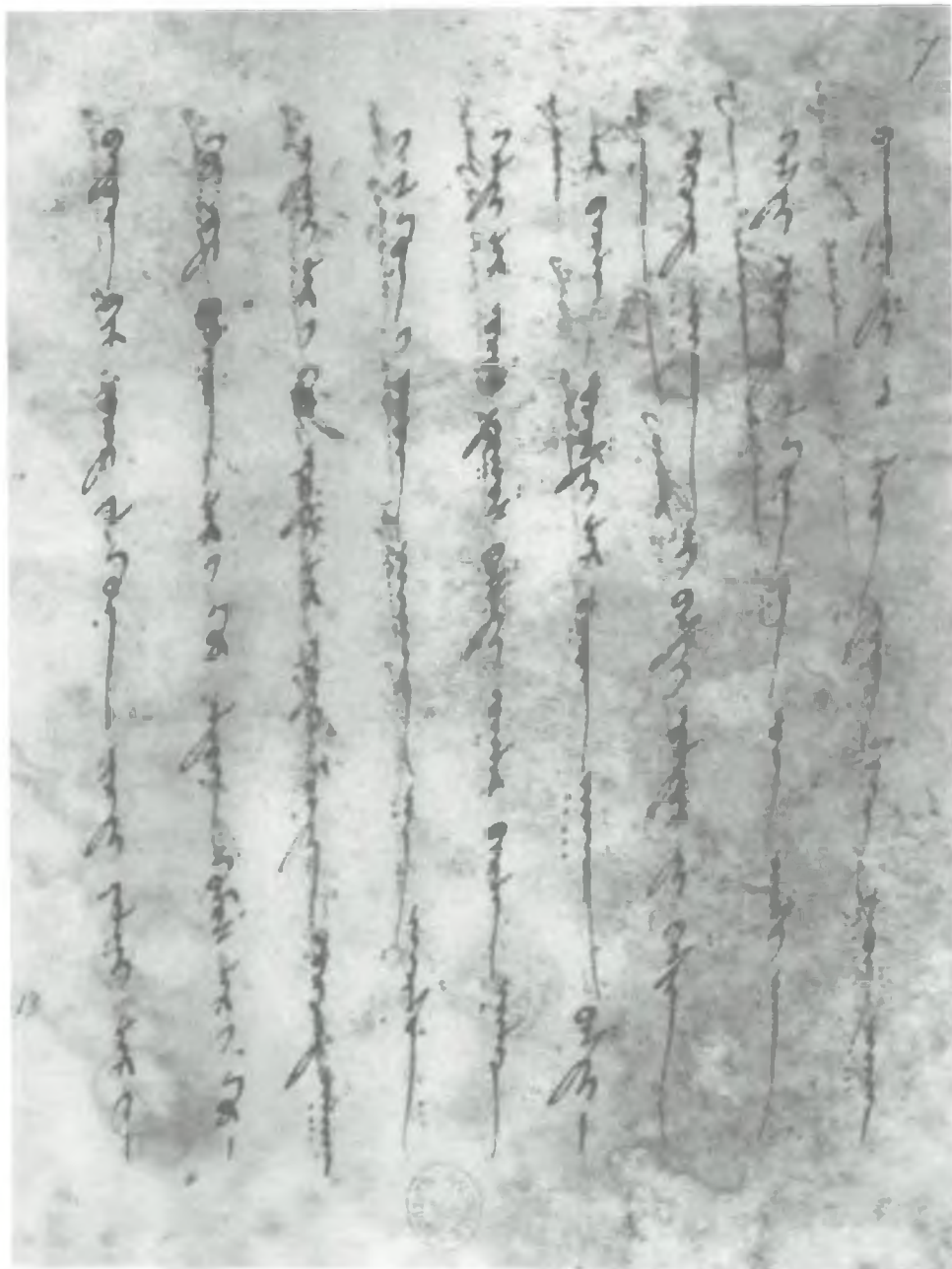

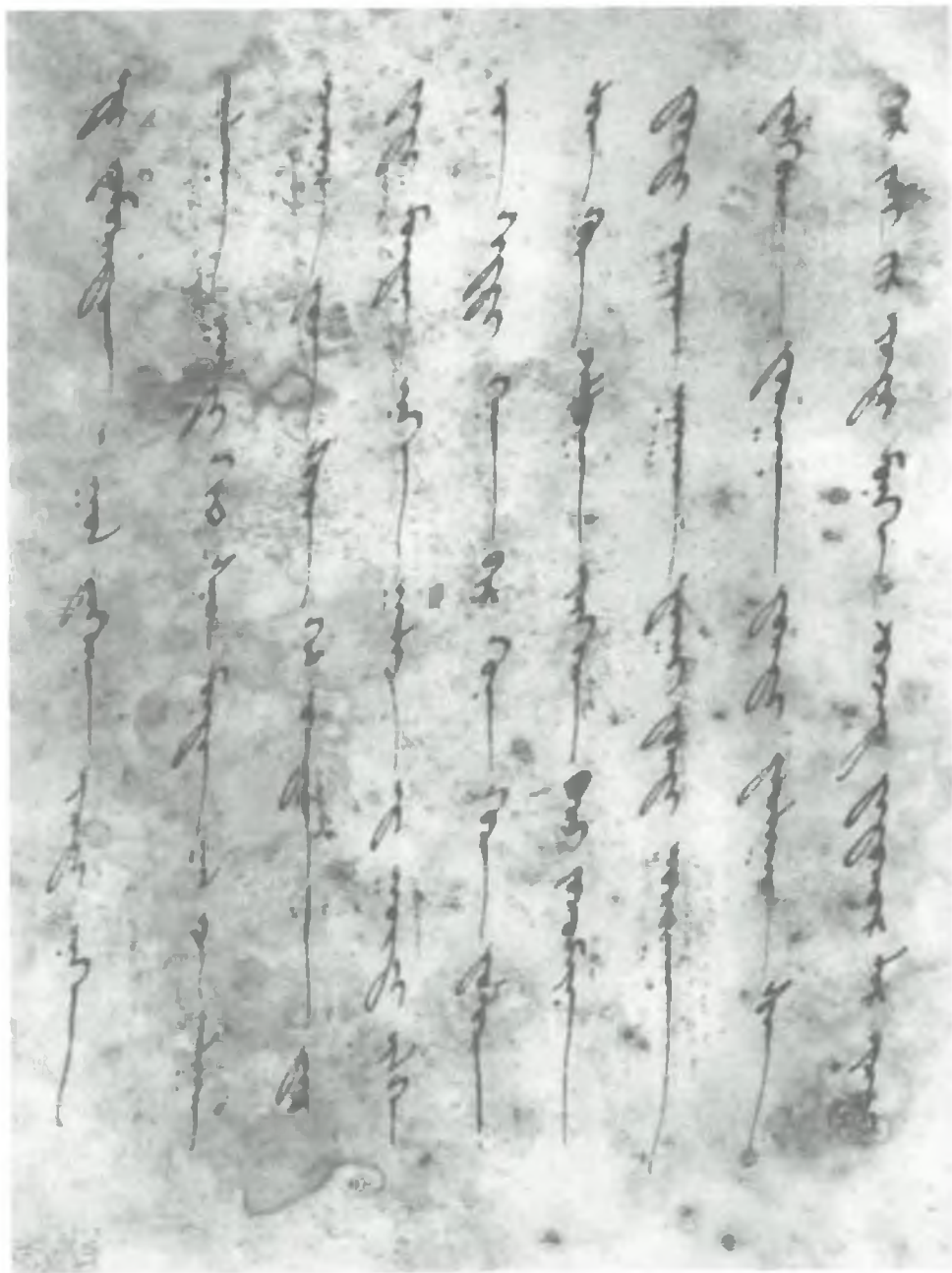

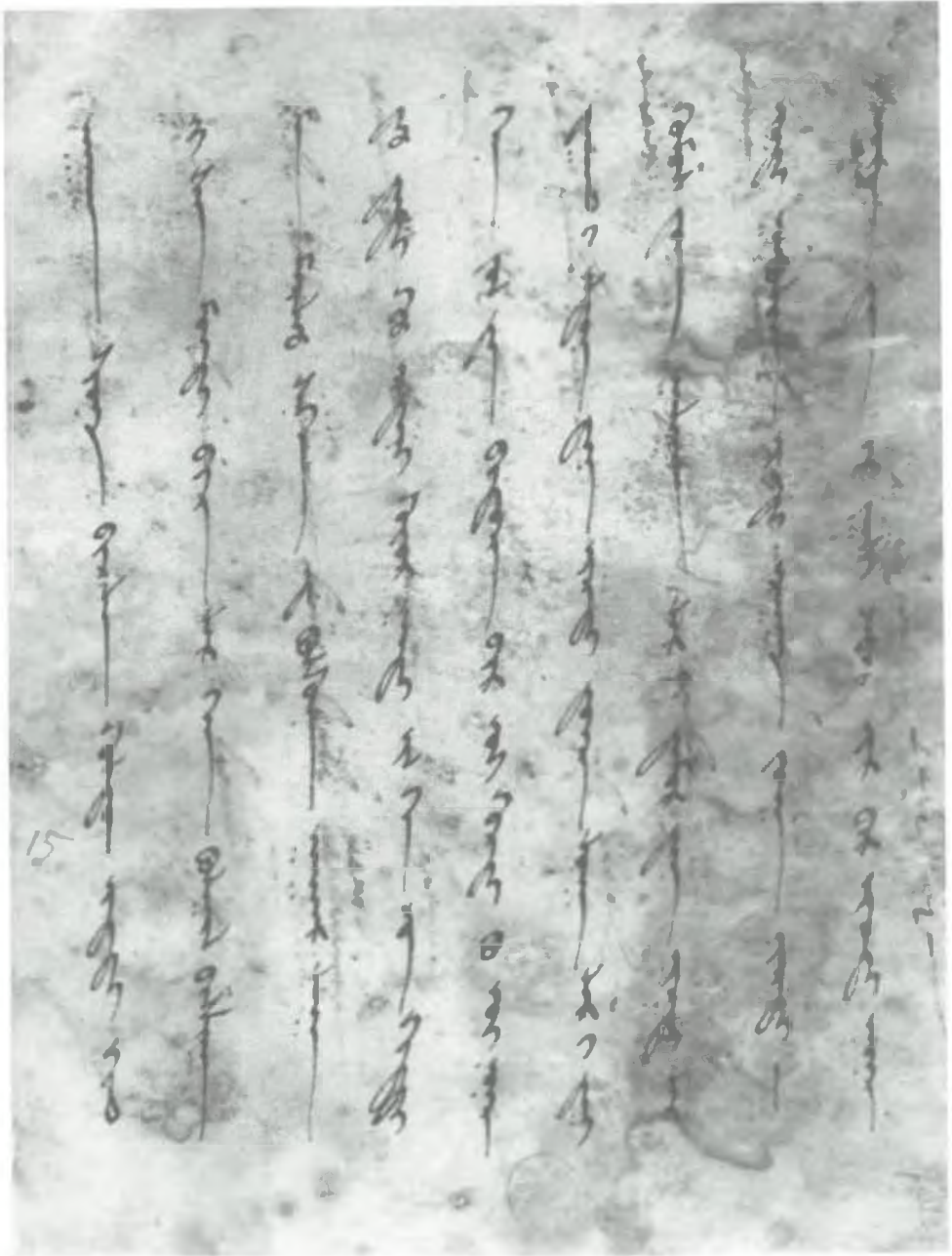

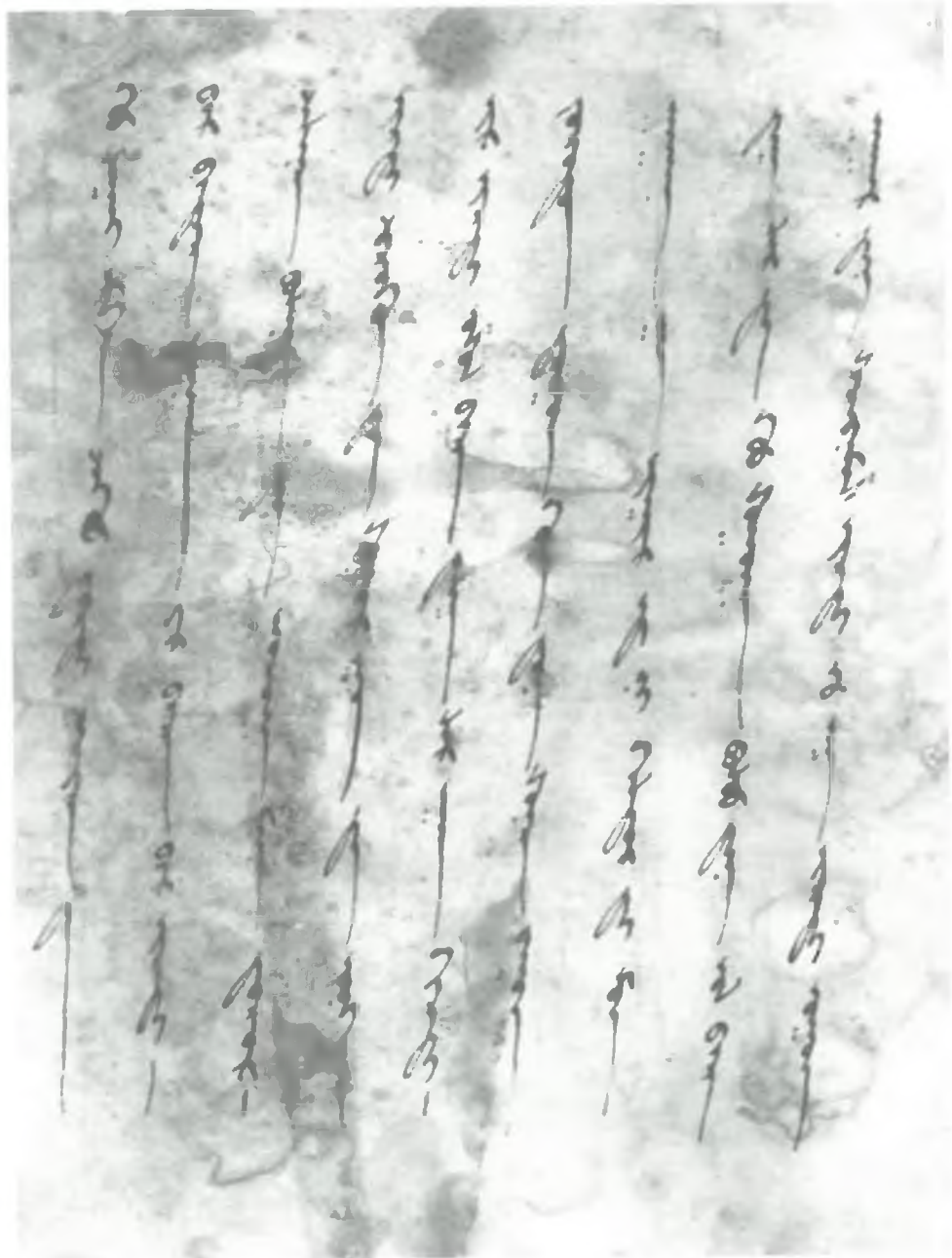

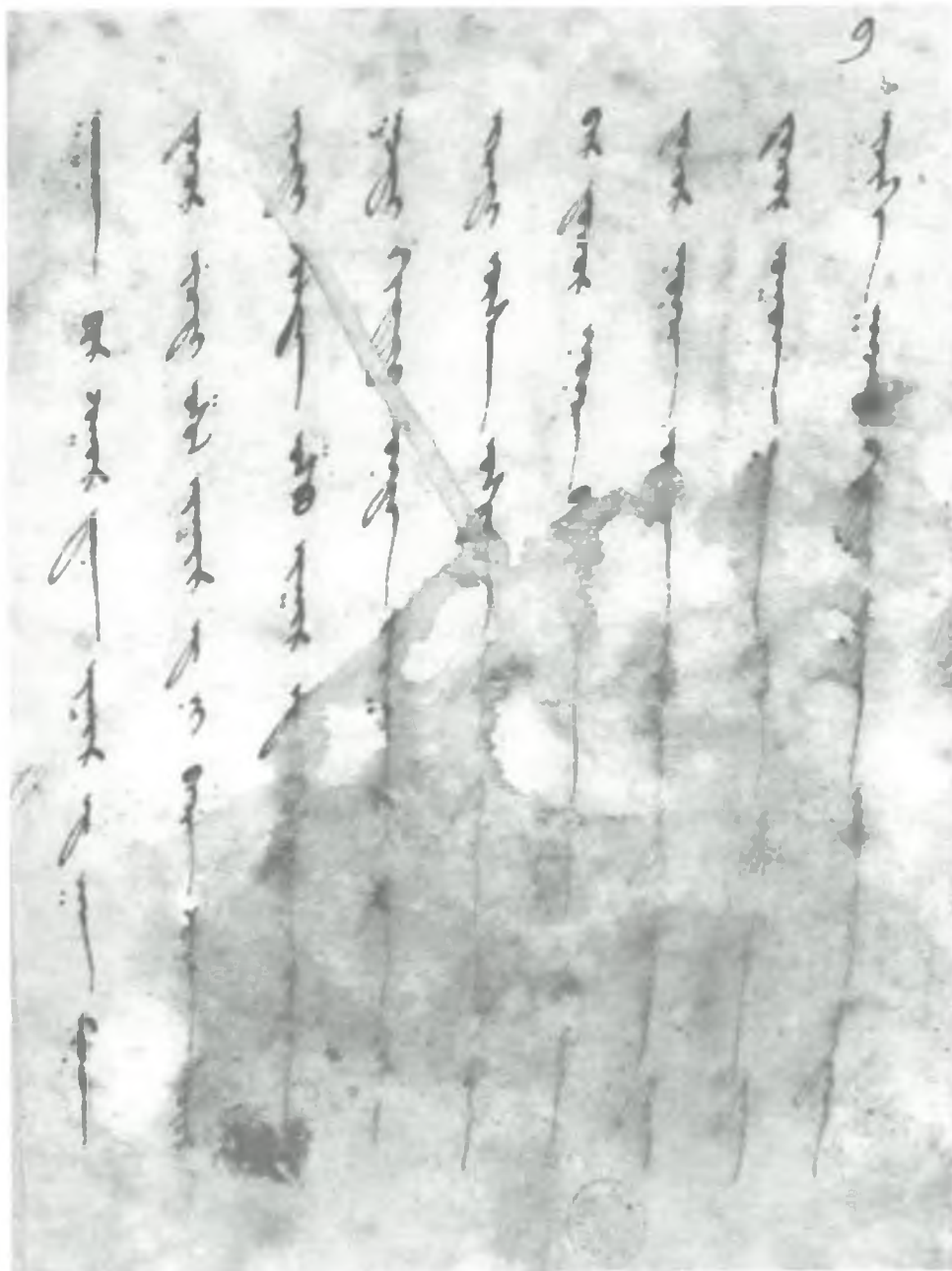

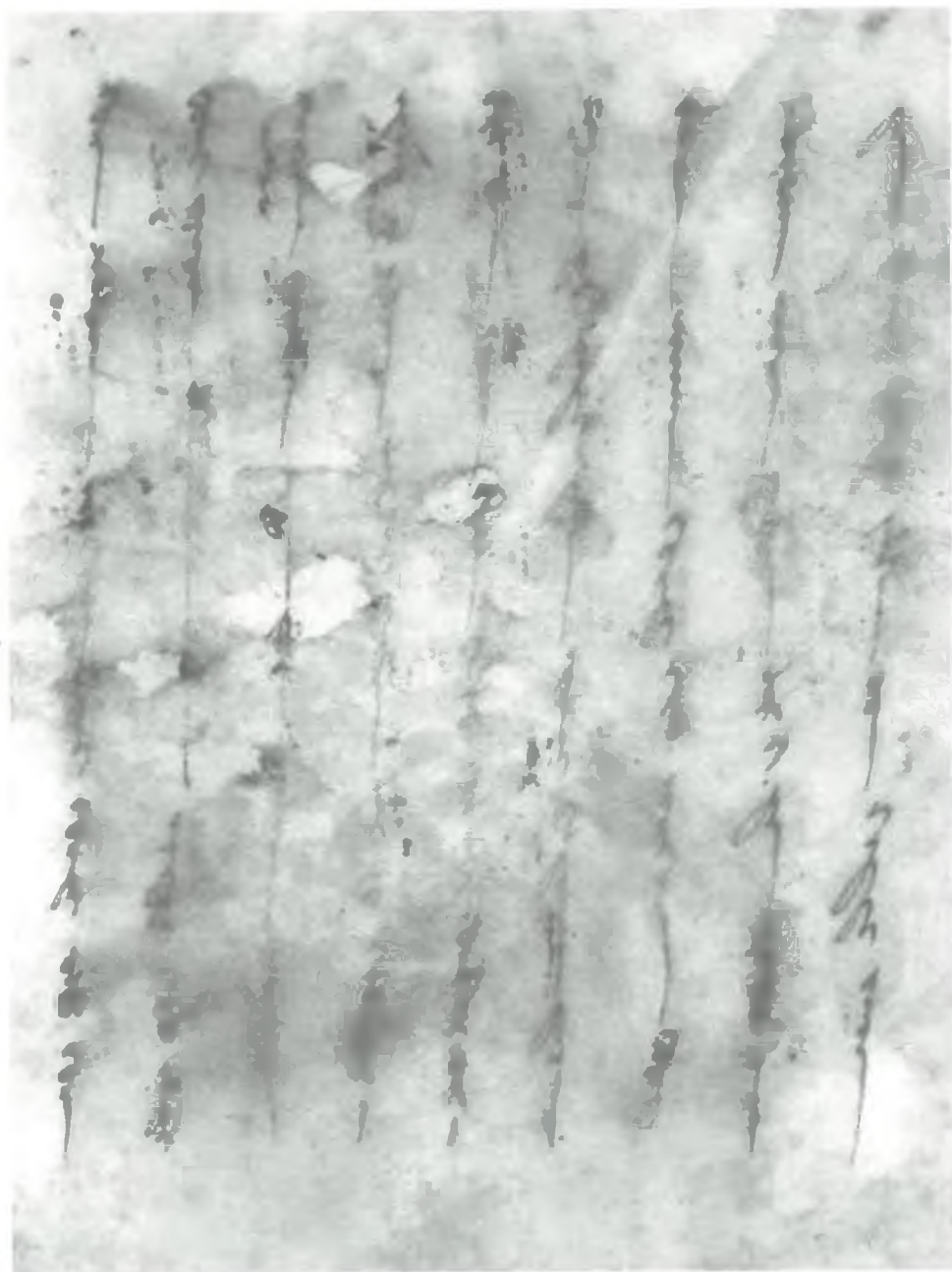

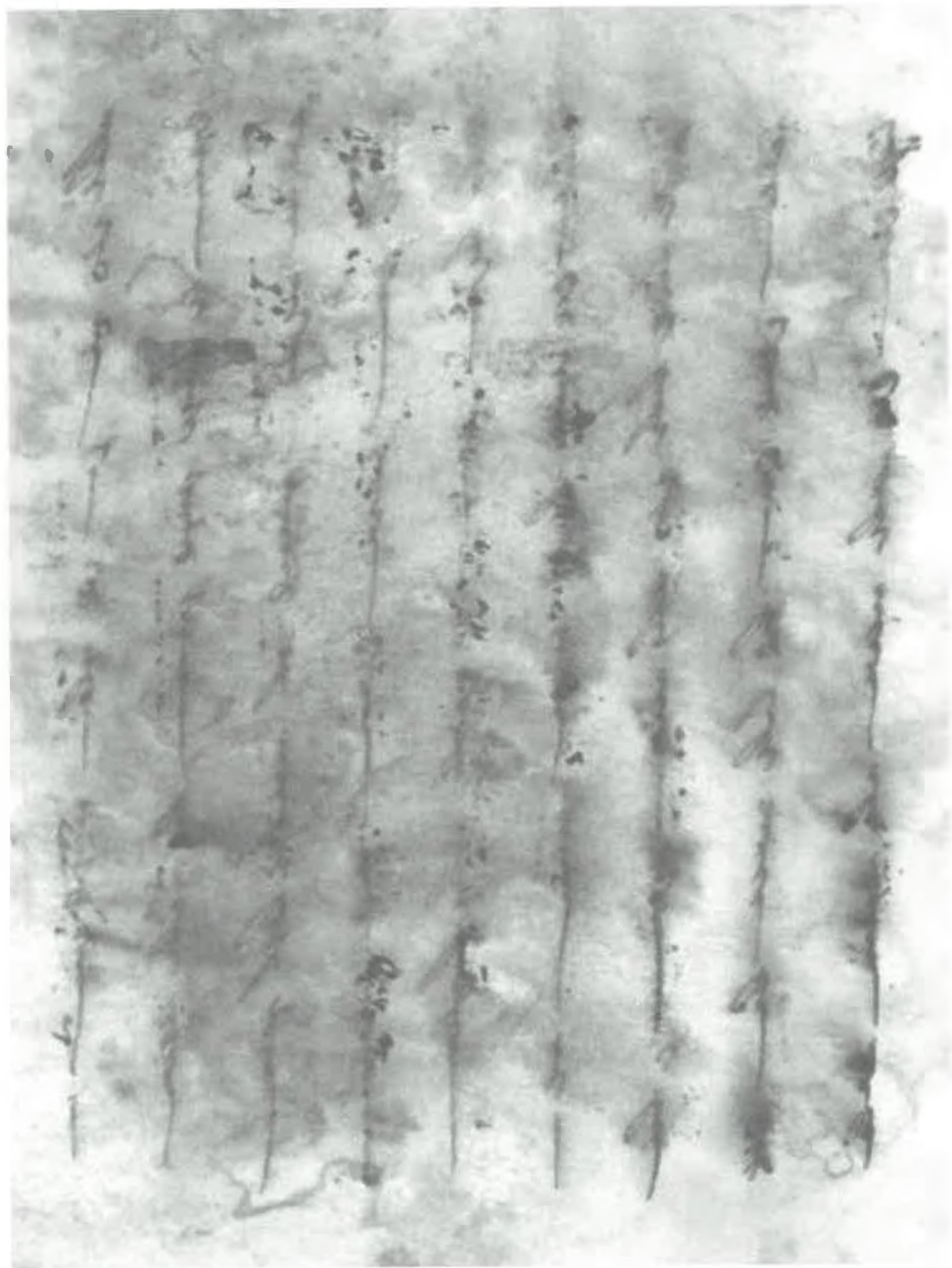

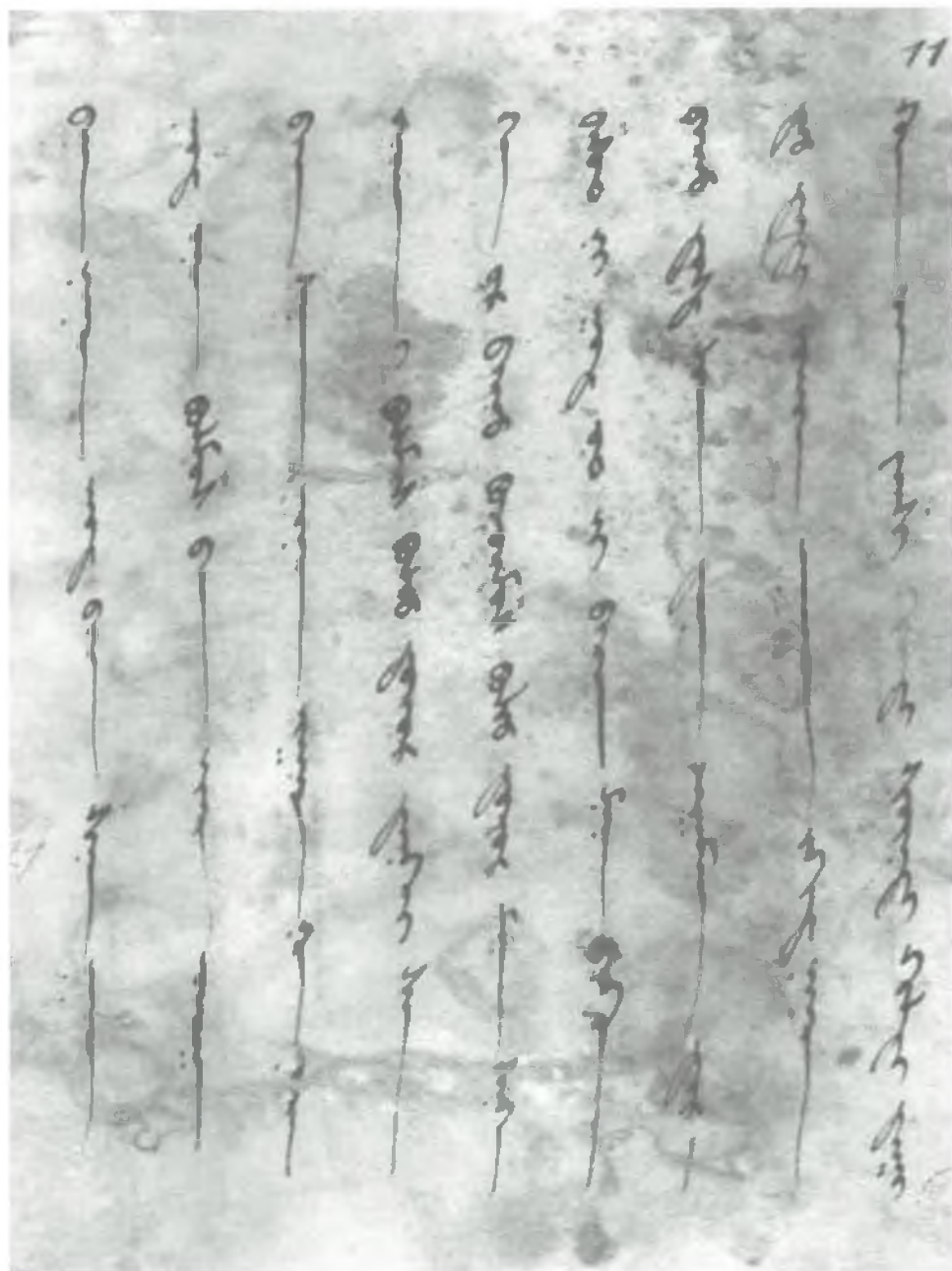

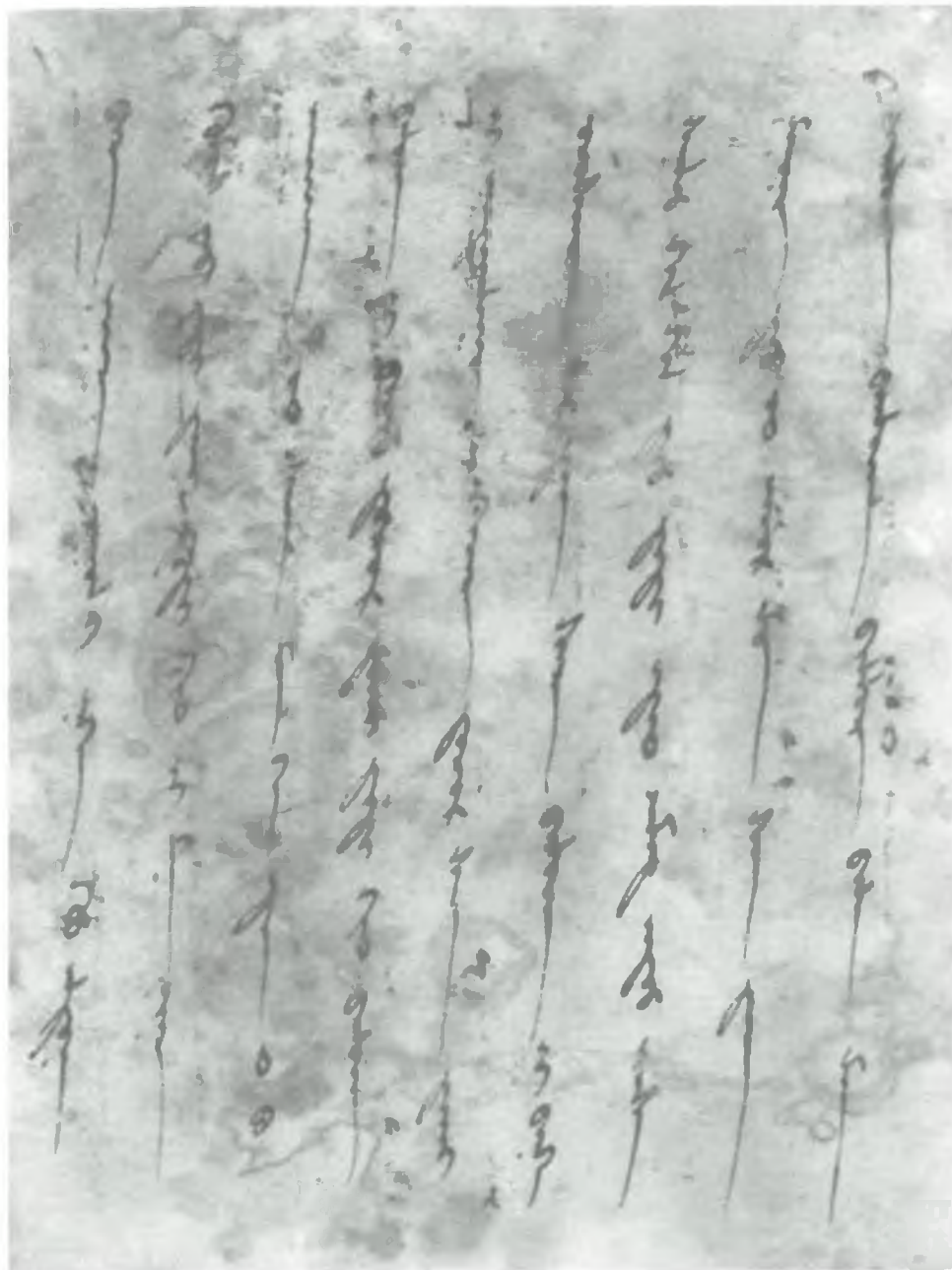

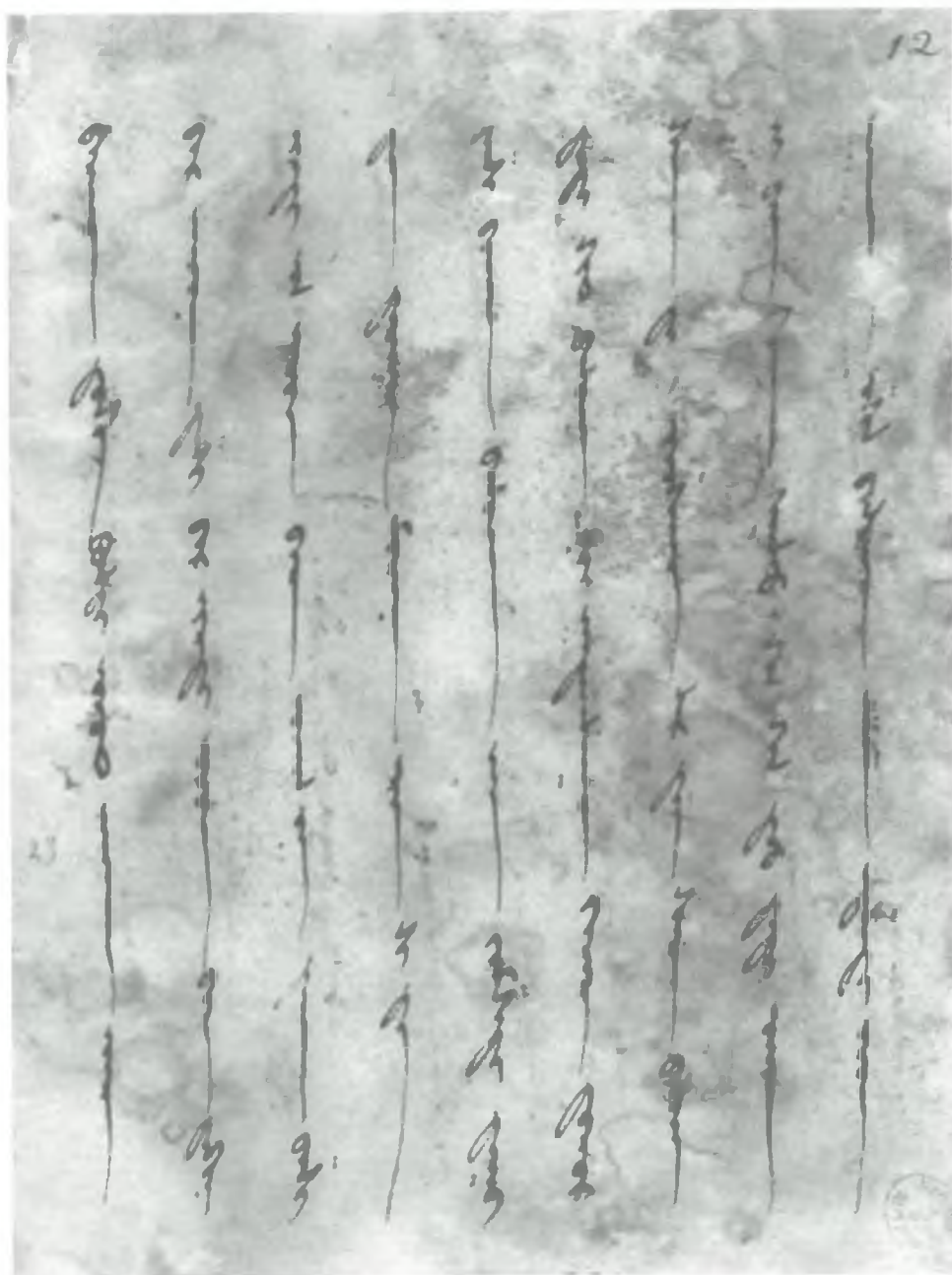

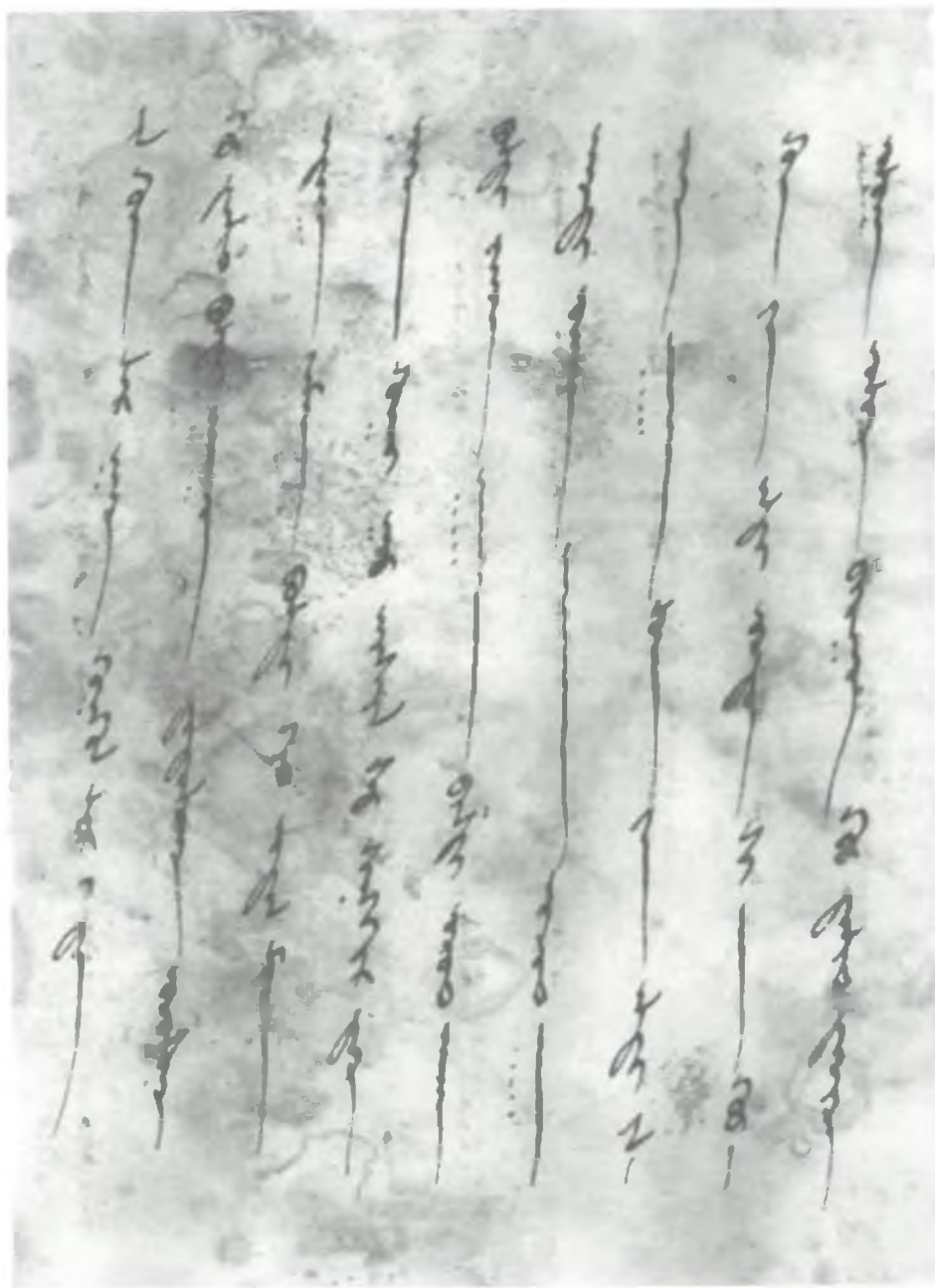

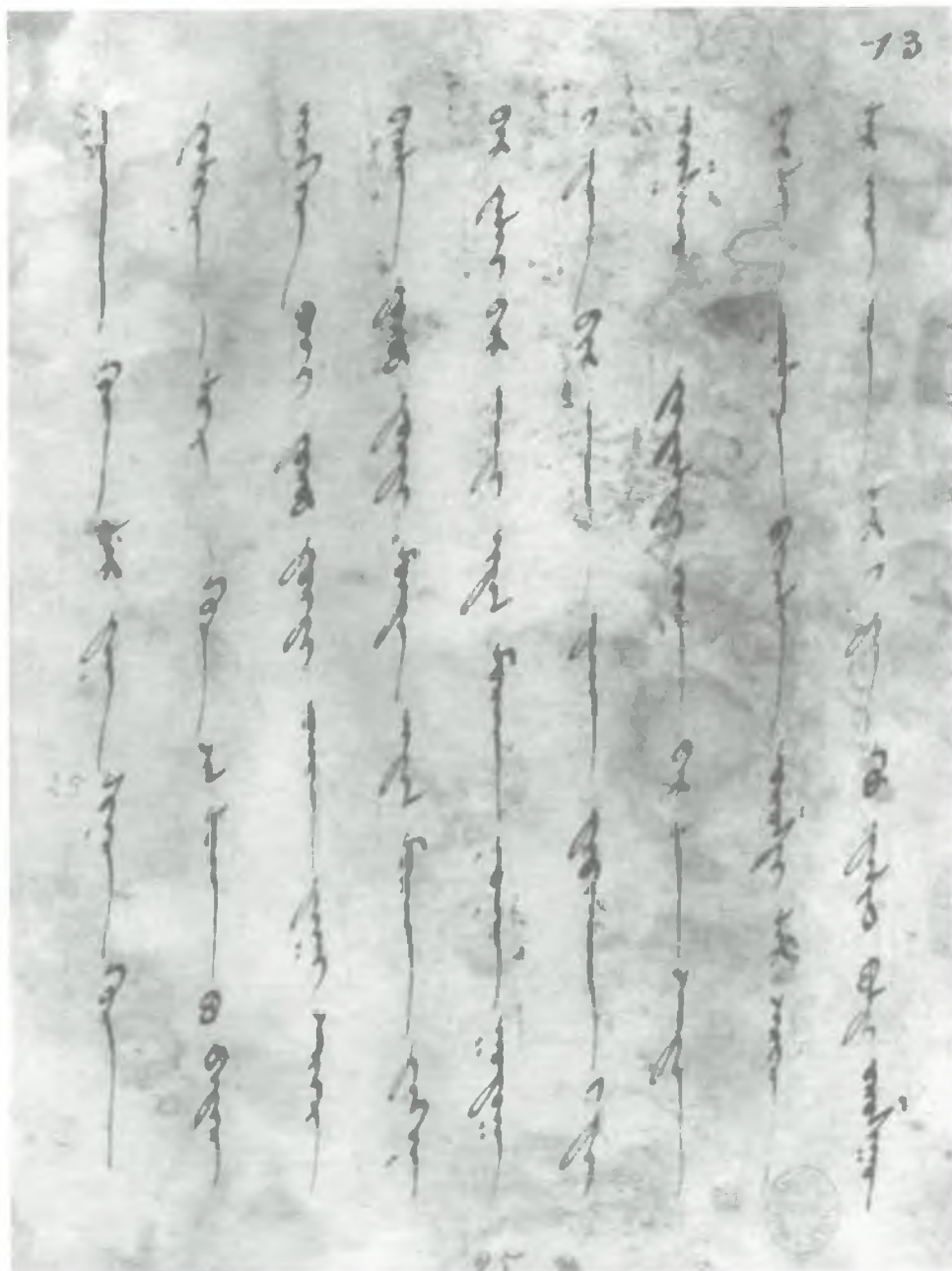

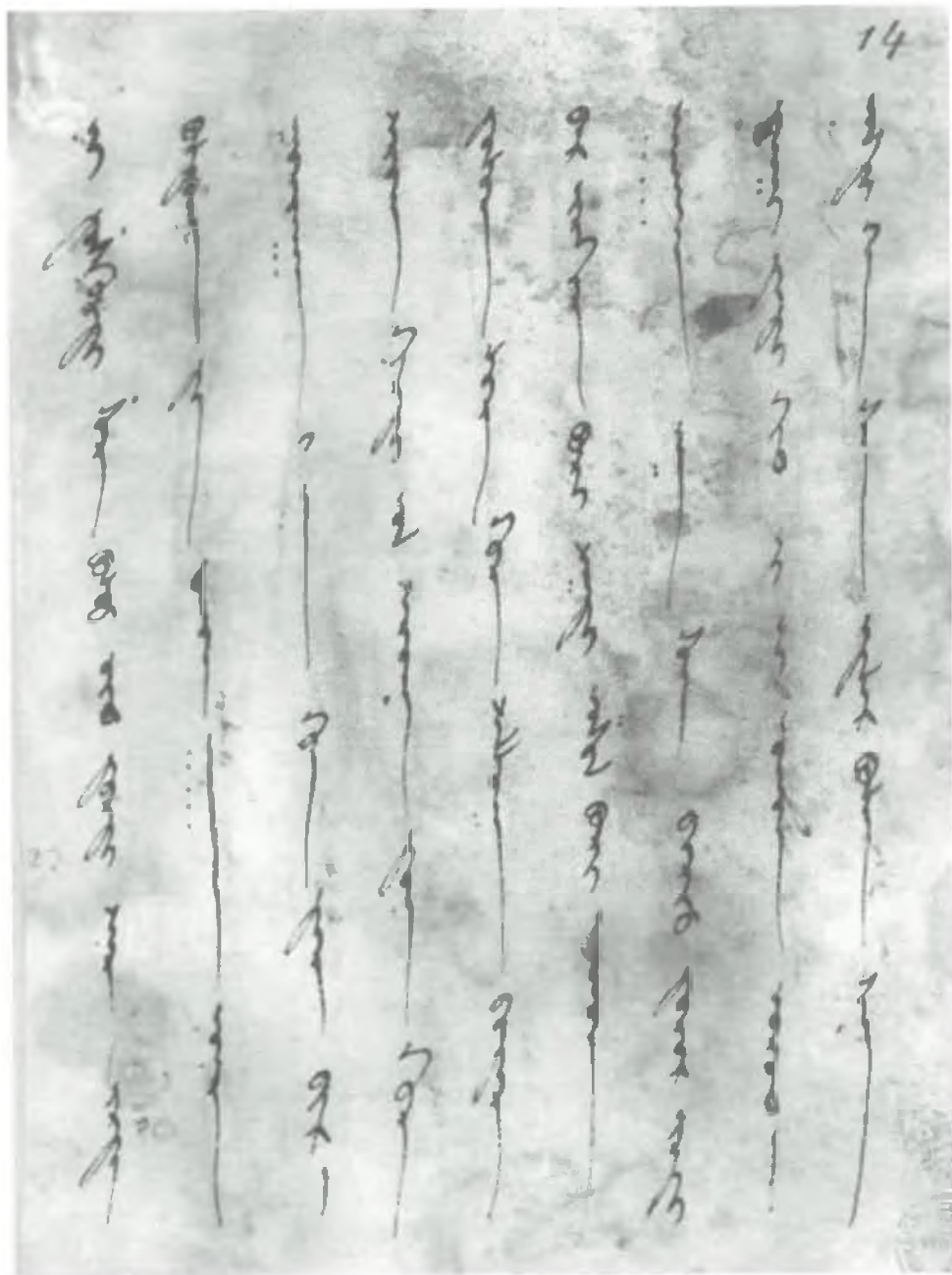

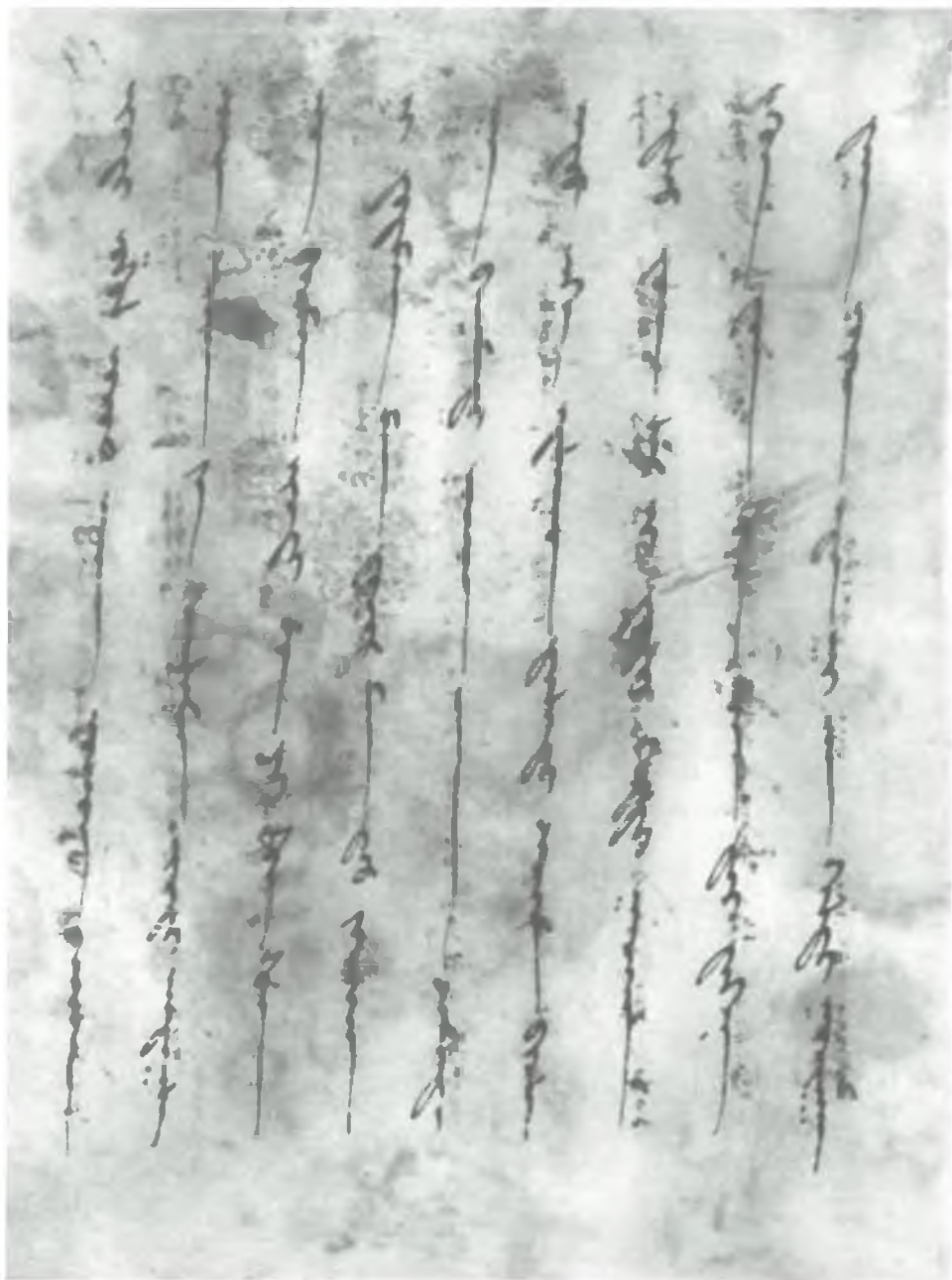

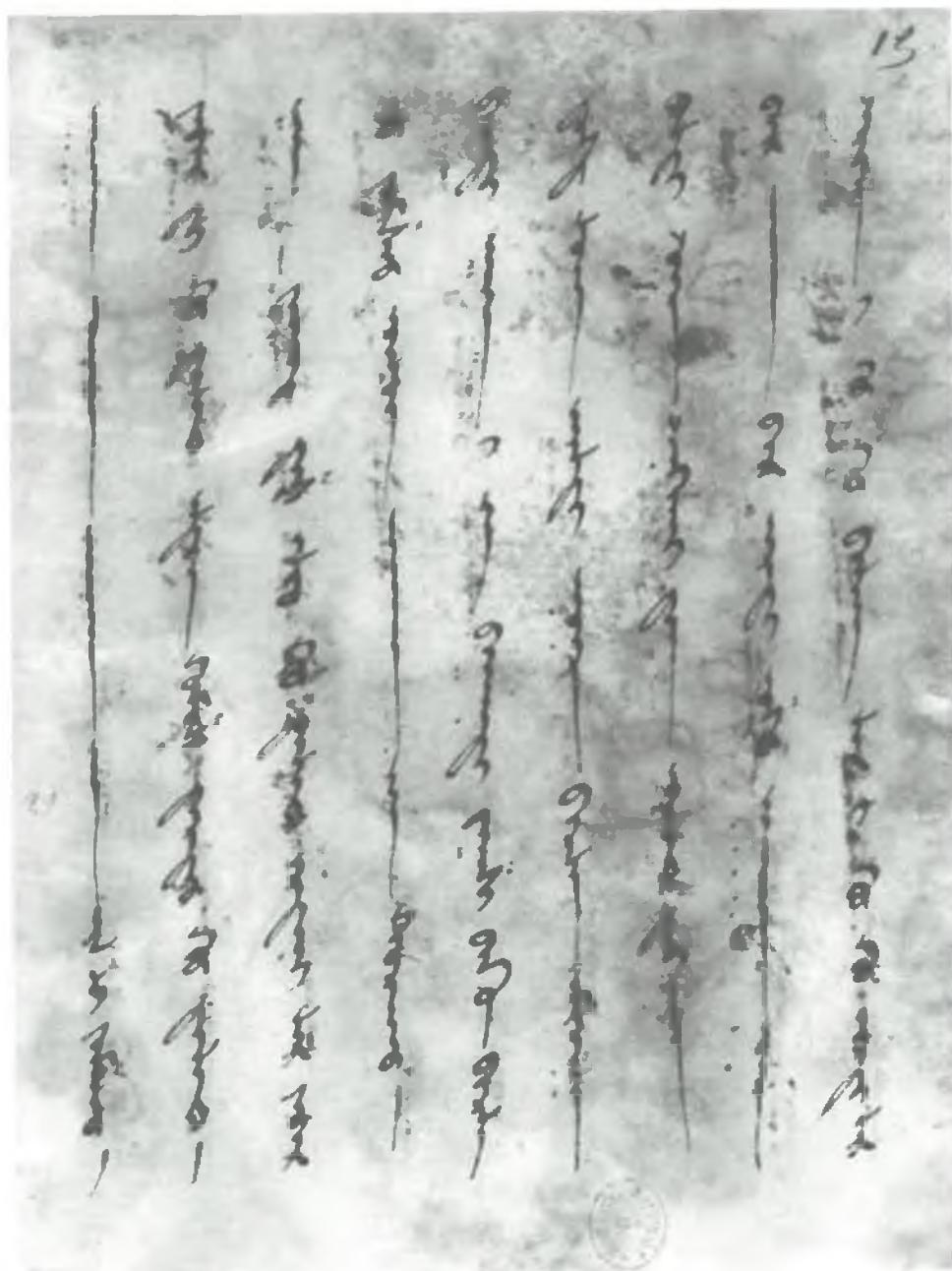

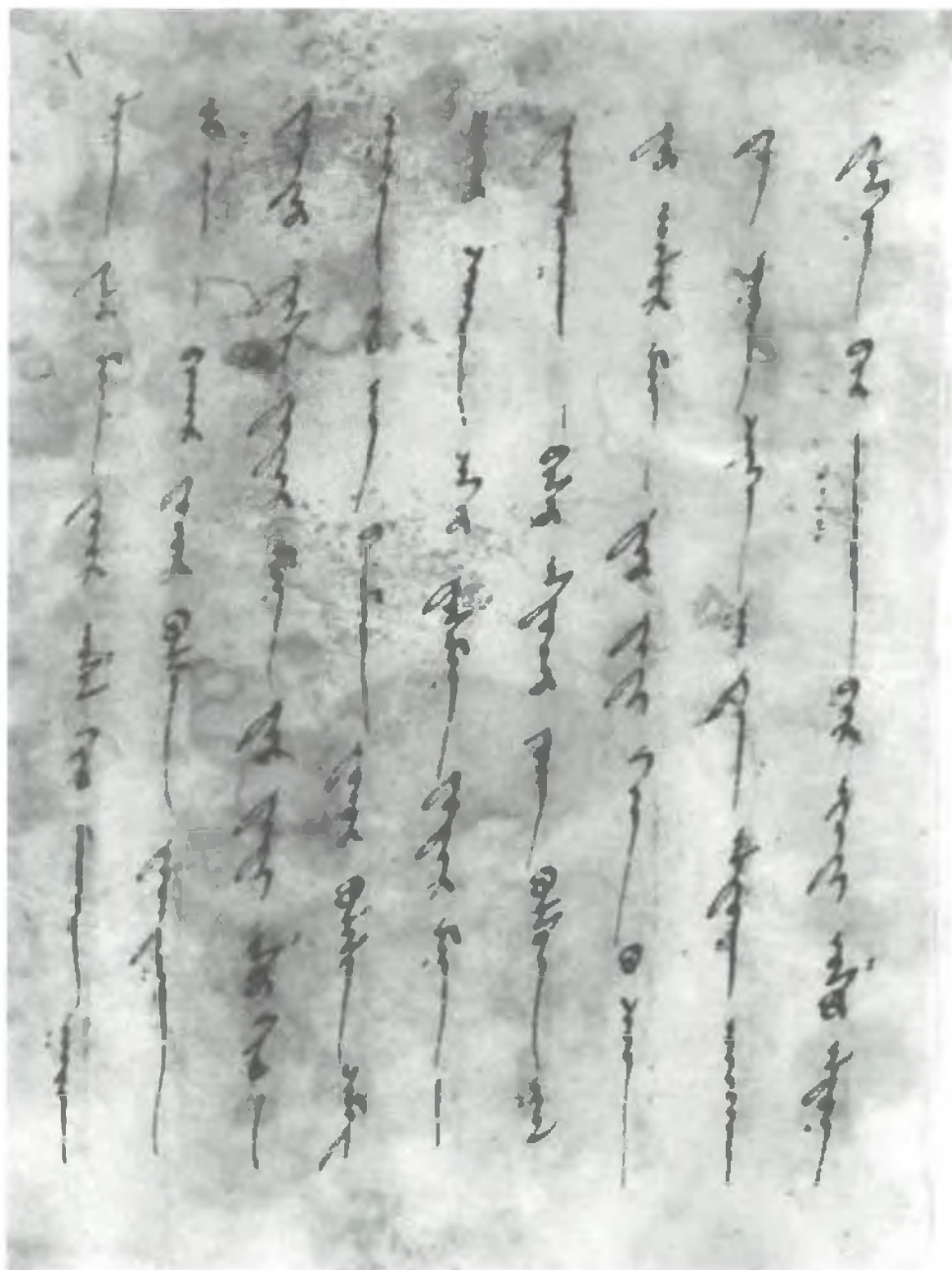

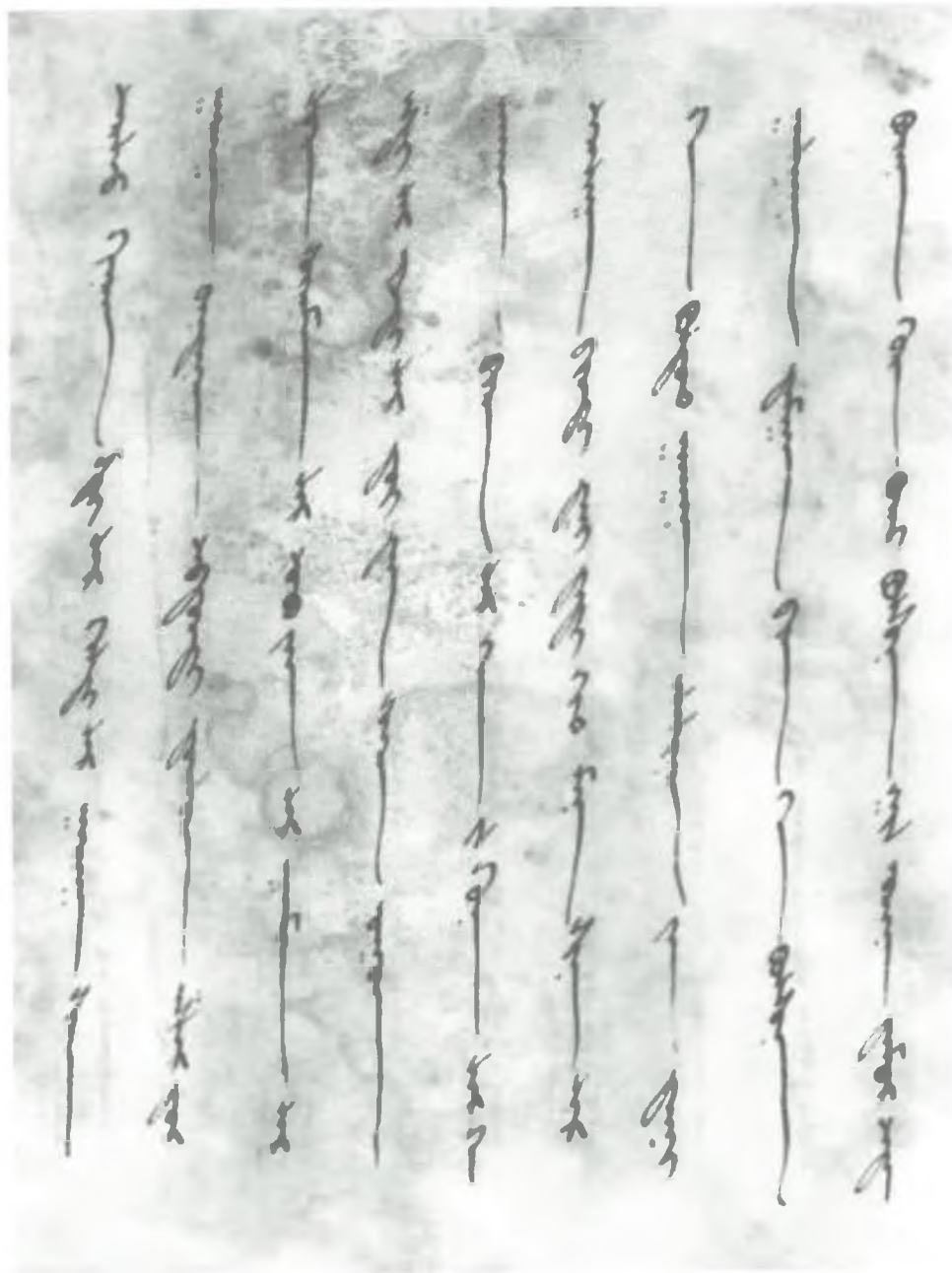

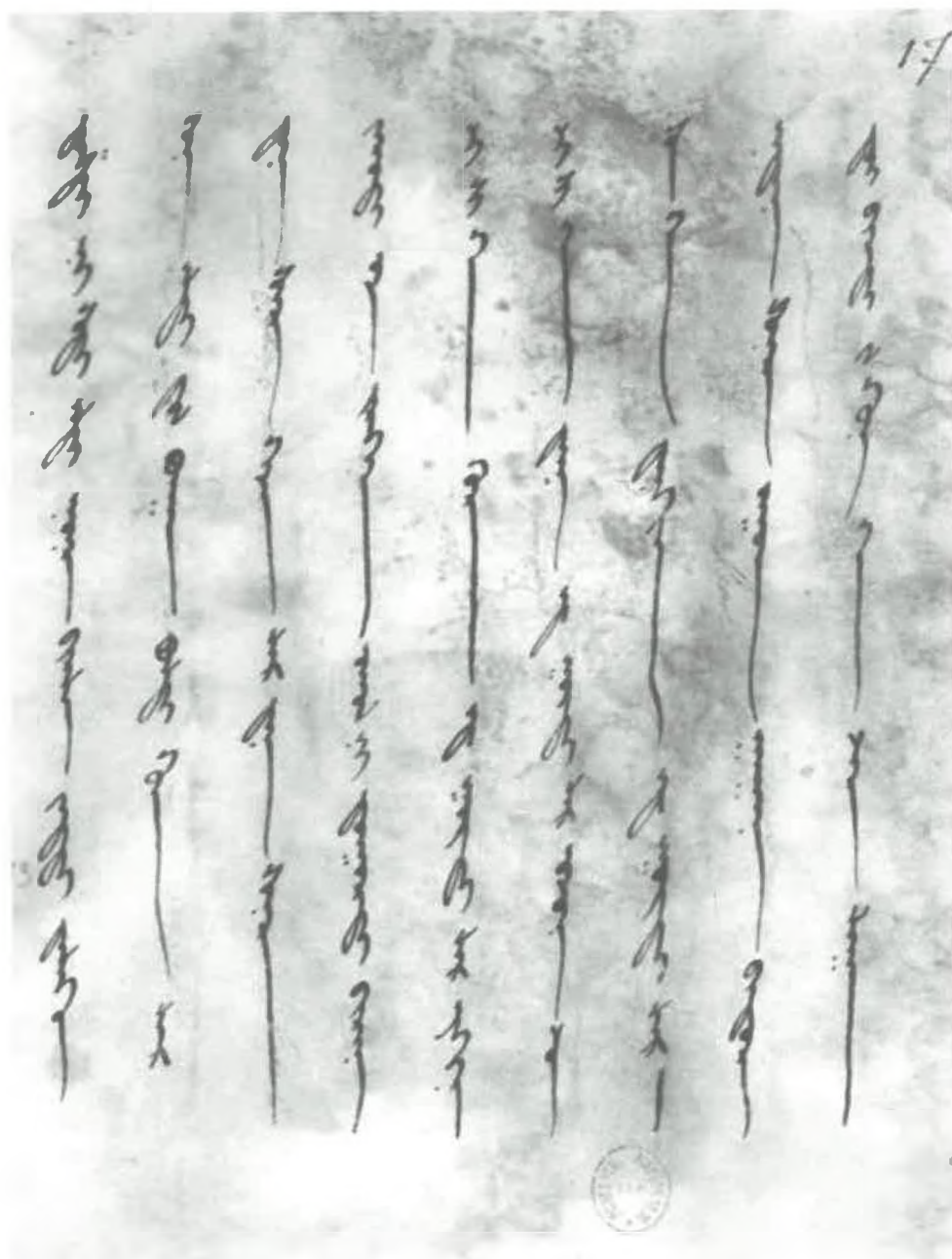

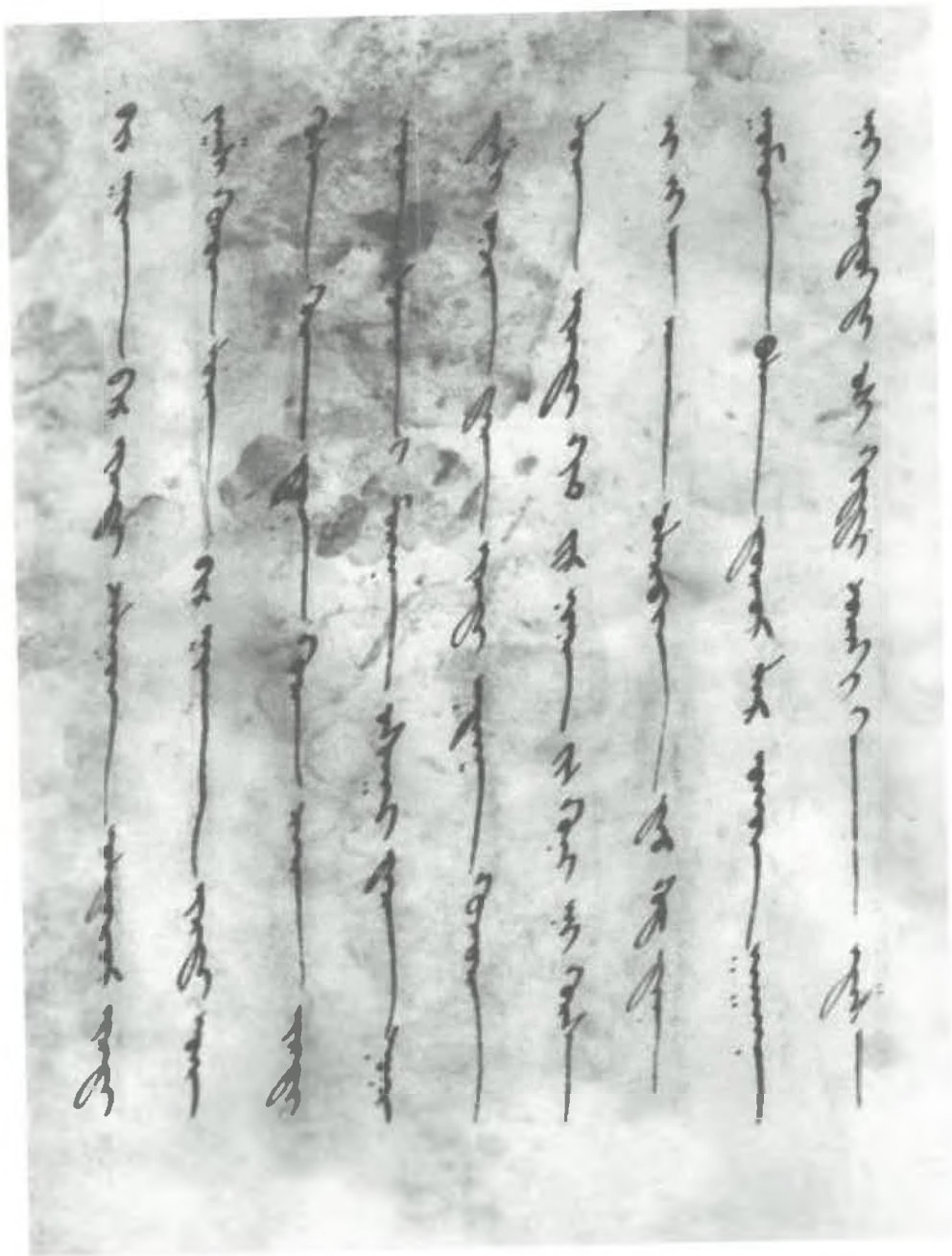

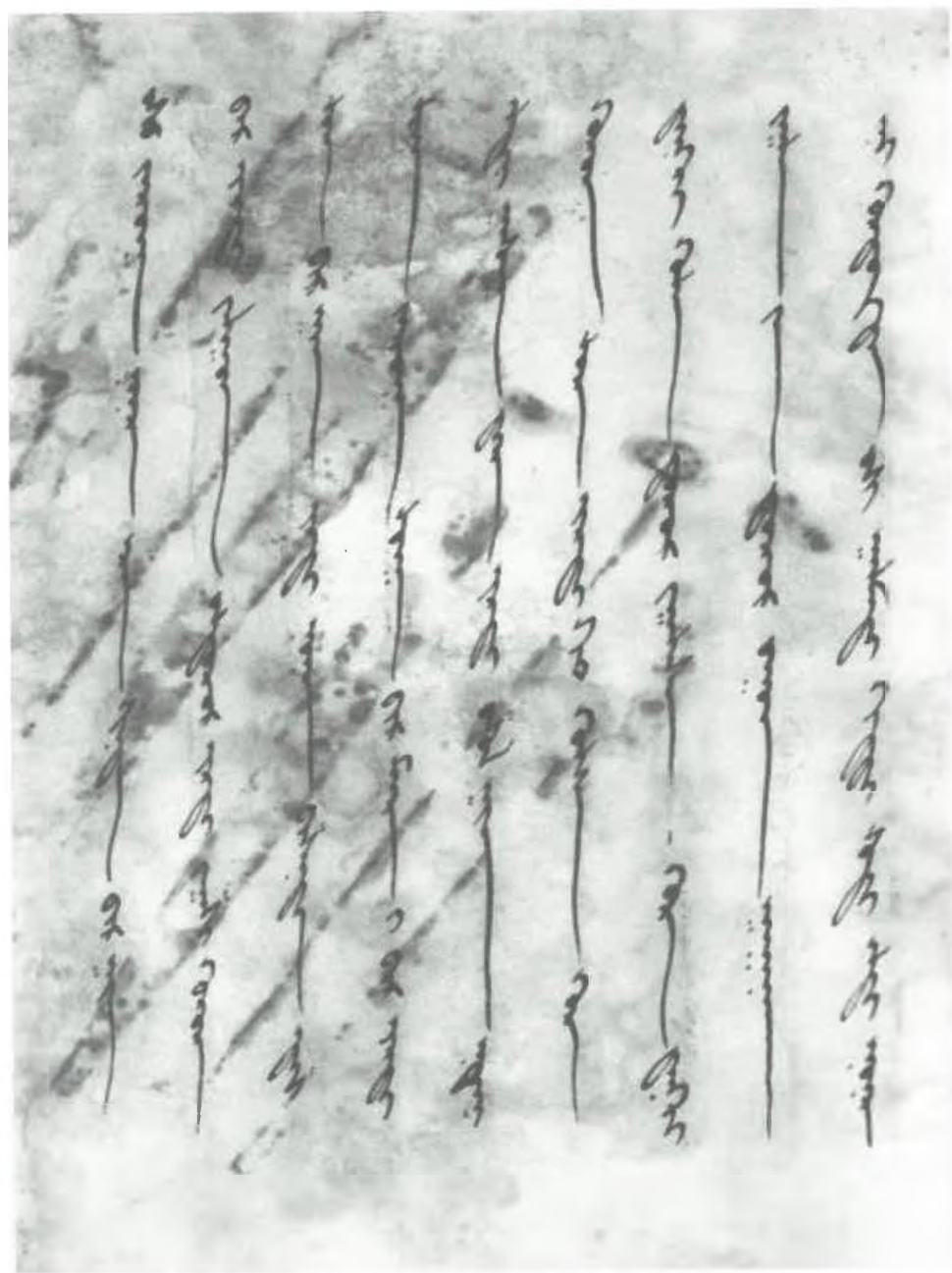

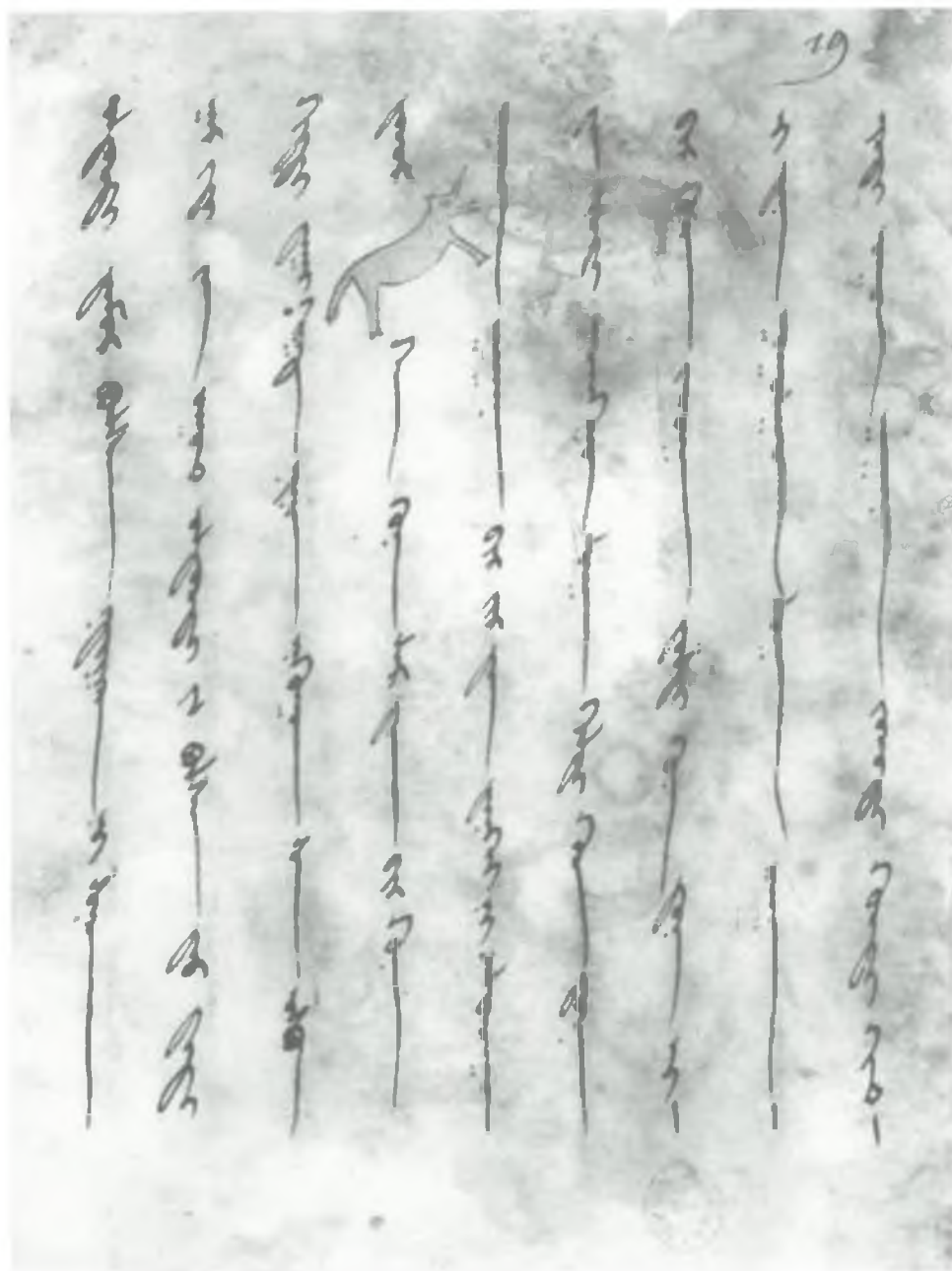

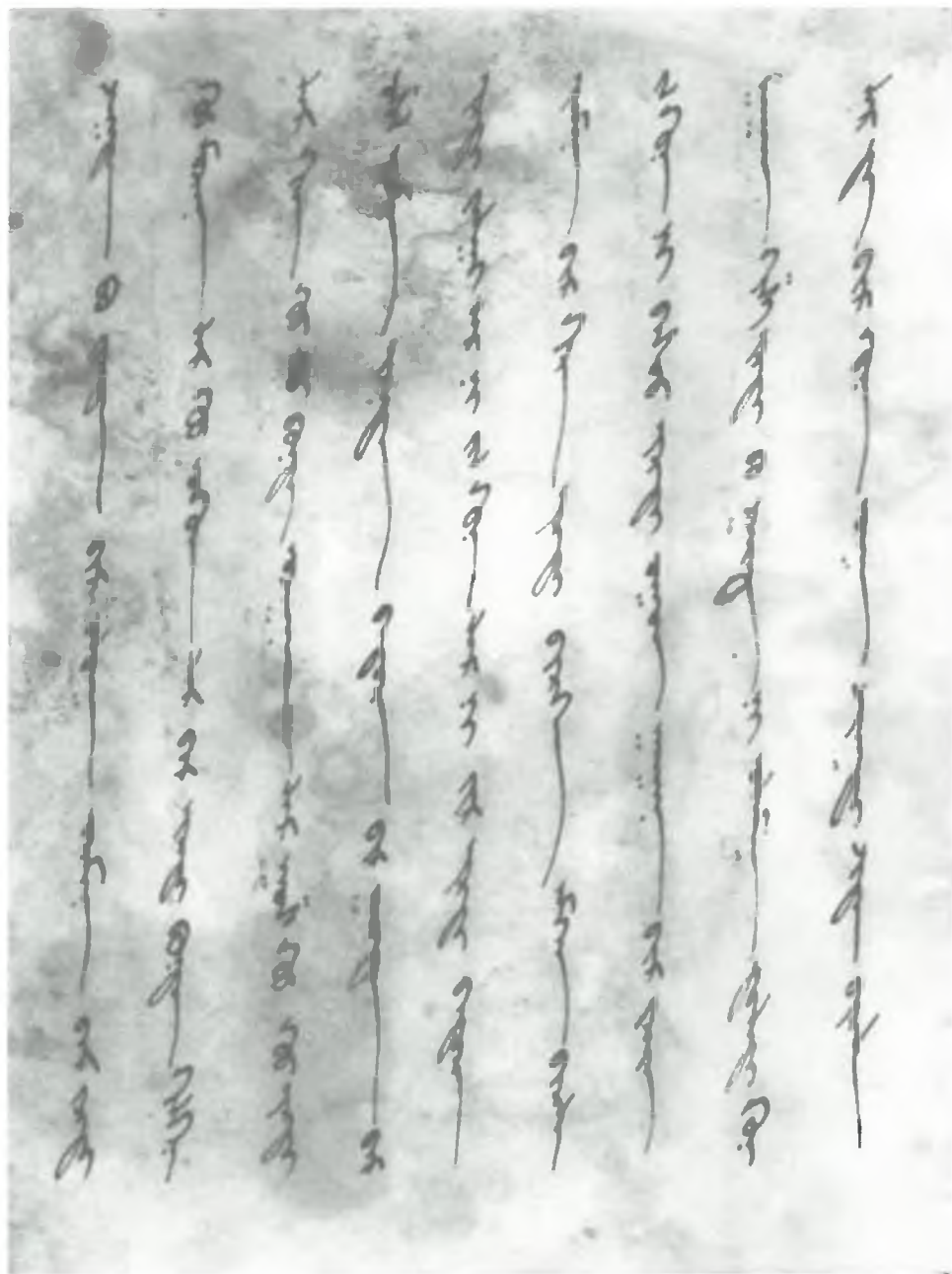

21.

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or a page from a manuscript. The text is arranged in vertical columns, reading from right to left. There are several circular stamps or seals visible on the page, including one on the left side and one at the bottom center.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Авеста «Закон против дэвов» (Видевдат). СПб.: Изд-во Политехи,ун-та, 2008. 301 с.

Авеста. Хордэ Авеста (Младшая Авеста). Подготовка авестийского текста, перевод, предисловие, комментарий М. В. Чистякова. – СПб., 2005. – 384 с.

Айдаров Ф. Орхон ескерткіштерінің тексі. Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1990. – 219 б.

Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. Алматы: «Мектеп», 2003. – 366 с.

Әдеби жәдігерлер. 20 томдық басылым. Көне дәуірдегі әдеби ескерткіштер. Алматы: Таймас баспа үйі, 2007. – 504 б.

Байпаков К.М., Ерофеева И.В., Казизов Е.С., Терновая Г.А. История религий в Казахстане (древность и средневековье). Алматы: Service Press. 2018. - 553 с.

Бекжан О.Д. Күлтегін жазба ескерткішінің жаңа қырлары. Түркістан: «Мырза» баспасы, 2016. – 79 б.

Бекжан О.Д. Түркі күлбізiк жазба ескерткіштері тілінің семиотика-семантикалық негіздері. Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2015. – 368 б.

Васильев Д.Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Ленинград. «Наука» Ленинградское отделение, 1983. – 127 с.

Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие. В 3 томах. – Изд. 2-е, переработанное и дополненное. Том I. Армянописьменные памятники, хранящиеся в Австрии, часть 1. – Алматы: Баур, 2017. – 810 стр.

Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие. В 3 томах. – Изд. 2-е, переработанное и дополненное. Том III. Армянописьменные памятники, хранящиеся в Польше (часть 2), России, Румынии, Украине и Франции. Караимский молитвенник. «Codex Cumanicus» – Алматы: Баур, 2017. – 950 стр.

Дмитриева Л.В. Хуастуанифт (Введение, текст, перевод) // Тюркологические исследования. Москва-Ленинград, 1963. - 214-232 сс.

Жоддасбеков М., Сарткожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. Астана: «Күлтегін», 2005. – 360 б.

Көне түркі және қазақ жазба әдеби мұралары (б.д.д.V ғ. бастап – XXғ. дейін). 10 томдық басылым. Майтри Симит Ном Бітік (Maitrisimit Nom Bitig, Құмыл нұсқасы, XI ғасыр, 1067 жыл): Факсимиле, транскрипция, жолма-жол және еркін аударма. Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2012. – 384 б.

Кляшторный С.Г. Терхинская надпись (предварительная публикация) // «Советская тюркология». Баку. 1980. № 3 (май – июнь) – С. 82-95.

Қорқыт ата кітабы. Оғыздардың батырлық жырлары: Эпос /Орыс тілінен ауд. Ә.Қоңыратбаев, М.Байділдаев. – Алматы: «Жазушы», 1986. – 128 б.

Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1952. – 116 с.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1951. – 455с.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1959. – 111с.

Маловъ С.Е.и Радловъ В.В.. *Suvarnaprabhasa*. (Сутра Золотого блеска). Ст.-Петербург: Типография Императорской академии наук. 1913-1917.

«Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме» Алматы: «Ғылым», 1986. – 208 б.

Пигулевская Н.В. Сирийские и сиро-тюркский фрагменты из Хара-хото и Турфана // Советское востоковедение. I том. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1940. – 212-239сс.

Рахмонов Н. Олтун яруғ. Тошкент: Фан нашриёти, 2009 й. – 288 с.

Радлов В.В. Атлас древностей Монголии. С. Петербург, 1982 // *Mogolistan Tarihi Egerleri Atlasi «ТІКА»*, Ankara, 1995, - 150 s.

Струве В.В. Родина Зороастризма. // АН СССР. Институт востоковедения. Советское востоковедение. V том. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1948. – 5-34 сс.

Хуастванифт (Манихейское покаяние в грехах).Предисловие, транскрипция-уйгурского текста, перевод Л. Ю. Тугушевой. Комментарий А. Л. Хосроева. Факсимиле текста – СПб: Нестор-История, 2008. - 82 с.

Чунакова О.М. Хрестоматия по авестийскому языку. СПб: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008. – 176с.

Dusthoh Calili. *Avesto kohnetarin surudho va muntahoy-e Ironi.II celd*. Tehran: Marvarid, 1385. – 546s.

Ceval Kaya. *Uyurca Altun Yaruk*. Ankara, 1994. – 911s.

Geldner F. Karl. *Avesta the sacred books of the parsis*. Stuttgart: W.Kohlhammer, 1896. – 726 p.

Mehmet Ölmez. *Altun yaruk*. III kitap. Ankara-Beytepe. 1991. – 186s.

Mogolistan'daki türk anıtları projesi albümü. Ankara. Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi (TİKA) 2001. – 347 s.

Hashim Razi. *Vendidat: Ganun-e zedd-e div*. I-IIIcild. Tehran: Fikr-e ruz, 1376. – 1020 s.

РЕЗЮМЕ

Древние письменные литературные памятники – ценное достояние нашей национальной истории и культуры. Издание этого духовного наследия является судьбоносной национальной проблемой любого цивилизованного государства.

Первый Президент Республики Казахстан-Елбасы Н.А.Назарбаев в своей статье «Семь граней Великой степи» отметил: «Великая степь также породила целую плеяду выдающихся деятелей. Среди них такие масштабные фигуры, как аль-Фараби и Яссауи, Кюль -Тегин и Бейбарс, Тауке и Абылай, Кенесары и Абай и многие другие. Поэтому нам следует ...необходимо систематизировать и активизировать деятельность по созданию и распространению научно-популярной серии «Выдающиеся личности Великой степи» – «Ұлы Дала тұлғалары», охватив широкий исторический горизонт».

В этом отношении письменные памятники древней и средневековой тюркской литературы, показывающие значимость казахской литературы и культуры, до сих пор полностью не изданы в виде антологии. Хотя видные ученые-востоковеды и тюркологи советской эпохи исследовали и издавали древние тюркские литературные памятники в определенной степени, в силу известных политических и идеологических причин был наложен запрет на публикацию общетюркских литературных памятников религиозного содержания и по этой же причине многие публикации древней литературы подвергались целенаправленной цензуре, в результате многие тексты издавались с искажениями. В целях компенсации этого пробела Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова приступил к изданию пятитомной «Антологии древней литературы» серии «Сокровища Великой степи» в рамках государственного задания «Разработка и изучение письменных литературных памятников древнего, средневекового периодов и подготовка» Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Издание настоящей антологии, впервые системно осуществляемое в нашей стране, служит решению задач, поставленных в статье «Семь граней Великой степи» Первого Президента – Елбасы РК Н.А. Назарбаева, а также способствует все более полному приобщению масс к сокровищам духовной культуры, осуществляя заботу об эстетическом воспитании читателей на лучших образцах отечественной художественной культуры.

В ходе подготовки томов данной серии проводилась большая обстоятельная разыскательная и текстологическая работа для обеспечения достоверного прочтения источников. В процессе подготовки томов была поставлена такая цель данной серии: 1) издать литературные памятники, вышедшие отдельными книгами., 2) издать все тексты, хранящиеся в рукописях., 3) издать тексты литера-

турных памятников средневековья в первоначальном виде, в том, в каком они дошли до нас.

Главная особенность серии «Сокровища Великой степи» – большинство литературных памятников, написанных на тюркском языке, впервые будут опубликованы в переводе на казахский язык. В антологию отобраны произведения древней литературы, наиболее характерные для своего типа культуры, для времени и народа, их создавшего – без каких-либо видовых или жанровых ограничений. Здесь и памятники-источники, достоверные свидетельства социальной истории и истории культуры; памятники, создающие художественный, символический образ времени; дающие критический анализ времени или рисующие контуры иных, более совершенных форм общественной жизни.

В соответствии с правилами антологии, тексты в ней издаются полностью, без изъятий и сокращений, в том виде, в котором они дошли до нас в источниках – рукописях, первоизданиях. Принцип «достоверности» текста в изданиях тюркоязычных произведений реализуется в научном типе перевода, предполагающем адекватную передачу содержательных и, по возможности, стилистических особенностей памятника средствами казахского языка, без модернизации, осовременивания текста.

Все тома серии будут изданы в хронологическом порядке. Первый том состоит из избранных произведений литературных памятников древней литературы доисламского периода. Каждый том открывается ознакомительной статьей главной редколлегии, в конце всех томов будут даны научные приложения, которые включают в себя: сведения о публикуемых текстах, краткий историко-литературоведческий и текстологический анализ текстов, список использованной литературы, резюме на русском и английском языках.

Первый том серии «Әдеби жәдігерлер» составляют образцы литературы протюркского периода, литературные памятники Тюркского каганата, литературные произведения IX–X веков.

Том открывается отрывками из сборника «Авеста», главной священной книги зороастрийцев – духовной основы персидской и тюркской культуры, жемчужины древней религиозной мысли и литературно-художественного творчества Востока. В настоящем томе антологии впервые на казахском языке опубликованы отрывки из «Авесты» в переводе кандидата филологических наук Торали Кыдыра.

В буддийском вероучительном сочинении «Алтун ярук», написанным тюркско-согдийским письмом, содержатся мудрые слова Будды, призывавший человечество к добру. Рукопись этого произведения представляла интерес как памятник домусульманской буддийской культуры тюрков. Памятник же христианского вероучительного содержания «Поклонение волхвов», изложенный на тюркском языке домонгольского периода, приведен в книге С.Е.Малова «Памятники древ-

нетюркской письменности». Тексты этих памятников, которые представлены в настоящем томе антологии, впервые на казахский язык перевел кандидат филологических наук Т.Кыдыр,

Древнетюркский письменный памятник «Майтри симит ном битиг» тоже считается одним из памятников тюркско-согдийского письма. Этот средневековой памятник написан в стиле «Алтун ярук». Данное произведение к изданию подготовил тюрколог Еркинжан Сыламхан.

Выдающимися творениями эпохи Тюркского каганата, отражающими общественно-политическую жизнь, литературу и культуру этого периода, являются письменные памятники «Кюль-тегин («Большая надпись»), «Бильге-каган» («Малая надпись») и «Тоньюкук». Эти письменные памятники тюрков VIII века, обнаруженные на берегу реки Орхон в Северной Монголии, содержали пространное поэтическое повествование, состоящее из длинных строк и представляющее собой эпитафию, высеченную на камнях в честь семнадцатого кагана Восточнотюркского каганата Бильге-кагана и его младшего брата, наследного принца, знаменитого полководца-военачальника Кюль-тегина. По названию местонахождения самых крупных памятников рунического письма – в долинах рек Орхона и Енисея – они известны как орхоно-енисейские, а по языковым параметрам и характеру письма их считают древнетюркскими руническими надписями.

Орхонские тексты состоят из Большой и Малой надписей в честь Кюль-тегина, надписи в честь Тоньюкука и Онгинской надписи. Основное их содержание связано с историей возвышения Восточнотюркского каганата: освобождением тюрков от иноземного ига и военными походами виднейших представителей каганата. Поэтические строки, посвященные Кюль-тегину, Бильге-кагану и Тоньюкуку, являются первыми образцами тюркской поэзии VI–VIII вв. В настоящем томе представлены новые материалы прочтения текстов Кюль-тегина, Бильге-кагана, Тоньюкука, письменных памятников «Бугуты», «Туй-укук», «Куули-чор», «Онгин», «Мойын-чор», «Теркин-тариат», «Суджа», а также книга сновидений «Ырык битик», созданная приблизительно в конце VIII-начале IX в., осуществленные ученым-рунологом, кандидатом филологических наук Орынбай Бекжаном.

В томе впервые на казахском языке представлены древнетюркские памятники VII–VIII вв. – «Хемчик-чыргақы», «Бай-Булуң», «Уюк-туран», «Чаа-холь», «Означенная», найденные в долине Енисея, Таласские тексты, а также тюркские письменные памятники – «Иссыкское письмо», «Культобинское письмо», Иртышские письменные памятники, Жетысуские письменные памятники, Аулиеатинские письменные памятники, Актобе-Баласагунские письменные памятники, Сырдаринские письменные памятники, найденные в Казахстане. Эти материалы впервые на казахский язык перевел кандидат исторических наук О.Бекжан.

В томе также дан текст научного перевода поэмы «Огуз-наме», осуществленный известными учеными-литературоведами, членом-корреспондентом АН КазССР А. Дербисалиным, докторами филологических наук М. Жармухамедулы и У. Кумисбаевым («Оғыз-наме», «Мұхаббат-нама». – Алматы, 1986).

В антологии представлена манихейская молитва «Хуастуанифт», написанная тюркско-согдийским письмом. Перевод на казахский язык осуществлен кандидатом филологических наук А.Алибекулы.

В настоящем томе антологии представлен еще один величайший памятник всей тюркской литературы «Қорқыт ата кітабы» («Книга моего деда Коркута»), отразившая историю, быт, обычаи и нравы тюркских народов. Этот эпос, связанный с именем мудрого правителя Коркута, был зафиксирован письменно только в XV веке. В томе использован текст перевода известного ученого-литературоведа, доктора филологических наук, профессора Ауелбека Коньратбаева на казахский язык. Транскрипцию же этого памятника на основе дрезденской версии подготовил Т.Кыдыр.

«Кодекс Куманикус» – памятник тюркских языков конца XIII – начала XIV веков, написанный на кыпчакском языке. В антологии представлена самая ранняя в истории коллекция из 51 тюркских загадок, которые впервые полностью перевел на казахский язык кандидат филологических наук С.Корабай.

В 1-томе настоящей антологии также представлен армянописьменный кыпчакский литературный памятник XVI в. – повесть «История о премудром Хикаре». Уникальный кыпчакский письменный памятник, написанный армянской графикой в XVI – XVII веках, выражен в гибких художественных формах. В нем запечатлены заветы и мудрость веков. Это переводной памятник, восходящий к ассирийской повести V – VII вв. до н. э. В 1990 г. ученый-тюрколог Сейсенбай Кудасов впервые перевел это произведение на казахский язык и издал монографию «Язык армянописьменного кыпчакского памятника «Слово мудрого Хикара». В антологии публикуется текст этого памятника в переводе С.Кудасова.

Том снабжен научными приложениями, которые включают в себя: сведения о публикуемых текстах; краткий историко-литературоведческий и текстологический анализ письменных памятников; список использованной литературы; резюме на русском и английском языках.

Издание в равной мере адресовано как специалистам – историкам и филологам, так и массовому читателю.

Объем – 632 стр.

ABSTRACT

Ancient written literary monuments represent a valuable asset of our national history and culture. The publication of these historical values is the crucial national issue of any civilized State.

The first President of the Republic of Kazakhstan-Elbasy N.A. Nazarbayev in his article «The Seven Facets of the Great Steppe» noted: «The Great Steppe also gave rise to a galaxy of prominent figures. Among them are such large-scale figures as al-Farabi and Yassau, Kul-Tegin and Beibars, Tauke and Abylay, Kenesary and Abay and many others. Therefore, we should ... it is necessary to systematize and enhance the activities aimed to create and disseminate the popular science series «Outstanding Personalities of the Great Steppe» - «Uly Dala tulgalary», covering a wide historical horizon ».

In this regard, written monuments of ancient and medieval Turkic literature, showing the importance of Kazakh literature and culture, have not yet been published in the form of an anthology. Although prominent Oriental scholars and Turkologists of the Soviet era studied and published ancient Turkic literary monuments to a certain extent, the publication of Turkic literary monuments of religious content was prohibited and for the same reason, many publications of ancient literature were subject to censorship, as a result, many texts were published with distortions. In order to compensate this gap, the M.O. Auezov Institute of Literature and Art has begun publishing the five-volume «Anthology of Ancient Literature», «Treasures of the Great Steppe» series as part of the State task «Development and Study of Written Literary Monuments of the Ancient, Medieval Periods and Preparation» of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

The publication of this anthology, which is carried out in our country for the first time systematically, contributes to the solution of the tasks set in the article of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev «Seven Facets of the Great Steppe», as well as a more complete familiarization of the people with the treasures of spiritual culture, take care of the aesthetic education of the readers on the best examples of national art culture.

In the course of preparing the volumes of this series, extensive search and textual studies work was carried out to ensure reliable reading of the sources. In the process of preparing the volumes, such circumstances were taken into account which result the aim of this series: 1) publish literary monuments published in separate books., 2) publish all texts stored in manuscripts. 3) publish the texts of literary monuments of the Middle Ages in the original form, in which they reached us.

The main feature of the series «Treasures of the Great Steppe» is that most of the literary monuments written in the Turkic language will be first published in translation into the Kazakh language. The anthology will include the selected works of ancient

literature, the most specific for their type of culture, for the time and people who created them - without any restrictions in type or genre. Here are monuments- sources, reliable evidences of social history and cultural history; monuments creating an artistic, symbolic image of the time; giving a critical analysis of time or drawing the contours of other, more advanced forms of social life.

In accordance with the rules of the anthology, the texts in it are published in full, without exceptions and shortages, in the form in which they have reached us in the sources – manuscripts, primary publications. The principle of «authenticity» of the text in the publications of Turkic-language works is implemented in the scientific type of translation, which assumes an adequate transfer of the content and, if possible, stylistic features of the monument using the Kazakh language, without modernization of the text.

All volumes in the series will be published in chronological order. The first volume consists of selected works of literary monuments of ancient literature of the pre-Islamic period. Each volume begins with an introductory article of the main editorial board, at the end of all volumes there will be scientific annexes, which include: information on published texts, a brief historical and literary and textological analysis of texts, a list of used literature, and a summary in Russian and English.

The first volume of the «Adebi zhadigelerler» series consists of the patterns of literature of the Prototurkic period, literary monuments of the Turkic Kaganate, and literary works of the IX-Xth centuries.

The volume begins with the excerpts from the collection of «Avesta», the main holy book of the Zoroastrians, the spiritual foundation of Persian and Turkic culture, the pearl of the ancient religious thought and the literary and artistic work of the East. For the first time in this Kazakh anthology, excerpts from the «Avesta» are published in the translation of the Candidate of philological sciences Torali Kydyr.

The Buddhist doctrine work «Altun Yaruk», written in a Turkic-Sogdian letter, contains the wise words of the Buddha, urging the mankind for good. The manuscript of this work represented interest as a monument to the pre-Islamic Buddhist culture of the Turks. The monument of the Christian doctrine content «Adoration of the Magi», in the Turkic language of the pre-Mongol period, is given in the book by S.E. Malov «Monuments of the Ancient Turkic Writing». The texts of these monuments were first translated into the Kazakh by the Candidate of philological sciences T. Kydyr, which are presented in this volume of the anthology.

The ancient Turkic written monument «Maitri Simit Nom Bitig» is also considered one of the monuments of Turkic-Sogdian writing. This medieval monument is written in the style of «Altun Yaruk». This work was prepared for publication by the Turkologist Yerkinzhan Sylamkhan.

The written monuments «Kul-tegin («Large inscription»), «Bilge-kagan» («Small inscription») and «Tonyukuk» are the outstanding creations of the era of

the Turkic Kaganate, reflecting the socio-political life, literature and culture of this period. These written monuments of the Turks in the VIII century, discovered on the banks of the Orkhon River in northern Mongolia, contained a lengthy poetic narrative consisting of long lines and an epitaph carved on stones in honor of Bilge Kagan, the seventeenth Kagan of the East Turkic Kaganate and his younger brother, the crown prince, the famous military commander Kul-tegin. By the name of the location of the largest monuments of runic writing - in the valleys of the Orkhon and Yenisei rivers – they are known as Orkhon-Yenisei, and by the linguistic parameters and nature of the letter they are considered ancient Turkic runic inscriptions.

The Orkhon texts consist of the Big and Small inscriptions in honor of Kul-tegin, the inscription in honor of Tonyukuk and the Onga inscription. Their main content is connected with the history of the rise of the East Turkic Kaganate: the liberation of the Türks from the foreign yoke and military campaigns of the most prominent representatives of the Kaganate. Poetic lines dedicated to Kul-tegin, Bilge-kagan and Tonyukuk are the first patterns of Turkic poetry of the VI-VIII centuries. This volume contains new reading materials of the texts of Kul-tegin, Bilge-kagan, Tonyukuk, written monuments «Buguty», «Tuy-ukuk», «Kuuli-chor», «Ongin», «Moyin-chor», «Terkin-tariat »,« Suja », as well as the dream book «Yryk Bitik», created approximately at the end of the VIII – beginning of the IX century, carried out by a runologist, Candidate of philological sciences Orynbai Bekzhan.

For the first time the ancient Turkic monuments of the VII – VIII centuries in the Kazakh language are presented in this volume - «Khemchik-chyrgaky», «Bay-Bulun», «Uyuk-turan», «Chaa-khol», «Signified», found in the Yenisei valley, Talas texts, as well as Turkic written monuments - «Issyk letter», «Kultobi letter », Irtysh written monuments, Zhetysu written monuments, Aulieata written monuments, Aktobe-Balagasun written monuments, Syrdara written monuments found in Kazakhstan. These materials were first translated into Kazakh by the Candidate of historical sciences O. Bekzhan.

The volume also contains the text of the scientific translation of the poem «Oguz-name», made by well-known literary scholars, corresponding member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR A. Derbisalin, Doctors of philological sciences M. Zharmukhameduly and U. Kumisbaev («Ogyz-name», «Makhabbat-nama». - Almaty, 1986).

In the anthology, the Manichaean prayer «Huastuanift», written in Turkic-Sogdian writing, is presented. Translation into the Kazakh was carried out by A. Alibekuly, Candidate of philological sciences.

This volume of anthology presents another great monument of all Turkic literature «Korkyt ata kitaby» («The book of my grandfather Korkut»), which reflects the history, life, customs and traditions of the Turkic peoples. This epic, associated with

the name of the wise ruler Korkut, was recorded in writing only in the XV century. The volume includes the text translated by the famous scientist and literary critic, Doctor of philological sciences, professor Auelbek Konyratbaev into the Kazakh language. The transcription of this monument based on the Dresden version was prepared by T. Kydyr.

«Codex Kumanikus» is a monument of Turkic languages of the late XIII - early XIV centuries, written in the Kypchak language. The anthology presents the earliest in history collection of 51 Turkic riddles and was first fully translated into the Kazakh language by Candidate of philological sciences S. Korabay.

The 1st volume of this anthology also presents the Armenian-written Kypchak literary monument of the XVI century - «The Story of the Wise Hikar». The unique Kipchak written monument, written in Armenian graphics in the XVI-XVII centuries, is expressed in flexible art forms. It includes the covenants and wisdom of centuries. This is a translated monument dating back to the Assyrian story of the Vth – VII centuries. B.C. In 1990, the researcher in Turkic studies Seisenbai Kudasov first translated this work into the Kazakh language and published the monograph «Language of the Armenian-written Kypchak monumen t« The Word of the Wise Hikar». The anthology publishes the text of this monument in the translation of S. Kudasov.

The volume is supplied with scientific annexes, which include: information about published texts; a brief historical, literary and textological analysis of written monuments; list of used literature; summary in Russian and English.

The publication is equally intended for the specialists in history and philology, as well as the readers.

Volume – 632 pages

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым комитеті
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы
Бес томдық

**Исламға дейінгі
Әдеби жәдігерлер**

I - том

Редакторлары: А. Жұматаева, Ж. Калижарова
Корректор: Ж. Нұрғожина
Дизайн, беттеу: С. Кириллова
Дизайнері: А. Садвақасов

Басуға 12.11.2019 ж. қол қойылды
Пішімі 70x100 $\frac{1}{16}$. Көлемі 40 б.т.
Офсеттік басылым.
Гарнитура: Times New Roman.
Таралымы 10 000 дана. Тапсырыс № 4888.

«Evo Press» баспаханасы
Алматы қ., Халиуллин к-сі, 32
Тел.: 8 (727) 352-82-02

УЛЫ ДАЛА ЖАУҒАРЛАРЫ

ЕЖЕЛГІ ДӘУІР ӘДЕБИЕТІМІЗ АНТОЛОГИЯСЫ

ИСЛАМҒА ДЕЙІНГІ ӘДЕБИ ЖӘДІГЕРЛЕР

ISBN 978-601-7588-23-6

9 786017 588236

